આ માસિક સાથે પદ્મિની માસિક જોડી દેવામાં આવ્યું છે

સ્ત્રીજીવન

વર્ષ ૭ મું : અંક : ત્રીજો
જાન્યુઆરી ૧૯૪૬ :: પોષ ૨૦૦૨

: સંપાદક :
મનુભાઈ જોધાણી

સ્ત્રીજીવન ઓફીસ : ઝવેરીવાડ : અમદાવાદ.

સ્ત્રી-જીવનમાં ગૃહલક્ષ્મીના સંસ્કાર પૂરતું સ્ત્રીઓનું માસિક

વર્ષ સાતમું : પોષ ૨૦૦૨ : જાન્યુઆરી ૧૯૪૬ : અંક ત્રીજો

નવલિકાનું નવું કથાનક 'સ્વરૂપ'

ધૂમકેતુ

સામાન્ય રીતે નવલિકાનું રંજનાત્મક વાચન થઇ શકે એટલું ઘટક તત્ત્વ તો એતામાં હોય છે, પરંતુ હવે પછીના 'રેડિયો'ના જમાનામાં એ તત્ત્વનો વિશેષ વિકાસ સાધીને એને કથાનકસ્વરૂપ આપવાની જરૂરિયાત ઊભી થવાની છે. આ જરૂરિયાતને સમજીને નવલિકાની એક વિશિષ્ટ શૈલીનો ઉદ્‌ગમ થાય એ જરૂરી છે. સીધી, સાદી, સચોટ અને ઘટ્ટ કથનાત્મક તત્ત્વવાળી આ શૈલીના ઉદ્‌ગમ માટે આપણે રામાયણ, મહાભારત, જાતકકથાઓ, પંચતંત્ર, શામળની વાર્તાઓ, એ નમૂના યાદ રાખવા પડશે. એનો અર્થ એમ નથી કે, આપણે નવલિકાના જે સ્વરૂપનો વિકાસ સાધ્યો છે તેને હવે છોડીને નવે જ પંથે પળીએ છીએ. એનો અર્થ એમ પણ નથી કે, પંચતંત્ર જેવી વાર્તાઓ આપણે ફરીને સરજવા માગીએ છીએ. સામાજિક ક્રાન્તિના નિયમને સાહિત્ય પણ માન આપે છે: અને જેવી રીતે સાહિત્ય સામાજિક ક્રાન્તિ ઘડે છે, તેવી રીતે સામાજિક ક્રાન્તિ સાહિત્યને ઘડે છે, એવી પરસ્પર અવલંબી રહેલી પરિસ્થિતિ વિષેનો એમાં એકરાર રહ્યો છે.

આજે 'રેડિયો' પોતાના કાર્યક્રમમાં નાટકને સ્થાન આપે છે. એવું જ

સ્થાન નવલિકાને માટે પણ હોઇ શકે. એક ભાઈએ મને કહ્યું પણ ખરું કે મરાઠી કાર્યક્રમમાં તો ટૂંકી વાર્તાઓ આવે જ છે. એટલે જ્યારે એ કાર્યક્રમ આવી પડે ત્યારે આ આપણી નવલિકાઓ એમાં ફિસ્સી પડશે. એ દૃષ્ટિ ધ્યાનમાં રાખીને નવલિકાના એક વિશિષ્ટ તત્ત્વની ઉપાસના માટે તૈયારી બતાવવી પડશે. એ ઉપાસના અલબત, લગભગ સર્વમાન્ય થયેલી એવી જીવનસાધના તો માગી લેશે જ; એ સાધના, લોકસંપર્ક, જીવનદર્શન, સંવેદનશીલ હૃદય અને સર્જનાત્મક શક્તિ એ ચાર મહાન સત્યો ઉપર ટકી શકે. એમાંથી પોતાનામાં કયું તત્ત્વ કેટલું ઓછું છે એ જાતનિરીક્ષણનો વિષય છે. અને એમાંનું કોઈક તત્ત્વ મેળવી ન શકાય, પણ મળેલું હોવું જોઈએ, એ સૂત્રનો સ્વીકાર કરવો કે ન કરવો એ તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય થઈ જાય: પણ સામાન્ય રીતે એટલું સ્વીકારવામાં તો કોઈને જ વાંધો ન હોય, કે, માત્ર નવલિકા માટે જ નહિ, સાહિત્ય કે કલાની કોઈ પણ કૃતિને માટે એના સર્જક પાસે આટલું ભાથું હોવું આવશ્યક તો છે જ.

આ સામાન્ય જણાતા સિદ્ધાંત વિષે આપણે જો એકવાક્યતા સ્થાપી શકીએ તો ઘણાખરા વાદ આથમી જાય અને અરસપરસના મિલન દ્વારા જીવનપ્રવાહને વધારે વિશદતાથી સમજવાનો આપણો પ્રયત્ન આપણને જ સમર્થ બનાવે. તાત્કાલિક પ્રસંગ માટે તો આપણી સમક્ષ આ પ્રશ્ન છે: નવલિકાનું જે સ્વરૂપ આપણે હવે પછી માગીએ છીએ, એમાં કથનના અંશો શી રીતે વધારે આવે અને એ કથનને 'રેડિયો' દ્વારા ગુજરાતીઓને ઘેર ઘેર પહોંચાડવા માટે, આપણી ઉપાસનામાં કયા અંશો વધારે જોઈએ. આ સ્વરૂપદ્વારા પોતાની કૃતિને પ્રજામાં લઈ જનારો લેખક એ કેવળ લેખક રહેતો નથી, પરંતુ કથક પણ બને છે. એટલે એણે જેટલી પોતાના લખાણની માવજત કરવી પડશે, એટલી જ એ લખાણને બોલતાં, એની શી અસર થવાની છે એ સમજણ મેળવવાની તાલીમ પણ લેવી પડશે. એ માત્ર શબ્દનો જ સ્વામી થઈને બેસી રહે એ પરિસ્થિતિ પલટો માગશે. એણે થોડીઘણી સ્વરની પણ ઉપાસના કરવી પડશે. એના શબ્દો જે કહેવા માગે છે, એ ભાવને પ્રકટ કરવા માટે, એણે પોતાના કંઠનો પણ ઉપયોગ શીખવો પડશે.

આ રીતે ભવિષ્યનો નવલિકાનો વિકાસક્રમ, લેખક પાસે થોડી વધારે મૂડી હોય એમ માગે છે. આ વસ્તુસ્થિતિ દ્વારા, અલબત, લેખકને એક નવા અને વિશાળ ક્ષેત્રનો પરિચય સાધવાની તક મળે છે એ ખરું, પણ સામેથી એની જવાબદારી પણ એટલી જ વધે છે. અભ્યાસ, અવલોકન અને શૈલી ઉપરાંત એણે વક્તવ્ય, વસ્તુના આરોહ, અવરોહ, ભાર, ઉચ્ચારણ, શબ્દશુદ્ધિ અને યંત્રની શક્તિમર્યાદાનો વૈજ્ઞાનિક પરિચય, એ સઘળાં નવાં તત્ત્વો પણ એના કાર્યક્રમમાં લેવાં પડશે.

પરંતુ આ ઉપરથી એવી ગેરસમજૂતી થવી ન જોઇએ કે, નવલિકાઓ હવે કહેવાની છે—ને લખવાની નથી. નવલિકાના એક નવા સ્વરૂપના ભાવિ ઉદ્ગમ વિષે, એની વિશાળ શક્યતા વિષે, એનામાં રહેલી પ્રજાકીય કલ્યાણની શક્તિ વિષે, અને લેખકની એથી વધતી જવાબદારી વિષે માત્ર અંગુલિનિર્દેશ કરવો અને આપણી નજર સમક્ષથી આ વસ્તુ પણ જતી ન રહે, એટલી સૂચના કરવી, એ જ આ કથનનો હેતુ છે.

નવલિકાના આ 'કથાનક' સ્વરૂપમાં, આ લખાણના કેટલા અંશો વિષે આપણે નવેસરથી આયોજન કરવું પડશે એ વસ્તુ વિવેચન કરતાં વધારે વ્યવહારની અપેક્ષા રાખે છે. ઘટનાત્મક, મર્મભરપૂર, હળવી, રસનિર્ઝરતી લેખનશૈલીને કથન કહેનારો શી રીતે વધારે સુંદર બનાવી શકે છે, એના ઉપર કથાનકસ્વરૂપના વિજયપરાજયનો બહુ મોટો આધાર રહેશે. સિનેમામાં જેવી રીતે ગાઇ ન શકનારને ઉછીનો કંઠ આપવામાં આવે છે તેવી રીતે કદાચ નવલિકાને લખી શકનાર—ને સુંદર રીતે કહી શકાય તેવી રીતે લખી શકનાર—માટે નવા કંઠની જરૂરિયાત ઊભી થાય તો પણ ના ન કહેવાય. પરંતુ આપણે આજે જ્યારે મૂંગા મૂંગા વાચન કરવામાં અતિશય રાચી રહ્યા છીએ ત્યારે આ કેવળ મૂંગા બનતા જતા લખાણના ભયસ્થાન તરફ તમારું સૌનું લક્ષ ખેંચવું—ને આપણે પાંચ વાક્યો પણ અસરકારક રીતે બોલવાની શક્તિ ગુમાવી બેઠા છીએ એ નિર્બળતા તરફ ધ્યાન ખેંચવું—એ જ આ વક્તવ્યનો હેતુ છે. ધ્યાન ખેંચતી વખતે આપણે એક વસ્તુ ઉપર વધારે ભાર દઈએ. માટે એ વસ્તુ જ સર્વસ્વ છે, એવો અનર્થકારી અર્થ તો આમાંથી માત્ર અણઘડ હોય તે જ તારવે.

કથાનકસ્વરૂપની નવલિકાને પણ બગાડનારા નહિ બગાડે એવું માનવાને કાંઈ જ કારણ નથી. સિનેમાએ જેવી રીતે હલકી રસવૃત્તિને પોષણ આપ્યું અને એનાં અત્યંત કલ્યાણકારી એવા વાર્તાસ્વરૂપને મારી નાખ્યું, તેમ આ કથાનકસ્વરૂપમાં પણ, થવાનો ભય તો છે જ. પણ એટલી સામાજિક વિચિત્રતાનો તો સામનો કર્યે જ છૂટકો છે. પોતાના જીવનધ્યેયમાં પ્રતિષ્ઠિત અને અચળ એવી શક્તિવાળા માણસો જેમ જેમ આગળ આવતા જશે, તેમ તેમ એવા સ્વરૂપનો વિકાસ થતો જશે. લખાણ કરતાં કથાનકમાં સાધારણ રીતે ઉપદેશાત્મક તત્ત્વ વધી જવાનો ભય પણ છે, પરંતુ ઑગસ્ટાઇન બીરેલના આ શબ્દો જો યાદ રાખવામાં આવશે તો લેખક એ ભયસ્થાનમાંથી ઊગરી જશે. એણે કહ્યું છે કે—As for moral if he tell his story well, it will need none; if he tell it ill, it will deserve none."

દેવનાં દીધેલાં

લેખક

શ્રી. મધુસુદન ચીમનલાલ મોદી

*

રેવાશંકરે જ્યારે પોતાનું ગામ છોડવાનો વિચાર કરેલો ત્યારે તેણે મોટા મનોરથ ઘડેલા. અને પોતાના જીવતાં તો એ મનોરથ એણે સિદ્ધ થતાં જરા જોયેલા પણ ખરાં. રેવાશંકર નાના ગામમાં વાણીયાનું ગોરપદુ કરતો હતો. ચકરી પાઘડી, બંડી, જાડું કધોણું ધોતીયું અને હંમેશ હસતું, હાજરજવાબી મીઠાં બોલું મોં અને કોઇને ય કડવું ન કહેવાની વૃત્તિ—એ રેવાશંકરની રીત. ગામડામાં તો રેવાશંકર ગોર એટલે ડાહ્યું માણસ. જજમાનવૃત્તિ કરીને નાનકડું ખોરડું ઉભું કરેલું. ઘેર ગાય અને બે ચાર વીઘાં ભાગે ખેડવા આપેલાં ખેતર એ એની સંપત્તિ હતી. વળી વારપર્વે સીધાં આવે, ગરુડપુરાણ કે સત્યનારાયણની કથા વાંચે, સરવણીની સજ્જાઓ મળે, એટલે બધી ય રીતે ખાવે તથા પહેરવેઓઢવે બધુંય રીત પ્રમાણે મળ્યે જતું. રાધા ગોરાણી એ એમનાં પત્ની. પ્રૌઢ વયનાં, જરા ગોરે વાને અને ધાટીલા હસતા મોંવાળાં; એટલે તો કોઇને લાગે કે આ ગોરને કેમ પરણ્યાં હશે? પણ પરણવાનું તો લેખમાં લખ્યું હોય તેમ થાય. આપણા સમાજમાં કોણ જાતે પરણતું હતું? હસતાં, સહુને દીલને આકર્ષતાં—છતાં ય બન્ને ધર્મિષ્ઠ અને મરજાદી હતાં. દરરોજ બાલકૃષ્ણને મંદિર જતાં અને જાણે ગીત નો એવી મીઠાશ અને હલકથી ગાય કે જાણે હીંન્જરાયલાં રાધા કૃષ્ણને મનાવતાં હોય! મોટી ઉંમર સુધી કાંઇ સંતાન પ્રાપ્ત ન થવાથી ગોરગોરાણીએ બાધા આખડી, વ્રત ઉપવાસ અને પૂજાઓ—જાત્રાઓ કરવામાં બાકી રાખી નહતી. છેવટે તેમના નસીબે કે પ્રભુએ મીઠી નજરે જોયું ને મોટી ઉંમરે એક પુત્ર ને તે પછી સવા વર્ષે બીજી એક દીકરી આવ્યાં. એટલે આમ તો સંતોષે રહે તો ગોરનું ઘર સુખી_હતું.

બે સવાસોરીયાં છોકરાં થયાં, ત્યાર પછી કાંઇ પેટ થયું ન હતું. અત્યારે તો રાધા ગોરાણી ચાળીસં વર્ષનાં અને રેવાશંકર લગભગ અડતાળીશેક વર્ષના થયા હશે. રેવાશંકર ગોર કાંઇ બહુ રૂપાળા ન હતા, જરા વધારે પાકા રંગના અને બાંધી દડીના હતા. અને આમ મીઠાબોલા, છતાં કાંઇ રાધા જેવા ચકોર ન હતા. રેવાશંકર ગોરે પોતાનો વારસો પોતાના પુત્રમાં ઢાલવ્યો અને ગોરાણીએ પોતાનું રૂપ પોતાની દીકરીને આપ્યું. પણ દીકરીમાં અને ગોરાણીમાં એક તફાવત હતો: દીકરીમાં ગોરાણી કરતાં શાણપણ વધારે—કદાચ સ્થિરમનોવૃત્તિવાળા અને જરા ઠંડા એવા પોતાના પિતા પાસેથી એ વારસો પામી હશે. દીકરાએ પિતાના કદંબા રૂપનો અને ગોરાણીના જરા માદક અને સહેલાણી સ્વભાવનો વારસો લીધો હતો અને ગોરની સહજ જડતા વધીને તેનામાં ઊતરી હતી. છોકરીનું નામ કમળા અને છોકરાનું નામ છેલશંકર હતું. છોકરીની ઉંમર ચૌદેક વર્ષની અને છોકરાની ઉંમર પંદરેક વર્ષની હતી. કમળા એની માને મદદ કરતી અને બબ્બે બેડે પાણી ભરતી. ઘડામાં દોરડું ફાંસી જ્યારે પાણી ખેંચે ત્યારે તો તેની મોહકતાની હદ જ થઇ જતી—જાણે ત્રિભંગ કરીને કોઇ નર્તિકા મનોહારી નૃત્ય કરતા હોય. ગરગડીનો ચીચરક ચીચરક અવાજ વાદ્યધ્વનિ સગો લાગતો. વખત મળતો ત્યારે વાસણ ઉટકવામાં, ગાયને ઘાસ નીરવામાં અને બીજાં ઘરકામમાં તેની માને તે મદદ કરતી. અને કન્યાશાળામાં પણ સારી ભણનારી છોકરી તરીકે તેની ખ્યાતિ હતી.

રેવાશંકર ગોર આમ તો એમનું ગામ ન છોડત. પણ છેલશંકરે આ સવાલ ઊભો કર્યો.

ઉલશંકર મૂળથી જ ભણવામાં પાછળ—બબ્બે વર્ષે માંડ ચાર ચોપડી પૂરી કરી પંદરમે વર્ષે લાગવગથી અંગ્રેજી ત્રીજા ધોરણ સુધી ચડ્યો હતો. ગામના ઉતાર જેવા છોકરાઓ સાથે ભટકતો, બીડીઓ ફુંકતો અને કોઈવાર શહેરના રંગમાં પડવા પાસેના શહેરમાં સપાટા પણ મારી આવતો. ગોરનેય ગાંઠતો નહિ અને એકનો એક મોંયે ચડાવેલ છોકરો—ક્યાંથી ગોરાણીને ય ખટે? એકનું એક ખોટનું છોરૂં એને કહેવાય પણ શું! એના ઉપર તો ઘડપણની આશા, એટલે થાબડથીબડ રાખતા. લોક તો એની કેટલીય વાતો કરતું. છોકરીને માટે સારો વર જોઈએ અને છોકરો આમને આમ ચેરાઈ જાય તો એને કન્યા ન મળે. દરરોજ ગોરના ઘરમાં આમ ઉચાટે ઘર માંડ્યું હતું. ગોરના ઘરમાં બધી વાતે સુખ, પણ આટલો ઉચાટ ઘરને કોરી રહ્યો હતો. કોઈને કહેવાય પણ નહિ અને સહેવાય પણ નહિ.

એટલામાં બન્યું એવું કે, શહેરમાં રહેતા, એક જરા પૈસેટકે ઠીક એવા યજમાન ગામમાં આવ્યા હતા અને એમને ત્યાં સત્યનારાયણની કથા વાંચવા રેવાશંકરને જવાનું થયું. કથા થઈ રહ્યા પછી થોડીવારે રેવાશંકર જવા ઉઠ્યા.

"જય જય, રમણભાઈ હું જાઉં છું. ભોજન વખતે કલાકેકમાં આવી જાઉં છું." રેવાશંકરે રજા માંગી. અને બ્રહ્મભોજન હતું એટલે કલાકેકમાં પાછા આવવાનું વચન આપ્યું.

"જો કામ ન હોય તો બેસોને, રેવાશંકરભાઈ! ગામની ખબર અંતર તો કહો! અમે દૂર શહેરમાં રહ્યા; એટલે અમને ઝાઝી નાતજાતની ખબર પણ ના પડે."

રમણભાઈના આગ્રહથી રેવાશંકર બેઠા. એક તો રમણભાઈને સોબતની ય જરૂર હતી અને એના મનમાં કે ગોરને બધાંયના ઘરની ખબર, એટલે નાતજાતની ખબર અંતર પણ મળશે.

વિદાય

ચંદ્રમાને વિનવે પૂર્ણિમાની રાતડી,
શાને મચાવ્યો દિલ–શોર;
ચાંદ! મારા ચિત્તડાના ચોર.
માયા રચાવી મારું મનડું મુંઝવવા,
રેડ્યો આ ચાંદનીનો દોર;
ચાંદ! મારા ચિત્તડાના ચોર.
માયા ને છાયા તારી રૂડી રૂપેરીમાં,
કીધો બહુ જ કલશોર;
ચાંદ! મારા ચિત્તડાના ચોર.
રમી રમાડી હવે જાવા તું ઝંખતો,
કેવો વિચાર છે એ ઘોર!;
ચાંદ! મારા ચિત્તડાના ચોર.
મનડું મુંઝાય મારું દિલડું ડંખાય છે,
કેમ સહેવાશે વિયોગ?
ચાંદ! મારા ચિત્તડાના ચોર.
પિયુની રાહ આર્દ્ર નયને જોઈશ હું,
વ્હેલો પધાર આણીકોર;
ચાંદ! મારા ચિત્તડાના ચોર.

સવિતાબહેન ગો. અમીન

"તમારે ઘેર તો બધાં હેમખેમ છે ને?" ગામની કેટલીક ખબરો રેવાશંકરને પૂછ્યા પછી રમણભાઈએ એમના ઘરની વાત કાઢી.

"અમારે તો તમારા જેવા યજમાનો હોય, એટલે ઈશ્વરની મ્હેર છે. બધું ય સુખ છે—પણ એક કીડો મન કોતરી ખાય છે; મારા ઉલશંકરનું અને દીકરી કમળાનું શું કરવું? કમળા તો બીચારી બહુ ભલી છે—

દેવનાં દીધેલાં

લેખક

શ્રી. મધુસુદન ચીમનલાલ મોદી

*

રેવાશંકરે જ્યારે પોતાનું ગામ છોડવાનો વિચાર કરેલો ત્યારે તેણે મોટા મનોરથ ધરેલા. અને પોતાના જીવતાં તો એ મનોરથ એણે સિદ્ધ થતાં જરા જોયેલા પણ ખરાં. રેવાશંકર નાના ગામમાં વાણીયાનું ગોરપદુ કરતો હતો. ચકરી પાઘડી, બંડી, જાડું કધોણું ધોતીયું અને હંમેશ હસતું, હાજરજવાબી મીઠાં બોલું મોં અને કોઇને ય કડવું ન કહેવાની વૃત્તિ—એ રેવાશંકરની રીત. ગામડામાં તો રેવાશંકર ગોર એટલે ડાહ્યું માણસ. જજમાનવૃત્તિ કરીને નાનકડું ખોરડું ઉભું કરેલું. ઘેર ગાય અને બે ચાર વીઘાં ભાગે ખેડવા આપેલાં ખેતર એ એની સંપત્તિ હતી. વળી વારપર્વે સીધાં આવે, ગરુડપુરાણ કે સત્યનારાયણની કથા વાંચે, સરવણીની સજ્જાઓ મળે, એટલે બધી ય રીતે ખાવે તથા પહેરવેઓઢવે બધુય રીત પ્રમાણે મળ્યે જતું. રાધા ગોરાણી એ એમનાં પત્ની. પ્રૌઢ વયનાં, જરા ગોરે વાને અને ધાટીલા હસતા ગોંવાળાં; એટલે તો કોઇને લાગે કે આ ગોરને કેમ પરણ્યાં હશે? પણ પરણવાનું તો લેખમાં લખ્યું હોય તેમ થાય. આપણા સમાજમાં કોણ જાતે પરણતું હતું? હસતાં, સહુને દીલને આકર્ષતાં—છતાં ય બન્ને ધર્મિષ્ઠ અને મરજાદી હતાં. દરરોજ બાલકૃષ્ણને મંદિર જતાં અને જાણે ગીત તો એવી મીઠાશ અને હલકથી ગાય કે જાણે હીંજરાયેલાં રાધા કૃષ્ણને મનાવતાં હોય! મોટી ઉંમર સુધી કાંઇ સંતાન પ્રાપ્તી ન થવાથી ગોરગોરાણીએ બાધા આખડી, વ્રત ઉપવાસ અને પૂજાઓ—જાત્રાઓ કરવામાં બાકી રાખી નહતી. છેવટે તેમના નસીબે કે પ્રભુએ મીઠી નજરે જોયું ને મોટી ઉંમરે એક પુત્ર ને તે પછી સવા વર્ષે બીજી એક દીકરી આવ્યાં. એટલે આમ તો સંતોષે રહે તો ગોરનું ઘર સુખી હતું.

બે સવાસોરીયાં છોકરાં થયાં, ત્યાર પછી કાંઇ પેટ થયું ન હતું. અત્યારે તો રાધા ગોરાણી ચાળીસ વર્ષનાં અને રેવાશંકર લગભગ અડતાળીશેક વર્ષના થયા હશે. રેવાશંકર ગોર કાંઇ બહુ રૂપાળા ન હતા, જરા વધારે પાકા રંગના અને બાંધી દડીના હતા. અને આમ મીઠાબોલા, છતાં કાંઇ રાધા જેવા ચકોર ન હતા. રેવાશંકર ગોરે પોતાનો વારસો પોતાના પુત્રમાં ઢાલવ્યો અને ગોરાણીએ પોતાનું રૂપ પોતાની દીકરીને આપ્યું. પણ દીકરીમાં અને ગોરાણીમાં એક તફાવત હતો: દીકરીમાં ગોરાણી કરતાં શાણપણ વધારે—કદાચ સ્થિરમનોવૃત્તિવાળા અને જરા ઠંડા એવા પોતાના પિતા પાસેથી એ વારસો પામી હશે. દીકરાએ પિતાના કદંગા રૂપનો અને ગોરાણીના જરા માદક અને સહેલાણી સ્વભાવનો વારસો લીધો હતો અને ગોરની સહજ જડતા વધીને તેનામાં ઊતરી હતી. છોકરીનું નામ કમળા અને છોકરાનું નામ છેલશંકર હતું. છોકરીની ઉંમર ચૌદેક વર્ષની અને છોકરાની ઉંમર પંદરેક વર્ષની હતી. કમળા એની માને મદદ કરતી અને બબ્બે બેડે પાણી ભરતી. ઘડામાં દોરડું ફાંસી જ્યારે પાણી ખેંચે ત્યારે તો તેની મોહકનાની દેહ જર-થઇ જતી—જાણે ત્રિભંગ કરીને કોઇ નર્તિકા મનોહારી નૃત્ય કરતી હોય. ગરગડીનો ચીચરક ચીચરક અવાજ વાદ્યધ્વનિ સમો લાગતો. વખત મળતો ત્યારે વાસણ ઉટકવામાં, ગાયને ઘાસ નીરવામાં અને બીજાં ઘરકામમાં તેની માને તે મદદ કરતી. અને કન્યાશાળામાં પણ સારી ભણનારી છોકરી તરીકે તેની ખ્યાતિ હતી.

રેવાશંકર ગોર આમ તો એમનું ગામ ન છોડત. પણ છેલશંકરે આ સવાલ ઊભો કર્યો.

*

રેવાશંકરને હૃદયનો વ્યાધિ લાગુ પડયો હતો, તે વધુ તીવ્ર બનતો ગયો. રાધા ગોરાણીનું મુખ કરમાવા લાગ્યું. પહેલાંની તેની કુશળતા અને ગૌરવ અદૃશ્ય થઇ ગયાં. કમળા—સુશીલ, દુઃખમાંય હસમુખી, વ્હાલસોઇ કમળા એકલી જ આ બંન્નેની હાથલાકડી રહી. હવે રેવાશંકરને પોતાના દેહની બીક લાગવા માંડી. કયારે વ્યાધિનો હુમલો આવશે અને કયારે પોતાનો દેહ પડી જશે એની અચોક્કસતાએ તેના જીવનમાં એક પ્રકારનો થરથરાટ ઉત્પન્ન કર્યો. કમળાનું વેવિશાળ સાદી–સીધી રીતે થઇ જાય એટલી જ તેમના મનમાં અભિલાષ રહી હતી. છેલશંકરે આબરૂ પર પાણી ફેરવ્યું હતું અને એના છાંટા કમળાના વેવિશાળના પ્રશ્નને પણ ઉડયા હતા. જેમ તેમ કરીને એક મૂરતિઓ શોધ્યો અને કમળાનાં લગ્ન કર્યાં. પણ કમળા તો ઘરની સરસ્વતી જેવી—એને તો લગ્ન થયાં પણ કુમારિકા રહેવાનું સરજાયું હશે, એટલે દુર્દૈવે તેનો પતિ લગ્ન પછી બે માસમાં દેવલોક પામ્યો. કમળા ઘેરની ઘેર રહી. આખા ઘર ઉપર શોકનો અંધાર છવાઇ ગયો.

છેલશંકરનું તો કાંઇ સંભળાતું ન હતું. કોઇ કહેતા કે મરી ગયો હશે. કોઇ એમ કહેતું કે તે લડાઇમાં દૂર દેશાવર ગયો છે. ગમે તેવી વાતો આવતી. તેની વહુ તો એના બાપને ઘેર રહેતી હતી અને સાસરા સાથેનો તેનો વહેવાર બીલકુલ બંધ થઇ ગયો હતો. ગામમાં પણ છેલશંકરને લીધે રેવાશંકરને મોં બતાવવા જેવું પણ રહ્યું ન હતું અને રેવાશંકરની તબીયત પણ બગડતી ચાલી હતી. રાધા અને કમળા—બે તરફની હૂંફથી જીવન કાઢતો હતો. આવક ઘટી ગઇ હતી, પણ ઘરનો મેડો ભાડે આપ્યો હતો એટલે વહેવાર નભતો હતો.

'એટલામાં રેવાશંકરને હૃદયવ્યાધિનો હુમલો આવ્યો. રાધા અને કમળાને મૂકી એકાએક જ રેવાશંકર દેવલોક પામ્યો. રેવાશંકર દેવલોક પામ્યા પછી કેટલેક મહિને જાણે રાધા અને કમળાનો, જગતમાં પણ જાગતો જમદૂત હોય તેમ છેલશંકરે એક રાત્રે દેખા દીધા. પહેલાં તો રાધા એને જોઇ ગભરાઇ ગઇ.

"તું કયાંથી અત્યારે? રાધાએ પૂછ્યું.

"બા, મને આવવા દે. મારી પાછળ તો પોલીસનું વોરન્ટ છે. જો ખબર પડશે તો હું પકડાઇ જઇશ. મને આવવા દે."

"તારી ઉપર વોરન્ટ શેનું?" માએ પૂછ્યું.

"હું લડાઇમાં ગયો 'તો. મને ત્યાં ન ફાવ્યું તેથી છૂપી રીતે નાશી છૂટયો. મા, હવે બોલીશ નહિ. મને અંદર આવવા દે." ગભરાયેલા અવાજે છેલશંકરે કહ્યું.

માનો જીવ એટલે છોકરાને આશરો મળ્યો. પોતાના બાપના મરણના સમાચાર જાણ્યા. જવાબદારી, મિલ્કત, સંકટ, તરતનો શોક—આ બધીય જંજાળથી થોડોક વખત તો છેલશંકરનો જીવ ઠેકાણે રહ્યો. ધીમે ધીમે પાછા પૂર્વના કુસંસ્કારો જાગ્રત થવા લાગ્યા. પૂર્વના મિત્રો પાછા મળવા લાગ્યા. છૂપી મહેફીલો અને મદિરાપાન શરૂ થઇ ગયાં. અને જ્યારે એની વહુને ઘેર બોલાવવા ગામડે વેવાઇને રાધાએ લખાવ્યું અને જ્યારે પોતાની વહુને મોકલવાની મહેણા સાથે ચોકખી ના આવી, એટલે વળી એનામાં ક્રોધનો આવેશ આવ્યો. અને એ આવેશનો છૂટકારો મદિરા, વધારે જૂગાર અને વધારે કુસંગમાં પરિણમ્યો. તેનો બાપ રેવાશંકર જીવતો હતો ત્યાં સુધી તો એના મૂળ જજમાનીના ગામમાં કાંઇકેય લોકને લાજશરમ અડકતાં, પણ હવે તો ત્યાં પણ એ સાચવે એવું કોઇ ન હતું. જજમાનવૃતિની આવકનો ભાગ કાકાના છોકરાઓ મોકલતા હતા, તેય બંધ થઇ ગયા. અહીં તો છેલશંકરનો ખરચો વધતો ચાલ્યો ને દેવાં પણ વધી ગયાં.

"તું તારા બાપનો વારસ અને મિલ્કતનો વહિવટદાર છેઃ ઘર ઉપર પૈસા ઉભા કરી દેને." તેના એક સાથીદારે ધણા જ સૂચવ્યો.

છેલશંકરને તો દેવાંમાંથી છૂટવા કોઇ રસ્તો જોઇતો જ હતો અને બીક તો હતી કે, જો દેવાં માટે પોલીસ કેસ થાય તો કદાચ એના ઉપર ફરતા વોરંટની વાત કર્યાકથી છતી થઈ જાય. આ બીક તેના મનમાં જ હતી. એના મિત્રે જ એને ઘર ઉપર પૈસા ધીરે એવા ધીરધાર કરનાર કાંધિયાને શોધી આપ્યો.

એની સાથે પોતાને ઘેર તો વાટાઘાટ થઇ શકે તેમ હતું નહિ. એટલે પેલો કાંધિયો એનું ઘર જોઇ ગયો અને તેણે ઘર ઉપર પૈસા ધીરવાનો ઉપકાર કરવા તત્પરતા બતાવી. બીજે દિવસે છેલશંકર તેને ત્યાં ગયો.

"એ તો હું તમને ધીરૂં છું—પણ મારે પૈસાનું તો જોખમ જ ને? વ્યાજ શું આપશો? અને પંદરસો રૂપીઆ ઘર ઉપર મળ્યાનો દસ્તાવેજ કરી આપવો પડશે." પેલા વાણીઆએ જરા દયથી કહ્યું. એ તો સમજી જ ગયો હતો કે, છેલશંકરને એના વિના ચાલવાનું નથી; અને જેમ શિકારીના હાથમાં પડેલા પંખીને ક્રુરતાથી વીંખી નાખે એમ એ વાણીઓ છેલશંકરને ચીરવા જ બેઠો હતો. છેલશંકરના મોં ઉપર નિર્લજ વિવશતા હતી.

"ભલે, તમે કહેશો તે વ્યાજ આપીશ" છેલશંકરે જણાવ્યું, "અને આજે જ દસ્તાવેજ કરી રજીસ્ટર કરાવી દઇએ."

"જુઓ વ્યાજનો દર રૂપીઆની તેરીપનો. જુઓને તમારા વ્યાજની શી ખાતરી? એ પેટે પહેલેથી રૂપીઆ પાંચસો વ્યાજના અને બીજા ખર્ચ પેટે રૂપીઆ સો બાદ કરી રૂપીઆ નવસો મળશે. દસ્તાવેજ પંદરસોનો કરશું અને ઘર મારે ત્યાં ગીરો મૂકવાનું કબુલ છે?"

પહેલાં તો છેલશંકર હેબતાયો, પણ હવે તો પાછા ફરવા જેવું રહ્યું ન હતું.

અંતરની વાત

કોને કહું સખિ, કોને કહું?
અંતરની વાતડી કોને કહું?
સોણામાં ઝબકી જાગી જઉં!
સખિ! ઉરની આ વાતડી કોને કહું?

પેલા રે બાગમાં મ્હેકે છે ફુલડાં,
ડોલે છે ફોરમે ને રંગે એ ઘેલડાં;
હીંચે સમીર સાથ સૌ એ અલબેલડાં:
જીવનનો બાગ તોયે સુકાયે શું?
અંતરની વાત આ કોને કહું?

ટહુકે કોયલડી આંબાની ડાળીયે,
ગહેકે છે મોરલા વાડીને ઝાડીયે,
ધરતી સજે અંગ રંગીલી સાડીયે;
ઉરે હું આગથી સળગી રહું!
અંતરની વાત આ કોને કહું?

પેલી નદી વહે સાગરને ભેટવા,
ઘેલું પતંગ ચહે દીવામાં લેટવા!
એવું તે શું બધા ચાહે ફના થવા?
જીવન ઓવારવા ક્યાં રે જવું?
અંતરની વાત આ કોને કહું?

કોને કહું, સખિ કોને કહું?
અંતરની વાતડી કોને કહું?

રમણલાલ વ્યાસ.

" સારૂં એમ કરીશું."

દસ્તાવેજ લખનારો તૈયાર જ હતો. બધું લખાયું. દસ્તાવેજ રજીસ્ટર્ડ થઇ ગયો. અને છેલશંકરના હાથમાં પૈસા આવ્યા. ઘરમાં ઘણી ખૂટતી વસ્તુઓ પોતે લાવ્યો—અને એથી કાંઇક રાધાને અને કમળાને મનમાં શાંતી થઇ કે ભાઈ છેલશંકર કમાઇ લાવે છે. પણ પૈસા કેવી રીતે આવ્યા એની તે ભોળાં સ્ત્રીજનોને શી રીતે ખબર પડે?

એક ફેરો, આ રીતે પૈસા મેળવવાનો ચસકો પડયો કે વારંવાર આ રીતે પૈસા ઉભા કરવા છેલશંકરે ઘરને બીજે બે ઠેકાણે ગીરો મૂકયું. ઘર ઉપર પુષ્કળ દેવું વધી ગયું અને તેના ઉપર તકાદો આવે એટલે સુધી વાત પહોંચી ગઇ. આ ઉપરાંત પરચુરણ દેવું પણ છેલશંકરે ઘણું કર્યું હતું; લેણદારો ઘરના ઉંમરા ઘસી નાખવા લાગ્યા હતા.

બીચારી રાધા, વગર ઉંમરે ઘરડી બની ગઇ હતી. જાણે ઇશ્વરની ભક્તિમાં જગતની યથાર્થતાને ભૂલવા માંગતી હોય તેમ એનું જીવન એણે ભજન, ભક્તિ, વ્રત ઉપવાસમાં ક્ષીણ કરી નાખ્યું હતું. કમળા ઘરની વ્યવસ્થા કરતી અને મેડીના ભાડામાંથી તથા પોતે થોડુંક કામકાજ કરી ઘરનો વહેવાર ચલાવતી. સુશીલ કમળા ન હોત તો ઘરનો વહેવાર ચલાવવાનું રાધા માટે અશકય હતું. છેલશંકર જરા કોઇથી દબાતો તો તે કમળાથી જ. એની નિર્મળતા, સુશીલતા, અને વિષને પણ અમૃત બનાવે એવી તેની પ્રફુલ્લતાથી આ પારાવાર દુઃખમાં પણ તે ઘરને ઊજળું રાખી શકતી હતી. રાધાનું મન તો નબળું બની ગયું હતું. દુઃખના આઘાતો તે સહન કરી શકતું ન હતું.

એક રાત્રે છેલશંકરે દેવાં સંબંધી વાત છેડી. છૂટકો જ ન હતો: નહિ તો દાવો મંડાવાનો ભય હતો. અને લશ્કરમાંથી નાસી છૂટયાનું વોરન્ટ તો તેની પાછળ હતું જ. આ બધામાંથીય બચવાનો એક જ આરો હતો. અને તે ઘરને કોઇ પણ હિસાબે વેચી નાખવાનો. પરંતુ તે દસ્તાવેજમાં મરનાર રેવાશંકરની વિધવા તરીકે ઘરમાં રહેવાનો હક્ક હોવાથી તે હક્ક જતો કરવામાં આવે તો જ વેચાણ પાકું થાય અને તેથી માની સહીની જરૂર પડે તેમ હતું.

રાત્રે રાધાનું શરીર ઠીક ન હતું. તે આડી પડી હતી અને કમળા તેના પગ દબાવતી હતી. તે વખતે છેલશંકર ત્યાં આવ્યો. તેણે વાત છેડી. આ વખતે તો તેની દંભની પ્રકૃતિ વધારે તેજમાં હતી.

"બા, મારો સ્વાભાવ હવે બદલાતો જાય છે. મેં મારા સ્વભાવથી તમને બધાંને દુઃખી કર્યાં છે, પણ હવે તો મારે બધાથી છૂટી બરોબર જીવતર ગાળવું છે." જાણે સાચો પશ્ચાત્તાપ થયો હોય તેમ છેલશંકરે નમ્રતાથી શરુઆત કરી.

કમળાનું મન માન્યું નહિ અને સ્મિતભરી વેધક દૃષ્ટિ એણે છેલશંકર તરફ નાખી. છેલશંકરે પોતાની દૃષ્ટિ નમાવી દીધી—પેલી આંખોના સત્યનું તેજ જીરવવું તેને માટે વસમું હતું. છતાં કોઈ પણ હિસાબે આજે કામમાં પાર ન ઉતરાય તો લેણદારો એને છોડે એમ ન હતા. એનો જાન પણ આંચકાઈ જવાનો ભય હતો. તે કરગરી પડયો:

"બા, આ ઘર આપણે વેચી દઇએ તો! મેં દેવું બહુ કરી દીધું છે—અને ઘર ઉપર પૈસા પણ લીધા છે. હવે ઘર કોઇ રીતે બચાવી શકાય એમ નથી" છેલશંકરે આર્તસ્વરે કહ્યું. આર્તતા કાંઇ રાધા પ્રત્યેના વ્હાલથી કે કમળા પ્રત્યેના અનુરાગથી નહોતી આવી—આવી હતી લેણદારોના ભયથી અને ગુંડાઓનાં ચપ્પાંથી.

"પણ પછી રહીશું કયાં?" રાધાએ પૂછ્યું.

'કેમ, ભાડાનું મકાન રાખીશું—અને વેચાણ પછી એમાંથી પૈસા વધશે તે કોઇ સારી જગાએ વ્યાજે મૂકીશું. બા, મને થાય

છે કે મેં તમને બહુ દુઃખ આપ્યું.' ઉલશંકરે કરુણા ઉત્પન્ન કરવા યત્ન કર્યો.

"આ છગે છે ત્યાં સુધી મકાન નહિ વેચાય. બાપાએ મકાન ખરીદું હતું બધાંના સુખ માટે" કમળાએ વચ્ચે સાચે સાચ વાત સુણાવી દીધી.

"કમળા, તું શું કામ વચ્ચે પડે છે? આને કહેવા દેને? ઘર વેચાણુ થશે તો જ આપણે સુખી થઇશું—મેં બધીય રીતે વિચારી જોયું છે." ઉલશંકરે કમળાને સમજાવવા યત્ન કરવા માંડયો.

'પણુ ઘર ન વેચીએ તો ન ચાલે?" રાધાએ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડયો.

"તારે મારૂં લોહીલુહાણુ મડદું જોવું હોય તો ઘર વેચવાની પરવાનગી ન આપતી. અને હવે ઘર રહે એમ તો છે જ નહિ. એના ઉપર દસ્તાવેજ કરીને મેં પૈસા તો લીધા જ છે."

રાધાનું નબળું હૃદય ડઘાઈ ગયું. એને થયું કે, નહિ રહે પુત્ર કે નહિ રહે ઘર. કમળાની ધીરજ અને દઢતાથી માનું ચોચું હૃદય મજબૂત બનાવી શકાય એમ હતું નહિ.

"પણુ પછી વધે તે પૈસા મને આપી દેવા પડશે—અને મારા નામે વ્યાજે મૂકવા પડશે. એમ હોય તો વેચાણુ દસ્તાવેજ ઉપર હું સહી કરૂં. બરાબર છે ને કમળા?' રાધાએ છેવટે જવાબ વાળ્યો.

કમળાનું મન પણુ આ આવનારી ભયંકર આપત્તિથી ઢીલું પડવા લાગ્યું. હિંમતથી મોં ઉપર સ્મિત સાચવ્યું, પણુ સ્મિતમાંથી દુઃખનાં ભયંકર તોફાનો તેના મુખ ઉપર આવી જતાં. ક્ષિતિજ ઉપર ઘેરાયલાં કાળાં તોફાની વાદળાંમાં મધરાતે ચંદ્ર ડૂબકાં ખાતો હોય; આગળ પાછળ વાવઝોડાંના સૂસવતા વાયરા વાતા હોય; વાદળાંના ભયંકર ગડગડાટ સંભળાતા હોય; અને વીજળીઓ જાણે પ્રચંડ પર્વતો ઉપર વજ્રઘાત કરતી દૈવી આયુધોની માફક ચમકતી હોય, આ સમયે સુમસામ ભયંકર અંધકારમાં ચંદ્ર ચમકી જાય પણુ તેનો ચમકાટ ઉલટો ભય પેદા કરે, તે પ્રમાણે કમળાના મુખ ઉપરનું સ્મિત ખરેખર ભય પમાડે તેનું લાગતું હતું. રાધાનું વ્યક્તિત્વ તો ઘણું જ ઘટી ગયું હતું. એણે તો એના બાલકૃષ્ણને લાડકુંડી કરવા માંડી હતી—પણુ એ તો બળની ભક્તિ નહતી, નિર્બળનો વલોપાત હતો.

*

બીજું સવાર થયું. બધી તૈયારીઓ ઉલશંકરે તો નહિ, પણુ તેના લેણુદારોએ—ખાસ કરીને જેણે પૈસા ધીર્યા હતા તેમણે કરી રાખી હતી. એક સવારમાં મકાનને વેચાણુ રાખનાર પણુ ઉભો થયો હતો. વિત્તના જગતમાં નરી નિર્ઘૃણતા હોય છે—દયાનો છાંટો ભાગ્યે જ હોય છે. દસ્તાવેજ લખનાર પણુ તૈયાર હતો. પેલા જોતાંય ચિતરી ચઢે એવા સર્પસમા કાંધીઆઓ પણુ ત્યાં ખડા હતા. આ માંસપિંડમાંથી સર્વેને લાભ મળવાનો હતો. શું કામ ત્યાં ન ઉભા રહે?

બધું નક્કી થઇ ગયું. આખી રાતના સંકલ્પ વિકલ્પોએ રાધા વધારે નબળી થઇ ગઇ હતી. એના મન ઉપર કાબુ ન રહ્યો. અને જ્યાં આ કસાઇઓની ટોળી જોઈ, ત્યાં તો એનો આત્મા કકળી ઉઠયો. પણુ કસાઇઓને ઢોરનાં હાડચાંમ જીવતાં ઉતારી લેતાં ઓછી દયા નીપજે છે? ધીરધારના ધંધામાં એનાથીય ક્રૂર કસાઈઓ હોય છે. એનો ખ્યાલ તો એના સકંજામાંથી છૂટેલા મનુષ્યોને જ આવી શકે.

આ સંકટમાં એકલી કમળા જ રાધાની હાથ-લાકડી હતી. ઉલશંકરને તો છેવટ સુધી—રજીસ્ટ્રાર આગળ પોતાની માની સહી થાય ત્યાં સુધી એને સમજાવી રાખવાની હતી. તે એની પાસેને પાસે જ રહેતો.'

રજીસ્ટ્રારની કચેરીમાં આખો ય વરઘોડો આવ્યો. બધાંયના સહી સીક્કા લેવાની તૈયારીઓ થવા લાગી.

'હું તો સહી નથી કરવાની. મૂઆ કસા-

ધણીએ મારા દીકરાને પૂરા પૈસા ય નથી આપ્યા અને ઘર લખાવી લેવું છે !"

રાધાની આંખો આંસુથી નીતરી રહી હતી. છેલશંકરે સમજાવવા માંડી.

"હવે તે સહી કર્યા વગર ચાલે ?" દસ્તાવેજ લખનારાએ કહેવા માંડયું, "નહોતું વેચવું તો આટલો વિધિ શું કામ કર્યો ! હવે સહી કર્યા વગર ન ચાલે, ઊઠો."

આ ભવાડાથી કમળાને શરમ આવવા લાગી. છેલશંકર તો નફટ હતો.

"ઊઠને–બા; સહી કરી દે; આમ શું કરે છે ?" કમળાએ માને પ્રેરવા માંડી.

રડતે મને, થથરતે હાથે, અભાન દશામાં તેણે સહી કરી. દસ્તાવેજ કાયદસર થઈ ગયો. રાધાની સ્થિતિ તો ત્યાંથી જ બગાડવા લાગી. તેનું મન તો નબળું જ પડી ગયું હતું.

"છેલશંકર, હું બાને ઘેર લઈ જાઉં છું. પછી તું પૈસા વગેરે લઇને ઘેર આવજે" કમળાએ છેલશંકરને કહ્યું. બીચારી કમળાને તેની બાની પડી હતી. એને દરકાર ન હતી છેલશંકરની, પૈસાની કે ધરતી–અરે આખા વિશ્વની. એનામાં મનમાં એની મા જ હતી.

છેલશંકર રાત્રે પણ ઘેર ન આવ્યો.

"ભાઇ ઘેર આવ્યો?" રાધાએ ભાળ પૂછી.

'ના, નથી આવ્યો, આવશે: તું તારે સુઇ રહેને ?" રાધાએ એને શાંતિ રખવા કહ્યું.

છેલશંકર બીજે દિવસે ય ન આવ્યો. અને વધેલા પૈસા ? એય છેલશંકર લઇને ચાલ્યો ગયો. ચારેક દિવસ પછી તો ઘર જેને વેચાણ થયું હતું તેના નામ ઉપર ચઢી ગયું અને એ કબજો લેવા માટે આવ્યો.

"કેમ, છેલશંકર છે કે ?" પેલા માણસે પૂછ્યું.

"ના" કમળાએ જવાબ આપ્યો.

"ઘરનો કબજો સોંપી દેવાનો છે. છેલશંકરને તો બોલાવો !"

"ના રે, એનું શું કામ છે ? તમારે તો કબજો જ જોઇએ ને ? કાલે આપી દઇશું તો ચાલશે ? અમે ઘર ખાલી કરી દઇશું." કમળાએ અંતરના દાવાનળને દેખાવા દીધા વિના શાંતિથી જવાબ આપ્યો. એના મોં ઉપરની ઉજડ શાંતિ તો દેખાઇ જ આવતી હતી. પરંતુ એની સરળ અને તેજસ્વી મુખમુદ્રા વિશ્વાસ પેદા કરે તેવી હતી. પેલા કઠણ હદયના વાણીઆના દિલમાંય વિશ્વાસની જડ બેઠી. બીજે દિવસે એને ઘરનો કબજો મળ્યો. ભર્યું–ભાદર્યું ઘર વેરાન થઇ ગયું.

રાધાની સ્થિતિ અસહાય હતી. કમળા તેને લઇને ચાલી નીકળી. ભરેલાં નગરો પણ વેરાન વનવગડા જેવાં હોય છે. નહોતાં ઘરબાર, નહોતું આશ્રયસ્થાન, નહોતું ગામ, કોઇ ન હતું, એવા એકલતા ભરેલા જગતની કેડીએ આ ઉજ્જડ બનેલાં દીકરી ને મા ચાલી નીકળ્યાં.

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૯૬ થી ચાલુ]

આ ગોળીઓની બનાવટ શ્રીજીવનના બીજા વર્ષના અંકોમાં શ્વેતપ્રદરના લેખમાં પણ આપેલી છે. એમાંથી આવા બીજા ઉપયોગી પ્રયોગો જોવા માટે વાંચકોએ એ લેખ વાંચી જવો જોઇએ.

સુવા, મેથી, લસણનાં ફોતરાં, લીમડાનાં પાન તથા ગપેડાની લાદ વગેરેની ધુમાડી સુવાવડ પછી લેવાય છે. આ ધુપ જંતુઘ્ન છે, યોની સંકોચન કરે છે, વાયુ હરનાર છે; એટલે યોનિશૂલ મટાડે છે; તેમજ યોનિરોગમાં ફાયદો કરે છે. આ ધુમાડી લેવાથી કશું નુકસાન નથી. એથી પ્રદર મટે છે અને ગુપ્ત ભાગમાં થતા અવાજો પણ મટે છે.

પણ મારી સમજ પ્રમાણે ઉપરોક્ત બરણીના રસવાળી ગોળીઓ કે આ ધુમાડો મેદ ઘટાડવામાં ખાસ મદદરૂપ નથી. છતાં આ બેઉ પ્રયોગોથી યોનિમાર્ગના કેટલાક રોગો જરૂર મટે છે,

—જદુભાઈ

સ્ત્રી-પુરુષના સમાન અધિકારના પ્રખર હિમાયતી : આઝાદ હિંદ સેનાનાં કેપ્ટન ડૉ. લક્ષ્મીનાં માતા

મદ્રાસ શહેરને લગતા મતદાર વિસ્તારમાંથી દિલ્હીની મધ્યસ્થ ધારાસભામાં છેલ્લા એ દાયકાથી કોંગ્રેસના જ પ્રતિનિધિને મોકલવાની પ્રણાલી બંધાઇ ગઇ છે. શ્રી. શ્રીનિવાસ આયંગર, સત્યમૂર્તિ, છ. આર નાયડુ તથા શ્રીમતી અમ્મુ સ્વામિનાથન્ એ લોકપ્રિયતાને પાત્ર બનીને ધારાસભ્યો તરીકે ચૂંટાઇ આવનારાં કેટલાંક જ્વલંત નામો છે. આ સમયની ચૂંટણીમાં પણ શ્રીમતી અમ્મુ સ્વામિનાથન્‌ની થએલી ચૂંટણી કોંગ્રેસને રહેલા પ્રજાના પીઠબળનો પુરાવો પૂરો પાડે છે.

પચાસેક વર્ષની વયનાં શ્રીમતી સ્વામિનાથન્ છેલ્લાં ૧૫ વર્ષ થયાં કોંગ્રેસનાં સક્રિય કાર્યકર રહ્યાં છે. અમણે મદ્રાસ વિભાગમાં સ્વદેશીની ભાવના ફેલાવવામાં અગ્રભાગ ભજવ્યો છે અને સ્વદેશીની છેલ્લાં કેટલાંય વર્ષોથી હિમાયત કરતાં રહ્યાં છે. એ પોતે મદ્રાસ શહેરમાં એક સ્વદેશી સ્ટોર કુશળતાપૂર્વક ચલાવે છે. ખાદીની તરાહતરાહની જાતો એ એમના સ્ટોરની ખાસ વિશેષતા છે.

એ પોતે એક સારા વક્તા છે, પરંતુ એથી યે વધુ સમર્થ વ્યવસ્થાપક છે. કસ્તુરબા ફંડ સમયે ઘેર ઘેર ફરીને એમણે ઉઘરાણું કરેલું. ઇ. સ. ૧૯૪૨ની લડત દરમ્યાન વેલોર જેલમાં મળેલા કારાવાસમાંથી છૂટતાં વેંત તેમણે આ પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લીધેલી. એ કારાવાસની યાતનાએ એમની તબિયત ભાંગી નાખી, એમનું સુવાસૌન્દર્ય કરમાઈ ગયું અને ચહેરા પર કરચલીઓ ફરી વળી. એક વાર લોહીથી ફાટફાટ થતા, પરંતુ હવે કરમાઇ ગએલા એમના ચહેરા પરની એ આંખોમાંથી પહેલાંની પ્રફુલ્લતાને બદલે હવે થાક અને કંટાળો જાણે નીતરે છે. આમ છતાં સ્વાતંત્ર્યની કૂચમાં એ સહેજ પણ થંભે કે કદમ પાછા હઠાવે તેમ નથી.

શ્રીમતી અમ્મુ સ્વામિનાથન્

*

મલબારના એક બહુ જ વગદાર અને તવંગર નાયર કુટુંબમાંથી એ ઊતારી આવ્યાં છે. નાનપણમાંતો ચાર દાયકા પર છોકરીઓને મળતી તેટલીજ કેળવણી તેમને મળેલી. અને પૈસા કમાવામાં જિંદગીનો જેટલો ભાગ ગાળ્યો હતો એટલો જ કાયદાના અભ્યાસ પાછળ ગાળનાર શ્રી એસ. સ્વામિનાથન્ નામના વિદ્વાન બ્રાહ્મણ ધારાશાસ્ત્રી સાથે એમને ૧૭ વર્ષની વયે પરણાવવામાં આવેલાં. એથી એમના જીવનમાં મોટો પલટો આવ્યો. શ્રી. સ્વામિનાથન્ પરિશ્રમયુક્ત છતાં સાદું જીવન ગાળનારા અને ઉચ્ચ કર્તવ્યનિષ્ઠા ધરાવતા હતા. પૈસે ટકે સુખી અને સુધારક વિચારનાં હોવાથી તેમણે અમ્મુને પોતાનું વ્યક્તિત્વ વિકસાવવાની તમામ તકો આપી અને અમ્મુએ તે તકને ઝડપી લીધી હતી. અમ્મુ સાથે કેટલાંક વર્ષોના સુખી દાંપત્ય બાદ ચારેક સંતાનો પોતાની પાછળ મૂકીને, આજથી

પંદરેક વર્ષ પર એ અવસાન પામ્યા. એમાંના સૌથી મોટા પુત્ર ગોવિંદ ધારાશાસ્ત્રી બન્યા છે. બીજા પુત્ર શાન્તિ કલકત્તામાં પુરવઠા-ખાતાના એક અધિકારી છે. મોટી પુત્રી લક્ષ્મી તો આઝાદ હિંદ ફોજમાં 'ઝાંસીની રાણી' પલટનના કપ્તાનપદે રહીને સુવિખ્યાત બન્યાં છે, જ્યારે નાનાં પુત્રી સૌ. મૃણાલિની સારાભાઈએ નૃત્યકલામાં સારી ખ્યાતિ સંપાદિત કરેલી છે.

સ્વ. સ્વામિનાથન્ પોતે શહેરની એક અગ્રગણ્ય વ્યક્તિ હોઇને એમની આસપાસ સારું એવું શિષ્ટજન મંડળ રચાએલું. અમ્મુનો એ મંડળમાં પ્રવેશ થતાં ધીમે ધીમે તેમણે મલબારી રૂઢિચુસ્તતાનો ત્યાગ કરવા માંડ્યો. થોડા જ સમયમાં અંગ્રેજી ભાષા પર એમણે પ્રભુત્વ મેળવી લીધું અને પોતાની વાક્છટાથી અનેકોને મુગ્ધ કરવા માંડ્યા. પોતાની સાત સીટર ઑસ્ટિન મોટર ગાડી એ જાતે હાંક્તાં રાખી ગયાં અને ઇંગ્લેંડના કોઈ ઉમરાવ ઘરાણા જેટલા જ ઠાંટા-ચમચાથી રેવાઇ ગયાં. પણ તેમના પતિના અવસાન પછી તેમણે પોતાનું જીવન દેશને ચરણે ધરી દીધું.

સ્ત્રી-પુરુષની સમાનતાનાં એ મક્કમ હિમાયતી છે અને માત્ર લિંગભેદને કારણે જ પુરુષ કરતાં સ્ત્રી ઊતરતી હોવાની વાત એમને અમાન્ય છે. સ્વ. સ્વામિનાથને પોતે ઇંગ્લેંડમાં કેટલાંક વર્ષો ગાળેલાં હોઇને નવો જમાનો એ ઓળખી શક્યા હતા, અને એને લઇને જેટલી હદે સામાન્ય રીતે આ દેશમાં એક પુરુષ પોતાની પત્નીને સામાજિક છૂટછાટ આપી શકે એટલી હદે એમણે એ અમ્મુને આપેલી. મદ્રાસના રૂઢિચુસ્તો શ્રી. અમ્મુ પ્રત્યે ચક્તિ નજરે જોઇ રહેતા, પરંતુ નિરર્થક રૂઢિઓનું દાસત્વ માન્ય રાખે એ માટીની એ સ્ત્રી નહોતી.

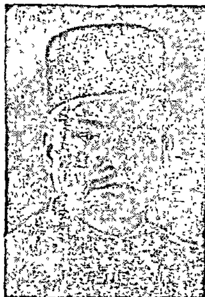
પતિના મૃત્યુ પછી અમ્મુએ જાહેર જીવનમાં પ્રવેશ કર્યો, અને જુદી જુદી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવા માંડી. ઇ. સ. ૧૯૨૦ એ એમના જાહેર જીવનનું પ્રવેશવર્ષ. ૧૯૨૯માં મીઠા સત્યાગ્રહ વખતે એમણે તેમાં ભાગ નહિ લીધેલો, પરંતુ ડૉ. એની બેસંટના એક સમયના મંત્રી શ્રી. બી. શિવરાવે શરૂ કરેલી 'બાય ઇન્ડીઅન લીગ'માં એ જોડાએલાં અને સ્વદેશી પ્રચારમાં 'સ્વદેશી ખરીદો સંઘ'ના એક કાર્યકર તરીકે એમણે મદ્રાસમાં પ્રતિષ્ઠા જમાવી. એમણે બજાવવા માંડેલી કામગીરી એમને જાહેર જીવનમાં વધુ ને વધુ આગળ ધપાવતી ગઇ અને ધીમે ધીમે એ કોંગ્રેસના પ્રભાવ નીચે આવતાં ગયાં. એમની જાહેર કામગીરી કોઇ પણ પ્રકારના નાટકીય તત્ત્વથી વીરહિત છે. ઉચ્ચ આદર્શ નજર સમક્ષ રાખીને શાંત અને મક્કમ તેમજ ગૌરવપૂર્ણ રીતે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવ્યે જનારાં એ કાર્યકર્ત્રી છે.

દેશદેશાવરનો સારો એવો પ્રવાસ એ ખેડી ચૂક્યાં છે. અનેક વાર ઇંગ્લેંડ જઇ આવ્યાં છે, અને એમના પતિ હયાત હતા ત્યારે ઉનાળાનો સમય લગભગ દરેક વર્ષે એ યુરોપમાં જ ગાળતાં. જાપાન સાથેનું યુદ્ધ શરૂ થયા પહેલાં એ દૂર પૂર્વના મુલ્કોની તેમજ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની સફર કરી આવેલાં. એ વખતે પોતાની પુત્રી મૃણાલિનીને પોતાની સાથે હોલીવુડ લેતાં ગએલાં, કારણ કે એને પશ્ચિમની નૃત્યકલા શીખવાની અભિલાષા હતી. એ પ્રવાસ દરમિયાન હિંદની પરિસ્થિતિ અંગે એમણે કેટલેક સ્થળે વ્યાખ્યાનો પણ આપેલાં.

આ પ્રવાસેથી પાછા ફર્યા બાદ ઊભી થએલી ઇ. સ. ૧૯૪૨ની લડતમાં એમણે ઝંપલાવી દીધું. સત્વર એમની ધરપકડ કરીને એમને વેલોર જેલમાં મોકલી દેવામાં આવ્યાં, જ્યાં બરાબર અઢી વર્ષનો કારાવાસ વેઠ્યા પછી એ છૂટવા પામ્યાં છે. આવાં નારીરત્ન માટે ભારત મગરૂર છે.

[ફોરમ]

ઇતિહાસમાં બ્રાહ્મણત્વ

મહાકવિ શ્રી. ન્હાનાલાલ દ. કવિ.

શાસ્ત્રો કહે છે કે વર્ણમાત્રનો ગુરુ છે બ્રાહ્મણ. વસિષ્ઠ, અગસ્ત્ય, કપિલ, દ્રોણાચાર્ય, સાંદીપનિ; સોક્રેટિસ, પ્લેટો, અરિસ્ટોટલ; સેન્ટ પીટર, સેન્ટ બર્નાર્ડ, એસીસીના સેન્ટ ફ્રાન્સિસ; ફિરદોસી ને રૂમી; કેન્ટ, હેગલ ને માર્ટિનો; અને એમનાથી યે અતિમહાન જગતબ્રાહ્મણો ઝરથુસ્ત્ર મૂસા નબી ને ઇશુ ખ્રીસ્ત; રામકૃષ્ણ ને બુદ્ધ: જે પયગમ્બરોએ માનવવંશને ધર્મમાર્ગ દાખવ્યા. વિશ્વામિત્રે ત્રિષ્ટુભ દીધો, વાલ્મીકિએ અનુષ્ટુપ દીધો; પતંજલિએ યોગશાસ્ત્ર આપ્યું, પાણીનિએ ભાષાશાસ્ત્ર આપ્યું; વ્યાસે મહાભારતનો શબ્દસાગર અર્પ્યો. કાલિદાસ, માઘ ને બાણ થયા મહાકાવ્યોના પ્રણેતા. વિજયનગરના રાજમન્ત્રી બન્ધુઓ—સાયણ ને માધવ—એકે વેદાર્થ કીધા, બીજાએ શંકરદિગ્વિજય કીધો. અને આપણા ન્હાનકડા ગુજરાતે એમની ન્હાનકડી આવૃત્તિઓ થઇ સુદામાજી, નરસિંહ ને પ્રેમાનન્દ, સામળ ને દયારામ, દલપત ને ગોવર્ધન; અમરજી દિવાન ને ગોકુળજી ઝાલા, ગગા ઓઝા ને ઝંડુભટ્ટજી. નડિયાદના દ્વિવેદીઓ, પાટણ જામનગરના ત્રિવેદીઓ, સરખેજ–કપડવણજના ચતુર્વેદીઓ થયા. અમદાવાદના એક બ્રાહ્મણ વૈશ્યધર્મે વળ્યા; અમદાવાદના આભમાં ૯૦ ભૂંગળાં પ્રગટી નીકળ્યાં. બ્રાહ્મણ પગલાં માંડે, પાછળ ત્યહાં ત્યહાં ફૂલવાડીઓ ઉગે.

*

હોબ્સ નામના ઇંગ્રેજ ફિલસુફે સમગ્ર જનતાની મહામૂર્તિ કલ્પી; અને એને Liviathon કહી. હોબ્સથી દશેક હજાર વર્ષ પૂર્વે પુરુષસૂક્ત રચાયું છે, ભારતીય સાહિત્યમાં માનવતાની વિરાટમૂર્તિ કલ્પાઇ છે. શ્રુતિભાવનાનો માનવવંશની મહાકાય મૂર્તિનો મન્ત્રોચ્ચાર છે કે

બ્રાહ્મણ મુખ છે એનું, બાહુ ક્ષત્રિયને કહે;
ઊરુ છે એહના વૈશ્યો, પાયેથી શદ્ર જન્મિયા.

બ્રાહ્મણ ગુણાવળ હોય તો આજનો નવબ્રાહ્મણ છે પ્રોફેસર ને સાહિત્યકાર. અને આજે જેમ સાહિત્યકાર ને પ્રોફેસર માનવતાનુ મુખ છે, તેમ ત્યહારે પણ મન્ત્રદ્રષ્ટા મહાકવિ સૂત્રકાર મહર્ષિ બ્રહ્મર્ષિ—બ્રાહ્મણો માનવમૂર્તિનું મુખ હતા અને ગુણાઃ પૂજાસ્થાનમ્‌ની શીલપૂજા હતી; એટલે ગઇ કાલનો વાલિયો ભીલ એ આજના વાલ્મીકિ ઋષિ થતા; જેમ ઇંગ્લાંડમાં મોચીપુત્ર લોર્ડ થાય છે એમ. કીમિયાગરો ત્રાંબાનું સોનું કરતા; પણ જનતા તો સોનાના ગુણ પારખી સોનું કહેતી. આજે યે છ નહિ; નવરામાયણનો એક જ કાંડ રચે, બ્રાહ્મણત્વના ગુણ દાખવે, તો શ્રી. આંબેડકરને આંબેડકર ઋષિ લેખે પૂજવા હું તત્પર છું.

જ્ઞાન, સાધુતા, તપ, વેદધર્મમાં શ્રદ્ધા આદિ બ્રાહ્મણગુણો વિના કો અબ્રાહ્મણથી બ્રાહ્મત્વ ન પમાય. ભવભૂતિનો પ્રભુપ્રેરિત કાવ્યમન્ત્ર ત્રિકાળ સાચો છે કે

गुणाः पूजास्थानं गुणिषु; न च लिंगं, न च वयः।

*

૧૯૩૦માં સ્વ. મહારાજ જામ રણજિતે બીજી વારકો બોલાવ્યો કે 'આવ, તો યોગ્ય નોકરી આપું.' ઉત્તર વાળ્યો કેઃ 'રાજીનામું આપ્યા પછી સવા કરોડ ગુજરાતીઓ મ્હારા શેઠ. સૌને પૂજવાનો અધિકાર, કે ત્હારો વખત તું કેમ ગાળ છ. જામનગરના પાંચેક લાખ એ સવા કરોડની બહાર નથી. બેચાર માસનું કામ હોય ને બોલાવશો ત્હારે આવીશ. મૃત્યુથી બ્હીએ એ ક્ષત્રિય નહિ; ગરીબીથી બ્હીએ એ બ્રાહ્મણ નહિ.'

સો ટચના બે પરમ બ્રાહ્મણોએ મ્હને ઘડ્યો છેઃ કવીશ્વર દલપતરામે ને ગુરુવર્ય કાશીરામે. એમણે મ્હારા બ્રાહ્મણત્વને ઘડ્યું; મ્હારા બ્રાહ્મણત્વે મ્હને ઘડ્યો. છેલ્લી પાએક સદીથી Literary Recluse—સાહિત્ય સંન્યાસીના ધર્મ પાળું છું ને બ્રાહ્મણત્વને સેવું છું.

બે ત્રણેક વર્ષો કસોટીનાં વીત્યાં. એટલું યે ન પરીક્ષે હરિ? પછી બ્રાહ્મણને પ્રેરણા પ્રગટી; પદ્માસન વાળ્યું; સરસ્વતીઉપાસના આદરી. બાવીસ કલાક ઘરમાં, ને બે કલાક સ્હાંજે ફરવાના; એમ સાહિત્યસંન્યાસ આદર્યો. માનવું હોય તો માનજો; પૂર્વાશ્રમના પગારથી સરસ્વતીએ બમણું દીધું. શ્રદ્ધા હોય તે આચરજો; અક્ષરશઃ સાચો છે શ્રી હરિનો કોલ કે

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेम
वहाम्यहम्॥

अहं वहामि એ છે શ્રી હરિનો ત્રિકાળનો કોલ.

*

મનુસ્મૃતિ કહે છે કે સન્માનને બ્રાહ્મણે વિષની પેરે વર્જવું, અપમાનને બ્રાહ્મણે અમૃતની પેરે આદરવું.

सन्मानात् ब्राह्मणो नित्यं
उद्विजेत विषादिव।
अमृतस्येव चाकांक्षेद्
अवमानस्य सर्वदा॥

એક રાજવી છે; ગુરુભાવ રાખે છે. અમારા દાક્તરપુત્રને ત્ય્હાં, બે માસ હવાફેર માટે અમે ગિરનારી પવનલહરોમાં ત્ય્હાં ગયાં હતાં. દાક્તરને કહેઃ તહમારાં માતુશ્રીને સુખેથી તહમારે ત્ય્હાં લઇ જાઓ; અમારા ગુરુ અમારા મહેમાન થશે. બે માસમાં બે જ વાર મ્હને મ્હારા પુત્રને ત્ય્હાં જમવા જવા દીધો હતોઃ એક અમારી સામવેદી બળેવની તિથિએ, એક અમારા દલપત દાદાની શ્રાદ્ધતિથિએ.

એકદા દરબાર સાહેબે સ્તુતિવેણ ભાખવા માંડ્યાંઃ 'તહમારા જેવો નિઃસ્પૃહી બીજો દીઠો નથી.' વિ. તરત મ્હેં મ્હારો અવગુણ ઉચ્ચાર્યોઃ 'જમાનો જ સ્વમાનનો છે. ને ડગલે ને પગલે સ્વમાન ઉપદેશાય છે. એ યુગપ્રવાહને તર્યો હોત, માનાપમાનને જીત્યાં હોત, તો સાધુ પેરે પૂજાતો હોત.'

શ્રીમત્ સ્વામિનારાયણે નિજ વચનામૃતમાં ભાખ્યું છે કે 'કનકકામિનીને જીતવાં અઘરાં છે, ત્હો યે રહેલાં છે. રસનાના સ્વાદોને જીતવા અઘરા છે, ત્હોયે રહેલા છે. પરમ અઘરાં તો છે જીતવા માનાપમાનને. ઘર ત્યાગે, કુટુંબકબીલો ત્યાગે, સંસાર ત્યાગે, સાધુ થાય; ત્હો યે પછી ગાદી ને તકિયો ને મહન્તાઇનાં માનાપમાન રહે.'

ત્યાગીના યે મહારાજુઓ છે માનાપમાન.

બ્રાહ્મણની બ્રાહ્મણભાવના પાંગરે, તો તો ત્હેની સુવાસના દેશ ભરીને પમરે. બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણ નથી, ને અબ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણવેશે

વિચરે છે, એટલે દેશ મઘમઘતો નથી. રાજ-ચંપાની કે ચન્દનમલિયાગરની વાડીઓ અપ-રિમલિત રહે ખરી ?

પુષ્પને સુગન્ધથી પરખાય; સોનાને કસોટીથી પરખાય; હીરાને એના પાણીથી પરખાય. બ્રાહ્મણ કેમ પરખાય ?

જ્ઞાન કરતાં યે બ્રાહ્મણ ગુણથી પરખાય; ને ગુણોમાં યે બ્રાહ્મણ ત્યાગ ને સાધુતાથી. પણ સર્વઅધિકો બ્રાહ્મણ પરખાય એના બ્રહ્માનન્દથી. બ્રહ્માનન્દી નથી, તે બ્રાહ્મણ નથી.

આપણા અમદાવાદના ભૂષણરૂપ બાપા શાસ્ત્રીને એક ઉદારદિલ રાજવીએ એક લક્ષ રૂપૈયા ધર્યા કે '—બાઇની શુદ્ધિ કરો, ને અમને યજ્ઞ કરાવો.' આવતા એક લાખને ઠેલીને બાપા શાસ્ત્રીએ બ્રાહ્મણત્વનો ઉત્તર વાળ્યો કે 'શાસ્ત્રવિરુદ્ધ મ્હારાથી નહિ વર્તાય.' મહારાજે કહ્યું : 'ત્હમારા બાળકનો તો વિચાર કરો.' શાસ્ત્રીજી કહે : 'બાળકનો વિચાર ભગવાન કરશે.'

છે; કલિકાળમાં યે સત્યુગના બ્રાહ્મણો છે. ન હોય તો પૃથ્વી રસાતળ જાય.

પેશ્વા દરબારમાંના રામશાસ્ત્રીનો ઇતિહાસ ભણી ભૂલ્યાં હશો તો રૂપેરી પડદાએ સ્મરાવ્યો છે. બ્રાહ્મણ એમ પરખાય.

એવડાં મ્હોટાં પ્રલોભનો તો ભગવાને દાખવ્યાં નથી; પણ અમદાવાદની દસ હજારની ને સૌરાષ્ટ્રની પન્દર હજારની થેલીઓને નકારી છે.

બ્રાહ્મણ દીઠા છોટુ મહારાજને; જેમને મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ સન્માનતા. બ્રાહ્મણ દીઠા શીઘ્રકવિ શંકરલાલજીને; જેમને વાઘ મહારાજ સન્માનતા. બ્રાહ્મણ હતા ઝંડુ ભટ્ટજી; જેમની અમૃતૌષધિઓ જેટલી જ ઉદારતાની ફોરમો ફોરતી.

બ્રાહ્મણ દીઠા છે સાધુપુરુષ પઢિયારજીને ને બ્રાહ્મણ સાંભળ્યા છે મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીને.

મહર્ષિ દયાનંદ ફરતા ફરતા ઉદેપુર પધાર્યા;

નાર આર્યભોમની

ગુલબંકી

ગુલામની ગુલામ હું નાર આર્યભોમની
પિંજરે પુરુષનાં દેવકીસમી સડું;
ઉરે છે મૂક વેદના, સહું અનેક યાતના,
હાર્દમાં ભીડેલ મુક્તિગીત ગાઇ ના શકું.
અનંત વ્યોમમાં વિહાર હું નહિ કરી શકું ?
પુરુષ કેમ પિંજરે હવે સહી શકું નહી વધુ.
બંધનો પ્રચુર તોડીને ઊડી જઇશ મુક્ત વ્યોમમાં
મુક્તિગીત ગાઇ ગાઇ સ્વતંત્ર માતભોમને કરીશ
સ્ત્રી વિના નહીં કદી ય મુક્તિગીત ગુંજતા !

ભૂપેન્દ્ર હા. વકીલ

હિન્દવા સૂરજ મહારાણાજીને ઉપદેશ્યા. મહારાણાજી રીઝચા, ને બોલ્યા : 'રહો. ને એકલિંગજીની જાયગાનાં જતન કરો. સવા લાખેકની જાગીર છે.' નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીનું બ્રહ્મચર્ય બોલી ઉઠયું: 'મહારાણાજી ! ભાવ છે તે નિભાવશો. પણ પરાર્ધમૂલ્ય આત્માને લાખમાં ન વેચાય.'

નરસિંહવિખ્યાત ગોપનાથજીની જાયગા એકદા ખાલી પડી. ગોપનાથજીના મહન્ત સંન્યાસી ન હોય, બ્રહ્મચારી હોય. પઢિયારજી બ્રહ્મચારી હતા. કાન્તને ને મ્હને થયું: પઢિયારજી જાયગામાં બિરાજે, તો જાયગા ખાલી ઉંડે. પઢિયારજીને વાત કરી કે, હા ભણો તો ભાવસિંહજી મહારાજ કને વાત અમે મૂકિયે. બ્રાહ્મણ રાંખનારે ગાજી ઉઠ્યો : 'ક્યા ! સોનેકે પીંજરેમેં હમકો પૂરને મંગતે હો !' કહ્યું: 'ના.

પણ ત્હમે ત્હ્યાં હશો તો જાયગાનો સદુપયોગ થશે; યાત્રિક એ સાધુવેણ સાંભળીને જશે.'

'નહિ, નહિ. હમ સ્વતંત્ર; હમ નિરંજન; હમ આનન્દરૂપ; ઓંકારમાઅન્તા **एक-मेवाद्वितीयम्**. આપ હોનું' હમકો સોનેકે પીંજરમેં પૂરને મંગતે હો. કભી નહિં હોગા'

રંક બ્રાહ્મણે ત્રીશેક હજારની જાગીરને અસ્વીકારી.

ભાવનગરમાં એકદા પઢિયારજી, કાન્ત ને હું સ્વ. વિઠ્ઠલભાઈ દિવાનને મળવાને ગયા. મણિભાઈને ઓળખતા; આવકાર્યા. 'મ્હને પિતાશ્રીને નામે ઓળખ્યો; નમસ્કાર કીધા. પણ પઢિયારજીને? પઢિયારનું નામ સાંભળતાં જ વયોવૃદ્ધ દિવાને બ્રાહ્મણને પ્રીછ્યો, ઉભા થઇ ગયા, બોલ્યાઃ 'અમે તો ત્હમારા અક્ષરદેહનાં દર્શન નિત્ય-નિત્યે કરિયે છીએ.' પઢિયારે પૂછ્યું, 'એ કેવી રીતે ?' વિઠ્ઠલભાઇ સાહેબે વાત કહી કે 'ભાવનગર જામનગર ધ્રાંગધ્રાના નિવૃત્ત દિવાનોનું અમ મંડળ છે. રોજ ત્રણેક વાગતાં અહીં મળિયે છીએ. એક શાસ્ત્રીજી આવે છે, શ્રવણ કરાવે છે. કોઇક કારણે શાસ્ત્રીજી ન આવી શકે તે તિથિએ અમે આપનાં સ્વર્ગનાં પુસ્તકમાંથી વાંચિયે છીએ. જૂવો પેલા બાજઠ ઉપર; આપનો સ્વર્ગનો ગ્રન્થ બિરાજે છે.'

મણિભાઇને ને મ્હને પેલા સુભાષિતની પ્રતીતિ થઇ કે **स्वदेशे पूज्यते राजा, विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ।**

રંકનો કે રાયનો, દિવાનનો કે નગરશેઠનો, સકલ જનતાનો, આજે અને સદાસર્વદા, ગુણવિધાને પૂજ્ય છે બ્રાહ્મણ.

*

શંકરાચાર્યનું બિરદ છે જગતગુરુ. બ્રાહ્મણ ત્હારે જગતગુરુ હતો. બ્રાહ્મણ ! પાછો બ્રાહ્મણ થા, પાછો જગતગુરુ થા.

દયાનન્દોને, વિવેકાનન્દોને, રામતીર્થોને—ભારતના નવઋષિવરોને પૃથ્વીમાં પાઠવો; પૃથ્વી બ્રાહ્મણત્વભૂખી છે. Plain Living ને High Thinking જગત્-જનતા ભૂલી છે. અત્હારે પૃથ્વીપ્રવર્તતા અબ્રહ્મણ્યનું બ્રહ્મણ્ય બ્રાહ્મણ વિના કો કરશે? વિષ્ણુ ભગવાન જગતને પોષે છે. વૈષ્ણવ વિષ્ણુનો ને બ્રાહ્મણ બ્રહ્મનો નિમિત્ત થશે.

સિકન્દરને ઘડ્યો હતો એરિસ્ટોટલે; કૌરવપાંડવોને ઘડ્યા હતા દ્રોણાચાર્યે, શ્રી કૃષ્ણને ઘડ્યા હતા સાંદીપનિએ; શ્રી રામને ઘડ્યા હતા વસિષ્ઠે વિશ્વામિત્રે.

આપણી ચોર્યાસી ન્યાતો નિરનિરાળા ચોર્યાસી પાકે યે જમે છે, એક પાકે યે જમે છે. વર્ણ શાસ્ત્રીય છે; જ્ઞાતિઓ ઐતિહાસિક છે, ભૌગોલિક છે. બ્રાહ્મણ સહુ બ્રાહ્મણ થાવ. જગત બ્રાહ્મણભૂખ્યું છે; પૃથ્વી નવબ્રાહ્મણને પોકારે છે. ગુણિજનો ગુણને પૂછે. જનોઇ તો લુવાણાને, સુથારને છે, ગરોડાને છે. ભમે ભમે, પણ પણ ભમરો નહિ; કંઠે જનોઇ, પણ બ્રાહ્મણ નહિ; એને તો વરત કહે છે રુહેલિયો. જગત નવયુગનો નવબ્રાહ્મણ માગે છે. બ્રાહ્મણના ઉદ્ધાર વિના, નવબ્રાહ્મણના અવતાર વિના જગતના અબ્રહ્મણ્યનો ઉદ્ધાર નથી. નવવાલ્મીકિ, નવઇશુ, નવબુદ્ધ, નવકૃષ્ણની જગત વાટ જૂવે છે. નવશ્રુતિ નવસ્મૃતિ, નવગાયત્રી, નવગીતા, નવઉપનિષદો નવબ્રાહ્મણ વિના કોણ લખશે? નવસહજાનન્દ, નવદયાનન્દ, નવવિવેકાનન્દ, નવરામતીર્થ; ભારતના નવબ્રહ્મર્ષિઓને પૃથ્વીના ચોખૂટમાં પાઠવો. ભારત જગતનો બ્રાહ્મણદેશ છે.

*

સંસારદેશે બ્રાહ્મણગુણે બ્રાહ્મણ અગ્રપદે છે. સહુ વર્ણોમાં, તેમ બ્રાહ્મણવર્ણમાં, આજ વર્ણધર્મસિદ્ધિ ઓછી છે. આજનો વૈશ્ય ભામાશાહ નથી, ને આજનો ક્ષત્રિય પ્રતાપ નથી; તેમ આજનો બ્રાહ્મણ બ્રહ્મર્ષિ નથી. એ શબ્દોચ્ચાર આજે આપણી વાસ્તવતા નથી, આદર્શભાવના છે. બ્રાહ્મણ છે પરબ્રહ્મનો પુત્ર ને વારસદાર.

નામદાર આગાખાનનું આદર્શજીવન ઘડનાર

'માતા સલામત'

લેડી અલીશાહ

પરિચય કરાવનાર

શ્રી. સત્યકામ જનક

*

હિંદના વોઇસરોય તરીકે લોર્ડ વિલીંગ્ડન જ્યારે લેડી વિલીંગ્ડન સાથે મુંબઇ આવી પહોંચ્યા ત્યારે સાગર-કિનારેથી સીધા જ મલબાર હીલ પરના 'લેન્ડઝ એન્ડ' નામના વિશાળ ભૂવનમાં, ઇબાદત અને પ્રાર્થનામાં પોતાની સંસ્કૃતિને જરાયે વિસર્યા વિના જીવન ભોગવતાં, જગતના સૌથી મહાન પુત્રની વાત્સલ્યમયી જનની, નવ્વાબા આલીયા શમ્સુલ મુલ્કને મલવા ઉપડી ગયા હતાં, ત્યારે ઇતિહાસમાં આ સૌથી પ્રથમ જ આવો બનાવ હોવાથી, રાજદ્વારી મંડળો અને રાજદ્વારી વ્યક્તિઓમાં ખળભળાટ વ્યાપી ગયેલો અને લોકો અનેક પ્રકારની અટકળો કરવા લાગ્યા હતા.

આંખોની જ્યોત જેવા પુત્રની નાનીવયમાં, પિતાનું અવસાન થતાં, સ્વભાવિક મુસ્કેલીના વાદળો વચ્ચે જેણે એકલા હાથે-વિશ્વના મહાન અને આદર્શ નર ઘડીને, માતૃભૂમિ હિંદની સેવા અર્થે અર્પણ કર્યો તે નવાબા આલીયા શમ્સુલ મુલ્કઆદર્શ અને સ્નેહાળ માતા ઇરાનના શાહી ખાનદાન કુટુંબમાંથી ઉતરી આવેલાં રાજકુમારી હતાં. તેમના પિતાશ્રી નિઝામુદ્દવલા કાચારી, ઇરાનના શહેનશાહ શાહ ફતેહઅલીની પુત્રી ખુરશીદ કોબાદને પરણ્યા હતા. નવાબા આલીયા શમ્સુલ મુલ્ક સાહેબા તેમનાં પુત્રી થાય. આ સૌંદર્યવાન અને વીર પુરુષોની જનેતાનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૪૦માં ઇરાનમાં થયો હતો. નવાબા સાહેબાના પિતાશ્રી મીરઝાં અલીમહમદખાન નિઝામુદ્દવલા ઇરાનના શહેનશાહના વડા પ્રધાન હતા. તેઓ માતપિતાના એકના એક લાડીલાં પુત્રી હોવા છતાં ઉત્તમ પ્રકારની કેળવણી અને સદ્‌ગુણો વડે આદર્શ અને સંસ્કાર મેળવવા ભાગ્યશાળી થયાં હતાં.

નામદાર આગાખાનના પિતાશ્રી શાહ અલીશાહ આગાખાન (બીજા) સાથે તેમનાં લગ્ન ચોવીસ વર્ષની વયે ઇ. સ. ૧૮૬૭માં થયાં હતાં. તે સમયે ઝવેરાત વગેરેના મોટા દાયજા સાથે હિમ્મત, સ્વાર્થઅર્પણ માટેનું બળ, સત્ય માટેની તમન્નાનો કિમ્મતી ખજાનો સાથે લાવ્યાં હતાં. વિશ્વના આ બે માનનીય ખાનદાનોના આ શુભ જોડાણથી ઇ. સ. ૧૮૭૭માં ઑન નામદાર આગાખાનનો કરાંચીમાં જન્મ થયો.

ના. આગાખાનની ઉમર આઠ વર્ષથી પણ ઓછી હતી તે દરમ્યાન ના. અલીશાહ આગાખાન (બીજા) જગતનો ત્યાગ કરી ગયા હતા. આ સંજોગોમાં સ્વભાવિક રીતે નવ્વાબા સાહેબા પર દુઃખનાં વાદળો ઘેરાયાં હતાં. જ્યારે તેમના ભરથારનો ઇમામતનો જગ્યે

તેમના પુત્ર ('વિદ્યમાન આગાખાન')ના ખભે આવ્યો ત્યારે રૂહાની પ્રદેશ માટેનાં, પોતાના અચુક સનદાધિકારી અને અવિશ્રાંત ભોમિયા તેઓ બન્યાં. સદ્વર્તનની અનંત મહત્તાનો પરિચય તેમણે પુત્રને કરાવ્યો અને સદ્ગુણો તથા જ્ઞાન વડે તેમનું હૃદય છલકાવી દીધું. આ રીતે કુશળ અને રાજનીતિજ્ઞ માતાની ઘણી જ સાવચેતીભરી સંભાળ હેઠળ, અને માતાની સુસંસ્કારિતા, મહાનતા અને દિવ્યતાના ફળે ના. આગાખાન સાહેબ મુત્સદ્દી અને રાજદ્વારી પુરુષ બનવા ભાગ્યશાળી બન્યા. ઇ. સ. ૧૯૧૮ની બિમારી દરમ્યાન ના. આગાખાન સાહેબ લંડનના શાહીમહાલય બકિંગહામ પેલેસમાં વિશ્રાંતિ લઇ રહ્યા હતા ત્યારે, રાજકારણીય પ્રશ્નો ચર્ચતું પુસ્તક 'ઇન્ડીયા–ઇન–ટ્રાંઝીશન' તેમણે લખેલું, તે તેમણે પોતાની માતાને અર્પણ કર્યું છે. તેમાં તેમણે લખ્યું છે કે: 'મને એક બુદ્ધિશાળી અને દુરંદેશી માતાના લાલનપાલન અને સંભાળ હેઠળ ઉછરવાનો અમુલ્ય લાભ મળ્યો છે.'

લેડી અલીશાહ રાજદ્વારી અને સહકારી કાર્યમાં મશગુલ રહેતાં હોવા છતાં, આમ વર્ગ પ્રત્યેનો તેમનો ચાહ અવર્ણનિય હતો. ગરીબો અને બિમારોને તેઓ કિંમતી સલાહ અને મદદ આપતાં હતાં. ગરીબો માટે તેઓ "દાતાર" હતાં. એમના દ્વારે આવેલ કોઇ માણસ ખાલી હાથે પાછો ફરતો નહિ. તેમણે જેમ ધનનો ઝરો વ્હેતો મૂકયો હતો તેમ ગંભીર બિમારી-પ્રસંગે, કિંમતી અને અપ્રાપ્ય ઔષધી વડે પણ સહાય કરતાં હતાં. સ્વચ્છ "મજાઇ" અને "વાધની ચરબી"—જે સામાન્ય રીતે તદ્દન અપ્રાપ્ય અને અલભ્ય છે, તેનો તેઓ મ્હોટો જથ્થો રાખતાં હતાં; અને ગંભીર બિમારીઓથી પિડાતા બિમારો અને જરૂરીયાતવાળા લોકોને તેઓ કાંઇપણ મુલ્ય લીધા સિવાય આપતાં હતાં. એથી જનતા તેમને "માતા–સલામત"ના બિરૂદથી ઓળખતી હતી.

લેડી અલીશાહ જેટલાં ગરીબ પરવર હતાં તેટલા જ પ્રજાના ભલા માટે ખંતીલાં અને હિમ્મતવાન હતાં. ઇ. સ. ૧૮૯૬માં હિંદુસ્તાનમાં પ્લેગનો જીવલેણ રોગ ફાટી નિકળ્યો હતો, અને દરેક ઠેકાણે લોકો ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારતા હતા ત્યારે ડૉ. હાફકીને પ્લેગની કહેવાતી ઝેરી રસી શોધી કાઢી હતી. તેના પ્રથમ અખતરા તરીકે એ રસી મૂકાવવાની ના. આગાખાન સાહેબે તૈયારી કરી ત્યારે આ ભલા સ્નેહાળ માતાએ લોકહિતને ખાતર તેમના એકના એક ફરજંદને સંપૂર્ણ ખુશીથી સંમતિ આપી હતી.

નાના બાળકો પ્રત્યે તેઓ અત્યંત માયાળુ હતાં. સુંદર બુટાદાર ઇરાની કલા–કસબથી ભરપુર જાજમોથી અને પ્રાચીનકાલના કલામય બહુમુલ્ય ભવ્ય ફરનીચરોથી શણગારેલા ઓરડામાં ગાદી–તકીએ બેસીને પોતાના કુટુંબીજનો અને મિત્રોનાં બાળકો અને રત્નાકર સાગરના મોજાંઓથી ભીંજાતી તેમના ભુવનની રેતી પર રમતા નાના મ્હોટા કિશોરોને સ્નેહપૂર્વક મેવા–મિઠાઇ આપતાં હતાં અને તેમના તરફ ઉંડું વાત્સલ્ય દાખવતાં હતાં.

દેશના હાકેમો, રાજદ્વારી નરો, પરદેશના મુત્સદીઓ અને વિખ્યાત પુરુષો તેમની મુલાકાતનું માન મેળવવામાં ગર્વ માનતા હતા. અને લેડી અલીશાહ, મળનાર પ્રત્યે, ચિરપરીચત હોય એવી માયાળુ રીતે વર્તતાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૯૩૨માં યુરોપીય પ્રજાની વિનતી માન્ય કરીને યુરોપની મુલાકાતે તેઓ ગયાં હતાં. તેઓ લંડનમાં જેટલો વખત રહ્યાં તેટલો સમય તેમણે પોતાના ઘરે હોય એવી જ સાદી રીતે ગાળ્યો હતો. અને જાણે મુંબઇથી લંડન એક તસુ જેટલું ય દૂર ન હોય તેવી રીતે પોતાની

ધાર્મિક ફરજ બજાવતાં હતાં. એ મુલાકાત દરમ્યાન પરલોકવાસી શહેનશાહ જ્યોર્જ પાંચમા અને શહેનશાહ બાનું ક્વીન મેરીએ તેમને બકીંગહામ પેલેસમાં મુલાકાતનું માન આપ્યું હતું. અને એ જ વર્ષમાં શાહી દરબાર ભરીને, શાહી બાનુઓને અપાતો ઉચ્ચ અને માનવંત ખેતાબ 'ક્રાઉન ઓફ ઇન્ડિયા' નો ચંદ્રક અર્પ્યો હતો. મી. એફ. જી. પ્રિન્સ વ્હાઇટે ઇંગ્લાંડના પ્રસિદ્ધ વર્તમાનપત્ર 'ડેઇલીમેલ' માં લખ્યું હતું કે, 'તેમનો પ્રતાપ શાહી હતો અને વફાદારીનું એ દૃષ્ય ભવ્ય હતું.' ના. શહેનશાહ પાંચમા જ્યોર્જે પોતાના રજત મહોત્સવ (સીલ્વર જ્યુબિલી) સમયે ફરી તેમને યાદ કરી માનપૂર્વક જ્યુબિલી ચંદ્રક અર્પ્યો હતો.

લેડી અલીશાહ દિનસનો મ્હોટો ભાગ ઇબાદત અને પ્રભુ-પ્રાર્થનામાં ગાળતાં હતાં. જીંદગીના અંત સુધી એમણે પોતાના અત્યંત સાદા અને સફેદ પહેરવેશમાં જરાયે ફેરફાર કર્યો વગર, બાનુઓને છાજતી અત્યંત મર્યાદા સાથે, પોતાની જુની સંસ્કૃતિને જરાયે વિસર્યો-વિના, એક આદર્શ નારી તરીકે જીવન ગાળ્યું હતું. તેઓ વારંવાર કહેતાં કેઃ 'હું આજની દુનિયા સાથે હળતીમળતી નથી, પરંતુ તેનાથી અજાણ તો નથી જ.' તેમના મનોબળ પ્રમાણે તેમનું શારીરિક બળ પણ એટલું જ અદ્ભૂત હતું. બિન-ખર્ચાળ ભોજન અને માત્ર પાણી જ તેઓ પીતાં. અને વારંવાર અપવાસ અને ઇબાદત-બંદગી કરતાં હતાં. આથમતા સૂર્ય ભણી જ્યારે તેઓ નજર કરતાં હતાં ત્યારે તેમની કાળી ઉંડી આંખોમાં તલ્લીનતા તરવરી રહેતી અને તેમનો આત્મા અનંતતામાં એકતાન થઇ જતો હતો.

હૃદયની તકલીફના કારણે તેઓ જર્મન નર્ષોની સારવાર હેઠળ હતાં અને વાયુ-પરિવર્તન અર્થે પોતાના પ્યારા વતન ઇરાન તરફ ગયાં હતાં. ત્યાં બગદાદમાં પમી ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૮ની સાંજે ૯૫ વર્ષના પરમાર્થી અને પરગજુ જીવન પછી હંમેશના માટે વિશ્વ પરથી તેઓ અદસ્ય થયાં, ત્યારે તેમના પુત્ર ના. આગાખાન સાહેબના ખોળામાં તેમનું પવિત્ર મસ્તક, હતું અને ના. આગાખાન સાહેબના શાહઝાદા પ્રિન્સ અલીખાન અને તેમનાં અંગ્રેજ મહોરદાર આ વૃદ્ધ 'દાદીમા'ના ચરણો ચાંપતાં હતાં. આવા સુખદ અને પરમ આનંદ વચ્ચે તેઓ અનંતતામાં વિલીન થયાં હતાં.

બુઝર્ગ વયનો તેમને બોજ હોવા છતાં, સ્પષ્ટ અવલોકનકાર, સ્પષ્ટવક્તા, સત્તાશાળી, ભૂતકાલનાં કડક રક્ષક અને વર્તમાન કાળમાં થોડુંજ યોગ્ય કે ઇચ્છવા યોગ્ય જોનાર હિંદમાંના એક સમર્થ વ્યકિત તેઓ હતાં.

તે પૂજ્ય બાનુની 'માતા' તરીકેની કાળજી અને ફિકર તેમના પરિચયમાં આવનાર બધાં યાદ કરતાં રહેશે. તેમણે હિંદના દરિદ્ર વર્ગ માટે જે કર્યું છે, તે તો કદીયે વિસરાશે નહિ.

સંતોષ

મારી નિંદરને આકાશ રમે ગાંડી વીજલડી,
મારી જાણી અજાણી જે આથ જતી
અંજવાળી ઘડી!
જૂની બાળપણાંની એ વાત હતી,
ઘેલી સારસ જોડની વાત હતી,
મને યાદ નં'તી એવી વાત હતી!—મારી નિંદર
હું તો સાસરવાસમાં સુખી હતી,
મારાં ઘરને-ઘોલકે સુખી હતી,
મને યાદ નં'તીઃ હેત ભૂખી હતી.—મારી નિંદર
કોઈ નેણલે નેણથી ઝંખ્યું નથી,
મને મળિયું એથી વધુ માગ્યું નથી,
તોયે જીવન આવું સૂનું ? લાગ્યું નથી!—મારી નિંદર

સ્વસ્થ

બંગાળના વિદ્યાર્થી—આલમના રાહબરે

સ્વ. કુ. જ્યોતિર્મયી ગાંગુલી

*

બંગાળના નવજુવાનોનાં એ રાહબર હતાં. જુવાનો વચ્ચે, જ્યોતિર્મયી ગાંગુલીનું નામ પ્રેરણા આપતી યાદ સમુ જીવંત હતું. જુવાનો એના કાર્યમાંથી પ્રેરણા લેતા હતા. એ જ્યોતિર્મયી ગાંગુલીનું, રાસબીહારી એવન્યુમાં મીલટરી લોરી સાથે તેમની મોટર અથડાઇ પડવાથી, અકસ્માતના ભોગ બનતાં પચાસ વર્ષની ઉમ્મરે અવસાન નીપજ્યું છે.

કલકત્તા નગરી પર તે દિવસોમાં ઉશ્કેરાટનું એક પ્રચંડ મોજું ફરી વળ્યું હતું. આઝાદ હિંદ ફોજના સૈનિકોનાં છુટકારાની માંગણી કરતા વિદ્યાર્થીઓના એક જંગી જુલુસને, કલકત્તાની પોલીસે, ડેલ્હાઉસી તરફ આગળ વધતાં અટકાવ્યું હતું અને વિદ્યાર્થીઓએ એની સામે મક્કમપણે વિરોધ ઉઠાવ્યો હતો. વિદ્યાર્થીઓ મક્કમ હતા; તે સામે પોલીસ પણ હઠે ચડી હતી. ગોળીબાર થયા, ખૂનારી થઇ, પણ મામલો શાન્ત પડતો નહતો. વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવાને, શરતબાબુનો સંદેશો નિષ્ફળ નિવડયો. કિરણશંકર રૉયનાં પ્રેરક વચનો પણ નિષ્ફળ નિવડયાં; ત્યારે વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવાને, અને ધરમતલ્લા સ્ટ્રીટમાં પોલીસ ગોળીબારથી મૃત્યુ પામેલ રામેશ્વર બેનરજીની સ્મશાનયાત્રામાં ભાગ લેવા કૌરાતલ્લા સ્મશાન ઘાટ તરફ કુ. જ્યોતિર્મયી ગંગુલી જઇ રહ્યાં હતાં. ચોમેર ઉશ્કેરણી ફેલાઇ હતી, ત્યારે, કદાચ જ્યોતિર્મયી ગાંગુલીની દોરવણી સફળ નિવડી હોત અને નિર્દોષ જાનોની વ્યર્થ ખૂવારી પણ અટકી હોત. કારણ કે, જ્યોતિર્મયીનો શબ્દ બંગાળના વિદ્યાર્થીઓ અને નવજુવાનોને માટે હુકમ બરાબર હતોઃ પણ કમનસીબે તેઓ જ્યારે પોતાની મોટરમાં ત્યાં જઇ રહ્યાં હતાં ત્યારે, એક મીલટરી લોરી સાથે તેમની મોટર અથડાઇ. અકસ્માત થયો અને તેમનો જીવન–દીપ બુઝાઇ ગયો.

બંગાળના રાજકારણમાં મહાસભાવાળાઓ વચ્ચે પક્ષાપક્ષીનું જ્યારે જોર હતું ત્યારે કુ. જ્યોતિર્મયી ગાંગુલી મહાસભાના નિર્ભેળ સેવક હતાં. પક્ષાપક્ષોથી પર રહીને તેમણે જુવાનો અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે મહાસભાનો સંદેશો પહોંચાડવાનું કાર્ય કર્યું હતું, એટલું જ નહિ, પણ જ્યારે જ્યારે મહાસભાએ સંગ્રામની હાકલ પાડી ત્યારે ત્યારે સદાય સંગ્રામમાં તેમણે ઝૂકાવ્યું હતું.

૧૯૨૧ના ઐતિહાસિક જંગની શરૂઆતથી જ તેમનું નામ બંગાળમાં ચમકતું થયું અને ત્યારથી જીવનના અંત સુધી મહાસભાને પોતાની સેવાઓ તેઓ અર્પતાં રહ્યાં હતાં.

તેઓ માત્ર રાજદ્વારી ક્ષેત્રોમાં જ લોકપ્રિય હતાં એમ નહિ, પણ આજીવન કેળવણીકાર તરીકેનું માનવંતુ સ્થાન પણ વિદ્યાર્થીઓમાં પામ્યા હતાં. મોટી બહેન જેવો પ્રેમ અને માન

તેમણે વિદ્યાર્થીઓ તરફથી મેળવ્યાં હતાં. વિદ્યાર્થીઓ તેને 'દીદી'–મોટી બહેન માનતા અને તેમના ઉપનામ 'ચમી દીદી' કહીને તેમને સંબોધતા. સીલોન અને બંગાળની અનેક કેળવણી સંસ્થાઓના ગાઢ સંપર્કમાં તેઓ હતાં અને એમ. એ. થનાર તેઓ પહેલાં હિંદી સ્ત્રી હતાં. એમના અનુપમ ચારિત્ર અને વિજયી પ્રતિભાને કારણે જે લોકો તેમના સંપર્કમાં આવતા તે તેમના જીવનભરના મિત્ર બની જતા. અકસ્માત પહેલાં થોડા વખતથી જ તેઓ ડંગેઇલની સ્ત્રીઓ માટેની કોલેજના પ્રિન્સીપાલ તરીકેનું રાજીનામુ આપીને કલકત્તામાં આવ્યાં હતાં.

તેઓ કલકત્તાના એક પ્રખ્યાત બ્રહ્મોસમાજ કુટુંબનાં હતાં. તેમના પિતા શ્રી. દ્વારકાનાથ ગાંગુલી પ્રખ્યાત કેળવણીકાર અને સમાજસુધારક હતા. તેમના માતુશ્રી સૌ. ડોક્ટર કદંબિની એમ. બી.ની પરીક્ષા આપનાર અને જાહેર પ્રેક્ટીસ કરનાર પ્રથમ હિંદી સ્ત્રી ડાક્ટર હતાં. જ્યોતિર્મયીના ભાઇ પ્રભાતકુમાર જાણીતા કોંગ્રેસ કાર્યકર્તા છે. તેઓ અત્યારે બંધ પડેલા 'ભારત' પત્રના સ્થાપનાર હતા. આ પત્ર ૧૯૪૨ના ઑગસ્ટની ચળવળ દરમ્યાન બંધ થઇ ગયું છે. કુ. જ્યોતિર્મયી કલકત્તાની સિવીક ગાર્ડ ચળવળમાં આગેવાની ભર્યો ભાગ લેતાં અને કલકત્તા મ્યુનિ. કોરપોરેશનના કાઉન્સીલર તરીકે થોડો વખત તેમણે કામ પણ કર્યું છે.

તેમના મૃત્યુથી વિદ્યાર્થી આલમને મોટી ખોટ પડી છે. તેમની જરૂરની વખતે તેઓ હંમેશાં વિદ્યાર્થીઓને રાહબર થતાં; ને જીવનની છેલ્લી પળ સુધી તેમણે વિદ્યાર્થીઓની સેવા કરી છે.

એમનું જીવન પણ ધન્ય હતું અને એથીય અધિક ધન્ય તો એમનું મૃત્યું થયું.

*

રાતરાણી

ચુપકે ચુપકે રાતની રાણી,
જીવનગીત ગાવાને આવી.
ઓરડે મારે ચેતન જાગ્યું,
શુદ્ધ પડેલું હૈયું હાલ્યુંઃ
આવો આવો આજે મારી—ચુપકે ચુપકે

રજની અડધી વિતી ગઇ છે
ચાંદો વાદળમાં છુપ્યો છે.
શાને કાજે વાર કરે તું—ચુપકે ચુપકે

સૂર્યમુખી ભાનુથી પીલે;
વારિ વિના એ વેલડી વીલે.
નિત નિત રમતી દિલડે મારે—ચુપકે ચુપકે

અંધારે તુ સ્વર્ગ પ્રગટતી,
જીવનને પરિમલથી ભરતી.
ઘડીભર દૂર ખસેના એની—ચુપકે ચુપકે

રડતી હસતી યાદ તું આવે,
કપોલ રમતી લટ એ લાવે.
એકાન્તે સ્મૃતિ જાગવે તારી—ચુપકે ચુપકે

દિનકર બી. ત્રિવેદી.

'આકાશપરી' ગણાતી

ઇંગ્લૅંડની અજોડ-સ્ત્રી-વિમાની

એમી મોલીસન

લેખક :
શ્રી. લક્ષ્મીદાસ દાણી

*

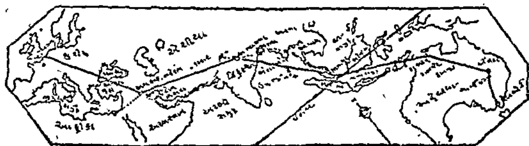
(ગતાંકથી ચાલુ)

યુરલ પહાડોની આ ઉત્તુંગ હારમાળાએ આવી જવાંમર્દ ઓરતને આજસુધી આકાશમાં ઉડતી જોઇ નહોતી. બગદાદ નજીક આવતાં રેતીના એક ભયંકર ઝંઝાવાતમાં એમી સપડાઇ ગઇ. સુસવાટા મારતા પવનના સપાટાનો એ શિકાર બની અને વિમાન આપ મેળે બે હજાર ફીટ નીચે ધસી ગયું. લાંબા સમય સુધી રણની ધગધગતી રેતીના ઝપાટાઓની સામે એમીએ બાથ ભીડી અને છેવટે આકાશ સ્વચ્છ થતાં એમી નીચે ઉતરવા માંડી. બે કલાકની અવિરત મથામણ પછી વાવાઝોડું શાંત થયું અને થાકીને લોથપોથ થયેલી એમી બગદાદ ઉતરી. બીજે દહાડે સવારે એમીએ વિમાનને ઉંચે હંકાર્યું. વરસતી લૂમાં એણે ૮૫૦ માઇલ કાપ્યા.

અરબસ્તાનની બાળી નાખે એવી ગરમીમાં એમી અત્યંત ખિન્ન થઇ ગઇ હતી. ૧૧૦ ડીગ્રી વધારે ગરમીનો પારો ચડ્યો હતો. એ જ રાત્રે એમી અબ્બાસ પહોંચી. આ પ્રદેશના આરબ લોકો આ નવજુવાન ગૌરાંગનાને એકી ટશે જોઇ રહ્યા. કરાંચીમાં એમીને સરકાર તરફથી માન મળ્યું. ૭ દહાડામાં પાંચ હજાર માઇલ કાપીને એમીએ બર્ટ હીંક્લેરનો રેકર્ડ તોડ્યો.

માથા ઉપરથી બરછી જેવો પવન પસાર થતો હતો, છતાં બે જ દહાડામાં પુરાણા ભરતખંડને પાર કર્યો, અને આઠમે દહાડે એમી કલકત્તા પહોંચી. નવમે દિવસે વળી એમીનો માર્ગ ભીષણ ઝંઝાવાત, વરસાદની ઝડીઓ, અને ધુમ્મસના ગોટાથી વિકટ બન્યો. આંધળુકીયા કરીને એમીએ ઉડવા માંડ્યું. પાસેના ઉંચા મકાનો જોઇને, રંગુન નજીક છે એમ માનીને, એમીનું હૃદય પુલકિત થયું. પણ પવનની સાથે મુકાબલો કરતું 'જેસન' ખાડામાં પડ્યું. પ્રોપેલર તૂટી ગયું. જેસનની જમણી પાંખને નુકશાન થયું. એ રંગુનનું હવાઇ મથક નહોતું, પરંતુ ઇન્સેનનું ફુટબોલનું મેદાન હતું. એમીની જગ્યાએ બીજી કોઇપણ સ્ત્રી હોત તો એણે કંટાળી જઇને લંડનની આગબોટ પકડી હોત, પરંતુ એમીને હજુ ઘણાં સાહસો ખેડવાનાં હતાં. એનાં અવયવો થાકેલાં હતાં, ગાત્રો શિથિલ હતાં, છતાં એમીએ વિમાનનું સમારકામ શરૂ કર્યું. બે દહાડા સુધી એમી એની પાછળ લાગી. આખા ગામના લોકોએ એને શક્ય મદદ કરી અને છેવટે જુનું હતું એવું 'જેસન' ખડું થઇ ગયું. કેટલીક અગવડને લીધે રંગુન સુધી 'જેસન'ને ખેંચી જવું પડ્યું. રંગુનથી બેન્કોકના ૩૫૦ માઇલના દૂર માર્ગે એમીએ પ્રયાણ કર્યું.

ભરચોમાસું બેસી ગયું હતું. મુશળધાર વરસાદ શરૂ થઇ ચૂક્યો હતો. ફરીથી એમીને વાવાઝોડાનો સામનો શરૂ કરવો પડ્યો. સૌમાની ઉંચી પર્વતમાળા ઉપરથી એમીને ઉડવાનું હતું. ગીચ અરણ્યોને વટાવવાનાં હતાં. અંધકારને લીધે એને દિશા સૂઝતી નહોતી, છતાં તેરમે દિવસે એમી સિંગાપુર પહોંચી. વળને દિવસે પહેલાંના કરતાંય વધારે જોરથી વાવાઝોડું ફુંકાવા લાગ્યું. બપોરના ત્રણવાગે 'જેસન' સિંગોરા ઉતર્યું. સિયામના લોકોએ એમીનું દબદબાભર્યું સ્વાગત કર્યું. સિંગાપુરમાં પણ એમીને હજારો લોકોએ ગગનભેદી હર્ષનાદોથી વધાવી હતી. ખરાબ હવામાનને કારણે સુરાબાયા બીજે દહાડે એ ન પહોંચી શકી. અને

લંડનથી મેલબોર્નનો હવાઈમાર્ગ

જોયલ નામના ગામની ભીની ધરતી ઉપર 'જેસન' પછડાયું. 'જેસન'ની એક પાંખમાં કાણાં પડી ગયાં હતાં. ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડીઝ ઉપરથી પસાર થતાં એમીને ભારે સંકટો વેઠવા પડ્યાં. શાર્ક નામની માછલીઓથી ભરેલો સપોરનો સાગર પાર કરીને એમીને હજુ જવાનું હતું. કલાકો વીત્યા છતાં એમીને ધરતી દેખાઈ નહીં. ઉપર આભ પથરાયું હતું, નીચે સાગર ગર્જના કરતો હતો. છેવટે નિરાશાની થોડીક પળો પછી એમીએ લીલી ધરતી જોઈ અને એની આંખોમાં અજબ નૂર આવ્યું. એની નસોમાં થીજી ગયેલું લોહી બમણા વેગથી ફરવા લાગ્યું.

સાંજે ધાટા ધુમ્મસના ડુંગરાઓ આવતાં 'જેસન'ને નીચે ઉતરવું પડ્યું. જમીન ઉપર એમી ઉતરતાં જંગલી લોકોનાં ટોળાં ભાલા લઈને ઉભા હતા. આભ સાથે વાતો કરતી ડુંગરમાળ સેંકડો વર્ષોથી જાણે ઉભી હતી. સૂર્ય પશ્ચિમના સાગરમાં ડૂબતો હતો. અંધારપટ ધીમે ધીમે ધરતી પર છવાતો હતો. અજાણ્યા મુલકમાં અશિક્ષિત અને અસંસ્કારી લોકોથી વીંટળાયેલી એમી ઉભી હતી. ઘડીભર જીવનનો અંતકાળ એમીને નજીક લાગ્યો. જંગલી લોકોથી એમીનું શરીર વીંધાઈ જવાને બદલે એમી ઉપર જંગલી લોકોની ન્યાતના વડાનું વાત્સલ્યપૂર જાણે વહેવા માંડ્યું. પહાડો, કેડીઓ અને પગદંડી ઉપર થઈને માઈલો સુધી જંગલી લોકો સાથે એમી ચાલી, ડચ પાદરીના અધ્યક્ષપદે ચાલતા એક દેવળ નજીક બધા આવી પહોંચ્યા. એ વૃદ્ધ પાદરીએ દૂરથી આવેલી આ જુવાન ઓરતને સાદી પથારી અને ખાણું આપ્યું. પહાડોની ધારમાં આવેલા દેવળની છાયામાં પથારીમાં પડતાં જ એમી ઘસઘસાટ ઉંઘવા માંડી. આવતી કાલની ટીમોરપરની એની ભયંકર સફર હજુ બાકી હતી. પ્રકૃતિના દેવતાઓએ એક કસોટી હજુ બાકી રાખી હતી.

પ્રભાતના સુરમ્ય વાતાવરણમાં 'જેસન' ઉડવા માંડ્યું. થોડા જ સમયમાં એમીએ ઓસ્ટ્રેલીયાનાં ઝાડવાં જોયાં. 'ઓસ્ટ્રેલીયાનો કિનારો જોઈને મેં રોમાંચ અનુભવ્યો. મ્હારૂં હૃદય કોઈ અનેરા આનંદથી નાચવા માંડ્યું. આનંદની ભરતીમાં મારૂં 'ઓશીકું' સાગરમાં નીચે તરતા એક ડચ ટેન્કર ઉપર ફેંક્યું, અને એની પીઠ પર બેઠેલા ખલાસીઓ મ્હારા તરફ જોઈ રહ્યા, અને મ્હને અભિનંદવા લાગ્યા.' એમીની એક રોજનીશીમાં ઉપરના શબ્દો ઓસ્ટ્રેલીયાની ધરતી ઉપર પગ માંડ્યા પછી લખાયેલા નજરે પડે છે. ડાર્વીનના હવાઈમથક ઉપર એક જબ્બર માનવ સમુદાય ફેલાયેલો જોયો. જાણે એમી નામની માછલી લોકસાગરમાં તરી રહી હતી. શહેરનો એકેએક આદમી, ઓરત અને બાળક એમીની સાથે હાથ મિલાવવા આતુર હતાં. બધા જ એમીનું દાસ•

ઝીલવા અધીરા બન્યા હતા. અભિનંદનના સેંકડો તારો એમીના હાથમાં પડયે જતા હતા. ઑસ્ટ્રેલીયાના ગવર્નર પર આવેલો તાર છેવટે એના હાથમાં મૂકાયો "ઇન્ગ્લેંડની બહાદુર કુમારી એમી ઑસ્ટ્રેલીયાના કિનારે સલામત પહોંચી તેના દીલેર અભિનંદન. એની ચમત્કારિક સિદ્ધિ માટે અમારાં હાર્દિક અભિનંદન" શહેનશાહનો આ તાર વાંચતાં એમીની આંખો હર્ષાશ્રુથી છલકાઇ ગઇ. લોકપ્રિયતાનો નશો એટલે શું, એનો આછો, ખ્યાલ એમીને આવ્યો હતો. લાખો ઑસ્ટ્રેલીયનોના સ્વાગતથી એમી અગદાઇ જતી હતી. ઠેરઠેર યોજાતા સન્માન સમારંભોથી એમીને હવે થાક લાગ્યો હતો. એમીને માટે આ કસોટીનો કાળ હતો.

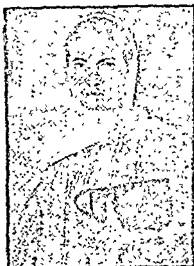
ડાર્વીનથી એમી ક્વીન્સલેન્ડના પાટનગર બ્રીસ્બેઇન તરફ પૂરપાટ ઉડતી હતી, પરંતુ હવાઇમથકને ખુણે જ 'જેસન' અથડાયું. 'જેસન' પહેલી જ વાર આવા મોટા અકસ્માતનો ભોગ બન્યું. એની ઉડવાની બધી શક્તિ જાણે અલોપ થઇ ગઇ. મરામત માટે નીચે મૂકીને એમી એક બીજા વિમાનમાં બેસારૂ તરીકે બેઠી. એક સુંદર, ચાલાક, અને શક્તિશાળી જુવાન વિમાની આ વિમાન હંકારતો હતો. હવામાં વિમાન ઉડતું જતું હતું. જોબનના અને જુવાનીના મનોરથોના પ્રતીક જેવાં આ બે નવજુવાન અને નવયૌવના જાણે કોઇ અવનવી ભૂમિમાંથી પસાર થતાં હતાં. પવનની મીઠી લહરીઓ આ બેઉ વિમાનીઓને એક સાથે સ્પર્શીને દૂર ચાલી જતી હતી. એ યુવાન વિમાનીની નજર દૂરથી એન્ટલી પરીની માફક ઉડીને આવેલી એમીના ઉપર ખોડાઇ ગઇ. ચાર આંખો મળી અને યુગયુગની મૈત્રીના એંધાણુ બેઉને દેખાયાં. મૈત્રીનો આવો સુભગ આરંભ કોઇકના જ તકદીરમાં હોય છે. આનું નામ જીમ મોલીસન, જેની સાથે થોડા જ સમય પછી એમીના લગ્ન થવાનાં હતાં.

ઇંગ્લેંડ ઑસ્ટ્રેલીયાની પહેલી હવાઇ સફર પછી પેકીંગ જવાનો એમીયે સંકલ્પ કર્યો. તેના આ સંકલ્પને એના મિત્રોએ પાંગલ કહ્યો, છતાં કરેલા નિરધારને પહોંચી વળવા એમીમાં પ્રબળ ઇચ્છાશક્તિ હતાં. શિયાળાની શરૂઆત થઇ ચૂકી હતી. આખું રશિયા અને સાઇબીરીઆ આ ઋતુમાં બરફથી ઢંકાઇ ગયાં હતાં. રશિયાની આ હાડકાંને ગાળી નાખે એવી ઠંડી એને જરાય ડગાવી ન શકી. જાન્યુઆરીની ૧લીએ એમી ફરી આસમાનના પ્રદેશમાં ઉપડી. હવા અત્યંત ખરાબ હતી. બર્લીન પહોંચતાં એને ત્રણ દહાડા થયા. વોર્સો જવા માટે એણે બર્લીનને વહેલી સવારે સલામ કરી. થોડા જ સમયમાં એમી ક્યા પ્રદેશમાં હતી એની એને સુઝ ન પડી, અને પોલેન્ડના એક જંગલી પ્રદેશમાં એનું વિમાન પછડાયું. એમી બચી ગઇ હતી, પરંતુ 'જેસન'ને ઇજા થઇ હતી. ત્યાંના એક માણસે એમી ઉપર હુમલો કર્યો. એને લૂંટવાનો પ્રયાસ પણ થયો, પણ એમી છટકી ગઇ અને પાસેના શહેરમાં પહોંચી ગઇ. ત્યાંથી એમીને મોસ્કો સુધી ગાડીમાં મુસાફરી કરવી પડી. એ દરમ્યાન વિમાનનું સમારકામ થઈ ગયું હતું. જુલાઈના ઉનાળામાં ફરી પાછા આવવાનું નક્કી કરીને એમી પાછી ઈંગ્લેન્ડ ગઈ. આ વખતે એમી ટોકીઓ જવા સજ્જ થઈ. જાપાનમાં એમીનો ભારે સત્કાર થયો. મહિનાઓ પછી એમીના લગ્ન જીમ મોલીસન—જેણે ઑસ્ટ્રેલીઆમાં ખાનગી વિમાનમાં બેસાડીને એમીને સીડની ઉતારી હતી—એની સાથે થયાં. એમી એની જીવનસાથી બની. આરમાન વીઝતાં જામેલી મૈત્રી જીવનભરની દોસ્તી બની ગઇ.

૧૯૩૨ના જુલાઇ માસમાં એમીનાં લગ્ન થયાં. મધુવાસનો સમય હજુ પુરો થયો નથી ત્યાં જ ઓગસ્ટની ૧૮મીએ જીમ મોલિસન એના વિમાનમાં એકલો આટલાંટિક

હિંદની બહાદુર નારી : શ્રીમતી ધિલ્લાં

લાલ કિલ્લામાં લશ્કરી અદાલત સમક્ષ જેમની સામે કેસ ચાલી રહ્યો છે તે લેફ. ધિલ્લાંનાં પત્ની શ્રીમતી ધિલ્લાંએ દિલ્હીમાં ભરાયલી એક સભા સમક્ષ ભાષણ કરતાં લોકોને માતૃભૂમિની આઝાદી માટે તન, મન, ધન કુરબાન કરી દેવાનો આગ્રહ કરતાં કહ્યું કે, હિંદની આઝાદી માટે હું જરા પણ ખંચકાયા વિના મારા પતિનું બલિદાન દેવા તૈયાર છું. હિંદની બધી માતાઓ અને પત્નીઓને, તેમના પુત્રો તથા પતિઓને. હું માતની આઝાદી માટે લડવા મોકલવા માટેની હાકલ કરું છું. હિંદીઓ એક કાયર પ્રજા નથી. તેમની વીરતા તેમણે પુરવાર કરી આપી છે. દુનિયાનાં વિવિધ રણક્ષેત્રો ઉપર તેમણે જે તાકાત દર્શાવી છે, તેણે તો આખી દુનિયાના મોંમાં આંગળાં નખાવી દીધાં છે. આજે બ્રિટીશ સરકાર આઝાદ હિંદ ફોજના અફસરો સામે કેસ ચલાવી રહી છે. આ માટે તો મારે બ્રિટીશ સરકારનો આભાર જ માનવો રહ્યો, કારણ કે

આ કેસને પરિણામે આઝાદ હિંદ ફોજની શૌર્યગાથા દુનિયાને સંભળાવવાનો મોકો મળે છે. નિઃશસ્ત્ર પ્રજા ઉપર લશ્કરની સહાય વડે મનસ્વી રીતે ગોળીઓ ચલાવવાનું અને બોંબ ફેંકવાનું પગલું હવે વધુવાર ચાલે એમ નથી. પ્રજા આ અગ્નિપરીક્ષાને પરિણામે વધુ મજબૂત બનવાની છે.

સાગરની પૂર્વથી પશ્ચિમની જોખમભરી હવાઈ સફર ખેડવા ઉપડયો.

એમી જગતની અજોડ સ્ત્રીવિમાની હતી, પરંતુ આજે એ પત્ની બની હતી. મોલીસનના ઉડયા પછી બીજા દિવસ સુધી તેમના ખબર ન આવતાં એમી સ્વાભાવિકરીતે ચિંતાતુર બની. બપોરનો ખાણાનો સમય પસાર થઇ ગયો, છતાં એના કશા જ ખબર ન હતા; છેવટે એક છોકરો દોડતો દોડતો આવ્યો અને 'સલામત'નાં ખબર આપ્યાં. એમીના હૈયાના ધબકારા શાંત પડયા. મોલીસનના માર્ગમાં ધુમ્મસના ડુંગરા આડા ચડને પડયા હતા. ૭ કલાકના માત્ર ૧૫૦ માઇલ જ એ કાપી શકયો હતો. સાડાત્રણ દિવસમાં આવવાજવાની સફર પુરી કરવાની એની યોજના ઉંધી વળી ગઇ હતી, છતાં વિમાની સ્મિથનું રેકર્ડ તોડવાને એ સમર્થ થયો હતો.

મોલીસન આંટલાંટિકની એક સફર પુરી કરીને સ્વદેશ પાછો આવ્યો અને એમીની સાથે સદજીવનનો થોડો મધુરો કાળ પસાર કર્યો. થોડા જ દિવસના સહવાસમાં એમની પ્યારની લાગણી વધારે સુકોમળ બની ગઇ હતી, છતાં પોતાના પતિનો કેપટાઉન પહોંચવાનો રેકર્ડ તોડવા એમી કટિબદ્ધ બની અને ૧૯૩૨ ના નવેમ્બરની એક પ્રભાતે 'જેસન' ઉપર સવાર થઇને પોતાના પતિને હરાવવા એ

નીકળી પડી. પાંખ ફફડાવીને 'જેસન' ઉડવા માંડ્યું, પણ પ્રારંભમાં જ અંતરાયો આવવા લાગ્યા. ટાંકી ચૂવા માંડી, એથી સહરાની દક્ષિણમાં એમી ઉતરી પડી.

ઘોમધખતા એ સીદીઓના મુલકમાં એમી પેટ્રોલની ટાંકી ભરીને ઉપર ચડવા માંડી ત્યારે ૪૦ ગેલન પેટ્રોલ હતું પણ એક જ કલાકમાં ૫ ગેલન પેટ્રોલ સ્ટોકમાં રહ્યું હતું. આ બધી મુસીબતો છતાં ૪ દિવસ ૬ કલાક અને ૫૪ મિનિટમાં એમી કેપટાઉન આવી પહોંચી. ઉજાગરાને કારણે એમી આફ્રિકાના દક્ષિણ ભાગમાં પહોંચતા બેભાન જેવી બની ગઈ હતી. ઇંગ્લેન્ડ છોડયા પછી એમી માત્ર પાંચ જ કલાક ઉંઘી હતી. પાછા ફરતાં સહરાના રણમાં એ નંખાઇ ગઈ હતી. એટલાસ પર્વતના હિમાચ્છાદિત શૃંગોએ એમાં ઉમેરો કર્યો. એમીએ સાત દિવસે ઇંગ્લેન્ડનો કિનારો ભાળ્યો.

હવે પછી એમી અને જીમે સાથે લંડનથી ન્યુયોર્ક અને ત્યાંની બગદાદ વણથંભ્યા ઉડવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૧૨૦૦૦ માઇલનો પંથ ખેડવા બેઉ સાથે ઉપડયાં. દુનિયાના વિમાની ઇતિહાસમાં આ અપૂર્વ પ્રસંગ હતો. થોડા જ સમયમાં ભીની જમીન ઉપર વિમાન પડયું. એકલવિહારમાં એમી ક્યાંય જખમી થઈ નહોતી, એ જ એમી પોતાના પતિ સાથે જખમી બની. એ મહાન અને ઐતિહાસિક સહપ્રવાસની યોજના મોકુફ રાખવી પડી.

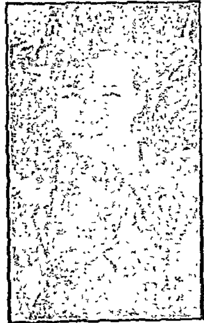
એમી હજારો માઇલનો જોખમી પ્રવાસ કરી ચૂકી હતી. કોલોરેડો નદીના ગ્રાન્ડકેન્યન જેની લંબાઇ ૨૫૦, પહોળાઇ ૧૨ અને ઉંડાણ ૧ માઈલ હતા એ જોવાની એમીની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. ૧૯૩૫માં એમીને એ તક મળી અને એમીએ એ ઝડપી લીધી. એક કલાકમાં ૮૦ માઇલની ઝડપે ત્યાં વાવાઝોડું દોડે છે એવા ખતરનાક પ્રદેશમાં એમી ઉડી રહી હતી. અનેક આફતોમાંથી ઉગરી હતી, પરંતુ જીંદગીની એક નિષ્ફળતામાંથી એને હજુ પસાર થવાનું હતું.

૧૯૩૯ની લંડનથી મેલબોર્નની શરતમાં મળેલી નિષ્ફળતા એ એમી તથા જીમ મોલીસનના જીવનમાં કમનસીબમાં કમનસીબ પ્રસંગ હતો. છતાં એમી અને મોલીસને હિંદનો રેકર્ડ તોડયો.

રવિવારના એક ખુશનુમા અને સોહામણા પ્રભાતે બન્નેયે ભારતની પવિત્ર ભૂમિનાં દર્શન બીજા હરીફોની પહેલા કર્યાં અને કરાંચી પહોંચ્યાં. તરત જ દુનિયાના આ બે અજોડ વિમાનીઓએ વિમાન ઉપાડયું, પણ ખરે વખતે વિમાને દગો દીધો. વિમાનની મરામતમાં આખો દિવસ ચાલ્યો ગયો. તેઓ અલ્લાહબાદ તરફ ઉપડયાં. રસ્તામાં પેટ્રોલ ખૂટતાં જબલપુર એમને ઉતરવું પડયું.

મેલબોર્નની શરત પૂરજોસમાં ચાલી રહી હતી. અલ્લાહબાદ પહોંચતાં એન્જીન બગડયું. તેલની નળી તૂટી ગઇ હતી અને પરિણામે એક બે પીસ્ટન ઝલાઇ ગયા હતા. સીલીન્ડર બળીને ખાખ થઇ ગયું હતું. વિમાનને જબ્બર નુકશાન થયું હતું. સફળતાની ક્ષણો પસાર થઇ ગઇ હતી. એકલે હાથે મેળવેલા મહાન વિજયો પછી પતિની સાન્નિધ્યમાં કેવડો મોટો અને કરૂણ પરાજય? આ પરાજયમાં બેઉ હાથમાં હાથ અને પગમાં પગ મીલાવીને ઉભાં હતાં; એટલો સંતોષ આ વિમાની દંપતીને અત્યારે હતો.

ચીનની સ્ત્રીઓ

મૂળ લેખિકા : મેડમ ચાંગ કાંઇ શેક
અનુવાદક :
શ્રી. પ્રિયબાળા શાહ એમ. એ.

*

જાપાનના હુમલા સામે પોતાના દેશના બચાવ માટે જાગ્રત થઇને, ચીનની સ્ત્રીઓએ જે ભાગ ભજવ્યો, તેનો ચિતાર રજૂ કરવામાં ન આવે, ત્યાંસુધી ચીનના પુનરુત્થાનનો ખરડો અધૂરો જ રહેશે.

યુદ્ધપૂર્વે અહીંની સ્ત્રીઓએ પોતાના દેશની સાવધતા માટે સામાજિક અને આર્થિક કાર્ય શરૂ કરી દીધાં હતાં. તેનામાં મુખ્ય બે કારણોથી જાગૃતિ આવી હતીઃ-

(૧) ચીનમાં નવા વિચારોનો ફેલાવો-રાજ્યમાં ઉથલપાથલ કરવી. મુખ્યત્વે આ જ વિચાર પશ્ચિમના દેશો કરતાં પણ વધુ પ્રચલિત હતો. જ્યાં જ્યાં તક મળે ત્યાં ત્યાં આ વિચારને સરળતાથી અને અસરકારક રીતે વ્યવહારમાં મૂકવામાં આવતો, આમ છતાં પણ ચીનાઓનું માનસ વધુ સંકુચિત હતું.

(૨) ચીની મહિલાઓ કેળવણી પામી હતી, પણ તેઓ બંધનથી મુક્ત નહોતી. ત્યાંનું વાતાવરણ અને રીતભાત, તેમની ગ્રહણ-શક્તિ અને હંમેશની પલટાતી નાજુક સામાજિક સ્થિતિ પર પણ અસર કરતી.

ગમે તે કારણ હોય, પરંતુ આ યુદ્ધે જ તેમને જાગૃતિ અને સ્વતંત્રતા બક્ષી, એ નિઃશંક છે. આથી તેમનું સ્વદેશાભિમાન જાગ્યું, તેમને માટે કાર્યપ્રદેશ પણ ખૂલ્યો. યુદ્ધ પહેલાં તો આવા કાર્યપ્રદેશના તો તેમને સ્વપ્નાં જ સેવવાનાં હતાં. આ રીતે પુરુષની સાથે બરાબરી કરીને, સમાજની જ એક મુખ્ય વ્યક્તિ તરીકે કાર્ય કરવાનો પ્રસંગ તેમને આવી મળ્યો. લાંબા અનુભવથી પુરુષોએ અધૂરી મૂકેલી જવાબદારી પર પણ સત્તા ભોગવવાની શક્તિ આ યુદ્ધે જ તેમને આપી. ટૂંકમાં, પોતાની માતૃભૂમિ સાથે લડનારાઓ સામે મદદ કરવા માટે સ્પષ્ટવક્તા બનીને તે પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરવા લાગી.

સઘળાં સરકારી તંત્રો સ્ત્રીકાર્યકર્તાઓની મદદથી જ ચાલવા લાગ્યાં. જાહેર કાર્ય માટે હેરત પમાડે તેટલી શક્તિ તેમણે બતાવી છે. લોકોની રાજકીય સંસ્થામાં દસ સ્ત્રીઓ સભ્ય છે. તેઓ રાજકીય અભિપ્રાય સારી રીતે દર્શાવી શકે છે. આ રીતે તેઓ નેતા બની ચૂકી છે. ૨૧ પરગણાઓમાંથી ૩૧૭ સ્ત્રીઓ યુદ્ધકાર્ય માટે પ્રચાર કરે છે. આવી જ વસ્તુસ્થિતિ દૂરનાં પરગણાંઓ જેવાં કે સિકોંગ, શાહર, શેંગાઇ, સુયાન વગેરેમાં પણ છે. 'સ્ત્રીઓનું યુદ્ધરાહત મંડળ' તેની પણ ૩૫ શાખાઓ ચીનમાં જ છે અને તે આંતરદેશો સાથે સંબંધ ધરાવે છે. દુનિયાના બીજા ભાગોમાં આની નવ શાખાઓ છે. આથી ચીની મહિલાઓને ત્યાં પણ અભિનંદન અપાય છે. દુનિયાનાં વર્તમાનપત્રોમાં પણ સ્ત્રીઓની

જાગૃતિ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. સ્ત્રીઓથી સ્ત્રીઓ માટે ચાલતા સમાચારપત્રો ત્રણ વર્ષ પહેલાં ફક્ત બે જ હતા (Woman's Life અને Woman's Voice). જ્યારે હાલમાં ૫૦ ઉપરાંત અઠવાડિક, પખવાડિક અને માસિક સ્ત્રીઓ માટે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

ચીનનું સમગ્ર નારીજગત જાગ્રત થયું છે એમ કહેવું કદાચ અતિશયોક્તિથી ભરપૂર લાગશે. આમ કહેવા માટે હજુ થોડો સમય જોઈશે. બહુ જ થોડી અનુકૂળતા અને સમાજનો મોટો ભાગ અજ્ઞાન હોવા છતાં ઘણું પ્રાપ્ત કરી શકાયું છે.

યુદ્ધની શરૂઆતમાં બહુ જ ઓછી સ્ત્રીઓનું પોતાના દેશમાં પ્રચારકાર્ય હતું, પરંતુ ત્યારબાદ વાંસ ફૂટે તેટલી ઝડપથી તેમનું કાર્ય દેશના એકેએક ભાગમાં વધવા માંડ્યું.

ખોટો નકલી પ્રચાર અટકાવવા માટે સ્ત્રીઓની એક પરિષદ કુલિંગ ખાતે ઇ. સ. ૧૯૩૮ના મે માસમાં ભરાઇ. આ પરિષદમાં દરેક કાર્યમાં નિષ્ણાત એવી ૫૦ સ્ત્રીઓ દેશના જુદા જુદા ભાગમાંથી આવી હતી, અને તેમણે યુદ્ધકાળમાં સ્ત્રીઓના જ મુખ્ય હિસ્સા માટે Women's Advisory Council of the New Life Movementનો જ ઉપયોગ કરવાનું નક્કી કર્યું. આ સંસ્થા હજુ પણ સ્ત્રીઓના યુદ્ધના સીધા કાર્યપ્રદેશ સાથે સંપર્ક સાધી રહી છે. આ સંસ્થાનાં જુદાં જુદાં ખાતાંઓમાંથી સ્ત્રીઓને દોરવણી મળી રહી છે. તેઓ મજૂરી કરે છે અને કાંતે છે. તેઓ નકામી—પડતર જમીનને સહકારથી સુધારે છે, વળી સૈનિકોને પ્રાચીન અને અર્વાચીન શૌર્યની વાતો સંભળાવી ઉત્તેજિત કરે છે, ગાયનો ગાઇ તેમને આનંદ આપે છે, તેમની સગવડ જુએ છે. અજ્ઞાન સ્ત્રીઓ પણ તેમની જાતે ભેગી થઇને તેઓનાં લૂગડાં ધોવા તેમજ સીવવા, અને હૉસ્પિટલોમાં ઘવાયેલા સૈનિકોને લઇ જવાનું કામ કરે છે.

ચીનની સ્ત્રીઓને પણ તેના નિશ્ચયમાંથી કોઇ ડગાવી શકે તેમ નથી. જાપાનીઓએ પોતાના હલ્લા દરમ્યાન ચીનની સ્ત્રીઓનો મજબૂત સામનો જોયો અને તેમને પોતાનો દોષ સાલ્યો. અમુક પ્રદેશમાં તો જાપાનના સૈનિકોએ સ્ત્રીઓને સતાવવી શરૂ કરી. આથી ગામડાની ઘરડી સ્ત્રીઓએ—માતાઓ અને સાસુઓએ—તો કુહાડીઓ લઇને જ તેમને સીધા કરી નાંખ્યા અને આ રીતે કેટલાંયે દુશ્મનોનાં માથા ભોંય ભેગાં કરી નાંખ્યાં.

જાપાને સર કરેલા પ્રદેશની પાસેના ઘણા ભાગમાં યુવાન તેમજ વૃદ્ધ સ્ત્રીઓએ તેમની જાતે જ આબાલવૃદ્ધને સરસ રીતે કેળવ્યાં. આથી તેઓ હંમેશ જાસૂસો અને દેશદ્રોહીઓનું જ ધ્યાન રાખતા (યુરોપમાં જેને પાંચમી કતાર કહે છે). બાળકોને પણ આવી જ કેળવણી આપેલી છે. આથી કોઇપણ વ્યક્તિ શંકાશીલ દેખાય કે તરત જ તેઓ ખબર આપે. આ પ્રમાણે દેશની સ્ત્રીઓની જાગૃતિથી ઘણા દેશદ્રોહીઓ અને દગાખોરો ફસાઇ પડ્યા છે.

એક વખત ત્રણ સ્ત્રીઓ નદીકિનારે લૂગડાં ધોતી હતી. અજાણ્યા ત્રણ ચીનાઓ તેમની પાસે આવીને જાપાને સર કરેલા ગામડાનો રસ્તો પૂછવા લાગ્યા. એક સ્ત્રીએ ગૂંચવાડા ભરેલી સૂચનાઓ આપતાં તેમને રોક્યા. બીજી સ્ત્રીએ તેમને મદદ આપવાનો ઢોંગ કરતાં કહ્યું: "અરે, આ બહેનના આપેલા વર્ણનથી તમે તે નહિ શોધી શકો. ચાલો, મારું ઘર એ જ બાજુ છે. હું તમને રસ્તો બતાવીશ." પછી તે ધીરે ધીરે તેમની સાથે જવા લાગી. જ્યારે ત્રીજી સ્ત્રીએ સ્થાનિક સત્તાવાળાઓને ખબર આપીને તેમને પકડાવી દીધા.

અહીં અનિયમિત યુદ્ધ કરનાર સ્ત્રીઓની એક ટોળકી છે. તેમના પતિ જ્યારે યુદ્ધમાં જાય છે ત્યારે તેઓ દેશનું રક્ષણ કરે છે. જાપાનીઓને આગળ વધતા અટકાવવા તેઓ

રસ્તાઓ કાપી નાખીને વ્યવહારમાં ખસેલ પહોંચાડતા. હોપાઇ, શંતુંગ, ક્વાન્ગસી, શાંધાઇ, કાંસુ વગેરે પ્રદેશોમાં સ્ત્રીઓ ઊંચા રસ્તાઓ બાંધવામાં મદદ કરે છે. આ રીતે ૨૪૦ માઈલનો રસ્તો ત્યાંની સ્ત્રીઓના અમર કીર્તિસ્તંભ તરીકે ઊભો રહેશે. પાવડા, કોદાળા, કુહાડા, અને દાતરડાંથી હજારો સ્ત્રીઓ રસ્તો બનાવવામાં મદદ કરે છે.

બીજી બાજુ નજર ફેરવતાં આપણે જોઇ શકીશું કે સ્ત્રીઓએ રાજકીય અને બંધારણીય કાર્યમાં ગામના વડા તરીકે ચૂંટાઇને પોતાની કેવી કાર્યશક્તિ બતાવી છે. કેટલીક સ્ત્રીઓએ પોતાના સ્વદેશાભિમાનને વશ થઇને જાપાનના રમકડા જેવા બનેલા પોતાના પતિ સાથે છૂટાછેડા લીધા છે, અને તેવા રમકડા જેવા પિતાની દીકરીઓએ તો જાહેરમાં ખુલ્લી રીતે, જાપાનની સાથે કાર્ય કરતાં એવા પોતાના પિતાને, પિતા તરીકે નાકબૂલ્યા છે અને વળી વધુમાં ફિટકાર વરસાવ્યો છે.

કુમારી સુંગ પી–સેન સૈનિકોને વિકટ પર્વતોમાંથી કૂચ કરવાની દોરવણી આપતી હતી. તેણે એક દિવસ જાણ્યું કે તેની ગેરહાજરીમાં જાપાનના સૈનિકોનું એક ટોળું પોતાના ઘરમાં આશ્રય લઇ રહ્યું છે. આથી ગામને છેડે પોતાના તમામ કુટુંબીજનોને એકાએક ભેગા કર્યાં અને અનિયમિત યુદ્ધ કરનારાઓની મદદથી પોતાના બાપદાદાનું ઘર બાળી નાંખ્યું અને આ રીતે એક પણ જાપાની બચ્ચો જીવતો નાસી ના છૂટયો.

સ્વતંત્ર ચીનમાં જ ફક્ત આવી હિંમત અને નિશ્ચય દેખાય છે એમ નથી, પરંતુ જાપાને કબજે કરેલા દેશોમાં પણ દેખાય છે. શાંગાઇમાં ચીનાઓના એક કારખાના પર રમકડા જેવા તેના માલિકે ઉગતા સૂર્યનો વાવટો (પોતાના દુશ્મનોનો) ફરકાવ્યો. અહીં કામ કરનાર સ્ત્રીઓ જ હતી. તેઓએ આ ધ્વજને ધિક્કાર્યો. તે પર કાદવ ફેંક્યો, પથરા નાંખ્યા અને તેને ખેંચી નાંખવા માંડ્યો. જાપાનના સૈનિકોએ તેમને વશ કર્યો, છતાં પણ તેમણે દુશ્મનનો વાવટો લઇ ના લેવાય ત્યાં સુધી કામ કરવાનું બંધ રાખ્યું—હડતાળ પાડી. જાપાનીસ સૈનિકો બીજા કારખાનામાં પણ છૂટથી દખલ કરવા લાગ્યા. ત્યાંની સ્ત્રીઓને સતાવવા લાગ્યા. આ વખતે પણ ત્યાંના કાર્યકરો ભોળપણથી વશ થવાને બદલે હડતાળ પર ગયા. આ પ્રમાણે ત્યાંના સત્તાવાળાઓને પોતાના સૈનિકોને અંદર દાખલ થતા અટકાવવાની ફરજ પાડી.

શાંઘાઇ બેન્કર મંડળના પ્રમુખની ૧૭ વર્ષની દીકરી કુમારી ને વિન્ગ–ચો દેશનું કામ કરવા માટે ઘરમાંથી ચાલી ગઇ. અને કરુણાથી ભરપૂર એવો પત્ર તેણે તેની માતા પર લખ્યો છે. તેમાં તેણે સ્વદેશના પ્રેમને વશ થઇને અપાયેલાં બાલદાનો તરફ પોતાની લાગણી દાખવી છે. આ એક જ સ્ત્રીનો ચીનના અજય સ્ત્રીત્વનો નમુનો છે. હજારો સ્ત્રીઓ—જેમાંની ઘણી હાલ પણ ઉત્તમ કાર્યકર્તાઓ છે તે પોતાના સુખી ઘરોમાંથી દોડી જઇને, સતત પરિશ્રમ વેઠીને પોતાની સેવા દેશને આપી રહી છે.

મોંગોલિયાની રાજકુમારીઓ–ચી–ચુન–ફેન્ગ (મોંગોલના ઇતિહાસની પ્રથમ સ્ત્રી) અને પાઉ યુન–યીંગ–આ બે તો સખ્ત ધાતુની માફક ધ્યાન ખેંચે તેવા નમૂનાઓ છે. આ બંનેથી સમગ્ર ચીનનું સ્ત્રીત્વ ઘડાયું છે. બંને ઘોડેસ્વારીમાં નિપુણ હતી. તદુપરાંત નિશાનબાજ પણ હતી. તે બંનેએ સ્વતંત્ર ચીનમાં પહોંચવા માટે જાપાની ફોજની કતાર ભેદી. આ ઉંરટના અંતરાયમાંથી પસાર થતા પહેલા તેમણે અનિયમિત યુદ્ધ કરનારી સેંકડો ટુકડીઓ ઉભી કરી હતી. આ તમામ ટુકડીઓ દુશ્મન સામે લડવા વફાદાર રહી હતી. રાજકુમારી ચી પોતાની વૃદ્ધ માતા અને પોતાના ત્રણ વર્ષના નાના બાળકને પણ બહાર લાવી શકી હતી. રાજકુમારી પાઉ પોતાના અગિયાર વર્ષના [illegible]રાને સાથે રાખીને કામ કરતી.

હતી, આ બંને યુવતીઓ ખૂબ જ નાજુક અને કોમળ હતી. છતાં પણ ખૂબ વફાદાર હતી. તે બંનેના પતિ પણ તેવી જ વફાદારીમાં મૃત્યુ પામ્યા હતા. આ રીતે ચીનની સ્ત્રીઓની એકતા અને તેમના કડક સ્વભાવે મને ખૂબ અસર કરી છે.

આ પ્રમાણે ચીનની સ્ત્રીઓનું સ્વદેશાભિમાન, તેમનું બલિદાન અને યુદ્ધપ્રચારનાં કાર્યો અહીંની દરેક સંસ્થામાંથી મળી આવે; પરંતુ સ્થળના અભાવે હું તે નહિ આપું, પણ તેની આછી રૂપરેખા વર્ણવીશ. "સ્ત્રીઓની સલાહકાર સમિતિ"ના આશ્રય હેઠળ સ્ત્રીઓએ સમગ્ર દેશમાં યુદ્ધ પ્રચાર માટે કરેલાં કાર્યોનો આછો ખ્યાલ હું નીચે આપું છું. આ સમિતિ પણ ફક્ત અગ્રગણ્ય સ્ત્રીઓની જ બનેલી છે. જેમાં એચ. એચ. કુંગ, હો યીંગ–ચીન, ચેન ચેન્ગ, ફેન્ગ યુ–સીઆંગ, મા ચો–સુન, ચેંગ ચા–ચુંગ, ડૉ. યુ ચી–ફેન્ગ ડૉ. સેન્ગ પાઓસેન્ગ અને હું (મેડમ ચાંગ કાંઇ શેક) અને તેના મંત્રી મિસીસ વિલિઅમ સી. યેન્ગ છે. આ સમિતી નીચેનાં ખાતાઓ મારફત કામ કરે છેઃ

(૧) એકતા સાધવી, (૨) તાલીમ કેન્દ્ર, (૩) યુદ્ધસેવા, (૪) ગ્રામોદ્યોગ, (૫) ભરણ-પોષણ, (૬) સંસ્કૃતિને લગતું કાર્ય, (૭) યુદ્ધ રાહત, (૮) બાળકોને આશ્રય, અને (૯) ઉત્પાદનકેન્દ્ર.

દેશના પુનરુત્થાન માટે સમગ્ર શક્તિ અને ધ્યાન પ્રથમ ઝે સુઆન પ્રદેશમાં કેન્દ્રિત કરવાનું મુખ્ય કાર્ય—આ કામ બે જ વર્ષમાં પૂરું કરવાની અમારી ઉમેદ છે. જર્મન કરતાં પણ અમારો પ્રદેશ ઘણો મોટો છે. અહીંની વસ્તી ૫૨,૦૦૦,૦૦૦ છે. ઝે સુઆનમાં તો અનેક પ્રાંતો છે. (૧૬૪ પ્રાંતો) ફક્ત ૩૪ પ્રાંતોમાં તો અમારું કાર્ય કેટલાયે વખત પહેલાં શરૂ કરી દીધેલું છે. અને બીજા બે વર્ષમાંજ યુદ્ધનો સામનો કરવા અમે સ્ત્રીઓને તૈયાર કરી શકીશું.

બીજા આઠ પ્રદેશોમાં કામચલાઉ સમિતીની સૂચના પ્રમાણે કામ કરવાનું છે, દરેક પ્રદેશના મંત્રીની પત્ની જ પોતાના પ્રદેશની સ્ત્રીઓના કાર્ય માટે આ સમિતિમાં જવાબદાર છે. કવીચો પ્રદેશના મંત્રીની સ્ત્રી મેડમ વુ ટીંગશાન છે, તે તદ્દન જૂના જમાનાની અને રૂઢિચુસ્ત છે. તેના પ્રદેશમાં કરેલા કાર્ય માટે ખૂબ ધ્યાન ખેંચે તેવી એ બાઇ છે.

ચીનમાં કવીચો ખૂબ જ ગરીબ પ્રદેશ છે. અફીણના ધંધાને લીધે તે કાંઇક આગળ પડતો હતો, પણ આ તો યુદ્ધ પહેલાંની વાત. હાલમાં તો ત્યાં અફીણ તૈયાર થતું જ નથી. મેડમ વુ જાતે ત્યાંના કામમાં દેખરેખ રાખે છે. જેને તે સુસ્ત જુએ તેની તે દુશ્મન બને છે. ગરુડના જેવી કરડી નજરથી તેણે કવીચોનો ખૂબ પાક વધાર્યો છે.

તદુપરાંત કાંસુની મેડમ ચુ શો–લીંગ અને શાંઘાઇની મેડમ મા પુ–ફેન્ગ બંને ખૂબ જ રૂઢિચુસ્ત છતાં પણ ધ્યાન ખેંચે તેવી સ્ત્રીઓ છે. અવિરત દેશકાર્ય કરીને બીજા દેશોની સ્ત્રીઓને પણ યુદ્ધકાર્ય માટે તેમણે જાગ્રત કરી છે. મેડમ ચુએ થોડા જ સમય પહેલા સલાહકાર સમિતિને શિ. ૧૫૦,૦૦૦ રાહતના કાર્ય માટે મોકલ્યા છે.

દરેક ઠેકાણે તે તે પ્રદેશના મંત્રીઓની સ્ત્રીઓ–આગળ કે પાછળ, યુવાન ગ્રેજ્યુએટ કે રૂઢિચુસ્ત–કાર્યની ગંભીરતા સમજીને રસપૂર્વક પોતાની ફરજ અદા કરી રહી છે. તેઓ સારી રીતે સમજે છે કે, હવે પોતાના અસ્તિત્વનો આધાર પોતાના પતિ પર રાખવાનો રહ્યો નથી, પણ પોતાના દેશના ઉજ્જવળ ભાવી માટે વ્યક્તિગત રીતે કાર્ય કરવાનું, અને સારી રીતે વિચારવાનું પ્રભાત ઊગ્યું છે. આથી બધાના સારા માટે મારા મનમાં પણ હું ઊજળું ભવિષ્ય પ્રગટ્યું છું.

સ્ત્રીકેળવણીની પુનર્ઘટના

મૂળલેખક : શ્રી. એસ. એન. મુકરજી
અનુવાદક : શ્રી. રમણીકલાલ જે. દલાલ

[જગત એક ભયંકર ઝંઝાવાતમાંથી પસાર થયું છે. માનવતાના ઇતિહાસમાં અજોડ એવા વિનાશની ઝડી વરસાવવામાં વિજ્ઞાનની તમામ શક્તિઓ ખર્ચાઇ ચૂકી છે. નવી સૃષ્ટિ સરજાવવી હશે તો આપણે આધ્યાત્મિક મુલ્યાંકન કરતાં શીખવું પડશે, એટલું જ નહિ, પણ સ્ત્રીકેળવણીની પણ નવીનતર યોજના ઘડવી પડશે. આપણી પૌરાણિક સંસ્કૃતિમાં જે શ્રેષ્ઠ તત્વ હોય અને પાશ્ચાત્ય પ્રગતિશીલ સંસ્કૃતિમાં જે ઉત્તમ હોય તેનું સમીકરણ કરી સ્ત્રી-કેળવણીની પુનર્ઘટના સાધવાનાં આ લેખમાં સુંદર સૂચનો છે. —તંત્રી.]

અર્વાચીન હિંદનુ સૌથી મહત્વનું તત્વ સ્ત્રીજાગૃતિ છે. છેલા એક સૈકામાં તો સ્ત્રીની પદવીમાં ભારે ક્રાંતિ થવા પામી છે. તે વખતે સ્ત્રીકેળવણીના ખુલ્લા વિરોધીઓ જોરમાં હતા. અત્યારે સ્ત્રીકેળવણી હિંદના સામાજીક ને રાષ્ટ્રીય વિકાસનું અંગ બની રહેલ છે. એ પરિણામ લાવવા માટે અનેક મુશ્કેલીઓમાંથી માર્ગ મોકળો કરવો પડયો છે. પડદો, બાળલગ્ન, દીકરીઓની કેળવણી પ્રત્યે માબાપની બેદરકારી, છોકરીઓને અપાતી પાશ્ચાત્ય કેળવણી પ્રત્યે અવિશ્વાસ, મધ્યમવર્ગની આર્થિક કરોકટી, છોકરીઓ માટે યોગ્ય અભ્યાસક્રમની ઉણપ, સ્ત્રીશિક્ષિકાઓનો ને કન્યાવિદ્યાલયોનો અભાવ વગેરે અનેક વિઘ્નો નડતાં રહ્યાં છે.

પરંતુ છેલ્લાં પચીસ વર્ષમાં સ્ત્રીકેળવણી પ્રત્યેની બેદરકારી ને તુચ્છકાર આતુર પ્રવૃત્તિમાં પલટાઇ ગયાં છે. હિંદની માતાઓને દેશને માટે પ્રાણાર્પણ કરવા મહાત્મા ગાંધીજીએ હાકલ કરી, તેના પરિણામે તેમની રાષ્ટ્રભક્તિ જાગ્રત થઇ છે. હિંદની સ્ત્રીઓ હવે પ્રકૃતિનાં સાવકાં સંતાન રહી નથી, તેમ કિસ્મતની 'સિન્ડ્રેલા' નથી. રાષ્ટ્રજીવનમાં હવે એ પોતાને એક શક્તિશાળી તત્વ લેખે છે. છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં તો જવાબદાર નોકરીઓ માટે જેટલી પ્રખર બુદ્ધિશાળી સ્ત્રીઓ હિંદમાં પસંદગી પામી છે એટલી જગતના કોઇ દેશમાં જડી આવી નથી.

અર્વાચીન પરિસ્થિતિ

આવી રાષ્ટ્રીય જાગ્રતિ નજરે પડતી હોવા છતાં ઇસ્વીસન ૧૯૪૧ના સેન્સસ રીપોર્ટની હકીકત વાંચી નિરાશા થયા વિના નહિ રહે. હિંદની સ્ત્રીઓમાંથી હજી ફક્ત બે ટકા સ્ત્રીઓ જ કેળવાયલી છે. હજી કન્યાકેળવણી માટે જોઇએ તેવી સગવડો નથી. વિદ્યાર્થી-કેળવણી માટે જેટલા પગલાં લેવાયાં છે તેટલાં પણ કન્યા-કેળવણી માટે લેવામાં આવ્યાં નથી. ઇસ્વીસન ૧૯૩૭માં આખા બ્રિટીશ હિંદના ૨૧૪૮ ઇન્સ્પેકટરોમાં ફક્ત ૧૪૧ સ્ત્રીઇન્સ્પેક્ટરો હતી. પંજાબ સિવાય એક પણ પ્રાંતમાં સ્ત્રી-ડેપ્યુટી ડીરેકટર નથી. કન્યાકેળવણી માટે વપરાતી રકમ પણ ઘણી જ ક્ષુલ્લક છે. વિદ્યાર્થીકેળવણી પાછળ જે રકમ વપરાય છે તેના ૧૬૫ ટકા જ કન્યાકેળવણી પાછળ વપરાય છે. ઘણીવાર કન્યાકેળવણીને વિદ્યાર્થી કેળવણીની સમાનકક્ષાએ લેખવામાં આવતી જ નથી. 'ફાજલ પડેલાં નાણાં પણ કન્યાકેળવણી ને વિદ્યાર્થીકેળવણીમાં સરખે હિસ્સે વહેંચાયાં નથી' પ્રાંતિક સરકારોએ પણ

પ્રત્યે ફક્ત મૌખિક સહાનુભૂતિ જ દાખવી છે. સ્થાનિક સંસ્થાઓએ તો સ્ત્રીકેળવણીની પરવા જ નથી કરી. સ્ત્રીકેળવણી માટે સ્થાનિક સંસ્થાઓને દરેક વાતમાં નાણાંભીડ નડતી રહી છે. વિદ્યાર્થીકેળવણી કરતાં એને પસંદગી આપવાની વાત તો ક્યાં રહી, પણ પ્રમાણમાં એને ટેકો આપવામાં આવ્યો નથી.

કેળવણીનું સમગ્ર તંત્ર પ્રાથમિક કેળવણી પર અવલંબે છે. છતાં તેની ઓછામાં ઓછી દરકાર લેવાય છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં નેવ્યાસી લાખ છોકરાઓ છે ત્યારે છોકરીઓની સંખ્યા ફક્ત એકત્રીસ લાખ છે. દર સો વિદ્યાર્થીઓ–માંથી ૨૭'૭ છોકરાઓ ચોથા ધોરણ સુધી પહોંચે છે જ્યારે ૧૪'૩ ટકા વિદ્યાર્થીનીઓ એટલે સુધી જાય છે. વિદ્યાર્થીઓની શાળાઓ કરતાં કન્યાશાળાઓ ઓછી આકર્ષક હોય છે. એક શિક્ષકવાળી કન્યાશાળાઓ ૬૪'૩ ટકા છે જ્યારે વિદ્યાર્થીઓની એક શિક્ષકવાળી શાળાઓ ૪૫'૮ ટકા છે. બ્રિટીશ હિંદના ૨૩ વિભાગો સિવાય બીજે ફરજીયાત કન્યાકેળવ-ણીનો અભાવ જ છે.

જેમ જેમ કન્યાકેળવણીની નીસરણીનાં પગથિયાં ચડવામાં આવે છે તેમ તેમ આ ભેદભાવ ઘટવાને બદલે વધતો જ જાય છે. ઇસ્વીસન ૧૯૩૬માં બ્રિટીશ હિંદમાં ૬૫૦૦૦ છોકરાઓ મેટ્રિકની પરીક્ષામાં પસાર થયા ત્યારે ફક્ત ૪૫૦૦ છોકરીઓ પાસ થઇ. બાર હજાર પુરૂષ–સ્નાતકો થયા, ત્યારે ફક્ત ૫૦૯ સ્ત્રીસ્નાતકો બહાર પડ્યાં. સ્ત્રીઓમાં પ્રૌઢ શિક્ષણનો તો મોટે ભાગે અભાવ જ છે; છતાં સર્વત્ર આશાની ઝાંખી થવા લાગી છે. હવે કન્યાઓ શાળાઓ ને વિદ્યાલયોમાં ટકતી જણાય છે. ઉચ્ચતર પરીક્ષામાં સફલ થતી વિદ્યાર્થીની–ઓની વધતી જતી સંખ્યા આ વાતની સાખ પૂરશે. ઇ. સ. ૧૯૧૭માં ૬૬૫ વિદ્યાર્થી–નીઓ મેટ્રિકમાં પસાર થઇ હતી અને ઇસ્વીસન ૧૯૩૭માં એ સંખ્યા ૫૦૮૩ સુધી પહોંચી હતી. સ્નાતકોની સંખ્યા ૫૬ થી ૯૮૨ થવા પામી હતી.

અર્વાચીન કન્યાકેળવણીની પદ્ધતિ પ્રત્યે પણ અસંતોષ વધતો જાય છે. કન્યાશાળાઓ વિદ્યાર્થીઓની શાળાઓનું જ આંધળું અનુકરણ કરે છે એ વાત હવે ખૂંચે છે. સ્ત્રીઓની જરૂરીઆતો પર બીલકુલ ધ્યાન આપવમાં આવ્યું નથી એ હકીકત કબુલ કર્યા વિના હવે છૂટકો નથી. કન્યાકેળવણી પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરવાથી વિદ્યાર્થીકેળવણીનો પણ હ્રાસ થયો છે એ વાત હવે લોકો સમજી શક્યા છે. અભણ માતા સંતાનોની કેળવણીમાં ગંભીર આડખીલી થઇ પડે છે એ હવે અનુભવની વાત બની ગઇ છે.

કેટલાક કોયડાઓ

કન્યાકેળવણી વધી છે, પરંતુ એના ઉદ્ધાર માટેનાં પગલાં પ્રોત્સાહક નથી. સંભાળપૂર્વક યોજનાઓ કરવાની જરૂર છે. સ્ત્રીકેળવણીનો વહીવટ એકલા પુરૂષોને જ સોંપી દેવો વ્યાજબી નથી. પુરૂષો પર પણ અત્યારે ઓછો ભાર લાદવામાં આવ્યો નથી. કન્યાકેળવણીના કૂટ પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાની પણ તેમને ફુરસદ નથી. ઘણી વાર ઉતાવળી ને અવિચારી યોજનાઓ રજુ કરવામાં આવે છે અને પરિણામે કન્યાકેળવણીનું કાર્ય કથળે છે. દરેક પ્રાંતમાં એક સ્ત્રી–ડેપ્યુટી ડાયરેક્ટરની નિમણૂંક કરવી જોઇએ. તે જ આખા પ્રાંત માટે કન્યા-કેળવણીની યોજના ઘડી કાઢે. એના હાથ નીચે સ્ત્રી–ઇન્સ્પેક્ટરોની પણ પૂરતી સંખ્યા જોઇએ. વધારામાં કન્યાકેળવણી માટે પૂરતાં નાણાં ખર્ચવાની પણ જોગવાઇ કરવી જોઇએ. હિંદી કેળવણીની સર્વદેશીય પ્રગતિ માટે હવે દરેક વિકાસની યોજનામાં કન્યાકેળવણીને પ્રથમ પસંદગી મળવી જોઇએ.

સ્ત્રીકેળવણીની ધીમી પ્રગતિનું બીજું કારણ તે મરજીઆત રાખવામાં આવી છે તે

છે. આમજનતાની અભણ દશા નાબુદ કરવી હોય તો છોકરા છોકરીઓની પ્રાથમિક કેળવણી ફરજીયાત કર્યે જ છૂટકો. હજી ઘણાં માબાપો પોતાની છોકરીઓને શાળામાં મોકલતાં સંકોચ અનુભવે છે, માટે કન્યાકેળવણી ફરજીયાત કરવી જોઇએ. કન્યાઓનું શાળાજીવન વિદ્યાર્થીઓના શાળાજીવન કરતાં ટૂંકુ હોય છે, કારણ કે છોકરીઓ છોકરાઓ કરતાં ઘરકામમાં વધારે ઉપયોગી હોય છે, એટલે ફરજીયાત કેળવણી જ સાચો ઉપાય છે. સ્ત્રીશિક્ષિકાઓની પૂરતી સંખ્યા એક બીજો કોયડો છે. યુદ્ધોત્તર કેળવણીની પુનર્ઘટના માટેની યોજના પ્રમાણે ૧૦૮ કરોડ શિક્ષકોની જરૂર પડશે. અત્યારે તો કન્યાશાળા માટે જ પુરતી શિક્ષિકાઓ નથી. એનાં કારણો પણ દેખીતાં છે. ઘણી ખરી કેળવાયલી છોકરીઓ કેળવણી ખાતામાં જોડાય નથી. પુરુષશિક્ષકો પેઠે સ્ત્રીશિક્ષિકાઓ સસ્તી નથી. ઘર છોડી દૂર જવા શિક્ષિકાઓ તૈયાર હોતી નથી, તેમજ એકાંત સ્થળોએ નિમણૂંક કરવી પણ વ્યાજબી નથી. શિક્ષિકાઓની કેળવણી માટે પણ જોઇતી સગવડો નથી. સારી કેળવણી પામેલી છોકરીઓ કેળવણી ખાતામાં જોડાય તે માટે પ્રયત્નો કરવાની જરૂર છે. શિક્ષિકાઓને વધારે સગવડો આપવાની પણ અગત્ય છે.

વળી દેશની માગણીને પહોંચી વળવા માટે સંસ્થાઓની સંખ્યા પણ ઘણી જ નજીવી છે. કન્યાશાળાઓની પૂરતી સંખ્યા ના હોવાથી ઘણી છોકરીઓને શિક્ષણ મળી શકતું નથી. સહશિક્ષણને ઉપાય તરીકે સૂચવવામાં આવ્યું છે ને હિંદમાં તે લોકમાન્ય પણ થયું છે. ઇસ્વીસન ૧૯૩૭માં વિદ્યાર્થીઓ સાથે ભણતી કન્યાઓ ૪૩·૪ ટકા હતી. પ્રાથમિકશાળાઓ અને વિદ્યાલયોમાં સહશિક્ષણ વધારે છે–લગભગ ૬૦ ટકા હશે; પરંતુ માધ્યમિક શિક્ષણ માટે સહશિક્ષણ આવકારવામાં આવ્યું નથી. એ વયે છોકરીઓને સહશિક્ષણ આપતી શાળાઓમાં મોકલતાં હજીયે હિંદી માબાપો સંકોચ ધરાવે છે. પુષ્પવયનાં ચિહ્નો જણાતાં જ જુદા શિક્ષણની વ્યવસ્થા હોવી જોઇએ એવી મક્કમ માન્યતા છે. માધ્યમિક કન્યાશાળાઓની સંખ્યા વધે નહિ ત્યાં સુધી સહશિક્ષણ સિવાય બીજો ઉપાય જ નથી.

વળી સહશિક્ષણ આપતી શાળામાં પણ કન્યાઓની જરૂરીઆતો પ્રત્યે વધારે ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. સહશિક્ષણ આપતી શાળાઓમાં આરોગ્યની ને કવાયતની જુદી સગવડો હોતી જ નથી. ગૃહવિજ્ઞાન ને સંગીતને સ્થાન જ મળતું નથી. છોકરીઓ શાળાજીવનનું કદી અંગ બની રહેતી જ નથી. વળી આવી મિશ્રશાળાઓ સસ્તી પણ હોતી નથી. જુદી શાળાઓ કરતાં તે હંમેશાં વધારે ખર્ચાળ નિવડવાની જ. સારી કેળવણી સંસ્થાએ વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓ–બન્નેની જરૂરીઆતો પ્રત્યે લક્ષ્ય આપવું જોઇએ અને પ્રથમ શ્રેણીના શિક્ષકો જ એ કાર્ય પાર પાડી શકે.

અત્યારે જે કન્યાકેળવણી અપાય છે તે પ્રજાકીય સહાનુભૂતિ મેળવી શકી નથી. હિંદી સમાજની સંસ્કૃતિ ને વ્યવહારિક જરૂરીઆતોને સ્પર્શવામાં તે નિષ્ફળ ગઇ છે. જીવનના વ્યવહાર પાર્સા માટે છોકરીઓને બીલકુલ તૈયાર કરવામાં આવતી નથી. આખી ય પદ્ધતિ એક ઘેલું અનુકરણ છે ને કન્યાઓની ખાસ જરૂરીઆતો પ્રત્યે કદી લક્ષ્ય અપાયું જ નથી. પરિણામે વિદ્યાર્થી કેળવણીમાં જે ખૂંચે એવાં તત્વો છે તે કન્યાકેળવણીમાં પણ ડોકું કાઢતાં જણાય છે. ચોમેરથી ચેતવણીના સુરો કુંકવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થી કેળવણીનો ઇતિહાસ તપાસી સાવધ થઇ જવાની ખાસ જરૂર છે, નહિ તો કન્યાકેળવણી પણ એ જ ઉંડી ગર્તામાં ધસી પડશે. અત્યારનાં ચિહ્ન ઘણાં જ સૂચક ને ભયંકર છે અને ખૂબ જ તકેદારી રાખવાની

અગત્ય છે.

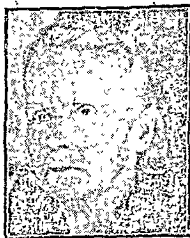
આટલા સાવધાનીના સૂર આપણે માટે બસ છે. પુરુષોની બેકારી હાલ આપણને સાલે છે અને સ્ત્રીઓની બેકારી એથી યે ભયંકર નીવડશે. વિદ્યાર્થી કેળવણીનું ધ્યેય જીવનમાર્ગ પસંદ કરવાનું હશે, પણ કન્યાકેળવણી તો ગૃહજીવન માટે સંસ્કૃતિ આપવાની છે. હિંદમાં છોકરીઓ લગ્નજીવન માટે જ નિર્માણ થયેલી છે, તેથી આપણાં ગૃહજીવન સુંદર થાય એ હેતુથી કેળવણીતંત્રની યોજના થવી જોઇએ. ભાવિ માતાઓને એમના ઘરથી દૂર લઇ જવાનો હરકોઇ પ્રયત્ન આપણે ન જ કરવો જોઇએ. એટલે વિદ્યાર્થી અને વિદ્યાર્થીનીઓ માટે એક જ અભ્યાસક્રમ નભી શકે જ નહિ. હિંદી વિદ્યાર્થીનીઓ માટે જુદો જ અભ્યાસક્રમ ઘડી કાઢવાની જરૂર છે. પ્રાથમિકશાળામાં ભલે જુદો અભ્યાસક્રમ ન હોય, છતાં તેમાંની વિગતોમાં તો જરૂરી ફેરફાર કરવો જ જોઇએ. છોકરીઓ માટે ગૃહવિજ્ઞાન પ્રથમથી જ ફરજીયાત હોવું જોઇએ. માધ્યમિક શાળામાંથી ખાસ શિક્ષણની યોજના કરવી જોઇએ. ગૃહવિજ્ઞાન માધ્યમિક શાળાઓ અને વિદ્યાલયોમાં ખાસ વિકાસ પામવું જોઇએ. દિલ્હીની લેડી ઇરવીન કોલેજ જેવી સંસ્થાઓ સ્વધારે થપાવી જોઇએ. આજુબાજુનું વાતાવરણ સમજી પોતાનો જીવનમાર્ગ મોકળો કરી શકે એટલી માનસિક કેળવણી દરેકને મળવી જ જોઇએ. આપણી બહેનો માટે ગૃહજીવનમાં પૂરાઇ રહેવાનું નથી જ સરજાયું. ઘર ને ઘરબહારની જવાબદારીઓ ઉપાડવા માટે તેમને સર્વાંશે લાયક બનાવવાં જોઇએ. આપણી ભાવિ માતાઓ આગળ વિશાળ કાર્યક્ષેત્ર પડ્યું છે. એ ભવિષ્યની પ્રજાની સંસ્કૃતિ સાચવનાર છે. હિંદુ ગૃહોની સુધારણા તેઓ જ સાધી શકશે. મજબૂત પાયા પર હિંદી જીવનનું સામાજીક ને આર્થિક તંત્ર ઉભું કરી શકશે.

ઉપસંહાર

હિંદી સ્ત્રીઓની જાગૃતિ હવે પરાકાષ્ટાએ પહોંચી છે. આંતરરાષ્ટ્રીય બાબતોમાં પણ હવે તેઓ પોતાનો પ્રભાવ પાડે છે. દેશમાં સમાન સત્તાઓની માગણી થવા માંડી છે, માટે સ્ત્રીપુરૂષ એક બીજાનાં અન્યોઅન્ય અર્ધાંગો છે એ વાત દરેકે સમજી લેવી ઘટે. બન્નેની પ્રવૃત્તિનાં ક્ષેત્ર પણ એકબીજાથી બીલકુલ ભિન્ન છે. દરેક પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં શ્રેષ્ઠ છે. પાશ્ચાત્ય આદર્શો હવે પૂર્વાત્ય આદર્શો પર પ્રભાવ પાડવા લાગ્યા છે. શાળા ને વિદ્યાલયોની વિદ્યાર્થીનીઓ હવે પુરૂષોના આદર્શો ને સંસ્કૃતિને વધાવવા દોડે છે. પશ્ચિમને પણ પોતાની પદ્ધતિની ઉણપો હવે સાલે છે. આ પ્રકારની કેળવણીથી અતિશય શક્તિપ્રચાર થયો છે. પરંતુ નવું બળ પ્રાપ્ત થતાં જૂની કુમાશભરી સુંદરતા નષ્ટ થઇ છે. જાતીય સમાનતાની કડક વેદી પર સ્ત્રીત્વના વ્યક્તિત્વનું બલિદાન દેવાયું છે.

સમાનતાની ભાવનાથી વ્યક્તિત્વનો વિનાશ થવો ન જોઇએ. દરેકે પોતપોતાની લાક્ષણિક શક્તિઓને જ ખીલવવી જોઇએ. હિંદી સ્ત્રીઓએ પોતાનું વ્યક્તિત્વ જ વિકસાવવું ઘટે. એમણે પોતાની પૌર્વાત્ય સુંદરતા ને પૌર્વાત્ય સંસ્કૃતિ જાળવી રાખવી જોઇએ. ઘણીવાર પાશ્ચાત્ય કેળવણીને નાહક વગોવવામાં આવે છે. એણે 'સામાજીક પતંગિયાં' પેદા કર્યાં છે એવું કહેવામાં આવે છે, પરંતુ એવો અભિપ્રાય ઉચ્ચારવામાં ઘણી જ ઉતાવળ થાય છે. અંગ્રેજી શિક્ષણ લેતી દરેક વિદ્યાર્થીની અર્વાચીન વિદ્યાર્થીની બની જતી નથી. ઘણી એ વિદ્યાર્થીનીઓ એવી છે કે જેમને અર્વાચીનતાનો ઓપ પણ ચડયો નથી. અપવાદ બધે જ હોય છે તેમ આપણા શિક્ષણમાં નજરે ચડે તેથી આખીએ શિક્ષણપ્રણાલીને ઉવેખવામાં સાર નથી જ.

મહાન સ્ત્રી–વૈજ્ઞાનિક

મેડમ ક્યુરી

લેખક

ડા. નરસિંહ મૂળજીભાઈ શાહ

(ગતાંકથી ચાલુ)

(૫)

૧૮૮૫નો ડીસેમ્બર : માન્યાને એક પૈસાદાર વકીલના ઘરમાં ગવર્નેસ તરીકે નોકરી મળી. થોડા વખતમાં તો તેની સ્થિતિ ત્યાં અસહ્ય થઇ પડી. માન્યાએ પોતાના ઘરમાં એકપણ અપશબ્દ સાંભળ્યો નહતો. સ્કલોડોવસ્કીના સંસ્કારી ઘરમાં ક્લેશ–કંકાસ માન્યાએ કદી જોયા ન હતા. પણ આ નવા વાતાવરણમાં બધું ઉલટું ચાલતું હતું. પોતાની ભત્રીજીના એક પત્રમાં માન્યાએ હૃદય ઠાલવ્યું કે 'મારી સ્થિતિ એક કેદી જેવી થઇ પડી છે.' 'પૈસા વડે અનીતિએ ચડેલા લોકો'નો પ્રથમ અનુભવ માન્યાને મળ્યો. તેને વિચાર કરતાં લાગ્યું કે બ્રોન્યાને સમજાવેલ યોજના ખૂબ પુનર્વિચારણા માગી લે છે.

શહેરમાં નોકરી લેવામાં માન્યાનો ઇરાદો એવો હતો કે, કુટુંબથી દૂર પડ્યા વિના અને મિત્ર–સ્નેહીઓનો વિયોગ સહન કર્યા વિના ખૂબ પૈસા કમાઇ લેવા. પણ શહેરમાં તો ખર્ચ ખૂબ આવતું: મહીનાની આખરે બચત કાંઇ ન રહેતી. બ્રોન્યાને મોકલવા કાંઇ તૈયારી ન થઇ શકી: અને થોડા વખતમાં પિતા પણ નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થવાના છે. હવે શું કરવું?

માન્યાએ વિચાર કરવામાં લાંબો સમય ન ગુમાવ્યો; શહેર છોડી નાના ગામમાં સારી નોકરી મળે તો લેવાનું નક્કી કર્યું, અને વકીલ સાહેબના ઘરના પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાંથી મુક્તિ મેળવી.

૧૮૮૬ના જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે માન્યાએ નવી નોકરી પર જોડાવા પોતાના પિતા પાસેથી વિદાય લીધી, અને રેલ્વેના ડબ્બામાં ચડી ગઇ. ગાડી ઉપડી. જીંદગીમાં પહેલીવાર તેને એકલતા સાલી. અઢાર વર્ષની માન્યાને એકદમ ગભરાટ છૂટયો. નવા કુટુંબમાં તેની શી સ્થિતિ થશે? ઉકળમાંથી ચૂલમાં તો નહીં પડાય ને? વિચારમાં ને વિચારમાં માન્યાએ ત્રણ કલાક ટ્રેનમાં પૂરા કર્યા. સ્ટેશન આવી પહોંચ્યું. હવે ઘોડાગાડીમાં મુસાફરી કરવાની હતી. શિયાળાની રાતની કડકડતી ઠંડીમાં બીજા ચાર કલાક કાઢ્યા. વોરસોની ઉત્તરે એક સો કીલોમીટર દૂર સ્ઝુકીમાં, મુસાફરીથી કંટાળેલી માન્યા પોતાના નવા શેઠના ઘરે પહોંચી. થાકનો પાર નહોતો; ઠંડીમાં શરીર આખું ઠુંઠવાઇ ગયું હતું. ગરમ ચાપાણી અને સદ્ભાવભર્યાં શબ્દોવડે માન્યાનો સત્કાર થયો. પછી, શેઠાણીએ નવી ગવર્નેસને તેની ઓરડી ખોલી આપી.

માન્યાના શેઠ મોન્સીયર ઝેડ...એક જાણીતા કૃષિકાર હતા: ખેતીની નવી રીતોથી વાકેફ હતા, અને બસો એકર, બીટરૂટ (Beet root)ની ખેતી પર દેખરેખ રાખતા. પૈસો ઠીક હતો; સાકરના કારખાનામાં તેમનો મોટો હિસ્સો હતો. ઘરે તેમના બહાર હંમેશાં ... વાતચીત પોતાના ... ને લગતી –

એક મહિના પછી માન્યાએ પોતાની ભત્રીજીના એક કાગળમાં લખ્યું કે, 'નવી નોકરીમાં હવે હું ઠરીઠામ થઇ છું. અત્યારસુધી તો બધું બરાબર છે. મારા નવા શેઠ અને તેમના પત્ની સારાં માણસો છે. તેમની મોટી દીકરી સાથે મારે મિત્રાચારી થઇ છે એટલે જીવને આનંદ રહે છે. મારી શિષ્યા દશ વર્ષની છે, આજ્ઞાંકિત છે પણ ખૂબ જ અવ્યવસ્થિત છે અને મોઢે ચડાવેલી છે.'

એક દિવસ માન્યા ફરીને પાછી આવતી હતી. રસ્તામાં તેને આસપાસ રહેતા ખેડુઓનાં કેટલાક નાનાં છોકરાંઓનો ભેટો થયો. છોકરાંઓનાં શરીરપર સારૂં કપડું નહોતું: પણ તેઓનો ચહેરો બહાદૂર લાગતો હતો. માન્યાને વિચાર સ્ફુર્યો: ગયે વર્ષે ગરીબને ભણાવતી હતી. આ બધાં પણ નિરક્ષર છે, તો હવે એ કામ શામાટે અહીંઆ પણ ન આદરવું? સુંદર તક સાંપડી છે. શેઠાણીને પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો. ઉત્સાહપૂર્ણ ઉત્તેજન મળ્યું. શેઠની મંજુરી મળ્યે કામ શરૂ થયું.

માન્યાનું રોજીંદું કામ થાળે પડી ગયું હતું. એ થયા બાદ માન્યા પોતાની ઓરડીમાં નવા વિદ્યાર્થીઓની રાહ જોતી. ગંદા ગંધાતા ખેડુ-બાળકો આવીને ટેબલ ફરતાં બેસી જતા. નવો વર્ગ શરૂ થતો. પોતાની બચતમાંથી થોડી કોપીબૂક અને બીજો જરૂર સામાન માન્યાએ લીધો હતો. શેઠાણી પણ તેમાં મદદ કરતાં. પણ અજ્ઞાનના આ અગાધ દરિયામાં માન્યા લાચાર થઇ જતી, તેની શક્તિ ખૂટી જતી.

નાના બાળકોને ક્યાં ખબર હતી કે શિક્ષક પોતે શિષ્ય થવાનાં સ્વપ્નાં સેવતાં હતાં?

પોતાની ઓરડીની બારીએ બેઠી બેઠી માન્યા કારખાનામાં જતાં આવતાં ગાડાંઓની ગણતરી કરતી. તે વખતે બર્લિન, વિયેના, પિટર્સબર્ગ અને લંડનમાં હજારો યુવક યુવતીઓ પ્રયોગશાળા, સંગ્રહસ્થાન અને ઇસ્પીતાલોમાં કામ કરી રહ્યા હતા! ફ્રાંસમાં સોરબોનમાં ગણિત, રસાયન અને જીવવિજ્ઞાનમાં શિક્ષણ ચાલી રહ્યું હતું! એવા ભણકારા માન્યાને થતા.

બીજા કોઇ દેશ કરતાં ફ્રાંસમાં અભ્યાસ કરવાની તાલાવેલી માન્યાને ખૂબ હતી. ફ્રાંસની કીર્તિએ તેને આંજી દીધી હતી. બર્લિન અને પિટર્સબર્ગમાં પોલાંડને પીડનારાઓ સત્તામાં હતા. પણ ફ્રાંસ સ્વતંત્રતાપ્રિય હતું. ત્યાં બધાં મતસંપ્રદાયો સંઘરાતા અને ગમે તે દેશમાંથી આવનારને માટે ત્યાં બારણાં ઉઘાડાં હતાં. એક દિવસ પોતે પારીસની ગાડીમાં બેસશે એ સંભવિત છે? આ સંભાવના સત્ય થશે? આવું મોટું સુખ તેને મળશે? માન્યાની બધી આશાઓ ઉડી ગઇ હતી. દેશમાં એક વર્ષ રહેવાના ગુંગળાવતા અનુભવે તેનો બધી ભૂલ-ભ્રમણાઓ ઉડાડી દીધી હતી. વોરસોમાં પિતાને પોતાની જરૂર પડશે; પારીસમાં બ્રોનીયાને મદદ મોકલવી પડશે. પૈસા-ભેગા કરવાની યોજના! તેને પોતાના પ્રત્યે હસવું આવ્યું. આ બધું બાલિશ યોજના જેવું લાગ્યું! સ્ક્રુકીમાંથી છૂટવું કેવી રીતે?

માન્યા નિરાશાના વમળોમાં અટવાણી હતી. પણ રોજ રાતે વખત મળતાં કારખાનામાંથી માગીને લાવેલા ભૌતિકશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્રના પુસ્તકો વાંચતી; પિતા સાથે પત્ર વ્યવહારદ્વારા પોતાનું ગણિતનું જ્ઞાન આગળ વધારતી; એ ખરેખર પ્રબળ પ્રેરણા હતી. તેને કોઇ સલાહ કે સૂચના ન હતી. જેમ ખેડુતનાં છોકરાં લખતાં વાંચતાં શીખવાની આશા મૂકી દઇને થોડું શીખેલું પણ ભૂલી જાય તેવી સ્થિતિ માન્યાની હતી, પણ ખેડુતની હઠીલાઇપૂર્વક તે પોતાનું સ્વપ્ન પૂરૂં કરવાના પ્રયત્નો જારી રાખતી.

(૬)

સ્ક્રુકીમાં માન્યાનું જીવન એકધારૂં ચાલતું

હતું. ૧૮૮૬ના ડીસેમ્બરમાં માન્યા એક પત્રમાં લખે છે :

"ભવિષ્યની મારી યોજના ? મારે કાંઇ યોજના નથી, યાતો એમ કહું કે, એ યોજના એવી સામાન્ય છે કે, તે માટે વિશેષ બોલવાની જરૂર નથી. જેમ બને તેમ સારી રીતે ચલાવવું, અને એમ ન થાય તો અહીંઆથી નાસી છુટવું—અત્યારે આ મારી યોજનાઓ છે.

પણ કેટલાક એમ ધારે છે કે પ્રેમ નામના એક જાતના તાવમાં હું સપડાઇ છું. આ વસ્તુને મારી યોજનામાં મુદ્દલ સ્થાન નથી. અને બીજી કાંઇ યોજનાઓ હોય તો તે બધાંનો મેં ધૂમાડો કરી નાખ્યો છે અને દાટી દીધી છે. કારણ, એ સુવિદિત છે કે માણસ કરતાં પરિસ્થિતિ બળવત્તર છે."

આ પ્રેમની વાતની ઉત્પત્તિ આમ છે: એક વાર શેઠનો પુત્ર કાશીમીર રજાઓમાં ઘરે આવ્યો. માન્યા જેવી હોશિયાર ગવર્નેસની સોબત મળી–તેની ઓળખાણવાળી બધી છોકરીઓ કરતાં સાવ જૂદી. માન્યાના સંસ્કાર, આવડત, કળા–વગેરે બધું કાશીમીરને ગમી ગયું. તેની સાથે પ્રેમમાં પડયો. અને માન્યાને પણ દેખાવડો, મળતાવડો યુવક ગમી ગયો. આ લગ્ન સામે કાંઇ વાંધા જેવું નહોતું. કિંતુ આવી નિર્ધન, બીજાના ઘરમાં રોટલા માટે નોકરી કરતી છોકરી સાથે પોતાનો વહાલો દીકરો પરણે એ પૈસાદાર માબાપને કેમ ગમે ? છોકરાનું કાંઇ ચસકી ગયું છે ? કાલે સવારે પૈસાદાર છોકરી તેને માટે લાવશું ! સામાજીક બંધનો આડાં આવી ઉભાં.

છોકરી સારા કુટુંબની હતી, ભણેલીગણેલી હતી, સંસ્કારી હતી, તેના પિતા મોરકોમાં આબરૂદાર ગણાતા, એ બધું 'ગવર્નેસને ન પરણાય' એમાં ઉડી ગયું. માબાપની સમજાવટ આગળ કાશીમીરનો નિશ્ચય ગળી ગયો. માન્યાને ખૂબ લાગ્યું. તેણે પોતાનો નિશ્ચય કરી લીધો અને ફરીને આ વાતનો વિચાર સરખો પણ કર્યો નહીં. પણ પ્રેમ તૃષ્ણા જેવો છે. જેમ જેમ તેને મારી નાખવા મથો તેમ તેમ તે જીવતો રહે છે.

આવી નાજુક પરિસ્થિતિ થઇ ગયા પછી પણ માન્યા સ્કુઝુકી છોડવાનું પગલું ભરી શકી નહીં; આવી સારી જગ્યા મૂકી દેવાની તેની હિંમત ચાલી નહીં. ફરીને પિતાને ભારરૂપ તે થવા માગતી નહોતી. દર મહીને બ્રોન્યાને ૧૫–૨૦ રૂબલ મોકલતી. પોતાનો ગર્વ ગળી જઇને પણ તે નોકરીમાં ટકી રહી. જાણે કે કાંઇ બન્યું નથી એમ સામા પક્ષ તરફથી પણ કાંઇ દિવસ એક શબ્દ ઉચ્ચારાતો નહતો.

પાછી એકધારી જીંદગી શરૂ થઇ.

પ્રેમમાં નિરાશ થયેલી, પોતાના અભ્યાસના સ્વપ્નામાં નિષ્ફળ થયેલી, પૈસે ટકે મુશ્કેલીમાં રહેતી માન્યા પોતાનું નશીબ ભૂલી જવા પ્રયત્ન કરતી. ઘરેથી પણ મદદ માગવાની બંધ કરી; ઉલટું કાગળમાં પોતાની સહાય આપવાની દરખાસ્ત મૂકવા લાગી. બધાંને તે સુખી કરવા માગતી હતી. ગવર્નેસની નોકરીમાં ત્રણ વર્ષ વહી ગયાં. ત્રણ કંટાળા ભરેલા વર્ષ ! કામ ઘણું : પૈસા ઓછા; આનંદ ઓછો; દુઃખ એકસરખું.

(૭)

માન્યાના જીવનની દુઃખદાયી અચળતા હવે ધીમે ધીમે ખસવા લાગી. પારીસ, વોરસો અને સ્કુઝુકીમાં એવા બનાવો બન્યા કે માન્યાના નસીબની અગમ્ય ચાલમાં ફેર પડવા માંડયો. આ બનાવો નાના હતા. છતાં માન્યાને જીવનમાં ઉત્સાહપૂર્ણ હતા.

પ્રોફેસર સ્કલોડોવ્સ્કી નિવૃત્ત થયા. તેમણે સારી જગ્યા શોધવા માંડી–પોતાની દીકરીઓને મદદ કરવી હતી. તેમને મોટા પગારની નોકરી મળી. પણ કામ ઘણું મહેનતનું હતું; વાતાવરણ પણ ખરાબ હતું, છતાં મોટો પગાર એ

સંતોષની વાત હતી. બ્રોન્યાને દરમહીને મદદ મોકલવી તેમણે શરૂ કરી. બ્રોન્યાએ માન્યાને હવે પૈસા નહીં મોકલવા, અને પિતાને પોતાને મોકલવાના ૪૦ રૂબલમાંથી ૮ રૂબલ ઓછા મોકલવા લખ્યું : આ આઠ રૂબલ માન્યાએ પોતાને મોકલેલ મદદ પેટે માન્યાના નામે જમે રાખવા સૂચવ્યું. માન્યાની મૂડી અત્યાર સુધી મીંડું હતું તે વધવા લાગી.

પારીસમાંથી બ્રોન્યાનો કાગળ આવ્યો કે, પોતે પરીક્ષામાં પાસ થતી જાય છે; પોતાના સહાધ્યાયી કાશીમીર દલુસ્કી નામના પોલંડના વતની વિદ્યાર્થી સાથે તે પ્રેમમાં પડી હતી. પણ તેને રશિયન પોલાંડમાં પ્રવેશ કરવાની મનાઈ હતી. અને પ્રવેશ કરે તો દેશનિકાલની સજા લટકતી હતી, એવી કઢંગી પરિસ્થિતિ હતી.

રકઝુકીમાં માન્યાને ૧૮૮૯ના એપ્રીલ પછી છૂટી કરવાની હતી. નવી જગ્યા માટે તેનો પ્રયત્ન ચાલતો હતો અને વોરસોના એક પૈસાદાર ઉદ્યોગપતિને ત્યાં લગભગ નક્કી હતું. ખૂબ આતુરતાપૂર્વક રાહ જોઇને મળનો આ ફેરફાર હતો ! વિદાયનો દિવસ આવ્યો : સૌની પ્રેમપૂર્વક રજા લીધી, અને રકઝુકી અને તેના બીટરૂટના ખેતરોને માન્યાએ છેવટની સલામ ભરી અને નવી નોકરી પર ચઢતાં પહેલાં પોતાના વહાલા વતન વોરસોની હવા ખાવા ઉપડી.

થોડા દિવસ બાદ નોકરીમાં જોડાવા માન્યાએ ફરી મુસાફરી આદરી. બાલ્ટીક સમુદ્રના કાંઠે એક ગામમાં તેના શેઠ રહેતા હતા. પાંચ ઠેકાણે ગાડી બદલાતી હતી. મીસ્તર અને મીસીસ એફ માન્યાને લેવા સ્ટેશને આવ્યા હતા.

"તેઓ સારા માણસો છે અને તેમના છોકરાંઓ મને ગમે છે. બધું બરાબર થઇ જશે એમ લાગે છે." માન્યાએ કાઝીઆને લખ્યું.

થોડો વખત ત્યાં રહ્યા બાદ આખું કુટુંબ વોરસો જવા ઉપડયું. માન્યા પણ વોરસો આવી. શિયાળો બેસી ગયો હતો. ગયેલા વર્ષોના હિસાબે આ વર્ષ માન્યાને સુખદાયી નીવડયું. મીસીસ એફ ખૂબ ખુબસૂરત, શોભાયમાન અને પૈસાદાર હતા. તેમની પાસે ઝવેરાત હતું. તેમનો પોષાકસંગ્રહ ખૂબ કિંમતી હતો. પૈસા વડે "અમડેલી" સ્ત્રી નજીવી વસ્તુઓ ભેગી કરે તેનો માન્યાને અનુભવ થયો. આ અનુભવ પહેલો તેમજ છેલ્લો હતો ! માન્યાએ જીંદગીમાં આવી મોજમજાહ કરી નથી. મીસીસ એફ માન્યાના ખૂબ વખાણ કર્યા કરતી અને પાર્ટી અને નાચના જલસાઓમાં તેને ખૂબ આગ્રહપૂર્વક બોલાવતી.

આમ ગવર્નેસ તરીકે માન્યા ઘરેડમાં પડી ગઇ હતી. એક દિવસ ટપાલ આવી. પારીસથી બ્રોન્યાના કાગળ હતો; ઉતાવળે લખેલો હતો. માન્યાને આવતે વર્ષે પેરીસ પોતાના ઘરમાં રહેવા બોલાવી હતી. "જો બધું બરાબર પાર ઉતરે તો, રજાઓમાં હું પરણીશ. મારો વર દાક્તર થઇ ગયો હશે અને મારે છેલ્લી પરીક્ષા પાસ કરવાની રહેશે. મારી વહાલી માન્યા ! તારે હવે તારી જીંદગીનો વિચાર કરવો જોઇએ. જો તારી પાસે બચત હોય તો આવતે વર્ષે આવી જા. ખાવા રહેવાની સગવડ અમારી સાથે; પણ ફીના પૈસા તારી પાસે હોવા જોઇએ. પછી વર્ષે અમે હોઇશું. પછી પિતા પણ મદદ કરશે. અત્યારે હુંડિયામણનો ભાવ સારો છે, માટે રૂબલના ફ્રાંક લઇ લેજે."

માન્યા ઉત્સાહના આવેશમાં 'હા' ન ભણી ! છેલ્લા વર્ષોના અનુભવે તેને વધારે પડતી કાળજીવાળી બનાવી હતી. તેણે જવાબ આપ્યો : "હું મૂર્ખી છું, મૂર્ખી હતી અને જીંદગીભર મૂર્ખ રહેવાની. સારી ભાષામાં લખું તો હું કોઇ દિવસ ભાગ્યશાળી નહોતી, અત્યારે પણ નથી અને થઇશ પણ નહીં." અને કાગળમાં હેલા, જોસેફ અને પિતાની અનેક વાતો લખી.

પણ બ્રોન્યાનો આગ્રહ ચાલુ રહ્યો. દુર્ભાગ્યે બ્રોન્યા નિર્ણયાત્મક જવાબ ન આપી શકી. નાની બહેનનું ગાડીભાડાનું ખર્ચ પોતે આપી શકે એવી તેની સ્થિતિ નહોતી. આખરે એમ નક્કી થયું કે મીસ્તર અને મીસીસ એફ સાથે નોકરીનો કરાર પૂરો થાય એટલે એક વર્ષ વોરસોમાં પિતા સાથે રહેવું, ટ્યુશન આપી પૈસા બચાવવા અને પારીસ આવવું.

દરમીયાન એફની નોકરી પૂરી થઈ. માન્યા પિતાના ઘરના અનુકૂળ વાતાવરણમાં આવી. 'તરતી યુનિવર્સીટી'માં ફરી દાખલ થઈ.

પણ...એક બનાવ! મહત્ત્વનો બનાવ. માન્યા જીંદગીમાં પહેલીવાર પ્રયોગશાળામાં દાખલ થઈ.

માન્યાનો એક સગો 'ઉદ્યોગ અને ખેતીવાડીનું સંગ્રહસ્થાન' એવા ભંપકાદાર નામથી એક સંસ્થા ચલાવતો હતો. રશિયન સત્તાવાળાઓ સંગ્રહસ્થાન પ્રત્યે શંકા ન દર્શાવે એટલે આવું નામ રાખવામાં આવ્યું હતું, પણ અંદરખાને તો વિજ્ઞાનના પાઠ શીખવતા.

માન્યા સાંજે આ 'સંગ્રહસ્થાન'માં પ્રયોગો કરવા લાગી. એકલી કામ કરતી. મદદ કોઈની નહોતી. ચોપડીમાં વાંચી કામ ચલાવતી. આથી પ્રયોગિક સંશોધનનો શોખ કેળવાયો. રાત્રિએ પથારીમાં પડી પડી માન્યા પ્રયોગોના વિચાર કરતી. ઉંઘ ન આવતી. નાનપણમાં જોયેલા પિતાના 'ભૌતિક વિજ્ઞાનના સાધનો' યાદ આવતા. જીંદગીનો અત્યારસુધી અનિશ્ચિત રહેલો ધંધો સાંપડ્યો હતો.

આમ રાતના અનેક વિચારો મુંઝવતા: 'દિવસો શાંતિમાં જતા. માન્યા પોતાની અધીરાઈ સંતાડી રાખતી. તેને પિતાને સુખી કરવા હતા. ભાઈના લગનની ગોઠવણમાં પડી: હેલા માટે નોકરી ગોતવા લાગી, અને અંગત સ્વાર્થ તેને પારીસ જતાં રોકી રાખતો હતો. તે હજુ કાશીમીર ઝેડનો પ્રેમ ભૂલી નહોતી. પિતા પણ હૃદયપૂર્વક ઇચ્છતા હતા કે માન્યા પારીસ ન જાય તો સારૂં. કાશીમીરની સાથે લગ્નથી જોડાઈ પોલંડમાં રહી જાય એમ તેમની અંતરની ઇચ્છા હતી!

૧૮૯૧નો સપ્ટેમ્બર. માન્યા કાર્પેથીયનમાં રજાઓ ગાળવા ગઈ હતી. કાશીમીર પણ આવેલો હતો. બંને વચ્ચે વાતચિત થઈ. બીકણ યુવક નિર્ણયપર ન આવી શક્યો. જે થોડી ઘણી નબળી કડી બંનેને હજી બાંધી રહી હતી તે હંમેશને માટે છૂટી ગઈ.

માન્યાએ પારીસમાં બ્રોન્યાને મદદ માટે હાકલ કરી. જવાબ તૈયાર હતો. પણ માન્યા પહેલી ટ્રેનમાં ચડી ન શકી! આ તો મહા બિનિષ્ક્રમણ હતું. કાળજીપૂર્વક જોઈતો સામાન એકઠો કર્યો.. પૈસાની તંગી તો હતી, એટલે થોડા ખર્ચમાં પતાવ્યું. સામાન ટ્રેનમાં ચડયો. ગાડી ઉપડવાનો સમય આવ્યો.

"હું લાંબો વખત બહાર નહીં રહું: બે કે વધારેમાં વધારે ત્રણ વર્ષ. પરીક્ષા પાસ કરીને પાછી આવીશ. પછી આપણે સાથે રહીશું." માન્યાએ પિતાને ચુંબન કર્યું.

"મારી વહાલી માન્યા, વહેલી આવજે. કામ બરાબર કરજે. તારી ફતેહ ઇચ્છું છું" પિતાએ ખરડાયેલા અવાજે લાગણીપૂર્ણ શબ્દો ધીમેથી કાઢયા અને દીકરીને બાથ ભરી બેઠયા.

ગાડી દૂર દૂર દોડતી હતી અને માન્યા ભવિષ્યના વિચારોમાં પડી હતી. ભણીને પાછી આવી પોતે શિક્ષક થશે એમ મન વિચારે ચડ્યું હતું. પણ તે ભૂલી હતી કે અજ્ઞાતતા અને કીર્તિપૂર્ણ જીંદગી—એ બેમાંથી તેણે બીજી જીંદગીનો રસ્તે પસંદ કર્યો હતો.

(ક્રમશ)

ડહાપણ અને જ્ઞાનના ભંડારસમી

અનુપમાની ઓળખ

લેખિકા :
શ્રી. અનિલા શ્રોફ

*

(ગતાંકથી ચાલુ)

બાળકનું રડવું એનાથી ખમાતું નહીં. અને એ બદલ તો એણે ઘરમાં બંડ જગાડયું હતું. બહોળા કુટુંબના કરભારમાં વ્યસ્ત વહુઆરુનાં ફૂલ જેવાં બાળક ઘોડીઆમાં ચીસાચીસ કરી પોકારતાં હોય અને સાસુનાં ફરમાનની રાહ જોતી વહુ કામમાં પ્રવૃત્ત હોવાનો પ્રયત્ન કરતી હોય ત્યારે પોતે ગમે તે કામમાં હોય તોય દોડી જતી અને માતા તથા ધાવણને પૂકારતા બાળકને હુલાવવા ને છાના રાખવા મંડી પડતી. બાળકની આ દશા માટેનું દુઃખ અને તેનાં વડિલની આવી વર્તણૂક માટેનો રોષ એનાં નાના જીગરમાં સમાતો નહિ અને ઘણીવાર એ બાલકને તેની માતાના ખોળામાં મૂકતાં કંઇ બોલે તે પહેલાં જ રડી પડતી; ત્યારે ઘરમાં સદ્‌-વ્યવહારની ઘરેડમાં ઘડાઇને પાવરધો થએલ સ્ત્રીવર્ગ-તેને હસી કાઢતો અને આવા ઢીલા પોચા ન થવાનો વ્યવહારૂ ઉપદેશ દેવા મંડી જતો. તે નાની હતી તોય અંતરમાં સમજતી હતી કે, તેનું આ પોચાપણું જીવનમાં ગમેતેટલા ઘા પડે તોય ઘસાય એવું નથી. એ એના અંતરનો સ્વભાવ હતો. માત્ર સ્નેહ કે લાગણી જ હોત તો જરૂર વય, અનુભવ, અને દૃશ્ય દેખાવની અસરથી તેમાં કંઇ ફેર પડત. આવું પોચાપણું જો દોષ હોય તો તે અનુપમાના જીવનમાં ચારેકોરે વ્યાપ્ત થઇ ગયો હતો.

સ્ત્રીજાતિને પ્રિય મનાતા ઘરેણાંનો તેને નાનપણથી જ મોહ ન હતો. એને તે શરીર-શોભા કે સૌન્દર્યનાં કારણ સમજતી નહીં. શરીરને પ્રાપ્ત રૂપરંગ જેવા ને તેવા રાખવામાં તે માન સમજતી. પફ-પાવડર અને ઝીકઝરી-માનથી તે હંમેશા દૂર રહેતી. મોઢા ઉપર રંગ લગાડવો એનાં જેવું અશરમ અપમાન સ્ત્રીનું બીજું કયું હોઇ શકે? સ્ત્રીને શૃંગાર માટે વાળ જેવું કુદરતી સાધન છે એ જ સારૂં ને પૂરતું છે એમ તે માનતી અને મનગમતી વેણી ગુંથવામાં એનો શણગાર આવી જતો. પોતાના ઉપર અનર્ગળ લાગણી વહાવનાર ઘણીય એની સહીયરો સાથે એને વિચારોમાં ઘણો મતભેદ થતો, તેમાં ઉપરનો એક ખાસ હતો. નિઃસ્વાર્થ ને હાર્દિક લાગણીના સંબંધોમાં મતભેદ ન હોય એમ તે માનતી નહિ. ઉપરાંત વિચારભેદથી એવા સંબંધોમાં કાંઇ બાધા નડે છે એમ પણ તે નહોતી માનતી. વિચારભેદની ચકમક જ્યારે લાગણી અને સદ્‌ભાવની સુરક્ષીત્ કીલ્લામાં ઝરતી ત્યારે પરસ્પરનાં વ્યક્તિત્વનાં વિશીષ્ટતા અને કલીષ્ટતાનો સારો પરિચય સહજ મળે અને એમ મનુજ માનસનો અભ્યાસ જરાય ડોળડહાપણ કે ડંફાસ વગર થઇ શકે એમ તે અનુભવતી. એની આ એક માન્યતા એને ભણવામાં ગોખેલા નીતિવાક્યની વિરૂદ્ધ હતી. "સમાનશીલ વ્યસનેષુ સખ્યમ્" જ્યાં અસમાનતા છે ત્યાં સંબંધ છે-યોગ છે-જ્યાં અધૂરાપણું છે ત્યાં જ અપેક્ષા છે, એટલે પોતા જેવા જ ગુણદોષભાગી પાત્ર સાથે જ મૈત્રી હોઇ શકે કે થઇ શકે એમ વાંચેલું એને ખોટું લાગતું. એના

ઉપર મમત્વ રાખનાર સહુ ઘણીયે વાતમાં તેના કરતા ઘણાં ચઢીયાતા ને ઉતરતા હતા, પણ મિત્રતા તો પૂરી હતી. હૃદય એક એવી વસ્તુ છે કે ત્યાં કશું સારૂ નરસું ઉંચુ નીચુ કે યોગ્ય અયોગ્ય નભતું નથી. અને એવું હૃદય એ જ માનવતાની મુખ્ય નિશાની છે. કોઈપણ સદ્ગુણની પ્રીતિ જો તે કોઇપણ માણસ પ્રત્યે તીરસ્કાર પ્રેરતી હોય તો તેની નીતિમત્તા કે સદ્ગુણ પ્રીતિ નથી પણ હૃદય-શુન્ય અમાનવતાના સ્વરૂપનો આવિર્ભાવ છે એમ તે માનતી. જગતમાં લુંટારાને અને સમાજની વેસ્યાને પણ હૃદય હોઇ શકે છે અને ત્યાં તે સહુની હારમાં ઉભવા આવી શકે છે. જગતમાં આદિથી મનાએલ વાતને એક પોતાનામાં જ ભરી દેવાની ભગીરથવૃત્તિ જ્યારે તેનામાં ઝળકી ઉઠતી ત્યારે તે પોતાનું ગજુ-સ્થાન-કીંમત ભૂલી જઇ, કોઇ વિરાટ આસને આરૂઢ થવા તત્પર થઇ જતી. સ્ત્રીઓ જ પ્રેમની ઉત્પાદક, પાલક અને પોષક છે અને તે પ્રેમ કેવો? કોઇ એક વ્યક્તિ પ્રત્યેનો એકાંગી કે બેચારથી વધુ વ્હાલા સ્વજન પાછળ ઓવારી જનાર કર્તવ્યશીલ આધીનતા નહીં, પણ સમસ્ત ને બથમાં લઇ બથાવનાર વિશ્વમૈયાનાં વરદ હાથ જેવા આંખોનાં અમીથી આખાય જગતને નવડાવી દે એવો વિપૂલ વિરલ ને અનુપમેય. પોતે જાણે એવા બૃહત્ પ્રેમનું પારાવાર છલકતું સરોવર બની જાય અને અમાનવતાની જુગુપ્સા ભલેને અગ્નિ સ્વરૂપે એમાં આવી આવીને હોમાય પણ પોતે તો શીળી ને શાતાકારક ને વળી પાછી એ અગ્નિની તો હારક જ! આવી વાત જ્યારે જ્યારે એના માનસમાં પ્રવેશતી ત્યારે તે ક્ષણે તો તેવી જ હોય તેમ પોતાને માટે મૂક આવેશ અને આત્મસંતોષ અનુભવતી. મનમાં ઉઠતા અનેકાનેક તરંગોનેય તે સકારણ સમજી તેની કીંમત ઠરાવતી. અને મનોવૃત્તિનાં વેશપલ્ટામાં આવી કીંમત તેને ઘણી ઉપયોગી થતી. તેના ઉપરથી તે પોતાના સ્વભાવનો પણ કોઇ શાન્ત-આરામની પળે અભ્યાસ પરિચય કરી લેતી.

કેવળ સંજોગ અને સ્વભાવને આધિન એવી મોટાંભાગની માનવ જનતાનો સહજનનો મેળો તે આ વિશ્વ-ખંડ-શહેર-સમાજ અને ઘર. માનવ સ્વભાવની શાળા એટલે માનવ મેદનીનો મેળો. એમાં શું ન હોય? વાંચવાને સહેલા પણ આદરવાને અઘરા એવાં શાસ્ત્રો ને પૂરાણોનાં ઉત્પાદક ને વારસ વૈરાગીઓ અને લખવાને સહેલા પણ આદરવાને અઘરા એવા સેવા-સમર્પણને વરેલા શહીદો અને જગતની હળવી ને નીચી મનાતી બાજુ ઉપર જ જીવનારા અગણિત માનવજીવો-એ બધાય ત્યાં હોય. આવી વસ્તીનો પ્રદેશ પણ કેવો હોય? ત્યાં પણ વસ્તીને અનુકુળ કુદરત અને વાતાવરણ હોય. એવા વિશ્વ અને વસાહતમાં વસીને એ મારગમાં થઇ જીવતરનું ગાડું હલાવવાને અને જીવનમાં કરવા યોગ્ય કર્યો વગર કે અધુરુ રહેવા દઇને પણ ન કરવા યોગ્ય કશુંય ન કર્યા વગર જ વહી જવાનો જાગૃત પ્રયત્ન એ જ જીંદગી. અને એવો પ્રયત્નશીલ જીવ તે જ માનવ. આવા ગહન ઘેરા ચીંતનમાં પડેલી અનુપમા આગળ વીચારતી, કે જ્યાં એક તરફથી આકર્ષણનાં પૂર આવે છે ત્યાં પ્રેમ છે-તે ભાગ્ય છે. જ્યાં એકથી વધુ, પણ મર્યાદીત્ તરફથી, આદેશ આવે છે ત્યાં ફરજ છે-તે સૌભાગ્ય છે. જ્યાં બધાય અને કોઇ બાકી નહીં-ત્યાંથી હાકલ આવે છે ત્યાં માનવતા છે-તે બડભાગ્ય છે. અને એ માનવતાની વિશદ સૃષ્ટિનાં અણુ જેવા પોતાના જીવનને આદરણીય માની-તેના જ માર્ગને સદૈવ અનુસરવાનું બડભાગ્ય જીવનમાં જ્યારે આવે ત્યારે સદિલ વધાવી લેવાને તત્પર રહેવા તે પોતાની જાતને મનાવતી.

એવા એક ઉચિત્ માર્ગનાં અર્થી હોવાનો કરાર એ જ એનાં ભૂતકાળની શાન્તિ, વર્તમાન કાળનું સુખ અને ભાવિની નીરાંત હતી.

અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદના પ્રમુખ

શ્રી. હંસાબહેન મહેતાનું ભાષણ

[૧૮મું અધિવેસન : (સિંધ) હૈદ્રાબાદ]

ભયંકર વિનાશ અને દુઃખના વર્ષો પછી, આખરે યુદ્ધ પૂરૂં થયું છે. આખી દુનિયા નિરાંતનો શ્વાસ લેતું થયું છે, પણ જે શાન્તી અને સુલેહની આશાઓ રાખ્યા કરતા હતા તે હજુ આ જગત ઉપર ઉતર્યાં નથી. આ યુદ્ધે દુષ્ટતાના ભયંકર બળો છૂટા મૂકયાં છે અને સાચી શાન્તી કયારેક પણ આવશે કે કેમ તે વિષે ગમે તેને આશ્ચર્ય થશે. માણસની પાશવી વૃત્તિઓએ અકલ્પીત આહ અને વેદના આણ્યાં છે અને એનું છેવટનું પરિણામ અણુબોંબમાં પ્રગટયું છે. પોતાના દેહવિલય પહેલાં થોડા મહિના અગાઉ ૮૦મી વર્ષગાંઠને દિવસે મહર્ષી ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે કહ્યું હતું કેઃ

'પશુતાના રાક્ષસે પોતાના બધા ઢોંગ-પછેડાઓ ફેંકી દીધા છે અને જગતનો વિનાશ આણવાને ભયંકર ન્હોર લઇને તે બહાર પ્રગટયો છે. એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ધિક્કારની આંખો વાતાવરણને ભ્રષ્ટ કરી રહી છે. જુલમની આ મરકી—જે આજ સુધી પશ્ચિમની સંસ્કૃતિમાં ગુપ્તપણે રહી હતી તે—અત્યારે પૂરેપૂરી માનવના આત્માને ભ્રષ્ટ કરવાને અને કતલેઆમ ચલાવવાને ભભકી ઉઠી છે.'

લડત બંધ થઇ છે, પણ હજુ સુધી હવા સાફ થઇ નથી. માનવજાતની સેવાનો જેને આદેશ હોવો જોઇએ એવા જ્ઞાનને જો માનવના વિનાશને માટે જ કામે લગાડવામાં આવે તો પછી આ પૃથ્વીમાં કશું જ રહેશે નહિ. જે દુનિઆને અને જે સંસ્કૃતિને બાંધવા માટે હજારો વર્ષો થયાં છે તેને સમૂળગી ધોવાઇ જતી અટકાવવાનો ઉપાય કરવાની અત્યારે ખાસ જરૂર છે. સ્ત્રીઓને જ આ લડાઈની મોટામાં મોટી યાતનાઓ વેઠવી પડી છે. સ્ત્રીઓ જ શાન્તી અને સામાજીક સ્થિરતા—એટલે કે સંસ્કૃતિની સંરક્ષક છે. એથી દુનિઆની સલામતીને અને એના અસ્તીત્વને જોખમમાં મુકતા આ કાયમી સંકટ સામે સ્ત્રીઓએ જ આગળ પડીને, સંગઠન કરવું જોઇશે. આપણી પરિષદ હમેશાં શાન્તી અને અને અહિંસાને માટે ખડી છે. આપણે જગત-ભરના નારીસમુદને ખાત્રી આપી શકીએ કે, આ આદર્શોને સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નોમાં અમે તમારી સાથે જ હોઇશું. આપણે—જગતભરની નારીઓ સાચી શાન્તી સ્થાપવાના આ મહાન કાર્યમાં એક થઇએ. એ શાન્તીનો પાયો હરી-સર્વ માટે સ્વતંત્રતા, સમભાવ, ન્યાય, અને સમાનતા.

પશ્ચિમથી અહીં જે મહેમાનો આવ્યાં છે તેમને મારે પૂર્વ અને દૂરપૂર્વ વિષે થોડુંક કહેવાનું છે. સ્વતંત્રતાને માટે ઝુઝતા ઇન્ડો-નેશીયનો સામે અમારાં લશ્કર વપરાય તે અમને પસંદ નથી, અને અમે સત્તાના ભ્રષ્ટ ઉપયોગનો સખત વિરોધ કરીએ છીએ. આઝાદ સેનાના અફસરો સામે દેશદ્રોહના આરોપસર કેસ ચાલે એ અમને પસંદ નથી.

પોતાના દેશને મુક્ત કરવાની અભિલાષા રાખવી એ જ જો દેશદ્રોહ હોય તો પછી હિંદુ-સ્તાનની એકેએક વ્યક્તિ દેશદ્રોહી છે. કોઇ પણ જાતની તપાસ વિના હજુએ અસંખ્ય દેશ બાંધવો જેલમાં સડી રહ્યા છે, એ બીનાથી અમને અસુખ થાય છે. કટુતાના બી વાવીને તમે શુભેચ્છાના મોલ ઉતારી શકો નહિ. ઈ

આશા રાખું છું કે તમે તમારા રાજપુરુષો ઉપર આ હકીકતની સાચી છાપ પાડશો.

સાથી રાષ્ટ્રોએ પુનરોદ્ધાર અને રાહતનું એક મંડળ સ્થાપ્યું છે અને તે લડાઇના ભોગ થઇ પડેલ દેશોમાં ભૂખ્યા અને માંદાને રાહત આપવાની યોજના કરે છે. પોતાના ઘેર ગરીબાઇ છતાં, ભૂખમરો છતાં, હિંદુસ્તાને એ ફંડમાં આઠ કરોડ રૂપીઆ રોકડા આપ્યા છે, એટલું જ નહિ, પણ પોતાના મર્યાદીત સાધનોમાંથી પણ લગભગ પચાસ લાખ રૂપીઆનો માલ આપ્યો છે. હિંદુસ્તાન પોતે પણ લડાઈની યાતનાઓમાં સપડાયેલું છે અને આ મંડળ પાસેથી મદદ મળવાનો એને હક્ક છે. છતાં આજસુધી હિંદને એક પાઇ સરખી પણ મદદ મળી નથી. કારણકે અમને કહેવામાં આવે છે કે, હિંદી સરકારે માગણી જ કરી નથી. આવા સમયે અમને દુઃખપૂર્વક યાદ આવે છે, અમારી પાસે અમારી કહીએ એવી સરકાર નથી.

લડાઇને અંગે ઉભા થએલા અનેક પ્રશ્નોમાં એક પ્રશ્ન એ પણ છે કે, સ્થાનિક, પ્રાંતિક અને મધ્યસ્થ સરકારે પોતપોતાના ખાતાઓમાં અનેક સ્ત્રીઓને નોકરી આપી હતી. હવે એ ખાતાંઓ બંધ થશે, એટલે આ સ્ત્રીઓને છૂટી કરવામાં આવશે. ત્યારે એમનું શું થશે? એમને કોઇ બીજી જગ્યાઓ આપવામાં આવશે કે કેમ?

પણ એથીએ વિશેષ મહત્વનો પ્રશ્ન તો W. A. C. (I). S.ને નામે ઓળખાતી સહાયક ઓદળનો છે. જેઓ નર્સ તરીકે તાલીમ પામી છે તેમને તો જગ્યા મળી રહેશે, પણ જેઓ દફતર ખાતાઓમાં છે અથવા કારકુનો છે તેમનું શું થશે? કેટલી સ્ત્રીઓ આવા ખાતામાં જોડાઇ હતી. એનો ચોક્કસ આંકડો અમે જાણતા નથી. એમની પાસે શાશા કામ કરાવવવામાં આવતાં હતાં તે વિષેની જે વાતો બહાર આવી છે તે કાંઇ ધીરજ આપનારી નથી.

પ્રમુખ

શ્રી. હંસાબહેન મહેતા

*

વળી હિંદી સરકાર આ સ્ત્રીઓને હજી એક વર્ષ કામગીરીમાં રાખવા માગે છે. એથી તો અમે એમને વિષે જાણવા વધુ ઉત્સુક છીએ. અમે એવું સાંભળ્યું છે કે, આમાંની કેટલીક સ્ત્રીઓને અનૌરસ બાળકો થયાં છે ને દર પાંચે એક સ્ત્રી ચેપી રોગનો ભોગ થઇ પડી છે. આ વાતો અતિશયોક્તિ ભરેલી હોય તો યે મને લાગે છે કે, એમાં સત્યાંશ તો છે જ. જો આવું જ છે; તો લડાઇના આવા કમનશીબ ભોગ થઇ પડનારી સ્ત્રીઓને સહાય આપવાના શા પગલાં ભરવામાં આવ્યાં છે તે જાણવાની અમને ખાસ ઇચ્છા છે. આપણી પરિષદે આ બાબતમાં તપાસ કરવા માટે એક ખાસ સમિતિ નીમવી જોઇએ અને આમાંની જે સ્ત્રીઓને મદદ જોઇતી હોય તેમને મદદ અને માર્ગદર્શન કરવું જોઇએ. જો આ સ્ત્રીઓને શિક્ષણ અને સમાજ–સેવાના કામોમાં આપણે

યોજી શકીએ તો દેશને એ એક મુડીરૂપ થઇ પડશે. પણ ખર્ચાળ જીવનની એમને ટેવ પડેલી હોવાથી તેઓ ગામડાંમાં વસી શકશે કે કેમ તે શંકા ભરેલું છે.

આઝાદ હિંદી ફોજની સ્ત્રીસભ્યોની સેવાઓ આપણને ઉપયોગી થઇ પડશે. 'ઝાંસીની રાણી' ની ટુકડીની હું વાત કરૂં છું. હું ડૉ. લક્ષ્મીને અને તેમની જોડીદારોને તેમણે ખરેખરા સંકટમાં જે મહાન હિંમત બતાવી છે તે બદલ અભિનંદન આપું છું. હું આશા રાખું છું કે તેઓ વહેલી તકે હિંદમાં આવી રહેશે. ડૉ. લક્ષ્મીની તાજેતરમાં જ જે ધરપકડ થઇ છે તે સમજી શકાતી નથી અને તે સામે સખત વિરોધ દર્શાવું છું. તેમને વિના વિલંબે હિંદમાં આવવા દેવાં જોઇએ. આ સ્ત્રીઓની તાલીમ અને તેમની દેશદાઝ હિંદના યુદ્ધોતર વિકાસ અને પુનરોદ્ધારમાં ખૂબ મદદરૂપ થઈ પડશે.

યુધ્ધોતર પુનર્રચનાની વાત આવી તો આપણે સમજી લેવું જોઇએ કે પુનર્રચના આપણા સમસ્ત રાષ્ટ્રજીવનની હશે. એથી સ્ત્રીઓના દરજ્જા વિષેની આપણી માગણીઓ સ્ત્રીઓના હક્કનામાના રૂપે ઘડી કાઢવી જોઇએ.

પહેલાં તો આપણે સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા માટે અને પુરુષો સાથેની એની સમાનતા માટે ઉભાં રહ્યાં છીએ. એ સમાનતા એટલે અનુકુળતાની સમાનતા. જેવી પુરૂષ વ્યક્તિ છે એવી સ્ત્રી પણ છે. જો સ્વતંત્રતા અને સમાનતા એ માનવવિકાસના પાયા છે તો સ્ત્રીને પણ પુરૂષની પેઠે એ ભોગવવાનો હક્ક છે. પોતાના જાતીભેદને લીધે એના પર કોઇ જાતની અટકાયત ન હોય. સ્ત્રી અને પુરૂષ એ તો એક રથનાં બે ચક્ર જેવાં છે. બેઉની સરખી જ ઉપયોગીતા છે. એથી એકની બીજા ઉપર સરસાઇ ન હોવી જોઇએ, તેમજ એક બીજાનું શોષણ કરી ન શકે. સંતોષની વાત છે કે 'સાનફ્રાંસીસ્કો પરિષદમાં જે હક્કનામુ ઘડવામાં આવ્યું છે તેની પ્રસ્તાવનામાં આ વસ્તુનો સમાવેશ થાય છે.

હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ તો છેક૧૯૩૧માં મૂળભૂત હકકો વિષે ઠરાવ પાસે કર્યો છે. તે કહે છેઃ ' કાયદા આગળ સર્વ નાગરીકો સમાન છે. ધર્મ, જાત, માન્યતા કે લીંગનો એમાં કોઇ ભેદભાવ નથી. ધર્મ, જાતી, માન્યતા અથવા લીંગ એ કોઇ કારણને લઇ સ્ત્રી કે પુરુષને જાહેર નોકરી, સત્તા, માન અને વ્યાપાર વગેરેમાં કોઇ જાતનો અંતરાય રહેશે નહિ. ૩૦ મી ઓગષ્ટ ૧૯૪૦ ના રોજ રાષ્ટ્રીય આયોજન સમિતિએ પણ ઠરાવ કર્યો હતો કેઃ ' આયોજિત સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન પુરૂષનું સમોવડીઉં હશે. સ્ત્રીઓના દરજ્જાનું નિયમન સમાન દરજ્જો, સમાન અનુકુળતા અને સમાન જવાબદારીએ એ માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોથી નિયમિત કરાશે. સ્ત્રીને સ્ત્રી ગણીને કોઈ સ્થાન માટે બકાત રખાશે નહિ. પૂર્ણ અને સમાન નાગરીક દરજ્જા અને આર્થિક અધિકારોના ઉપભોગ માટે લગ્ન એક આવશ્યક શરત ગણાશે નહિ. '

સ્ત્રી પુરૂષની સમાનતાના પાયા ઉપર જ આ હક્કનામુ ઘડવામાં આવશે અને તેમાં એક વ્યક્તિ તરીકે, તેમજ સમાજના એક સભ્ય તરીકે સ્ત્રીઓના અધિકાર અને જવાબદારીની વ્યવસ્થા આપવામાં આવશે. વ્યક્તિ તરીકે સ્ત્રીઓને નાગરીક તરીકેના સર્વ હકકો ભોગવવાના મળશે અને એ અંગેની ફરજો તેને અદા કરવાની રહેશેઃ પછી તે હકકો રાજદ્વારી હોય, નાગરીક હોય કે આર્થિક હોય. રાજ્ય વ્યક્તિને સમાજના એકમ તરીકે સ્વીકારશે; નહિ કે કુટુંબને. આ રીતે સ્ત્રીઓને પોતાની સ્વતંત્ર રીતે–મતાધિકાર રહેશે; નહિ કે પુરૂષ સાથેના એના સંબંધ તરીકે. અત્યારનું મતાધિકારનું ધોરણ અમુકની પત્ની તરીકે મત આપે છે, તે સિદ્ધાંત સ્ત્રીઓ માટેનીરૂપયોગી છે તેથી તેનો

સ્વીકાર કરી, શકાય નહિ. આપણે તો પ્રૌઢ વયની દરકોઇ વ્યક્તિને માટે મતાધિકાર માગીએ છીએ.

સ્ત્રીઓએ પોતાની યોગ્યતા હોય તો રાજ-કારોબારમાં પણ વધારે ને વધારે સામેલગીરી કરવી જોઇએ. હું આગ્રહપૂર્વક ભલામણ કરૂં છું કે, આવતી ચુંટણીઓમાં સ્ત્રીઓને ખાસ બેઠક ઉપરાંત બીજી બેઠકો માટે સ્ત્રીઓને પસંદ કરવામાં આવે.

શિક્ષણ વિના પુરૂષ કે સ્ત્રી પોતાની જવાબદારી સમજી શકે નહિ. આથી દરેક સ્ત્રી શિક્ષિત થવાને અધિકારી છે, એ વસ્તુ ઉપર આપણે ખાસ ભાર મૂકવો જોઇએ. આથી એમાં વિઘ્ન કરનારાં બાળલગ્નો, બાળમજુરી, અને પરદા જેવા અંતરાયો દૂર કરવા જોઇએ. શિક્ષણ કેવું આપવું જોઈએ એ પ્રશ્ન પણ ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક તપાસવો જોઇએ. અત્યારની શિક્ષણ પદ્ધતિ આપણને ઝાઝી મદદ કરી શકે તેમ નથી, સાર્જંટ યોજનાએ આખી શિક્ષણ યોજના ધરમૂળથી પલટવાની જરૂરીઆત સ્વીકારી છે, ને આપણે તે વસ્તુને અનુમોદન આપવું જ જોઇએ; પણ સ્ત્રીશિક્ષણની બાબતમાં આપણે બે વાત સાફ કહી દેવી જોઈએ, કે સ્ત્રીના વ્યક્તિત્વનો પૂર્ણતમ વિકાસ થાય અને તે સમાજનું ઉપયોગી અંગ બને એ પ્રકારનું શિક્ષણ એને મળવું જોઇએ.

નાગરીક તરીકેની ફરજો સ્ત્રીઓ અને પુરૂષોને એક સરખી છે, તેથી તેમના શિક્ષણમાં પણ પાયાના ફેર નહિ હોય. ફેર ત્યારે ઉભા થશે કે જ્યારે અમુક ખાસ ધંધાને માટે તાલીમ લેવાનો પ્રશ્ન આવશે અને ત્યારે તો એ ધંધો તો પુરુષ પુરૂષ વચ્ચે, સ્ત્રી સ્ત્રી વચ્ચે, અને પુરુષ સ્ત્રી વચ્ચે—એમ જુદો જુદો પ્રશ્નહશે.

સ્ત્રીને જે કોઈ ધંધો પસંદ પડે તેમાં તાલીમ લેવાની એને અનુકુળતાઓ હશે. અત્યારે એવી અનુકુળતાઓ નથી. દાખલા તરીકે—ગૃહ-વિજ્ઞાનની તાલીમ લઇએ. એક લેડી પ્રરવીન કોલેજથી આપણે સંતોષ ન લઈ શકીએ. દરેક ભાષાવાર પ્રાંતમાં અને દરેક પ્રાંતીક ભાષામાં આવી સંસ્થા અને આવું શિક્ષણ હોવું જોઇએ એમ હું ઇચ્છું છું.

સહશિક્ષણને વિષે આપણે એટલું યાદ રાખવું જોઇએ કે આપણો દેશ ગરીબ છે, માટે જો એક જ સંસ્થાથી કામ સરતું હોય તો બે જુદી જુદી રાખવાનું આપણને પોસાય તેમ નથી.

આપણા દેશનું શારીરિક આયુષ્ય ૨૭ વર્ષનું છે ને હજારો સ્ત્રી પુરુષો જાતજાતના રોગોથી પીડાઇ મરી જાય છે. એ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, પ્રજાકીય આરોગ્ય સુધાર-વાની ખાસ જરૂર છે. સ્ત્રીઓના સંબંધમાં તો વળી એક વધારાનો ભય છે. હિંદુસ્તાનમાં પ્રસુતીની ઘાતોનો આંકડો આંખ ફાડી નાખે એવો છે. શીતળા, કોગળીયું, અને મરકીમાં માણસો મરે છે તેના કરતાં ઘણી મોટી સંખ્યામાં સ્ત્રીઓ પ્રસુતીમાં મરે છે. આના કારણોમાં—એક તો પૂરતી ઉપચારની સગવડોનો અભાવ છે, બીજું શિક્ષણની ખામી અને બાળ-લગ્નો તથા પરદાના અનિષ્ટો અને અનારો-ગ્યથી ભરેલાં ઘરો છે. સ્ત્રીઓને સારાં ઘરો અને ઉપચાર સંસ્થાઓ માગવાના હકક છે. ઘસડ બોળા, દુઃખ અને અકાળ મૃત્યુમાંથી સ્ત્રીઓને બચાવવી હોય તો તેમને માટે સારાં ઘરો ને ઉપચાર સાધનોની સગવડોનો અધિકાર હોવો જોઈએ.

પૈસાને પ્રભુ માનનારા આ જગતમાં માણસની કિંમત સ્ત્રી કે પુરૂષની આર્થીક પદવી ઉપર આંકવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓએ પોતાનો દરજ્જો સ્થાપીત કરવા માટે આર્થીક વર્તુળમાં ખૂબ ઝુઝવું પડશે. કામ કરવાનો દરેક સ્ત્રીને હક છે, એવી આપણે માગણી કરવી પડશે. જાહેર સેવાઓમાં, સત્તાના સ્થાનોમાં અથવા ધંધામાં સ્ત્રીને માત્ર સ્ત્રી હોવાને કારણે અટકાયત ન હોઈ શકે; અને ન હોવી જોઇએ.

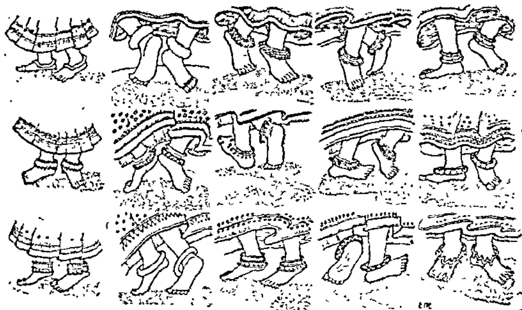
આજે તો પરણેલી સ્ત્રીઓને માટે અમુક નોકરીઓ બંધ છે. જો પરણેલી સ્ત્રીઓ જે તે નોકરીઓની શરતોને પાળી શકતી હોય તો પછી તેમને શા માટે બકાત રાખવામાં આવે છે તેનું કોઇ કારણ સમજાતું નથી. હા, આ નિયમને અમુક અપવાદો હોઇ શકે છે. સ્ત્રીઓને–ખાસ કરીને સગર્ભા સ્ત્રીઓને ભારેખમ ઉદ્યોગોમાં અને જમીન નીચેની ખાણોમાં કામે ન લગાડવી જોઇએ. હિંદી સરકારે આંતરરાષ્ટ્રીય કાનુનનો ભંગ કરીને બીહારની કોલસાની ખાણોમાં સ્ત્રીઓને કામ કરવાનો હુકમ કર્યો હતો, તે સામે આપણી પરિષદે વિરોધ કર્યો હતો; ને સંતોષની વાત છે કે એ હુકમ પાછો ખેંચી લેવામાં આવ્યો છે.

આપણે માનીએ છીએ કે, સ્ત્રીઓને કોઇ ધંધામાં જોડાતાં અટકાવવાનો અંતરાય ન હોવો જોઇએ, છતાં પરિષદે સ્ત્રીઓએ તેમની પસંગીમાં મદદરૂપ થવાનું કામ કરવું જોઇએ. રાષ્ટ્રીય આયોજનનું કાર્ય સ્ત્રી અને પુરુષો માટે રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ કાર્યો યોજી આપવાનું છે. સ્ત્રીઓએ એવાં કામો કરવાનાં રહેશે કે જે કામો દેશને મદદરૂપ થશે. સાર્જંટ યોજનામાં અનેક શિક્ષિકાઓની જરૂર રહેશે. અને ડો. ભીસ લેઝરસ કહે છે કે, આપણી આરોગ્યતાના કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવા હોય તો દેશમાં ત્રીશ વર્ષમાં દશ લાખ નર્સોની જરૂર રહેશે. જો સ્ત્રીઓ આ કામો પોતાને મેળે સ્વીકારવા તૈયાર નહિ થાય તો આપણે ફરજીઆત ભરતીની સામે આવીને ઉભાં રહીશું. સ્ત્રીઓને જ કામ કરવાનો હક્ક રહેશે, એટલું જ નહિ, પણ સાચી પરિસ્થિતિ હેઠળ કામ કરવાનું રહેશે, એટલે કે કામની જગ્યા, કામના કલાક, પગાર, રજા, માંદગીનું ભથ્થું, સુવાવડનું ભથ્થું વગેરે પરિસ્થિતિઓ પણ જોવાની રહેશે.

વિશાળ પાયા ઉપર સરમાજીક વિમાની યોજના ઘડી કાઢવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. એ વિમાની યોજનામાં પ્રસુતિ સમયના ભથ્થાનો સમાવેશ થઇ જાય છે, અને આ યોજના એકલી કારખાનામાં કામ કરતી સ્ત્રીઓને જ લાગુ નહિ પડે, પણ શિક્ષિકાઓ અને નર્સો જેવી બીજી કાર્યકરોને પણ લાગુ પડશે.

એક કામ એવું છે કે, જે અત્યાર સુધી માન્યતા પામ્યું નથી અને એ વિષે હું તમારૂં ધ્યાન દોરૂં છું–એ ગૃહિણીનું કામ છે. વહેલી પરોઢથી મધરાત સુધી એ ઘસડબોરો કરે છે. તેને આરામ નથી, તેમ રજા પણ નથી. વળી આ કામની કિંમત પણ કોઈ લેખતુ નથી, કારણ કે એ ખણખણતા રૂપીઆ લાવતું નથી. આથી જ તો ભણેલી અને જાગેલી સ્ત્રીઓને ઘરકામ સામે કંટાળો વધતો જાય છે અને તેઓ ઘર બહાર કામ ધંધો શોધે છે. કામની અગત્યતા સ્વીકારાય અને કામની પરિસ્થિતિઓમાં સુધારો થાય એ ખાસ અગત્યનું છે. ઇગ્લાંડમાં બીવરજ રીપોર્ટમાં છે તેમ ગૃહિણીના કાર્યનો તાજેતરમાં સ્વીકાર થયો છે અને તેને સામજીક વિમાની યોજનામાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. જો એવી કોઈ યોજના આપણા દેશમાં સરકાર માથે લે, તો આપણે જોવું જોઇશે કે, ગૃહિણીના કાર્યને માન્યતા અપાઈ છે કે કેમ ? આ ઉપરાંત ઘરધણીઆણીને તેના પતિની આવકમાં હક્ક હોવો જોઇએ. તેને દાસી જવું જ ન જોઈ એ કે, પુરુષની પોતે પરાધીન નથી; અને એ પોતે પણ પતિની આવકમાંથી હક્કપૂર્વક ભાગ માગી શકે છે. આમ પોતાની તમામ આવક પોતાની પત્નીની સંમ્મતી વિના ખર્ચી નાખવાનો પતિનો કોઇ જાતનો હક્ક રહેશે નહિ.

સ્ત્રી માત્રને આરામનો અધિકાર રહેશે. ઉપલા થરની ગણીગાંઠી સ્ત્રીઓ સિવાય બીજી હિંદી સ્ત્રીઓ આરામનું નામ પણ જાણતી નથી. એનું જીવન તો લાંબો ઘસડબોરો છે. રાંધવું, ધોવું, દળવું, પાણી ભરવું અને બાળકોની માવજત કરવી એ બધાંમાંથી એને બીજાં કામો માટે ફુરસદ મળતી નથી. આ વસ્તુસ્થિતિ એના આરોગ્ય માટે સારી નથી, તેમજ તેના માનસિક વિકાસ માટે પણ

પગનાં ઘરેણાં

અનુકૂળ નથી. કાંઇ સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિ માટે એને અવકાશ જ નથી, એટલે પછી એનું જીવન એક ગુલામ જેવું થઇ પડે છે અને એનું ઘર આનંદ વિહોણું હોય છે. માણસને આરામ ન હોય તો એ ગુલામ જ છે. આપણે હિંદી સ્ત્રીઓને આ ગુલામીમાંથી મુક્ત કરવાના ઉપાયો યોજવા જોઇશે. તે માટે ગૃહજીવનનું નિયમન કરવું જોઇશે. જીવનની સુખ સગવડો આપવી જોઇશે, અને સમય બચાવનારી યોજનાઓ કરવી પડશે. તેથી આ પ્રશ્ન ઘણે અંશે ઉકેલાશે. શીશુવિહારો અને બાળઘરો કરીને બાળકોની સંભાળ લઇ, આપણે સ્ત્રીઓને મદદરૂપ થઇ શકીએ. સ્ત્રીઓના ઉપર આજે જે ભીંસી નાખનારો ભરડો પડયો છે તે દૂર કરવાના ઉપાયો યોજાશે તો કસ્તુરબા સ્મારક ફાળો રાષ્ટ્રની એક મોટામાં મોટી સેવા બજાવશે.

હવે આપણે સ્ત્રીઓના સામાજીક અધિકારોનો વિચાર કરીએ. તે ત્રણ અંગોને સ્પર્શે છે. (૧) મીલ્કત, (૨) લગ્ન અને (૩) કુટુંબ. મીલ્કત સંબંધમાં આપણે દાવો કરવો જોઇશે કે મીલ્કત મેળવવી, સાચવવી, વારસામાં લેવી અને એને ખર્ચવી એ સઘળામાં સ્ત્રીઓને પુરુષોના જેવા જ અધિકારો હોવા જોઇએ. આ સંબંધમાં હિંદુકાયદો અત્યંત અસંતોષકારક છે. હિંદુ લૉ કમીટીએ હિંદુકાયદાનો જે મુસદ્દો તૈયાર કર્યો છે તે અત્યારની પરિસ્થિતિમાં મોટી ફાળ ભરનારો છે. તે મુસદ્દો સ્ત્રીઓને પોતાની મીલ્કત ઉપર પૂરો અધિકાર આપે છે, તેમજ બાપની મીલ્કતમાં પણ ભાગ આપે છે. આમ છતાં એ મુસદ્દો દીકરાઓ ને દીકરીઓ વચ્ચે જે ભેદભાવ રાખે છે તેથી આદર્શની ઉણપ રહી જાય છે. વળી આ મુસદ્દો સંયુક્ત કુટુંબની મીલ્કતને વ્યાપ્ત કરતો નથી. એ મીલ્કતમાં તો સ્ત્રીને દીકરી તરીકે કાંઇ જ અધિકાર નથી, અને વહુ તરીકે માત્ર મર્યાદિત હક મળે છે. મુસદ્દા સામે સનાતનીઓએ ઉઠાવેલો વિરોધ પણ મને અસ્થાને લાગે છે. મને લાગે છે કે, આવા કીસ્સાઓમાં—એટલે કુટુંબનો બંધો તૂટી પડવાના સંજોગોમાં—એવું કરી શકાય કે, કાં તો દીકરીનો ભાગ વેચાણ લઇ લેવામાં આવે અથવા એના ભાગ ઉપર એને નહેર આપવામાં આવે.

ઇસ્લામી શરીઅત અને જરથોસ્તી કાયદો સ્ત્રીઓને મીલકત ઉપર કુલ અધિકાર આપે છે, છતાં તેમાં પણ દીકરીઓ અને દીકરાઓ વચ્ચે ભેદભાવ છે જ. હિંદીવારસાનો કાયદો આ આપણા આદર્શની નજીક :આવે છે, કેમકે તે પુત્ર અને પુત્રીને સરખો હક્ક આપે છે.

લગ્નની સંસ્થા ઉપર ગાળો પણ પુષ્કળ પડી છે અને એનો દુરૂપયોગ પણ પુષ્કળ થયો છે; આમ છતાં યુગોની આંધીમાં એક ખડકની પેઠે અડોલ ઉભી છે. લગ્નને આપણે ધર્મસંસ્કાર કહીએ, કબાલો કહીએ, ગમે તે કહીએ, છતાં તે સ્ત્રી અને પુરુષનું રાજ્યે કાયદેસર સ્વીકારેલું મીલન છે, અને તેથી રાજ્યને લાગેવળગે છે ત્યાંસુધી તે કબાલો છે. લગ્નની રૂઢીની સાથે આપણે લમણાઝીક કરવાની જરૂર નથી. જે અગત્યની વસ્તુ છે તે તો વ્યક્તિઓ પવિત્ર લગ્નજીવનમાં કેવી રીતે જોડાઇ શકે એ વસ્તુને વિચારવાની છે. એ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) બેમાંથી કોઇને પણ લગ્ન વખતે પતિ કે પત્ની હોવાં જોઇએ નહિ. હિંદુ અને મુસ્લીમ કાયદાઓ બહુપત્નીત્વની છૂટ આપે છે, અને હમણાંનાં વર્ષોમાં ભણેલાં સ્ત્રીપુરુષોએ પણ એનો લાભ ઉઠાવ્યો છે, તે કાંઇ ન કહીએ તોપણ મોટામાં મોટી શરમ છે. હિંદુકાયદાનો મુસદ્દો એક પત્નીવ્રતની હિમાયત કરે છે, એ એક અગત્યનો સુધારો છે.

(૨) બન્નેપક્ષની લગ્ન પહેલાં સંમતી હોવી જોઇએ.

(૩) કન્યા સોળ વર્ષની નાની હોય ને વર એકવીસ વર્ષથી નાનો હોય તો લગ્ન થઇ જ ન શકે. હાલનો બાળલગ્ન નિષેધક કાયદો જોઇએ તેવો સફળ થયો નથી. એમાં ખૂબ ફેરફારની જરૂર છે. એ કાયદામાં સ્પષ્ટ રીતે લખવું જોઇએ કે, નક્કી કરવામાં આવેલી ઉપરની મર્યાદાથી નીચે વય હોય તેવું દરેકઇ લગ્ન ગેરકાયદેસર ગણાશે.

(૪) જાત અને ગોળના કારણે લગ્ન ઉપર કોઇપણ જાતનો અંકુશ ન હોઇ શકે. અત્યારનો હિંદુકાયદો પ્રતિલોમ લગ્નનો નિષેધ કરે છે. હિંદુ કાયદાનો મુસદ્દો આ અટકાયતોને દૂર કરવાની ભલામણ કરે છે. બે જુદીજુદી જ્ઞાતિના સ્ત્રીપુરુષોને પોતપોતાની જ્ઞાતી છોડયા વિના, એટલે કે પોતાના ધર્મો છોડયા વિના કોઇ કાયદામાં અનુકુળતા નથી. એથી આપણે એક સમાનધારો કરવો જોઇએ, જે તે તે જ્ઞાતિ અને ધર્મને લગતાં કાયદાની સાથોસાથ કામ કરશે. ૧૮૭૩ સ્પેશીઅલ મેરેજ એકટ–માંની ધર્મ તજવાને લગતી કલમ કાઢી નાખ–વામાં આવે તો એ સમાનધારામાં એક ભાગ રૂપ થાય. હું આશા રાખું છું કે, નવી વડી ધારાસભા આ પ્રશ્ન ઉપાડશે ને કાયદામાંથી ઉણપ દૂર કરશે.

(૫) છેવટે બેમાંથી કોઇપણ વ્યક્તિ ઘાતકીપણું, ત્યાગ, અસાધ્યરોગ અને નપું–શકતા—એવા કોઇ કારણે છુટાછેડા મેળવવા હક્કદાર રહેશે. હિંદુકાયદાની સુધારા સમિ–તિએ આ કલમની જરૂરીઆત સ્વીકારી છે.

છેલ્લે હું સ્ત્રીઓની કુટુંબ અંગેની સ્થિતિ ઉપર આવીશ. કુટુંબ એટલે સંયુક્ત કુટુંબ નહિ. તે તો આજે નીરૂપયોગી સિદ્ધ થયું છે અને જૂનવાણી છે. ભૂતકાળમાં એના ગમે તેટલા ફાયદા હોય, પણ ભવિષ્યમાં એને સ્થાન નથી. કુટુંબ એટલે મારે મન પતિ–પત્ની અને બાળક. આજે પુરુષ કુટુંબનો વડો ગણાય છે અને તે તેની પત્ની અને બાળકોને પોતાની મીલકત પેઠે જુએ છે. અને ગણે છે. બ્રીટીશ હિંદનો વાલીનો કાયદો જુઓ. તેમાં પિતાને જ બાળકનો કુદરતી વાલી સ્વીકાર્યો છે. પિતાના મૃત્યુ પછી માતાને વાલી તરીકે સ્વીકારી છે, પણ તે તો પિતાએ કોઈ બીજા પુરુષને વાલી તરીકે નીમ્યો ન હોય તો જ. આમ પુરુષ સ્ત્રીઓનો

નૈસર્ગિક અધિકાર ઝૂંટવી લેવાને અધિકારી છે. બીજી બાજુએ પુરુષ ગમે તેવો ખરાબ હોય, નાલાયક હોય તો પણ સ્ત્રી એના સગીર બાળકો ઉપર પોતાનો હક્ક ભોગવી શકતી નથી. કુટુંબને એક સહકારી સંસ્થા ગણવી જોઈએ અને એના બધા સભ્યોને એકસરખી અગત્ય હોવી જોઈએ. સગીર બાળકોના વાલી તરીકે, માતા-પિતાના સરખા હક્કો હોવા જોઈએ. જો બન્ને વચ્ચે વાંધો હોય તો કોર્ટે એનું નક્કી કરી આપવાનું રહે.

સ્ત્રીને પોતાના કુટુંબનું નિયમન કરવાનો હક્ક રહેશે. બાળકોને જન્મ આપવાનો અને તેમને સંસ્કૃત રીતે ઉછેરવાનું કામ સ્ત્રીઓનું છે. આથી કુટુંબ કેવડું હોવું જોઈએ તે નક્કી કરવાનો હક્ક સ્ત્રીને જ છે. સ્ત્રીઓએ આ હક્ક માટે સભાન રહેવું જોઈએ. અને પોતાના કુટુંબના તેમજ દેશના ભલા માટે આ હક્કનો ઉપયોગ કરતાં તેને આવડવું જોઈએ.

આપણે હક્કોની વાત કરીએ એ બસ નથી. આપણે આપણી જવાબદારીઓ પણ સમજવી જોઈશે. સ્ત્રી વ્યક્તિ છે, તેમ તે સમાજની સભ્ય પણ છે. અપંગ પેઠે તે ઘરકુકડી બનીને લાંબો વખત સુધી ન જીવી શકે. તેણે તો સમાજના સામાન્ય કલ્યાણ માટે પોતાનો ફાળો આપવો જોઈશે. રાષ્ટ્રના પુનરુદ્ધારના કાર્યમાં, ખાસ કરીને શિક્ષણ અને આરોગ્યતા ક્ષેત્રોમાં, મદદ કરવાને તત્પર રહેવું જોઈએ. આપણી શાખાઓએ પોતપોતાના વિભાગમાં કેટલી સ્ત્રીઓ શિક્ષિકાઓ, નર્સો અને આરોગ્ય સંરક્ષકો તરીકે કામ કરી શકે તેમ છે તેની યાદિ તૈયાર કરવી જોઈએ. તે સ્ત્રીઓને સાવ મફત જ કરવું પડશે એવું નથી, આપણા દેશના ગજા પ્રમાણે તેમને યોગ્ય મહેનતાણું આપવામાં આવશે. શક્ય હોય ત્યાં આપણી શાખાઓ ગ્રામસેવીકાઓ તૈયાર કરે એમ હું ઇચ્છું છું. નર્સના ધંધા પ્રત્યે સ્ત્રીઓને જોઈતું આકર્ષણ આજે નથી, પણ આપણે સમજવું જોઈએ કે, આપણા દેશમાં નર્સોની ખૂબ ખેંચ છે. સ્ત્રીઓમાં આ ધંધા વિષે પ્રચાર થાય ને વધુમાં વધુ સ્ત્રીઓ એ ધંધા તરફ આકર્ષણ એ જોવાનું આપણી પરિષદનું કામ છે.

મેં તમને હક્કનામાનો શક્ય ખ્યાલ આપ્યો છે આ પરિષદની પ્રત્યેક સભાસદ બહેન તેનો અભ્યાસ કરે અને તેના સંકેતો સમજે, તેમ જ તેની સાધના માટે પ્રયત્નો કરે એમ હું ઇચ્છું છું. પરિષદની સભ્ય સંખ્યા વધારીએ એટલામાં બધું પતી જતું નથી. ચાર આના આપીને નીરાંતે સૂઇ જનારા સભ્યોની ગણત્રી શી? આ પરિષદમાં દાખલ થનાર હરકોઈ સભ્યે આ હક્કનામાને સમજવું જોઈએ અને તેની સાધના માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, એ જ આપણો કાર્યક્રમ છે. આપણી પ્રગતીઓનો એ હક્કનામું જ નામદંડ છે.

સાચી વાત છે કે, બીજા તાત્કાલિક પ્રશ્નો તરફ આપણે ધ્યાન આપવું પડશે. આપણે ગમે તે કરીએ, છતાં આપણે 'સ્ત્રીઓની મુક્તિ અને તે દ્વારા દેશની મુક્તિ' એ આપણું ધ્યેય કદી ન ભૂલીએ. મારી દૃઢ શ્રદ્ધા છે કે, સ્ત્રીઓ મુક્ત થતાં આપણે આપણી પ્રીય માતૃભૂમિને મુક્ત કરવામાં અને તેને નવચૈતન્ય આપવામાં સહાયભૂત થઈશું. આ દેશની હરકોઈ સ્ત્રીને— પછી તે મહારાણી હોય કે મજુરણ હોય— હરકોઇને હું આ વસ્તુ સમજવાની વિનંતી કરું છું. અને એક સમાન હક્કને કારણે એક સંગે કામ કરવાની અરજ ગુજારું છું. આ ધ્યેય-સિદ્ધિમાં નાત, જાત, રાજકારણ કોઇનો પણ અંતરાય નહિ હોવો જોઈએ.

સુધારોઃ—ગયા અંકમાં 'મહાત્માજીના જીવન પ્રસંગો' છપાયા છે તે 'ગાંધીજીના સાનિધ્યમાં' નામના પુસ્તકમાંથી લીધેલા છે.

જાહેર લગ્ન કરવામાં પાપ અને ગુન્હો માનનાર સમાજના

પડદા પાછળનાં દૃશ્યો

*

ગેરરીતનો સંબંધ એ સમાજ ચલાવી લે છે. એ જ વ્યક્તિઓ લગ્ન કરે તો સમાજ રોષ પ્રગટ કરે છે. આવા સેંકડો દાખલા જાણવામાં છે, જેમાં ગેરરીતનું વર્તન તે ખોટી રીતે માની લીધેલું નથી અને એ વ્યક્તિઓની શુદ્ધ બુદ્ધિનું presumption કરવાની કોઈ પણ બારી નથી. એટલે કે આવી ગેરરીતિ ભલે ચાલે; એમ માની સમાજ તે સ્વીકારે છે.

૧. બહુ જૂના વખતની વાત છે, એક ભાઈનાં પત્ની ગુજરી ગયાં. પછી ઉત્તર હિંદની કોઈ વિધવા બાઈ રસોઈ કરવા ઘરમાં રહી. તેને તે જ ભાઈથી છોકરો થયો. ભાઈ સાધારણ અમલની નોકરી પર હતા. કોઈને કાંઈ લાગ્યું નહીં. ભાઈ ઓળખીતાંના અભિપ્રાય પ્રમાણે જવાબ આપે. સુધારાવાળાને કહે છે 'મેં પુનર્લગ્ન કર્યું છે.' બીજાને કહે; 'બધું ખોટું છે.' લગ્ન નહિ જ કરેલું એ સાચી વાત, છતાં એમણે ચલાવેલું પોલ પણ ચાલ્યું.

૨. સારા ધંધાદારી એક ગૃહસ્થને ત્યાં કોઈ વિધવા બાઈ આવીને રહી તે ગૃહસ્થ કુટુંબી હતા. આ બીજી બાઈ સાથે છૂટથી આડો વ્યવહાર ચાલ્યો; તેનું એક parallel કુટુંબ થયું અને સહુ સાથે રહે. પોતે ઊંચી જ્ઞાતિ કહેવાય અને નવી બાઈ નીચી. લગ્ન ન કર્યું, તેથી સહુએ અભિનંદન આપ્યાં અને બંને સ્ત્રીઓનાં સંતાનો સારે ઠેકાણે પરણ્યાં.

૩. સામાન્ય સ્થિતિના એક ભાઈ એક વિધવા સાથે નાતજાતના જથ્થા વચ્ચે રહે છે. વિધવા આગ્રહ કરે છે કે, લગ્ન કરો. ભાઈ કહે છે કે, 'લગ્ન કરું તો નાતજાતમાં આબરૂ જાય, માટે છાનીમાની બેસી રહે.' ભાઈને માથે ભ્રૂણહત્યાનાં પાપ ચડે જાય છે.

૪. ગરીબ સ્થિતિની વિધવાને ભત્રીજાઓ વીસ પચીસ રૂપિયા ખોરાકીના આપે છે. બાઈ કોઈ માણસ સાથે યથેચ્છ વર્તે છે. બાઈ લગ્ન કરવા તૈયારી કરે છે તો ભત્રીજાઓ કહે છે: 'કુટુંબની આબરૂ જાય છે માટે જેમ છે તેમ ચાલવા દે.' ભત્રીજાઓ ભેગી એક જ ઘરના ભાગમાં રહે છે. અને તેના ગેરવર્તન સંબંધે સહુને પૂરી ખાતરી છે.

૫. મોટા પ્રતિષ્ઠિત ને ધંધાદારીઓ-કુટુંબીઓ રખાતો સાથે ખુશીથી હરે ફરે છે. શ્રીમંતો છે એટલે તેવી બાઈઓને બંગલાઓ, ગાડીઘોડા, નોકરો આપે છે. ગરમીમાં હવા ખાવા જાય ત્યારે જૂના કુટુંબને ઘેર રહેવા દે અને અપરિણીત બાઈઓ અને તેમના વસ્તારને સાથે લઈ જાય. ત્યાં ખુલ્લી રીતે મોજશોખ કરે છે. શ્રીમંતોની આવી રખાતોની સંખ્યા તો ઘણી મોટી છે, પરંતુ પ્રજા થાય અને અનીતિ સંબંધે કાંઈ જ શંકા રહે નહિ.

૬. સહકાર્યકર્તા ભાઈઓ તથા સ્ત્રીઓનાં ગેરવર્તનના અને આ નવા જમાનાનાં દૃષ્ટાંતો છે. ભાઈઓ પરણેલા ને કુટુંબી બહેનો કુંવારી- એવાં કેટલાંક દૃષ્ટાંત જાણીતાં છે. બીજાં સંખ્યાબંધ હશે, પરંતુ જેમાં સંબંધની બાબતમાં ચોક્કસ માહિતી ન હોય તેવાને ગણવાં ન જોઈએ. ઉપર કહેલામાંથી કોઈ બહેનોને ધર્મપિતાક્ષના આશ્રય લેવા પડયા છે, કોઈની તબિયતનો ઘાટ નીકળ્યો છે, છતાં જગતમાં ઊંચાં મોઢાં લઈ ફરે છે. ઉપદેશ કરે છે, બીજાંનાં છિદ્રો શોધે છે, સમાજમાં ખુશાલ હરે છે ફરે છે, કેમકે લગ્નો કરવાના ગુનામાં તેઓ પડતાં નથી.

૭. બે બહેનપણીઓ યુરોપ ગઈ. ત્યાં બે હિંદીઓ સાથે પરિચય પડતાં લગ્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. હિંદ પાછા ફરી એક બહેને તે અમલમાં મૂક્યો. બંને પુરુષો વિવાહીત હતા. આ બહેનનો સગાંવહાલાંએ બહિષ્કાર કર્યો. બીજી બહેનને સગાંવહાલાંએ શિખામણ

આપી કે 'લગ્નની લપમાં ન પડવું. પ્રેમપાત્ર બાઇને પોતાને ઘેર રાખવો, અગર તેને ઘેર જવું ગમે તો રહેવું, પરંતુ લગ્ન કરવાથી આબરૂ જશે.' તે બાઇને ત્રીછોકરાં છે. આ શીખામણ માની બહેને લગ્ન કરવાની ભૂલ ન કરી, જેથી તે માનપાન પામી, હોદ્દા અને અમલ, ગમે તે મેળવી શકે છે.

૮. એક ગર્ભશ્રીમંત હતા. તેમના કુટુંબમાં વડીલોથી ચાલતી આવેલી રીત મુજબ તેમને એક રખાત હતી. તેમના દાદા ગુજર્યા, ત્યારે તેમની રખાતે કોર્ટે લઢી પોતાને તેમજ પોતાનાં બાળકો માટે મિલકત મેળવેલી. આમ રખાત સહુને માન્ય અને મંજુર હતી. કોઇ અભાગી ચોઘડીએ આ બાઇની રખાતે આગ્રહ કર્યો કે, તેની સાથે લગ્ન કરવાં. બાઇની તો આબરૂ કાયમ હતી, પણ બાઇ કહે 'મારી આબરૂ હલકી પડે છે.' આ આજીજીમાં ફસાઇ તેઓએ લગ્ન કર્યાં. બાઇ વિધવા હતી, એટલે માબાપ, બાઇબહેન મિત્રોએ ઠપકાનો વરસાદ વરસાવ્યો. બાપ કહેઃ 'મારી સાત પેઢીનું નામ બોળ્યું ને કુટુંબનું નાક કાપ્યું.' એમ કહી વારસામાંથી બાતલ કરી બહાર કાઢી મૂક્યાં. બાઇ રઝળી રખડી મૃત્યુ પામ્યા. બાઇનું શું થયું તે જાણવામાં નથી.

૯. એક કારખાનાના માલિકે એક બહેનને પાળી પોષી ભણાવીગણાવી બધી રીતે હોશિઆર બનાવી. આ સમય દરમિયાન તેઓ તેના પર મોહિત થયા. પુખ્ત ઉમરના છતાં આ બાબતમાં તેમનું મન ચલિત થયું. ઘેર સ્ત્રીસંતાનોનું મોટું કુટુંબ એટલે શું થાય? પેલી બહેન તો ઉપકાર તળે દબાએલી. તે કાંઈ જ વિરોધ કરી શકી નહિ. આ બધી ગુંચવણમાંથી છૂટવા તેમણે તે બહેનને ઓફીસમાં ટાઇપીસ્ટ તરીકે રાખી અને યથેચ્છ વ્યવહાર ચલાવવાનો માર્ગ કાઢયો. બહેનનું શરીરસ્વાસ્થ્ય ધૂળધાણી થયું અને અંતે મરણશરણ થયાં. [જ્યોતિર્ધર] વિકૃત માનસ

સૌ ૨ ભ

મિસરના પાટનગર કેરો મુકામે તાજેતરમાં મળી ગએલી એક સ્ત્રી-પરિષદમાં સોએક જેટલી અરબ સ્ત્રીઓએ સમાનાધિકારનો દાવો રજૂ કર્યો હતો. એ સમાનાધિકારમાં સ્ત્રીઓના મતાધિકાર અને પદાધિકાર ઉપરાંત બહુપત્નીત્વને પણ ઓઓનો એક અધિકાર ગણાવવામાં આવ્યો હતો.

છેલ્લાં ૧૩૦૦ વર્ષ થયાં અરબ સમાજ ઇસ્લામ પર નિર્ભર રહ્યો છે અને કુરાન એ એમના ધર્મનું તેમજ સમાજનિયમનું મૂળ પુસ્તક રહ્યું છે. બહુપત્નીત્વના સંબંધમાં કુરાનનો આદેશ છે. '......તમને ગમે તેવી બે, ત્રણ કે ચાર સ્ત્રીઓને તમે પરણો, પણ એથી વધુ સંખ્યાને નહિ. પરંતુ એ સઘળી તરફ સમતાપૂર્વક ન વર્તી શકવાનો ભય રહેતો હોય તો પછી માત્ર એકને જ પરણો.'

કુરાનનો આ આદેશ અક્ષરશઃ પળાતો હોવાને લીધે અનીતિનો ઉદ્ભવ અરબ સમાજમાં નહોતો થયો. અને એક કરતાં વધુ પત્ની કરનારાઓ પણ તે સૌને સારી રીતે રાખવાની કાળજી રાખતા. સ્ત્રીનું સ્થાન ગૃહમાં નિશ્ચિત હતું. અલ કિતાબ પર એના લગ્નનો કરાર નિર્મિત હતો; જે કરારની રૂએ આર્થિક ઉપરાંત બીજી પણ અનેક જોગવાઇ એને મળી રહેતી. આ રીતે કુરાન તથા લગ્નના કરારથી વ્યક્તિ એક કરતાં વધુ સ્ત્રીઓને ખરેખર સારી રીતે નભાવી શકે તેવી સ્થિતિ ન હોય તો મોટે ભાગે એક જ પત્નીથી ચલાવી લેતી.

પરંતુ ઉસમાનિયા શહનશાહતના પતન પછી પાશ્ચાત્ય સુધારો ધીમેધીમે મુસ્લિમ મુલ્કોમાં પ્રવેશવા લાગ્યો. આધુનિક વિચારોની આયાતે બહુ વિચિત્ર અસર નીપજાવી. મુસ્લિમ ગૃહજીવન અને ધર્મજીવન ક્રમશઃ ખંડિત બનવા લાગ્યાં. મધ્યપૂર્વના એકે એક બંદર પર ધંધાદારી વેશ્યાવૃત્તિનો ઉદય થયો અને લગ્નમર્યાદાની બહાર રહીને આ રીતે લાગણીનો સંતોષ સુલભ બનતાં કેટલાક મુસ્લિમોએ કુરાનના નિયમોની અવગણના કરવા માંડી.

આનું પરિણામ મુસ્લિમ પ્રજાની નૈતિક અને શારીરિક પતિતાવસ્થામાં આવવા લાગ્યું, એટલું જ નહિ, પણ અનેક મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ અવિવાહિત રહેવા લાગી. એક કરતાં વધુ સ્ત્રીઓ કરીને પ્રજાવૃદ્ધિમાં ફાળો આપી શકે તેવા પુરુષોએ પણ પરણેલી એક જ સ્ત્રી રાખીને પોતાની કામવૃત્તિ લગ્નમર્યાદા બહાર સંતોષવા માંડી.

બીજી બાજુ મુસ્લિમ પ્રદેશોના અંદરના ભાગના કેટલાક જુવાનો પર 'આધુનિક' વિચારપ્રવાહોની અસર થતાં 'રોમાન્સ'ના ખ્યાલમાં ચકચૂર બનીને એક કરતાં વધુ સ્ત્રીઓ, (એ સ્ત્રીઓથી થતી સંતતિના ભાવિષ્યનો કશો ખ્યાલ રાખ્યા વિના) પરણવા લાગ્યા. આના પરિણામે બાળ-મરણોની સંખ્યા વધતી ગઈ અને ગરીબાઇ અને સંતાપ પણ વધતાં ગયાં. પાશ્ચાત્ય કેળવણીએ પણ લગ્ન સંખ્યા ઘટાડવામાં પોતાનો ભાગ ભજવ્યો છે. પહેલાં તો ૨૦ વર્ષની વયનો કોઇ પણ મુસ્લિમ પરણેલો અને કદાચ એકાદ બે બાળકનો પિતા હોય, પરંતુ આજે ૨૦ની વય વીતી ગયા સુધી તો એ કોલેજમાં ભણતો હોય છે અને ત્યાર પછી બહુધા 'આધુનિક' સ્વૈરવિહારમાં રાત રહીને બહુ મોટી ઉમરે એ લગ્ન કરે છે, અથવા તો એ બંધન સમૂળગું જતું કરે છે.

કેરો મુકામે અરબ સ્ત્રીઓએ કરેલી માગણી આ વસ્તુસ્થિતિના નિવારણ માટે જ કરાએલી છે. એમણે માત્ર બહુપત્નીત્વની જ હિમાયત નથી કરી, પરંતુ એ સાથે અપરિણીત રહેનારાંઓ પર કર નાખવાની પણ સૂચના કરી છે. બહુપત્નીત્વની સંસ્થા પડી ભાંગવાને લઇને તથા મુસ્લિમોમાં અનૈતિકતા પેસવાને લઇને કેટલાંક મુસ્લિમ રાજ્યોની વસતી ઘટી છે.

કેરો પરિષદની સ્ત્રીઓ પોતાની માગણીમાં કેટલી સફળ થાય છે તે જોવાનું રહે છે.

[ધી અરબ વર્લ્ડ] ડૉ. જી. આઈ ઐરુલ્લાહ

*

સુરત ખાતે એક જાહેર મેળાવડા દ્વારા. હિન્દુ અબળા રક્ષાગૃહ સ્થાપવાની વિધિ થઇ ત્યારે પંડિત આનંદપ્રિયજીએ ભાષણ આપતા જણાવ્યું હતું કે 'એકવાર શ્રી લીલાવતી મુન્શીએ મુંબઇ કોર્ટની ધર્મપલટાની એફીડેવીટો એકઠી કરી હતી આવી ૬૦૦ એફીડેવીટો એક જ વરસમાં થઇ હતી. એ એફીડેવીટ કરનારી ૬૦૦ હિન્દુ બહેનો, જેઓ ૧૬ થી ૪૦ વરસના અંદર હતી. આ પ્રશ્ન બતાવે છે કે, આવી સ્ત્રીઓને રક્ષવા અબળાગૃહની જરૂર છે.'

*

પેરીસમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સ્ત્રીપરિષદમાં મળેલી જગતની સ્ત્રીઓને પ્રજાશાસનવાદ અને શાંતિને માટે એકત્ર થવાનું મેડમ કોટને ૧૫૦૦ સ્ત્રીઓને ઉદ્દેશી જણાવ્યું હતું. આ પરિષદમાં ૪૨ દેશોની સ્ત્રીઓએ ભાગ લીધો હતો. સોવીએટ પ્રતિનિધિ મંડળના ૨૧ સભાસદો છે. ફ્રેન્ચ પ્રતિનિધિ મંડળની સંખ્યા સહુથી વધારે છે. વિગ્રહને લીધે જે દેશોને સહન કરવું પડયું છે તે દેશોની સ્ત્રીઓમાં એક પ્રકારનું સંગઠન અને પરિપકવતા આવી ગયાં છે.

ઓસ્ટ્રેલીયાની એક સ્ત્રી મીસીઝ સ્ટ્રીટે ઓસ્ટ્રેલીયામાં હિંદ અને હિંદની લડત પ્રત્યે સહાનુભૂતિ અને સમજુતી છે એમ જણાવ્યું. અ. હિં. મહિલા પરિષદ તરફથી શ્રી. ઈલા સેન અને અ. હિં. વિદ્યાર્થી સંઘનાં એક-એમ બે પ્રતિનિધિઓ હાજર હતાં.

રખાતને પણ પત્ની જેટલો જ ભરણપોષણ મેળવવાનો હકક છે.

કાયદાની કલમે

રજુ કરનાર

શ્રી. રમણીકલાલ જયચંદભાઈ દલાલ.

પ્રહ્લાદ કુલર્ણી નામના એક બ્રાહ્મણે ધનગર જ્ઞાતિની અક્કુ નામની એક રખાત રાખી હતી. અક્કુ નરસુની પરણેતર પત્ની હતી ને નરસુ જીવતો હતો. પરંતુ અક્કુ નરસુને છોડી પ્રહ્લાદને ત્યાં જ રહેતી. એમ એ લગભગ સત્તર વર્ષ રહી હશે. ઇસ્વી સન ૧૯૨૭ના જૂન મહિનાની પહેલી તારીખે પ્રહ્લાદે પોતાની વડિલોપાર્જીત મીલકતમાંથી કેટલીક જમીનો, અક્કુના નામનું બક્ષીસપત્ર કરી, તેને નામે ચઢાવી આપી. ઇસ્વી સન ૧૯૩૩માં પ્રહ્લાદનું અવસાન થયું. ઇસ્વી સન ૧૯૩૯ના જૂન મહિનાની પાંચમી તારીખે પ્રહ્લાદના પુત્ર ગણેશે અક્કુ ઉપર દાવો માંડયો. બક્ષિસ પત્રથી અક્કુને અપાયલી જમીનો વડીલોપાર્જીત મીલકત પૈકીની હતી. ગણેશ ને પ્રહ્લાદ હિંદુ અવિભક્ત કુટુંબના સભ્યો હતા એટલે વડીલોપાર્જીત મીલકતનું પ્રહ્લાદે કરેલું બક્ષીસપત્ર રદબાતલ હતું. વળી પ્રહ્લાદ ને અક્કુ વચ્ચે જારકર્મનો સંબંધ હતો. અનીતિ ભરેલા એ કૃત્યને પોષવા કરાયેલું બક્ષીસપત્ર ગણેશને બંધનકારક નહોતું. પ્રતિવાદીપણ બાઇ અક્કુએ જવાબ આપતાં જણાવ્યું કે, તે પ્રહ્લાદની કાયમી, રખાત હતી ને તેથી પ્રહ્લાદે બક્ષીસ આપેલી જમીન પર તેનો સંપૂર્ણ હક્ક હતો. અક્કુ પ્રહ્લાદની કાયમી રખાત હોવાથી પ્રહ્લાદની મીલકતમાંથી તેની ખોરાકી પોષાકી મેળવવાનો સંપૂર્ણ હકક હતો, તેથી ગણેશ જો તેના ભરણ પોષણ માટે સંપૂર્ણ સગવડ કરી આપે તો બક્ષીસથી અપાયલી જમીનો પાછી મેળવવાનો તેને અધિકાર હતો: એવું પ્રાથમિક કોર્ટે ઠરાવ્યું. તેના ઉપર અપીલ થતાં જીલ્લા જજે પ્રહ્લાદ ને અક્કુનો સંબંધ અનીતિમય હોવાથી પ્રહ્લાદની મીલકત ઉપર તેનો ખોરાકી પોશાકીનો બીલકુલ અધિકાર નહોતો એવું ઠરાવી, ભરણ પોષણની કોઇપણ પ્રકારની વ્યવસ્થા કર્યા સિવાય ગણેશને સદરહુ જમીનો કબજે લેવા હકદાર ઠરાવ્યો. તેના પર બાઇ અક્કુએ મુંબઇ હાઇકોર્ટમાં અપીલ કરી. ન્યાયમૂર્તિ એન. જે વાડિયા, લોકુર અને રાજાધ્યક્ષ એમ ત્રણ હાઇકોર્ટ જજની બેન્ચ સમક્ષ તેની સુનાવણી થઈ.

એપેલન્ટ બાઈ અક્કુના એડવોકેટ મી. પી. બી. ગજેન્દ્રગડકર હતા. તેમણે દલીલ કરતાં જણાવ્યું કે, હિંદુ કાયદા નીચે અવરૂદ્ધા સ્ત્રી પોતાના અવસાન પામેલા સ્નેહીની મીલકતમાંથી, તેમનો સંબંધ અનીતિમય હોય તો પણ, નિર્વાહ મેળવી શકે કે નહિ, એ જ આ અપીલનો મુખ્ય મુદ્દો હતો. આવા પ્રકારનો સૌથી પહેલો કેસ* ખેમકોર વિરૂદ્ધ ઉમીયાશંકરનો હતો. એમાં એક સ્ત્રીએ પોતાનો પરણેતર પતિ હયાત હોવા છતાં બીજો પતિ કર્યો હતો અને બીજા પતિની રખાત તરીકે મીલકતમાંથી ખોરાકી પોષાકી મેળવવાનો તેનો અધિકાર માન્ય રાખવામાં આવ્યો હતો. એ સંબંધ અનીતિમયી હતો કે નહિ તે તપાસવાની તેમણે જરૂર લેખી નહોતી. પછીના[1] વૃન્દા-

* (૧૮૭૩) ૧૦ બામ્બે હાઈકોર્ટ રીપોર્ટ પા. ૩૮૧.

૧ (૧૮૭૫) ૧૨ બામ્બે હાઈકોર્ટ રીપોર્ટસ પાનું ૨૯૯

વનદાસ વિરૂદ્ધ યમૂનાબાઇના કિસ્સામાં પણ એ જ ફેંસલો માન્ય રાખવામાં આવ્યો. એ ફેંસલામાં બક્ષીસ રદબાતલ ગણવામાં આવી હતી; પરંતુ અનીતિમય સંબંધ હોવા છતાં ખોરાકી પોશાકી આપવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ ત્યાર પછીના[2] નીગારેડી વિરૂદ્ધ લક્ષ્માવાના કીસ્સાની હકીકત પણ આ કેસના જેવી જ હતી. એ કીસ્સામાં પ્રતિવાદીપણ પરણેતર ઓરત હતી. એણે પોતાના પતિને ત્યજી દીધો હતો. તે પોતાના સ્નેહી સાથે રહેતી હતી. એમનો સંબંધ સામાજીક દષ્ટિએ અનીતિમય લેખાય, પણ જો એ કાયમી સ્વરૂપનો હોય તો રખાતને ભરણપોષણનો સંપૂર્ણહક્ક મળે છે એમ ઠર્યું હતું. બાઇ મોંઘીબાઈ વિરૂદ્ધ બાઇ નાગુબાઇ[3]માં નામદાર કોર્ટે અવરૂદ્ધા સ્ત્રીની વ્યાખ્યા કરી હતી. કામચલાઉ વડા ન્યાયમૂર્તિ શ્રીમાન્ શાહે એ વિષય પરત્વે શાસ્ત્રોક્ત ચર્ચા કરી હતી ને અગાઉના નિર્ણયો ટાંક્યા હતા. એમના અભિપ્રાય પ્રમાણે અગાઉના બધા ફેંસલામાં સ્ત્રી એના સ્નેહીની અવરૂદ્ધા સ્ત્રી જ હતી. કેટલાકમાં સંબંધ અનીતિમય લાગતો, પરંતુ તે કાયમી, સ્વતંત્ર અને સ્નેહીના અવસાન સુધી ચાલુ હોવાથી સ્ત્રીને નિર્વાહ મેળવવાનો હક્ક પ્રાપ્ત થયો હતો. ફક્ત એ સંબંધ સ્વતંત્ર ને ચાલુ હોવો જોઇએ, એટલી જ હકીકત સાબીત કરવાની રહેતી હતી. તે સ્ત્રી પોતાના સ્નેહી સાથે ઉઘાડે છોગે વસવાટ કરતી કે નહિ એ પ્રશ્નને ઝાઝો મહત્વનો લેખવામાં આવ્યો નહોતો. પરંતુ કામચલાઉ વડાન્યાયમૂર્તિ શાહે, અવરૂદ્ધા સ્ત્રીએ પોતાનાસ્નેહીના ઘરમાં તેની સાથે ઉઘાડે છોગે વસવાટ કરવો જોઇએ એ વાતને મહત્વની ગણી હતી. અને અગાઉના ફેંસલા કરતાં એ બાબતમાં જ જૂદા પડયા હતા. પરંતુ કામચલાઉ વડા ન્યાયમૂર્તિ શાહ અને ન્યાયમૂર્તિ ક્રમ્પના ફેંસલાઓ તપાસતાં ખાત્રી થાય છે કે સંબંધની અનીતિમય તવારીખથી કશો જ મૂલગત તફાવત પડતો નહોતો.

બાઇ [4]નાગુબાઇ વિરુદ્ધ બાઇ મોંઘીબાઇમાં તો છેક પ્રિવી કાઉન્સીલમાં અપીલ કરવામાં આવી હતી. ત્યાં ન્યાયમૂર્તિઓએ ટીકા કરી હતી, 'કે હવે એક જ વાસની કાંઇ જ જરૂર નથી. અત્યારે રખાત પતિની ગુલામ નથી.' માત્ર એ સંબંધ સ્વતંત્ર ને ચાલુ હોવો જોઇએ, એટલી જ વાત ઉપર તેમણે ભાર મૂકયો હતો. તેમણે નીંગારેડી વિરૂદ્ધ લક્ષ્માવાનો ફેંસલો ટાંકયો હતો. એમનો સંબંધ અનીતિમય હોવા છતાં જો સ્ત્રી ચાલુ સ્વતંત્ર સહચાર ભોગવતી હતી એવો પૂરાવો પડે તો ખોરાકી પોશાકીનો અધિકાર તેને પ્રાપ્ત થાય છે એ દષ્ટિબિંદુ તેમને સ્વીકાર્ય હતું. નીંગારેડીના ફેંસલા વિરૂદ્ધ કોઇએ વાંધો ઉઠાવ્યો નથી. તેમની પાસેના કીસ્સામાં તો સંબંધ અનીતિમય નહોતો એટલે કેસ વધારે મજબૂત હતો. અવરૂદ્ધા સ્ત્રીનો સંબંધ અનીતિમય ન હોવો જોઇએ એવી કામચલાઉ વડા ન્યાયમૂર્તિ શ્રી શાહની માન્યતા તેમને સ્વીકાર્ય નહોતી.

આનંદીલાલ વિરૂદ્ધ ચંદ્રાબાઇમાં[5] ખોટો ફેંસલો આપવામાં આવ્યો હતો. કામચલાઉ વડા ન્યાયમૂર્તિ શ્રી. શાહ ખેમકોરના કિસ્સાથી જુદા પડયા હતા, પણ એ દલીલો સંતોષકારક નહોતી. પતિની હયાતીથી પરિણામમાં કશો

---

૨ (૧૯૦૧) ઇંડિયન લૉ. રીપોર્ટસ ૨૬ મુંબઈ પાનું ૧૬૩

૩ (૧૯૨૨) ઇંડિયન લૉ રીપોર્ટસ ૪૬ મુંબઈ પાનું ૪૦૧; ઑલ ઇંડિયા મુંબઈ લૉ. રીપોર્ટસ પાનું ૧૪૭; કેસ એ મુંબઈ; લૉ. રીપોર્ટસ પાનું ૧૦૦૯

૪ (૧૯૨૬) લૉ રિપોર્ટ ૫૩ ઇંડિયન અપીલ્સ પાનું ૧૫૩ ઑલ કેસ ૨૮ મુંબઈ લૉ રિપોર્ટસ પાનું ૧૧૪

૫ (૧૯૨૩) ૨૬ મુંબઈ લૉ રિપોર્ટસ પાનું ૧૩; ઑલ કેસ ઇંડિયન લૉ રિપોર્ટસ ૪૮ મુંબઈ પાનું ૨૦૩

જ ફેરફાર પડે નહિ એવો હિંદુ શાસ્ત્રોમાં ઉલ્લેખ છે, એ હકીકતમાં ગેરસમજ થવા પામી હતી. બેમકોસ્ના કેસની એ વિગત રાહી વિરૂદ્ધ ગોવિંદ વલાદ તેજાર્ના કેસમાં વડા ન્યાયમૂર્તિ વેસ્ટ્રોપનાં વિધાન સાથે બંધબેસતી નહોતી. સ્નેહીના અવસાન સમયે પતિ હયાત ન હોય એવા કિસ્સામાં જ એ ફેંસલો લાગુ પડે એવો તેમનો અભિપ્રાય હતો, પરંતુ એ બરાબર નથી.

યશવંતરાય વિરૂદ્ધ કાશીબાઇમાં[૭] રખાતે ખોરાકી પોશાકી મેળવવી હોય તો ચાલુ સંબંધ પ્રથમ પૂરવાર કરવો જોઇએ, એમ ઠર્યું હતું: પછી ભલે એ સંબંધ શરૂઆતમાં અનીતિમય હોય. સ્ત્રીનું અયોગ્ય વર્તન સિદ્ધ થાય તો ખોરાકી પોશાકીનો હકક નાબુદ થાય. અવરૂદ્ધા સ્ત્રીનો સંબંધ ચાલુ ને એકભોગી જ હોવો જોઇએ. અને સ્ત્રીએ નીતિમય જીવન ગુજારવું ઘટે.

પંચાપગેશા ઓડાયર વિરૂદ્ધ કનક અમ્મલ[૮]; રામ રાજા થાવર વિરૂદ્ધ પપામ્મલ[૯]: તુકારામ વિરૂદ્ધ દિનકર[૧૦] અને કાન્તાબાઇ વિરૂદ્ધ[૧૧] ઉમાબાઇના ફેંસલા આ જ હકીકત સિદ્ધ કરે છે. તે ઉપરાંત વેસ્ટ અને બુલર પાનું ૪૧૫, ૫૯૩ : ગોલપચંદ્ર સરકાર (૧૯૩૩ આવૃત્તિ) પાનું ૬૯૯ પ્રકરણ ૨ પેટા કલમ ૩ મીતાક્ષર સર્ગ ૨ શ્લોક ૧/૨૭–૨૮ : સર્ગ ૧ શ્લોક ૪/૨૨ માં કરેલા ઉલ્લેખો પર આધાર રાખવામાં આવ્યો હતો.

મહામહોપાધ્યાય પી. વી. કાણે, એમ. જી. ચિતલે અને પી. જી. ખેર, ગણેશ પ્રહલાદ કુલકર્ણીના એડવોકેટ હતા. તેમણે દલીલ કરી કે, શાસ્ત્રોક્તિ પ્રમાણે પત્ની ન હોય તેવી સ્ત્રીઓના ખોરાકી પોશાકીના હકકો કાત્યાયન અને યાજ્ઞવલ્કય ૨/૧૩૫ પર મિતાક્ષરાએ નોંધેલ નારદમાં દર્શાવેલા છે. કાત્યાયન કહે છે કે, યોષિત્, નોકરો ને મરનારનું ક્રિયાખર્ચ જતાં જે બાકી રહે તેની બીનવારસી મીલકત ખાલસા થાય છે. મીતાક્ષાર આ ઉપરથી કહે છે કે, રાજાએ મરનારની સ્ત્રીની ખોરાકી પોશાકી પૂરી કરવી. નારદ કહે છે કે, બ્રાહ્મણ સિવાય જે વ્યક્તિ બીનવારસી અવસાન પામે તેની સ્ત્રીને રાજાએ ખોરાકી પોશાકી આપવી. મીતાક્ષર પ્રમાણે યોષીત્ અને સ્ત્રી બન્ને શબ્દો અવરૂદ્ધા સ્ત્રી માટે જ વપરાયલા છે. પરણેતર પત્ની માટે એ શબ્દો વપરાયલા નથી. એટલે મિતાક્ષર પ્રમાણે ફક્ત અવરૂદ્ધા સ્ત્રીને જ ખોરાકી પોશાકી મળે : ભુજીષ્યા, સ્વૈરિણી વગેરેને ન મળે. યાજ્ઞવલ્કય ૨ શ્લોક ૨૯૦માં અવરૂદ્ધા સ્ત્રીની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે. 'ભુજીષ્યા' કરતાં 'અવરૂદ્ધા સ્ત્રી' નો પ્રકાર જ જુદો છે. ૨૯૦મા શ્લોકમાં અવરૂદ્ધા, ભુજીષ્યા અને સ્વૈરિણી એવી ત્રણ પ્રકારની સ્ત્રીઓ સાથે જારકર્મ કરવા બદલ દંડની શિક્ષા ઠરાવેલી છે, પરંતુ એ પ્રકારની સ્ત્રીઓની ખોરાકી પોશાકીના પ્રશ્ન વિષે કશો જ ઉલ્લેખ નથી. અવિભાજ્ય વસ્તુઓ માટે યાજ્ઞવલ્કય ૨ શ્લોક ૧૧૯માં મીતાક્ષર મનુ ૯ શ્લોક ૨૧૯ ટાંકે છે કે, વસ્ત્રો, વાહનો, અલંકારો, રાંધેલું અનાજ, પાણી, સ્ત્રીઓ વગેરે અવિભાજ્ય છે. 'સ્ત્રીઓ' એટલે 'દાસીઓ' એમ મીતાક્ષરનું કહેવું છે. સ્ત્રીઓની એકી સંખ્યા હોય તો સ્ત્રીની કીંમત ગણી વિભાગ પાડવા નહિ, પણ એવી સ્ત્રી પાસે વારા ફરતી બન્ને પક્ષનું કામ કરાવવાનું ઠરાવેલું છે, પરંતુ પિતાની સ્વૈરિણી જેવી

૬ (૧૮૭૫) ઇંડિયન લૉ રિપોર્ટસ ૧ બોમ્બે ૯૩
૭ (૧૮૮૭) ઇંડિયન લૉ રિપોર્ટસ ૧૨ બોમ્બે ૧૨૬
૮ (૧૯૧૭) ૩૩ મદ્રાસ લૉ જર્નલ પાનું ૪૪૫
૯ (૧૯૨૫) ઈંડિયન લૉ રિપોર્ટસ ૪૬ મદ્રાસ ૮૦૫
૧૦ (૧૯૩૦) ૩૩ બોમ્બે લૉ રિપોર્ટસ પાનું ૨૮૯
૧૧ (૧૯૨૯) ઑલ ઇંડિયા રિપોર્ટસ નાગપુર પાનું ૨૭

અવરૂદ્ધા હોય તો તે ગમે તે સંખ્યામાં હોય છતાં પુત્રોએ વહેંચી લેવાની નથી- તેના ટેકામાં મીતાક્ષર ગૌતમ ૨૮ શ્લોક ૪૭ ટાંકે છે. એમાં પણ ખોરાકી પોશાકી માટે કશો જ ઉલ્લેખ નથી. વહેંચણી કરતી વખતે દાસીઓ વહેંચી લેવાય કે નહિ, એટલો જ પ્રશ્ન ચર્ચાયો છે; ને મીતાક્ષર કહે છે કે, દાસીઓ જો અવરૂદ્ધા સ્ત્રી જેવી હોય તો તેમની વહેંચણી કરવાની નથી, અને તેમની પાસે કામ પણ લેવાનું નથી. યાજ્ઞવલ્કય ૨ શ્લોક ૨૯૦ પ્રમાણે મીતાક્ષર અવરૂદ્ધા, ભુજીષ્યા અને સ્વૈરિણી સ્ત્રીમાં સ્પષ્ટ રીતે ભિન્નતા છે એમ જણાવે છે, જ્યારે યાજ્ઞવલ્કય ૨ શ્લોક ૧૧૯ માં अवरुद्धास्तु विना स्वैरिण्याद्याः વગેરે કશો જ ભેદભાવ દાખવતા નથી. એટલે પિતાની અવરૂદ્ધા કે સ્વૈરિણી સ્ત્રી હોય તેની વહેંચણી થઇ શકે નહિ. સ્વૈરિણ્યાદ્યાઃ પછી ચ અધ્યાહાર છે એમ ગણી લેવાનું છે. પરંતુ મીતાક્ષર અવરૂદ્ધામાં સ્વૈરિણીનો સમાવેશ કરે છે એમ માનવાનું નથી.

શ્લોક ૨૯૦ પ્રમાણે 'અવરૂદ્ધા' અને 'ભુજીષ્યા' શબ્દો 'દાસી' સાથે જાય છે यश्च दास्य अवरुद्धा भुजिष्या–वा भवेदुस्तदा । મીતાક્ષર પ્રમાણે-જે દાસીઓને અન્ય જોડે સહચાર કરવાની મનાઇ હોય તે અવરૂદ્ધા ગણાય. તેથી જ તેમને ઘરમાં જ રહેવાનું ફરમાન છે. જ્યારે ભુજીષ્યાને કેટલીક ચોકકસ વ્યક્તિઓ સાથે સહચાર કરવાની જ મનાઇ છે. એટલે ભુજીષ્યાને સ્વામીના ઘરમાં જ રહેવું એવો આદેશ નથી. અવરૂદ્ધાને સ્વામી સિવાય અન્ય સાથે સહચાર સાધવાની મનાઇ છે જ્યારે ભુજીષ્યાને તેવી મનાઇ નથી. પરંતુ કદાચ કુટુંબની અમુક વ્યક્તિઓ સાથે જ સહચાર સાધવાની મનાઇ હશે. એકલો સ્વામી સાથે જ સહચાર રાખવો એવું ભુજીષ્યાને બંધન નથી. હવે હિંદમાંથી સૈકા પહેલાં-ગુલામી નાબુદ થઇ છે એટલે દાસીનો અર્થ 'રખાત'—'ગુલામ સ્ત્રી' નહિ. બાઇ નાગુબાઇ વિરૂદ્ધ બાઇ મોંઘીબાઇના પ્રીવી કાઉન્સીલના ફેંસલા મુજબ અવરૂદ્ધા સ્ત્રી સ્વામીના મકાનમાં જ વસવાટ કરવા બંધાયેલી નથી, પરંતુ સહચાર તો એકલા સ્વામી સાથે જ રાખવાનો છે. ભુજીષ્યાને એવું બંધન નથી. ૨૯૦માં શ્લોકમાં જારકર્મ માટે દંડનો ઉલ્લેખ કરતાં ત્રણે પ્રકારની સ્ત્રીઓને સાથે વર્ણવી છે, તેથી એ ત્રણે પ્રકારની સ્ત્રીઓને ખોરાકી પોષાકીના સરખા હકો છે એમ માની લેવાનું નથી. આ મુકર્દમામાં ખોરાકી પોષાકી માગનાર સ્ત્રી વિજ્ઞાનેશ્વરે આપેલી મનુની વ્યાખ્યા મુજબ 'સ્વૈરિણી' છે, ને 'સ્વૈરિણી' 'અવરૂદ્ધા' સ્ત્રી નથી; ને મીતાક્ષર પ્રમાણે એકલી અવરૂદ્ધા સ્ત્રીને જ ખોરાકી પોષાકી માગવાનો જ હક રહે છે.

યાજ્ઞવલ્કય ૨ શ્લોક ૨૯૦ માં મીતાક્ષરે અવરૂદ્ધા અને ભુજીષ્યા સ્ત્રીની જે વ્યાખ્યા આપી છે તે માટે બાલમભટ્ટી વળી જુદું જ કહે છે. અવરૂદ્ધા સ્ત્રીએ અન્ય સાથે સહચાર સાધવાનો નથી, એટલું જ નહિ, પણ સ્વામી સાથે પણ સહચાર કરવાનો નથી. આથી તો આજસુધી સમજાયલો અવરૂદ્ધા સ્ત્રીનો અર્થ જ પલટાઇ જાય. બાલમભટ્ટી પ્રમાણે ભુજીષ્યા स्वामिभिन्नः છે એટલે સ્વામી સિવાય બીજા સાથે જ સહચાર કરી શકે. એટલે ભુજીષ્યા અવરૂદ્ધા સ્ત્રી કહી શકાય જ નહિ, ને સ્વૈરિણી તો અવરૂદ્ધા સ્ત્રી હોઇ જ શકે નહિ. મીતાક્ષર અવરૂદ્ધા ને ભુજીષ્યા માટે જુદી જુદી વ્યાખ્યા આપે છેઃ ખરી રીતે બન્ને સ્ત્રીઓના પ્રકાર જુદા જ છે. (ચાલુ)

માબાપોને મુંઝવતા પ્રશ્નો

*

પ્રશ્નઃ—કહી કહીને થાકું તોય ઘ સો ભીંતો ચીતરવાનાં જ. ઘરમાં દેર જેઠનાં અને મારાં–એમ તેવતેવડાં ચાર છ બાળકોનો એ ધંધો અટકતો જ નથી. દીવાનખાનાની સુંદર ભીંતોનેય ચીતરીને બગાડે છે. ઘરમાં એકે ભીંત એવી નથી રહી કે જેને બાળકોએ બિલાડાં ચીતર્યા વગરની બાકી રાખી હોય! શાળામાં જતાં થયાં તે પહેલાંય પણ કોલસા કે ઠીંકરાના કકડા વતી લીંટા કાઢી ભીંતો બગાડતાં. અને હવે ટાંટાપગેડાં અક્ષરો લખીને ભીંતો શોભાવે છે. ઘણુંય વારીએ છીએ, પણ માને જ કોણ? મોટેરાં સૌ કોઇ ચીતરતાં દેખે કે ઠપકો દે. તો કહેશેઃ 'હવે નહિ કરીએ' પણ બીજા જ દિવસે કોઇને કોઇ જગાએ નવું ચીતરામણ થયું જ છે! બાળકોની આ આળવીતરાઇને કેમ ટાળવી?

જવાબઃ—ઘરની ભીંતો ગમે તેવા લપેડા કે બિલાડાં ચીતરીને બાળકો બગાડે છે એ ફરિયાદ ઘણાં ઘરોની છે. અને આ વિકૃતિ વધીને મોટપણે ભારે ખરાબ સ્વરૂપમાં દેખા દેતી માલૂમ પડે છે. ધર્મશાળા, મંદિરો, સભાગૃહો, ઐતિહાસિક તેમજ હવાખાવાનાં સ્થળો વગેરે જાહેર સ્થાનોએ જોવા મળતાં લખાણો એ બાળપણમાં ચાલતા ભીંત–ચીતરામણના આગળ વધેલા પ્રયોગો છે; આ આગળ વધેલા પ્રયોગોમાં પછી તો લખનારની મનની આગળ વધેલી વિકૃતિઓ પણ ભળેલી હોય છે! એટલે એ પ્રયોગોને સમાજના માનસના પ્રદર્શન રૂપે પ્રગટ થયાં જ કહેવાયને?

આના મૂળ ઘણાં ઊંડાં હોય છે. બાળક પોતાની સ્પર્શેન્દ્રિય વડે જ્ઞાન મેળવવાના પ્રયત્નોમાં આગળ વધે છે તેમતેમ તે પોતાનાં હાથનો ઉપયોગ વધુ ને વધું કરતું જાય છે. હાથને તાલીમ આપવાની અને જાતને વ્યક્ત કરવાની પ્રેરણા સ્વાભાવિક રીતે તેને લીંટા કાઢવાની ક્રિયા તરફ લઇ જાય છે. આ સમયે જો તેને યોગ્ય એવાં સાધનો તેના હાથમાં વાપરવાં સારુ મળે તો તેની ક્રિયા સ્વાભાવિક રીતે આગળ વધે અને તેને હાથની ક્રિયાશક્તિને ખીલવવાની તક પણ મળે જ. બાલમંદિરની રમતોમાં તેને આવી તાલીમ અને ક્રિયાશક્તિને વ્યવહારમાં લાવવાની તક મળી જાય છે, પણ આપણાં ઘરોમાં એ માટે કાંઇ વિચાર સરખો પણ આપણે કરતાં નથી. એથી બાળક જે કાંઈ હાથે ચડે છે તે વડે ભીંત પર પોતાના સળવળતા હાથ અજમાવે છે. એ સિવાય તેની પાસે બીજો માર્ગ પણ શો છે? લીંટી કાઢવા, ચીતરવું–અને શાળામાં પ્રવેશ કરી ચૂકેલું બાળક લખતું થાય ત્યારે–અને બિલાડાં તાણવાં, એ બધું ક્રમિક યોજના સરખું એક રીતે તો ઘરોઘરમાં બનતું હોય છે.

આના ઉકેલ માટે તો ઘરમાં એવી રમતોની યોજના બાળક પાસે ધરવી કે જેથી બાળકને તેના હાથનો આ રીતે ઉપયોગ કરતાં કરતાં તેને આવશ્યક એવી હાથની–ક્રિયાશક્તિને મોકળી મૂકવાની તક મળે અને એ વડે તેને તાલીમ પણ મળે. માટીકામ, કાગળ કાતરવાનું, પાટી કે કાગળ પર લીંટા કાઢવાનું એવી પ્રવૃત્તિઓ બાળકને મળે તો બાળક ભીંતને ચીતરવાને બદલે પોતાની જાતને આ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા વ્યક્ત કરશે.

બાળક લીંટા કાઢીને, ચીતરીને કે લખવાની અંતઃપ્રેરણાથી લખવા માંડીને ભીંતને શણગારે છે ત્યારે આપણે તેને વારીને–ટાળીએ છીએ, તેને બદલે તેને આ પ્રવૃત્તિઓને મુક્તપણે

અજ્ઞાવવાનાં સાધનો આપીએ તો ચીંત ચીતરવાનો પ્રશ્ન ઉકલી જશે.

પ્રશ્નઃ—મારો દીકરો ચાર વર્ષનો થવા આવ્યો તો પણ રમતાં રમતાં ધૂળ કે માટી ખાવાનું ચૂકતો નથી. આઠ દશ મહિનાનો થયો ત્યારથી તેને ભોંયે જીભ અડકાડીને ચાટવાની આદત પડેલી. પછી ચાલતા શીખ્યો એટલે ફરતો ફરતો દીવાલ પણ ચાટવા લાગ્યો અને કોલસો, માટી કે ચાક જેવું હાથ ચડી જાય તો કરડ કરડ સ્વાદભર્યો ખાઇ જાય છે! અમે કોઈ દેખી જઇએ તો થૂ થૂ કરતો થૂંકી દે ખરો, પણ કોઇ ન દેખે તેવો લાગ મળ્યે આવું આવું શોધી પણ લાવે અને ખાય. આમ આ ટેવથી તેનું પેટ ઠીક રહેતું નથી અને અવારનવાર ઝાડા પણ થઇ આવે છે. ઝાંડામાં માટી, ધૂળ, કોલસા જેવા પદાર્થો જોઇએ ત્યારે ભાઇએ ઘણું બધું ખાઇ લીધું છે તેની ખબર પડે છે! આ માટે કરવું શું?

જવાબઃ—બાળકનાં વધતાં શરીરને જરૂરી એવા ચેતન ક્ષારો (Organic salts)ની ખામી તેના ખોરાકમાં રહે છે ત્યારે એ ક્ષારો મેળવવાની સ્વાભાવિક એવી પ્રેરણામાંથી તેને માટી, કોલસા, ચાક, રેતી વગેરેમાં રહેલા નિર્જીવ સારો (Inorganic Salts) તરફનું આકર્ષણ થાય છે. માતાના ધાવણમાં ચૂનો, લોહ, પોટેસિયમ વગેરે ક્ષારોની ઉણપ તેનામાં આ ભૂખ જગવે છે. એ ખામી આવા અચેતન ક્ષારો વડે પૂરી તો ક્યાંથી શકાય? બલ્કે એથી તો બાળકના પેટમાં નિર્જીવ અને નુકસાન કરે એવા પદાર્થો જાય છે અને તેની તબિયતને હાનિ કરે છે. અને આથી તેના શરીરના વિકાસમાં ખામી રહે છે.

એટલે પ્રથમ તો બાળકના પોષણનો વિચાર, આ ટેવ ટાળવા માટે, કરવો જોઇએ. ધાવણમાં પૂરતાં તત્ત્વો જળવાય તેવો ખોરાક માતાએ લેવો જોઇશે; અને બાળક ખાતું થયા પછી પણ તેના ખોરાકની યોજના એવી હોવી જોઇશે કે જેથી તેના પોષણ અને શરીરવિકાસમાં રહેલી ખામી સમારી શકાય. ચૂનો, લોહ, સોડિયમ વગેરે ક્ષારો તેને પૂરતા પ્રમાણમાં મળી રહે તેમ કરવું જોઇશે. પછી તેને પડેલી ટેવ માટે જાગ્રત રહીને તેને એ માર્ગેથી વાળવો રહેશે. પૂરતા પ્રમાણમાં શરીરને જોઇતા ક્ષારો તેને મળવા લાગ્યા હશે એટલે એને વરતાતી એક પ્રકારની ભૂખ (craving) તો તરત જવા લાગશે. પછી તો પડેલી આદત ટાળવાનો સવાલ માત્ર રહેશે. તમારા બાળકની ઉંમર જેવડાં બાળકોને તો તેની આ ટેવ વિષે વાતચીતદ્વારા–તે વિષેના ગુણદોષ કહીને–તે તરફનો અણગમો દર્શાવીને, તેનું ધ્યાન ખેંચી શકાય અને તેને તેના નુકશાન માટે જાગ્રત બનાવવાના પ્રયત્નો કરી શકાય. પણ તેમાં એટલું ધ્યાનમાં રહેવું ઘટે, કે તેની આ ટેવ માટે ઘરમાં કોઇ મોટેરું તેના પર ચીડાઇને કે તેને ઠપકો આપીને તે ટાળવાનો પ્રયત્ન ન કરે. આમ તેના મનને આળું બનાવીને તેની આ ટેવ છોડાવી નહિ શકાય.

આપણે ત્યાં ઘણી સગર્ભા સ્ત્રીઓને પણ સગર્ભાવસ્થામાં થતા અભાવામાં માટી ખાવાનો 'ભાવ' થાય છે! આ ટેવ ઉપર કહ્યું તેમ સગર્ભાને બાળકના ધાવણ અને પોષણ માટે તેણે લેવાં જોઇતાં સુયોગ્ય આહારનાં તત્ત્વોના અભાવે પડેલી હોય છે. અજ્ઞાન સ્ત્રીઓ આ તલપને સ્વાભાવિક સમજે છે।

*

નવાં પુસ્તકો : સ્વીકાર

નીચેનાં પુસ્તકો આ માસમાં મળ્યાં છે

જીવનશોધન : (લેખક : શ્રી. કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા. પ્રકાશક : નવજીવન કાર્યાલય. અમદાવાદ. (ચોથી આવૃત્તિ) અઢી રૂપિયા.

પૂછપરછ

મારાં સાસુ મને રોજ મારા બાળકને અફીણવાળી બાળાગોળીઓ આપવા માટે આગ્રહ કરે છે. મારા પતિ એનાથી વિરુદ્ધ છે, છતાં છાનીરીતે બાળાગોળી બાબાને કરાવવા માટે જીકર કર્યા વગર મારાં સાસુ રહેતાં નથી. એમનો પ્રમાણીક મત એવો છે કે, અફીણ બાળકને નડતું નથી. તેમણે તેમનાં દરેક બાળકોને અફીણ આપીને જ ઉછેર્યાં છે. અમારો મત અફીણ વગરની કડવાશની સોગઠી આપવાનો છે. તો એ બાબતમાં તમારો મત શો છે એ જણાવશો અને બાળાગોળી તથા બાળરક્ષક સોગઠીનો નુસ્કો પણ જણાવજો.

—હરસુતાબહેન

પહેલાંનો જુનો જમાનો એક વખત એવો હતો અને એમ મનાતું કે, બાળકને પોઢું બનાવવા માટે અને ખૂબ બાળપ લે અને નિરાંતે ઊંઘે એ માટે અફીણવાળી બાળાગોળીઓ કરાવવી જ જોઇએ. જમાનાનાં ઘરડાં–માજીઓ તો અફીણવાળી બાળાગોળીઓ દેવા માટે બાળકને દુરાગ્રહ કરવાનાં જ; પરંતુ ખરી હકીકત એ છે કે, હવે દરેક બાળકને અફીણ કે અફીણ–મિશ્રિત બનાવટો અનુકૂળ આવતી નથી. માટે વિચાર કર્યા વગર, કે તજ્જ્ઞ નિષ્ણાતના અભિપ્રાય વગર, આંખો મીંચીને અફીણવાળી બાળાગોળીઓ દેવી એ યોગ્ય નથી.

પૂર્વે આપણે ત્યાં સ્ત્રીઓનો મધુરતા જન્ય ખોરાક મુખ્યત્વે હતો. મધુર રસપ્રધાન ખોરાકથી ધાવણ પુષ્કળ આવે. એમાં પોષક અને માદકતત્વો પણ ભરપુર હોય, છતાં મહેનતુ સ્ત્રીઓનું ધાવણ નિરોગી પણ હોય ઉપરાંત જન્મથી જ બાળક પ્રબળ અને પ્રદીપ્ત જઠરાગ્નિ મેળવીને આવેલ હોય, એટલે માતાના પૌષ્ટિક ધાવણ ઉપરાંત બહારનું દુધ પણ માતા પાય અને બાળક પી શકે. ખૂબ દુધ પીનાર બાળકને અને ખુલાસાબંધ ઝાડો સહેલાઇથી આવી જનાર બાળકને અફીણ કે અફીણવાળી બાળાગોળી અને એની બનાવટો માફકઆવી જતી. ઉલટું એનાથી ખૂબ દુધ પીવાતું પચતું અને છતાં પેટ સાફ અને નિયમિત બાળકનું રહેતું અને બાળક ઉંઘ્યા કરે. બાળપ લે. એટલે વૃદ્ધોનો અનુભવ પણ સાચો છે, ખોટો નથી. પણ અત્યારે આપણા આહાર–વિહારના પરિણામે આપણી પદ્ધતિ અને આપણી પ્રજાની પ્રવૃત્તિમાં પ્રાયઃ પરિવર્તન થઇ ગયું છે. એને પરીણામે આંધળીયાં કરીને જુના જમાના પેઠે અફીણ બાળકને આપવું યોગ્ય નથી. છતાં અત્યારે પણ કોઇ કોઇ બાળકો એવાં પણ જોવામાં આવ્યાં છે કે, જેમને અફીણ માફક આવે, ફાયદો કરે અને કશું નુકશાન ન થાય. દવા તરીકે સમજીને નિદાન કરીને અફીણવાળી બાળાગોળી હોવાથી નુકશાન ન જ થાય એવો એકાંતવાદ કે સિદ્ધાંત સ્થાપિત કરવો વાજબી નથી.

ખુબ પૌષ્ટિક ધાવણ આવતું હોય એવી માતાનાં સ્થુલ અને પેટ સાફ રહેતું હોય એવાં ખૂબ દુધ પી જનારાં બાખડીઆં બાળકોને બાળાગોળી અફીણવાળી બરાબર સદી જાય છે.

એટલે અત્યારે પણ આવી પરિસ્થિતિ અને શારીરિક સ્થિતિમાં ઉઝરનાર બાળકને અફીણ-વાળી બાળાગોળી, માફક આવી જાય છે અને ફાયદો કરે છે. માટે અફીણ કે બાળાગોળી આપવામાં હરકત નથી. એક જ માબાપનાં ઘણાં બાળકો પૈકી કેટલાંકને અફીણ ફાવી જાય છે અને કેટલાકને નથી ફાવતું. એવું અત્યારે જોવામાં આવે છે

પણ હવે તો એથી ઉલટી હકીકત છે. માતાનું ધાવણ અલ્પ, પોષણ તત્વોથી રહિત અને રૂક્ષ તેમજ કબજીઆત કરનારૂં હોય છે. બાળક પણ જન્મથી મંદાગ્નિ અને પેટનો રોગ વારસામાં લઇને આવે છે અને પુષ્ટ હોવાને બદલે કૃશ હોય છે અને કબજીઆતવાળું હોય છે. આવી પ્રકૃતિમાં અફીણ હાનિકારક છે. માટ

પરિચિત મિત્રોમાં ઘણા એવા છે કે, જેમના બાળકો પૈકી કેટલાંકને અફીણ માફક આવે છે અને કેટલાંકને નુકશાન કરે છે. કૃશ, ભરાઈજવાની આદતવાળાં અને કબજીઆતવાળાં બાળકોને અફીણ પ્રતિકુળ પડે છે. આવાં બાળકોને કદી પણ અફીણ કે અફીણવાળી બનાવટ ન આપવી. ઘણીવાર તો કબજીઆતને લીધે ચુંક આવતી હોય, એને લીધે રડયા કરતું હોય એને ઘેનમાં પાડવા કે ઊંઘાડવા અફીણનો પ્રયોગ થાય છે. એથી બાળક ઊંઘતું જ નથી, પણ ઉલટું વધારે બીમાર પડે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં અફીણ કે બાળાગોળી ન દેતાં બાળરક્ષક સોગઠી અથવા કડવાણી વાળી દવા પાવી હિતકારક છે.

છતાં ઉપર વર્ણવેલી પ્રકૃતિવાળાં બાળકોને અફીણવાળી બાળગોળી અપાય છે. તમારા બાબાને તો અફીણ નહીં જ માફક આવે, માટે આપવાની જરૂર નથી. એટલે બાળસોગઠીનો પાઠ પહેલાં લખી, અન્ય બાળકોને ઉપયોગી થાય એટલા માટે શાસ્ત્રીય બાળાગોળીઓનો પાઠ કે બીજાં ઔષધો સાથે અફીણ મેળવવાથી નુકશાન કરે નહીં એવો પાઠ લખું છું.

બાળરક્ષક સોગઠી બનાવવાનો નુસ્ખો. વાવડીંગ, વાપુભાં, સંચળ, ઇંદ્રજવ, કરીઆતાની પાંદડી, સુંઠ, હરડેની છાલ, કેકામારી, બાળવજ, જાયફળ, જાવંત્રી, પિત્તપાપડો, કડુ, કાળીજીરી, કાચકાનાં બીજ, કલંભો, અતૃવખની કળી, એળીયો, રેવંચીનો શીરો, મરડાશીંગી, મંડૂરભરમ, ગોદંતી ભરમ દરેક સરખે વજને લઈ, ખાંડી, ઝીણા લુગડે, ચાળી નાંખી, ગુલાબજળમાં ત્રણ દિવસ ઘુંટી, સોપારી જેવડા પ્રમાણથી સોગઠીની આકૃતિ જેમ બનાવી, છાંયે સુકવી, ડબી ભરી રાખવી. એમાંથી સવાર સાંજ પાણીમાં ઘસી એનો ઘસારો પાવો. એનાથી પેટ સાફ રહે છે. બાળક ચુંકાતું નથી અને ધાવણ તથા દુધ પચે છે.

શાસ્ત્રીય બાળગોળી અફીણવાળી—જાયફળ, શુદ્ધ હીંગળો, કેસર, ગોરોચંદન સાચું, જાવંત્રી, જીરૂં, ઇંદ્રજવ, કેરીની ગોટલી, સુંઠ, લવીંગ, તીખાં, બીલીનો ગરભ, ચણકબાબા, કડાછાલ, અતિવિષની કળી, ખોડી અજમોદ, સાકર વગેરે દરેક ૦၊ તોલો અને અફીણ ૦။ ભાર લેવું. પ્રથમ ઓસડીયાં ખારણીમાં ખાંડી, ઝીણા લુગડે ચાળી લેવાં અને કેસર, શુદ્ધ હીંગળો, ગોરોચંદન તથા અફીણ જુદાં કાઢી લેવાં. પ્રથમ અફીણને ખરલમાં પાણી નાંખી કસુંબો કરવો. એ તૈયાર થયા પછી કેસર, હીંગળો શુદ્ધ, તથા ગોરોચંદન નાંખી એકત્ર કરી, બાકીનાં ઓષડીયાં નાંખી, એક દિવસ ઘુંટીને મગ જેવડી ગોળીઓ બનાવી છાંયે સુકવી દેવી. એમાંથી તદન નાના બાળકને એક ગોળી ધાવણમાં ઘુંટીને આપવી. બાળકની ઉમ્મર મોટી થાય એમ પછી જરૂર લાગે તો બબ્બે આપવી. વધુમાં વધુ ચાર સુધી અપાય. પણ જો એકથી ચાલે તો વધુ દેવાની જરૂર નથી, એ ખાસ યાદ રાખવું. વળી એક મહીનાથી નાના બાળકને આપવી જ નહિ. બાળક મહીના દોઢમહીનાનું થાય પછી જ શરૂ કરવી.

આ બાળાગોળીઓથી નુકશાન થતું નથી, તેમજ બાળકને માફક પણ આવી જાય છે. શરદી પણ લાગતી નથી. પણ આ બાળાગોળી દેતાં પહેલાં અફીણ માફક આવનારી પ્રકૃતિ છે કે નહીં, એનો નિર્ણય કરી લેવાની ખાસ જરૂર હોય છે.

ઘણાં બાળકોને સવારે સોગઠી ઘસીને પાવાથી અને સાંજે બાળાગોળી આપવાથી પણ તંદુરસ્તી સારી રહે છે. બેઉ પ્રયોગો એક સાથે પણ આપી શકાય છે.

વળી નબળાં બાળકોને આ અંકમાં જ આપેલી કુમાર કલ્યાણ રસ બહુ જ ફાયદાકારક નીવડે છે, એ બાળકોનું અમૃત છે એમ કહી શકાય. બાલશોષમાં પણ આ કુમાર કલ્યાણરસની ગોળીઓ વાપરવાથી બહુ લાભ થાય છે. ગતાંકમાં શરતચૂકથી બાલશોષના લેખમાં આ કુમાર કલ્યાણરસ સૂચવવાનું રહી ગયેલી એ અહીં આપેલ છે. *

આપના કારતક માહનાના અંકમાં જે બહેને પૂછ્યું તેવો જ પ્રશ્ન મારો પણ છે. મને કમરના નીચેના ભાગમાં મેદ બહુ વધી ગયો છે. મારે એક નાનું બાળક ચાર મહિનાનું છે. તે આવ્યા પછી મેં લગભગ દોઢ મહિનો પેટે પાટા બાંધ્યા હતા, છતાં પેટ વગેરે પર મેદ વધી ગયો છે. તો તેના ઉપાય આપે બતાવ્યા છે તે પ્રમાણે શરૂ કર્યા છે. વળી 'બાળશોષ'માં આપ માત્ર મહાયોગરાજ ગુગળની ગોળીઓ બતાવો છો અને પુછપરછમાં સુવર્ણયુક્ત મહાયોગરાજ ગુગળની ગોળીઓ બતાવો છો. તો તેમાં વધારે ફાયદાકારક કઇ ગોળીઓ છે તે મહેરબાની કરીને બતાવશો અને આ સિવાય બીજા કોઇ ખાવાપિવાના ઉપાયો હોય તો ખાસ બતાવશો.

બીજો પ્રશ્ન એ છે કે—

મારૂં બાળક ધાવણું છે. પણ મને પુરતું ધાવણ આવતું નથી. અને એને ઉપરનું દુધ આપવું પડે છે. બાળક જરા નબળું છે. એને ઉપરના દુધમાં જે તત્વો જોઇએ તે મળતા નથી. આપ જો ધાવણ વધારવાના ઉપાયો બતાવશો તો મહેરબાની થશે.

મેં એવું સાંભળ્યું છે કે, બાળકને કકવાટની સાથે જરા સોનું ઘસીને આપવાથી બાળકની તંદુરસ્તી વધે છે; તો એ વાત સાચી છે? અને જો સાચી હોય તો કેટલા સોનાના ઘસારા બાળકને આપવા જોઇએ અને કેટલી ઉંમર સુધી વગેરે લખી જણાવશો. **—અનસુયાબહેન.**

મેદ માટે સુવર્ણયુક્ત મહાયોગરાજ ગુગળ વધારે ઉપયોગી છે. એ વધારે ખરચાળ છે અને મહાયોગરાજ ગુગળની કીંમત ઓછી છે. બેઉ મેદ ઘટાડવા માટે વાપરી શકાય છે, પણ વધુ ગુણકારક સુવર્ણયુક્ત મહાયોગરાજ ગુગળ છે. એ સિવાય બીજા ઉપાયો કારતક માસના અંકમાં પુછપરછ વિભાગમાં જણાવ્યા છે. તે અને એમાં સૂચવેલ પથ્યવિધાન એનું અવલંબન કરવાથી જરૂર વધેલ પેડુ અને મેદ વૃદ્ધિ દૂર થઇ જશે.

ધાવણ ઓછું આવવાના કારણોમાં શારીરિક નબળો બાંધો, મરચાં, ખટાસ, કઢી, ફરસાણ વગેરે પોષણ વગરના પદાર્થોનું અતિસેવન. સગર્ભાવસ્થા અને બાળક ધાવતું હોય ત્યારે પણ પુરૂષ સહવાસ ઇત્યાદિ મુખ્ય છે. માટે બાદી-નાશક અને પૌષ્ટિક ખોરાક લેવો. ધાવણ વૃદ્ધિ માટે એ ખાસ જરૂરી છે અને બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવાની પહેલી ફરજ છે. ઉપરાંત દુધ-ઘી-માખણ અને મધુર ફળો ખાસ વધારે પ્રમાણમાં ખોરાક સાથે લેવાં જોઇએ. માખણ વાળી છાશ પણ ધાવણને વધારે છે. મરચાં વગર વધારેલું લસણ ઘીમાં કે તેલમાં તળેલું ખાવાથી પણ વધુ ધાવણ આવે છે. ચોખા પણ એઠા રાંધેલા (ઓહાવ્યા વિનાના) ખાવાની ટેવ પાડવી જોઇએ. ઉપરાંત નીચેના ઉપાયો કરવા. શતાવળ અને આસંધ બેઉ સમભાગે લઇ ખાંડી, વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, તેની એક ડબી ભરી રાખવી. એમાંથી સવારમાં ૦। ભારને આશરે એ ચૂર્ણ ૦। શેર કે ૦॥ શેર દુધમાં ઉકાળી સાકર નાંખીને પીવું. સિવાય બાલશોષના લેખમાં ગતાંકમાં બતાવેલ **સ્તન્ય સોધક કવાથ** પીવો, કે જેનાથી ધાવણ સુધરે. આ ઉકાળો અને શતાવળ આસંધના સેવનથી ધાવણ સુધરશે, પોષકતત્વો વધશે અને નિરોગી ધાવણ આવશે. આ પ્રયોગો સ્તન્ય વર્ધક અને શોધક ગુણવાળા છે.

ઉપરના ઔષધોપચાર અને આહાર-વિહારથી જરૂર ધાવણ વધુ આવશે; છતાં દુધ આપવાની જરૂર જણાય તો બકરીનું તાજું દોહેલું દુધ આપવાથી બાળકને પચશે અને તંદુરસ્તી બગડવાનો સંભવ રહેશે નહીં બાળક એક વર્ષનું થયા પહેલાં ગાય કે ભેંસનું દુધ માફક નથી આવતું એવો અનુભવ થયો છે.

મેથીનો પ્રયોગ વાયુને હરનાર છે દીપન અને પાચન છે. સ્ત્રીઓના દર્દોમાં મેથી

ગુણકારક છે. વળી મેથીમાં લોટના ગુણો રહ્યા છે. એટલે પાંડુરોગને લાભકારક છે. જ્હર અને આંતરડાંને સુધારે છે. આયુર્વેદમાં પણ મેદ ટાળવા માટે લોહભષ્મના ઘણાં પ્રયોગો છે. એટલે મેદ ઘટાડવામાં મેથીની થોડી ઘણી અસર છે. પણ મેદ દૂર કરવા માટે કારતક માસના અંકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે આહારવિહાર વગેરેમાં ધરમૂળનું પરિવર્તન કર્યા વગર બીજા ઔષધોપચાર નકામા નીવડે છે. સગર્ભાવસ્થામાં આઠમો માસ અધુરે ત્યારે સ્ત્રીઓને મેથીના લાડુ તો ખાસ ખવરાવામાં આવે છે એમાં રહેલ લોહના ગુણો એ વખતે ગર્ભસ્થ બાળકને અને માતાને જરૂરી હોય છે. વળી સુવાવડ પછી પણ મેથીનો પ્રયોગ સ્ત્રીઓને બહુ જ ઉપયોગી છે. સુવા અને મેથી તો આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓને સુવાવડમાં આશીર્વાદ સમાન છે.

સુવર્ણ અદ્યપ્રસુત બાળકથી માંડીને આબાળવૃદ્ધને બહુ જ ગુણકારક છે. આયુર્વેદ તો ગળથુથીમાંથી સુવર્ણનો પ્રયોગ કરવાનું બાળકને ફરમાવે છે. બાળકને સોનું ઘસીને પાવા કરતાં સુવર્ણની ભષ્મ કે વરખ કોઈ દવાઓની સાથે મેળવીને આપવામાં આવે તો સારૂં એમ મારૂં માનવું છે. છતાં મધમાં કે ધાવણમાં અગર દુધમાં ઘસીને અપાય ખરૂં. કસોટીના પથ્થરની ખરલમાં ઉપર કહ્યું તેમ પાંચેક ઘસરકા ઘસીને પાયા હોય તો કાંઈ ખોટું નથી.

અથવા સોનાના વરખનું એક પાનું અધોળ મધમાં વાટી ખૂબ મેળવી એક શીશીમાં ભરી લેવું. એમાંથી થોડું થોડું મધ ચટાડવું અથવા ચમચી ચમચી દુધમાં મધ નાંખીને પાવું. એક સોનાના વરખના પાનાંવાળું મધ એક મહીનો પહોંચાડવું. મધ સાથે સોનાના વરખ બરાબર મિશ્રણ થઇ જશે.બાળકને સોનું ખવરાવાની આ સહેલામાં સહેલી રીત છે.

પણ સૌથી સરસ તો આયુર્વેદમાં કુમારકલ્યાણરસની બનાવટ છે. એ બાળકને માટે બહુ ફાયદાકારક છે. પ્રતિષ્ઠિત ફાર્મસીઓમાં મળી શકે છે. એનો પાઠ નીચે મુજબ છે—

રસસિંદુર, સાચાં મોતીની પિષ્ટ, સુવર્ણ ભષ્મ, અભ્રકભષ્મ, લોહભષ્મ, અને સુવર્ણ માક્ષિકભષ્મ દરેક ૦। ૦। તોલો ખરલમાં મેળવી કુંવારના રસમાં એક દિવસ ઘુંટી મગ જેવડી ગોળીઓ બનાવી છાંયે સુકવી, શીશીમાં ભરી રાખવી. એમાંથી રોજ એક ગોળી ધાવણમાં કે મધમાં ઘુંટીને આપવાથી બાળકના દરેક રોગો મટે છે અને બાંધો મુજબ થાય છે.

*

સ્ત્રીજીવનના ગયા અંકમાં મેદ ઘટાડવાના ઉપાય બતાવ્યા છે. તેમાં અરણીના રસ ની ગોળીઓ કેવી રીતે બનાવવી તે જણાવ્યું નથી. તો તેની વિગત બતાવવા વિનંતી છે. વળી પેશાબની તકલીક નથી, તો ધૂપ લેવાથી ગેરફાયદો તો નહિ થાયને? **—રસીકાદેવી**

ગુપ્ત ભાગમાં મૂકવાની સ્ત્રીઓ માટે અરણીના રસમાં બનતી ગોળીઓનો નુસખો નીચે પ્રમાણે છે.

ગંધીલો વજ, આંબા હળદર, મરડાસીંગી, વાયુંભો, ચીમેડ, મેથી, અને સુવા તથા ઘીમાં તળેલાં કાંટાળાંમાયાં.

ઉપર બતાવેલ આઠે ઓસડીયાં સરખે વજને લઇ, ખાંડી, ઝીણા લુગડેથી ચાળી, એક ખરલમાં નાંખી, અરણીના પાનમાં એક બે દિવસ ઘુંટી, પછી એમાં ફરીથી પાણીમાં અરણીનો રસ મેળવી રાબ જેવું ઢીલું કરી, કલાઇ દીધેલ વાટકીમાં નાખી, ચુલે મુકી, ગરમ કરી ફરી ખદખદાવવું. ગોળી વાળવા જેવું થાય ત્યારે ઉતારી પાછું ખરલમાં નાખી, થોડીવાર વાટી, એની સોપારી જેવડી કે મોટાં બોર જેવડી ગોળીઓ બનાવવી અને ઉપર થોડું પાતળા રૂનું એક પડ વીંટાળી છાંયે સુકવવી. એમાંથી રોજ રાત્રે સુતી વખતે યોનિમાર્ગમાં એક ગોળી મૂકી સુઇ જવું અને સવારે કાઢી લેવી. આ ગોળીઓ વાપરવાથી યોનિચક્ર, પ્રદર વગેરે મટે છે અને—યોનિ સંકોચન થાય છે.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ. ૧૪૪ નીચે)

સ્ત્રી-જગત સમાચાર

મુંબઇ પ્રાંતની ધારાસભા માટે થાણા જીલ્લા દક્ષિણ વિભાગમાંથી શ્રીમતી ગોદાવરી પરૂળેકર કોમ્યુનીસ્ટ પક્ષ તરફથી ઉભા રહેવાનાં છે.

*

સુરત જીલ્લાના એરથાણના એક કડવા કણબી પોતાની ૪૫ વર્ષની ઉંમરે પત્ની અને ત્રણ સંતાન હોવા છતાં ઇચ્છાપુરની પંદર વર્ષની બાળા સાથે પરણવા તૈયાર થયા છે.

*

ઢાકાની કન્યાશાળાના પ્રિન્સીપાલે આઝાદ હિંદ ફોજ દિનના સરઘસમાં ભાગ લેનાર બાળાઓની સ્કોલરશીપો અટકાવી છે ને હોસ્ટેલમાં રહેતી બાળાઓને ટેસ્ટ પરીક્ષા પછી હોસ્ટેલ છોડી જવા કહ્યું છે.

*

પાટણના એક હિંદુ ગૃહસ્થની પંદર વર્ષની પુત્રી તેના મામાને ઘેર સુરતમાં રહેતી હતી ત્યાંથી તેને ફોસલાવી તેની સાથે નીકાહ કરવા છુપાવી રાખવા માટે ત્રણ મુસ્લીમોને સજા થઇ.

*

સાગરમાં ધરતીકંપને કારણે ભારે ભરતી આવતાં મુંબઇ અને પરાંઓના સાગર કાંઠેથી ચાર સ્ત્રીઓ તણાઇ ગઇ.

હિંદમાં એક લશ્કરી નાચમાં હિંદી સેનાના મહિલા-દળના સભ્યો હાજર હોવાથી ગૌરાંગ નૃત્યાંગનાઓએ નૃત્ય કરવાની ના કહી હતી. અને તેમને વિદાય કરવામાં આવ્યાં હતાં. આવા રંગભેદના કારણે હોહા થઇ છે.

*

સોનગઢમાં સૌ. કુમુદદેવી મહેન્દ્રનાથ વેદાલંકાર અને સુરતમાં સૌ. કિરણબહેન યાજ્ઞવલ્કય અગ્નિહોત્રીનાં યુવાન વયે અવસાન થયાં.

*

માટુંગામાં ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળના આશ્રયે કુમારીકા સંઘની સભ્ય બહેનોની 'સ્ત્રી પુરુષના સમાન હક્ક' ઉપર વક્તૃત્વ હરીફાઇ થઇ હતી.

*

કરમસદમાં રાત્રે દુધ પાઇને સુવાડેલ ત્રણ બાળકો (એક છોકરો ને બે છોકરી સવારમાં) મરી ગયેલાં માલુમ પડયાં. દૂધમાં ઝેરી તત્વો હોવાનું મનાય છે.

*

મુંબઇ ઇસ્લાકા વીમેન્સ કાઉન્સીલના સભાસદોનો એટહોમનો મેળાવડો વીલ્સન કોલેજમાં ચોપાટી પર યોજાયો હતો.

થોડા દિવસ પર લખનૌ રેડીઓ ઉપર બે છોકરીઓ નાનકડો પ્રોગ્રામ 'માઇક' ઉપર ચલાવતી હતી ત્યારે એક દારૂડીઆ ઓફીસરે ઇશારા કરવા માંડયા હતા અને એથી એક છોકરીએ ગભરાઇ જઇ ચીસો પાડવા માંડી. ઓફીસર એથી ચીડાઇ ગયો અને છોકરીને બહાર નીકળવા કહ્યું. છોકરી એટલી બધી બ્હી ગઇ કે બેભાન થઇ ગઇ.

સ્ટેશન ડાયરેકટરને ખબર આપતાં તે આવી પહોંચ્યા અને છોકરીઓને પ્રોગ્રામ પૂરો કરવા કહ્યું. પણ છોકરીઓ એટલી બધી ગભરાઇ ગઇ હતી કે પોતાનું કામ પુરૂં કરવાની ના કહીને ચાલી ગઇ હતી.

*

કલકત્તાની સ્ત્રીઓની એક સભામાં શ્રી. સરોજની નાયડુએ કહ્યું હતું કે, કોઇને પણ પોતાના પુત્ર પસંદ કરવાના હોય તો હું પોતે તો કેપ્ટન શાહનવાઝ, સહગલ અને લેફ. ધીલનને જ પુત્રો તરીકે પસંદ કરૂં.

*

સુરતના પારસી પ્રગતી મંડળ તરફથી બાળકોની તંદુરસ્તી હરીફાઇ અને બહેનોની વક્તૃત્વ હરીફાઇ રાખવામાં આવી છે.

સુરત સાર્વજનિક ગર્લ્સ હાઇસ્કુલની શિક્ષિકાઓ રાજીનામા આપે છે. કેહાય પાર્ટ-ટાઇમ શિક્ષિકાઓને વધારે પગાર આપવા સામે વિરોધ તરીકે ૧૫ થી ૧૭ શિક્ષિકાઓ સમુહ રૂપે એકી સાથે રાજીનામું આપે એવો સંભવ છે.

*

સિંધ હૈદ્રાબાદમાં મળનારી અઢારમી અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદની ચુંટણીમાં મતભેદ પડતાં શ્રીમતી વિદ્યા સુજાણે કુ. દેવી ચીલારામનું ઉમેદવારી પત્રક ખોટું ઠરાવવા કોર્ટનો આ શ્ર ય લીધો હતો પણ સમાધાન થઇ જવાથી ચુંટણી થઇ શકી.

*

સાવંતવાડીના ના. મહારાણી સાહેબને હાથે મુંબઇ યુનિવર્સિટી કોન્વોકેશન હોલમાં પ્રદર્શન ખુલ્લુ મુકાયું હતું.

*

વીલેપારલે ગોકળીબાઇ હાઇસ્કુલનો વાર્ષિક ઉત્સવ લેડી ઠાકરશીના પ્રમુખપદે ઉજવાયો.

*

શ્રી. ઇન્દીરાબેન ત્રીવેદી આંકડાશાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે વડોદરા રાજ્યના ખર્ચે વિલાયત જનાર છે.

*

ભાવનગર મહિલા વિદ્યાલયના મકાનની ઉદ્‌ઘાટન ક્રિયા ભાવનગરના મહારાજા સાહેબના હાથે થઇ.

વડોદરા ભગીની સમાજનો રોપ્ય મહોત્સવ મહારાણી શ્રી. શાન્તાદેવી ગાયકવાડના પ્રમુખપદે ઉજવાયો.

*

કલકત્તામાં ચીત્તરંજન સેવાસદનમાં પ્રસુતિગૃહ માટે એક વોર્ડ બીરલા કુટુંબ તરફથી અને બીજો વોર્ડ ગોએન્કા કુટુંબ તરફથી બંધાવી આપ્યા તેની ઉદ્‌ઘાટન ક્રિયા પંડિત જવાહરલાલ નહેરના હાથે થઇ.

*

મદ્રાસમાં મધ્યસ્થ ધારાસભા માટે શ્રીમતી અમ્મુ સ્વામીનાથન ચુંટાયાં.

*

કરાંચીમાં સગીર છોકરી ઉપર અત્યાચાર કરવાના ગુન્હા માટે એક કરોડપતિ વેપારી ગુલામહુસેન પ્રધાનને આઠવર્ષની સખ્ત કેદની સજા થઇ.

*

કલકત્તાના શ્રીમતી લક્ષ્મીદેવી જગપાળ તરફથી જનરલ હોસ્પીટાલ અને વૈદકિય કોલેજ કરવા માટે જમીન અને રોકડ મળી આઠ લાખ અને માસિક એક હજારની ગ્રાંટ ત્યાંની સુધરાઇને આપવાનું જાહેર કર્યું છે.

*

વડોદરા રાજ્યના જાણીતા કોંગ્રેસ કાર્યકર શ્રીમતી ભાનુમતીબ્હેન આઝાદનું યુવાન વયે અવસાન થયું.

*

કચ્છ પરિષદ અંગે સ્ત્રીઓની એક સભા રાખવામાં આવી હતી તેમાં શ્રી. મૃદુલાબેન સારાભાઇએ બહેનોને જાહેર પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવા વિનંતી કરી હતી.

*

સીંધ ધારાસભાની બેઠક માટે કુમારી જેઠીબેન સીપાહીમલાની બીનહરીફ ચુંટાયાં.

*

કાઠિયાવાડની બહેનો માટે આંબલા (સોનગઢ)માં બહેનો માટે એક તાલીમ વર્ગ ખોલવામાં આવશે.

*

વડોદરા નરેશના જન્મ દિવસ પ્રસંગે રાજ્યમાં બનતી વસ્તુઓનું પ્રદર્શન ભરાશે. તેની વ્યવસ્થા માટે લેડી મીતરના પ્રમુખપદે એક સમીતી નીમાઇ છે

*

અમદાવાદની એક દાનવીર હરિજન બહેને પાવાગઢમાં હરિજનો માટે ધર્મશાળા બંધાવવી શરૂ કરી છે. તેનું ખાતમુહૂર્ત થઇ ગયું.

*

અમદાવાદમાં પંડિતજીની ચાલીમાં રહેતી મુસ્લીમ યુવતી અમીનાનું નાક કાપીને તેનો ધણી તે લઇને નાસી ગયો.

*

સીંધ હૈદ્રાબાદમાં અખીલ હિંદ મહિલા પરિષદનું અઢારમું અધિવેશન શ્રી. હંસાબહેન મહેતાના પ્રમુખપદે ભરાયું.

શ્રી. શરતબાબુની પુત્રી કુ. ગીતા બોઝનું લગ્ન શ્રી. શ્રી. અવનેન્દ્ર વિશ્વાસ સાથે થયું.

*

બી. બી. એન્ડ સી. આઈ રેલ્વેમાં સ્ત્રી ઉતારૂઓની ટીકીટ તપાસવા સ્ત્રી–કલેક્ટરો રોકવામાં આવી છે.

*

પંજાબ ધારાસભા માટે બેગમ શાહનવાઝની સામે લાહોરની એક વેશ્યા ઉભી રહેનાર છે. શમશાદ બેગમના પ્રમુખપદે લાહોરની વેશ્યાઓની એક સભા મળી હતી ને તેમાં 'લીગે અમારી પાસે પૈસા લીધા હતા, અને અમારા હકોની રક્ષા માટે ખાતરી આપી હતી, પરંતુ એમ થયું નથી એટલે અમે બેગમ શાહનવાઝનો મુકાબલો કરીશું.' એમ કહેવાયુ હતું.

*

શકમંદ હાલતમાં ચોરીના મુદ્દામાલ સાથે પકડાયેલી જોધપુરની ચાર સ્ત્રીઓને એક અઠવાડીઆની સજા થઇ છે.

*

જાપાનના વડાપ્રધાન બેરન કાજુરો શીદેહારાએ પોતાની નીમણુંક થતાંની સાથે જ સ્ત્રીઓને પહેલી વાર મતાધિકાર આપવા જાહેરાત કરી.

*

અંકલેશ્વરના પ્રસુતિગૃહમાં એક મુસ્લીમ બાઇએ એકી સાથે ત્રણ બાળકોને જન્મ આપ્યો. ત્રણે તંદુરસ્ત છે.

ગામડામાં વસતી સ્ત્રીઓ અને બાળકોની સેવા કરી શકે તે માટે જરૂરી તાલીમ વર્ગ અમદાવાદમાં આ મહિને શરૂ થયો છે. તેમાં બંધન ન સ્વીકારનાર બહેનો પોતાના ખર્ચે દાખલ થઈ શકે છે.

*

ભરૂચ મ્યુનિસિપાલીટીએ મુંબઇના ગવર્નરને માનપત્ર આપ્યું તે સભામાં સુધરાઇના એક સભ્ય કુ. હેમલતાએ જાહેર વિરોધ દર્શાવ્યો. તેમની હિંમત માટે તેમને સર્વેએ ધન્યવાદ આપ્યો.

*

મુંબઇમાં સર કાવસજી જહાંગીર હોલમાં હિંદી વિમાનીઓના રંજન માટે નૃત્ય અને નાટ્ય પ્રયોગોનો કાર્યક્રમ રખાયો હતો.

*

જળગાંવ ગુજરાતી મહિલા સમાજનો વાર્ષિક ઉત્સવ શ્રી. ગુલાબભાઇ રઘુનાથજી દેસાઇના પ્રમુખપદે ઉજવાયો. તેમાં સાથીઆની હરીફાઇ અને ગુંથણ પ્રદર્શન પણ રાખ્યાં હતાં.

*

બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીએ કુ. કલ્યાણીદેવી નામની એક અબ્રાહ્મણ કન્યાને વેદનો અભ્યાસ કરાવવાની ના કહી.

*

માહીમમાં લક્ષ્મીબાઈ નામની યુવતી પ્રાયમસ ઉપર રાંધતા દાઝીને બળી મરી.

વડોદરામાં ચંચળ નામની બારૈયા યુવતીની લાશ ગોદડામાં બાંધેલી પોલીસને મળી આવી.

*

મેડમ મોન્ટેસોરી હવેથી હિંદમાં જ સ્થાયી રહેવાનાં છે.

*

પારડીની અંગ્રેજી શાળાના અનાવીલ શિક્ષક શ્રી. મગનલાલ ગુલાબભાઇ દેસાઇએ તેમની પાસે ભણતી પારસી બાળા કુ. કોર્લી સાથે આંતરજ્ઞાતિય લગ્ન કર્યાં.

*

દીલ્હીમાં છેલ્લી ચુંટણી પ્રસંગે કોંગ્રેસને મત આપવા પરદેનશીન બાનુઓ ઉપરાંત ૭૨ વર્ષનાં બેવડાં વળી ગયેલ એક દાદીમા પુત્રી અને પૌત્રીઓનો ટેકો લઇને મત આપવા ગયાં હતાં.

*

લંડનમાં મળેલી ૬૪ દેશના પ્રતિનિધિઓવાળી વિશ્વ યુવક પરિષદમાં મુંબઇની પારસી યુવતી કીટી બૂમલાએ જાહેર ભાષણ આપ્યું.

*

કલકત્તામાં શ્રીમતી જ્યોતિર્મયી ગાંગુલીનું મોટર અકસ્માતને કારણે હોસ્પીટલમાં અવસાન થયું. તેઓ રાષ્ટ્રીય-સેવિકા ઉપરાંત બંગાળની મહિલા આત્મરક્ષા સમિતિના સંચાલક હતાં. તેમણે લંકાની બૌધિષ્ટ ગર્લ્સ હાઇસ્કુલના આચાર્ય તરીકે કામ કર્યું હતું અને લંકા તથા બંગાળની સ્ત્રી–

કારવાડમાં આઝાદ ફોજ-હિન સરઘસની આગેવાની લેવા માટે ત્યાંના કલેક્ટરની ઓફીસના હીસાબી ખાતામાં કામ કરનાર સ્ત્રી–કારકુનને નોકરીમાંથી છૂટી કરવામાં આવી.

*

જબલપુર હેડ પો. સ્ટ ઓ ફી સ ના શોર્ટરને સ્ત્રીઓ ઉપર લખાયેલા કાગળો ઉથાપત કરવા માટે નવ માસની સજા થઇ

*

મોરબીના નામદાર જુનીયર મહારાણી સાહેબ શ્રી. સુરજ કુંવરબા સાહેબ (રાજપીપળાવાળાં)નું અવસાન થયું

*

નવસારીમાં ગાયકવાડ મહારાણીશ્રી સીતાદેવીએ ચીમનાબાઇ મહિલા વિશ્રામની મુલાકાત લીધી હતી. ત્યારે પ્રમુખ શ્રી. રાજરત્ન સુનામાય દેસાઈ અને મંત્રીઓ શ્રી. કાંતાબેન, તહેમીના બહેન અને કુસુમબહેને તેમને સત્કાર્યાં હતાં.

*

પારીસમાં મ્યુનિ. કાઉન્સીલર શ્રીમતી માર્થા રીચાર્ડના ઠરાવ ઉપરથી પોલીસ વડાએ સહેર અને પરાંઓના ૬૦૦૦ વેશ્યાગૃહો બંધ કરાવ્યાં.

*

મુબઇના જૈન આગેવાન શ્રી. પરમાનંદ કાપડીઆની પુત્રીશ્રી.મેનાબહેને શ્રી. અજીત દેસાઇ નામના અનાવીલ યુવાન સાથે લગ્ન કર્યાં.

વીજાપુરમાં એક મુસ્લિમનું મકાન તૂટી પડતાં બે સ્ત્રીઓ દબાઇ મરી ગઈ.

*

વડોદરામાં શ્રીમતી તારામતી ગુપ્તે બી.ટી. કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતાં. તેમની પોલીટીકલ ઓફીસમાં નીમણુંક થઇ.

*

વડોદરા રાજ્ય ધારાસભામાં લેડી મિત્રના પ્રયાસથી એક સ્ત્રીસભ્ય લેવાશે.

*

સુરત મહિલા કલબનો વાર્ષિક ઉત્સવ શ્રીમતી ઉષાદેવી રણુજીતરામ મુન્સફના પ્રમુખપદે ઉજવાયો.

*

કાસીમબજારના મહારાજ સાહેબના માતુશ્રીનું અવસાન થયું.

*

મુંબઇ ધારાસભાની મુસ્લીમ વિભાગની ચાર બેઠો માટે ૨૪ અરજી થઈ છે તેમાં શ્રીમતી સુરી તૈયબજી, અતિયા બેગમ અને શ્રીમતી સીકંદર દહેલવીએ પણ ઉમેદવારી કરી છે.

*

શ્રી. વિજ્યાલક્ષ્મી પંડિત તેમની પુત્રી રીતાંની તબીયતને કારણે રોકાઇ જવાથી જાન્યુઆરીની અધવચમાં હિંદ પાછાં ફરશે.

હિંદની મુલાકાતે આવતા પાર્લામેન્ટના પ્રતિનિધિ મંડળમાં શ્રીમતી વોલકેડ નીકોલ પણ આવે છે.

*

ખેડા સ્ત્રી મંડળ તરફથી તેના એક સભ્ય શ્રીમતી પ્રમીલાદેવી બારેને વિદાય માન અપાયું હતું. તેમણે સીવવાનો હાથ સંચો અને પુસ્તકો ભેટ આપ્યાં.

*

ઇગ્લાંડના કેન્ટ પરગણામાં એક ૮૨ વર્ષનાં ડોશીમાએ ૩૮ વર્ષના વરરાજા સાથે લગ્ન કર્યાં.

*

મુંબઇમાં વિદ્યાર્થીઓની પરિષદ શ્રીમતી સુચિતા કૃપલાનીના પ્રમુખપદે મળી હતી.

*

લંડનમાં ઇ. સ. ૧૯૩૯થી લડાઇ દરમ્યાન બીજા સાથી દેશના સૈનિકોની સાથે પરણેલી ૧૩૪૭૮૪ છોકરીઓનાં લગ્નમાં આવી પડનાર ભંગાણોને કોર્ટના પડેલા તબ્બકામાંથી બચાવવા પ્રયાસો થાયછે.

*

વાંદરા મ્યુનિ સ્કુલબોર્ડમાં ચુંટાયેલ શ્રીમતી ગુણસુંદરી આર. જી. નાયકની ચુંટણી ગેરકાયદેસર ઠરાવવા શ્રી. યુસુફ પીરભાઇએ કરેલ દાવા ઉપરથી, શ્રી. ગુણસુંદરી ચુંટાવા માટેની લાયકાત ધરાવતા ન હોવાથી, ચુંટણી ગેરકાયદે ઠરાવવામાં આવી છે.

આ માસિક સાથે પદ્મિની માસિક જોડી દેવામાં આવ્યું છે

સ્ત્રીજીવન

વર્ષ ૭ મું : અંક : ચોથો

ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૬ : : મહા ૨૦૦૨

: સંપાદક :

મનુભાઈ જોધાણી

સ્ત્રી-જીવનમાં ગૃહલક્ષ્મીના સંસ્કાર પૂરતું સ્ત્રીઓનું માસિક

વર્ષ સાતમું : મહા ૨૦૦૨ : ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૬ : અંક ચોથો

ગ્રામ પુનર્રચના

ધૂમકેતુ

અણુબોમ્બે આપણને સૌને જાગ્રત કર્યાં છે. મહાન વિનાશક શક્તિ તરીકે, વિજ્ઞાનની વસ્તુ છે, એ વાત સમજાઈ ગઇ છે. પરંતુ જે એને સર્જે છે એના કરતાં એ વધુ મહાન નથી. એટલે કે વ્યક્તિ કરતાં વિજ્ઞાન વધારે મહાન નથી. એટલા માટે આપણે સામાજિક રચનામાં એવા ફેરફાર કરવા જોઈએ કે જેથી દરેક વ્યક્તિમાં રહેલ સુંદર અંશનો વધુ ને વધુ વિકાસ થાય. તો જ અણુબોમ્બ છતાં—આપણે એક સુખી સ્વસ્થ શાંત દુનિયા જોઈ શકીએ. આ વસ્તુસ્થિતિ શક્ય બનાવવા માટે ગ્રામજીવનની પુનર્રચના એ અત્યારની દુનિયાનો મહાન પ્રશ્ન છે.

ઔદ્યોગિક શહેરના વિકાસની પાછળ દુનિયા આંધળિયાં કરી રહી હતી. વધુ ઉદ્યોગ, વધુ ઉત્પાદન, વધુ વ્યાપાર, વધુ પ્રવૃત્તિ—અને એ સઘળાંના પરિણામ રૂપે વધુ યુદ્ધ—એ એક વખતનો દુનિયાનો કાર્યક્રમ હતો. આજે એમાં પલટો આવ્યો છે—ને પલટો આવેલો ન દેખાતો હોય તો એને આવ્યા વિના છૂટકો નથી. ઔદ્યોગિક શહેરને બદલે—શહેરનાં તમામ સાધન

ને સાધના ધરાવનારાં, પાસેપાસેનાં નાનકડાં ગ્રામજૂથો રચાય ને એ ગ્રામજૂથો શહેરની સગવડ ધરાવતા છતાં શહેરી જીવનનાં કલુષિત અંગો ન ધરાવે, એ હવે પછીની ગ્રામરચનાનું પ્રધાન લક્ષ રહેવું જોઈએ. અત્યારે શહેરો— સોજા ચડેલા શરીર જેવાં અપંગ ને શક્તિહીન છે. ગામડાં—માંદા પડેલા કૃશ શરીર જેવાં અશક્ત ને અંધ છે. શહેરો પોતાની મેળે ચાલી શકતાં નથી. ગામડાં પોતાની મેળે જોઈ શકતાં નથી. શહેરોમાં ધમાલ નજરે ચડે છે. ગામડામાં કુથલી મળે છે. શહેરોમાં ભભકો ને વિલાસ છે. ગામડામાં ધૂળ, અપંગતા, તૃષ્ણા, અને ઈર્ષા છે. ગ્રામજીવનની પુનર્રચના કરનારો એની ખેતી—અને ખેતીને લગતા સામાન્ય ઉદ્યોગો—અને એ તમામ ઉદ્યોગોનું વિજ્ઞાનીકરણ, એના ઉપર જેટલું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરશે, તેટલું જ એ ગ્રામને નવીન બનાવી શકશે. ગામડાંઓમાં તમે કોઈ પણ વાતનો ઝપાટાબંધ પ્રચાર કરી શકો. કેવળ એટલા પ્રચાર માત્રથી ગામડાં સરજી શકાતાં નથી. એને માટે તો આપણી પ્રાચીન પરંપરાના તલસ્પર્શી અભ્યાસની ને એ પરંપરાના સદંશને તો સમજીને રાખી લેવાની શક્તિ ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ. એ શક્તિને જાગ્રત કરવા માટે અત્યારનાં તમામ સાધનો પણ ઓછાં પડશે. કારણ કે શક્તિ ત્યાં છે પણ એના ઉપર જે થર બાઝ્યા છે તે ઉખેડવા જતાં—મૂળતત્ત્વો પણ, અણઘડ ગ્રામસેવકને હાથે કે અણઘડ રાજકીય પ્રચારકને હાથે, ઊખડી જવાનો ને એ રીતે સર્જનાત્મક રચના કરતાં તો વધારે વિનાશ થવાનો સંભવ છે. એવું પણ બને કે અત્યારે આ વસ્તુ ન જ સમજાય—છતાં સમય જતાં એનું કટુ પરિણામ તો ત્યાં દેખાય. એટલા માટે ખરી અગત્ય તો એ છે કે એ આખા કાર્યક્રમને અત્યંત કુશળતાથી, વૈજ્ઞાનિક રીતે, આર્થિક રીતે, સામાજિક રીતે ને ધાર્મિક રીતે પણ, અભ્યાસના વિષય તરીકે ને ક્રૂરમાં ક્રૂર ટીકાઓ સામેથી માગીને પણ, દિવસોના દિવસો સુધી સતત પરિશ્રમ કરીને—ઘડવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે ગામડામાં કોઈ પણ દિવસ આધુનિક શિક્ષણ લીધેલા કારકુનો 'બેંકીંગ'નો પ્રશ્ન ઉકેલી નહિ શકે. એને માટે તો દરેક ગામડામાં પરંપરાથી જે વ્યાજ ખાનારો માણસ બેઠો છે—ને જે માણસે છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં ગામડાંને ઉજ્જડ કર્યાં છે—એ જ માણસને અથવા એવા માણસને ધીરજ અને શાંતિથી, પ્રેમથી, બને તો ધાર્મિક વાતાવરણ સરજાવીને ને શક્ય તેટલાં રાજકીય બંધનો ઘડીને પણ—એના કાર્યક્રમમાં નવું રૂપ અપનાવી લેવા સમજાવવો પડશે. જે પ્રશ્નો ગામડાંમાં હતા જ નહિ—એવા નવા પ્રશ્નો પણ આવશે. આ સઘળા પ્રશ્નોને છણવા માટે, સાહિત્ય, રાજકારણ, સિનેમા, રેડિયો, પ્રદર્શન, મેળાવડા, શિક્ષણ, પુસ્તકપ્રવૃત્તિ ને બીજી અનેક વસ્તુઓ કરવી પડશે. એ આખા કાર્યક્રમને

અમુક વર્ષોમાં ને અમુક પ્રદેશમાં વહેંચી લેવો પડશે. અને તે છતાં અસંખ્ય માણસો આ આખા કાર્યક્રમને સમજવાનો ને એ કાર્યક્રમને સફળ બનાવવા માટે પોતાની તમામ શક્તિનો વ્યય કરવાનો સંકલ્પ ન કરે, ત્યાં સુધી એ સફળ ન જ થાય. એવું પણ બને કે કેટલાક કાર્યક્રમો તો કેવળ સેવાભાવી વ્યક્તિઓ જ કરી શકે. એમાં રાજસત્તા—પછી તે ગમે તેના હાથમાં હોય—ડખલ કરે એ અસહ્ય ગણાવી જોઈએ. પ્રૌઢશિક્ષણનો કાર્યક્રમ એવો છે. અંગ્રેજોએ શિક્ષણને રાજસત્તાનું ગુલામીપદ આપ્યું. પણ સાચી રાજસત્તાએ, જેમ ન્યાયમાં તેમ શિક્ષણમાં, માથું મારવું યોગ્ય નથી. કોઈ પણ 'રામરાજ' પ્રૌઢશિક્ષણનો પ્રયોગ કરતાં, પોતાના ગામડામાં સાચું રામરાજ શી રીતે આવી શકે એ સમજાવવાનું જોખમ નહિ વહોરે. એ તો એટલું જ ઇચ્છે કે અત્યાર સુધી એની પ્રજા અભણ હતી ને અણઘડ રીતે એને નમતીઃ હવે એ અક્ષરજ્ઞાન ભલે મેળવે—પણ એ સત્તાને નમતી ભજતી તો રહે જ. એ પ્રૌઢશિક્ષણમાં કોઈ દિવસ એમ કહી ન શકે કે "રાજા ખરાબ હોય તો એને સિંહાસન ઉપરથી ઉઠાડી મૂકવાનો પ્રજાને હક્ક છે.' આ દૃષ્ટિએ જોતાં પ્રૌઢશિક્ષણના વર્ગો ચલાવનારી રાજસત્તા એ નવીન રચનાના કાર્યક્રમમાં હસ્તક્ષેપ કરે છે એમ જ કહેવાય. એનો હેતુ ભલે ગમે તેટલો સારો હોય તો પણ એ સારો રહેવા વિષેની કુશંકા અસ્થાને નથી. પ્રૌઢશિક્ષણ એ લોકસેવકોનો જ પ્રશ્ન રહેવો જોઈએ.

ગ્રામપુનર્રચનામાં શિક્ષણ, આરોગ્ય, ઉદ્યોગીકરણ અને વસ્તુઓની વૈજ્ઞાનિક સમજ—એ મુખ્ય અંગો થઈ શકે. એનું રચનાત્મક અંગ આપણા સમાજને અનુરૂપ એવું જ રહેવું જોઈએ. અને જે સામાજિક દોષોને લીધે પ્રગતિ અટકે છે તે તમામ દોષોને, કુશળ વૈદ્ય કરે છે તેમ, નિદાન કરીને, કકડે કકડે કાઢી નાખવા માટે, વાતાવરણની સજાવટ ઉપર ઘણો આધાર રાખવો ઘટે. આને માટે તો નિત્ય ને નૈમિત્તિક એવી વ્યવહારુ અનેક રચનાઓ કરવી પડે.

આપણે વિશેષ કાંઈ નહિ તો આટલું તો કરીએ. ગ્રામપુનર્રચનાનો પ્રશ્ન આવે તે પહેલાં ગામડાના તમામે તમામ પ્રશ્નોનો એક સંગ્રહ તો કરીએ. એ પ્રશ્નોનો સંગ્રહ જ બતાવી આપશે કે આપણી ઊંચામાં ઊંચી શક્તિઓ પણ—હજી તો ગામડાના પ્રશ્નો સમજવામાં જ—અણઘડ ને અવ્યવહારુ જણાશે. એ વખતે જ ખબર પડશે કે આપણા અત્યારના શિક્ષણે એક એવો તો મહાન સમુદ્ર—આપણી પ્રાદેશિક એકતામાં પણ સરજ્યો છે કે આપણે સૌ પોતપોતાના બેટમાં જ રહી શકીએ એવા બાળા ને કઢંગા બની ગયા છીએ. જનતાજનાર્દનને સમજવા માટે આપણો પહેલો પ્રયત્ન

નહિ હોય તો આવા રાજકીય વાતાવરણમાં જે અનિવાર્ય પરિણામ આવે તે એ જ આવવાનું કે જનતાને સમજવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં, સૌ એને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરશે. અને એના જેવી ગ્રામ પુનર્રચનાની બીજી કોઈ પણ અણઘડ શરૂઆત નહિ હોય.

આપણે આપણી નવી સંસ્કૃતિનો ધ્વજ ગ્રામ-પુનર્રચનામાં મોખરે રાખવા માગીએ છીએ એ કુદરતી જ છે, પણ આપણી પોતાની સંસ્કૃતિની શ્રેષ્ઠતાનો દાવો આપણે સિદ્ધ કરવો હોય તો આપણે એ કેવળ નિષ્ક્રિયતાને આધારે સિદ્ધ ન કરી જ શકીએ. આપણે પણ વિજ્ઞાનને અપનાવીએ છીએ—માત્ર એ વિજ્ઞાનને જંગલી જરૂરિયાતોનું દાસ બનાવવામાં આવ્યું, એવું દાસત્વ એને ન મળે એ જોવાનું કામ આપણે કરવાનું છે. આપણી સંસ્કૃતિનો આટલો જ દાવો હોઈ શકે. જુનવાણી તમામ સાધનોનો ઉપયોગ—એટલે ગ્રામ-પુનર્રચના, એવી અણઘડ ને એકપક્ષી સમજ આપણને યુગબળની સામે ટકવાનું પણ સામર્થ્ય નહિ આપે. આપણે—આપણા નાનામાં નાના ગામડે પણ નવી દૃષ્ટિની તાલીમ લેવી જ રહી. એ પોતાનાં બાપદાદાનાં હળ જેવી રીતે તેવી જ રીતે હજી વાપર્યા કરે અને તમામ વૈજ્ઞાનિક મદદનો ઇનકાર કરીને પોતાનું સ્વત્વ જાળવી શકે, એવી મોહક જણાતી સાદી રીતથી, ગામડું પુનર્રચના પામશે એ ખ્યાલ અવૈજ્ઞાનિક ને અણઘડ છે. ગ્રામપુનર્રચના માટે—તમામ આધુનિક સાધનો વાપરવાં જ પડશે. એ આધુનિક સાધનો સરજવા માટેની વૈજ્ઞાનિક મનોવૃત્તિ પણ ગામડાએ કેળવવી પડશે. અને વિજ્ઞાનનો તિરસ્કાર કરવાથી જ ગ્રામ રચી શકાશે એ મનોદશા છોડી દેવી પડશે. જુના ખ્યાલો ઉપર નહિ, તેમ જ નવા ખ્યાલોના પોપટિયા અનુકરણમાં નહિ—એવી એક સમન્વયી પૂર્વભૂમિકા રચવાનો સમય હવે આવ્યો છે. તો જ ગ્રામ-પુનર્રચના શક્ય બનશે.

(અનુસંધાન પૃ. ૨૦૮થી ચાલુ)

"વાદી-પ્રતિવાદીના વિદ્વાન વકીલોની દલીલો મેં સાંભળી છે. આખી રાત જાગીને ચુકાદો મેં તૈયાર કર્યો છે. પણ એ ચુકાદો આપતાં પહેલાં બંને પક્ષને—માદીકરાને એકાંતમાં મળવાની મારી ઇચ્છા છે."

બંને પક્ષના વકીલોએ સામસામે જોયું. ન્યાયાધીશે ફરી વિનંતી કરી. માદીકરો—વાદીપ્રતિવાદી ન્યાયાધીશને મળવાં કબૂલ થયાં. 'ચેમ્બર'માંથી થોડી વારમાં જ ન્યાયાધીશે પાછા ફરી પોતાનું આસન લીધું. વાદી-પુત્રે પિંજરમાં આવી જાહેર કર્યું "નામદાર! અમારે માદીકરા વચ્ચે પરસ્પર સમજૂતી થઇ ગઇ હોવાથી હું મારો કેસ પાછો ખેંચું છું"

અનેક અટકળો વચ્ચે કોઇને સાચી હકીકતની જલદી ખબર ન પડી—માત્ર માતાની આંખમાં હર્ષનાં આંસુ ચમકતાં હતાં. આંસુ પગ ન કરે, તે માટે તેનો સાહાનો છેડો ચોરીછૂપીથી મોં પર ફરી જતો હતો.

બા

લેખક

શ્રી. ધીરજલાલ ધનજીભાઈ શાહ

*

આજે ત્રિલોચન ન્યાયાધીશને કોર્ટમાંથી ઘેર પાછા ફરતાં ઠીક ઠીક મોડું થયું હતું.

એક પુત્રે પોતાની સગી મા સામે કોર્ટમાં ફરિયાદ માંડી હતી. માનું કહેવું એમ હતું કે, મિલકત પોતાના પતિએ જાતમહેનતે ઉપાર્જન કરી હતી; દીકરાની દલીલ એવી હતી કે, મિલકત વડિલોપાર્જિત હતી. બન્ને પક્ષે વિદ્વાન અને બુદ્ધિશાળી વકીલો હતા. પહેલાં દાવામાં પુત્રની જિત થઈ હતી. 'કેસ' ઉપરની કોર્ટે પહોંચ્યો હતો. શહેરના પ્રતિષ્ઠિત અને નિષ્પક્ષ ગણાતા ન્યાયાધીશ ત્રિલોચન સમક્ષ તેની સુનાવણી ચાલતી હતી.

વાદી–પ્રતિવાદીઓના વકીલોએ દલીલદ્વારા પોતપોતાની બુદ્ધિના ચમત્કાર દર્શાવ્યા હતા. ચુકાદો કોની તરફેણમાં આવશે તે કહેવું મુશ્કેલ હતું. મા અને દીકરો–બન્ને પોતે જ જીતશે એમ દલીલોને અંતે માનતાં હતાં; વકીલો એમ મનાવતા પણ હતા. બન્ને પક્ષના વકીલોની દલીલોને અંતે ન્યાયાધીશ ત્રિલોચને બીજા દિવસ પર ચુકાદો મુલતવી રાખ્યો, ત્યારે બન્ને પક્ષમાં કાંઈ કાંઈ કલ્પનાઓ રમણે ચડી.

ત્રિલોચને ચેમ્બરમાં જઈ, ઘડીનોય વિલંબ કર્યા વગર, કામનાં કાગળિયાં મોટરમાં મુકાવરાવી, ઘર તરફ પ્રયાણ કર્યું. એના મગજમાં એક જ વિચાર ઘોળાતો હતો—મિલકત વડિલોપાર્જિત હોય કે જાતમહેનતે સંપાદન કરેલી હોય; પુત્રથી મા સામે ફરિયાદ શી રીતે થઈ શકે? 'મા'માં ગાંડપણ નથી; ઘેલછા નથી; મિલકત ઉડાવી દેશે એવી દલીલ નથી થઈ. પછી જેણે નવ નવ માસ સુધી પોતાના પેટમાં રાખ્યો છે, એવી મા સામે પુત્ર 'કોર્ટે' શી રીતે ચડી શકે?

વિચારોની પરંપર હજુ તૂટી નહોતી ને તેણે ઘરમાં પગ મૂક્યો. સારુંય વાતાવરણ તેને ગંભીર લાગ્યું. હમેશાં રાહ જોઈ ઊભા રહેતા નોકરો આડાઅવળા હતા. ઘરમાં નીરવ શાંતિ હતી. કદાચ અહવાડિયાથી ધડપડને લીધે બિમાર રહેતા 'બા'ની તબિયત વધુ નરમ હશે એમ સમજી કપડાં બદલ્યાં વગર તે સીધો બા પાસે પહોંચ્યો. ત્રિલોચનનાં વૃદ્ધ મા—સાઠ સુધી પહોંચી ગયેલ વૃદ્ધ બા હાથમાં માળા રાખી પથારીમાં બેઠાં હતાં. ત્રિલોચનને આવતો જોઈ પૂછ્યું:

'આવ્યો ભાઈ!' એકીટશે સામે જોઈ ઉમેર્યું 'હમણાં જ આવ્યો લાગે છે? આટલું બધું મોડું થતું હશે? તારે માટે રોટલી ચોપડાવી રાખી છે, તે ખાઈ લેજે.' અને માળા ફેરવવી શરૂ કરી.

'બા'ની તબિયત સારી જોઈ, ખબરઅંતર પૂછી, કપડાં બદલી, ત્રિલોચન રસોડા તરફ વળ્યો. હમેશાં ભર્યું ભર્યું લાગતું રસોડું આજે ખાલીખમ લાગ્યું. પાટલાબાજોઠ ચોકમાં ઢાળેલા હતા; ચાંદીનો થાળીવાટકો બાજોઠ પર વાનીઓની રાહ જોતાં હતાં. બાજુમાં પાણી ભર્યા વગરના ચકચકિત લોટાપ્યાલો પડ્યા હતા. પત્નીનો સ્વભાવ પોતે જાણતો હોઈ, બોલ્યાચાલ્યા વગર તેણે બેઠક લીધી અને સહજ ભાવે પૂછ્યું:

"કેમ પદ્મા! આજે તારી તબિયત ઠીક નથી કે શું? બાબો ક્યાં ગયો?"

ઠંડા શાકની તપેલી સગડી પર મૂકવા લંબાયેલા હાથ એકદમ પાછા કર્યા. તપેલી નીચે મુકાઈ ગઈ અને સાડલાના એક છેડાથી પોતાનું મોં અર્ધું ઢાંકી દઈ, પદ્માએ હૃદયના આવેગને છૂટો વહેવા દીધો.

"કેમ શું છે પદ્મા!" પરિસ્થિતિ પામી જવા છતાં, પદ્માને શાંત કરવા ત્રિલોચને પૂછ્યું. 'વાત તો કર.'

"હોય શું–મારું કપાળ? કેટલા દિવસથી તમને કહું છું, પણ તમે મારું માનતા જ નથી. હવે તો પગે લાગીને કહું છું કે બાબાને લઈ મને પિયર જવા દો. મા–દીકરો ત્યાં થોડા દિવસ રહીશું; ને તમેય મા–દીકરો અહીં નિરાંતે રહેજો." આંસુથી વાદળાં અભર ભરી, પદ્માએ વીજળી ચમકાવી.

સાસુ–વહુને થયેલી તકરારની ગંધ કમારનીય ત્રિલોચનને આવી ગઈ હતી. 'તકરાર'ની પ્રથા સામાન્ય થઈ ગઈ હતી; કેટલીક વખત ઉગ્ર રૂપ પકડતી, ત્યારે કાબૂ બહારની વાત થઈ જતી; છતાં 'તકરાર'ને ટાળવા માટે ત્રિલોચને પોતાની વૃદ્ધ 'મા'ની લાગણી ન દુભાય એ માટે પોતાના બેસવાના ઓરડા પાસે, ઓરડો આપ્યો હતો. એટલે જમવા સિવાય કદી તે રસોડામાં જતાં પણ નહિ—સિવાય અડીઓપટી કે કોઈ પ્રસંગ હોય! માત્ર 'બાબો' કે નાની 'બેબી' વૃદ્ધ 'મા' પાસે રહેતાં.

નિયમિત રીતે, પોતાનું કામ શરૂ કરે તે પહેલાં, ત્રિલોચન 'બા'ની સંભાળ લે; વાતચીત કરે; નિરાંતે બેસે, અને ફરિયાદ સાંભળે. છતાં સાસુ–વહુ વચ્ચે ભારેલો અગ્નિ ક્યારે પ્રજ્વલિત થશે તેની ખાતરી નહોતી.

પત્ની ઊભરો ઠાલવી શકે એમ વિચારી ત્રિલોચને પૂછ્યું. 'બા સાથે કાંઈ બોલવું પડ્યું છે શું?"

"ના!"

"ત્યારે?"

"બા મારી સાથે બોલ્યાં છે."

ત્રિલોચન ન્યાયાધીશ હતોઃ તેની પત્નીમાં પણ વાક્ચાતુરી થોડીઘણી આવી ગઈ હતી.

"બા બોલે કે તું બોલે—વાત એકની એક થઈ. તને મેં કેટલી વાર ના કહી છે કે, બા સાથે તારે બોલવું નહિ—કામકાજ સિવાય તો કદી નહિ; અને કામ હોય ત્યારેય ન છૂટકે.' ત્રિલોચને તકરારને શાંત કરવા અવાજને સૌમ્ય કર્યો.

"હું ક્યાં બોલી હતી? પૂછી જુઓ નોકરને! બા કેટલું બોલ્યાં હતાં એ સાંભળવું છે! કેટલાં માણસો ભેગાં કર્યાં'તાં? એમાં મારી ને તમારી આબરૂ શી?" પદ્માએ ફરિયાદ શરૂ કરી.

"બાને અઠવાડિયાથી તાવ આવે છે ને ઉભાં તો થઈ શકતાં નથી; પછી ક્યાંથી માણસો એકઠાં કર્યાં?" ત્રિલોચનને વાતનો મેળ ન મળ્યો.

"તમે કહો છો ને, બા માંદાં છે? તમારા સિવાય કોણ એમને માંદાં કહે? બારસાં દરરોજ મંદિર જાય છે. આજે કેટલું જોર કરી કરી લડયાં—સાંભળવા આવ્યા હોત તો ખબર પડત." પતિ ધીમા પડયા છે, એમ વિચારી, પદ્માએ ફરીવાર આંખમાં આંસુ લાવી ફરિયાદને આગળ વધારી.

"તારે કહેવું હોય તે શાંતિથી કહે, તો સમજ પડે." ત્રિલોચને વાતને ટૂંકમાં પતાવવા ઇચ્છ્યું

"હું બોલું એ તમને અશાંતિ ભર્યું લાગે છે! તમારે મારું સાંભળવું ન હોય તો મારે કહેવુંય નથી. હું એમ સમજતી'તી કે તમે મારાં છો, પણ હવે ખબર પડી કે કોઈ કોઈનું નથી. સગામાં ઊંચે આભ અને નીચે ધરતી." પદ્માની આંખમાંથી હજુ આંસુ સુકાતાં નહોતાં; દિલની વાત પૂરી કહી શકાઈ પણ નહોતી.

"તમે કહો છો—બા આઠવાડિયાથી માંદાં છે. મેં તો તેમને હું પરણી ત્યારથી માંદાં જોયાં છે. એટલે તો અઠોઅઠો વાનાં કરતી'તી. મને શી ખબર કે સાઠે બુદ્ધિ નાસતી હશે. તમે દવા કરાવ્યા કરો; ખબર અંતર પૂછો; સેવાચાકરી કરો, માણસ રાખો, પણ એ તો એમની ટેવ નહિ ભૂલવાનાં, તે નહિ જ ભૂલવાનાં. દરરોજ મંદિરે જાય; ચોરી કરે..." પત્નીએ વાક્યને અધૂરું રહેવા દઈ, આંખોને સાલ્લાના છેડાથી લૂંછી.

"ચોરી?" ત્રિલોચનને આશ્ચર્ય થયું.

"હા, ચોરી! દરરોજ સવારે છેલ્લાં એક અઠવાડિયાથી બા મંદિરે જાય છે. ત્યાં ઠાકોરજીના ઘીના દીવામાંથી ઘી ચોરી લાવે છે. સાલ્લાના છેડામાં વાડકી સંતાડે છે. પાછળથી કેટકેટલી વાતો થાય છે? તમારે કોર્ટ ભલી ને કલમ ભલી. અમે બૈરાં શી રીતે દિવસ વીતાડતા હઈશું એની છે તમારે ચિંતા? પડોશણો મને ફોલી ખાય છે ફોલી!" વાતની અસર પામવા પદ્માએ શ્વાસ હેઠો મૂકયો. શાકની તપેલીને સગડી પર મૂકી.

"બાને ના કહેવી હતી, નહિ તો મને કહેવું હતું."

"'ના' કહી એમાંથી મારાં નામની આ હોણ જાગી છે. કેટકેટલી ગાળો દીધી? મારે પિયર પિપળો ઉગાડયો; બાપને ભાંડયાં; મરેલાંનેય ન ભૂલ્યાં. મનેય આ વાતની ક્યાંથી ખબર પડત? બે દિવસ પર પૂજારી આવીને કહી ગયો કે 'બા' મંદિરમાંથી 'ઘી' ચોરી જાય છે. તમે રહ્યા મોટા માણસ એટલે કોઈએ 'બા'ને કાંઈ કહ્યું નહિ. વળી 'ઘી' ચોરી લાવે, પણ રસોડામાં આવી એનાથી રોટલી ચોપડે ને પછી મને કહે કે, આ રોટલી ભાઈને પીરસજે. ખરી વાતની ખબર પડી, એટલે 'બા'ને કહ્યું. એમાં કેટકેટલું સાંભળ્યું!"

પદ્માની વાત સાંભળતાં સાંભળતાં ત્રિલોચનની નજર સામે સારોય ભૂતકાળ ખડો થઈ ગયો. સાડા ત્રણ દાયકા પહેલાંની વાત તેને યાદ આવી ગઈ.

ત્યારે પોતે નાનો હતો. પિતાજી ગુજરી ગયા હતા. સગાંવહાલાંમાં કોઈ ખબરઅંતર પૂછે તેમ નહોતું. બા દળણાં દળીને પૂરું કરતી. પાણી ભરતી. પોતાને દરરોજ ખંતથી 'લેસન' કરાવતી. એવામાં કારમી મોંઘવારી આવી: અનાજની પણ તંગી ઊભી થઈ, અને ઘી દૂધ તો મળવાં મુશ્કેલ થયાં. ઘી લાવવું ક્યાંથી? દીકરાને 'ઘી' ન મળે તો ભણતર ન ચડે. પુત્ર ઉપરના અતિ સ્નેહને લઈ 'મા'એ ઘી મેળવવાનું સ્થળ શોધી કાઢયું. ઠાકોરજીના મંદિરનાં દીવામાંથી અવારનવાર 'ઘી' ઓછું થવા લાગ્યું. ત્રિલોચનના ભાણામાં ખૂબ આછી રીતે ચોપડાયેલી રોટલી પિરસાવી શરૂ થઈ. માને સંતોષ પણ થયો.

'મા'ની આવી લાડકોડવાળી સારસંભાળ નીચે ભણવામાં ત્રિલોચન આગળ વધ્યો. બે પૈસા રળતો થયો. 'મા'ની આદત આપોઆપ છૂટી ગઈ. ત્રિલોચન વકીલ થયો; સારા પગારે ન્યાયાધીશની પદવી પર પહોંચ્યો. એ પ્રતાપ હતો 'ઘી' ચોરી ભણતર ચડાવવાની અભિલાષા સેવતી 'મા'નો—'મા'ના સ્નેહનો.

ત્રિલોચનને આખી ઘટનાની ગેડ બેસી ગઈ.

આ વાત—પોતાની દુઃખકથા કેટલીયવાર ત્રિલોચને પદ્માને કહી હતી. 'બા'ને જરાય અગવડ ન પડે તે માટે આ વાત ઉપર વારંવાર ભાર પણ મૂકયો હતો. પદ્માએ કદી એ વાત સરખા કાન રાખી સાંભળી નહોતી; સાંભળવાની દરકાર પણ કરી નહોતી. પતિ ન્યાયાધિશ; પોતે ન્યાયાધિશની પત્ની; એમાં 'મા' ને શું? એમણે એમની ફરજ બજાવી લીધી હતી; હવે પોતાને પોતાની ફરજ બજાવવાની હતી. તેમાં વચ્ચે અંતરાય નાખવાનો કોઈને—માને પણ

અધિકાર નહોતો.

ત્રિલોચને ફરી વખત પત્નીના દિલને સ્પર્શવા યત્ન કર્યો : પદ્માએ તરત છણકો કર્યો: " તમે મને એકસો ને એક વખત આ વાત કહી. એટલે જ હું કહું છું કે, મને જુદી રાખો. તમે મા–દીકરો સુખે રહો. તમને પોસાય તો ખાધાખોરાકી આપજો; નહિ તો અમારોય ભગવાન છે. હાથ પગ છે, તો ખાવાનુંય મળી રહેશે. " પદ્માએ ઉગ્રતા દર્શાવી.

" પદ્મા ! તું ભણેલીગણેલી છે. બા સાઠ વર્ષનાં છે. તું નહિ સમજે તો સમજશે કોણ ? બા કાઢી કાઢીને હવે કેટલાં વર્ષ કાઢશે ? "

' અરે, હું એમનાં પહેલાં જવાની. બાવીસ વર્ષ તો મને પરણ્યે થયાં.કોઈ દિ દેખી છે નિરાંત? તમારા કાન ભરે, કાં આડોશીપાડોશીમાં પેટ ભરીને ગાળો દઇ આવે. ' ઘી ' એમણે ચોર્યું: ' રોટલી ' તમારે માટે ચોપડાઇ, ને ગાળો મેં ખાધી." પદ્માનું દિલ હજુ પૂરું હલવાયું નહોતું.

" તારી સમજ ફેર થાય છે. બા માંદાં છે. 'માંદગી'માં તેમને ' ઘી ' ચોરવાનું ચેન ઊપડ્યું લાગે છે. તાવની ગરમી રહેશે ત્યાંસુધી એ ટેવ રહેવાની. તેં વાત સાંભળી ત્યારે જ તારે મને કહેવું હતું. તને ખબર છે પદ્મા ! હું બાબા જેવડો હતો ત્યારે મને ભણતર ચડે એ આશાએ 'બા' મંદિરમાંથી ઘી ચોરી લાવતાં. તાવની ગરમીમાં પાત્રીસ વર્ષ પાછાં ઠેલાઇ ગયાં છે. હું તેમને મન 'બાબો' જ છું. ક્યાં છે એમની ચોપડેલી રોટલી ? લાવ; મને પીરસ." ત્રિલોચનનો સ્વર ભીંજાઇ ગયો હતો.

" ઠાકોરજીના મંદિરના ઘીએ ચોપડેલી રોટલી !" પદ્મા બેઠી હતી ત્યાં જ ડઘાઇ ગઈ.

" હા. એ જ રોટલી." ત્રિલોચને બાજીને ઠીક કર્યું. "કાલથી 'બા' માટે એક માણસ રાખી લઇએ. દરરોજ 'બા' સાથે ગાડીમાં મંદિરે જાય; 'બા'ને ઘી ચોરવા દે અને આંહી આવે એટલે તું એમને રોટલી ચોપડવા દેજે. પૂજારી સાથે વાત કરી લઇશ. મહિનાને અંતે ઘીના પૈસા હું ચૂકવી દઇશ. 'બા'નો આ ઉંમરે એ રીતે અજંપો જતો હોય તો તેમને એ રીતે સુખી થવા દે. "

" તમારે ઠીક છે, પણ અમારી નાતજાતમાં શી વલે ?" પદ્માએ વિરોધ દર્શાવ્યો.

" નાતજાત તારે જ છે ને મારે નથી ? " ત્રિલોચનથી પદ્માની દલીલ ન સહી શકાઈ.

" એમાં આટલા બધા તપી કાં જાવ છો ?" પદ્માએ પણ થોડી ગરમી આણી. "એટલે જ હું કહું છું કે તમે મા–દીકરો સુખી થાઓ : હું તો બેબી સાથે કાલે મારે પિયર જતી રહીશ. 'બાબા'ને આંહી રાખવો હોય તો આંહી રાખજો, નહિ તો મારી સાથે મોકલજો."

અચાનક ત્રિલોચનનાં બા લાકડીના ટેકે ટેકે રસોડામાં પ્રવેશ્યાં—પોતે ચોપડેલી રોટલી પુત્રને પીરસવા. વહુને ઉગ્ર સાદે બોલતાં સાંભળી. તેમનું મગજ ભમી ગયું હતું : વહુનાં વાક્યો સાંભળી વધુ ભમ્યું. તાવની ઉગ્રતામાં બપોરનો દબાયેલો જુસ્સો વધુ ઊછળી આવ્યો.

" બાઇ ! તું શું કામ દુઃખી થાય છે? વહુ પણ શું કામ દુઃખી થાય ? તમને સુખી કરવા હું જ જઇશ—પછી રાજીને ! વહુ બેટા ! પેલી રોટલી પીરસી બાઇને ?" બોલતાં બોલતાં માજી ઊભાં હતાં ત્યાં જ ફસડાઈ પડ્યાં.

*

બીજે દિવસે વાદી–પ્રતિવાદીના વકીલો 'કોર્ટ'માં વખતસર હાજર થઇ ગયા હતા. વાદી–પ્રતિવાદીનાં સગાંવહાલાં ચુકાદાની રાહ આતુરતાથી જોતાં હતાં. મા–દીકરો આજન્મ શત્રુ હોય એમ દૂર દૂર બેઠાં હતાં. ન્યાયાધીશ ત્રિલોચને સમયસર આવી ન્યાયાસન પર બેઠક લીધી. 'કેસ' હાથમાં લઇ જણાવ્યું:

(અનુસંધાન પૃ. ૨૦૪ ઉપર)

દેશભક્ત અને કુટુંબ વત્સલ સન્નારી

શ્રી. કૃષ્ણા હઠીસિંગ

*

'મેંદી તે વાવી માળવે, તેનો રંગ ગયો ગુજરાત' એ કાવ્યપંક્તિ શ્રી. મોતીલાલ નહેરૂના મોટાં પુત્રી શ્રી. વિજયાલક્ષ્મી પંડિતની પેઠે તેમના નાનાં પુત્રી શ્રી. કૃષ્ણા હઠીસીંગને પણ લાગુ પડે છે.

શ્રી. મોતીલાલ નહેરૂના સૌથી નાનાં પુત્રી કૃષ્ણા હઠીસીંગ પણ ગુજરાતી પતિને–અમદાવાદના જૈન ઓશવાળ વણિકને પરણી મુંબઈમાં આવી વસ્યાં છે.

શ્રી. કૃષ્ણાનો જન્મ ઇ. સ. ૧૯૦૭ના નવેમ્બર માસમાં થયેલો. શ્રી. મોતીલાલ નહેરૂ જેવા દેશાભિમાની પિતાનાં એ સૌથી નાનાં પુત્રી છે. પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂ અને શ્રી. વિજયાલક્ષ્મી પંડિતનાં એ નાનાં બહેન છે.

કૃષ્ણાબહેનનું બાળપણ સામાન્યરીતે એકલતામાં વિત્યું છે. તેમના જન્મ સમયે શ્રી. જવાહરલાલ પરદેશમાં અભ્યાસ માટે ગયેલા; તે પાછા આવ્યા ત્યારે કૃષ્ણા પાંચ વર્ષનાં હતાં. વળી કૃષ્ણાના જન્મ પછી તેમના માતા સ્વ. સ્વરૂપરાણી મોટે ભાગે માંદાં રહેતાં અને નહેરૂકુટુંબની આતિથ્યપ્રિયતાના કારણે ઘરમાં મહેમાનોની ખૂબ ભીડ રહેતી હોવાથી ઘરના બધાંનો વખત મહેમાનોની આગતા-સ્વાગતામાં જ જતો. એટલે કૃષ્ણાબહેન ત્રણ વર્ષના થયાં ત્યારથી જ તેમને મીસ કુપરની દેખરેખ નીચે મૂકવામાં આવ્યાં હતાં. મીસ કુપર આ કુટુંબના ઘણા જૂના નોકર હતાં ને શ્રી. સ્વરૂપરાણીના ગવર્નેસ તરીકે એમણે સહુનો પ્રેમ મેળવેલો. પણ કૃષ્ણા અને મીસ કુપરના સ્વભાવમાં ફેર હતો. કૃષ્ણા પ્રમાણિક હતાં ને કુપર શિક્ષણપ્રેમી, એટલે ઘડીઆળના ટકોરા પેઠે કામ લેવાનું મીસ કુપરને ગમતું. પરંતુ કૃષ્ણાને એ વાતનો ખૂબ કંટાળો, એટલે કૃષ્ણાને ઘણી વખત ભૂખ્યા ઓરડીમાં પૂરાવું પડતું. છતાં બન્ને વચ્ચે પારાવાર પ્રેમ હતો. એટલામાં મીસ કુપરે લગ્ન કરવાનું નક્કી કર્યું ને તેમણે નહેરૂ કુટુંબની નોકરી છોડી.

શ્રી. નહેરૂ કુટુંબમાં ઘોડેસ્વારીનો શોખ લગભગ બધાને હતો અને એ રીતે શ્રી. કૃષ્ણાને પણ ઘોડેસ્વારી ગમતી. મોતીલાલજીનો ઘોડેસ્વારીનો શોખ તો જગજાહેર છે. તેમણે ૧૯૨૦માં સત્યાગ્રહ આંદોલનમાં પોતાની પ્રેક્ટીસ છોડી ત્યારે ખર્ચની કાપકુપ કરવી પડેલી તે વખતે તેમને મોટામાં મોટું દુઃખ થયું હોય તો તે પોતાની માનીતી ઘોડી વેચી દેવાનું. શ્રી. જવાહરલાલ અને વિજયાલક્ષ્મીનો અભ્યાસ મોટેભાગે ઘરઆંગણે જ શિક્ષકો રોકીને કરાવવામાં આવેલો. મીસ કુપર ગયાં પછી કૃષ્ણાના અભ્યાસનો પ્રશ્ન ઉભો થતાં કૃષ્ણાને બીજાં બાળકો સાથે સામાન્ય સ્કુલમાં જવાનું મન થયું, એટલે તેને મોટેભાગે અંગ્રેજ

બાળકો અભ્યાસ કરતાં એવી એક શાળામાં મોકલવામાં આવ્યાં. પણ ૧૯૨૦ની ચળવળ વખતે તેમને એ શાળામાંથી ઉઠાડી લેવામાં આવ્યાં. આ દિવસે આખા કુટુંબને ઓછું આવ્યું. કેમકે આખા કુટુંબે તે દિવસે ક્રાંતિમાં પગ મૂક્યો હતો.

પંડિત મોતીલાલ નહેરૂએ આ વખતે પ્રેક્ટીસ છોડી, તે પહેલાં લાખો કમાયેલા ને લાખોનાં દાન કરેલાં, લાખો મેળવેલા ને લાખો ખર્ચેલા; પણ આજથી તેમણે ખર્ચમાં ઘટાડો કરવા શરૂઆત કરી. વધારાનો સામાન વેચ્યો, ગાડીઘોડા ઓછા કર્યા, કપડાલત્તામાં કરકસર આવી. રસોઇઆ ૭ સાતને બદલે બે જ રખાયા. ને આજસુધી રાજશાહી ઠાઠમાં રહી ઠેમઠેમ સાહ્યબી ભોગવનાર નહેરૂ કુટુંબ અગવડો વેઠવા તૈયાર થયું હતું. જવાહરલાલ દેશભરમાં જાણીતા થયા હતા અને તેમને સરકાર પકડે તો પુત્રના કારાવાસની કલ્પના મોતીલાલજીને અસહ્ય હતી. શ્રી. કૃષ્ણા તેમના જીવન પરિચયમાં લખે છે કે 'આ દિવસો અમે કેમ વિતાવ્યા તે અમારૂં મન જાણે છે. હું નાની હતી ને કાંઇ સમજતી નહિ, પણ પિતાજી અને જવાહર વચ્ચે ભારે વિવાદ ચાલે, બા અને કમળા રડે, અને અમને કાંઇ કાંઇ થતું. કારાવાસના દુઃખ અનુભવવા પિતાજી ભોંયપથારીએ સુવે, એ જોઇ હું ડુસકે ચડી જતી ને ડુસકાં કેમે કરતાં અટકે નહિ.' અને ધીમે ધીમે ઘરમાં વાતાવરણ શાંત પડતું ગયું.

આ અરસામાં અમદાવાદમાં કોંગ્રેસ ભરાઇ હતી. તેમાં સ્વરૂપરાણી અને કમળા નહેરૂને પણ આમંત્રણ હતાં. નહેરૂ કુટુંબે પહેલીજવાર ત્રીજાવર્ગમાં મુસાફરી કરી. કૃષ્ણા તેમની સાથે હતાં, પણ જનતાએ તેમનો જે રીતે સત્કાર કર્યો તે ઉપરથી તેમને ત્રીજાવર્ગની મુસાફરી પણ આલ્હાદક લાગી હતી. સાબરમતી આશ્રમમાં રહી પોતાનું કામ જાતે કરવામાં તેમને ખૂબ મજા પડેલી.

ઇ. સ. ૧૯૨૬ના માર્ચમાં મોતીલાલજીએ પોતાની સ્વરાજ્યપાર્ટી સાથે એસેમ્બ્લીમાંથી 'વૉકઆઉટ' કર્યો. આ વખતે કૃષ્ણાની ઉંમર ઓગણીશ વર્ષની હતી. એમને ધારાસભાના ભાષણો સાંભળવાની ખૂબ મજા પડતી. માતાની માંદગીને કારણે મહેમાનોની સરભરા પણ કૃષ્ણા ઉત્સાહથી કરતાં.

કૃષ્ણા પોતાના જીવન પરિચયમાં કહે છે કે 'મારા પતિ રાજા કહે છે કે, તેમણે મને અહિં આ વખતે જોયેલી: પણ વિચાર કરતાં મને એ યાદ આવતું નથી. એમ કહું છું ત્યારે એ ખૂબ ચીડાય છે.'

૧૯૨૬માં શ્રી. કમળાની ગંભીર માંદગીને કારણે શ્રી. જવાહરલાલ તેમને તથા નાનીપુત્રી ઇન્દીરાને લઇને યુરોપ ગયા અને શ્રી. વિજયા લક્ષ્મી પણ પોતાના પતિ શ્રી. રણજીત પંડિત સાથે આ અરસામાં યુરોપ ગયેલાં, એટલે શ્રી. કૃષ્ણાને પણ પરદેશ જવાના કોડ ઉપડયા.

તેથી તે જ વર્ષના જૂન માસમાં મોતીલાલજીએ કૃષ્ણાને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું, 'આપણે પણ બહેન, યુરોપ જઇશું હોં.' પરંતુ છેલ્લી ઘડીએ કોઇ ખાસ મહત્વનું કામ નીકળ્યું એટલે તેમણે પોતાનો લીધેલો પાસપોર્ટ રદ કરાવ્યો. છતાં કૃષ્ણાએ તો બધી તૈયારી કરી જ દીધી હતી. તેને નિરાશ કરતાં મોતીલાલને બહુ દુઃખ થયું. પરંતુ કૃષ્ણાને એકલાં યુરોપ મોકલવાને તેઓ તૈયાર ન હતા. કેમકે એક તો લાંબો પ્રવાસ હતો, અને કૃષ્ણા પહેલી જ વાર માબાપને છોડી આટલે દૂર જવાની હતી.

કૃષ્ણાનાં માતાની તો જરાય સંમતિ ન હતી, પણ કૃષ્ણાનો નિશ્ચય અડગ હતો. ઘણા વાદવિવાદ પછી થોડા જ દિવસમાં કૃષ્ણા એકલાંજ યુરોપની સફરે નીકળ્યાં.

જવાહરલાલ તે વખતે જીનિવા રહેતા હતા, એટલે બ્રિન્ડિસીમાં ભાઇબહેને મળવાનું ઠરાવ્યું હતું, પણ ટ્રેન ચૂકી જવાથી જવાહરલાલ ઠરાવેલા વખતે સ્ટેશન પર હાજર રહી

શક્યા નહિ. આખરે નેપલ્સમાં કૃષ્ણા અને જવાહરલાલનો મેળાપ થયો.

જીનિવામાં એક નાનકડાં મકાનમાં જવાહરલાલ રહેતા હતા. આનંદભવન જેવા ભવ્ય રાજમહેલમાં રહેવાની ટેવવાળાં કૃષ્ણાને શરૂઆતમાં તે જગ્યાએ રહેતાં કાંઇ કાંઇ થઇ ગયું. થોડા જ દિવસમાં જવાહરલાલે કૃષ્ણાને જીનિવાનો નકશો, એક ઈંગ્લીશ ફ્રેન્ચ ડિક્ષનરી અને બસ તથા ટ્રામની કેટલીક કુપનો આપી અને એ સાધનો વડે તે જીનિવામાં કોઇ પણ સ્થળે જઇ શકશે એવી ખાત્રી આપી. કમલા નહેરૂ તે વખતે બીમાર હોવાથી ઘરની સર્વ વ્યવસ્થા કૃષ્ણાબહેનને જ સંભાળવી પડતી. પણ એમને કામનો બીલકુલ અનુભવ ન હતો, છતાં થોડા જ વખતમાં એક અંગ્રેજ સ્ત્રીની મદદથી કૃષ્ણા ઘરનું બધું કામકાજ કરવા લાગ્યાં.

અલ્હાબાદની શાળામાં એમણે ફ્રેન્ચ શીખવા માંડ્યું હતું પણ તેટલા ફ્રેન્ચ જ્ઞાન પર જીનિવામાં ટટ્ટુ ચાલે એમ ન હતું. આથી જીનિવામાં આવ્યા પછી પ્રથમ એક સ્વિસ સહચરીની મદદથી કૃષ્ણાએ ફ્રેન્ચ શીખવા માંડ્યું. તે જ વખતે જીનિયામાં ઇન્ટર નેશનલ સમર સ્કૂલ નામે એક સંસ્થા થોડા જ વખતથી નીકળી હતી. ત્યાં દુનિઆના સર્વ દેશના વિદ્યાર્થીઓ આવતા. રાષ્ટ્ર સંઘ (લીગ ઓફ નેશન્સ)માં ભાગ લેતા મુસદ્દીઓ, કેમ્બ્રીજ અને ઓક્સફર્ડના પ્રોફેસરો, કેટલાક નામાંકિત લેખકો વગેરે મોટા મોટા માણસોનાં ભાષણોનો કાર્યક્રમ હતો. જવાહરલાલ અને કૃષ્ણા એ બધા કાયક્રમમાં ભારે ઉત્સાહથી હાજર રહેતાં. દર શનીવારે આ સંસ્થા તરફથી મોટી મોટી ટ્રિપો નીકળતી.

કમલાની તબીઅત ઠીક હોય ત્યારે જવાહરલાલ અને કૃષ્ણા એ પ્રવાસોમાં પણ ભાગ લેતાં. કોઇ કોઇ વાર ભાઇબહેનની જોડી બેલ્જી-

શ્રી. કૃષ્ણાના મોટાં બહેન:

શ્રી. વિજયાલક્ષ્મી પંડિત

*

અમ, જર્મની, ઇંગ્લેંડ વગેરે દેશોની પણ સફરે જઇ આવતી.

કેટલીક વાર કૃષ્ણા જવાહરલાલના સેક્રેટરી તરીકે પણ કામ કરતાં. તે વખતનો અનુભવ કહેતાં તેઓ જણાવે છે કેઃ—

'જવાહરના સેક્રેટરી થવું એ કાંઇ હાંશીખેલ નથી, કારણકે એમને સહેજ પણ બેદરકારી અસહ્ય લાગે છે અને અકળાય છે. છતાં બીજું કાંઇ કામ ન હતું, એટલે મેં એમના સેક્રેટરી થવાનું કબૂલ કર્યું. દરેક વખતે મને ડર રહેતો કે રખેને મારી કાંઈ ભૂલ તો નથી થઇ? નહિ તો જવાહર ક્યાંક ચીડાઇ જશે! એ મને કદિ રજા આપતા નહિ, કોઈ કોઇ વાર તો મને એમના પર એવી ચીડ ચઢતી કે ન પૂછો વાત. વચમાં વચમાં અમે કેટલાંક પ્રેક્ષણીય સ્થળો જોવા જતાં. તે વખતે હું કોઈ વાર કહું કે "ભાઈ, તમે જરા હમણાં એક ટેક્સી ન કરી લાવો? મારા પગ દુઃખવા આવ્યા છે." તુર્તજ જવાહરલાલ કહેઃ 'જો એક શરતે હું તારી વાત કબુલ કરૂં— આજ રાત્રે સિનેમામાં જવાનું આપણે ઠરાવ્યું હતું તે મોકુફ રાખવું પડે' કારણ કે જવાહરના મત પ્રમાણે આ મોજશોખની

બાબત હતી અને તેથી હું લલચાઈશ એમ એ ધારતા હતા. પણ તે વખતે મને એમનું કહેવું સમજાતું ન હતું, પણ હવે તેની પળે-પળે મને ખાત્રી થાય છે.

ઈ. સ. ૧૯૨૭માં બ્રસેલ્સમાં એન્ટી ઇમ્પીરિયાલીઝમ લીગનું અધિવેશન ભરાયું હતું; તેમાં ચીન, જાવા, સીરિયા, પેલેસ્ટાઇન વગેરે દેશોના પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા, હિંદુસ્થાન તરફથી પંડિત જવાહરલાલને પણ આમંત્રણ હતું. અને એ તથા કૃષ્ણાબહેન બંને આ અધિવેશનમાં હાજર રહ્યાં. ઈ. સ. ૧૯૨૭ના ઉનાળામાં પંડિત મોતીલાલજી યુરોપ આવ્યા અને તે વખતે એમને એવા આરામની જરૂર પણ હતી. બધું મંડળ લંડનની એક હોટલમાં મુકામ કરી રહ્યું હતું. પં. મોતીલાલજી જવાહરલાલને હેરોમાં અભ્યાસ માટે મૂકવા આવ્યા હતા, ત્યારે આ હોટલમાં જ ઉતર્યા હતા, એમ કહેવાય છે.

એક દિવસ કૃષ્ણાબહેન પોતાની ટપાલ સબંધી પૂછપરછ કરતાં હતાં ત્યારે ત્યાંના નોકરે નામ પૂછ્યું.

"શું કહ્યું ? નેહરૂ ?"

"હા, નેહરૂ."

"નેહરૂ કે ?" નોકર બોલ્યો. "બહેન-સાહેબ, એ વાતને બહુ વર્ષ થઈ ગયાં. એ જ નામના એક મોટા શ્રીમંત ગૃહસ્થ આજ હોટલમાં ઉતર્યા હતા. એમના પત્ની પણ એમને શોભે એવા સુંદર હતાં. મને લાગે છે કે, એમનો એક ખુબસુરત પુત્ર પણ સાથે હતો. તે નેહરૂસાહેબ સાથે આપને કાંઈ સંબંધ થાય ?"

દરરોજ હજારો લોકો આવતા જતા હોવા છતાં પિતાની આટલી ચોક્કસ યાદદાસ્ત રાખતા નોકર સામે જોતાં કૃષ્ણાબહેન બહુ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયાં.

એકવાર કૃષ્ણાબહેન, જવાહરલાલ વગેરે બધું મંડળ પારીસમાં રહેતું હતું ત્યારે પંડિત મોતીલાલજી એકલા જ જોવા નીકળ્યા. કૃષ્ણા-બહેનને એક લેધરકોટની જરૂર હતી. પણ જવાહરલાલને તે મોજશોખ જ લાગતો હતો, તેથી તેની હાજરીમાં કૃષ્ણાબહેને એ વાત જ કાઢી નહિ. અને મોતીલાલજી ગરબડમાં કૃષ્ણાબહેનનાં શરીરનું માપ લેવાનું ભૂલી ગયાં, પરંતુ કૃષ્ણા એમની લાડકી પુત્રી હતી, ને કોઈ પણ કારણસર કોટ ન લઈ જવાય એ પંડિતજીને પસંદ ન હતું. આખરે કૃષ્ણાબ-હેનની કાઠીની એક અંગ્રેજ બાળાને સાથે લઇ પંડિતજી દુકાને ગયા અને ત્યાંથી એમણે કૃષ્ણાબહેન માટે લેધરકોટ ખરીદો.

ઇ. સ. ૧૯૨૭ ના નવેંબરમાં મોસ્કો ખાતે રશિયન રાજક્રાન્તિની દશમી વરસગાંઠ ઉજવવાનું ઠર્યું હતું. નેહરૂ પિતાપુત્રને ત્યાં ખાસ આમંત્રણ હતું. કૃષ્ણાબહેન પણ એ સમારં-ભમાં મોસ્કો ગયાં, ત્યાંના અનુભવનું એક સંસ્મરણ કૃષ્ણાબહેન આજે પણ કોઈ કોઇ વાર ગમ્મતમાં કહે છે.

એવી જ એક સભામાં શ્રી. કૃષ્ણાબહેન ઢાકાની સાડી પહેરીને ગયેલાં; અને એમના પોશાક તરફ કોઇનું પણ ધ્યાન ખેંચાશે એવો એમને ખ્યાલ ન હતો. એટલામાં એક રશિયન બાળા વહેલી વહેલી કૃષ્ણાબહેન પાસે આવી. એણે કૃષ્ણાનો પાલવ કેટલીકવાર હાથમાં પકડી રાખ્યો. એ અરસામાં એનું ધ્યાન કૃષ્ણાના ચાંલ્લા તરફ ગયું. તે સામે ટીકીને જોઇ રહેતાં એ રશિયન બાળાએ પૂછ્યું, 'હાં, આ કાંઇક તમારા ધર્મનું ચિન્હ હશે, ખરૂં ? અમને રશિ-યનોને તો એવો ધર્મનો આડંબર નથી ગમતો.'

કૃષ્ણાએ કહ્યું: 'ધર્મનું જ ખાસ કાંઇ નહિ, પણ ચાંલ્લો કરવો એ અમારા રોજના પોશાકની માફક હંમેશની ટેવની જ બાબત છે.'

આ સાંભળી રશિયન બાળા ચકિત થઇ ગઇ. એણે પૂછ્યું, 'હા, એટલે તમે તમારૂં સૌંદર્ય વધારવાને જ ચાંલ્લો કરો છો, એમ ને ?

અમને કમ્યુનિસ્ટોને આવા કૃત્રિમ અલંકારોથી કુદરતી સૌન્દર્ય વધારવાની બાબત જરાયે પસંદ નથી.'

મોસ્કોના અધિવેશન પછી થોડાક દિવસે નહેરુ કુટુંબ હિંદુસ્તાન આવવા નીકળ્યું. અલાહાબાદ પાછા ફર્યાં પછી દરેક જણ પાછું પોતપોતાનાં હંમેશના કામકાજમાં પરોવાઈ ગયું. એકલાં કૃષ્ણાબહેનને જ ખાસ કાંઈ કામ નહતું! તે જ વખતે અલ્લાહાબાદમાં મોન્ટીસોરી શિક્ષણ પદ્ધતિ પર એક શાળા ચલાવવામાં આવતી હતી અને એ શિક્ષણ પદ્ધતિનો કૃષ્ણાબહેને ઘણો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. એટલે આ શાળામાં એમને નોકરી કરવાની ઇચ્છા થઈ. પણ પંડિતજીને આ વાત કદિ પસંદ નહિ આવે તે પણ એ જાણતાં હતાં.

આથી એક દિવસ પં. મોતીલાલજી ખુશમિજાજમાં હતા ત્યારે કૃષ્ણાબહેને એ સંબંધી વાત કાઢી. ધાર્યા મુજબ જ પંડિતજી ચીડાયા. પોતાની પુત્રી અલાહાબાદમાં શિક્ષિકા તરીકે કામ કરે એ ખ્યાલ જ એમને વિચિત્ર લાગ્યો. વળી નોકરી કરવી જ હોય તો તે બીન પગારે-ઓનરરી કરવી, એવો પંડિતજીનો આગ્રહ હતો. પણ જવાહરલાલ વચમાં પડ્યા, કેમકે એમને કૃષ્ણાબહેન શાંત બેસી રહે એ ગમતું નહોતું, અને કરેલા કામનો બદલો લેવામાં કાંઇ જ હરકત નથી એમ પણ એમનું ધારવું હતું. એમના મતનો સ્વીકાર થતાં કૃષ્ણાબહેન શિક્ષિકા બન્યાં. ગાંધીજીની અસહકારની ચળવળ ચાલુ થતાં સુધી કૃષ્ણાબહેન આ શાળામાં નોકરી કરતાં હતાં.

તે વખતે ઠેકાણે ઠેકાણે વિદ્યાર્થીઓની સંસ્થાઓ સ્થપાતી હતી. આ વખતે અલાહાબાદના યુવક સંઘ [યુથ લીગના]ના કૃષ્ણાબહેન મંત્રી બન્યાં. જવાહરલાલ તેના પ્રમુખ હતા.

ઈ. સ. ૧૯૩૦ ના માર્ચની ૧૨ મીએ ગાંધીજીનો પ્રસિદ્ધ દાંડીનો સત્યાગ્રહ શરુ થયો. નેહરુ પિતાપુત્રને ધારવા મુજબ પકડવામાં આવ્યા. કૃષ્ણાબહેનને પણ પોતાની શાળા છોડી દેવાની જરૂર પડી અને સ્વયંસેવિકા તરીકે એ ભારે ઉત્સાહથી કામ કરવા લાગ્યાં.

કૃષ્ણાબહેન અને કમળા નેહરુ-નણંદ ભોજાઇને બંદોબસ્ત માટે આખો દિવસ તાપમાં ઉભા રહેવું પડતું.

પં. મોતીલાલજીએ પ્રેકટીસ છોડયા પછી થોડા જ દિવસની વાત. અમારૂના ઘણા પક્ષકારો હજી પણ પંડિતજીની સલાહ લેવા આવતા. પણ પંડિતજીને ફરીવાર પ્રેકટિસ ચાલુ કરવાનો મોહ કદિ થયો નહિ. એક વાર એવા જ કોઇક ગૃહસ્થ મોતીલાલજીને એક લાખ રૂપીઆ આપવા આવ્યા. કૃષ્ણા તે વખતે પિતાની પાસે જ ઉભાં હતાં; પિતાએ પુત્રીને ઉદ્દેશીને કહ્યું, "બહેન, તને લાગે છે કે મારે આ લાખ રૂપીઆનો સ્વીકાર કરવો ?"

કૃષ્ણાને ખબર હતી કે ઘરમાં પૈસાની ભારે ટાંચ હતી. એટલે એ લાખ રૂપીઆ ઘણા ઉપયોગી થઇ શકશે, પણ પિતાને એ વાત કદિ પસંદ પસંદ નહિ પડે એવી એમને ખાતરી હતી, તેથી એમણે તત્કાળ કહ્યું: 'આપ એ પૈસા લો એ મને તો વાજબી નથી લાગતું ' અને પછી કેટલાક દિવસ સુધી પંડિતજી પોતાના પ્રશ્નના કૃષ્ણાના એ જવાબ માટે ઘણા આશ્ચર્યચકિત બની જતા.

ઇ. સ. ૧૯૩૨ માં ચળવળ એક વાર ફરીથી ઉછળી આવી. કૃષ્ણાબહેને પણ આ ચળવળમાં અગ્રગણ્ય ભાગ લીધો. ૨૬મી જાન્યુઆરીના સ્વાતંત્ર્ય દિનને દિવસે અલ્હાબાદમાં એક મોટી સભા ભરવામાં આવી. સભાના પ્રમુખપદેથી પંડિત મોતીલાલજીનાં પત્નીએ ખૂબ જોરદાર ભાષણ કર્યું. ૨૭મી જાન્યુઆરીને રોજ સવારે સાડાનવ વાગે આનંદભવનના ચોગાનમાં પોલિસોની લોરી આવીને ખડી થઇ, અને કૃષ્ણા તથા વિજયા-

લક્ષ્મી એ બંને બહેનોને ગિરફતાર કરવામાં આવી. બંનેને એક વરસ સખ્ત મજુરીની સજા થઇ.

આ એક વરસનો અનુભવ જણાવતાં કૃષ્ણાની આંખો કવચિત્ ગર્વથી ચમકી ઉઠે છે, તો કવચિત્ ત્યાંની સ્ત્રી ગુનેગારોની યાદ આવતાં એમની આંખો આંસુથી ઉભરાઇ જાય છે. તેઓ કહે છે, 'એમાંના એકએ પ્રસંગો તો હું કદિ નહિ ભૂલું.'

સજા થતાં પહેલાં કૃષ્ણા અને એમની સહચરીઓને ત્રણ અઠવાડિઆં 'અંડર ટ્રાયલ' તરીકે પૂરી રાખવામાં આવ્યાં હતાં. દરરોજ સવારમાં એક અંગ્રેજ સુપ્રિન્ટેડન્ટ સામે આવી તેમને ઉભા રહેવું પડતું.

એક દિવસ સવારમાં કૃષ્ણાની એક સહચરીને આવતાં જરા વાર થઇ તેથી સુપ્રિન્ટેડંટ ખૂબ જ ચીડાઇ જઇ બોલ્યોઃ 'વખતસર હાજર રહેવાનું તમને કેટલી વાર કહેવું પડે? મારી ટેનિસની મેચ મારી જાય છે.'

આ સાંભળી પોતે કેદી હતાં એ ખબર હોવા છતાં કૃષ્ણાએ સાત્વિક ક્રોધથી ઉછળી પડતાં કહ્યુંઃ 'સાહેબ, ટેનિસની મેચ એક દિવસ ચૂકી જવાય તે માટે તમે આટલા ફફડી જાઓ છો, પણ અમારી મેચ અમે દરરોજ ચૂકીએ છીએ તેનો તમે કદિ વિચાર કર્યો છે ખરો?'

દરેક જણને છ જ સાડીઓ આપવામાં આવતી. તે વખતે ખાદીની સાડીઓ અત્યાર કરતાં ખૂબ જ જાડી અને ખડબચડી આવતી. અને કૃષ્ણા અને વિજયાલક્ષ્મીને અલબત્ત તે પોતાને હાથે જ ધોવી પડતી. ખોરાક તો તદ્દન ખરાબ જ આવતો. આખરે કૃષ્ણા અને વિજયાલક્ષ્મી પોતાની રસોઇ જાતે જ કરી લેવા લાગ્યાં. સાંજે પાંચ વાગે બધાંને કોટડીમાં પૂરી દેવામાં આવતાં. એક સહચરીએ કૃષ્ણાને ઉઠાડી કહ્યું, 'બહાર કાંઇ ખળભળાટ સંભળાય છે? કૃષ્ણા, મને લાગે છે, અગાઉ કોઇક નાચનારી અહીં મરી ગઇ હશે તેનું ભૂત તો નહિ નાચતું હોય?'

કૃષ્ણાને લાગ્યું કે એની સહચરી ઉંઘમાં જ કાંઇ બબડતી હશે. તેથી એણે તેને જાગૃત કરવા માંડી. એટલામાં વચમાં થતો ખળભળાટ વધારે સ્પષ્ટ સંભળાવા લાગ્યો. કૃષ્ણાએ એ રાત બહુ ત્રાસમાં વીતાવી. બીજા અને ત્રીજા દિવસની રાત્રે પણ બરાબર તે જ અવાજ સંભળાયો.

આખરે ઘણા દિવસે કૃષ્ણાને માલુમ પડયું કે રાત્રે રાઉન્ડ લેતી પહેરેગીર સ્ત્રીઓની ચાવીઓનો તે અવાજ હતો.

કૃષ્ણા અને વિજયાલક્ષ્મી છૂટીને પાછાં ઘેર આવતાં જ એમણે આનંદભવનને મોટું ખંભાતી તાળું લાગેલું જોયું. કારણ કે એમનાં છૂટવાની કોઇને જ ખબર ન હતી. બન્નેને તેમની સારી વર્તણુંક માટે પંદર દિવસ વહેલાં છોડયાં હતાં. કમલા નહેરૂ કલકત્તામાં બીમાર હોવાથી કૃષ્ણાનાં માતુશ્રી કલકત્તા જ હતાં. આખરે ખબર પડતાં જ કમળા અને સ્વરૂપરાણી અલાહાબાદ આવ્યાં. વિજયાલક્ષ્મીની ત્રણ પુત્રીઓ તે વખતે પૂનામાં ભણતી હતી. તેથી વિજયાલક્ષ્મી સાથે જ કૃષ્ણા પણ પૂના આવ્યાં. પાછાં ફરતાં રસ્તામાં કૃષ્ણા કેટલાક દિવસ મુંબાઇ રહ્યાં અને ત્યાં જ એમનો ને શ્રી. હઠીસિંગનો પ્રથમ મેળાપ થયો.

"પ્રથમ મેં રાજાને એક પાર્ટીમાં જોયા. તેઓ એક ખૂણામાં બેસી કેટલી શાંતિથી ચિરટ પીતા હતા! બધા લોકોમાં એ કાંઇ જુદા જ જણાતાં' એમ તે સમયનું વર્ણન કરતાં કૃષ્ણાબ્હેન કહે છે.

પછી મુંબાઇમાં કૃષ્ણા ફરીથી એક વાર આવ્યાં ત્યારે એ બંનેનો પરિચય ઘણો જ વધ્યો. પોતાનાં સ્નેહલગ્નની વાત નીકળતાં

કૃષ્ણાબ્હેન ખાસ કહે છે કેઃ 'અમારૂં લગ્ન થશે જ એમ અમને પણ લાગતું ન હતું કારણ કે રાજા અને હું ખૂબ જ સાથે ફરતાં, સિનેમામાં જતાં, પ્રવાસ કરતાં, છતાં એ બધી જ વખતે રાજાએ ભૂલેચૂકયે પણ કદિ મારી સામે વાજબી કરતાં વધારા પડતું ધ્યાન આપ્યું નહતું. આખરે હું પાછા ફરવા ઉપડી ત્યારે રાજાએ એક દિવસ મને કહ્યું, 'કૃષ્ણા, આપણે હવે કયારે લગ્ન કરવું છે ?'

મને આ પ્રશ્નથી એટલું તો આશ્ચર્ય લાગ્યું કે ન પૂછો વાત. પણ મને રાજા બહુ જ ગમતા હતા.

હું અલ્હાબાદ ગઇ તો પણ તેમની યાદ આવતાં હું બેચેન બની જતી. તેથી મેં રાજાને હકારમાં જવાબ આપ્યો.

આ પ્રમાણે સંમતિ આપી કૃષ્ણા અલ્હાબાદ ગયાં તે વખતે એમની બા બીમાર હતાં તેથી તેમને લખનૌ દવા કરાવવા લાવવામાં આવ્યાં હતાં. જવાહરલાલ તે વખતે જેલમાં જ હતાં, તેથી વિજયાલક્ષ્મીને આ ગુપ્ત રહસ્યની કૃષ્ણા મારફત જ ખબર પડી.

માને સાધારણ ઠીક લાગતું જોઇ વિજયા લક્ષ્મી મારફતે ઉપરની લગ્નની વાત કાને નાખી.

આ સંબંધમાં શ્રી. કૃષ્ણાબ્હેન પોતાના શબ્દોમાં કહે છે :—

"મેં ઘરમાં કોઇને પણ પૂછયા વિના લગ્નનું નક્કી કર્યું હતું, પણ તેથી જવાહર અને બા ચીડાશે એમ મને લાગતું ન હતું. કારણ કે મારા પર સૌને વિશ્વાસ હતો. અને હું યોગ્ય બાબત જ કરીશ એવી સૌને ખાતરી હતી. મા મને એક જ વાતનો વારંવાર ડર બતાવતી હતી; અને એ કે, મારે અને રાજાને ઘણા દિવસનો પરિચય ન હતો. અને એવા સામુલી પરિચય પર હું જીવનસાથી પસંદ કરું તે કદાચ જવાહરલાલને નહિ ગમે. આખરે

શ્રી. કૃષ્ણાના પતિ :

શ્રી. ગૌતમ હઠીસિંગ (રાજા)

*

મારી ધારણા મુજબ જ બન્યું. જવાહિરે મને એક વાર એમના ખંડમાં બોલાવી પૂછયુંઃ "કૃષ્ણા, તારા ભાવિ પતિ સંબંધી કાંઇક ખ્યાલ તો આપ !"

મેં કહ્યું "રાજા બેરિસ્ટર છે અને થોડાક વખતથી એમણે પ્રેકટીસ શરૂ કરી છે."

જવાહરે પોતાની પ્રશ્નમાળા ચાલુ જ રાખી: "રાજાને ત્યાં કોણ કોણ માણસો છે ? એમને ભાઇ કેટલા છે ? ઓકસફર્ડની કઇ કોલેજમાં એમણે અભ્યાસ કર્યો છે ?—વગેરે વગેરે—" પણ એમાંના એકે પ્રશ્નનો જવાબ આપવાનું મારાંથી બની શકે એમ ન હતું, કારણ કે એમાંની કોઇજ બાબતની મને ખબર ન હતી ! આખરે જવાહરે ચીડાઇને પૂછ્યું: "તું એમને રાજા કેમ કહે છે તેની પણ તને ખબર છે કે ! તેમના નામના ટુંકાક્ષર તો જી. પી. છે છતાં રાજા શા માટે કહે છે ?"

આ વખતે તો હું ખરેખરી ડઘાઇ જ ગઇ. કારણ કે રાજાએ મને એ સંબંધમાં કાંઇક કહ્યું હતું ખરું, પણ તે હું સાવ ભૂલી ગઇ હતી તેથી મેં બ્હીતાં બ્હીતાં કાંઇક ગોળ ગોળ જવાબ આપ્યો.

જવાહરે ખૂબ જ ચીડાઇ જઇ કહ્યું, 'પૂરી પામરતા કરી છે હોં, કૃષ્ણા!'

'અને એ ખંડમાંથી તુર્ત જ ચાલ્યા ગયા, પણ ત્યાર પછી યે કેટલીક વાર સુધી મારી છાતી ધડક્યા કરી.'

*

પરંતુ કૃષ્ણાએ પોતાની એ ભૂલ તત્કાળ સુધારી લીધી. એમણે શ્રી. ગૌતમ હઠીસિંગને પત્ર લખી તેમની સર્વ હકીકત મંગાવી અને શ્રી. હઠીસિંગે જે ઉત્તર મોકલ્યો તે યાદ કરતાં કૃષ્ણા હજી પણ હસી હસીને થાકી જાય છે.

મિ. હઠીસિંગે બધી માહિતી લખી મોકલી હતી. આખરે જવાહરલાલ મિ. હઠીસિંગને મળવા ખાસ મુંબાઇ ગયા અને એમણે આ વાત ગાંધીજીને કાને નાંખી. શ્રી. હઠીસિંગના કુટુંબ સાથે ગાંધીજીને સારો પરિચય હતો તેથી એમણે મિ. હઠીસિંગને એક વાર જાતે જોવાની ઇચ્છા દર્શાવી. મિ. હઠીસિંગ ગાંધીજીને મળવા ગયા અને ગાંધીજીએ તેમને એટલા અવળા-સવળા સવાલ પૂછ્યા કે તેથી તે કાંઇક ચીડાયા પણ ખરા. આખરે ૨૦મી ઓકટોબર ૧૯૩૩માં કૃષ્ણાબ્હેનનું મિ. હઠીસિંગ સાથે લગ્ન થયું. ખુદ ગાંધીજી સમારંભમાં આવી ન શકવાથી એમણે પોતાના તરફથી શુભ આશીર્વાદ મોકલ્યો હતો.

આખરે કૃષ્ણાએ અલ્હાબાદ છોડયું. અમદાવાદમાં સાસરે આવતાં પ્રથમ કેટલાક દિવસ એમને બહુ બેચેની લાગી. બધા જ કાશ્મીરી લોકોની જેમ કૃષ્ણાને પણ માંસ અને મચ્છીનો ખોરાક પ્રિય હતો; પણ શ્રી. હઠીસિંગના ઘરનાં બધાં માણસો શાકાહારી હતાં. તેથી કૃષ્ણાને સાસરમાં બહુ વસમું લાગ્યું. શ્રી. મહાદેવભાઇ દેસાઇના આગ્રહને લઇ કૃષ્ણાબ્હેને નાનપણમાં માંસ ખાવું છોડી દીધું હતું. પણ તે બેત્રણ વરસ પૂરતું જ. પરંતુ હવે સૌ. કૃષ્ણા હઠીસિંગને પૂછીએ તો કહેશેઃ "માંસ કે? મને અગાઉના જેટલું જ પ્રિય છે, પણ હવે તેના વિના મને અટકી પડતું નથી."

થોડા વખતમાં હઠીસિંગ દંપતીએ મુંબઇમાં એક નાનકડા બ્લોકમાં પોતાનો ઘરસંસાર માંડયો. શરૂઆતમાં કોઇનો ખાસ પરિચય ન હતો, પણ પોતાની આજુબાજુ સ્ત્રીપુરુષોનું મિત્રમંડળ જમાવવાની કૃષ્ણાબ્હેનની સહૃદયતા વખાણવા લાયક છે.

અત્યારે કૃષ્ણાબ્હેન ૩૯ વર્ષનાં છે. પણ એ થોડી ઉંમરમાં પણ એમણે દુનિઆનો વિવિધ અનુભવ લીધો છે. થોડા વર્ષ પર થયેલા રણજિત પંડિતના અવસાનથી તો નહેરૂ કુટુંબ પર સખત આઘાત થયો છે જ; વળી ૧૯૪૨માં ઓગસ્ટમાં શ્રી. હઠીસિંગ પણ જેલમાં ગયા હતાં. આ સર્વ પ્રસંગો યાદ આવતાં શ્રી. કૃષ્ણાબ્હેન આંખો મીંચી શાંત પડી રહે પણ તે એક ક્ષણ વાર જ. તત્કાળ એ કહે કે, "મારો હર્ષ અને અજિત મોટા હોત તો હું પણ રાજકીય ક્ષેત્રમાં નક્કી ઝુકાવત. ગાંધીજીનાં માર્ગમાં મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. જવાહર માટે મને ભારે ગર્વ થાય છે. રાજાના વિયોગથી મને કદિ કદિ ગમગીની થતી તો પણ તે ક્ષણિક જ, કારણ કે સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મેળવવી હોય તો આવા કેટલાં ય બલિદાન આપવાંજ પડે. તો પછી તે સ્વાતંત્ર્ય માટે મારાં પ્રિયજનો જેલમાં જાય તો શું? અરે ખુદ તેમના પ્રાણનું બલિદાન આપવું પડે તો પણ તેનું મને દુઃખ ન થાય.'

શ્રી. કૃષ્ણાબ્હેનની કલમમાં પણ જાદુ છે અને તેની સાક્ષી તેમણે પોતે પોતાનો જીવન પરિચય લખ્યો છે તે પુસ્તક With No Regret પૂરી પાડે છે.

સમાજ અને કુટુંબના ત્રાસથી કંટાળેલી વિધવાનાં

તીડનાં ટોળાં

લેખક :
શ્રી. ગુણવંતરાય આચાર્ય

*

હવેલીની શેરી મૂળમાં જ સાંકડી હતી. સવારના પહોરમાં મંગળાના દર્શન માટે મુમુક્ષો જ્યારે દોડતાં દોડતાં હવેલી તરફ જતાં, અને બપોરે જ્યારે હવેલીની ગાયો શેરીમાં રઝળતી ત્યારે એ સાંકડી શેરી વધારે .સાંકડી બનતી.

ચોપાસ વેરાયેલાં અને છંટાયેલાં પાણી, કચરો અને લગભગ એકએક પ્રકારની ગંદકી-વાળા કાદવમાંથી એક માનવી ચાલી શકે એવી પગથી પડી હતી, એટલો જ ભાગ રાહદારી-ઓને ચાલવા માટે, ભક્તોને દોડવા માટે અને ગાયોને રઝળવા માટે નક્કર હતો. બાકી બધે ભીની ને ભેજવાળી ચોલાણુ જેવું જ હતું. એવી એ શેરી સાંકડી હતી.

.પરંતુ આજ આ સાંકડી શેરી .વધારે સાંકડી બની હતી. મંગલા-દર્શનની આતુર દોડધામને પણ મંદ કરી નાખે, ભક્તિના કેફને હળવો કરી નાખે એવી એક વાત આજે બની હતી. એ વાત બહુ રસિક હતી એમ સહુના એ વાતના તાર ઉપર મંડાયલા સરવા કાનો ઉપરથી દેખાઇ આવતું હતું.

'કેમ સાંભળ્યું કે?'

'શું?'

'પેલી રમાની જ વાત તો. તમને ખબર નથી કાંઈ?'

'ના, શું છે? કહો તો ખરાં! રમા તો પેલી માસ્તરાણી કે નહિ?'

'હા, હરખા હરિરામની છોકરી. નાનાલાલ નાગરવેલિયા સાથે એને પરણાવેલી. બાળરાંડ હતી. વિધવા થયા પછી સાસરામાં આઠ દશ વર્ષ રહી ને પછી સાસરામાંથી નાસી ગયેલી. અને પછી કન્યાશાળામાં માસ્તરાણી થઇને રહેલી.

'હા. હા. એ રમાને તો અમે ઓળખીએ

ખરે, આ વાત રસિક હતી. રમા ગામમાં એક જાણીતી વ્યક્તિ હતી. સસરાના ઘરમાં એ આઠ વર્ષ સુધી રહેલી. બાળકમાંથી જુવાન ત્યાં થયેલી. સસરો ગામનો એક 'સારો' માણસ હતો. એવા સારાં સાસરામાંથી એ એક રાતે પહેરેલે કપડે નાઠેલી. સસરાએ લોકપ્રતિષ્ઠા, સંયુક્ત કુટુંબ, પોતાની કૌટુંબિક આબરૂ વગે-રેને આગળ કરી, એને મેળવવા નાતના પંચમાં ને દરબારી અદાલતમાં ખૂબ મથામણ કરેલી, પરંતુ એ ફાવેલો નહિ. અને રમા સસરાની છાતી ઉપર ગામની કન્યાશાળામાં મહેતીજીની નોકરી કરતી હતી. આવી રમાને ગામમાં કેમ કોઇ ના જાણે? પીઠ પાછળ ઘણા એને 'માથાં ફરેલી' કહેતા. એવી એ રમા હતી. એના નાસી જવાની વાત રસિક કેમ ન હોય?

ભક્તોની ભક્તિ જાણે કે આ વાતના રસપુરમાં તણાતી હતી.

'પણ સાંભળ્યું, એ નાસીને ગઇ ક્યાં? એણે તો મેમણ શકુરનું ઘર માંડયું. બ્રાહ્મણી, વંઠે ત્યારે તરકવાડે જાય.'

'હેં !'

આશ્ચર્યના આ એક ઉદ્દગારમાં વાત સાંભળનારના માનસનો પરિચય થતો હતો. ઘણાને તો એમાં સ્ત્રી–ચરિત્રનો ભાસ થતો. ઘણાને એમાં સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યનો આખરી અંજામ દેખાતો. કોઇકને એમાં ગલીપચી દેખાતી.

પરંતુ માનવસ્વભાવની નિર્બળતાઓ છતાં પણ સમાજના ઉત્કર્ષની-આશા :નાણુઃ નથી થતી, કેમકે હજાર માનવીઓનાં સંઘમાં કોઇ એકાદ તો પારખુ હોય છે.

સહુ કોઇના આશ્ચર્યના ઉદ્દગારનો પ્રધાન સૂર હતોઃ 'એ તો અમે એ વખતે જ ધાર્યું હતું. એના કરતાં આટલું મોડું કે વહેલું થયું એની જ અમને નવાઇ લાગે છે.' ત્યારે આવા એકાદ બે પારખુઓના આશ્ચર્યના ઉદ્દગારનો ધ્વનિ વેદનાભર્યો હતોઃ 'આવું અમે નહોતું ધાર્યું. આ વાતે આવું 'અણધાર્યું' સ્વરૂપ કેમ લીધું હશે?'

*

આ અને આવી લોકચર્ચાઓ જેટલી ઝડપથી જાગે છે એટલી ઝડપથી નથી શમતી. પવનમાં સુક્કાં પાંદડાંઓ પણ ઉડે એમ, આ વાર્તાવૃક્ષના પાંદડાંઓ પણ લોકોની ચર્ચાઓની પાંખ–ચર્ચાઓની પાંખ ઉપર બેસીને ચોપાસ ઉડવા લાગ્યાં. કોઇએ રમાને ભોળાંછળી કહી. કોઇએ રમાને તોફાની કહી. કોઇએ રમાને વેરેલી કહી. કોઇ એ રમાને 'ઉસ્તાદ' પણ કહી. કોઇએ એને 'કુટુંબભોળું' કહી. કોઇએ નાતને તો કોઇએ સસરાને નમાલો ગણાવ્યો. કોઇએ આવું આવું બનતું અટકાવવાની જવાબદારી રાજ્ય ઉપર નાંખી. લોકચર્ચા સદાકાળ હકીકત કરતાં અભિપ્રાયને વધારે વજુદ આપે છે. એટલે સમાજ અનાચાર કરતાં અનાચારનાં આભાસને વધારે નિન્દે છે. એટલે જ સમાજની દ્રષ્ટિએ મેમણ શકુર કરતાં રમા વધારે દોષપાત્ર હતી.

આ લોકચર્ચાની નાયિકા રમા બાર વર્ષની વયે વિધવા બનેલી. એ વખતે શારદા કાયદો અમલમાં ન હતો. અમલમાં હોત તો એના માતાપિતા પાડોશના કોઇ દરબારી ગામમાં જઇને પરણાવત. આઠ વર્ષે એ પરણેલી. બાર વર્ષે વિધવા બનેલી. ત્યાર પછી રમા સાસરે રહેતી.

આઠ વર્ષ એ સાસરે રહી ને એક રાત્રે એ નાઠી. પહેરેલે લુગડે ને ઉઘાડે માથે એક અંધારી રાતે એણે સાસરાનું ઘર છોડયું. પણ એણે જવું ક્યાં? પિતા ઘરમાં સંઘરશે? નાત એને પિતાના ઘરમાં સંઘરાવા દેશે? કોઇ ઘોર આંધી એના મગજમાં :ત્રાટકતી હતી. ઘોર નિરાશા તેના હૃદયમાં હતી. આંધળો વેગ એના પગમાં હતો. પોતે ક્યાં જાય છે એની એને સૂઝ પડે એ પહેલાં તો એ ગામના પાદરના કૂવાને કાંઠે આવી ઊભી. હિંદુ વિધવાના હૃદયમાં કૂવા, વાવ કે સરોવરના જળનો અનહદ સાદ સદીઓથી જાગે છે. કૂવો એ એમની બુદ્ધિનો વિષય નથી—પ્રેરણાની નિષ્પત્તિ છે.

કૂવાને કાંઠે એક ગૃહસ્થ નહાતા હતા. ગામની ધર્મશાળામાં એ ઉતર્યા હતા. આખા દિવસની ગરમીનો ઉકળાટ એક નોકરે ખેંચેલા કૂવાના જળ વતી એ શમાવવા માગતા હતા. એ હતા કેળવણી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટર. એણે રમાને વારી, આશ્વાસન આપ્યું. રમાને લખતાં વાંચતાં શીવતાં ગૂંથતાં ને રાંધતાં આવડે છે એમ જાણી સ્થાનિક કન્યાશાળામાં નોકરી પણ આપી.

વળતે દિવસે રમા ગામમાં નામચીન બની. ને પછી એકાદ વર્ષ સુધી એનું નામ કોઈ ને

કોઇ પ્રસંગે ગામની જીભ ઉપર રમતું રાખ્યું. પિતાએ રમાને આપેલો ઠપકો ને પોતાના ઘરમાંથી એને ફરમાવેલી કાયમી હદપારી, રમાનો કબજો પાછો મેળવવાના સસરાએ નાતને કેળવણી ખાતાથી માંડીને અદાલત સુધી કરેલા પછાડાઓ લોકના કાનોમાંથી ને કાન દ્વારા જીભમાંથી રમાને નડોતા ખસવા દેતા.

ને પછી તો એ વાતને ચાર વર્ષ થઇ ગયાં. વળી ફરીને એક વાર પાછી રમા નાઠી. ગયે વખતે નાસીને એ કન્યાશાળામાં રહી હતી. આ વખતે નાસીને મેમણ શકુરને ત્યાં રહી. લોકચર્ચાને આવો રસિક વિષય બીજો કયો મળે એમ હતું?

*

નદીને સામે કાંઠે મેમણ શકુરનો બંગલો હતો. મેમણ શકુરની આબરૂ જુદા જુદા લોકવર્ગમાં જુદી જુદી હતી. ગામમાં એની કટલરીની દુકાન હતી. વેપારીઓમાં એનો વહેવાર સારો ગણાતો. ગામમાં રેલસંકટ હોય, દુષ્કાળનું કામ હોય, સંઘિની ગાયો આવી હોય કે એવું બીજું કોઇપણ કામ કોઈ કરતું હોય તો મેમણ શકુરના સહકારની એને ખાત્રી રહે. ગાંહનું ગોપીચંદન ઘસવામાં, પગ ઘસવામાં કે પાંચ પૈસા જાતના ખર્ચી નાખવામાં પણ એ મિંયાં પાછો પગ ન ભરે એમ ગામના લોક અનુભવથી જાણતા હતા. નાટક કંપની આવે તો 'મિંયાં શકુરભાઈ' એના ઉતારા, સાધનો વગેરેની સગવડ કરી આપે. ગામમાં કાંઈક ધાંધલ કરવું હોય તો પણ 'મિંયાં' આગળ થાય. માનવસ્વભાવના ચોક્કસ ખંડો પાડીને માનવીઓનું વર્ગીકરણ કરનારાઓને શકુરને 'સારો' માણસ ગણવો કે 'નઠારો' ગણવો એની સૂઝ નડોતી પડતી. એટલે લોકોએ શકુર અને શકુર જેવાઓ માટે એક અલાયદો વાડો રાખ્યો છે. જેને પૂછો એ શકુરના સ્વભાવનું વર્ણન એક જ શબ્દમાં કરે: 'એ તો મિયાંભાઇ છે.' એવો એ શકુર મેમણ હતો. અને એવા મેમણના ઘરમાં બ્રાહ્મણ વિધવા રમા આજ બેઠી હતી.

*

બંગલાની ઉંચી અટારી નદી ઉપર પડતી. એ અટારીમાં એક દિવસ રમા બેઠી હતી. નદીના જળમાં પોતાના જીવનની જાણે કે એ ઝાંખી કરતી હતી.

એણે નદીનાં પાણીમાંથી પોતાના જીવનના પરપોટાઓને ઉઠતા, ફુટતા, નવેસરથી બંધાતા જોયા. નદીનાં પાણી જાણે વમળે ચડયાં હતાં.

એણે જોઇ ચાર—પાંચ વર્ષની છોકરી-ઉછળતી, નાચતી, હસતી, ને રમતી. માતાના વહાલ એના ઉપર ઢોળાતાં હતાં.

ને એણે જોઈ દશેક વર્ષની એક છોકરી, કોઇ કાબેલ ચિત્રકાર પોતાના તૈયાર ચિત્રમાં નવેસરથી રંગોની મિલાવટ ને જમાવટ કરતો હોય એમ આવતી જોબનપુર રમણીયતાના રંગોની તંદુરસ્તી એના અંગેઅંગમાં પૂરતી હતી. માતાના વહાલમાં કાંઇક વેદના હતી. ભાવિની પુરોગામી પીડાએ એ કંઠને જાણે કાંઇક કઠોર કર્યો હતો. 'હવે નથી કરવું લેસન. કર્યાં લેસન બહુ. આ શાક વધારી નાંખ. સાસરે જઈતે રાંધતાં નહિ આવડે તો સાસરિયાં કહેશે કે આવડી જડધા જેવી માએ છોકરીને કાંઇ શીખવ્યું છે કે નહિ?' સાસરિયાં આમ કહેશે ને સાસરિયાં તેમ કહેશે. એ માતાનું સતત ચિંતન ક્ષણે ક્ષણે સંભળાતું. માતા જનેતા ટળીને સાસરાની સૃષ્ટિના ચોકીદાર જેવી બની હતી.

વામમાર્ગીઓનો નવરાત્રીનો શક્તિ–ઉત્સવ તમે જોયો છે? ત્યાં દેવીનું સાનિધ્ય કલ્પાય છે. નગરનારીઓ રાસ ઝીલે છે. અખંડ જ્યોતે ધૂપદીપ જલે છે. આસોપાલવના તોરણે મંડપ શણગારાય છે. ને આ તમામ સામગ્રી ખડકાય છે એક અબોલ પશુના વધ માટે. એણે

જોયા ચાર ઘરરથંભો, આસોપાલવના તોરણે મહેકો મંડપ એની આંખની કીકીમાં રમવા લાગ્યો. નગરની તો નહિ, પણ જ્ઞાતિની નારીઓ ગીતો ગાતી હતી. અખંડ દીવે અગ્નિ જલતો હતો. વિષ્ણુ દેવનું સાનિધ્ય કલ્પાયું હતું ને આ તમામ સામગ્રી ખડકાઇ હતી એક અબોલ બાલ હિન્દવાણીના વધ માટે, ને એ વધરથંભોને વીંટળાઇને શિકાર નાસી ન જાય એની ચોકી જાણે કરતો હોય એમ પુરુષસમાજ ખેડો હતો.

બસ, સ્મૃતિચિત્ર આંહી ખતમ થયું. ને પછી ઓથારની દુનિયા જાણે સળવળી. કોઇ મોટા પથ્થરને ઉપાડીએ ને નીચેથી વીંછીના બચલાં બહાર નીકળી આવે એમ ભારે દબાયેલા હૃદયનો ભાર હળવો થતાં અંદરથી જાણે કે વીંછીના બચલાં બહાર નીકળ્યાં ને એને ડંખવા લાગ્યાં.

એનો પતિ ક્યારે મરી ગયો એની એને ખબર નહોતી. એનો ચુડો ક્યારે ભાંગ્યો એની માહિતી નહોતી. એ સમજણી થઇ ત્યારથી વિધવા જ હતી.

જલબિન્દુઓમાંથી લોહીની ધારે એણે સસરાનું ઘર રચાતું જોયું ને એ કસાઇખાનાના દેખાવને જોઇ એ કમકમી. ચાર-પાંચ વર્ષ એણે મજૂરીનાં કાઢ્યાં ને પછી એણે જુવાન દિયરની આંખો ફરેલી દીઠી. પાડોશીની આંખ ફરેલી દીઠી. આઠ વર્ષ પસાર થયાં. એ પડી હતી? કોણ જાણે! એ બચી હતી? કોણ જાણે!

ને એક દિવસે પાડોશમાં રહેતા મેમણ શકુરે એને ટાઢે થરથરતી સવારના પહોરમાં પાણી સારતી જોઇને એ સાંભળે એમ ઉદ્ગાર કાઢ્યા; 'આટલું આટલું દુઃખ ભોગવે છે એના કરતાં મારા ઘરમાં બેસી જા ને? પેટને માટે મજૂરી તો નહિ કરવી પડે ને!'

એ શબ્દો એણે સાંભળ્યા. એને અંગે અગ્નિ લાગી. પેટને માટે મજૂરી! શું સમજે છે આ મિંયા? એક બ્રાહ્મણી સામે નજર નાંખવાની એની હિંમત? શા માટે એને શૂળીએ ન ચડાવવો? પણ સાચો ડંખ તો એ હતો કે એની વાત સાચી હતી. મજૂરો તો મજૂરી કરીને પેટનો ખાડો માત્ર પૂરે છે. એ વિધવા હતી એ માટે કામ તો સરજાયું હતું, પણ એની મજૂરીની પણ ચોરી? એ પાણી સારતી હતી એ બીજા ઢોળતા. એ રાંધતી હતી એ બીજા ખાતાં. એ વાસણ માંજતી ને બીજા એ બગાડતા. એ કામ કરતી ને બીજા એ કામનો લાભ લેતા. ને આ બધાના બદલામાં એને શું મળતું હતું? કોળિયો ધાન ને છાલિયું છાશ! રમાને વૈધવ્યનું રહસ્ય તે રાત્રે સમજાયું. વિધવા એટલે જીવનદાસત્વની મૂર્તિ, હિન્દુ-હબસી—ગુલામ.

તે જ રાત્રે એના અંતરમાં સામાજીક પ્રબંધ સામે બંડની વૃત્તિ જાગી. પહેરેલા કપડે ગુલામગીરીના એ કારાગારમાંથી એ નાઠી. કન્યાશાળામાં એ પછી મહેતીજી થઇ. સ્વતંત્ર કમાણીએ એનામાં સ્વમાન જગાવ્યું. સ્વતંત્ર જીવને એનાં અંતરમાં તાલાવેલી જગાવી. એ દિવસે એ જાણે ફરીને જન્મી.

ને—ને—ને એક રાત્રે સાહેબનો પટાવાળો એને ફાનસ લઇને તેડવા આવ્યો. એનું માથું ભમી ગયું. પટાવાળાનું ફાનસ એણે ઝુંટવીને ફોડી નાંખ્યું. પટાવાળાને એણે તમાચો માર્યો. મહેતીજીના ચંડી સ્વરૂપને જોઇને છળી મરેલો પટાવાળો માલ પંપાળતો 'સાહેબ' પાસે જવાને અંધારી રાતે અંધારે રસ્તે એક બાજુ દોડ્યો. અને રમા પહેરવાનાં લુગડાંનું એક નાનું પોટલું બાંધીને પોતાનું ઘર ઉઘાડું મૂકીને બીજે રસ્તે ચાલી નીકળી.

જો શરીર એ વિધવાનું એકમાત્ર નાણું હોય તો શા માટે એની વાજબી કિંમત ન લેવી? મારે રીબાઇ રીબાઇને ચુંથાવાનું જ સરજત હોય તો આપમેળે જ શા માટે એ

સરજત ન સ્વીકારવું ?

તે દિવસે મધરાતે એણે મેમણ શકુરના નદીપરાના બંગલાનો દરવાજો ખડખડાવ્યો.

પાંચ વર્ષ એ વાતને થઇ ગયાં હતાં.

*

દરિયામાં ડુબકી મારીને કોઇક એકાદ મરજીવો મોતી લાવે છે ને કોઇક કાદવ પણ લાવે છે. રમાએ પણ તળાવમાં ડુબકી મારીને કેવળ કાદવ ડહોળ્યો હતો. મેમણ શકુર રંગીલો માણસ હતો ને એને બંગલે મહેફીલ જામતી.

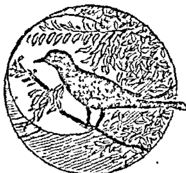
પાંચ વર્ષમાં વાસનાનાં વહેણ સૂકાઇ ગયાં હતાં. શરીર ઉપરથી જોબનની ખાલ ઉતરી ગઈ હતી. શરીર નીચોવાઇ ગયું હતું.

રમા મનમાં ને મનમાં ધૂંધવાતી હતી. એનું માથું ક્યારનું યે ભમી ગયું હતું ને એના અંતરમાં આતશ શેનો હતો એની રમાને ખબર નહોતી, પરંતુ એ એના શરીરને ભરખી ખાતો હતો. એનું અંતર પછડાટા મારતું હતું ને એ પછડાટ શેના હતા તે એ કહી શકે એમ નહોતું. ઘણીવાર રાતોની રાતો પરસેવાથી રેબઝેબ થતા બદને દાંતોની કરાલ બનેલી બીડમાં પોતાના સુકાયેલા હોઠને પીસીને એ પથારીમાં પ્રેત જેવી બેસી રહેતી. ત્યારે શકુર કે એના સાગ્રીતો એને જુવે તો એનાથી હજાર હજાર જોજન દૂર નાસે એવું એનું સ્વરૂપ બનતું. અંગેઅંગમાંથી જાણે કે કાંઇક બહાર નીકળવા માગતું, કોઇક બોલવા માગતું, કોઇ ભભૂકી ઉઠવા વાંછતું.

ને આ વણપારખ્યો તનમનાટ પાંચ વર્ષથી વાસનાને રૂપે કાંઇક પોષાતો. ને રમા મન મનાવતી કે એનું દબાયેલું જોબન આજ ઘોડાપુર માણી રહ્યું છે.

ને એ બંગલામાં રમાની એવી એક રાત પછીની રાતોની રાત સુધી વાસનાઓની ભરતી સભર રહેતી. પ્રત્યેક દિવસ એના અંતરના આતશમાં જાણે કે એક નવું ઇંધન સીંચાતું.

કોયલને !

સંગીતના સૂર તું સુણાવ,
કોયલડી, દુનિયાને સંગે ડોલાવ !

અંધારી કેવી એ રાત હતી મેઘલી !
દૂરથી તું કૈંક ગીત ગાતી'તી એકલી !
તારો એ આંબો બતાવ ! કોયલડી...

ઉંચા આવારા હશે, મધુરા મુખવાસ હશે,
સંગીતના શાસ્ત્રાક્ષર શીખ્યા પણ ત્યાં હશે,
તારો એ દેશ બતાવ ! કોયલડી...

કોમળ એ કેવો હશે ! લીસો પણ બહુ હશે !
ધીરો, મધુર, છતાં સંગીતે વિશાળ હશે !
તારો એ કંઠ બતાવ ! કોયલડી...

નાની શી કાળી છે કાયા તો ઉપરે !
આવાં આનંદ ગાન તો ય કેમ ઝરઝરે !
તારૂં એ હૈયું બતાવ ! કોયલડી...

જગમાં ભૂમિ માતનાં દુઃખડાં ભુલાવવા,
પ્રેમ શૌર્ય આનંદનાં કાવ્યો સૌ પ્રેરવા,
મારાં ઉદ્યાનો ગજાવ ! કોયલડી...
દુનિયાને સંગે ડોલાવ !

સંગીતના સૂર તું સુણાવ,
કોયલડી, દુનિયાને સંગે ડોલાવ !

કુ. ઉષા ધોળકીયા.

પાંચ વર્ષ એમ ને એમ વહી ગયાં. પાંચ વર્ષ પછી એક રાતે રમા નદીકાંઠે બેઠી હતી. માથે શીતળ ચાંદની રમતી હતી. હૈયામાં હુતાશન ધમતો હતો.

મેમણ શકુર થોડીવાર પછી આવ્યો અને બેઠો. 'સાંભળ્યું કે?' એણે કહ્યું.

'શું?'

'પેલા મૂળજી હરજીવનની દીકરીએ કૂવો પૂર્યો.'

'હેં! રમાને જાણે વીજળીનો આંચકો લાગ્યો. શકુર એની નણંદની જ વાત કરતો હતો! નણંદ વિધવા હતી!

'ગર્ભ રહી ગયો હતો. ગર્ભપાત કરવાની ખાનગી મહેનત તો કરી જ હશે ને, પણ ફાવી નહિ હોય. લાશને દવાખાનામાં ચીરી તો અંદરથી છોકરું નીકળ્યું.'

રમા ચૂપ બેસી રહી. ક્યાંય સુધી એ એમ ને એમ બેઠી રહી. એકાએક જાણે કે એના મગજમાં વીજળીની આગધારે પ્રેરણા આવી. એકાએક હૃદયનો આતશ બહાર ભભૂકી નીકળ્યો ને એના લાલપીળા પ્રકાશમાં નહિ સમજાયેલી વાતો સમજાવા માંડી. રમાના પછડાટા વાસનાના નહોતા—મુક્તિની ભૂખના હતા; જગતે સરજેલા આ ઘોર કારાગારમાંથી કેમ નીકળવું એની વિચાર વેદનાના હતા.

શકુર સાથેનો પોતાનો સંબંધ પણ એને હવે ખરો સમજાયો. *શકુર એની વાસનાની* મૂર્તિ ન હતો, પરંતુ આર્થિક મુક્તિની આશા હતો. અસમાન વિચારો ધરાવનારાઓનો અભંગ સમાગમ જુન્સીમાં પરિણમે છે. જુન્સી એ અસમાન વિચારોના ક્ષેત્રનું સંધિસ્થાન માત્ર છે એ એને સમજાયું.

ને રમાના અસ્પષ્ટ વિચારોએ તણખાની લાલાશ અને તિખાશ પકડી. હોઠ પીસી એ ઊભી થઈ: 'હું—હું એ કરવાની કરવાની ને કરવાની જ.' ને એના અવાજમાં સિંહણની બેપરવાભરી મગરૂરી આવી.

'હું જાઉં છું.' એણે શકુરને કહ્યું.

'ક્યાં?'

'હું જાઉં છું' હોઠ પીસીને એણે કહ્યું. 'હું હવે એક પળ પણ નહિ રહી શકું. મારે એક કાર્ય કરવું છે, એ કરવાને હું જાઉં છું.'

'નાસી જવું છે કે?' શકુરે કાંઈક તિરસ્કાર ને કાંઈક રોષથી કહ્યું. 'હવે બેસ નીચે.'

રમાના રોમેરોમ કંપતા હતાં. એણે શકુરને તમાચો માર્યો. 'તું રોકીશ? અને મને?'

શકુર ઊભો થઈ ગયો. સદા તલસતી રમામાં એને આજે કાંઈક નવું દેખાયું. તમાચો એ જીરવી ગયો.

રમાએ કહ્યું: 'શકુર, મને માફ કરજે. મારે તને તમાચો નહોતો મારવો જોઈતો, પણ અત્યારે મારૂં હૃદય મારા મગજના કબજામાં નથી. મારા અંતરમાં ભૂખ જાગી છે, કરાલ કાલી બનવાની; આ આખાયે સમાજને મારી મુઠ્ઠીમાં ભીંસી નાખવાની, પુરુષને માથે પગ મૂકીને ઉભવાની. મને હૈયે હામ જાગી છે હવામાં ઝંડો ફરકાવવાની ને મારો રોમેરોમ 'બળવો, બળવો,' પોકારી રહ્યું છે.

શકુરને આ વાત ન સમજાઈ. એની બુદ્ધિને આ વાત અગમ્ય હતી. એ એની સામે જોઈ રહ્યો.

'શકુર, હું તારે ત્યાં કેમ આવી? પેલી વિધવાએ આપઘાત કેમ કર્યો? હજારો વિધવાઓ કેમ નાસે છે? અને નસાડીને એનો વેપાર કરનારાઓ એ વિધવાઓને કેમ ભોળવી જઈ શકે છે? એ તમામની પાછળ વાસના નથી. જોખમ નથી. જુવાની નથી.'

'ત્યારે શું છે? નાસેડુ વિધવાને છુટ કેટલી બધી?'

'અરે ઓ મૂર્ખ!' રમા તિરસ્કારથી હસી. શકુરે એને પહેલી જ વાર મુક્ત હાસ્ય કરતાં જોઈ, અને એની બુદ્ધિ થઈ ગયેલી

લિપ્સા નવેસરથી જાગી. કંઠે વળગી પડતી બામણી કરતાં આમ ચાહન તિરસ્કાર કરતી રમણી એને રમણીય લાગી; 'એની પાછળ કેવળ વાસના જ હોય તો સમાજની દંભી લોકલાજના પડદા નીચે એને ઓછી તકો મળે છે? શું એને ઓછી સગવડ મળે છે?'

'બેવકૂફ, વિધવા એટલે સાધારણતઃ નાતની વહુ ને ઘણીવાર કુટુંબની વહુ. પણ નાસતી વિધવાઓને એ સ્વતંત્રતા નથી જોઇતી. એને જોઇએ છે લોખંડી ચોગઠામાંથી મુક્તિ. આર્થિક પરાધીનતામાંથી મુક્તી. એ નાસે છે એ કોઇનો હાથ ઝાલીને પોતાનું સ્વતંત્ર ઝુંપડું બાંધવાની એકમાત્ર નેમથી. ને—ને—કેટલાક સોદાગરોએ એ ભાવનામાંથી પેટની રોજગારી શોધી!'

રમાની આંખોનો આતશ શકુરને જાણે ડામી રહ્યો. એના અંગેઅંગમાંથી વિરાટ સ્વરૂપની જાણે કે પાંખો પ્રગટતી હતી. એ પાંખો ઉપર બેસીને જાણે રમા હવામાં ઓગળતી હતી ને એનું સ્થાન લેતી સાથેસાથ 'માથાં ફરેલી' બનેલી જાજરમાનને વિફરેલા સિંહણ સમી આ નારી.

'શકુર, તેં તીડનાં ટોળાં જોયાં છે?'

'હા કેમ?' આ ઓરતને આજે શું થયું હતું અને શા માટે એક વિચાર ઉપરથી બીજા વિચાર ઉપર કૂદાકૂદ કરતી હતી એની શકુરને દિશાસૂઝ પડતી નહોતી.

'રણના ખારાપાટમાંથી તીડનાં ટોળાં ઉપડે છે. એ ટોળાંની ઉપર સમળી, કાગડાઓ, શકરાઓ વગેરે ઉડતા ફરે છે ને અપરંપાર તીડોને હવામાં ખાઇ જાય છે. એ તીડનાં ટોળાં જમીન ઉપર બેસે છે ને ખેડુતો એને મારી નાંખે છે. એ ઉપરથી મરે છે. નીચેથી મરે છે. ને આખરે કોઇ વિશાળ ખારા નીલા સાગરમાં ડુબી મરે છે. છતાં શકુર, એ તીડો શા માટે પોતાનું રણ છાંડીને સાગર તરફ ઉડે છે?'

પૂર્ણિમા

અમી વરસે રે બહેન અમી વરસે,
ઘેરીશી વાદળી અમી વરસે.
અમી વરસે રે બહેન અમી વરસે,
ઘેરી શી વાદળી અમી વરસે.

નિતરતો દિવ્ય ચાંદ રજનીની પ્રીતમાં,
ઘેરીશી વાદળી શરમાતી હશે,
અમી વરસે બહેન અમી વરસે,
ઘેરીશી વાદળી અમી વરસે.

રજનીની પ્રીત ચારૂ ચંદાને ભાવતી
છાની લપાતી રજની રાગ ઝીલે;
અમી વરસે રે બહેન અમી વરસે,
ઘેરીશી વાદળી અમી વરસે.

આંખ મીંચોલી ખેલે ચંદાની સંગમાં
પૂર્ણિમાની રાત રંગ રંગે ખીલે;
અમી વરસે રે બહેન અમી વરસે,
ઘેરીશી વાદળી અમી વરસે.

અબીલ ગુલાલ ભરી કુમકુમ થાળસજી
પૂર્ણિમાનું પ્રીતે પૂજન કરીયે;
અમી વરસે રે બહેન અમી વરસે,
ઘેરીશી વાદળી અમી વરસે.

નટવરલાલ પંચાલ

'કોની, ઘોડાતીડની વાત કરે છે? એનું તો એમ જ થાય ને! અમે તો કાંઇ બીજું થતાં નથી જોયું.'

શકુરને એ સવાલો પૂછતી હતી. છતાં એની અંતરતમ અભિલાષા એ હતી કે, શકુર ચૂપ રહે. શકુરનો પ્રત્યેક શબ્દ એની બુદ્ધિની મર્યાદા વધારે ને વધારે ટૂંકાવતો હતો. શકુરે એને આશ્રય આપ્યો હતો. પોતે એનો આશ્રય શોધ્યો હતો. શકુરનું વધારે હીણું ન બને એ જોવાની એની આખરી ઇચ્છા હતી.

રણના ખારી એકરાગી ઉજ્જડતામાંથી મુક્ત થવા, નવી સૃષ્ટિ સર્જવા નવા આવાસ શોધવા અને નવા આવાસમાં સ્વતંત્રતાથી જીવન વિતાવવું એ પ્રત્યેક તીડના અંતરની આશા છે. આ આશા એને આવા મૃત્યુ પંથે ધકેલે છે. આસમાનમાં એ સમડીઓ ને શકરાઓ જુએ છે, ધરતી ઉપર એ ખેડુતને જુએ છે તે છતાં કોઇ ઉગ્ર તમન્ના તીડને આગળ ધકેલે છે. ને હિન્દુ વિધવાઓ પણ તીડો જેવી જ છે. એ લોખંડના પીંજરામાં પૂરાયેલી છે. એ કારાગારના બારણા પાસે એના શિકારીઓનું ટોળું પણ જુએ છે. એના વેપારીઓના ટોળાં એ જુએ છે. એ જાણે છે, સમજે છે કે પુરુષને એના આચારવિચારોથી પર એનું શરીર જોઇએ છે. એને હડધૂત કરનારાઓ એને કોઇ નવે ચીલે ચડતાં જ અટકાવવા માગે છે. આટલું છતાં એ કારાગારોનો દરવાજો જરાક જેટલો પણ ખુલ્લો રહી જાય તો નાસે છે. એ શા માટે નાસે છે? અંધિયાર હવા એને ગુંગળાવે છે. એને તાજગીભરી હવા જોઇએ છે અને એ માટે બધાં જોખમો વહોરે છે.

શકુરને મન આ બધી વાતો પર હતી. પણ આ જાજરમાન બનેલી સ્ત્રી પોતાના દુઃખની કથની કહી રહી છે એવો એને ખ્યાલ આવ્યો.

'મારું માની જા ને તું આંહીં રહે. તને અહીં કોઇ નાત પજવે.' એણે કહ્યું.

'જે દિવસે સ્ત્રીએ કાચના ઘરમાં રહીને સલામત રહેવાનું મંજૂર કર્યું તે દિવસથી એ પરાધીન બની છે. હું તો જઇશ. વિધવાના શરીર ઉપર બેઠેલી જળોને નાબુદ કરીશ. મારી જિંદગી તો એળે ગઇ, ભલે ગઇ, મને એની પરવા નથી, પરંતુ મારી હજારો બહેનોની જિંદગીને એળે જતાં ઉગારીશ. મારી શેષ જિંદગાની હવે એમાં જ ખતમ થશે. મારા આત્માની હું વેદી રચીશ. ને એમાંથી જે ધૂપ નીકળશે એ મારી બહેનોનાં મડદાં ચુંથવા ભેગા થયેલા ગીધોને ગુંગળાવશે. શકુર, અલ્લાહ માલેક, સલામ આલેક.'

ને શકુરને વિસ્મિત આંખે ટીકતો મૂકીને રમા નાઠી. આસમાનનો ચાંદ વાદળીએ છવાયો. ઉપર અંધકારનો ઘેરો પટ છવાઇ રહ્યો ને એ અંધકારમાં શકુરે રમાના ઓગળતા દેહને આછો ને આછો હવામાં પીગળતા પ્રેત જેવો જોયો. એના દોડતાં પગલાંનાં પડઘા આછા અને વધારે આછા થતા હવામાં તરતા રહ્યા.

'બુલબુલ ઉડી ગયું.' શકુરે મનમાં કહ્યું: 'ભલે ગઇ. કોઇ બીજી ચણી રહેશે.'

સ્ત્રી-જગતની આકાંક્ષાઓ

શ્રીમતી કમળાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાય

*

યુદ્ધોતર જગતનો સામનો કરવા માટે જ્યારે અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદ મળે છે, ત્યારે યુદ્ધ અને શાંતિ જાણે એક જ સિક્કાની બે બાજુઓ હોય અને એક બાજુ જાણે નિષ્ઠુરપણે અને અનિવાર્યપણે બીજી બાજુમાં ધસી જતી હોય, એવું માત્ર જ્ઞાન મેળવવા માટે જ મળી રહી હોય એમ લાગે છે. પહેલું વિશ્વયુદ્ધ, ત્યાર પછીનો વચગાળાનો સમય, બીજું વિશ્વયુદ્ધ અને સદાયે ઝઝુમી રહેલું ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ; આ જાણે એક જ તાંતણાના ભાગો છે! આમ આપણે આજે પહેલાં હતી તેવી જ વ્યથિત અને ત્રાસિત દુનિયા સામે ઉભા રહ્યાં છીએ. જો કંઇ પણ ફેરફાર થયો હોય તો તે માત્ર એટલો જ કે, આજના પ્રશ્નો પહેલાનાં કરતાં વધુ ગુંચવણભર્યા અને જટિલ બની ગયા છે.

જો કે હિંદ કદીયે રીતસરનું યુદ્ધક્ષેત્ર બન્યું નથી, છતાં એના મોટા ભાગના અનિષ્ટો એને ફાળે આવ્યાં છે. દેશે અન્ન વસ્ત્ર જેવી જરૂરીઆતોની અભૂતપૂર્વ અછત અનુભવી છે. કોઇએ કદી સ્વપ્નમાં પણ ન વિચાર્યું હોય એવું કશુંક નજરો–નજર જોયું. હિંદની કંગાળ પ્રજા વધુ ને વધુ કંગાળ બનતી ગઇ. ગૃહ-જીવન અને કૌટુંબિક જીવન વિનાશકપણે તુટીને પાયમાલ બન્યાં છે. વહીવટી તંત્રમાં રૂશ્વત-ખોરી વધી, અને લોભ તો એટલો બેહાળુ બન્યો કે આખું તંત્ર લગભગ જડ બની ગયું. રસ્તાના સામાન્ય માનવીને પણ સતત નિર્દય હેરાનગતિનો સામનો કરવો પડતો, અને આ બધા ઉપરાંત કાયદો અને વ્યવસ્થાના નામે સરકારે ચલાવેલા જુલમો કડવાશનો ધગધગતો સળિઓ જનતાના હૃદયમાં ચીંચવા જ મથતા હતા–આપણે–એક અને સર્વ–આ સરકારથી માત્ર કંટાળી જ નથી ગયા; એને હવે જરા પણ વધુ વાર નભાવી લેવી આપણને અશક્ય લાગે છે. પોતાની જવાબદારી સમજાતી હોય એવી કોઇ સ્ત્રી આજે એમ નહિ કહી શકે કે એને રાજકારણ સાથે કશી લેવા

નથી. કાં તો તાત્કાલીક આઝાદી, કાં તો જળ-પ્રલય જ હવે તો હોઇ શકે. આવી જ પરિ-સ્થિતિ હેઠળ આપણે બીજું યુદ્ધ સહેવું પડે એ અકલ્પનીય છે. આ પળે આપણે ભગી-રથ પ્રયાસ તો આઝાદી હાંસલ કરવા માટેનો હોય. જીવનના બનાવો એટલી ઝડપી ગતિએ પલટાતા જાય છે કે અત્યારના જગતમાં નિર્બળતા માટે સ્થાન જ નથી. દિવાલ પરનું લખાણ એટલું સ્પષ્ટ છે કે એની સામે આપણે આંખમિંચામણા કરી શકીએ એમ નથી. સગવડ ભરી રીતે આંખ મીંચી શકીએ એમ નથી.

અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદે દેશમાં પોતાનું નામ સ્થાપ્યું છે, પરંતુ રાષ્ટ્રીય બના-વોમાં એનું સ્થાન આજે એક પ્રશ્નાર્થ સમું

પોતાની મેળે જ નિર્ણય કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. આ પરિષદ માત્ર સ્ત્રીઓના જ પ્રશ્નોનો ઉકેલ આણતી એક બીનપક્ષી સંસ્થા રહી છે. પરંતુ દીનપ્રતિદીન એવું વધુ ને વધુ ભાન થતું જાય છે કે, આ પ્રશ્નોને, હિંદની આઝાદીના મુખ્ય પ્રશ્નથી અલગ રાખી શકાય નહિ. પ્રત્યેક સ્ત્રીનો પ્રશ્ન અનિવાર્યપણે આ મૂળભૂત મુદ્દા સાથે સંકળાઇ ગયેલો છે. આથી આપણે બધાને જ્ઞાન થયું છે તે મુજબ આ એક માત્ર પ્રશ્નને, આપણા બધા પ્રશ્નો વટાવીને, આપણા ધ્યેય તરીકે કુદાવવાનો છે. બનાવોની સાથે કદમ ન મીલાવી શકે એવી કોઇપણ સંસ્થા માટે ભવિષ્યમાં સ્થાન નહિ હોય.

આ પરિષદ પોતાનો પાઠ કેવી રીતે યોગ્ય રીતે ભજવી શકે અને છતાં પોતાનું બીનપક્ષી લક્ષણ ટકાવી રાખે–કારણ કે એ જ એક માત્ર તેનું અત્યાર સુધી બળ રહ્યું–એ સવાલ આજે આ સંસ્થા સામે આવી ઉભો છેઃ

આજે આ સંસ્થા જે રૂપમાં છે તે પ્રમાણે તેની કેટલીક મર્યાદાઓ છે. એક બાજુ જ્યારે મોટા પ્રશ્નો ઉપર હિંદી સ્ત્રીઓની 'માગણી' એણે રજુ કરવા માંડી છે, ત્યારે બીજી બાજુ વાસ્તવિક રીતે જેમની વતી એ બોલવાનો દાવો કરે છે, તેમના સંપર્કથી અલગ રહી છે. સૌથી પહેલાં કેટલાક અનુભવી કાર્યકરોના કેન્દ્રની આસપાસ એક નાનકડી સંસ્થા ઉભી થઇ. આજે તે વિકાસ પામીને એક વિશાળ સંસ્થા બની. પરંતુ જેમના હાથમાં એની સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ અને માર્ગદર્શન છે એ અર્થમાં વધતી જતી માંગણીઓ સાથે સદા કદમ મિલાવ્યા નથી. પરિણામે એના કદના પ્રમાણમાં એનો સંપર્ક સંકુચિત બનતો ગયો છે. તેનું પ્રવૃત્તિક્ષેત્ર અક્ષીણ બનતું ગયું છે, એનું બંધારણ મર્યાદિત બની ગયું છે.

જો કે દેખાવમાં એ વિશાળ પાયા પર રચાયેલી લાગે છે, છતાં વાસ્તવમાં તે સંકુચિત છે–આજે હિંદી આમજનતા ઝડપથી સફાળી ઉઠતી બનતી જાય છે. કોઇ જમાનામાં કોઇએ દેશમાં આવો પ્રચંડ ઉત્સાહ–આવો ઉપર આવતો અને લાગણીને આવિષ્કાર આપવા મથતો–નહિ નીરખ્યો હોય. હિંદી જનતા બહુ જ કાર્ય–પ્રવૃત્ત, અતિ આવેશમય અને દરેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિને અપનાવી લેનાર બની છે, કામદારો અપૂર્વ રીતે સક્રિય અને રચનાત્મક યોજનાઓ તરફ વળી રહ્યા છે. આ નવું જીવન સમગ્ર મહિલા પરિષદ પરથી પણ પસાર થઇ રહ્યું છે. સ્ત્રીઓ સભ્યો તરીકે નોંધાવવા માટે અને નવા એકમો સ્થાપવા માટે વધુ આતુરતા દાખવી રહી છે. પરંતુ પરિષદ આ પરિસ્થિતિને પિછાની શકી નથી. એની આસપાસ બંધાઇ ગયેલું અને વિકસેલું જુનું કઠણુ પડ હજુ ભાંગી ગયું નથી. એક અખિલ હિંદની સંસ્થા તરીકે, એ આ સોનેરી તક ઝડપવાને, આ પ્રવાહને પકડવાને, એને ધરવા અને એના પ્રવાહને વાળવા માટે નિષ્ફળ નીવડેલી લાગે છે. આજે બધે જ શું દેખાય છે? આખા દેશમાં અસંખ્ય નાની નાની સંસ્થાઓ ઊગી નીકળતી જણાય છે,–ખાસ કરીને દૂર દૂરના પ્રદેશમાં–અને કંઇક કરવાની, કંઇક પ્રવૃત્તિ આદરવાની, ખાતર આવેગને માર્ગ આપવા પોતાની લાગણીઓને માર્ગ આપવા માટે નાની કેડીઓ રચાઇ રહી છે. આમ, જ્યારે પરિષદની કેટલીયે શાખાઓ અને ઉપશાખાઓ નિશ્ચેષ્ટ રહે છે, અને નવી હવાના સહેજ ઝપાટાથી કંપી ઉઠે છે ત્યારે આ નવી અને નાની સંસ્થાઓ પોતાની ગોદમાં નવી ભરતી લઇને ફુટી નીકળે છે.

આ લક્ષણ માટે કેટલાંક મુખ્ય કારણો તપાસી શકાય. એક તો શિક્ષિત સ્ત્રીઓમાં પોતાની લાગણીના આવિષ્કાર માટે કામ કરવાની ધગશ છે. એક વર્ગ તરીકે તેઓ નિષ્ફળ નીવડી છે. કેટલાક લાંબો સમય થયા આ નવી નેતાગીરી

સાધારણ શિક્ષિત સ્ત્રી પાસેથી અને કોઇક વાર તો બિલકુલ અભણ સ્ત્રી પાસેથી આવી છે. રાષ્ટ્રીય આમ આંદોલનથી જે સ્ત્રીઓ આકર્ષાઇને ખેંચાઇ આવી છે તે આ વર્ગમાંથી છે અને નહિ કે વધારે શિક્ષિત વર્ગમાંથી. રાજકીય ક્ષેત્રમાં કે રચનાત્મક કાર્યક્રમના ક્ષેત્રમાં આ અશિક્ષિત અને થોડું ભણેલી સ્ત્રીઓએ જ ઉમદા ભાગ ભજવ્યો છે અને ક્ષેત્ર-કાર્યકર તરીકે જ્વલંત ફાળો આપી રહી છે. ઉચ્ચ શિક્ષિત સ્ત્રીની હાજરી એ નિયમ કરતાંયે વધુ અપવાદરૂપ છે. કારણ કે આ વર્ગ માટે પ્રવૃત્તિ એ ફુરસદના સમયનું કાર્ય છે. અને જેને માટે કોઇ પણ ત્યાગ કે મોટી કિંમત વધુ ન હોઇ શકે એવું જીવન ધ્યેય નથી. તેમની સહૃદયતા અને શુભનિષ્ઠા ભલે ગમે તેટલી હોય પરંતુ આજના જેવા જમાનામાં કે જ્યારે વિચારો, આકાંક્ષાઓ અને પ્રવૃત્તિની ભાવનાઓ સર્વતોમુખી વિકસી રહી છે, જ્યારે તે ભરતીના પ્રચંડ મોજાની માફક ફેલાઇ રહી છે, અને જ્યારે જતા વરસાદની ધારાની માફક જમીનમાં ઊંડે સુધી પ્રસરતાં રહ્યાં છે ત્યારે તેમનો ભાગ અનિવાર્યપણે મર્યાદિત બની જાય છે. જો એક સંસ્થાએ જનતાની કલ્પનાને ઝડપી લેવી હોય, તેનો વિશ્વાસ જીતી લેવો હોય તો પરલક્ષી પરિસ્થિતિનું પરિવર્તન એ સંસ્થાના બંધારણ અને કાર્યક્રમમાં પણ પરિવર્તન માગી લે છે. લોકોને એ સંસ્થામાં અજાણ્યું ન લાગવું જોઇએ અને માનસિક લઘુતા ન સાલવી જોઇએ. તેમને એમ જ લાગવું જોઇએ કે એ સંસ્થા એમની પોતાની છે. એમના પોતાનાં સ્વપ્નો અને આશાઓને આવિષ્કાર આપવાનું એક કુદરતી અને યોગ્ય સાધન છે. આ પરિષદને આવી એક સંસ્થામાં પલટાવવી એ આ બેઠક સમક્ષનું ભગીરથ કાર્ય છે. પરંતુ એ તો, સક્રિય કાર્યકરો જ કરી શકે. જ્યારે નેતાગીરી માત્ર દૂરથી દોરીસંચાર કરતી બંધ પડે, પોતાને જ હાથે દિનપ્રતિદિનની વિગતો અને વાતોને ઉથલાવતી રહે અને ધરતીમાંથી આવતા ધબકારાને, હવાના સહેજ ઝોકાને પણ પારખી શકે એવી જાગૃત બને, ત્યારે જ એ પુરાણા અંતરાયો તોડી નાખી શકાય.

આ સિદ્ધ કરવા માટે આ પરિષદે, પોતાના કાર્યની પુરાણી દૃષ્ટિમાં ક્રાંતિકારી પલટો આણવો જોઇએ. અત્યાર સુધી એની પ્રચાર બાજુ જ એનું બળ રહી છે! મહોલ્લા અને ગામડાંની સ્ત્રીઓની સમીપ પહોંચી જઇને તેમના પ્રશ્નોને વધુ માનવીની દૃષ્ટિએ સમજીએ; તેમને માટે માત્ર સ્થાયી હક્કો જ ન માગતાં, તેમની દૈનિક ઘસડપટ્ટીમાંથી તેમને તાત્કાલિક રાહત મળે તેવાં પગલાં લઇને આ વસ્તુત, પ્રચારને વધુ મજબુત બનાવવી જોઇએ. દિનપ્રતિદિન, વધુ અને વધુ મુશ્કેલીઓને કારણે, પોતાની આજીવિકા મેળવવા માટે બહાર જવાની ફરજ પડે છે. સમગ્ર નીચલા થરનો મધ્યમવર્ગ, યુદ્ધ પહેલા કામદાર વર્ગ હતો તેવીજ સ્થિતિમાં સપડો રહ્યો છે. ધીમે ધીમે મધ્યમવર્ગને પણ એની અસર પહોંચતી જાય છે. આનું પરિણામ કુટુંબ પ્રત્યેની બેદરકારીમાં આવે છે.

રાજ્યતંત્ર અને સમાજ, આની હવે વધુ લાંબો સમય અવગણના કરી શકે નહિ. જ્યાં સુધી કામદાર માતાઓને કુટુંબ ભથ્થું આપવાની સગવડ ન થાય, તેમને પોતાની નોકરી ધંધા છોડીને, પોતાનાં બાળકોની સંભાળ અને દેખરેખ રાખી શકે એવી વ્યવસ્થા ન થાય ત્યાં સુધી જરરિયાતને પહોંચી વળવા પુરતાં દરેક સ્થળે બાળમંદિરો, બાળકેળવણીગૃહો અને બાળઆરોગ્યધામો, એક સર્વ સામાન્ય પ્રવૃત્તિ બની જવી જોઇએ. જેમ જેમ વખત પસાર થતો જાય છે અને ઔદ્યોગિકરણ વિકસતું જાય છે, તેમ તેમ કૌટુંબિક પરિસ્થિતિ આજની સ્ત્રીઓને વધુ અને વધુ મુશ્કેલીમાં ભીંસતી જાય છે. આજની સ્ત્રીઓ, જુની પેઢીની માફક

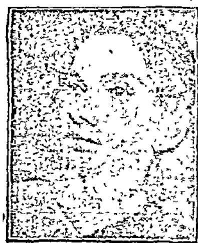
સંયુક્ત કુટુમ્બમાં ન રહેતાં, સ્વતંત્ર રીતે રહે છે, અને ગૃહકાર્યનો તથા બાળકોની સંભાળ, દેખરેખ અને કેળવણીનો બધો ભાર એને ઉઠાવવો પડે છે. અને એમાંથી બીજી કોઇ વસ્તુ શીખવા માટે એની પાસે બહુ જ થોડી શક્તિ અને બહુ જ થોડો સમય રહે છે. આવી સ્ત્રીઓને સંયુક્ત રસોડાં, સંયુક્ત બાળગૃહો, શ્રમ બચાવે એવાં સાધનો અને આવી વસ્તુઓની જરૂર છે. જે સ્ત્રીઓને યોગ્ય શિક્ષણ આપવામાં નથી આવ્યું, યોગ્ય કેળવણી નથી આપવામાં આવી, અને જે શારીરિક શ્રમ માટે અયોગ્ય છે એવી સ્ત્રીઓને કેળવણી જોઇએ અને તેમના આર્થિક ભારને હળવો બનાવવા માટે ગૃહઉદ્યોગ પૂરાં પાડવાં જોઇએ. આવા કાર્યની યોજના ઘડવી જોઇએ, તેનો પદ્ધતિસર અમલ થવો જોઇએ; અને ગૃહના પ્રશ્ન ઉપર તો ખાસ ધ્યાન આપવું ઘટે. અત્યારની ગૃહવ્યવસ્થા વધુ ઘડતી સંખ્યા, એકાંતનો અભાવ, મંદુ અને આરોગ્યને હાનિકર્તા વાતાવરણ, વગેરે તત્વોથી કુટુંબજીવનને અંદરખાનેથી સેડવી નાખે છે. આ મહિલા પરિષદે, ગયે વર્ષે જેમ એણે 'દૂધને મોરચે' સફળ પ્રવૃત્તિ ચલાવી હતી તેમ આ વર્ષ આ બધા મોરચે ભયંકર આક્રમણ દોરી જવું જોઇએ. અખિલ હિંદના ધોરણ પર આદરાયેલી આવી પ્રવૃત્તિના શુભ પરિણામ આવવા જ જોઇએ, પરંતુ આજની કાર્યપ્રવૃત્તિ પેઠે દુનિયામાં આત્ર પ્રચાર જ બસ નથી, દરેક વર્ગની સ્ત્રીઓને તેમની રોજની જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા અને તેમનો ભાર હળવો કરવા માટે પદ્ધતિસરનું કાર્ય ઉપાડી લેવું જોઇએ. પરંતુ આ માત્ર પગારદાર કાર્યકર્તાઓ જ કરી શકે અને તેમને સ્વનંત્રના માટે બદલો આપવો જ જોઇએ. જાહેર જનતા આનો જવાબ આપશે જ કારણ કે પરિષદે આવા કાર્ય માટે પૂરતી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે.

રોજ બ રોજના આમંજનતાની વચ્ચે આવા રચનાત્મક કાર્યદ્વારા જ તેમના જીવનને સ્પર્શતા કાર્યદ્વારા જ, આ સંસ્થા, દેશની સ્ત્રીઓની સંસ્થા બની શકે. સ્ત્રીસમાજના ઘણા મોટા ભાગને આજે આર્થિક સલામતી અને શિક્ષણ જેવા સાદા અને પ્રાથમિક અધિકારો આપવાનો પણ ઇન્કાર કરવામાં આવે છે. જો આ સંસ્થાએ દેશના ભવિષ્યના નકશામાં પોતાનું સ્થાન ટકવી રાખવાનું હોય તો તેણે આ ધ્યેય લક્ષમાં રાખી ભાવિ કાર્યક્રમ ઘડવો જ રહ્યો. યોગ્ય સંખ્યાના પગારદાર કાર્યકરોના કેન્દ્રની રાહબારી નીચે ચાલતી સામાજિક સેવાસંસ્થાઓની એક સુંદર ગૂંથણી દ્વારા જ આવું કાર્ય પાર પાડી શકાય. પરચુરણ વસતિવાળાં શહેરમાં એકાદ દૂધકેન્દ્ર ચલાવીને કે એકાદ ઔદ્યોગિક વર્ગ ચલાવીને પોતાની પ્રવૃત્તિને વ્યાજબી ઠરાવવાની પ્રાંતિક શાખાની આજની વલણ જમાનાના તાલથી વિસંવાદી છે. એક સંસ્થા સમાજનું એક અંગ ત્યારે જ બની શકે, જ્યારે એની પ્રવૃત્તિઓ સમાજની નસો સાથે વણાઇ જાય.

આજે સામાજિક કાર્યનો ભાર, રોગ મટાડવા કરતાં તેને અટકાવવા ઉપર વધારે છે અને તેથી તે પુરાણા ધાર્મિક કાર્ય કરતાં વધુ શિક્ષણ આપતો બને છે. આવી પ્રવૃત્તિ માટે તાલીમ પામેલા કુશળ કાર્યકરો અવૈતનિક કરતાં ધંધાદારી કાર્યકરો કે જેઓ પાયાથી માંડી શિખર સુધી, ચોક્કસ ઉત્કર્ષ સાધતી ફુરસદની મળેલી થોડી પળોમાં નહિ, પરંતુ ચોક્કસ સમય અને ધ્યેય સાથે, શીખા ઉપણે ગમે તેમ અહિં તહીં ગોઠવેલા ઇંટોનાં ને પથ્થરના ટુકડાઓથી નહિ, પણ શાનદાર સુંદર ઇમારત બાંધી શકે એવા કાર્યકરોની જરૂર છે. આવતા વર્ષો માટે ત્રણ કે પાંચ વર્ષની નિયત મુદતમાં આ દોરેલો કાર્યક્રમ પાર પડે તે માટે, એક સંપૂર્ણ પુનર્સર્જન માટેની વૈજ્ઞાનિક યોજનાની અનિવાર્ય જરૂર છે.

બંગાળની ગ્રામ-સ્ત્રીઓ ઉપર થયેલો

અત્યાચાર

લેખિકા :

શ્રી. કલ્પના દત્ત

ચીતાગોંગથી ૭ માઇલ દૂર કસાઇપરા ગામ છે. મોટે ભાગે મુસ્લિમોની જ અહીં વસ્તી છે. બાજુમાં જ લશ્કરની છાવણી છે. એ છાવણીને લીધે લડાઇના દિવસો દરમ્યાન ગામનો રોજગાર ઠીકઠીક ધીકતો રહ્યો છે. ગામના વેપાર રોજગાર ને મજુરી કરનાર માણસોએ થોડો ઘણો પૈસો ભેગોય કર્યો હતો. પરંતુ નાણાં બેંકમાં મૂકવા સુધીનો સુધારો હજી એમના સુધી પહોંચ્યો નથી. ને એને કારણે ઘરનાં પેટી પટારા, ને દાણા દુણીનાં માટલામાં કે પછી જમીનમાં ખાડા ખોદીને એમણે પોતાની કમાણી સંઘરી સાચવી હતી.

ગામની વસ્તીથી એકાદ ખેતરવા દૂર લશ્કરી છાવણી પડેલી હતી. એ છાવણીના સિપાઇઓ અવારનવાર ગામની એકબે ખરાબ થઈ ગયેલ સ્ત્રીઓની મુલાકાતે આવતા. જુવાનિયાઓએ ગામમાં પેધા પડેલ આ સિપાઇઓની ખો ભુલાવી દેવાનો નિર્ણય કર્યો.

તે દિવસે બન્યું એવું કે, એ મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ તળાવે પાણી ભરવા ગયેલી. એમને જોઇને તળાવની સામી પાળે સામાન્ય પોશાકમાં બેઠેલા બે ત્રણ સિપાઇઓએ એ સ્ત્રીઓની સામે ગંદા ચેનચાળા કરવા માંડ્યા. બંને જણી તે વખતે તો પાણી ભરી ચુપચાપ પાછી ફરી ગઇ. ગામમાં આવીને ઘરના પુરુષોને વાત કરી એટલે એ લોકો ઉપડ્યા તળાવ પર. જઇને પેલાઓને ખૂબ મેથીપાક ચખાડ્યો.

માર ખાઇને દાઝે ભરાયેલ એ સિપાઇઓ વેર લેવાના વિચારે પોતાના બીજા દસબાર ગોઠિયાઓને સાથે લઇ પાછા ગામમાં આવ્યા. આ વખતે પણ ગામ લોકોએ ભેગા મળી એ બધાને ઝૂડી નાખ્યા. તે જ દિવસે બાજુના બે ગામડે હાટ ભરાયો હતો, એટલે ગામના પુરુષો ત્યાં ગયેલા. એ દરમિયાન છાવણીના બસો જેટલા સિપાઇ એમના કેપ્ટનને લઇને ગામ પર તૂટી પડ્યા. આખા ગામને ઘેરી

*

લીધું. ઘર ને ઝૂંપડાંમાં પેટ્રોલ છાંટી આગ ચાંપી. લૂંટફાટ, અત્યાચાર ને જુલમથી વેરની આગને સંતોષી. ૧૬મી પંજાબ રેજીમેન્ટના સિપાઇઓનો આ કેર હતો.

આસપાસના ગામડાંનું લોક પણ આ બધો વિનાશ જોવા અહીં ટોળે મળ્યું હતું. ઘરબાર વિનાનાં થઇ ગયેલાં કુટુંબો એમનાં ઘરસંસારની આ ચિતાઓ ભણી ફાટી આંખે તાકતાં આસપાસ ફરી રહ્યાં હતાં. હિંદુ સ્ત્રીઓને તો પડદો નથી, પણ પડદામાં રહેનાર સ્ત્રીઓના પડદાય ઉંચકાઇ ગયા હતા. ઝાડની ઓથનો પડદો કરી તેઓ પોતાની લજ્જાને રાખી રહી હતી.

મને જોઇ એમણે અંદર અંદર વાત કરવા માંડીઃ 'કોક મેમ સા'બ છે!' મેં પાસે જઇ કહ્યુંઃ 'ના, હું મેમ સા'બ નથી. હું તો તમારા જેવી જ એક બંગાળી છોકરી છું.'

મારે મોંએ પોતાની જ બોલી સાંભળી એમના મનની સંકોચ ને પરાયાપણાની ભીતી એકદમ તૂટી પડી. સમદુખિયું ને સ્વજન મળી જતાં એમની આંખોનાં આંસુ બંધ તોડી વહેવા લાગ્યાં. રાખના ઢગલાઓ ભણી એ આંસુભરી આંખોએ ટગી રહેતાં એમણે કહેવા માંડ્યું: 'આ પણ અમારા ઝૂંપા હતા. ગઇ કાલે સેંકડો કાળા સિપાઇઓનાં ધાડાં અહીં ઉતરી પડ્યાં ને અમારું સત્યાનાશ વાળી નાખ્યું. અમારા ઘરવાળા તો ગુજરીમાં હાટે ગયા હતા. અહીં અમારી પાસે તે વખતે કોઇ ન મળે...

'એક એક કરતાં એમણે અમારા બધાં ઘરોને આગ ચાંપી. ઘરમાંથી જીવ લઇને અમે નાઠાં, તો કેટલીય સ્ત્રીઓને પકડીને એમણે માર માર્યો, કેટલીયની લાજ લૂંટી. જે એમને વશ ન થયું એને તેમણે પકડીપકડીને બળતાં ઘરોમાં પાછા ફેંક્યાં. કેટલા બધા સિપાઇ! અમે તો ડઘાઇ જ ગયાં...અમારાથી કશું જ ન બન્યું. અમે લાજ બચાવવા ગમે તેમ નાસી છૂટ્યાં. તો એમણે અમારાં ઘરબાર લૂંટી બધું સાફ કરી નાંખ્યું.'

હું તો દાંત તળે હોઠ દબાવી બધું સાંભળી જ રહી. મારી પાસે શબ્દો નહોતા, હું એમને શું આશ્વાસન આપું? ઝુંપડીએ ઝુંપડીએ ફરી એમણે મને બધું બતાવવા માંડ્યું. ત્યાં એક આંધળી ડોસી, એના પોતરાથી દોરાતી અમને સામી મળી. કહે; "મા! મજ સરખી ભિખારણનું ઝુંપડું ય એમણે ન છોડ્યું. બધું વેરાન કરી ગયા..." એની આંખોના આંસુ વિહોણા સુક્ક્ા ખાડા મારા દિલ પર ભયંકર લાચારી ને ગાઢ હતાશાનો ઉઝરડો પાડી ગયા.

પડોશની જ એક ડોસીને સિપાહીઓએ મરણતોલ માર મારી બાજુના પુકુરમાં(તળાવમાં) નાખી દીધેલી. મને જોતાં જ એ ઘૂસકે ઘૂસકે રડી પડી. 'મને અપંગ જુદીને પણ એમણે ન છોડી.'

બાજુમાં માટીનાં ભીંતડાંવાળું એક ઘર હતું. એક મા દીકરી માથે હાથ દઈ ટીનના પતરાની ઉઘાડી પેટી સામે ટગર ટગર જોતાં બેઠાં હતાં. મને જોતાં માએ રડી દીધું. મને કહે 'હજી ગઇ કાલે જ મારી દીકરી એને સાસરેથી અહીં આવી છે. એનાં ઘરેણાં ગાંઠાં વગેરે આદસોની મતા આ પેટીમાં રાખ્યા હતાં. ૪૦૦નું ઘરેણું ને ૪૦૦ રોકડા. હાય! મારા રોયા બધું સાફ કરી ગયા—અમને લૂંટી લીધાં.'

પચાસેક ડગલાં આગળ ગયાં, ત્યાં રાખના ઢગલા વચ્ચે અડધી બળેલી ગાય ને બકરાં કુકડાંની ગંધથી હવા ભારે થઇ ગઇ હતી. પાંચ છ જુવાન ને વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ શોકભર્યા ચહેરે ભેગી થઇને બેઠી હતી.

મારી પાસે રડી દેતાં એક કહ્યું: 'અમે બધાં ખાવા બેઠાં હતાં. હજી તો કોળિયો ય મોંમાં નહોતો મૂક્યો, ત્યાં એ દુશ્મન કોણ જાણે ક્યાંથીય ઉતરી પડયા, ને આ અમારાં રાંધ્યાં ધાન...' કહી એણે ભાંગેલ હાંલ્લાંમાંનો બળી ગયેલ ભાત ને ભાજીનું ઠામ બતાવ્યું.

એમાંની કંચન નામથી એક વિધવાએ કહ્યું; 'આ ધરતી પર મારે કોઇનો આધાર નથી, એટલે મારે તો ડિપો પર કામ કરવા જવું પડતું; પણ આ મારી ભાણેજ શકુંતલા —૧૪-૧૫ વર્ષની એક છોકરી ભણી આંગળી ચીંધતાં એણે કહ્યું, 'કોઈ સિપાઇની નજર એના પર ન પડે એટલા ખાતર કોઇ દહાડો હું એને બહાર કાઢતી નહિ. જુવાન છોકરી છે. એનો ધણિ એને રાખતો નથી, એટલે મેં મારી પાસે રાખી હતી. પણ એ લોકો એને ઢસડી ગયા; છેક તેમની છાવણી—માંથી અમને એની ચીસો સંભળાતી હતી. અમે ખૂબ મથ્યાં, પણ એને છોડાવી શક્યાં નહિ. આખી રાત એ છોકરી પર તેમણે અત્યાચાર ગુજાર્યો ને છેક સવારે એને છોડી. હાય

રામ, આ તે શાં નસીબ ! કોણ જાણે હવે શું થશે ?"

બીજીએ કહ્યું: "અમારા ઝુંપડાથી તેમણે આગ ચાંપવાની શરૂઆત કરેલી. મઓદા ખાતૂન ૨૨, ૨૩ વર્ષની જુવાન છોકરી છે એને પકડીને ચાર પાંચ જણાએ અમારી આંખો આગળ એના પર અત્યાચાર ગુજાર્યો. અમે એને છોડાવવા ઘણું કર્યું, એટલે તો એ લોકો અમારા પર ઝપટયા. અમે જીવ લઈને નાઠાં—મારા હાથમાં બાળક હતું એટલે જ કદાચ હું બચી ગઈ. ૫૦ વર્ષની બુઢ્ઢી રાજબીને પણ એ લોકોએ છોડી નથી તો ! એમના હાથમાંથી માંડ છટકીને ભાગતી મઓદાને એમણે પાછી પકડી લીધી ને પાછો એ જ અત્યાચાર કર્યો. રાજબી પર અત્યાચાર કરી લીધા પછી ફટકા મારી એમણે એનું માથું ફોડી નાખ્યું છે. અત્યારે એ ડોસી ઇસ્પિતાલમાં પડી છે."

અમે થોડે દૂર ગયાં ત્યાં લોહી ખરડયાં કપડાં પડેલાં હતાં—એ ત્યાં ઘવાયેલા માણસોનાં હતાં. એક સ્ત્રીએ રડતા રડતાં કહ્યું: "મારા પતિ ઘેર હતા. સિપાહીઓએ ઉંચકીને એમને સળગતા ઝુંપડામાં નાખી દીધા. અત્યારે એ દવાખાનામાં પડયા છે." આખું ગામ સ્મશાન બની ગયું છે. પોતાનું સર્વસ્વ હારી બેઠેલ ગામ સ્મશાન બની ગયું છે. પોતાનું સર્વસ્વ હારી બેઠેલા ગામવાસીઓ પ્રેતની જેમ એની આસપાસ ઘૂમી રહ્યાં છે !

*

આ લૂંટ—મારામાં એમણે લાખોનું નુકશાન કર્યું છે. ૫૬ જેટલાં ઘર ને ઝુંપડાંને રાખનો ઢગલો કરી મૂક્યાં છે. એમના હુમલાનો ભોગ બનેલાઓમાં ચાર જણની હાલત ઘણી ગંભીર છે. એમાં બે પુરૂષ ને બે સ્ત્રીઓ છે. આમ આખું ગામ લૂંટી બાળીને સેંકડો માણસોને એમણે નિરાધાર ને ઘરબાર વિના રસ્તે રખડતાં કરી મૂક્યાં છે. (જનયુગ)

આજે વસંત

આજે વસંત, સખિ ! આજે વસંત !
છાનું છાનું એથી કેવું મલકે દિગંત !
આજે વસંત !

જાગે છે નવજીવન,
કમલો શાં ઉઘડે મન,
અવનિ–ગગન સકલ નયન રમતી વસંત !
આજે વસંત !

ઉપર આસ્માની ગગન,
નીચે પીળેરાં કરણ,
નમતા રમતાં સુરંગ, સમીરણની સંગ !
આજે વસંત !

નિર્મળ નદી નીર જાય,
ભુખરી શિલાઓ ન્હાય,
તીરે પ્રશાંત પડયાં કેવાં પ્રતિબિમ્બ !
આજે વસંત !

નયન જુવે, હૃદય ભૂલે,
પરિમલ પર જીવન ઝૂલે !
આંખોમાં ઉડતાં ને તરતાં પતંગ !
આજે વસંત !

દિશ દિશાનાં મૌનમાંહિ
કૈંક વાત સંભળાય,
વાતી અમૃતસ્વરોની વેણુ વસંત !
આજે વસંત !

'સ્વપ્નસ્થ'

જાપાનની નુતન નારીપ્રવૃત્તિની પ્રણેતા

શ્રીમતી શીડઝુ ઈશીમોટો

જાપાનની સંતતિનિયમનની સ્ત્રી–ચળવળનાં પ્રણેતા અને અગ્રણી શ્રીમતી શીડઝુ ઈશીમોટો દશ વર્ષના લાંબા મૌન પછી બહાર પડયાં છે. તેઓ ૧૯૩૬થી અટકાયત હેઠળ હતાં અને લડાઇ દરમિયાન પણ તેમની પ્રવૃત્તિ ઉપર સખત પ્રતિબંધો હતા. તેઓ શાહી કુટુંબનાં સભ્ય છે, છતાં પણ જમીનદારી જાપાની સમાજમાં સંતતિનિયમન અને સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની માગણીઓની ઝુંબેશ ઉઠાવનાર તેઓ જ છે. ફીરકી ઇશ્કીમોટોની સાથે છુટાછેડા લીધા પછી તેમણે જાપાનના વિનિત મજૂર આગેવાન કાંગુ કાટો સાથે લગ્ન કર્યાં છે. કાંગુ–કાટેના સંસર્ગને લીધે હવે તો તેઓ મજૂર ચળવળમાં ખૂબ રસ લેતા થઇ ગયાં છે.

હવે લડાઇ પૂરી થવાની સાથે યુદ્ધનિયમનો પણ દૂર થાય છે. તેથી શ્રીમતી શીડઝુ ઇશીમોટો નારી–સમાજના હિતની સંતતિનિયમન અને સ્ત્રી–સ્વાતંત્ર્યની લડત ફરીથી શરૂ કરવાનાં છે. વળી બહુ નજીક આવતી ચૂંટણીઓમાં તેઓ તેમના પતિની સાથે જાપાનભરની મજુર ચળવળને જ્વલંત વિજય અપાવવા માટે ઝુકાવશે. આને માટે તેઓ રેડીયો પ્રવચનો દ્વારા ચૂંટણી જંગને વેગ આપવાનાં છે. ગમે તે ઉપાયે જાપાનના રાષ્ટ્રજીવનમાં ત્યાંની નારીશક્તિ પૂરો હિસ્સો આપે તે જ તેમનાં સતત પ્રયાસો છે.

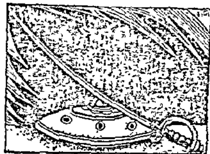
દેશની એક મધ્યસ્થ નારીસંસ્થા બનાવવા કરતાં ઠેરઠેર નાની નાની સ્ત્રી–સંસ્થાઓ દ્વારા સ્ત્રી–ઉન્નતિની તેઓ હિમાયત કરે છે. અત્યારનાં જમીનદારી પદ્ધતિ અને રીતરિવાજોથી રંગાયેલ નારીસમાજને સ્થાને રાષ્ટ્રજીવનમાં પુરૂષો સાથે સમાન કક્ષાએ કદમ મિલાવતા સ્ત્રીસમાજની તેઓ કલ્પના કરે છે. સંતતિનિયમન દ્વારા તેઓ ભલે મર્યાદિત હોય, પણ ભાવિની પોલાદી જાપાની પ્રજાની ઝંખના કરે છે. આ માટે તેમણે અમેરિકાનો પ્રવાસ કરીને જાપાની સ્ત્રી–ચળવળ માટે પુષ્કળ માહિતીઓ પ્રાપ્ત કરી છે.

તેઓ સંતતિનિયમનનું એક દવાખાનું ચલાવતા હતાં. સમાજના સ્થાપિત હિતો તેમની વિરૂદ્ધ હોવા છતાં પણ અડગ રીતે તેમણે પોતાનું કાર્ય આગળ ધપાવ્યું. લડાઇ દરમિયાન દેશભરમાં બધે સ્થળે પુરૂષો સાથે કામ કરવાથી હવે સ્ત્રીઓમાં ઘણી જાગ્રતિ આવી છે. યુવાન સ્ત્રીઓમાં પોતાના હક્કને માટે લડી મરવાની તમન્ના પેદા થઇ છે. બુઢ્ઢી સ્ત્રીઓ પણ એમ માનતી થઇ ગઇ છે કે, તેઓ પણ રાષ્ટ્રજીવનમાં યોગ્ય હિસ્સો ધરાવી શકે છે. આમ શ્રીમતી શીડઝુ ઇશીમોટો માટે વાતાવરણ આશાસ્પદ બન્યું છે.

હમણાં તેઓ એક નાની પુત્રીની માતા બન્યાં હોવાથી તેમના વિરોધીઓને પ્રચારનું બહાનું મળ્યું છે, પણ શ્રીમતી શીડઝુ ઇશીમોટો પ્રજોત્પત્તિની વિરૂદ્ધમાં નથી. તે પ્રજોત્પત્તિનું નિયમન માંગી રહી છે, જેથી જાપાની રાષ્ટ્ર મજબુત શક્તિશાળી રાષ્ટ્ર તરીકે દુનિયામાં રહી શકે.

નામર્દની ઓરત થવા કરતાં વૈધવ્યને ઉત્તમ ગણનાર સ્વમાની સ્ત્રી

રાણી

લેખક :
શ્રી. વ્રજલાલ ધ. મેઘાણી

*

જ્યારે તોગા આયર જેવા બળિયા સાથે દરબારે બગાડ્યું ત્યારથી જ ગામને બીક તો હતી કે, જરૂર કોઈ વખતે તે દેરડી ઉપર ત્રાટકશે અને દરબારનું વેર તેની રાંટડી રૈયતને રંજાડીને લેશે. તખુભા તો હતો ગામધણી, અનેકનો પાલનહાર, એટલે તેને તો હાથ ન અડાડી શકાય, એવો તે દૈવી માનવી ગણાય, તેથી 'પખાલીને વાંકે પાડાને ડામ'ની જેમ રાંટડી રૈયત સિવાય વેર લેવુંય કોના ઉપર? સતયુગથી આમ ચાલતું આવ્યું છે, અને આ તો કળિયુગ હતો.

કાયદાથી પગારદાર માણસો દ્વારા જ્યારથી પ્રજાનું રક્ષણ થવા માંડયું છે ત્યારથી ધીમે ધીમે ભય અને તેના પ્રતિકારનું ભાન લુપ્ત થતાં તેનું લડાયક ખમીર અને શૌર્ય ઓસરતું જાય છે, તેને જીવવું વધુ ને વધુ વહાલું બનતું જાય છે અને નિર્માલ્યતાભર્યો વિલાસ અને એકલપેટાપણું તેનામાં પ્રવેશતું જાય છે. ઘણાં વર્ષો થયાં ગામનું રક્ષણ સરકારી પસાયતાઓ કરે છે, તેથી અનેક મર્દોના પાળિયાથી શોભતા પાદરવાળાં દેરડી ગામમાં સરકારી પોલીસ-પટેલ મૂળજી સિવાય બીજું કોઈ ત્યાં પડકાર કરે તેવું નહોતું. મૂળજી કંઈક છાતીકટો હતો અને તેને થોડીક હથિયારની અને થોડીક સરકારી હોદ્દાની હૂંફ હતી, એટલે તોગો સરકારી માણસને પજવતા જરાક મનમાં ધા ખાઈ જતો. પણ જ્યારે તેણે જાણ્યું કે તે રજા લઈને પોતાને ગામ ગયો છે, એટલે રેઢા પડમાં દેરડી ઉપર આવવું એ તો 'આકડે મધ', જેવું લાગતાં તેણે એક બેડુ સાથે તખુભા દરબારને કહેરાવ્યું કે, 'હવે મારી થાજે. મારા ચોરને ઓથ આપી રહ્યો છો તો તેનો હિસાબ સરભર કરવા દેરડી ધમરોળવા આઠ દિવસમાં આવું છું. આજથી એક બાંધતો હો તો બે બાંધજે!'

તખુભાએ એકને બદલે બે તો ન બાંધી, પણ તોગાના તાપે સીમ દી-છતાં ઉજ્જડ થઈ જતી, અને ગામનો ઝાંપો દીવાટાણે દેવાઈ જતો. રાત્રે ગામની ઉજ્જડ ચોકી કોટવાળ આલમ ગામેતીને દરબારે સોંપી. લોકોએ પોતાનું જોખમ સગેવગે કરવા માંડયું. પણ એક રાત્રે જ્યારે છોકરાં ઢીબડિયો તારો ઉગ્યો અને ગામમાં ઘમ્મર ઘંટી શરૂ થઈ ત્યારે આલમની ઘરવાળી રાણી પણ ઊઠી. પંડ કરતાં પણ ક્યાંય નાની ખાટલીમાં ટૂંટિયાં વાળીને સૂતેલા પોતાના ધણી ઉપર આસ્તેથી એક ગોદડું નાખી જ્યાં ઘંટીએ બેસવા જતી હતી ત્યાં તેણે લોકોના રીડિયા સાંભળ્યા. તુરત તે કળી ગઈ કે જરૂર તોગો ગામમાં આવ્યો છે. તેને એકદમ યાદ આવ્યું કે, ગામમાં કંઈક ગણાય તેવો મૂળજી રજા ઉપર હતો અને બીજો કોઈ એવો કાંડાબળિયો નહોતો કે તોગાને પડકારે અને મોઢો આવ્યે તેની ઝીક ઝીલે. પણ રાણીને આલમ માટે ભારે પોરસ હતો એટલે તેને લાગ્યું કે, ભલે ને તોગો આવો લાગ સાધીને આવ્યો હોય, પણ એનો ધણી આલમ ગામેતી

તેનાથી ક્યાં કમ છે ? એય છે તો સંધીનો દીકરો. જુવાન છે, વળી ગામનો કોટવાળ છે; પણ વધુ તો તે તમાચી જમાદારની બેટી રાણીનો મરદ છે. એટલે જો એના બેઠાં તોગો દેરડી મારી જાય તો તો સંધીની જનેતા લાજે. રાણીનો નેહભર્યો સંસાર લાજે. ગામનું રક્ષણ ધણીધણીયાણીએ કરવું ઘટે. મૂળજી નથી તો શું થઈ ગયું, કામ કરે ઈ મૂળજી. આમાં ભય હતો, જીવ-સટોસટનું કામ હતું, બળિયા સાથે બાથ ભીડવાનું હતું, છતાં કોણ જાણે કેમ રાણી અજબ ઉલ્લાસમાં આવી ગઈ અને બીજું બધું ભૂલી ગઈ.

રાણી તમાચી જમાદારની દીકરી. આ તમાચીએ જુવાનીમાં એકલે હાથે બહારવટિયાઓને તગડી મૂક્યા હતા અને ઝપાઝપીમાં એક આંખ ખોઈ હતી. આધેડ અવસ્થામાં પોતાની જમીન માટે એક હાથમાં તસબી અને બીજામાં તરવાર લઈ રાજ્ય સામે બહારવટું ખેડતાં તે કામ આવી ગયો હતો. પછી જ્યારે ઘરમાં રાણી એકલી થઈ ગઈ ત્યારે તેના હાથ માટે સગાંસબંધીઓએ ઘણાં ઠેકાણાં બતાવેલાં, ઘણા જુવાનિયાઓએ ઝાવાં નાખેલાં, પણ પોતાના સ્વભાવને મળતો મરદ વધુ ફાવે એમ સહજ લાગતાં સૌ ઠેકાણાં પાછાં ઠેલી, બધાની મરજી ઉપરવટ, તેણે સૈયદની દીકરી થઈને સંધી આલમ ગામેતીનું ઘર માંડ્યું હતું. તેને ગામ આખામાં બીજા બધા કરતાં આલમ કોઈ જુદી માટીનો લાગ્યો હતો. આજે એ પાણી બતાવવાનું ટાણું આવ્યું છે એ ખ્યાલે તે ભય ભૂલી ગઈ. ઘરમાં જઈ તેણે આલમને ઢંઢોળ્યો. આલમ અર્ધનિદ્રામાં કચવાતો કચવાતો પડખું ફરી ગયો. રાણીએ ફરી વખત તેને હડબડાવ્યો, 'જમાદાર! ગામને પાદર દુશ્મન આવ્યો છે અને તને ઊંઘ કેમ આવે છે?' આલમ મીંચેલી આંખે જ બોલ્યો, 'જા રોનો ખાઉ, ઊંઘવા દે ને! અત્યારમાં શું દાટયું છે કે જાગી છો?' એમ કહીને ગોદડું માથે ઓઢી ગયો. ગામમાં ઓકાસો વધતો જતો હતો અને નજદીક ને નજદીક સંભળાતો હતો. રાણીની અધીરાઈ વધી. આલમનું ઓઢવાનું ખેંચી લઈ તેણે જરા તીખાશથી બૂમ પાડી, 'ગામમાં બહારવટિયાઓએ રંજાડ માંડી છે ને તને, સંધી, ક્યા સુખે નીંદર આવે છે? ઊઠ ઊભો થા!'

બહારવટિયાનું નામ સાંભળી આલમ ઊઠ્યો: 'ક્યાં છે? કેટલા જણ છે? ક્યારના આવ્યા છે?'

'ઝાંપે. માતાના મંદિર પાસેથી અવાજ આવે છે. ઊઠ, ઊભો થા. આજે ગામમાં કોઈ હોંકારો દે એવું નથી. નથી મૂળજી કે નથી પસાયતો. તખુભાએ તો ડેલી બંધ કરાવી દઈ પોતાના માણસોને અંદર ગઢ સાચવવા બેસારી દીધા હશે. આજે તો, મારા કોટવાળ, મારા સંધી, ગામ આપણે ભરોસે છે. આવો મોકો ક્યારેક જ આવે છે કે આપણે ગામને પડખે ઊભાં રહીએ. ભલે ગામ પણ જાણે કે ગામમાં એક મરદ હતો—કે જેણે એકલ હાથે બહારવટિયાનેતગડી મૂક્યા હતા.' આમ કહીને રાણીએ ઉમળકાભેર આલમના કપડાં, તલવાર અને લાકડી લઈ તેની પાસે મૂક્યાં. 'લે શાબદો થા.'

'જરા સથરી થા. આંખ તો પૂરી ઊઘાડવા દે. એટલી વારમાં ઝટપટ એક રોટલો ઘડી નાખ. ભૂખ્યે પેટે થોડું ધિંગાણું ખેલાશે? ઉતાવળ શું છે? આવ્યો છે તે કાંઈ થોડો એમ ને એમ ભાગી જવાનો છે? ક્યાં અજાણ્યો છે? હાથવેંતનો મામલો છે.'

'અરે, ચુલો સળગાવું, રોટલો થડું અને તું ખા ત્યાં તો તોગો ગામમાં હાહાકાર વર્તાવી દે અને એક-બેનાં ભોડાં રોડવી દે. અત્યારે ખાવાનું હોય કે રૈયતની વાર કરવાનું હોય? ઊઠ, ઊભો થા. અત્યારે ખાવાનું નામ લેતાં લાજ! આ કાળી ચીસો નથી સંભળાતી કે તને ખાવાનું નામ સાંભરે છે? જરા તો શરમા!

એડિયાં ને કાતરાં લાજે છે! તારી ફાટફાટ થતી જુવાની લાજે છે! જરા જાત સામું જો,

'એક વાતની સો વાત. ખાધા વિના કમર્ણુંય નહિ સંચરાય. ખાવાનું સાંભર્યું એટલે ખાધા વિના જાવોમાં સાર નહિ નીકળે. ઝટ ટીપી નાખને એક રોટલો, એમાં શું વાર લાગી જવાની છે? નાહકનો ખોટીપો તો તું કર છ!'

'ઠીક જમદાર! તારા દિલમાં ખુટામણનું કૂડું પાપ જાગ્યું લાગે છે' નીકર આમ કાંઈ હોય! પૂંછલેલની પેઠે પાણીમાં થોડો બેસી જા! હવે તું નિરતિ ખાજે. હું નહિ રોકાઉં. જાઉં છું. તમાથી જમાદારની દીકરી અને આલમ આમેતીની ઘરવાળીથી થોડું શિરામણના ચાનકા સેકવા આવે ટાણે રોકાવાશે? એલા પેટભરા, તેં તો ગામની સલામું લજવી! ખળાના ગરીબ ખેડુના દીધેલા દાણા બગડયા!' લોટની સૂંડલી છૂટી આલમના માથામાં મારી તેની કુહાડી લઈને તે બહાર નીકળી ગઈ. જતાં કહેતી ગઈ કે, 'જમાદાર, અલ્લાબેલી! હવે રામરામ છે–આ પહેલા ને છેલ્લા મેળા!'

આલમ ફાટી આંખે ચંડિકા જેવી રાણીને જતી જોઇ રહ્યો! ગમે તેમ હોય પણ આજે આલમ તે આલમ નહોતો. કાં તો અમલદારોની ખુશામત ભરી નોકરી કર્યાં પછી તેનું પાણી મરી ગયું હોય, કે બીજાની દેખાદેખીથી કાં તો જિજીવિષાની ભૂખ જાગી હોય, કે કાં તો પછી તોગાએ તેને સાધી લીધો હોય! ગમે તે હોય, પણ આજે રાણીનો જવાંમર્દ મરદ આલમ મરી ચૂક્યો હતો. ગામની ગોહેલ્બત, લોકોની લાગણી, તેના પેટમાં પડેલું ગામનું ધાન–અધું તે ભૂલી ગયો! પોતે રાણીનો ગૌરવવંતો–પોરસવંતો મરદ હતો તેય ભૂલ્યો. તેની જુવાનીનું ખમીર અને રાણીની આશા એક સાથે ભાંગીને ભૂકો થઈ ગયાં. એ ક્યાંય સુધી રાણીને જતી જોઇ રહ્યો. પછી ધીમે રહીને ઉઠયો. 'કોઈ ખતરનાક ઓરત છે ને! સાલી બેગમજાત!

નિમંત્રણ

ઉષાની નવરંગ ચુંદડીએ,
સૂરજની કુંમકુંમ પગલીએ,
જીવનની અંધારી ગલીએ;
મળજે લેરૂ તું!

પુલકિત અંતરના ઉલ્લાસે,
પ્રકૃતિના છલકંતા હાસે.
સૌમ્ય સમીરના શ્વાસે શ્વાસે;
મળજે લેરૂ તું!

સંધ્યાના આછા ઓવારે,
જ્યારે દિનકર અશ્રુ સારે,
છેલ્લા કિરણ કણની ધારે;
મળજે લેરૂ તું!

નિઃશબ્દ રજનીના કિનારે,
તારક–કુલડાં કેરા ક્યારે,
રાહ જોઈ જ્યાં નયન મિચાયે!
મળજે લેરૂ તું!!

'વિરાટ'

મરવા દે! બાપેય આમ જ મર્યો' આમ ગણુગણતો તે ડેલીની બહાર નીકળી ગયો.

માતાના મંદિરે પહોંચી રાણીએ જોયું તો અમરામ ખોજા, કપૂર પારેખ અને લખમણ

પટેલને તોગો ડરાવવા માટે તરવારના પીંછા મારતો હતો. એટલે તેણે પડકાર કર્યો કેઃ 'તોગા, બાપ, આ તને નથી શોભતું ! દેરડી તો તારા બાપનું ગામ, એની એટલી આબરૂ તો રાખ અને ખપૈયા કરી પાછો વળી જા. ભાઇ મારા ! વતન સાથે વેરી બન મા ! મલકનો મદઇ થા મા !'

'બાપનું ગામ છે ઇ તો જાણ્યું, એની કોણ ના પાડે છે ? ત્યારે ભાઈ એ ભાગ હોય ને ? આજે ભાગ લેવા આવ્યો છું. ધોળે દિએ ભરબજારે મારી બાયડીની આબરૂ ઉપર ગઢ-વાળાએ હાથ નાખ્યો ત્યારે ગામવાળા બધા મારા ભાઇ ક્યાં ગયા હતા ? ગામે મારી શું આબરૂ રાખી છે કે મારે આજે તેની રાખવાની હોય ? બિચારી દેવુ તો આ ગામની વચમાંથી બાંભરડી બાંભરડીને ગઇ, પણ આખા ગામમાંથી કોઇ મૂછ ધાનના ખાતલે તે ગભરૂની આબરૂ બ-ચાવવાની ધા સાંભળી ? સાલા સૌ નમાલા ! ભાઇ થવા આવ્યા છે ! એવા ધાન-બગાડનારને ન મારૂં તો શું પૂજા કરૂં ? એ તો ઠીક, પણ આજે ગામમાં શું કોઇ મરદ નથી મૂઓ કે તને બાઇ-માણસને આગળ કરી છે ? ક્યાં ગયો પૂંછ જેવી મોટીમોટી મૂંછવાળો ગામનો દરબાર ? ક્યાં ગયો અમલદારની આડશમાં ગરીબોને દબડાવનાર તારો ખડકમદાર કઠ્ઠો સંધી ? ક્યાં ગયા મોટા ઓડિયા, તસતસતી ઉરેબ અને સુરમેલ આંખ-વાળા પારકી બૈયરના થનારા રંગીલા માટી ? શું બધા બાયડીની સોડમાં ભરાણા છે કે તારે આજે મારા જેવા મોં-બળ્યા બહારવટિયા પાસે આવવું પડ્યું ? અમને મળીને, છેતરવા માટે તો નથી મોકલી ને ? પણ રાણી બોન, એ દી ગયા. જ્યારથી દેવુએ દરબારને ઓરડે પુરાઇને આબરૂ માટે પ્રાણ કાઢી આપ્યો અને મારે નસીબે આ રખડપાટ આવ્યો ત્યારથી તો માવડી, દુનિયાના બધા રંગ, બધી મમતા ભૂલ્યો છું. માટે હાલી જા, મારી બોન ! હાલી જા, પાછી હેમખેમ ! નાહકનો જો કોઇ અવ-ડચવડનું વેણ બોલશે તો મને કપાળમાં કાળી ટીલી લાગશે ! જા માવડી, ઓલ્યા તારા ધણીને મોકલજે એટલે અમે હિસાબ પતાવી લઇશું ! ભાઇડાની રમતુંમાં બાયડીનું કામ નહિ. જા, મારી બોન જા. તારો સંધી આવશે ત્યાં સુધી નહિ ખસું. સાબદો કરીને મારા બનવીને મોકલજે એટલે કાપડું દઇ મેલીશ, હમણાં જા.'

'સમજી, ભાયડાને શિરામણ સાંભરે, દર-બાર ડેલીએ ભરાય અને જુવાનિયાઓને જીવવું વાંહુ થઇ પડે એટલે જ બલોયાંવાળીને આમ કટાણે નીકળવું પડે ને ! ગભરા મા ! દરબારના વેરની ભઠ્ઠીમાં રાંકડી રૈયતને શેકી નાખતાં તને અરેરાટી નથી થતી તો પછી બાયડીની જાતની દયા ખાવાની શી જરૂર ? મારાં બેઠાં ગામમાં તારાથી જુલમ નહિ થાય. આ બાનને છોડી દે, નાહકના બિચારા કાટી મરશે !'

'રાણી, ઘર ભેગી થઇ જા. અમને અમારૂં કામ કરવા દે. તને બોન કીધી છે તો તારા ધણીનું નામ નઇ લઉં. આટલું મારૂં વેણ છે. રૈયત તો રાજાનું નાક કહેવાય, એટલે નાક દબાવીએ તો જ મોઢું ઊઘડે !'

'તોગા, તને દરબાર સાથે વેર, એને બદલે રાંકડી રૈયત ઉપર સુરસાઢ થઇ આવ્યો છે એમાં કાંઇ તારી મરદાઇ નથી. તોગા જેવો તોગો થઇ હૈડકાં શું ડંભ છ ! બળ હોય તો ત્રાટકને દર-બારની ડેલી ઉપર ! ત્યારે હું આડી નહિ આવું; ઉલટી બાઇને પડખે દેવુબેનનું વેર લેવા ઊભી રહીશ. પણ આ અત્યારે કાળો કામો મુકી દે. આમાં સાર નહિ કાઢ !'

'એટલી બધી વાત છે ? બાયડીજાતની મરજાદ રાખી, એટલે તો તેં ઘણું વટાવી. બાણ, જરા આ લપને વળાવી દે ! અમથી લવારો નહિ મૂકે !'

બાણ રાણીનું કાંડું પકડવાં ગયે ત્યાં રાણી-એ તેના પગના નળામાં કુહાડી મારી, એટલે તે

ચક્કરી ખાઈને પડ્યો. એને પડતો જોઈ કપૂર પારેખ ને અભરામે તોગાને પકડી પછાડ્યો. રાણીએ કુહાડીનો ઘા કરી તેનો જમણો હાથ જોખમી નાખ્યો. લખમણે બીજાના માથામાં લાકડીનો ઘા ફટકાર્યો. નબળાઈ કે બહાદુરીનો ચેપ કોઈ વખતે તો એવો લાગે છે કે કલ્પેલી બાજી તદ્દન પલટી જાય. જ્યારે કોઈ મરદ માથાની પરવા પરવા વિના ઝુઝે છે ત્યારે આજુબાજુના માણસો પણ મરણિયા બને છે. જ્યારે કોઈ બીરૂ પીઠ બતાવી ભાગે છે ત્યારે તેનો ચેપ પણ તેવો જ લાગે છે. મોખરાનો આદમી શું કરે છે તેની ઉપર બધો આધાર હોય છે. રાણી અને બીજાને મરદ બનતાં જોઈ બીજા ગામવાળાઓ પણ બહારવટિયાની ઉપર તૂટી પડ્યા. તોગો તેના ઘાયલ થયેલા સાથીઓને પડતા મૂકી પાંચ સાથીઓ સાથે નાસી છૂટ્યો. રાણી ચુપચુપ ઘરે જઈ ડેલીની સાંકળ બંધ કરીને બેસી ગઈ. થોડી વારે આલમે આવીને ડેલી ખખડાવી. રાણીએ જવાબ આપ્યોઃ 'ડેલી નહિ ખૂલે, જમાદાર! હવે આ ઘરમાં તારું બેસણું ન હોય! વાણિયા–બામણની કે કોળી વાઘરીની કોઈ નમાલી છોકરી ગોતી લે! ખાઈ પીને પરવાર્યો એટલે બાયડી સાંભરી! હવે રાણીના લાળા છોડ! ગામને માથે જ્યારે આફત આવે ત્યારે જ શિરામણ સાંભરે એવો પેટભરો રાણીનો મરદ ન હોય! પાછો વળી જા. તું ઘર ભૂલ્યો. વતન માથે આફત આવી ત્યારે તને ધાન સાંભર્યું? ગરીબોએ કકળતી ધા નાખી ત્યારે પેટનો ખાડો ભરવો સૂઝ્યો? જા બેલીડા, પાછો વળી જા! આપણા સંબંધનાં આયખાં પૂરાં થયાં. આટલી જ લેણાદેણી! હું તો તારી મૂછના આંકડા અને ચોડિયાંથી છેતરાણી હતી કે તું માથાની રમત રમનારો કોઈ માણીગર હઈશ; ગામની ભીડ ભાંગનારો ખરો કોટવાળ હઈશ, શુદ્ધ સંધીની ઓલાદ હઈશ, અને એમ જાણીને તો મેં તારું ઘર માંડ્યું; અંગની એમ દેખાડી. ઓળખીતામાં અળખામણી થઈ. તારે મને આવી ભોંઠામણ આપવી'તી? આવું ખુટામણ કરવું' તું! હું હવે મોઢું કોને બતાવીશ? જા સંધી, જા. મારાં ગાતર ગળે તે પહેલાં સમજણ આવી એય ઠીક થયું, નીકર ઊતરતી આવરદાએ કોને કે'વા જાત! સંધી, તારાથી રાણી નહિ મણાય! મોટા પેટવાળા અમલદારની પીગી પચકેલ બાયડીયુંનાં કામ કર, તેનાં શેડાળવાં છોકરાં રમાડ, ડેલીએ કૂતરાં તગડ અને સાહેબોના પથારી–

પૂનમની રાત!

મીઠી લાગે છે મને પૂનમની રાતડી!
રસીલી ચાંદની રેલાય રે,
મનોહર લાગે રાતલડી!

સાગર સાગર ત્હારા ભણકારા વાગતા,
ભરતી જુએ ત્હારી વાટરે,...મનોહર.

ફૂલડે ફૂલડે ત્હારાં જાગે સંભારણાં,
રટતાં સુધારસ કાજ રે,...મનોહર.

ઉરે ઉરે રે ત્હારી ઉછળતી ઊર્મિઓ,
તલપે વિયોગીની માટરે,...મનોહર.

અંધારી રાતડી અમને ગમતી નહિ,
ગમતી અનંતની જ્યોત રે,...મનોહર.

ચાહે માનવ તને, ચાહે દાનવ તને,
ચાહે સદા ય દેવલોક રે,...મનોહર.

પુનિત પૂજારીઓ પૂનમને પૂજતાં,
જુએ શું પૂનમની વાટ રે?
મનોહર લાગે રાતલડી!

નૈષધકુમાર દેસાઈ

ત્રણ કોયલ

વાગે વસન્તની વાંસળી ને
બોલે કોયલ ત્રિકાલના બોલ;
ભાવની ભરતી ચઢે રે.
કાળી કોયલડી વસન્તની
આંબે મંજરી કૂજે કાલા બોલ;
ભાવની ભરતી ચઢે રે.
ગોરી કોયલ ગૃહકુંજની
કરે ઉર, ગૃહ સ્વર્ગ, રસ બોલ;
ભાવની ભરતી ચઢે રે.
અરંગ, અનંગ એક આતમ કોયલડી
બોલે સદાય ગૂઢબોલ;
ભાવની ભરતી ચઢે રે.
વાગે વસન્તની વાંસળી ને
બોલે કોયલ ત્રણે દિવ્યબોલ;
ભાવની ભરતી ચઢે રે.

અનામી

પામરણુ બેગાં કરી સલામુ ભર, એટલે સુખની ગાદી અને મનમાન્યું શિરામણ બેય આપશે. પછી નિરાંતે બેઠો બેઠો મૂછ આમળજે, એટલે કોઇ હૈયાફૂટી મળી રહેશે. હવે અહીં તારું કામ નહિ! રાણી તો કાંટાની બિછાત છે!'

'રાણી! એ રાણી!!'

'નફટની પેઠે' રાણી રાણી' કરીને ગાંગર મા! તારે ને રાણીને હવે શું? તારી રાણી તો ક્યારની મરી ગઇ. મારો સંધાયે મારે, મને આજથી મરી ગયો.

ઉભો રે સંધી, મહોબતની પહેલી રાત્રે દીધેલાં તારાં બલોયાં પણ પાછાં લેતો જા. કોઇ હૈયાફૂટીને રમાડી-રીઝવવા તને કામ આવશે. આપણી તો લેણાદેવી છૂટી. હવે મરદ કરીશ જો કોઇ મરજીવો માણીગર મળશે તો, નીકર અલ્લાબેલી! નમાલા પેટભરાની સોડ નહિ સેવું. ખૂટલનું ઓઢણું નહિ ઓઢું કે બાયલાનાં બલોયાં હવે આ કાંડે નહિ પે'રું!'

'રાણી, મારી એક વાત તો સાંભળ! ડેલી તો ઉઘાડ!'

'જા, જા. હવે તારી રાણીને ભૂલી જા. રાણી તારી ન હોય! મારગ ભૂલી ભેગાં થયાં હતાં; હવે મારગ મળી ગયો અને છૂટાં થયાં-આપણા મારગ જુદાઃ તારો જીવવાનો, મારો મરવાનો!'

રાણીનો આ લગ્ન-વિચ્છેદ કોઈ સુધારક દૃષ્ટિનો નહોતો. રાણીએ ટ્રાયલ મેરેજ કે પ્રાયોગિક લગ્ન કરેલ નહોતાં કે તેમાં ન ફાવ્યું એટલે માર્ગ જુદા કરી નાખ્યા. જેમ લગ્ન-સંબંધ સહજ હતો તેમ આ લગ્ન-વિચ્છેદ પણ એટલો જ સહજ હતો. તેને લાગ્યું કે જીવનનો જો મેળ ન મળે તો તેને ખેંચવામાં શું સાર? એમાં તો બંનેને ખોટ જ આવવાની હોય!'

આલમ શરમનો માર્યો નીચું જોઇને ચાલ્યો ગયો, ફરી કદી તે દેરડી ગામમાં ડોકાયો નહિ. દરબારે આલમની જગ્યા ઉપર રાણીને કોટવાળ બનાવી.

'નમાલાની સોડ નહિ સેવું. મરદ કરીશ જો કોઇ મરજીવો માણીગર મળશે તો, નીકર અલ્લાબેલી!'

આ વેણ પાછળ કોઇ મરજીવાની પ્રતીક્ષા કરતાં રાણીનાં ચાળીસ ગયાં-તેમ કદાપિ બત્રીસ વર્ષ જાય તોય શું?

જેણે પોતાની ઉપર થયેલા અનેક આક્રમણો સહ્યાં છે ને વિજેતાઓએ એના ભસ્મમાંથી નવાં સ્વરૂપો સર્જ્યાં છે એવા દિલ્હી શહેરે દેશવિદેશના માનધાતાઓને પોતાની ગોદમાં સમાવ્યાં છે. એની ધનસંપત્તિએ અનેક પરદેશી આક્રમણકારોને આવવા લલચાવ્યા છે, ને પરદેશીઓ એની ખ્યાતિથી આકર્ષાઈ એના ઉપર તૂટી પડયા છે. એને લૂંટી, બાળી, ખેદાનમેદાન કરી નાખ્યા. છતાં ગૌરવવંતું પાટનગર દિલ્હી આજે પણ અણનમ ઉભું છે.

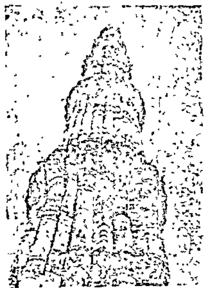
હજારો વર્ષો પહેલાં હસ્તિનાપુરની ગાદી ઉપર અંધરાજા ધૃતરાષ્ટ્ર હતા. એમના નાનાભાઈ પાંડુએ રાજ્યનું સામ્રાજ્ય સર્જ્યું. પાંડવ કૌરવે યુદ્ધ ખેલ્યાં અને પાંડવોએ ઇન્દ્રપ્રસ્થ વસાવ્યું. આજના દિલ્હીની એ સ્થાપના. એ ઇન્દ્રસ્થ આજે પુરાણા કિલ્લાને નામે ઓળખાતું સ્થાન પાંડવોની રાજધાનીનું સ્મરણ માત્ર આપે છે. દિલ્હીના આદ દીલ્હીમાં એ પહેલું દિલ્હી.

તે પછી ઘણા વર્ષો સુધી અંધાર પછેડો ઓઢી ગાઢ નિદ્રા લેતા દિલ્હીને અગીઆરમી સદીમાં તુંવાર રાજા અનંગપાળ ઢંઢોળીને જગાડે છે. ત્યાં પોતાની રાજગાદી સ્થાપે છે. એની પછી પૃથ્વીરાજ ગાદીએ બેસે છે ને વૈર દ્વેષથી વરેલા જયચંદ્રના આમંત્રણે શાહબુદ્દિન દીલ્હી ઉપર ઉતરી પડે છે. દિલ્હી એના હાથમાં જઈ પડે છે.

લેવાય તેટલું લુંટી લઈ શાહબુદ્દિન પોતાના સુબા કુતુબુદ્દિનને દિલ્હીની ગાદી સોંપી પાછો જાય છે. દિલ્હીની ગાદી ઉપર બેસનાર એ પ્રથમ મુસલમાન બાદશાહ. એણે અજીત ગણાતા રાજપૂત રાજ્યો ઉપર જીતો મેળવી, એની યાદમાં ૧૨૦૫માં એક મિનારો બંધાવ્યો. એ મિનારો તે કુતુબમિનાર.

દિલ્હીથી નવ દશ માઇલ દૂર આવેલો આ

કુતુબમિનાર

હિંદનું પાટનગર

દિલ્હી

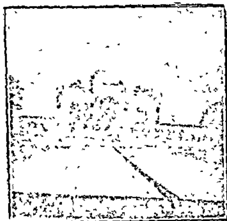
લેખક
શ્રી. પીલુભાઇ દેસાઇ

*

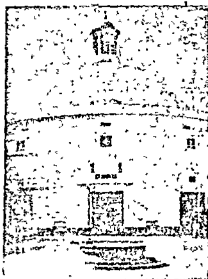
કુતુબમિનારો પૂરો થાય તે પહેલાં તો કુતુબુદ્દિન મૃત્યુ પામ્યો એટલે ૧૨૧૦માં એની પછી ગાદીએ આવનાર અલ્તમશે તે પૂરો કરાવ્યો.

અમે તેવા ઇજનેરી જ્ઞાન ધરાવનારને પણ મ્હોમાં આંગળી નંખાવે એવી કારીગીરીવાળો આ મિનાર ૩૭૭ પગથીઆં ચઢીએ એટલે ૨૩૮ ફીટ ઉંચાઇના માળ ઉપર પહોંચાડે છે. ઉપર જઇએ એટલે દૂરદૂર સુધી પથરાયેલાં દિલ્હીના ખંડેરો નજર સામે દેખાય છે. દિલ્હીની પેઠે આ મિનારો પણ દિલ્હીની જાહોજલાલી ને ચડતી પડતીનાં સંસ્મરણો સંઘરીને અડોલ ઉભો છે. ૧૩૬૮માં તેના ઉપર વિજળી પડેલી, એટલે ફીરોઝશાહ તઘલખે એ સમરાવ્યો. ૧૮૦૩ના ધરતીકંપમાં

હુમાયુનો રોજો

સેક્રેટરીએટની લાયબ્રેરી

એનો ઉપરનો ઘૂમટ તૂટી પડેલો તે કેપ્ટન સ્મીથે નવો બનાવરાવીને એના ઉપર મૂકાવ્યો પણ જૂના દેહે નવી પાઘડી બંધબેસતી ન લાગવાથી લોર્ડ હાર્ડિંજે એને ઉતરાવીને જુદો મૂકાવ્યો છે.

પાંચ માળવાળા કુતુબમિનારને આજે તો વિજળીના આક્રમણથી બચાવવા યોગ્ય ઉપાયો લેવાયા છે. નાના નાનાં પગથીયાં ગોળગોળ ચડતાં જઇએ તેમ તેમ દરેક ચક્રાવે હવા ને અજવાળા માટે નાની બારી ને દરેક માળે બારી ને ફરતો ઝરૂખો, એમ છેક પાંચમે માળે ચડતાં એક માણસ માંડ ચડી શકે એટલી સાંકડાશ થાય છે, છતાં જરાય ગુંગળાટ થતો નથી.

આ મિનારાની આજુબાજુ બાદશાહો—જલાલુદ્દીન, અલાઉદ્દીન ને અલ્તમશની કબરો પ્રાચીન કારીગીરીનો ખ્યાલ આપે છે. ઉપર ઘૂમટ નથી, છતાં એ કબર ઉપર કોઇ ઋતુમાં તાપ તડકો ન આવે એવી એની ફરતી દીવાલોની બાંધણી છે.

કુતુબમિનારની પાસે ૨૩ ફૂટ ને આઠ ઇંચનો લોહસ્થંભ ચોથા સૈકામાં ચંદ્રરાજાએ ઉભો કરાવ્યો છે. નથી એના ઉપર વિજળી પડી કે નથી એને કાટ વળ્યો.

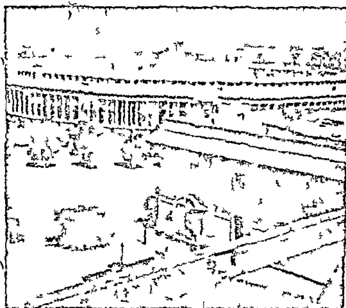
ત્યાંથી થોડે દૂર પૃથ્વીરાજના સમયનું માતાનું દેવળ છે. આટલો વિસ્તાર એ બીજું દિલ્હી.

આ પછી અલાઉદ્દીન ખીલજીએ દક્ષિણમાં વિજયો મેળવ્યા એની યાદમાં નવું દીલ્હી વસાવ્યું. એનું નામ સીરી. આ ત્રીજું દિલ્હી. ને આગળ જતાં ભૂલભૂલૈયાંની સામે ખંડેરોનો વિસ્તાર દેખાય છે તે ગ્યાસુદીન તઘલખે બંધાવેલ ચાર માઇલના વિસ્તારનું શહેર તઘલખાબાદ તે ચોથું દિલ્હી.

એની પછી મહમદશાહે કુતુબમિનાર અને સીરી વચ્ચે દિલ્હી વસાવી જહાંપનાહ—[દુનીઆનો વિસામો] નામ આપ્યું. આ પાંચમું દિલ્હી.

મહમદ ગાંડાની અજબ આકાંક્ષાએ દિલ્હીની પ્રજાને ઠેઠ દોલતાબાદમાં લઇ જવા પ્રયત્ન કરેલો ને પ્રજા ત્રાસી ઉઠેલી એ ફરી પાછી દિલ્હીમાં આવી વસી ને ફીરોજશાહ તઘલખે 'કોટલા ફીરોજશાહ'—ફીરોઝાબાદ ૧૩૫૪માં વસાવ્યું એ છઠ્ઠું દિલ્હી.

આજે તો ત્યાં જામી મસજીદનાં ખંડેરો ને અશોકનો સ્થંભ સાક્ષીરૂપ બની રહ્યાં છે.

હિંદની રાજધાની

સેક્રેટેરીએટ

આ મસ્જીદની બાંધણી ને કળા કારીગીરી એટલી સુંદર છે કે તૈમુર લંગડે દિલ્હી લૂટયું બાળ્યું ત્યારે આ મસ્જીદે એને મોહ લગાડયો ને એવી મસ્જીદ સમરકંદમાં બાંધવા એ હિંદી શીલ્પીઓને કેદ કરીને ત્યાં લઈ ગયો પણ અશોકનો શિલાલેખ ફિરોજાબાદમાં ક્યાંથી આવ્યો ? એ પણ બાદશાહના કળાપ્રેમની યાદ આપે છે એ બેતાળીશ ફીટ ઉંચો સ્થંભ હતો તો અંબાલા જીલ્લામાં, પણ ફીરોઝાબાદને શોભાવવા બાદશાહ ત્યાંથી અહીં ઉચકી લાવ્યો એવડા મોટા સ્થંભને જરા ન પહોંચે એટલા માટે એને રેશમ સીમળાનું રૂ બંધાવ્યું ને દરેક દોરડે બસો માણસો રાખી અનેક દોરડા પકડીને ચાલતા ૪૨ પૈડાંવાળા ગાડાને ૮૦ માઈલ દૂર સુધી સલામત લઈ આવી ખડો કરાવનાર બાદશાહ ફીરોજશાહના શોખ માટે માન થાય

આ પછી દિલ્હીને શણગારનાર મોગલો આવ્યા ૧૫૩૦માં હુમાયુ બાદશાહ થયો પ્રાચીન ઇન્દ્રપ્રસ્થની જગ્યાએ ૧૫૧૩માં નવું દિલ્હી બંધાવવા માંડયું ત્યાં શેરશાહે બંગાળામાંથી આવી હુમાયુને નસાડયો ને એ બંધાતા દીલ્હીને પુરૂં કરી 'શેરગઢ' નામ આપ્યું ૧૫૫૫માં ફરી હુમાયુએ દીલ્હી જીત્યું ને એ દિલ્હીને સમૃદ્ધ કર્યું એ દિલ્હી 'પુરાણા કિલ્લા' નામે આજ ઓળખાય છે

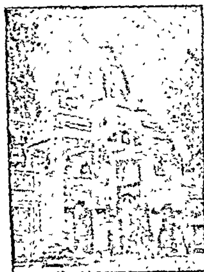
ત્યાંથી એકાદ માઈલ દૂર દક્ષિણમાં હુમાયુની કબર છે ચારે દિશાએ દરવાજા વાળો આ રોજો આરસમાં કોતરેલી નાજુક ને નકશીદાર વેલ કમાન અને કબર પરનો ૭૪ ફીટનો ઘૂમટ તાજુબ બનાવે છે આ કબર હુમાયુની બેગમ હમીદાબાનુએ બંધાવેલી ૫ંદર લાખના ખર્ચે તૈયાર થયેલી આ કબરમાં બેસી ૧૮૫૭ના બળવા પછી છેલ્લા મોગલ બાદશાહ બહાદુરશાહે રાજની તલવાર અંગ્રેજોને સોંપેલી

હુમાયુ પછી અકબર બાદશાહ થયો એણે ફતેહપુર સીક્રી ને આગ્રાને શણગાર્યાં જહાંગીર પણ આગ્રામાં વસ્યો. ને પછી જહાંગીરે દિલ્હીને સમૃદ્ધ બનાવવા 'શાહજહાનાબાદ' ૧૬૩૮થી ૧૬૪૮ની વચ્ચે નવ વર્ષે બંધાવ્યું આ સાતમું દિલ્હી

અષ્ટ કોણાકારે લાલ પત્થરનો બાંધેલ આ શાહજહાનાબાદ—લાલ કિલ્લો આજે તો મશહુર બન્યો છે

ત્રણ બાજુએથી જોઈ શકાય એવી પાત્રીસ

લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર : પ્રવેશદ્વાર અને વાટિકા

પગથીયાંવાળી જુમ્મામસ્જીદ, ઔરંગઝેબે બંધાવેલી મોતી મસ્જીદ અને મોગલાઈની પડતી વખતે બહાદુરશાહે બંધાવેલ હીરામહેલ કળાના નમુના જેવા મોગલ જાહોજલાલીની બાંગ પુકારે છે.

આ પછી દિલ્હી ઉપર મરાઠાના ધાડાં આવ્યાં, ઇરાનના નાદિરશાહે દીલ્હીને ૫૮ દિવસ સુધી લુંટયું ને હિંદની અનેક જાહોજલાલી લઇ ગયો. ૧૮૦૩માં લોર્ડ વેલેસ્લીએ સીંધીયાને હરાવી દિલ્હીનો કબજો લીધો. ૧૮૫૭માં દિલ્હીએ બળવો જોયો ને મોગલવંશની સમાપ્તી પણ સગી આંખે નિહાળી.

વીસમી સદીમાં અંગ્રેજોએ નવું દિલ્હી વસાવ્યું.

કોઈ જાતની કળા કામગીરી વિનાનું મોટા મોટા પહોળા રસ્તા વાળું આ નવું દિલ્હી મોટા વિસ્તારમાં પથરાયું છે. 'નવું દિલ્હી' નામે ઓળખાતું આ આખું દિલ્હી બ્રીટીશ રાજ્યની રાજધાની છે. સેક્રેટરીએટ,વાઇસરોયનો મહેલ, અને કાઉંસીલ હોલ તથા લડાઈનું સ્મારક વગેરે ધ્યાન ખેંચે એવાં સ્થાનો ગણાય.

પણ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવું સ્થળ તો બીરલા લેઇન ઉપર લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર છે. આ મંદિર શ્રીમંત વેપારી બળદેવદાસ બીરલાએ ઇ. સ. ૧૯૩૮માં બંધાવ્યું.

આ ભવ્ય મંદિરમાં જૈન શિવ, બુદ્ધ, શીખ વગેરે દરેક હિંદુધર્મનાં મંદિરો છે. વચ્ચે લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર છે ને ડાબી બાજુ બુદ્ધનું મંદિર ને જમણી બાજુ ગીતા મંદિર છે. ચીનમાંથી ભેટ મળેલો પ્રાચીન ઘંટ પણ ત્યાં છે ને દક્ષિણ હિંદના મંદિરોની બાંધણી પણ છે. મંદિરની પાછળ વિશાળ વાટિકા છે.

મંદિરમાં ભીંતો ઉપર મહાપુરુષોના અને ધર્મ સંસ્થાપના કરનાર પ્રભુ–પયગંબરોનાં વાક્યો, ગીતા, વેદ, ઉપનિષદમાંથી શ્લોકો કોતરાવ્યા છે. મહાપ્રસંગોનાં ચિત્રો પણ દોરાવ્યાં છે. કોઇપણ જાતના ભેદ ભાવ વિના દરેકને પ્રવેશ માટે છૂટી વાળું આ મંદિર મહાત્મા ગાંધીજીના હાથે ખુલ્લું મુકાયું હતું.

આમ અનેક જાહોજલાલી ભોગવી ચુકેલું, ચડતી પડતી અનુભવી આજે પણ ગૌરવમૂર્તિ સમું અડોલ ને અમોલ દિલ્હી જમનાજીને તીરે અનેક યાત્રીઓને આકર્ષી રહ્યું છે.

(ફોટોગ્રાફર : શ્રી. ભૂપેન્દ્ર લાલા)

(ગતાંકથી ચાલુ)

પારીસમાં

પારીસ આવ્યું: માન્યાં કંટાળાભરેલી મુસાફરીમાંથી છૂટી. બ્રોન્યા અને તેનો વર માન્યાને તેમના રહેઠાણે લઇ ગયાં. એ જમાનામાં પારીસની બસો ઘોડાથી ચાલતી. બ્રોન્યાના ઘેરથી સોરબોન યુનિવર્સિટી પહોંચવા બે ઠેકાણે બસ બદલવી પડતી. માન્યા માળવાળી બસમાં ઉપર ચઢીને બેસતી. હાથમાં જૂનું હાથપાકીટ રાખી, કપડાં સંકોરીને માન્યા લાંબી ડોક કરીને બધું જોયા કરતી; શિયાળાનો ઠંડો પવન ગાલને સ્પર્શી જતો. માન્યા જેવી પોલિશ છોકરીને પારીસ મુક્તિધામ લાગતું. સીન નદીનો પૂલ ઉતરીને બસ આગળ વધતી. માન્યાને આ વિસ્તાર આહ્લાદક લાગતો. નદીના બે કાંઠા, વચ્ચે નાના નાના સુંદર ટાપુઓ, પ્રતિમાઓ, ચોક અને તે બધાંની ઉપર દૂર દેખાતા નોટ્રડામના મિનારા. આખરે ઉતરવાનું આવ્યું. ઘોડા ધીમા પડયા. વિદ્યાર્થી માન્યાએ દફતર લીધું, કપડાં ઠીક કર્યાં અને અધીરાઇમાં ઉતરતાં કોઇની સાથે ભટકાઇ પડી: બીતાં બીતાં ફ્રેંચ ભાષામાં માફી માગી લીધી.

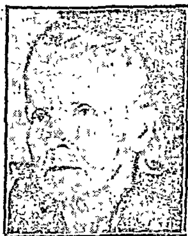
૧૮૯૧માં સોરબોનના વિદ્યાધામનો દેખાવ અનેરો હતો. છેલ્લાં છ વર્ષથી તેની પુનર્રચના થઇ રહી હતી. જાણે કોઇ મોટો અજગર પોતાની ચામડી બદલતો હોય એવો દેખાવ થઇ રહ્યો હતો—બાંધકામની ધમાલ ચાલી રહી હતી; વિદ્યાર્થી જીવનમાં એક પ્રકારની અવ્યવસ્થા આને લીધે આવી ગઇ હતી. ભાષણો માટે રોજ જગ્યા બદલાતી; પ્રયોગશાળાઓ કામચલાઉ ઉભી કરવામાં આવી હતી. પણ એથી શું? દિવાલ પર મોટી જાહેરાત ચોંટાડેલી હતી:

ફ્રેંચ પ્રજાસત્તાક

વિજ્ઞાનની ફેકલ્ટી : પ્રથમ સત્ર

૧૮૯૧ના નવેમ્બરની ત્રીજી તારીખે સોરબોનમાં અભ્યાસનો કાર્યક્રમ શરૂ થશે. માન્યાને

મહાન સ્ત્રી-વૈજ્ઞાનિક

મેડમ કુરી

લેખક:

ડા. નરસિંહ મુળજીભાઈ શાહ

*

આ શબ્દો જાદુ જેવા લાગ્યા!

પૈસો પૈસો બચાવીને ભેગી કરેલી પોતાની નાની બચત વડે માન્યાએ આ ભાષણો સાંભળવાનો હક્ક પ્રાપ્ત કર્યો હતો. માન્યા વિજ્ઞાનની વિદ્યાર્થીની તરીકે જોડાઇ. કેટલો આનંદ!

પણ હવે માન્યા, માર્યા નામ બદલાઇ ગયું. ફ્રેંચ પદ્ધતિએ મેરી સ્ક્લોડોવ્સ્કા તરીકે માન્યાએ પોતાનું નામ નોંધાવ્યું. પણ સહાધ્યાયીઓને સ્ક્લોડોવ્સ્કાનો ઉચ્ચાર બરાબર ન ફાવતો અને માન્યાને મેરી કહેવડાવવું ન ગમતું, એટલે તે કોઇની સાથે ન ભળતી. આ શરમાળ, દઢાગ્રહી સુંવાળા લીસા વાળવાળી છોકરી સામે વિદ્યાર્થીઓ જોઇ રહેતા અને અંદર અંદર પૂછપરછ કરતા:

'આ કોણ છે?'

'કોઇ પરદેશી લાગે છે: નામ વિચિત્ર છે. ભૌતિક વિજ્ઞાનના ભાષણોમાં આગળી હરોળમાં બેસે છે; બહુ વાતો કરતી નથી, કોઇની સાથે

મળતી નથી' એમ અંદર અંદર વિદ્યાર્થીઓ સંદિગ્ધ જવાબ આપતા. માન્યાને-મેરીને આ યુવાનોમાં જરાય રસ નહોતો. તેનું ધ્યાન તો પ્રોફેસરોમાં હતું. તેમની પાસેથી તેને વિજ્ઞાનના રહસ્યો શીખવા હતા.

એ જમાનાની રૂઢી અનુસાર આ પ્રોફેસરો ધોળી ટાઇ અને ઇવનીંગ ડ્રેસ-સાંજના પોશાકમાં-જે હંમેશા ચાકથી ખરડાયો રહેતો-ભાષણો આપતા. મેરીનો જીવ પ્રોફેસરોના ગંભીર પોશાક અને તેમની ભૂરી દાઢીઓની સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં ચોંટી રહેતો.

પ્રોફેસર લીપ્પમાનનું ભાષણ સાંભળ્યું: એકદમ પ્રૌઢ ગંભીર અને દલીલપુરઃસર પ્રોફેસર બાઉટીનું ભાષણ સાંભળીને મેરીને લાગ્યું કે તેમના મગજમાં વિજ્ઞાનનો ભંડાર ભરેલો છે. ત્રેવીસ પ્રોફેસરોની નામાવલિ પ્રગટ કરવામાં આવી હતી. મેરીને આ બધાને ઓળખવા અને તેમના ભાષણો સાંભળવા આતુરતા થઇ. તેને લાગ્યું કે જ્ઞાનપિપાસા ક્યારે સંતોષાશે?

પણ અણધારી મુશ્કેલીઓ ફુટી નીકળી. મેરી એમ માનતી કે પોતાને ફ્રેંચ ભાષા સારી રીતે આવડે છે. તેની આ માન્યતા ખોટી નીવડી. ભાષણોમાં કેટલાય વાક્યો વણ સમજાયા રહી જતા. વળી ગણિત અને ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં તે ઘણી પછાત હતી એમ માલુમ પડ્યું. ડીગ્રી મેળવવા કેટલી મહેનત કરવી પડશે?

પોલ એપલનું ભાષણ આવ્યું: કેટલી સરસ સમજુતી અને કેટલી રંજક છટા! એક એક શબ્દ સ્પષ્ટ. પ્રયોગો પણ કેટલા સુંદર ગોઠવેલા! 'હું સૂર્ય લઉં છું અને તેને ફેંકું છું.' માન્યા હર્ષોતિરેકમાં આવી ગઇ. તેનો આનંદ માતો ન હતો. તે સંપૂર્ણ સુખ માણી રહી હતી.

એક સાંજે મેરી પોતાની નાની ઓરડીમાં અભ્યાસમાં મન પરોવી રહી હતી, ત્યાં તેના બનેવીએ હાક પાડી.

"જલદી, કોટ અને ટોપી પહેરીલો. મારી પાસે મફત ટીકીટ આવી છે. આપણે બધાં જલસામાં જઇએ." દાક્તર દલુસ્કીએ પોતાના સ્વાભાવિક આનંદમાં કહી નાખ્યું.

'પણ...'

'પણ બણ કાંઇ નહીં. પોલાંડથી એક પીઆનો વગાડનાર આવ્યો છે. ખૂબ ઓછી ટીકીટો ખપી છે. આપણે જઇને થીયેટર ભરી દઇએ. દેશના માણસને મદદ કરવી જોઇએ. હું તો એક મોટું ટોળું એકઠું કરી લાવ્યો છું. ખૂબ તાળીઓ પાડશું. તેનો જલશો ફત્તેહમંદ કરી બતાવશું.'

દલુસ્કીની સ્વદેશાભિમાનની દલીલ આગળ ટકવું મેરીને અશક્ય થઇ પડ્યું. ચોપડી મૂકી અને ત્રણે જણ બસ પકડવા દોડયા. થીયેટરનો પોણો ભાગ ખાલી હતો. એક લાંબા પાતળા યુવકને વ્યાસપીઠ પર મેરીએ જોયો. તેના વાળ લાલ દેખાતા હતા. પીયાના પાસે તે બેઠો હતો. તેની આંગળીઓ કળાપૂર્વક પીયાના પર ફરી રહી હતી. તે કોઇ એક સાધારણ કળાકાર નહોતો લાગતો. મેરી તો તેની કળા પર મુગ્ધ થઇ ગઇ.

સંગીતજ્ઞ યુવક કોઇ વાર સાંજે બ્રોન્યાને ત્યાં આવતો. તેની સાથે એક સ્ત્રી આવતી-જેની સાથે તે પ્રેમમાં હતો. યુવક અર્ધો ભૂખ્યો પણ સુંદર હતો. બુદ્ધિ કુશાગ્ર હતી. તેનું નામ ઇગ્નેસ પાડેરાસ્કી-ભવિષ્યના સ્વતંત્ર પોલંડનો વડો પ્રધાન.

મેરી પોતાનો અભ્યાસ ઉત્સાહપૂર્વક કરતી. યુનિવર્સિટી જીવનમાં તેને આનંદ આવવા માંડ્યો હતો, પણ તેનો શરમાળ સ્વભાવ આડે આવતો. ફ્રેંચ વિદ્યાર્થી સાથે તે બહુ ન ભળતી, છતાં પોતાના દેશથી આવેલા વિદ્યાર્થીઓ સાથે હરતી ફરતી. આ બધા વિદ્યાર્થીઓએ સ્વતંત્ર પોલાંડની એક નાનકડી વસાહત પારીસમાં ઉભી કરી. તેઓ અહીં પોલાંડની રીતે નાતાલ ઉજવતા, નાટક ભજવતા, નાચગાન, ગોઠવતા અને ખાણા ખાતા. મેરીએ

નાટ્ય પ્રયોગોમાં ભાગ પણ લીધો.

એક પત્રમાં પિતાને પોતાની પ્રવૃત્તિનો હેવાલ લખ્યો. પણ પ્રોફેસરને એ વાત ન રૂચી.

૧૮૯૨ના જાન્યુઆરીના પત્રમાં પિતાએ હૃદય ઠાલવ્યું:

"તારા છેલ્લા પત્રે મને દુઃખ ઉપજાવ્યું છે. આવી પ્રવૃત્તિમાં પડવા માટે હું મારી નાપસંદગી દર્શાવું છું. આ બધું નિર્દોષ ભાવે કર્યું હોય, છતાં પારીસમાં એવા જાસૂસો છે કે જે દરેક હિલચાલ પર દેખરેખ રાખે છે. આથી ભવિષ્યમાં ધંધા માટે વાંધો ઉભો થાય. તારું નામ હવેથી આવી પ્રવૃત્તિમાં ન આવે એમ હું ઇચ્છું છું..." મેરી ત્યારપછી આવા જલસામાં ભાગ લેતી બંધ થઈ.

હવે એક નવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. બ્રોન્યાને ત્યાં અભ્યાસમાં ખૂબ ડખલ થતી. ડાકતરનો આનંદી સ્વભાવ; તેના મિત્રો તેમજ દર્દીઓની આવ જા પણ ખૂબ, એટલે અભ્યાસમાં એક ધ્યાન ન થવાતું. ઉપરાંત ત્યાંથી સોરબોન જતાં ખાસો એક કલાક લાગતો. બસના ભાડાનું ખર્ચ ખૂબ આવતું. આખરે નક્કી થયું કે મેરીએ યુનિવર્સિટી નજીક રહેવા જવું. બહેનને છોડતાં હૃદયના તાર ઝણઝણી ઉઠયા.

*

મહિને ચાલીસ રૂબલમાં

બ્રોન્યાની સાથે પારીસમાં રહેતાં થોડા મહિના જતા રહ્યા હતા. હવે માન્યા એકલી પડી. જૂના મિત્ર નહોતા. ત્રણ વર્ષ સુધી એક વિદ્યાર્થિની જીંદગીમાં રહેવાનું હતું. મેરીના સ્વપ્નાનું આ જીવન હતું—કોઇ એક લાગી સાધુનું જીવન હતું! નરી સાદાઇનું જીવન હતું.

બહેનના ઘેરથી નીકળ્યા પછી રહેવાનું રહેવા ખાવાનું ખર્ચ મેરીના માથે આવી પડ્યું. તેની આવક તો બધી મળીને માત્ર ચાળીસ રૂબલ જ હતી. ભાડું, ભોજન ખર્ચ, કપડાં, પુસ્તકો અને ફી—બધું ૪૦ રૂબલમાં શી રીતે થાય? રોજના માત્ર ત્રણ ફ્રાંક થયા. આર્થિક પ્રશ્ન ખડો થયો. મેરીએ એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કર્યું. તેના જેવા બીજા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ પણ આમ જ રહેતા. પોલાંડના તેના મિત્રો પણ આવી જ ગરીબ અવસ્થામાં રહેતા હતા. કેટલાક એક ઓરડીમાં સાથે રહેતા; સાથે જમતા, રાંધવા શિવવાનું કામ કરી પેટનું પુરૂં કરતા. બ્રોન્યાએ પણ રસોઇયણ તરીકે કામ કર્યું હતું. પણ માન્યાને આ રીત ન ગમી.

માન્યાએ એક તદ્દન સસ્તું મકાન શોધી કાઢ્યું. તેમાં કોઇ જ સગવડ નહોતી—નહીં ગરમીની સગવડ, નહીં વીજળીની ગોઠવણ કે નહીં પાણીના નળની વ્યવસ્થા. આવી ઓરડીમાં મેરીએ પોતાનું 'ફરનીચર' ગોઠવ્યું—એક ખાટલો, ચટાઇ, સ્ટવ, ટેબલ અને ખુરશી, એક ધોવાનું વાસણ અને કુંજો; જેમાં નીચેથી પાણી ભરી લાવી મેરી રાખી મૂકતી. બીજું ખર્ચ કમી કર્યું. અઠવાડિયાઓ સુધી માખણ રોટી અને ચા પર ચલાવવા માંડયું. કોઇવાર જમણનું મન થાય ત્યારે ઇંડાં, ચોકલેટ કે ફ્રુટ કોઇ સસ્તા રેસ્ટોરાંમાં ખાઇ લેતી. પરિણામે મેરી ફીક્કી પડવા લાગી: સ્વાસ્થ્ય લથડ્યું; અશક્તિ વધવા લાગી; માથું ફરવા લાગ્યું—ભૂખમરાનો રોગ મેરીને લાગુ પડ્યો. પણ કોઇને એ વાત ન કરે. બહેન બનેવી પૂછપરછ કરે તો હા—ના—નો જવાબ આપે, અને વધારે પડતા કામનું બહાનું આગળ કરે.

એક દિવસ મેરીને મૂર્છા આવી ગઇ. મિત્રોએ બ્રોન્યાને ખબર આપી. દાક્તર દલસ્કી આવી પહોંચ્યા તેમણે તબીયત તપાસી.

'આજે ખાધું છે?' દાક્તરે સવાલ પૂછ્યો.

'આજે! ખબર નથી. થોડા વખત પહેલાં જમી હતી.' મેરીએ ટુંકાવ્યું.

'શું ખાધું હતું?'

'કાંઇક.' પણ દાક્તર છોડે એમ નહોતું.

તેમણે દર્દીનું માપ કાઢી લીધું હતું. આખરે મેરીને કબૂલ કરવું પડ્યું. આખો દિવસ થોડા મૂળા ખાઇને ચલાવ્યું હતું. ડાક્તરનો પિત્તો ઉછળ્યો. મેરીની ડૉક પણ દલીલ સાંભળ્યા વિના એકદમ તેને પોતાને ઘેર લઇ ગયા. બ્રોન્યાએ તેને ગરમ સુપ પાયો. એકાદ અઠવાડિયામાં મેરીની તબીયત સારી થવા લાગી. પણ પરીક્ષાનું બહાનું આગળ કરી થોડા દિવસ પછી મેરી પોતાના ભંડકીયામાં પાછી ફરી. દાક્તરને વચન આપ્યું કે હવેથી આવું નહીં કરૂં. બીજા જ દિવસથી તેણે હવા પર જીવવાનું શરૂ કર્યું!

કામ, કામ, બસ કામ! મેરીએ અભ્યાસમાં ઝંપલાવ્યું: માનવીએ જેટલી વિદ્યા અસ્તિત્વમાં આણી છે તેટલી બધી શીખી લેવા મેરીએ હામ ભીડી. ગણિત, રસાયણ ને ભૌતિક વિજ્ઞાનના ભાષણોમાં જવા માંડ્યું. પ્રયોગોની રીત રસમોથી વાકેફ થઇ—પ્રોફેસર લીપ્પમાને તેને પોતાના મદદનીશ તરીકે સંશોધનમાં જોડી, પોતાની હોશિયારી અને વિચારશક્તિ દાખવવાનો તેને અવકાશ મળ્યો. આખો દિવસ પ્રયોગ કરવાના મેજ પાસે મેરી ઉભેપગે રહેતી. પ્રયોગશાળાના વાતાવરણને માન આપતી. અને શાંતિથી અને ધ્યાનપૂર્વક પોતાનું કામ કરતી.

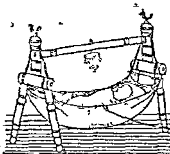
એક પદવી બસ નહોતી; તેણે બે લેવા નિશ્ચય કર્યો—એક ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં અને બીજી ગણિતમાં. તેની મહેચ્છાઓ વધવા લાગી. નમ્ર યોજના કરીને આવેલી મેરી મહત્વાકાંક્ષી થઇ ગઇ—એટલે સુધી કે પિતાને પણ આ બાબતના ખબર ન આપ્યા. એને ખબર હતી કે પિતા તેને જલદી પોલાંડ પાછી બોલાવી લેવા ઉત્સુક હતા.

સોરબોનમાં પરદેશી વિદ્યાર્થીનીઓ પ્રત્યે આદરમાન રાખવામાં આવતો. મેરીને લાગ્યું કે તેના સહાધ્યાયીઓ તેના પ્રત્યે માયાળુપણે વર્તતા—કેટલીકવાર આ માયાળુપણાનો અતિરેક લાગતો. મેરી આ ઉંમરે ખૂબ સુંદર હોવી જોઇએ. એકવખત આવા વધારે પડતાં માયાળુ મિત્રો સામે મેરીની એક બહેનપણી ડીડીસ્કાએ અંગરક્ષક તરીકે કામ કર્યું; એણે બધાંને પોતાની છત્રી વડે ડબકાવ્યાં. મેરીને પ્રેમદેવને પૂજવાનો વખત નહોતો. તેનો પ્રેમ તો ગણિત અને ભૌતિક વિજ્ઞાનને વરેલો હતો. ૧૮૯૩માં પ્રથમ નંબરે ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં અને ૧૮૯૪માં ગણિતમાં તેણે એમ. એ.ની પદવી મેળવી. ફ્રેંચ ભાષામાં પ્રવીણતા મેળવી. મહીને ચાલીસ રૂબલમાં તેણે વિદ્યાર્થી જીવન ગાળ્યું.

રજાઓ પડવાનો વખત આવ્યો: મેરીએ સ્વદેશ જવા તૈયારી કરવા માંડી. પોતાની બધી જંગમ મીલ્કત—ખાટલો, પથારી, સ્ટવ અને વાસણો—એક સ્નેહીને ત્યાં રાખ્યાં; મુસાફરી માટે થોડા સામાન લીધો. જે કાંઇ હવે બચત રહી તેમાંથી અત્યાર સુધી જે નહોતું કર્યું તે ખરીદ કરવા મેરી એક મોટી દુકાને ગઇ—એ રીંગ, દુપટ્ટો ઇત્યાદિ ફેન્સી ચીજો લીધી. ખીસ્સામાં પૈસા બચાવીને સ્વદેશ જવું એ એક શરમની વાત ગણાતી. કુટુંબીજનોને ભેટ આપવા વસ્તુઓ લઇ જવી એ રિવાજ સર્વત્ર છે.

કુટુંબીજનોના હેતાળ વાતાવરણમાં મેરીની તબીયત સુધરવા લાગી. જોસેફ અને હેલા તેને આગ્રહપૂર્વક જમાડતાં. મેરીનો આનંદી સ્વભાવ પાછો આવવા લાગ્યો. શરીર પણ જરા જાડું દેખાવા લાગ્યું. ત્રણ મહિના ચાલ્યા ગયા. પાછા જવાનો વખત આવ્યો. પૈસાની ચિંતા સામી આવીને ઉભી રહી. પારીસ કેવી રીતે જવું? પૈસા ક્યાંથી કાઢવા? મહિને ૪૦ રૂબલ—પણ બચત ખલાસ થવા આવી હતી. અને પિતા પણ તેને મદદ કરવા કેટલું સહન કરતા હતા? પરિસ્થિતિ એકદમ ગંભીર થઇ હતી, એને કાંઇ સૂઝતું નહોતું. મેરી પારીસ જવાનું છોડી દેવાના નિર્ણયપર આવતી હતી, ત્યાં એક ચમત્કાર બન્યો. અંગરક્ષક ડીડીસ્કા

(અનુસંધાન પૃ. ૨૪૯ ઉપર)

હાલરડાં

શ્રી. મૃત્યુંજય

બાળકોનું મન બહુ કૌતુકપ્રિય હોય છે. તેઓ સંગીતના પ્રેમી હોય છે. બાળક, નાગ અને મૃગ એ ત્રણે સંગીતના શોખીન છે.

ઘણુંખરૂ આપણે સંગીતથી બાળકને ભૂલાવામાં નાખીને આપણુ કામ કાઢી લઇએ છીએ, અને આપણુ મનોનુકુળ કાર્ય કરાવી લઇએ છીએ. બાળકને નવરાવવું, ખવરાવવુ અને સુવાડવું કેટલીકવાર દુષ્કર થઇ પડતું હોય છે ત્યારે હાલરડા આપણી મદદે આવે છે.

જો કે હાલરડાં પ્રત્યેક પ્રાન્ત, જાતી અને આખા દેશમાં પ્રચલીત હોવા છતાં એને સાહિત્યમાં બહુ સ્થાન મળ્યું નથી

હાલરડાંનું નામ સાંભળતાં જ આપણે એવી કલ્પના કરીએ છીએ કે, એ બાળકને સુવરાવવા માટે ગવાય છે અતિજીજ્ઞાસુ, ચંચળ–સ્વભાવનું બાળક ક્યારેય એક સ્થળે સ્થિર બેસી રહેતું નથી. સ્વાસ્થ્યની લાભ–હાની એ સમજતું નથી અને અહિં–તહીં, ગમે ત્યારે તડકામા અને વરસાદમાં રખડે છે. એમને એમ કરતા અટકાવવા માટે માતાઓ હાલરડાંનો આશ્રય લ્યે છે

હાલરડામા ભાવસમૃદ્ધિ કરતાં કાર્ય–સમૃદ્ધિ જ અધિક પરિલક્ષિત હોય છે.

પુષ્કળ બાળકો એવાં હોય છે કે જે પાણી જોતાં જ પોતાના ઘુંટણોથી ત્યાં પહોચી જાય છે અને રમવા લાગે છે, જ્યારે કેટલાક પાણીથી ડરતાં હોય છે અને પાણી જોતાં જ રોવા લાગે છે. આવા બાળકોને નવરાવવા એ બહુ કઠીન કાર્ય છે. પણ આ વખતે માતા કેવી બુદ્ધિથી કાર્ય (નવરાવવાનુ) કાઢી લ્યે છે તે જુઓ, બગાળની એક સ્ત્રી હાલરડું ગાઇને એના બાળકને નવરાવી રહી છે

'શાક શાક આહારો શાક,
તારપર એલો ઢેકી શાક,
ઢેંડી શાક લાગલે મન્દ,
તારપર એયો ભાંડાલી છન્દ
ભાંડાલી છન્દે માથાય ગાડુ,
તારપર એયો ખીરેર લાડુ
ખીરેર લાડુ લાગલો તીત,
તારપર એલો આરકે પીઠા,
આરકે પીઠાર બુકે ખુદ,
તારપર એયો મોડા દૂધ
પોડા દૂધ લાગલો ભાલો,
નેડાર માથાય ઘોલ ઢાલો.

અને બાળકના માથા ઉપર પાણી નાંખવું શરૂ થાય છે. ગાયનની મીઠાશથી બાળક રોવુ ભૂલી થાય છે અને નવરાવવાનુ કાર્ય સહેલુ થઇ જાય છે.

બાળકને ખવરાવવું પણ એટલું જ અઘરૂ છે. નજરમા આવતી પ્રત્યેક ચીજને બાળક ખાતું હોઇને સમય ઉપર એને ભૂખ લાગતી નથી એનું ફળ એના સ્વાસ્થ્ય ઉપર પડયા વગર રહે નહિ, પણ શિક્ષિત માતાઓ તો સમજે છે કે, બાળક એનો સમય થાય ત્યારે ખાય–પછી ભલે એને ભૂખ ન પણ લાગી હોય–એ સારૂ છે. એવે વખતે પણ માતાઓ

અધિકતર હાલરડાંનો આશ્રય લે છે.

બાળકને દુધ પીવરાવવું તો વળી એથી પણ અઘરૂં કામ છે. એ માટે તો એક અપૂર્વ અભિનયનું આયોજન કરવું પડે છે.

મા બાળકને ગોદમાં લઇને દૂધ પીવરાવવા બેઠી છે. હાથમાં ગરમ દૂધની ટબુડી છે. બાળકની દૂધ પીવાની જરી પણ ઇચ્છા નથી તો પણ હાલરડું ગાઇને મા એની ઇચ્છાને જબરજસ્તીથી કેવી રીતે બોલાવી રહી છેઃ

ચન્દા મામા આરે આઓ
પારે આઓ, નદિયા કિનારે આઓ
સોનેકે કટોરવામાં દૂધ–ભાત લે–લે–આઓ
આર બબુઆકે મુંહમેં ઘુટુક.

માતાના 'ઘુટુક' શબ્દના અવાજની સાથે જ ટબુડીમાંનું દૂધ ખલાસ થઇ જાય છે !

સહુથી અધિક કઠીન કામ છે રોતા બાળકને છાનું રાખવાનું અને સુવરાવવાનું. એવે સમયે મા હાલરડાની સહાયતાથી જ એ કાર્ય કરે છે. બે ચાર આન્તરપ્રાન્તીય નમુના જુઓઃ

આન્ધ્ર પ્રાન્તની એક તન્વી રોતા બાળકને છાનું રાખી રહી છેઃ—

એડવુકુ[1] બિડ્ડા[2], એડિરનૈ[3] નિન્નેવરુ[4]
એતુ–કોણ્ણે–વારુ[5]
બુસી[6] બરતુન્દી[7] અપ્પા[8] અલરિ[9] બેયકુ[10].
અલરિ ચરતે[11] એત્તુકુ[12] પોતુંદિ બાબ્બ !

મલાયલમની સુંદરી પોતાના બાળકને સુવરાવી રહી છે—

ઓ—ઓ—ઓ—
કુંજીમોન[13] ઓરંગીકો[14]
બાબામન[15] ઓરંગીકો
કુંજીમોન કરેગેંદા[16]
ઓ—ઓ—ઓ—
કુંજીકાપુ[17] બાબામ ઓરંગીકો

અશિક્ષિત જંગલીઓમાં પણ હાલરડાનો પુરો પ્રચાર છે. દિવસ રાત જંગલોમાં ઘુમનારા એક સંથાલ જાતીની યુવતીને ગોદમાં નાના બાળકને સુવરાવતી હાલરડું ગાતી સાંભળોઃ—

લલ બેટા લલ રે !
બેટા દોઇ જાપીદ તાલેયા
લલ લલ લલ રે !
બેંટ બેટા કનાઇ રે
બેટા દોઇ જપીદ તાલેયા
લલ લલ લલ રે !
બાપુ દોએ જપીદ તાલેયાં
લલ લલ લલ રે !

ખાવું પીવું અને સુવું એ સિવાય મનોરંજન પણ બાળકોને ખાસ જરૂરી છે. બાળકને હસાવવા માટે ઘરના તેમજ પાડોશીઓ પ્રયત્નશીલ રહે છે. આખો વખત બાળકને પોતાની ગોદમાં રાખીને એની મા ફરી નથી શકતી. એટલે બાળકને સંભાળવાનું કામ ઘરના બીજાઓને પણ કરવું પડે છે.

એક વયસ્ક બાળક પોતાના નાનાભાઇને પોતાના ઘુંટણ ઉપર ચઢાવીને એના બેઉ કોમળ હાથને હલકે હાથે પકડીને એ હાલરડું ગાઇ રહ્યો છે સાંભળોઃ—

ઘુઘુઆ ઘુ ઘુઘુઆ ઘુ
બબુઆ કે નાના ઘુ
બબુઆ કો નાની ઘુ
બબુઆ કો ચાચી ઘુ

બાળકની મા ભોજન કરી રહી છે. ઘરની એક વૃદ્ધા શિશુને પોતાની પાસે બેસાડીને હાલરડું ગાઇગાઇને એની માનું ભોજન ખરાબ કરવા જતા કેવી રીતે અટકાવે છે એ જુઓ. એ એક મીથીલાની વૃદ્ધા છે. સાંભળોઃ—

હમર બબુઆ બડ લટ ઝારે,
તોરા લૌ આનતો મોતીકે હાર
હમર બબુઆ બડ બદનામ,
તોરા લૈ આનતો પકલે લતામ.

આટલું જોયા પછી ગુજરાતી હાલરડાં બાકી રાખીએ તો આ લેખ અધુરો ગણાશે, એક બે નમુના એના પણ જુઓ—

ભાઇ મારો ડાહ્યો ને પાટલે બેસી નાહ્યો
પાટલો ગયો ખસી, ને ભાઇ ઉઠયો હસી.
ઉકુકુકુ હાલોવાલો, ભાઇને ઘોડીયો ઘણો વાલો
હાલવાલ ને હેવૈયો, લાડવો જમે સેવૈયો.
સેવ પડી શેરીમાં ને ભાઇરમે મહાદેવની દેરીમાં.
દેરીએ દેરીએ દીવા કરૂં, ભાઇ ઘેર આવે
તો વીવાહ કરૂં.

આ એક કાઠીઆવાડી હાલરડું છે, ને બાળકને સુવરાવતી વખતે ઘણી વાર સાંભળવા મળે છે.

મૈડમ કયુરી (અનુસંધાન પૃ. ૨૪૬થી)

આ વખતે વહારે ધાઈ. મેરી ભવિષ્યમાં અવશ્ય મહાન કાર્ય કરવા સર્જાયેલી છે એવી ખાત્રી ડીડીસ્કાને હતી. તેણે વોરસોમાં પોતાની બધી લાગવગ વાપરીને એલેક્ષાંડ્રોવીશ શિષ્યવૃત્તિ મેરીને અપાવી. પરદેશ અભ્યાસ કરતા આશાસ્પદ વિદ્યાર્થીઓ માટે આ શિષ્યવૃત્તિ કાઢવામાં આવી હતી. છસો રૂબલ ! પંદર મહીના સુધી ચાલશે. બીજાઓને માટે મદદ માગવાની પરોપકાર વૃત્તિવાળી મેરી પોતાને માટે પૈસા મેળવવા કોઇ દિવસ આવી હિંમત ન કરત. આનંદના આવેશમાં મેરી ફ્રાન્સ જવા ઉપડી.

શિષ્યવૃત્તિ અકસ્માત દૈવયોગે મળી ગઇ. એ પૈસામાંથી જેમ બને તેમ વધારે વખત ફ્રાંસમાં રહેવાય એવી યોજના તેણે ઘડી.

થોડા વર્ષ પછી એક દિવસ મેરી શિષ્યવૃત્તિ આપનાર સંસ્થાના મંત્રી પાસે ગઇ અને છસો રૂબલ પાછા આપ્યા. શિષ્યવૃત્તિના ઇતિહાસમાં આ અદ્વિતિય દાખલો હતો. મંત્રી તો આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઇ ગયો. મેરીએ આ શિષ્યવૃત્તિ એક માનવંતા દેવા તરીકે સ્વીકારી હતી. બીજી છોકરીઓને ઉપયોગી થાય એ પૈસા-પોતાની પાસે હોય-છતાં પાછા ન આપવા એ મેરીને મન અપ્રમાણિકતા હતી. [ચાલુ]

સાગર–દેવને

ધીરે ધીરે...એ...ધીરે ધીરે.......
મારી નાવડી હંકાર: ધીરે ધીરે...

ચડે મોટા જુવાળ, ઘેરે નાવને તે વાર,
ડોલે નાવ વાર વાર—ધીરે ધીરે...
મારી નાવડી હંકાર ધીરે ધીરે......

લીલું ભમ્મર વિશાળ, ઊંડું તારું પેટાળ
એ પર નાવડી હંકારઃ ધીરે ધીરે,

માથે ઊંડું આકાશ, બધે જળજળ ચોપાસ
એમાં નાવડી હંકારઃ ધીરે ધીરે,

ચંદાની દૂધધાર, તારલિયા તેજધારે,
તેજે તું નાવડી હંકારઃ ધીરે ધીરે,

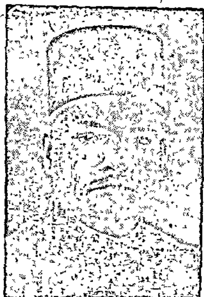
છોળો જળની અપાર, ખેલે છે મચ્છમાળ,
એની સંધાય મારી નાવડી હંકારઃ ધીરે ધીરે

મારે જવું પેલે પાર, એ છે મારો નિર્ધાર,
મારી નાવડી હંકારઃ ધીરે ધીરે,

ધીરે ધીરે એ...ધીરે ધીરે
મારી નાવડી હંકારઃ ધીરે ધીરે,

'સ્થિતપ્રજ્ઞ'

ગરવી ગૂજરાતણોને સંસ્કારનાં અમૃત પાનાર

સ્વ. મહાકવિ ન્હાનાલાલ

છેલ્લી બે સદીઓથી ગૂજરાતને કાવ્યરસ પાઇ પાઇને સંસ્કાર સીંચનાર કવિ દલપતરામ અને તેમના પુત્ર કવિ ન્હાનાલાલનું નામ દરેક ગૂજરાતી નર–નારીઓના હૃદયમાં ગુંજે છે.

મહાકવિ શ્રી. ન્હાનાલાલ એ કવિશ્રી દલપતરામના ચોથા પુત્ર. એમનો જન્મ અમદાવાદમાં સંવત ૧૯૨૩ના ચૈત્ર સુદી પડવાને દિવસે થયેલો. જ્ઞાતિએ તેઓ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ હતા, અને બ્રાહ્મણત્વના સંસ્કાર એમનામાં ખૂબ ખીલ્યા હતા.

કવિશ્રી ન્હાનાલાલ બાળપણમાં તોફાની ગણાતા. તેથી મોરબીમાં કાશીરામ દવે પાસે તેમને ભણવા મૂકેલા. ૧૮૯૩માં તેઓ મેટ્રીક થયા. પછી મુંબઈની એલ્ફીન્સ્ટન કોલેજમાં ભણ્યા. તે પછી ૧૮૯૬માં અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજમાં અને ૧૮૯૮માં પૂનાની ડેક્કન કોલેજમાં જોડાયા. ૧૮૯૯માં તેઓ તત્ત્વજ્ઞાન અને તર્કશાસ્ત્ર લઇને ગ્રેજ્યુએટ થયા. ૧૯૦૧માં ઇતિહાસ, રાજકારણ અને રાજકીય અર્થશાસ્ત્ર લઈને તેઓ એમ. એ. થયા.

પાસ થયા પછી ૧૯૦૨માં તેઓ સાદરાની સ્કૉટસ્ કોલેજમાં એંશી રૂપીઆના પગારે હેડ માસ્તર બન્યા. ૧૯૦૪માં દોઢસોના પગારથી રાજકોટમાં રાજકુમાર કોલેજના પ્રાધ્યાપક થયા. અને તેમનાં સૌજન્ય, જ્ઞાન, અને પ્રતિભાથી આકર્ષાઇ રાજકોટનરેશ સ્વ. લાખાજીરાવે તેમની નોકરી ઉછીતી લઇ તેમને સરન્યાયાધીશ બનાવ્યા. અને છેવટે ૧૯૧૯માં તેઓ કાઠિયાવાડ એજન્સીના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર થયા.

૧૯૨૧માં રાષ્ટ્રીય આંદોલનથી ખેંચાઇ એમણે નોકરીનું રાજીનામુ આપ્યું. તે પછી તેમણે કોઇની નોકરી સ્વીકારી નહિ અને ગૂજરાતને સંસ્કારધન જેવાં પુસ્તકો સંપડાવ્યાં. આજસુધીમાં એમણે ગૂજરાતને ૮૦ પુસ્તકો સંપડાવ્યાં છે.

ગુજરાતણોને કવિએ આદર્શ લગ્નનો મંત્ર ઘૂંટાવ્યો છે. એમના કંઠમાં ગુંજતાં ગીતોના રાસસંગ્રહો આપ્યાં છે. એમના સંસ્કારને સીંચે એવાં કાવ્યો સંપડાવ્યાં છે અને ગુજરાતણને ઠેરઠેર બિરદાવી છે. ગુજરાતણોના ગુણગાન, એમની કાર્યદક્ષતા અને કળાભાવના, પહેરવેશ અને આભૂષણો, એમના આત્મભોગ ને બલિદાનની કથાઓ પોતાના ભાષણોમાં ઠેરઠેર મૂકીને કવિશ્રીએ ગુજરાતણોમાં આશા, શ્રદ્ધા, ઉલ્લાસ અને નવી જીવનદૃષ્ટિ મૂક્યાં છે.

એ ગુજરાતના મહાકવિનું આ મહિને ૭૦ વર્ષની ઉંમરે અવસાન થયું છે. ગૂજરાતને આ મહાન પુરુષની ખોટ પૂરાવાની નથી. એઓ પોતાની પાછળ યશઃપુંજ મૂકી ગયા છે.

સ્ત્રીઓનો પ્રશ્ન

'વિરાટ'

*

આ છેલ્લા મહાયુદ્ધે જગતને બતાવી આપ્યું છે કે સ્ત્રીઓ શું શું કરી શકે છે. દરેકે દરેક ક્ષેત્રમાં પશ્ચિમની સ્ત્રીએ સફળતા પૂર્વક પ્રગતિ કરી છે. જ્યારે પુરુષો લડાઇમાં જોડાયા ત્યારે નાગરિક વ્યવસ્થાને ખાતર સ્ત્રીઓએ પુરુષો જેવાં કામો કરવાં માંડયાં. સ્ત્રીઓએ વાહન વ્યવહારના, વાહન ચલાવનારનાં અને ચોકીદારના સુદ્ધાં કાર્યો કર્યાં. કારખાનાંમાં માલના ઉત્પાદનમાં પણ સ્ત્રીઓએ ઓછો ફાળો નથી આપ્યો. આમ પશ્ચિમમાં સ્ત્રીઓએ અભૂતપૂર્વ કાર્યો કર્યાં છે અને કરે છે અને જગતને પોતાની શક્તિનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે.

એ બધું જોઈને, અને ત્યારપછી આપણી હિંદની સ્ત્રીઓની પરિસ્થીતિ નીહાળીને અને એને પશ્ચિમની નારી સાથે સરખાવતાં કમકમા છૂટે છે. કદાચ શહેરની થોડીક યુવતીઓ સ્વતંત્ર હશે, બહાર ફરતી હશે, અને કદાચ પુરુષ જેટલી છૂટછાટ ભોગવવા સમર્થ હોય એ બનવા જોગ છે; પરંતુ આખા હિંદની સ્ત્રી સંખ્યાની સરખામણીમાં આ સંખ્યા કેટલી? અલ્પ—અતિ અલ્પ.

મોટી સંખ્યાની નારીને તો ઘરની ચારે દિવાલો વચ્ચે જ જીવન વ્યતિત કરવાનું હોય છે. વાર તહેવારે દેવદર્શન માટે બહાર નીકળે એ જ; અને ત્યારે જ એ ખુલ્લી હવા જોઇ શકે. એમને નશીબે તો મોટે ભાગે હોય છે સાસુ સસરાની સતામણી, પતિ અજ્ઞાન હોય તો તેનીયે જોહુકમી, નણંદ દીયરની ખટપટો અને કાન ભંભેરણીઓ. આ બધી નીચતા અને હલકી વૃત્તિઓ આજે તો આપણી સ્ત્રીશક્તિને ચૂસી લેતી જણાય છે. સ્ત્રી નિસ્તેજ, નિર્બીર્ય, ગુલામ જેવી બની ગઈ છે. એનામાં જે ઓજસ જોઈએ, જે જીંદગીમાં પમરતી સુવાસ જોઇએ એ લુપ્ત થયાં છે, અને કરમાઇ રહેલ પુષ્પ જેવી એની જીંદગી બની રહી છે. એમને જીવનમાં નથી હોતો આનંદ કે જીવનની ઉષ્મા. જીવન એટલે એમને ભાગે તો સંસારનો ઘસડબોળો. પતિના પડયા હુકમ ઝીલવાના, એની વાસના સંતોષવા દરેક પળે તૈયાર રહેવાનું, સાસુ સસરાના ઠપકા ઝીલવાના, દીયર નણંદના મસ્તી તોફાનોને હસતાં હસતાં સ્વીકારી અપનાવવાનાં. એ બધાંયે સામે વિરોધનો એક શબ્દ પણ ન કદાચ. અને આવી પરિસ્થિતિમાં એ તો સ્વાભાવિક જ છે કે સ્ત્રી બિચારીને જીવન એટલે એક બોજો જ બની રહે એમાં શી નવાઈ!!

સ્ત્રીકેળવણીએ આધુનિક યુગમાં ખૂબ જ પ્રગતિ સાધી છે. ઠેરઠેર કન્યાશાળાઓ ચાલે છે. હાઇસ્કૂલોમાં પણ કન્યાઓ સારી એવી સંખ્યામાં અભ્યાસ કરે છે. કોલેજોમાં પણ અમારુ કરતાં ઘણીયે બહેનો શિક્ષણ લે છે. અને આ બધું નિહાળી કદાચ આપણે નિરાંત અનુભવીએ. એમ સંતોષ માનીએ કે હવે થોડા સમયમાં સ્ત્રીઓ ખૂબ જ પ્રગતિ સાધશે અને પુરુષોની હરોળમાં ઉભી રહેશે. સ્ત્રીઓ પોતાની પરિસ્થિતિ સુધારી લેશે.

પરંતુ આ માન્યતા ભૂલભરેલી છે એમ.

મારે કહેવું પડે છે. આ કન્યાઓને અભ્યાસ કરાવતા માબાપોને પૂછી જુઓ કે, શું તમે ખરેખર હૃદયથી આ શિક્ષણ ફક્ત એમના કલ્યાણ અર્થે અને ભવિષ્યમાં તમારી પુત્રી સ્વતંત્ર થાય એ માટે આપો છો? અને મને ખાત્રી જ છે કે, જો સાચો સહૃદયતાભર્યો જવાબ હશે તો એ મોટા ભાગે તો 'ના' જ હશે. પુત્રીના શ્રેય કરતાં સમાજમાં એને માટે કોઈ સારો 'મુરતીઓ' મળી જાય એની વધુ પડી હોય છે. સારૂં ઘર શોધવા માટે, આજનાં ઉછાંછળા યુવાનો અશિક્ષિત કન્યા પસંદ નહિ કરે એ ભયે, આ સ્ત્રીશિક્ષણ આટલું ફાલ્યું ફૂલ્યું છે. જો પોતાની પુત્રીએ સારો અભ્યાસ કર્યો હશે, તો અત્યારના યુવકોમાં ધડો થશે એમ સમજી લાભેલોભે કન્યાકેળવણી આ દેખીતી પ્રગતિ સાધી રહી છે. એક વખત પોતાની પુત્રીની સગાઈ થઈ ગઇ એટલે એનો અભ્યાસ છોડાવી દીધાનાં અનેક દષ્ટાંતો મળી રહેશે. આમ આખાયે સ્ત્રીશિક્ષણમાં ગંભીર પોકળતા રહેલી છે. સ્ત્રીકેળવણી એ સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટે બનવા કરતાં સ્ત્રીઓના સોદા માટે બનવા પામી છે. આધુનિક સ્ત્રીશિક્ષણ તો ફક્ત (Marriage qualification) લગ્ન માટેની યોગ્યતા બની ગયું છે.

હવે આ સ્થિતિ સુધારવા માટે માત્ર ભાષણો કરી બેસી રહેવાથી કે લેખો લખવાથી અને વાંચવાથી કંઇ જ નહીં વળે. એ માટે તો પ્રચંડ આંદોલન જગાવવું જોઇએ. શહેરે શહેરની અને ગામડે ગામડાની સ્ત્રીઓના સંગઠન કરી એમની અજ્ઞાનતા દૂર કરવી જોઇએ. ઘરે ઘરે ફરીને સ્ત્રીઓએ ઝુંબેશ ઉઠાવવી પડશે. આ માટે નક્કર રચનાત્મક કાર્યની રૂપરેખા નક્કી કરવી પડશે અને તો જ આ દિશામાં કંઇક ઝડપી પ્રગતિ થઇ શકશે. દરેક દરેક યુવકે ખુલ્લા દીલથી એ સમજવું જોઇએ કે પોતાના જેટલી જ પોતાની સ્ત્રી પણ સ્વતંત્ર હોવી જોઇએ. પોતે યથેચ્છ ઉપભોગ કરે અને સ્ત્રીને ઘરમાં ગોંધી રાખે એ તો નરો અન્યાય જ છે. સંપ, સુલેહ અને ખેલદિલી સિવાય સ્ત્રીઓને ઉંચે સ્થાને બેસાડવાના પ્રયત્નો કદી સફળ થઇ શકે નહીં. દરેકે દરેક ઘર, દરેકે દરેક કુટુંબ, દરેકે દરેક વ્યક્તિ જો સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની ભાવના અપનાવે અને આચરે તો જ સ્ત્રીઓમાં ફરીવાર ઓજસ દીપી નીકળશેઃ તેમની જીવન-નાડી ધબકતી ઉઠશે. વેગ અને પ્રોત્સાહન મળતાં તેમની શક્તિઓ પ્રકાશી ઉઠશે અને હિંદનું ઉજ્વળ ભાવિ વધુ નજીક લાવી શકાશે એ નિઃશંક છે.

આધુનિક સમાજની દશા આજે દુર્ગંધ મારતા અંગ જેવી છે. સ્ત્રીઓ તરફની પાશવતા આ જ છડેચોક ચાલી રહી છે; અને બધાયે વિનિત મુખે એ બધું જોતાં છતાં નીભાવી રહ્યા છે. બાળલગ્નો, વિધવાઓ; એક પર બીજી, ખૂન, બળાત્કાર અને આત્મઘાતના કિસ્સાઓ રોજ-બ-રોજ અનેક બની રહ્યા છે. સ્ત્રી એટલે તો પગનું ખાસડું એવી માન્યતા આજે ઠેર ઠેર જોવામાં આવે છે.

આવી સ્થિતિમાં દેશ કેવી રીતે પ્રગતિ કરવાનો? હિંદ ક્યારે સ્વતંત્ર થઇ શકશે? ચાલીસ કરોડની વસ્તીમાં લગભગ અર્ધ જેટલી વસ્તી સ્ત્રીઓની છે એ ભૂલાવું ન જોઇએ. એમના સહકાર અને સાથ વિના, એમની અજ્ઞાનતા નિવાર્યા સિવાય આગળ ડગ પણ કેમ ભરી શકાશે? આ ગુલામનીયે ગુલામ બનાવાતી સ્ત્રીઓ આપણા ઉજ્વળ ભાવિની આશાઓ છે એમ કેમ કોઇ સમજતું નથી? ભવિષ્યની પ્રજા એમના હાથ નીચે જ તાલીમ લેશે અને આ નારીઓ જેવી જ ઘડાશે એમ શું કોઇ જ જાણતું નથી? જાણતા હોય તો આ દિશામાં સક્રીય પગલાં કેમ લેવાતાં નથી? ગુલામ હિંદની અધિકતર ગુલામડી સ્ત્રીની કુખેથી તમે ભવિષ્યની સ્વતંત્ર

પ્રજા નીપજાવવાની આશા રાખો છો ? જો રાખતા હો તો એ નરી મૂર્ખાઈ નહીં તો બીજું શું છે ? એક બાજુનું આખું અંગ જ નાકામ હોય, જો સ્ત્રીઓ રૂપી અત્યંત આવશ્યક રાષ્ટ્રના અંગને ગણકારવામાં નહીં આવે—જો એને સુધારવામાં નહીં આવે તો—જેમ પક્ષઘાત હોય તો માનવીની જેવી અવદશા થાય છે તેવી જ પરિસ્થીતિ સમસ્ત દેશની પણ થાય. સ્વતંત્રતામાં સ્ત્રીઓની કાંઈ જરૂર જ નથી એમ કોઈએ ન માનવું જોઈએ. આમ રાષ્ટ્રિય ઉત્થાનને માટે પણ સવેળાએ સ્ત્રીઓએ જાગૃત થવાની જરૂર છે. એમના અજ્ઞાનના અંધકારને દૂર કરવાની ઘણી જ આવશ્યકતા છે.

જ્યાં સુધી સમાજની કુરૂઢિઓના જડ ઘાલી ગયેલ ઊંડા મૂળને ઉખેડીને ફેંકી દેવામાં નહીં આવે, સમાજના ચીલાઓમાંથી બહાર નીકળવામાં જો આપણે પાછા પડીશું અને બાપદાદાઓ જે કરી ગયા તે બધું યોગ્ય જ છે—કંઈ પણ સુધારો કરવો એ મૂર્ખાઈ જ છે—એમ માનીને ચાલતા રહીશું સામે આંખમીચામણા કરીશું તો તેના ગંભીર પરિણામો દેખીતાજ છે. છતી આંખે કૂવામાં પડવા જેવું એ થાય છે.

પૂર્વજોએ જે સંયોગો અનુસાર સમાજના ધારાધોરણો ઘડયા હતા એ સંયોગો સાવ બદલાઈ ગયા છે. જગતમાં ઘણીયે ઉથલપાથલ થઈ ગઈ અને દુનિયા કૂદકે ને ભૂસકે આગળ ધપી રહી છે તેમાં આપણે અગાઉના—યુગો પહેલાના ધારાધોરણો ચલાવ્યે રાખીયે તેથી કંઈ જ જયવારો નહીં વળે. સંયોગો અનુસાર સમાજ રચનામાં ફેરફાર કરવો જોઈએ અને સ્ત્રીઓને તેમનું યોગ્ય સ્થાન અને મોભો મળવાં જોઈએ. એમના હક્કો તરફ અજ્ઞાનના ન બતાવતાં એમને એ આપવા જોઈએ. સ્ત્રીઓને હક્ક આપવા, એની પ્રતિષ્ઠાનું પુનઃ

હિંદી સરકારે કુ. સુરમા વિશ્વાસને લંડનની રોયલ કોલેજ ઓફ નર્સીંગમાં અભ્યાસ માટે મોકલ્યાં છે. સરકાર તરફથી આ રીતે અભ્યાસ માટે લંડન જનાર એ પ્રથમ બંગાળી બહેન છે. કુ. વિશ્વાસ શ્રી. અતુલકૃષ્ણની પુત્રી અને આસામ ઓઈલ કંપનીના ભૂતપૂર્વ સ્વાસ્થ્યનિરીક્ષક તથા રેડીઓ સપ્લાઈ સ્ટોર્સ કલકત્તાના માલિક શ્રી.કિરણચંદ્ર ઘોષન ભાણેજ થાય છે. સિસ્ટર ટયૂટર કોર્સ એમણે લીધો છે. કુ. સુરમાબહેને પ્રાથમિક અભ્યાસ બ્રહ્મો ગર્લ્સ સ્કુલ ને બૈથુન કોલેજ કલકત્તામાં લીધો છે. સેવાસુશ્રુષાની પ્રાથમિક તાલીમ એમણે લેડી ડફીન વિકટોરીઆ ઈસ્પિતાલમાં લીધી છે.

સ્થાપન કરવું એ કંઈ સદાવ્રત દેવાનું હોય તેવું નથી, પરંતુ એ સ્ત્રીઓનો વ્યાજબી હક્ક છે. સ્ત્રીની પણ એ ફરજ છે કે ગમે તે ભોગે તે મેળવ્યે જ તેનો છૂટકો છે.

આપણું માનસ ભૂતજીવી બની ગયું છે. અમારા પૂર્વજોએ આવા પરાક્રમો કર્યા હતા, હિંદ પાસે લખલૂટ સંપત્તિ હતી, સીતા જેવી સતીઓ હતી, સાવિત્રી જેવી પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ હતી એમ શુંક ઉરાડી ઉરાડી આપણે ગૌરવ અનુભવીયે છીએ અને ઉંડો આત્મસંતોષ લઈએ છીએ; પરંતુ અત્યારની હીન દશા પ્રત્યે નિરખવાનો અવકાશ પણ મળતો નથી. ખેર જો આપણે ભૂતકાળમાં જ ગૌરવ માનતા હોઈએ અને રાચતા હોઈએ તો સાથે સાથે એ પણ સમજવું જરૂરનું છે કે, ભૂતકાળમાં સ્ત્રીઓનો દરજ્જો ઘણો જ ઊંચો હતો. અત્યારના જેવી હલકી કોટીએ સ્ત્રી ન હતી; અને એથી જ એ સમયની પ્રજા વીર અને સ્વાતંત્ર્યપૂજક પ્રજા હતી. એ સ્થાન પુનઃ મેળવવા માટે સ્ત્રીને પોતાની શક્તિની ખીલવણી કરવા દેવી પડશે. સ્ત્રીને તેનું યોગ્ય સ્થાન આપવું પડશે.

મારી સાસુને હાથે થયેલી

મારી સુવાવડ

(સ્નેહાળ સાસુની સુખી વહુવારીની આત્મકથા)

લેખક

શ્રી. જદુભાઈ વૈદ્ય

*

શું પુછ્યું તમે સૌએ મને? તમે મારી પાસેથી એ જાણવા માંગો છો કે પાંચ છ સુવાવડ જવા છતાં મારૂં શરીર આટલું બધું કેમ સરસ છે? તમારાં સૌનાં શરીર તો દરેક સુવાવડ પછી દિનપ્રતિદિન ઘસાતાં જાય છે. તમે નીચોવાઈ જાવ છો; પ્રદર જોર કરે છે; ત્યારે હું તો ઉલટી સુવાવડો ખાઈને જામતી જાઉં છું. દરેક સુવાવડમાંથી તાજીમાજી થઈને જ ઉઠું છું. મને સુવાવડો સદે છે. તમને કેમ સદતી નથી? મારી તો એકેય સુવાવડ ઇસ્પી-તાલમાં પણ કરાવી નથી. તમારી સુવાવડો તો ઇસ્પીતાલમાં કરાવો છો, તોય તમારી દુર્દશા થઈ જાય છે એનું શું કારણ?

આથી તમને નવાઈ લાગે છે! તમને સાચી વાત કહું? જો કે તમે માનશો તો નહીં; પણ એ તો મારાં શાણાં સાસુજીના પ્રતાપ છે પ્રતાપ! મોઢું કેમ મચકોડો છો? શું કહ્યું તમે? વિશ્વાસ નથી આવતો એમ?

તમને સૌને સાસુજીનો કડવો અનુભવ છે, પણ મારાં સાસુજી તો જુનાં જમાનાનાં વૃદ્ધ છે છતાં મને તેમનો મને આવો, મીઠો અનુભવ થયો છે.

સાંભળો, ત્યાર પછી તમને મારાં કથનની ખાત્રી થશે. મારાં સાસુજી વૃદ્ધ અને જુન-વાણી છે ખરાં, પણ અર્ધદગ્ધ નથી. એટલે જ તેઓ સાચા હૃદયનાં હેતાળ અને હોંશીલાં છે. તેમનામાં જુના જમાનાનું સાચું જ્ઞાન ભરેલું છે.

શ્રી. જદુભાઈ વૈદ્ય આવાં એક સાચેસાચાં સાસુની અનુભવ—કથા કોઈ વિરલ ભાગ્યવંત વહુ પાસેથી પ્રાપ્ત કરીને અહીં ઉતારે છે. આ ચિત્ર દોરવાનો હેતુ તો એ છે કે—પુત્રવધુની સગર્ભાવસ્થા, સુવાવડ વગેરે આખોય અવસર એના જીવન મૃત્યુના પ્રશ્નનો અવસર છે અને એની કેટલી બારીક તૈયારી સાસુને હાથે થવી ઘટે છે. દીકરાની વહુનો દેહ દરેક જનેતાના અંતઃકરણમાં કેવો મહામૂલો સમજાવો જોઈએ એ બધા મુદ્દા ઉપર ભાર દેવાનો છે. લેખ **વાંચનારાં પૈકી ઘણાંખરાં વરવહુઓને આથી ઉલટી આપવીતી સંભારીને છાનાં આંસુડાં જ પાડવાનું રહેશે.**

આ લેખને અંતે ઉપસંહારમાં આપણી જુની સુવાવડની રીત તથા નવી જુની સુવાવડની તુલનાત્મક ચર્ચા આપવામાં આવશે.—સંપાદક

તેમના વિશેનો મારો અનુભવ સાંભળવા જેવો છે, કારણ કે આપણેય એક દિવસ તો સાસુ થવું પડશે ને? ભલે તમને નવા જમાનાની સાસુ થવાનાં કોડ હોય, પણ મારી દ્રષ્ટિએ જુનો જમાનો સાવ ફેંકી દીધા જેવો તો નથી જ.

હું પરણીને સાસરે આવી ત્યારે માંડ તેર ચૌદ વરસની હોઈશ બધો વખત સાસુ મને પોતાની સાથે જ રાખે. રાતે સુવારે પણ પોતાની પાસે જ. એક દિવસ અમારા એક પાડોશણે તેમને ધીમે સ્વરે કાનમાં કંઇક પૂછ્યું. ત્યારે મારાં સાસુએ કીધું હતું એ 'હજી પણ હું ભુલી શકી નથી.' એમાં શું? એ તો ધરમ પ્રમાણે વહેલા પરણાવીએ. વળી રિવાજ પ્રમાણે ન તેડીએ તો લોકો શંકા કરે; પણ એનાં શરી-રનાં આપણે નાનપણથી જ રખવાળાં ન કરીએ તો બીજું કોણ કરે? એ તો હજી છોકરાં કહેવાય.' તે દિ તો મને કશી સમજણ નહોતી.

એ વખતની તમે મારા મનોદશા પુછો છો ને? એમાં શું, લ્યોને કહું. યૌવન વિકસ્યા પહેલાં પુરુષ સહવાસની વાસના જાગે જ ક્યાંથી? એ વખતે તો હું મારા પતિથી શરમાતી અને કંઈક ડરતી.

આપણા સાસરવાસના સામાન્ય નિયમ ઉપરાંત પિયરથી તેડી લાવવાનો સાસુએ કદિ પણ આગ્રહ નહોતો રાખ્યો. તેઓ હંમેશાં એમજ કહેતાં કે, 'જ્યાં સુધી નાની છે ત્યાં સુધી પીયર રહેવા દો; પછી તો આખું જીવન આપણે ઘેર જ ગાળવાનું છે ને? મારો મનુએ ક્યાં મોટો થઈ ગયો છે! હજી તો એ પણ ભણે છે. અત્યારથી સંસારના બોજા શા? પછી તો ઉપાડવાના છે જ ને!

પછી તો હું વધારે સમજણી થઈ. યુવાન વયમાં આવવા લાગી. પરંતુ જ્યાં સુધી મને સોળ વરસ પુરાં ન થયાં અને ન્હાતી-ધોતી ન થઈ ત્યાં સુધી મેં પતિનું શયનગૃહ કદિ જોયું નહોતું. મારા સસરા સનાતન ધર્મી હતા, પણ શ્રુતિ સ્મૃતિની સાથે સામ વેદના જ્ઞાનને તથા જાત-અનુભવને પણ અમારા ઘરમાં પ્રધાન પદે રાખતા હતા.

જો કે એક વખતે તો અમને—અને ખાસ કરીને મારા પતિને—આ મારાં સાસુની ચોકી ખૂબ ખટકેલી. પોતાની માને તો મારા પતિ કહી શકતા નહોતા, પણ મને છાના છાના સંદેશાઓ મોકલતા. કોઈ વખત મારા ઉપર ખીજાતા પણ ખરા, પરંતુ અમને આ ફરજીઆત સંયમનું મહત્વ તો પાછળથી સમજાએલું.

શું તમે એમ પૂછો છો કે ત્યારે તો અમારાથી પ્રણયપત્રો પરસ્પર નહીં લખી શકાયા હોય? અલબત્ત જીવનના એ લ્હાવાથી અમે વંચિત રહી ગયાં છીએ ખરાં, પણ એથી અમારા દાંપત્ય જીવનમાં અમને અત્યારે કશી ઉણપ નથી લાગતી, તેમજ પશ્ચાત્તાપ પણ નથી થતો.

મારાં સાસુની સમજણ અને હોંશની વાત કહેતાં તો હું ધરાતી જ નથી. દર શિયાળે મારા પતિની સાથે મારા માટે ખાવાનું તો કરે જ; કાં તો ખારેક, આથે, કાં તો કાળા તલ, ખજુર, ગુંદર અથવા ચીમેડ ગુંદરનું કચરીયું ખવરાવે, કાં તો મથીઓ ગુંદર કરે, કાં તો મેથીના લાડવા બનાવે. કહેશે, 'તમે તો અમારી મૂળગી મૂડી છો. તમારાં તો હજી અમારે ઘણાં દિવસ વ્યાજ ખાવાં છે. તમને તો બરાબર જાળવવાં જોઈએ. તમારૂં શરીર સારી રીતે ન બંધાય, તમારી કેડ ખૂબ મજબુત ન થાય તો તમારું શરીર ભવિષ્યમાં ભાંજી જાય ને! તમારે માથે તો હજી સુવાવડો અને બાળકછોકરેનો બોજો પડવાનો છે.'

મને કોઈ દિવસ ચાહ તો પીવા દીધી જ નથી. એમની માન્યતા એવી હતી કે, ચાહ બીજી રીતે નુકશાન કરતી ન હોય તોયે એનાથી ખોરાક તો ઘટે જ છે. ખવાય ઓછું ત્યારે શક્તિ તો ઘટે જ. મને દુધ તો પરાણે ખવરાવે. શરૂઆતમાં મને દુધ ન ભાવે, પણ દુધ પીવાની ટેવ એમણે મને વઢી વઢીને પાડી. ઉપર ગણાવી એ શિયાળુ પૌષ્ટિક ખાદ્ય પણ મને સાહુડીને પહેલાં તો ન ભાવતાં. પણ પછી તો ટેવ પડી અને સદવા લાગ્યાં. એને પરિણામે મારૂં શરીર બરાબર બંધાઈ ગયું.

સવારમાં ચાહને બદલે મને શું મળતું કહું? સવારમાં કાં તો રોટલો, ભાખરી કે દેશી ગોળ અથવા સાથે માખણ, ઘી, દુધ અગર દહીં દરરોજ ખાવાનું. આવું મળે પછી ચાહ ચૂસવાની શી જરૂર?

દૂર બેસતી ત્યારે દુધ ખાવાને ન દેતાં, પણ હું છાશ અથાણું માગતી તો કહેતાં કે એવું ખાઈને-જો શરીર બગાડશો તો જીવનભર દુઃખી થશો. કોઈ દિવસ એવા અવસરે ટાઢા પાણીએ તો નાહવા જ દીધી નથી કે મોરાં ગાંસડા બંધાવી લુગડાં ધોવા પણ મોકલી નથી.

મારા સસરાને શાસ્ત્રોમાં ભારે શ્રદ્ધા હતી. એટલે રજસ્વલાના બધા નિયમો મારી પાસે બરાબર પળાવતા. રાતે રામાયણ કે ભાગવત અથવા મહાભારત ખાસ સંભળાવતા. સુસંસ્કાર વાચન શ્રવણથી પડે એટલે પ્રજા સારી થાય છે એવો તેમનો મત હતો. દર્ભની પથારી અને ઉનનાં વસ્ત્રોને અમારા ઘરમાં ધાર્મિક દૃષ્ટિએ પવિત્ર ગણવામાં આવતાં, એટલે એવા સાધનોની ખૂબ વિપુલતા હતી. એટલે એનાથી આચારવિચાર પાળવામાં અનુકુળતા પડતી. અને આવે વખતે હું કદી પાગરણ પથારીએ પણ દુઃખી થઈ નથી.

હવે મારી સુવાવડ મારા સાસુ કેવી રીતે કરતાં એ મુદ્દાની વાત ઉપર આવવાનું તમે કહો છો ને! થોડીક ધીરજ રાખો. એ જ વાત આવે છે.

અઢારમે વર્ષે પ્રભુએ મને સારો દહાડો દેખાડયો અને સીમંત આવ્યું. મારાં સાસુને તો ઉમંગનો પાર નહોતો. હું એમના ઘરની લક્ષ્મી હોઉં એવી રીતે મને સાચવે. જ્યારથી ખબર પડી ત્યારથી સવારમાં દુધ અને ઘી મેળવીને પાય. એનાથી મને સાફ ઝાડો આવી જતો, કબજિયાત તો કદી જણાઇ જ નથી.

ત્રણ મહિના સુધી જરાક હેળને લીધે મોળ, બકારી, ઉલટીઓ કે અરૂચિ જણાય, છતાં સાત્વિક ખોરાક જ ખાવા આપે, અને *અસ્વસ્થ શરીર હોવાથી કામકાજમાંથી* પણ નિવૃત્ત રાખી આરામ લેવા દે.

સગર્ભાવસ્થામાં પ્રસવ થતાં સુધી કાયમ દુધ—ઘી પીવાથી જઠરમાં કષ્ટ થતું નથી, એવો એમનો ખાસ મત હતો. વળી એથી પ્રસવકાળે સ્ત્રી નબળી પડી જતી નથી એમ તેઓ કહેતાં. ભુલેચુકે પણ મને આવે વખતે માટી ખાવાની ટેવ ન પડે એની ખાસ કાળજી રાખે.

ત્રીજે મહિનેથી તો મને કાયમ પોતાની પાસે જ સુવાડતાં અને પાડોશણો સાથે વાત કરીને મને આડકતરૂં સૂચન કરી દેતાં કે સ્ત્રી જો અત્યારે એના ધણી સાથે શારીરિક સંબંધમાં આવે તો ગર્ભનો જીવ બહુ જ દુખી થાય અને જો ગર્ભમાં દીકરી હોય તો ઘણું પાપ લાગે, એમ પણ તેઓનું માનવું હતું. જાણે અજાણે પણ ભુલ ન કરી બેસીએ એટલા માટે અમારી ઉપર હંમેશા કડક નજર પણ રાખતાં.

કેમ હસો છો? તમને અમારી પરતંત્ર દશાની દયા આવે છે? પણ તમે મારી વાત બરાબર સાંભળો. જુઓ, મને તો ગર્ભ રહ્યા પછી પતિ સાથેના શારીરિક સંબંધની બીલકુલ ઈચ્છા જ થઇ નથી. મને તેમની તો ખબર નથી, પણ મારા સસરા ગર્ભને સારા સંસ્કાર-પડે માટે કાયમ મોડી રાત સુધી અમને પુરાણો કે ધાર્મિક ગ્રંથોમાંથી સારી સારી વારતાઓ સંભળાવતા. એટલે એમને પણ ઊંઘ આવી જતી, એમ મને મારા પતિએ જ એક વાર કહેલું. વળી તેઓ મહાત્મા ગાંધી અને ટોલ્સ્ટોય જેવા વિચારકોના અનુયાયી હોવાથી આવે વખતે શી રીતે વર્તન રાખવું જોઇએ એ બરાબર સમજતા હતા.

આવા પ્રસંગોમાં મારી સાસુએ કદીયે કામ કરાવ્યું નથી. ઉભડક પગે ન બેસવા માટે, વાંકા વળીને કાંઇ કામ ન કરવા માટે વારંવાર ટોકયા કરે. ઉતાવળે પગલે ચાલવા પણ ન દે. ઝાઝીવારથી બેઠી હોઉં તો કહેશેઃ 'જો ઘડી આડી પડ, અંદરના જીવને દુઃખી ન કરીએ. જો અત્યારે તમે મારા કહેવા પ્રમાણે નહિ વરતો તો પછી હમેશાં વેઠવું પડશે.' દરેક વખતે ત્રીજે મહિનેથી પાણી ભરવાનું કામ તો છોડાવી જ દે.

આ વાત સાંભળીને તમને મારાં સાસુ હવે સારાં લાગે છે કેમ! એમના સારપણાની વાતો તો હજી હવે આવે છે. અપૂર્ણ.

કાયદાની કલમે

રજુ કરનાર
શ્રી. રમણીકલાલ જયચંદભાઈ દલાલ.

[ગતાંકથી ચાલુ]

આ માટે તો આનંદિલાલ વિરૂદ્ધ ચંદ્રાબાઈનો મુકદ્દમો બરાબર બંધબેસતો છે. બીજા કોઈ કેસમાં સાચો મુદ્દો ઉઠાવી, તે પર ચર્ચા કરવામાં આવી નથી. બાઈ નાગુબાઈ વિરૂદ્ધ બાઈ મોંઘીબાઈના કેસમાં પ્રીવી કાઉન્સીલ મુંબઈ કોર્ટના ફેંસલાનો એક જ મુદ્દો રદ કરે છે ને ઠરાવે છે કે, ખોરાકી પોષાકી મેળવવા અવરૂદ્ધા સ્ત્રીએ સ્વામી સાથે એક જ મકાનમાં રહેવું આવશ્યક નથી. પરગામી સ્ત્રી અવરૂદ્ધા સ્ત્રી થઈ શકે અને ખોરાકી પોષાકી મેળવી શકે, એવો મુદ્દો એ મુકર્દમામાં ઉઠાવવામાં આવ્યો જ નહોતો: નીંગારેડી વિરૂદ્ધ લક્ષ્માવા પ્રમાણે એક જ ઘરમાંના વસવાટનો જ મુદ્દો ચર્ચવામાં આવ્યો હતો. એટલે આ મુદ્દા પર પ્રિવી કાઉન્સીલે ફેંસલો જ આપ્યો નથી એમ લેખાવું જોઈએ. ખરૂં પૂછો તો જારકર્મની ખોરાકી પોષાકીના અધિકાર પર શી અસર થાય એ મુદ્દો જ ચર્ચાયો નથી. એટલે ૨૬ બોમ્બે લો રિપોર્ટસ પાનું ૬૭માં નક્કી થયેલો કાયદો જ ચાલુ છે ને તેની વિરૂદ્ધ જવાનું કોઈ જ કારણ નથી.

ખેમકોર વિરૂદ્ધ ઉમિયાશંકરમાં લગ્ન રદબાતલ કરાવવામાં આવ્યું હતું, કારણકે સ્ત્રીનો પહેલો પતિ હયાત હતો. બીજા પતિની મીલકતમાંથી સ્ત્રીને ખોરાકી પોષાકી મળી શકે કે નહિ, એટલે જ પ્રશ્ન હતો. લગ્ન વિષે જ કોર્ટે નિર્ણય કરવાનો હતો. છોકરાંની માતા તરીકે ખોરાકી પોષાકી આપવામાં આવી હતી. હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે લગ્ન, ગેરકાયદે કે રદબાતલ હોય, છતાં સ્ત્રી માતા તરીકે ખોરાકી પોષાકી માટે અધિકારી છે. (ધર્મશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ ગ્રંથ ૨ ભાગ ૨ પાનું ૮૯૭)

વૃંદાવનદાસ રામદાસ વિરૂદ્ધ યમુનાબાઈમાં સ્ત્રી જારકર્મવાળી નહોતી. બક્ષીસપત્રનો જ મુખ્ય મુદ્દો હતો. સ્ત્રી રખાત હોવાનો ઝઘડો નહોતો, એટલે ખેમકોરના મુકર્દમા પ્રમાણે કોર્ટે ખોરાકી પોષાકી બાંધી આપી હતી.

નીંગારેડી વિરૂદ્ધ લક્ષ્માવામાં પણ બક્ષિસપત્રનો સવાલ હતો. આ મુકર્દમામાં વૃંદાવનદાસ વિરૂદ્ધ યમૂનાબાઈનો ઉલ્લેખ છે, પણ ખેમકોર કેસનું નામ પણ લેવામાં આવ્યું નથી. ગોવિંદ રેડી સાથે રહેવા સ્ત્રીએ પોતાના ઉદકી પતિનો ત્યાગ કર્યો હતો. એનો પતિ હયાત હતો એ વાત પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો નહોતો. એ મુદ્દો ચર્ચાયો જ નહોતો.

વૃંદાવનદાસ વિરૂદ્ધ યમૂનાબાઈમાં મોંઘીબાઈ નાગુબાઈમાં રજુ થયેલો કાયદો સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. ફક્ત એક જ ઘરના વસવાટનો પ્રશ્ન જ સ્વીકારાયો નથી. એટલે વસવાટ સિવાય અવરૂદ્ધા સ્ત્રીની વ્યાખ્યામાં કશો જ ફેર પડતો નથી.

અવરૂદ્ધા સ્ત્રીને અપાયલો ખોરાકી પોષાકીનો અધિકાર તો તેનો ખાસ હક્ક છે. હિંદુ શાસ્ત્રની કલમો પર તે રચાયેલો છે. એ બધી જ કલમો પ્રમાણે વર્તન હોવું જ જોઈએ. વડીલોપાર્જીત મીલકત ઉપર પુત્રોનો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે. એમના પર આવી આકરી જવાબદારી ન લાદવી જોઈએ. જાહેર હીત ખાતર પણ આનંદિલાલ વિરૂદ્ધ ચંદ્રાબાઈનો ફેંસલો કાયમ રહેવો જોઈએ.

શ્રી ગજેન્દ્ર ગડકરે જવાબ વાળતાં

જણાવ્યું કે, આ શાસ્ત્રોક્તિઓ જારકર્મનો સંબંધ ન હોવો જોઈએ એવું બંધન નાંખતી નથી. મીતાક્ષર પ્રમાણે અવરુદ્ધા સ્ત્રીનો ત્રણ સ્થળે ઉલ્લેખ છે. શ્લોક ૨૯૦માં અવરુદ્ધા ભુજિષ્યા વગેરે સાથે છે. બાલમભટ્ટી પ્રમાણે ભુજિષ્યાને બીજા પુરુષો સાથે જારકર્મની મનાઈ ફરમાવવામાં આવી છે. મીતાક્ષર પ્રમાણે અવરુદ્ધા ને ભુજિષ્યામાં એક જ ફરક છે: અવરુદ્ધા સ્વામી સાથે એક જ ઘરમાં રહે છે જ્યારે ભુજિષ્યા માટે એવું બંધન નથી. બાઈ નાગુબાઈ વિરુદ્ધ બાઈ, મોંઘીબાઈના ફેંસલાથી આ ભેદ રહેતો નથી. આનંદિલાલના મુકર્દમા પહેલાં જે મત સ્વીકાર્ય હતો તેને જ શાસ્ત્રો ટેકો આપે છે.

મીતાક્ષર પ્રમાણે રખાત જારકર્મી હોય કે નહિ તે બાબત કશી જ ભિન્નતા નથી. ન્યાયમૂર્તિ શાહ પણ કહે છે કે, આનંદીલાલ વિરુદ્ધ ચંદ્રાબાઈના ફેંસલા સુધી બેમકોર વિરુદ્ધ ઉમિયાશંકરમાં દર્શાવેલો મત શાસ્ત્રાનુસાર હતો. બાઈ મોંઘીબાઈ વિરુદ્ધ બાઈ નાગુબાઈમાં અવરુદ્ધા સ્ત્રી માટે એક બંધન મૂકવામાં આવ્યું ને તે વસવાટનું: પરંતુ પ્રીવી કાઉન્સીલે તે સ્વીકાર્યું નહિ. ન્યાયમૂર્તિ કાંગાના અભિપ્રાય મુજબ, સંબંધ જારકર્મ લેખાતો હોય, છતાં ય સ્ત્રીને ખોરાકી પોષાકીનો અધિકાર છે.

શ્રી કાણેએ બતાવેલા બીજા ફેંસલામાં પુત્રના અધિકારની વાત છે. આ મુકર્દમાને તે લાગુ પડતા નથી. ગેરકાયદેસર પુત્રો પણ નિર્વાહના અધિકારી છે.

ઉપર પ્રમાણે બન્ને પક્ષની દલીલો સાંભળી ન્યાયમૂર્તિઓ તરફથી ફેંસલો અપાયો હતો. તેમાં ન્યાયમૂર્તિ ઠાકુરના ફેંસલામાં ન્યાયમૂર્તિ વાડીઆને કશું જ ઉમેરવાનું નહોતું, પણ ન્યાયમૂર્તિ રાજાધ્યક્ષ જુદી દલીલો કરી ફેંસલા સાથે મળતા થયા હતા.

અક્કુ પ્રહલાદ વિરુદ્ધ ગણેશ પ્રહલાદમાં ફેંસલો આપતાં ન્યાયમૂર્તિ ઠાકુરે નીચે પ્રમાણે વિવેચન કર્યું હતું.

આ અપીલમાં હિંદુ કાયદાનો મહત્વનો પ્રશ્ન ઉભો થયો છે. પતિ જીવતો હોય એવી કાયમની રખાતનું સ્થાન કયાં? એના સ્નેહીના અવસાન પછી એની મીલકતમાંથી ખોરાકી પોશાકી મેળવવાનો તેનો અધિકાર ખરો કે નહિ?

આ કેસની વિગતોમાં કશો જ મતભેદ નથી. ગણેશના બાપ પ્રહલાદ ઇસ્વી સન ૧૯૩૩માં ગુજરી ગયા. અક્કુ એ પ્રહલાદની સત્તર વર્ષથી કાયમની રખાત હતી. અક્કુનો પરણેતર પતિ હયાત હતો. તેણે અક્કુને છુટાછેડા આપ્યા નહોતા. પ્રહલાદે તેની હયાતીમાં કેટલીક વડીલોપાર્જીત મીલકત અક્કુને બક્ષિસ આપી હતી. એ બક્ષિસ રદબાતલ છે ને પોતાને બંધનકર્તા નથી એમ જણાવી ગણેશે તે મીલકત કબજે લેવા દાવો માંડયો હતો. નીચેની બન્ને કોર્ટોએ સદરહુ મીલકત વડીલોપાર્જીત ને હિંદુ સંયુક્ત કુટુંબની મઝીઆરી ઠરાવી છે, એટલું જ નહિ, પણ એવી મીલકતની બક્ષિસ રદબાતલ છે; તેથી અક્કુ પાસેથી ગણેશને મીલકતનો કબજો લેવા અધિકાર આપ્યો છે. અક્કુ કાયમની રખાત તરીકે પ્રહલાદ સાથે રહેતી અને તેને વફાદાર હતી, તેથી તેને મરનારની મીલકતમાંથી ખોરાકી પોશાકી મળવી જોઈએ એવો પ્રથમ કોર્ટનો મત હતો. એણે ગણેશને સદરહુ મીલકતનો કબજો અપાવ્યો, પરંતુ અક્કુની ખોરાકી પોશાકી માટે સમવડ કરવાની જવાબદારી તેને શીર નાખી. અપીલમાં જીલા જજે પ્રહલાદ ને અક્કુનો સંબંધ અનીતિમય લેખ્યો; અવરુદ્ધા સ્ત્રી લેખી નહિ. ને સ્નેહીના અવસાન બાદ સ્નેહીની મીલકતમાંથી ખોરાકી પોશાકી મેળવવાનો તેને અધિકાર નથી એવું ઠરાવ્યું. તેથી

આ અપીલમાં એક જ મુદ્દો છે, કે અક્કુને ગણેશ પાસેથી પ્રહલાદની મીલકતમાંથી ખોરાકી મળી શકે કે નહિ?

આ મુદ્દામાં આ હાઇકોર્ટના નિર્ણયોમાં મતભેદ છે. તેથી શાસ્ત્રોના આધારોની પૂરી છણાવટ કરી આખો ય કાયદો ફરી વિચારી જવાની જરૂર છે. અક્કુએ ઘણાં વર્ષોથી પોતાના પરણેતર પતિનો ત્યાગ કર્યો હતો. પ્રહલાદના અવસાન સુધી—લગભગ સત્તર વરસ સુધી—તેની કાયમી રખાત તરીકે વફાદારીથી રહી હતી. એટલે નાગુભાઇ વિરૂદ્ધ મોંઘીબાઇના ફેંસલા પ્રમાણે તેનું સ્થાન ફક્ત પરણેતર પત્નીથી જ ઉતરતું હતું.—લગભગ પત્ની. ફક્ત અનિયમીત પ્રથી એટલે જ રખાતઃ અનીતિમય વેશ્યા નહિ.

રખાતને ખોરાકી પોશાકીનો હક આપતો સ્મૃતિનો સ્પષ્ટ આધાર નથી. એટલે રખાતના અધિકાર ને તેના મૃતસ્નેહીની મીલકતમાંથી પોશાકી મેળવવાના અધિકાર માટે મીતાક્ષરમાં વિજ્ઞાનેશ્વરે ટાંકેલા કાત્યાયન અને નારદના ઉલ્લેખ મળી આવે છે (જૂઓ પ્રકરણ ૨ સર્ગ ૧ શ્લોક ૭, ૨૭ ને ૨૮) સાતમા શ્લોકમાં મૃતપતિની મીલકત પર પત્નીના વારસા હક દર્શાવેલા છે. સત્તાવીસમા શ્લોકમાં વિજ્ઞાનેશ્વર કહે છેઃ બિનવારસી મીલકત થાય તે પહેલાં મૃત્યુ પામેલાની ધર્મક્રિયાનું ખર્ચ અને સ્ત્રીવારસોની ખોરાકી પોશાકીની રકમ કાપી લેવી જોઇએ.' અઠ્ઠાવીસમા શ્લોકમાં આનું વધુ વિવરણ કરતાં વિજ્ઞાનેશ્વર કહે છે—

સ્ત્રીઓની ખોરાકી પોશાકી પૂરતી અને ધર્મક્રિયાઓના ખર્ચ પૂરતી રકમો જુદી કાઢી ને બાકી રહે તે જ ખાલસા થઈ શકે. આમાં રખાતોનો પણ સમાવેશ થઇ જાય છે. કારણ કે યોષિત્ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે. નારદનું લખાણ પણ રખાતને લાગુ પડે છે. કારણ કે એમણે સ્ત્રી શબ્દ વાપર્યો છે. (હિંદુઓના વારસાનો કાયદો: કોલબ્રુક પાનું ૩૩૫)

અસલ પ્રતમાં રખાત માટે અવરુદ્ધા સ્ત્રી શબ્દ વાપરેલો છે. એટલે સાતમાં શ્લોકમાં નારદ ટાંકી વિજ્ઞાનેશ્વર કહે છેઃ

એક ભાઇ સંતાન વિના ગુજરી જાય અગર તો સંસારત્યાગ કરે તો તેની પત્નીની વિભક્ત સિવાયની એની મીલકત બાકીના ભાઇઓ વહેંચી લે છે. પતિવ્રતા રહે તેવી પત્નીઓની ખોરાકી પોશાકીની જવાબદારી રહે છે, પરંતુ એ ચરિત્રહીન થાય તો તે જવાબદારી રહેતી નથી.

આ શ્લોકમાં પણ સ્ત્રી શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે.

વ્યવહાર મયૂખ (સર્ગ ૪ શ્લોક ૫, ૬, ૭, ૮ માંડલિક પાનું ૧૪૯)માં પણ એ જ મંતવ્ય રજુ કરવામાં આવ્યું છે. હિંદુ અવિભક્ત કુટુંબના અવસાન પામેલા સભ્યોની પત્નીઓ માટે નિર્વાહની સામાન્ય જોગવાઇ કરવામાં આવી છે, ને તેના આધારે જ અવસાન પામેલા સભ્યોની વિધવાઓના નિર્વાહની પાછળના વારસો ઉપર જવાબદારી રહે છે. પરંતુ યશવંતરાવ વિરૂદ્ધ કાશીબાઇમાં[1] ન્યાયમૂર્તિ નાનાભાઇ હરિદાસના અભિપ્રાય પ્રમાણે સ્ત્રી શબ્દમાં 'રખાત'નો સમાવેશ થઇ જતો હતો. એટલે **અવરુદ્ધા સ્ત્રીને** ભરણપોષણનો અધિકાર છે એ વિષે તો કાંઇ શંકા જ નથી. માત્ર વિવિધ ફેંસલાઓએ એ અધિકાર માટે જુદાં જુદાં બંધનો ઠરાવ્યાં છે.

પહેલી શરત એ ઠરાવી છે કે, પતિવ્રતા હોવી જોઇએ. અવરુદ્ધાનો અર્થ જ એક વ્યક્તિની જ રખાત થાય છે. પતિનાં અવસાન પહેલાં કેટલા વર્ષથી એવી રખાત હોવી જોઇએ તે માટે કાંઇ ખાસ ચોક્કસ નિયમ નથી. નિંગારેડી વિરૂદ્ધ લક્ષમાવામાં[2] ન્યાયમૂર્તિ

---

૧ (૧૮૮૭) ઇંડિયન લૉ રિપોર્ટર ૧૨ મુંબાઈ ૨૬, ૨૮
૨ (૧૯૦૧) ઇંડિયન લૉ રિપોર્ટર ૨૬ મુંબાઈ ૧૬૩
સૉર્ટ કેઝ ૩ ઓફ્ ઇંડિયા રિપોર્ટ્સ ૬૪૭

રસોઇ ઘર

સંપાદિકા:
સૌ. મણીબહેન એચ. મહેતા
લખાવનાર:
સૌ. જશવંતીબહેન એમ. દેશાઇ

નાનખટાઈઃ—(મીઠાં બીસ્કેટ)

સાધનઃ—મેંદો ના શેર, ઘઉંનો રવો ઝીણો ના શેર, બેકીંગ પાઉડર ૧ ચપટી, બુરૂ ખાંડ ના શેર, માખણ પાશેર, કાજુ આખા પાશેર.

બનાવવાની રીતઃ—પહેલાં એક કલાઇ-વાળા વાસણમાં માખણ અને બુરૂખાંડ ફીણીને એકરસ કરવાં. ફીણવાથી એકદમ સફેદ ખુલતાં રંગનો થશે. પછી તેમાં રવો મેંદો અને બેકીંગ પાઉડર મેળવી રાખી મુકવો. બે કલાક બાદ તેમાંથી નાનાં લીંબુ જેવડા વજનનાં બીસ્કીટનો આકાર બનાવી એક પીતળની કથરોટમાં બબ્બે આંગળને છેટે ગોઠવી દેવા. પછી બીજી કથ-રોટ તેનાં પર ઉંધી વાળી એક કથરોટથી મોટી લોઢાની કડાઇ ચુલા પર મુકી તેમાં રેતી નાંખી, તે ગરમ થવા આવે એટલે નાનખટાઇ મુકેલી કડાઇ તેના ઉપર મુકવી. અને ઉપર ઉંધી વાળેલી કથરોટ ઉપર ગરમ કોલસા મુકવાં. ટુંકામાં બંને તરફથી ગરમી લાગે તેવી ગોઠવણ કરવી અને થોડીવાર રાખી પછી થાય એટલે ઉતારી લેવા. દરેક ઘાણવો દર પંદર મીનિટ સુધીમાં તૈયાર થશે. ઉપરની બનાવટમાં કડાઇનું સાધન ન હોય તો બાજુની કોઇ બેકરીમાં ભુંજાવી શકાય છે. ભઠીમાં ભુંજાવવાથી ખર્ચ, મહેનત, અને ટાઇમ બચી જાય છે. દરેક નાનખટાઇ ઉપર આખું કાજુ ચોડી દેવું. કકડા હોયતો ઉપર ત્રણચાર મુકી પછી ભુંજવા મુકવા. આ ખટાઇ ઘણાં દહાડા સુધી બગડતી નથી.

ખારી મોળી પુરીઓ

સાધનઃ—ઘઉંનો ઝીણો રવો.પાશેર મેંદો પાશેર, ચણાનો લોટ શે.૦)ન [પાંચ તોલા] ઘી તોલા ચીશ, મીઠું વાટેલું તો. ૧ હળદર ૧ તોલો ચપટી જીરૂ તોલો ૦ ચોખાનો ઝીણો લોટ

ચંદાવરકરના અભિપ્રાય પ્રમાણે તે એટલા લાંબા વખતથી રખાત હોવી જોઇએ કે તેને કાયમી ગણી શકાય; તો જ એને મરનાર સ્નેહીની મીલક્ત પર ખોરાકી પોશાકીનો અધિકાર રહે. એની હયાતિ દર્મીઆન એવી સ્ત્રીને ખોરાકી પોશાકીનો હક્ક રહેતો નથી, કારણ કે અમે તે પુજે એને હાંકી કાઢવા એનો સ્નેહી કુલ મુખત્યાર હોય છે. રમણુરસુ વિરૂદ્ધ મુ ચામ્મા,[3] અને નાગુબાઇ વિરૂદ્ધ મોંઘીબાઇમાં પાંચ વર્ષ રખાત રહી હોય તો તે પૂરતું લેખવામાં આવ્યું છે. આ કેસમાં તો પ્રતિવાદીણ નં. ૧ વાદીના બાપની સત્તર વર્ષથી રખાત હતી. એટલે એને કાયમી લેખી શકાય ને પરેલા બંધનનો બાધ એને બીલકુલ નડે નહિ [ચાલુ]

૩ (૧૯૧૧) ઇંડિયન લૉ રિપોર્ટસ ૨૩ મદ્રાસ ૨૮૨

તોલા ૫, મરીનાં તાંદળા તોલો ૦ા

કરવાની રીતઃ—બધા આટાઓ ચાળી સાફ કરવા, પછી ઘઉંનો રવો, મેંદો, ચણાનો લોટ આ ત્રણે આટાને મેળવી મુઠીયા વાળતું મોણ દેવું. તેમાં વજન સાર મીઠું હળદળ જીરૂં મરીનો ભુકો વીગેરે મેળવીને પોલે હળવે) હાથે પાટલા ઉપર પથરાય તેવી રીતે નરમ બાંધવો. પછી પાટલા પર પાથરી પાંચ તોલા ચોખાનો આટો જુદો રાખ્યો છે તેમાં ફીણવા માટે ઘી ટાઢું નાંખી ફીણવો અને પાતળો રાખવો. તે સાટો કહેવાય. પેલા પાથરેલા લોટ ઉપર ચોખાનો સાટો પાથરવો અને એવી સફાઇથી તેનો વીંટલો કરવો કે સાટો બહાર નીકળી જાય નહી. પછી એક છરીથી તે ગોળ વીંટલાનાં ગોળ ટુકડા કરવા; પણ સાટો ન નીકળે તેની સંભાળ રાખવી. આવી રીતે દાબીને પુરીઓ બનાવીને પછી અરધો રતલ ઘી ગરમ મુકયું હોય તેમાં તળવા મુકવી અને એક ઝારીથી બંને બાજુનાં પાસાં બદામ રંગનાં થાય એટલે ઉતારીને પીરસવા. આ પુરીઓ લાંબી મુદત બગડતી નથી. મુસાફરીમાં ઘણી જ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. તેને ખારી મોળી પુરીઓ કહીએ છીએ.

•

ઘઉંની મશાલા રોટલી

સાધનઃ—ઘઉંનો કરકરો લોટ શે. ૧ ઝીણો ઘઉંનો રવો શે. ૦ા ગોળ શે. ૧ બદામના બીજ શે. ૦ા ધોળી દ્રાક્ષ શે. ૦ા સોડા (પાપડનો) તોલો ૧ જાયફળ નંગ ૧ ઘી તોલા ૭ાા ચારોલી તોલો ૦ા.

કરવાની રીતઃ—ઘઉંના આટા અને રવાને સાફ કરી તેમાં ઘી તોલા ૭ાાનું મોણ દેવું. પછી ગરમ પાણી કરી તેમાં બદામનાં બીજ નાંખી, ફોતરા ઉતારી, એકદમ ઝીણી કાતરી કરી, તે તૈયાર રાખવી. પછી ગોળ શેર એકમાં એક વાટકો પાણી નાખી મીસરાવીને તૈયાર રાખવું. પછી દ્રાક્ષ વીગેરેને ગરમ પાણીથી ધોઇ સાફ કરવી. હવે પેલા ગોળના પાણીમાં રવો, ઘીનું મોણ દઇ રાખેલ છે તે મેળવી દેવું. તેમાં બદામનાં ચીરીયા તથા ચારોલી મેળવી દેવા. પછી તેમાં જાયફળનું ચૂર્ણ તથા સોડા મેળવી કણેક બાંધી તૈયાર કરવી. પાણી ઓછું થાય તો જરા નાંખતા જવું અને પુરીઓના આટા જેવું બાંધવું અને તે સર્વેનો એક જ ગોટો કરી તે ગોટો સમાય તેવા કલાઇવાળા વાસણમાં મુકવો અને હવા ન જાય તેવું ઢાંકણ ઢાંકવું અને ઉપરનાં ઢાંકણ ઉપર કોલસા મુકતા રહેવું. ઓછામાં ઓછા અર્ધો કલાક સુધી ચુલે રહેવા દેવું પડશે. પછી બદામી રંગનું થાય એટલે ઉતારી તેને ટાઢું પડવા દેવું. અને ૦ા કલાક પછી તેનાં બબ્બે ઇંચ લાંબા ટુકડા કરવા. અને ચાય, કાફી, દુધ, ગમે તે ગરમ પ્રવાહીમાં ખાવાના ઉપયોગમાં લઇ શકાય છે. એક વખત હાથ બેશી જશે એટલે બહેનોને તેમાં પડતી મુશ્કેલીઓ દુર કરવાની રહેલાઇથી સુઝ પડશે.

સૌ. સુશીલાબહેન કોઠારી

*

સુધારો

શ્રીજીવનના માગશરના અંકમાં 'ગાંધીજીના જીવન પ્રસંગો' છાપેલા છે તે શ્રી. ચંદ્રશંકર શુકલ સંપાદિત 'ગાંધીજીના સહવાસમાં' નામે પુસ્તકમાંથી લીધેલા હતા.

—સંપાદક

લેખકોને

શ્રીજીવનનો આવતો અંક 'સ્વ. ન્હાનાલાલ કવિ' અંક તરીકે પ્રગટ થશે તે માટે પોતાના લેખો અને સંબંધીઓને પોતાના સંસ્મરણો લખી મોકલવા વિનંતી છે.

કેટલાક સાચા
કિસ્સાઓ

*

દ્વારકા તાબે કલ્યાણપુર પરના એક લુહાણા-બાઇ પરણીને આવ્યા પછી, તેઓ ખેડુત હોઇ, વાડી ખેતર જતા, ત્યારે તેમની નવી પરણેતર ઘરમાં એકલી રહેતી. ગામડામાં આ યુવાન સ્ત્રી ખૂબસુરત ગણાતી. ગામમાં દાદાગીરી કરતા એક વાઘેર જુવાનની તેના ઉપર મેલી નજર થઇ અને લુહાણાને ઘેર ખરે બપોરે જઇ બાઇ પાસે પોતાની બદદાનત જણાવી. આ શૂરવીર સ્ત્રીએ તેમ કરવા ના પાડી. પરિણામે દ્વંદ્વયુદ્ધ જામ્યું. બાઇ એકની બે ન થઈ. હવસખોર નિરાશ થઇ ચાલ્યો, ત્યારે બાઇએ કહ્યું કે, 'હું તને ઓળખી ગઇ છું ને મારો ધણી આવ્યે તારું નામઠામ કહેવાની છું.' આથી તે વધુ વિફર્યો અને પાછો ફરી બાઇનું ખૂન કર્યું. આ રીતે છેવસારે બાઇએ પોતાના શિયળનું રક્ષણ કર્યું.

*

ભાવનગરની એક બાવીશ વર્ષની લુહાણા યુવતી પર પતિનો અસહ્ય ત્રાસ અને મારકુટ હતી. એમાંથી ઉગરી જવા તેણે બોર તળા-વમાં પડતું મુકવાનો નિશ્ચય કર્યો, પરંતુ ત્યાંથી તે બચી અને એ દુ:ખીઆરી બહેનને કોઇ વિકાસઆશ્રમમાં શ્રી. ગૌરીબહેન ત્રિવેદી પાસે મધરાતે લઇ ગયું. શ્રી. ગૌરીબહેને તેને આશરો આપ્યો અને વળતે દિવસે ફોજદારી કોર્ટમાં બાઈ પાસે એફીડીવેટ કરાવી.

*

હું પરણીશ તો કેપ્ટન સહગલને જ પર-ણીશ, બીજા કોઇને પણ નહિ. આઝાદ સૈનિક કેપ્ટન પ્રેમ સહગલ ગિરફતાર બન્યા તે પહેલાં તેની સાથે લગ્ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેનાર એક કન્યાની પ્રેમકથા જાણવાનું આપણને સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. દેશના લાડીલા સુપુતને પરણ-વાની ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા લેનાર આ કન્યા એક મિલમાલેકની પુત્રી થાય છે.

તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી પછી તો કેપ્ટન સહગલ ગિરફતાર થઇ ગયા અને તેમને મોતની શિક્ષા ફરમાવવામાં આવે તેવો ભય પણ ઉભો થયો, ત્યારે પણ આ બાળા પોતાની પ્રતિ-જ્ઞામાંથી મુદલે ચલીત બની ન હતી. એક વાર તેના સગાંઓએ તેને સમજાવી. બીજા કોઇ યુવકની સાથે લગ્નગાંઠ બાંધવાનો આગ્રહ કર્યો, પણ તેની સ્નેહગાંઠ તો સહગલની સાથે બંધાઈ ગઇ હોવાથી ઇતર જુવાનને પરણવાની તેણે સાફ ના પાડી.

તેણે કહ્યું: 'સહગલ સિવાય આ જગતમાં બીજો કોઇ પણ પૂરુષ મારો પતિ ન બની શકે. હું પરણીશ તો સહગલને જ પરણીશ; બીજા કોઇને નહિ.'

આજે આ પ્રેમગર્વિતાની પ્રતિજ્ઞા ફળી છે. આજે તેનો પ્રેમી બંધનમુક્ત બન્યો છે અને તેમના લગ્ન ટુંક સમયમાં ઉજવનારાં છે.

*

સીંધ હૈદ્રાબાદમાં ગયે મહિને શ્રીમતી સરોજીની નાયડુ તડકે બેશી ઠંડી ઉડાડતાં હતાં તેવામાં સીંધી છોકરીઓનું એક ટોળું તેમને મળવા આવ્યું. તેમને જોઇ શ્રીમતી નાયડુએ કહ્યું કે:—'સીંધી સ્ત્રીઓ બહુ ફેશન પરસ્ત દેખાય છે.' તત્કાળ એક છોકરીએ જવાબ આપ્યો: 'આપની યુવાવસ્થામાં આપ પણ ઓછા ન હતા.' નાયડુએ કહ્યું: "હું આજે પણ છું. પણ હું લીપસ્ટીક હોઠે નહિ, પરંતુ માથે લગાવું છું.'

સુરતની એક વિદ્યાર્થીની લખે છે કે છોકરીઓની સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલે જતી આવતી વિદ્યાર્થીનીઓની કેટલાક છોકરાઓ ટીખળ અને છેડતી પણ કરે છે.' આ સમાચાર સાચા હોય તો તે અત્યંત વખોડવાને પાત્ર છે. છોકરીઓની આવી અધમ ગુંડાગીરી અને નિર્લજ્જતા અટકાવવા માટે તત્કાળ પ્રબંધ થવો જોઈએ. આવા પ્રસંગોને મુંગે મોંએ સહન કરી લેવાની આપણામાં સામાન્ય ખાસીયત પડી ગઈ છે તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને હિંમત અને નીડરતાથી કામ લેવું જોઈએ. એની સાથે જ 'અબળા'એ પણ સબળા બનવું જોઈએ અને અધમ છોકરા યા પુરૂષોનો સામનો કરવો જોઈએ. આવા પ્રસંગે, જરૂર પડયે, તમાચા અને ચંપલનો પણ બેધડક ઉપયોગ કરવો. છોકરીઓએ આ હકીકત પોતાની શાળાના વડા શિક્ષકને યો પોતાના માબાપને નિઃસંકોચ જણાવવી જોઈએ અને એમ થાય તો જ ગુંડાઓને જેર કરવા માટેના ઉપાયો પણ યોજી શકાય. વિદ્યાર્થીનીએ વર્ણવેલા કિસ્સાને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી ગર્લ્સ હાઈસ્કુલના વડા શિક્ષકે સુરતના પોલીસ અધિકારીનું એ તરફ ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ. સુરતના પોલીસ સુપ્રી. શ્રી. ખાનસાહેબ આ બાબત જરૂર હાથમાં લે અને નિશાળે જતી છોકરીઓની સતામણી થતી અટકાવવા માટેના ચાંપતા ઈલાજ લે.

*

મુંબઈમાં, નાગદેવી લત્તામાં, ચંદ્રકાન્ત એન્ડ કંપનીને નામે ધંધો કરતા ભાઈ ચંદ્રકાન્ત —જે દશા મોઢ અડાલજા જ્ઞાતિના છે, તેમનાં લગ્ન આજથી અગિયારેક મહિના ઉપર ઊર્મિલા નામે એક સુશિક્ષિત બહેન સાથે થયાં હતાં. થોડા જ દિવસ પર એ ભાઈએ સોરઠીઆ લુહાર જ્ઞાતિના નારણદાસ કરસનદાસ નામના એક શ્રીમંત વેપારીની પુત્રી જસુમતી—જે પણ સુશિક્ષિત જ છે—સાથે

સૌરભ

અચાનક 'પ્રેમલગ્ન' કરી લીધાં, ને એમ કરીને આગલી પત્નીને રખડાવી છે. આ લગ્નમાં જસુમતીના પિતાની સંપૂર્ણ સંમતિ હતી, એટલું જ નહિ, પણ ચંદ્રકાન્ત અને જસુમતીને તેમણે પોતાના મલાડના બંગલામાં રાખીને કોઈ તેને પજવે નહિ તે ખાતર દરવાજે ગુરખા દરવાનને બેસાડયાનું પણ સાંભળ્યું છે.

તરછોડાયલી ઊર્મિલા પ્રત્યે સ્વાભાવિક રીતે જ જેમને સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન થઈ છે, તેવા થોડાક યુવકોએ અમારી પર લખેલા એક પત્રમાંથી તારવેલી વીગતો આટલી છે. તેઓ લખે છે :

"ન તો તેમનામાં પુનર્લગ્નનો રિવાજ છે કે ન તો ચંદ્રકાન્તે પણ ઊર્મિલાને છૂટાછેડા આપ્યા છે. આમ ઊર્મિલા, પતિથી તજાયેલી, અસહાય બની, આજે બોરબોર આંસુએ રડે છે. એને માબાપ છે, પણ તેઓ શું કરે ? અને ન્યાત ? ન્યાત મોટી છે પણ તેણે એ સંબંધમાં કંઈ જ પગલાં લીધાં નથી. એટલે હવે ઊર્મિલાએ શું કરવું ? સારૂં જીવન રડયા કરવું ? કે કુવો પૂરવો ?"

ઊર્મિલાએ શું કરવું એ ખરેખર મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે. હજી સુધી તો ગૃહિણીપદ એ જ સ્ત્રીઓનું મુખ્ય કર્તવ્ય રહ્યું છે. યુગો થયાં

એ પદે રહીને સ્ત્રીએ પુરુષનાં ખૂંદાં ખમ્યાં છે અને તોય માન્યું છે કે, એ જ એનો જીવનાધાર, સૌભાગ્યનાથ છે. એ પદેથી જ્યારે એને દૂર કરવામાં આવે છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ એનું જીવન શૂન્યવત્ બને છે. ત્યક્તાની દશામાં જે માનહાનિ રહેલી છે તેવી તો વીધવાનીય નથી હોતી વૈધવ્ય કરતાં ય એ દશા ભૂંડી છે કેમકે વિધવા જે રીતે મન વાળી શકે કે હિંમત હોય તો ઉપાય યોજી શકે, તે રીતે આજની સ્થિતિમાં દરેક હિંદુ ત્યક્તા મન વાળી શકે કે ઉપાય યોજી શકે તેમ નથી. એનું પોતાનું માનસ, સમાજ–રચના ને કાયદો, બધું એની આડે આવે છે. વળી ત્યક્તા પ્રત્યે અનુકંપા થવી એ એક વસ્તુ છે, એનો હાથ ઝાલવો એ બીજી જ વસ્તુ છે. પુરુષની પત્ની વિશેની અપેક્ષાઓ પણ ત્યાં આડી આવે તેમ છે. એટલે ઊર્મિલા સરખી સ્થિતિમાં મુકાયેલી બહેનોને ભાગે રડવાનું કે કૂવો પૂરવાનું જ રહેતું હોય એમ અત્યારે તો મનાય છે.

જ્ઞાતિ આ સંબંધમાં કંઈ કરે એ આશા રાખવી જ ખોટી છે. જ્ઞાતિ એ મરવા પડેલી સંસ્થા છે. એને પોતાની અશક્તિનું સારી પેઠે ભાન થઈ ચૂક્યું છે, એટલે જૂની ટેવ છૂટી નહિ જવાને પરિણામે જેઓ એની સત્તા માન્ય કરે તેવા ગરીબોને જ એ દંડી શકે છે. પત્રલેખક યુવાનોએ, પોતાના પત્રમાં, આ હકીકતનું સમર્થન કરે તેવો એક દાખલો આપ્યો જ છેઃ ચંદ્રકાન્તની નવી પત્ની જે લુહાર જ્ઞાતિની છે, તે જ્ઞાતિના આગેવાનોએ, આજથી એક વર્ષની વાત પર એક બાઈએ કડાડીઆ લુહાર જ્ઞાતિના એક ભાઈ સાથે લગ્ન કર્યું હતું એટલા જ કારણસર દંડ કરવાના ઉધમા કર્યા હતા. એ જ અગ્રેસરોએ શ્રીમંતાઈની શેહમાં દબાઈને આ વખતે હોઠે તાળાં દઈ દીધાં છે.

જ્ઞાતિ વિષે એક હકીકત પણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. ન્યાય–અન્યાયનો વિવેક કરવાની રીતે નહિ, પણ રિવાજ જળવાયો છે કે નહિ, બીજી રીતે કહીએ તો જ્ઞાતિનું સ્વરૂપ જળવાયું છે કે નહિ, એ રીતે જ જ્ઞાતિ તો વિચારે છે. એટલે ચંદ્રકાન્તની જ્ઞાતિને મન એનો કંઈ પણ અપરાધ હોય તો તે—એક પર બીજી કર્યાનો નહિ, કિન્તુ વણિક હોવા છતાં લુહાર સાથે લગ્ન કર્યાનો જ અપરાધ ગણી શકે. પણ આવી બાબતમાં પણ એ દંડ દેવા આગળ પડી શકતી નથી એટલી બધી એ શિથિલ બની છે.

આ છતાં ન્યાયની તેમજ નૂતન સમાજની પ્રાગતિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો જસુમતી અને ચંદ્રકાન્તે આંતરવર્ણીય લગ્ન કર્યાં છે એ એમનો અપરાધ નથી, પણ બંનેએ પોતાના સ્વાર્થ ખાતર એક નિરપરાધ યુવતીનો જે ભયંકર દ્રોહ કર્યો છે તે જ તેમનો અપરાધ છે. કાયદો, સમાજસ્થિતિ અને સ્ત્રીનું અત્યારનું માનસ એ બધું જોતાં પરણેતરને આ પ્રકારનો છેહ દેવો એનાથી વિશેષ હીચકારું કૃત્ય પુરુષને હાથે થતું હશે એમ કલ્પી શકાતું નથી. એથી સ્ત્રી સાવ અસહાય અથવા ઓશિયાળી સ્થિતિમાં ઉતરી પડે છે. એનું જીવ્યું ધૂળ બની જાય છે. વળી પરિપક્વ વયે એક સાનભાનવાળો જુવાન લગ્ન કરે ને દશ જ મહિનામાં નિષ્ઠુરતાથી પત્નીને તરછોડી બીજું લગ્ન કરે એનો કોઈ રીતે બચાવ થઈ શકે નહિ. 'પ્રેમ'ને નામે પણ નહિ. પ્રેમ શબ્દનો ઉપયોગ આ પ્રકારના લગ્નમાં થાય એ તો એના અર્થને દૂષિત કરવા બરાબર છે. જસુમતીના પિતાની સંમતિ મેળવનાર આ લગ્નમાં કેવળ ક્ષુદ્ર વાસના કે પછી ધંધાદારી ગણતરી સિવાય બીજું કશું જ દેખાતું નથી.

જસુમતી પણ શિક્ષિક હોવા છતાં એક બહેનના જીવનને ધૂળધાણી કરવામાં ભાગીદારી રાખી તે જોઈને તો થોડાક દિવસ પર કાકાસાહેબ કાલેલકરે એક ભાષણમાં કહેલાં વચનો

યાદ આવે છે: 'મારે મન આપણા દેશમાં દબાયલા વર્ગો ત્રણ છે—સ્ત્રીજન, હરિજન અને ભૂમિજન. સ્ત્રીજન એ એવો વર્ગ છે જેને દબાવવામાં પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓ જ સારો ભાગ ભજવતી હોય છે !" જસુમતીએ પોતાના કૃત્યથી આ વાક્યની ભયાનક સાર્થકતા સિદ્ધ કરી આપી છે.

...દ્રોહના અનેક પ્રકારોમાં લગ્નદ્રોહ એ ઘોરતમ પ્રકાર છે, કેમકે, લગ્નપ્રાપ્ત સંબંધ એ માનવજીવનમાં નિકટતમ સંબંધ છે. છતાં આ પ્રકારના દ્રોહે આપણે ત્યાં ઘર ઘાલવા માંડયું છે ત્યારે એનો સામાજિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો જોઇએ. કોઈ પણ કારણસર પરણનાર ઉપરની લાગણી ઉડી જતાં લગ્નનો દ્રોહ કરવાનું સૂઝી રહે છે. એના પ્રત્યેની કર્તવ્યબુદ્ધિ ઘટે એ સ્વભાવિક છે. એ ન્યાય છે કે નહિ એ બીજો સવાલ છે, પણ ન્યાયે સુદ્ધાં સ્વભાવિક થતું જ રહ્યું છે. આવા પ્રસંગોમાં એક જણ પોતાની સ્થિતિ સુધારવા જતાં બીજાનું આખું જીવન નિષ્ફળ કરી મૂકે છે તે જ વસ્તુ આપણને ડંખે છે. એટલે એક વ્યક્તિના આખા જીવનને નિષ્ફળ કરી શકે તેવા સંભાવના રૂપનો સદંતર અસ્વીકાર કરવો એ જ આ પ્રશ્નનો સાચો ઉકેલ છે. રડવાથી, બીજાનાં ઓશિયાળા થવાથી કે કૂવો પૂરવાથી એનો ઉકેલ ન જ આવે, અથવા આવે તોય ઘણો મોડો આવે. જેમકે, ઊર્મિલા પોતે કદી પરણી જ નથી એમ માનીને નિર્ભયપણે જીવનમાં વ્યવહાર કરે એ જ એના જીવનપ્રશ્નનો વાસ્તવિક ઉકેલ છે. એમ કરવાથી સમાજરચના, કાયદો કે બીજી અપેક્ષાઓ ઓળંગી જવાનું પ્રાપ્ત થાય, તો તે પણ બેધડક ઓળંગી જવી રહી. મક્કમ સવિનયભંગ સિવાય આ પ્રશ્નનો ઝટ ઉકેલ આવવાનો નથી; અલબત્ત, જેને બાળકો હોય તેની બાબત જુદી રીતે વિચારવી પડે, પરંતુ આંસુ પાડવાં એ તો આ પ્રશ્નનો ઉકેલ નથી જ નથી. (પ્રજાબંધુ) **સંસારશાસ્ત્રી**

*

ગાંધીજીએ સ્ત્રીઓને એવી શીખામણ આપી હતી, કે તેઓ ગૃહકાર્યની ફરજો બજાવીને

પણ દેશની સેવા કરી શકે. તેઓ પુત્રીઓને લગ્નને લાયક અને પુત્રોને કમાવાને યોગ્ય કરી દેવા માટે વલખાં મારે છે. આવા કુટુંબો દેશની સેવા કરે છે એમ ન કહેવાય. પરિણિત સ્ત્રીપુરૂષો, પોતાનાં બાળકોની સંભાળ રાખીને અને ગૃહકાર્યની ફરજો બજાવીને પણ દેશની સેવા માટે ઘણો સમય આપી શકે. એને બદલે તેઓ જીવનની મોજ માણવામાં પોતાના દિવસો ગાળે છે અને જીંદગી પૂરી કરે છે. કેટલાક તો મોજમઝામાં એટલાં લપટાયેલાં હોય છે કે તેઓ સંતતિનિયમનનાં સાધનો વાપરે છે!

જેમના પતિ જેલમાં હોય એવી સ્ત્રીઓ કેવી રીતે દેશસેવા કરી શકે? એવા પ્રશ્ન પૂછાતાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું હતું, કે, અલબત્ત એ લોકોએ કાંતવું જોઇએ; પરંતુ એ કદાચ એમના જીવનનિર્વાહ માટે પુરતું ન પણ થાય. દ્રવ્યોપાર્જન માટે એમણે કોઇ ઉપાયો યોજવા જોઈએ, અને છતાં તેઓ દેશને માટે કાર્ય કરી શકે. કોઇ પણ સંજોગોમાં સ્ત્રીઓએ પોતાની પ્રમાણિકતા કે પવિત્રતાનો—શિયળનો ભોગ આપીને આજીવિકા મેળવવી જોઇએ નહીં.

કસ્તુરબા નિધિના એક કરોડ પચીસ લાખ રૂપિયામાંથી વાર્ષિક ખર્ચ કરવાનો પ્રશ્ન મારી

સામે છે. શકય એટલા શ્રેષ્ઠ માર્ગે એ નાણાંનો ઉપયોગ કરવા માટે હું સખત કોશિશ કરી રહ્યો છું; છતાં હજી પુરતાં સ્ત્રીકાર્યકરો અમને મળતાં નથી.

ગાંધીજીએ, શહેરોમાં રહેતી સ્ત્રીઓને ગામડાંની સેવા કરવાની સલાહ આપી હતી. પોતે ખરેખર તૈયાર છે કે કેમ, એ પોતાના હૃદયને પૂછવાની અને ત્યારબાદ એમના હૃદયનો જો ટેકો મળે તો કાર્ય શરૂ કરવાની ગાંધીજીએ એમને અપીલ કરી હતી.

*

બેડફર્ડ શાયર ખાતે એક કેસ દરમ્યાન ન્યાયમૂર્તિ ચાર્લ્સે એવી ટીકા કરી હતી કે, છોકરીઓ પોતાના ચ્હેરા પર રંગ રોગાનના લપેડા શા માટે કરતી હશે તે સમજાતું નથી.

ભલી અને સુંદર જણાતી છોકરીઓ આવા લપેડા કરીને વાંદરીઓ જેવી દેખાય છે અને એમનાં મોઢાં જુઓ તો જાણે ટપાલની પેટીઓની કાગળ-બારી.

આ ન્યાયમૂર્તિ નામદાર પોતે ૭૪ વર્ષના વયોવૃદ્ધ છે અને "ભલા કુંવારા ન્યાયમૂર્તિ" તરીકે પંકાયેલા છે.

એક વખત તેમણે જાહેર કર્યું હતું કે, હું સારૂ સ્થાન ધરાવતો હોવા છતાં મારી સાથે લગ્ન કરવા કદી કોઇ છોકરીએ તૈયારી બતાવી નથી. આ જાહેરાત પછી તરતજ તેમના પર ૧૬૭ લગ્નની દરખાસ્તો આવી પડી હતી.

છોકરીઓના 'મેઇક-અપ'ને લગતી ઉપરોક્ત ટીકાનો જવાબ આપતાં 'વેસ્ટ એન્ડ'ની એક સુંદરીએ જણાવ્યું હતું કે 'વિદ્વાન ન્યાયમૂર્તિને 'શેવીંગ ક્રીમ' વાપરવાનો જેટલો હક્ક છે તેટલો જ છોકરીઓને 'મેઇક અપ' કરવાનો હક્ક છે. આ બુઢ્ઢા ટીકાખોર સદ્‌ગૃહસ્થ જેઓ હજી પણ વિક્ટોરીઆના જમાનામાં જીવતા લાગે છે તેમને ગમે કે ન ગમે, પણ પોતાનો દેખાવ સુંદર બનાવવા પોતાનાં નાણાં ખર્ચવાનો છોકરીઓને સંપૂર્ણ અધિકાર છે.'

'ન્યાયમૂર્તિઓ પેકી અળખામણી વીગો માથે શા માટે મૂકે છે એ મને પણ સમજાતું નથી.'

*

બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટનાં એક માત્ર સ્ત્રીસભ્ય શ્રીમતી નિકોલસે જણાવ્યું હતું કે બ્રીટીશ સરકારના એકેએક સભ્યને એમ લાગે છે કે હિંદને અંગે તો હવે તેમને માટે માત્ર એક જ માર્ગ બાકી રહ્યો છે અને તે વ્હેલામાં વ્હેલી તકે હિંદને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આપી દેવાનો. હિંદને ભોગે અમારે જલસા નથી કરવા. બ્રીટનના હજારોના પ્રતિનિધી તરીકે હું આ બોલું છું. બીજા કોઇકની આઝાદીને ભોગે અમારે બ્રીટનોને સુખચેન અને એશઆરામ હવે ખપતા નથી.

બ્રીટનમાં પોતાના હક્કો પ્રાપ્ત કરવા માટેની બ્રીટીશ સ્ત્રીઓની લડતનો ટુંકો ચિતાર આપીને શ્રીમતી નિકોલસે કહ્યું હતું કે, એ લડતના શરૂના દીવસોમાં સ્ત્રીઓની કાર્યપદ્ધતિ ખૂબ જ લડાયક હતી.

અમે રેલ્વે સ્ટેશનો સળગાવ્યાં હતાં, અને છત્રીઓ વતી રાષ્ટ્રિય ચિત્રસંગ્રહનાં ચિત્રો પણ તોડી પાડયાં હતાં.

આજે બ્રીટનની પાર્લામેન્ટમાં વીશ જેટલી સ્ત્રીઓ બેસે છે. પણ હું તો બર્નાર્ડ શૉની સાથે સંમત થઇને ઇચ્છું છું કે પાર્લામેન્ટના છસ્સોને પચાસ સભ્યોમાં ત્રણસોથી વિશેષ સ્ત્રીસભ્યો તો હોવાં જ જોઇએ.

*

હાસ્ય વેરતી સ્ત્રી એ પ્રભુનું સર્વોત્તમ સર્જન છે. એ કોઇને પણ આકર્ષે છે, કારણ કે એ પોતે જ નરી પ્રકૃતિ છેઃ વધારે વાસ્તવિક છે અને એની દેહછટામાં વધારે જીવંત લાગે છે. કદાચ એનું હાસ્ય કોઇનો ઇન્કાર કરતું હોય તોયે એના ગુલાબી હોઠ હૃદયને જકડી રાખે છે, જીવનતરંગને હિલોળે ચડાવે છે અને ઉંડે ઉંડે આશાનો સંચાર કરે છે.

કલ્પનામાંયે નથી ઊતરતું કે જે હાસ્ય જીગરને જીતી લે છે તે હાસ્ય એકાએક કોઇના સારાયે જીવનને ઉજાડી દે એવું દાહક-ક્રૂરમું કેમ નીવડે છે? જ્યારે સ્ત્રી કોઇના પ્રેમને તરછોડે છે ત્યારે તે સ્મિત કરતી નથી, પણ એ પછી તે નિષ્ક્રિય ને એકાકી બની જાય છે. આવી એકાકી સ્ત્રી સ્ત્રીરૂપે રહેતી નથી ને સ્ત્રી તરીકેનું એનું અસ્તિત્વ નાશ પામે છે.

આવી સ્ત્રી પ્રથમ પુરુષના પ્રેમનો ઇન્કાર કરે છે, પછી તેમનો તિરસ્કાર કરે છે, અને થોડા દિવસ બાદ એના તરફ એમને કંટાળો આવે, ઘૃણા ઉપજે એ ખાતર એમને મુશી-બતમાં મૂકે છે. અને આમ છતાંય જ્યારે એ એનો પીછો નથી છોડતા ત્યારે એ એમને સખત રીતે ઠપકારે છે.

આટલું કરવા છતાંયે એ સ્ત્રી પ્રમાણિક છે. જો એ પુરૂષને સ્પષ્ટપણે 'મારે તમારૂં કામ નથી' એટલું કહેવા જેટલી કઠોર થઇ શકતી નથી, તો તે એમને એના પ્રત્યેના પ્રેમની લત છોડી દેવડાવવા માટે પોતાનું ડાચું ચઢાવેલું રાખે છે, એના હૃદયમાં ઇર્ષાગ્નિ જાગૃત કરવા બીજા પુરૂષ પ્રત્યે મુખ મલકાવે છે ને નયનો નચાવી એ પ્રેમનો દેખાવ કરે છે. એમ કરી એ પુરૂષની એના પ્રત્યેના ધિક્કારની માત્રા વધારે છે. અને તોય એ દગો તો નથી જ દેતી એમ કહેવું પડશે. તમે એને તમારી હૃદયલાગણીઓ સાથે રમત રમવાને કારણે ઘાતકી કહો, પણ એવા ચરિત્ર વર્તનની સ્ત્રી એ સ્ત્રી ન જ કહેવાય એ ધ્યાનમાં રાખજો. એ પોતાના હાસ્યની કિંમત જાણે છે; સાથે સાથે ક્યાં ને ક્યારે સ્મિતનો ઉપયોગ કરવો એ પણ એ જાણે છે. તમે એના ડહાપણ માટે શંકાશીલ બની શકો, પણ એના બુદ્ધિ-ચાતુર્યને પડકારી ન શકો.

*

ફિલ્મો જે રંજન[illegible] પીરસે છે [illegible] સરવૈયું કાઢીશું તો તરત, સમજાશે કે એ ધંધાને પોતાની સફળતા માટે જાતીય આકર્ષણનો જ મુખ્યત્વે આધાર છે. માત્ર એ જાતીય આકર્ષણ સૌને એકસરખું સ્પર્શી રહે તે માટેની વિવિધ તરકીબોમાં જ માલિકો અને ડાયરેક્ટરો રચ્યાપચ્યા રહે છે. હવે કુદરતે તો જાતીય આવેશ માઝા મૂકી ન બેસે ને કાજે એની સાથે સાથે લજ્જા-શરમાળપણું પણ રાખ્યું છે. જાતીયવૃત્તિ ઉત્તેજવા ને તેને કૃતાર્થ કરવા માટે અમર્યાદ ચેષ્ટાઓ કે નિર્લજ્જ દેહદર્શનનો આશ્રય લેવાની જરૂર નથી. એ તો પાંપણને એક પલકારે, મુખને એક મરક-લડે, કે લજ્જાભર્યાં હાવભાવે કરીને વિશેષ સતેજ થાય છે. આ મુખ્ય હકીકત ભૂલીને અધકચરી અમર્યાદ ચેષ્ટાઓ થવાને કારણે જ આપણાં ઘણાં ચલચિત્રો નિષ્ફળ નિવડે છે.

*

નૂતન યુગની નારીનું આ એક 'ક્ષ' કિરણ છે.

'જો તમે તેની [illegible] કરશો તો તમે તેના ઉપર આશક પડ્યા છો એમ માનશે. કે 'તમારું' દીલ એક બરફનો ટુકડો છે. જો તમે તેને ચુંબન કરશો તો તેને તમારી છુટ વધારે પડતી લાગશે અને જો તમે તેને ચુંબન નહિ આપો તો તે બીજે કંઇથી મેળવી લેશે. જો તમે તેની ખુશામત કરશો તો તમારામાં ભલી-વાર નથી એમ માનશે અને તમે નહિ કરો તો તે એમ માનશે કે તમે તેને સમજી શક્યા નથી. જો તમે એક સારા છોકરા હો તો તમે માનવ કેમ નથી, તેનો જ વિચાર તે કર્યા કરશે. જો તમે તેને પંપાળશો તો તે તમારો વિરોધ કરશે. જો તમે તેની સાથે પ્રેમ કરશો તો તે એમ માનશે કે તમે બહુ સસ્તામાં પ્રાપ્ત કરી શકાય એવા છો. અને જો તમે પ્રેમ નહિ કરો તો જે કોઈ તેની સાથે પ્રેમ કરનાર મળી [illegible]

માબાપોને મૂંઝવતા પ્રશ્નો

*

મારી દીકરી તિલોત્તમા બહુ શરમાળ પ્રકૃતિની છે. બોલતાં શીખી ત્યાં સુધીમાં તો કોઇ બોલાવતું તો હસીને, કાલું કાલું બોલીને જવાબ દેતી અને તેડે તો હસતી હસતી તેની પાસે જતી. પણ જેમ મોટી થતી ગઇ તેમ તેનામાં ફેરફાર થતો ગયો. અને હવે તો એટલે સુધી તેમાં ફેર પડી ગયો છે કે કોઇ પણ નવું માણસ ઘરમાં આવે તો તે શરમાઇ મરે છે. ઘેર મહેમાન આવે તો તિલોત્તમા છાનીમૂની થઇ જાય છે. નહિ કોઇ સાથે વાત કે ચીત. "કાકાને જે જે કહે, તિલોત્તમા !" એમ ભૂલે ચૂકે એના બાપુ કહી જાય તો તો થઈ રહ્યું. તે ભાગી જ જવાની. તેના બાપું કે હું મહેમાન સાથે ભળવા હળવાના સૂચનરૂપે આવું કાંઇક કહીશું એવા ભયે મહેમાન આવે ત્યારે સંતાતી રહે છે. તેને ગાતાં અને ચીતરતાં સારૂં આવડે છે. એકલી એકલી સરસ ગીતો ગાયા કરે, પણ જો ગાવાનું કહ્યું તો ચૂપ! ફળિયા પાડોશમાં પણ ઓછું ભળે છે. તેના વિષે કાંઇ વાત જ ન કહી શકાય. વાત કરી તો આવો દિ :તેના મોઢા પર શરમના શેરડા દેખાય! આમ કેમ બન્યું હશે?

જવાબઃ અપરિચિતોમાં બાળક શરમ કે સંકોચ અનુભવે એ તો જાણે સ્વભાવિક છે. અપરિચિત પરિચિત થાય અને બાળકને એની જોડે પોતાપણું લાગવા માંડે તે ઘડીએ શરમ-સંકોચનો પડદો દૂર થાય છે.

ચિ. તિલોત્તમાની શરમાવાની ટેવ તો જાણે સ્વાભાવિક નથી લાગતી. શરમાળ પ્રકૃતિ થઇ જવાનાં કારણે જાણે-અજાણે બાળમનને ગળી જાય એવી સ્થિતિ ઘરમાં મોટેરાઓએ ઉભી કરી હોય છે. બાળકની પ્રત્યેક હીલચાલ ટીકા શીખામણ કે ઉપાલંભ ઉભાં હોય છે. આ હાલતમાં બાળકમાં આત્મવિશ્વાસ ઓસરતો જાય છે અને પોતા માટેનો હીનભાવ કેળવાતો જાય છે. આથી પોતાનાં સિવાયનાં માણસો વચ્ચે બીકમાં પોતાની હીલચાલ, વાતચીત કે વ્યવહારમાં સંક્ષોભ પેદા થાય છે. આવું બાળક પોતાની જાતને પોતાના સમુદાયમાં તો જેવી હોય તેવી પણ સાભાળી લેતાં શીખ્યું હોય છે. પણ નવતર માણસો કે સમૂહ વચ્ચે તે પોતાની જાત વિષે એક પ્રકારની ફડક (Nervousness) અનુભવ છે.

બાળકની ઘડાતી શક્તિઓની મર્યાદાનો ખ્યાલ કર્યા વગર મોટેરાં તેની નબળાઇ કે અશક્તિ માટે તેને વારંવાર ટોક ટોક કરીને છોભીલું પાડ્યા કરે કે ઠપકો આપ્યા કરે; તેનાં સમવયસ્કો વચ્ચે પણ તેની અણઆવડત બતાવીને વડીલો તેને હલકું પાડે, એવી વાતો કરે ત્યારે બાળકની કોમળ એવા મનના ભાવો આઘાત અનુભવે છે, આવા રોજરોજના કેટલાય આઘાત પ્રત્યાઘાતમાંથી બાળમનમાં પોતાની જાત માટે અવિશ્વાસ ઠસી જઇને તે આવા પ્રસંગે અસ્પના અનુભવતું થાય છે. પોતાથી કાંઇનું કાંઇ થઈ જશે અને વડીલોનો ઠપકો સાંભળવો પડશે, એવા સતત ભય સેવતું એકલું ને એકલું રહેવાનું પસંદ કરે છે.

મહેમાનો પાસે બોલતાં કે વર્તતાં પોતાથી વડીલો પસંદ કરે તે કરતાં કોઇ બીજી રીતે વર્તી જવાશે તો એ ભય તેને રહ્યા કરે છે. તેની કોઇ પણ પ્રવૃત્તિ-પછી તે ગીત ગાવાની હોય કે પાડોશીઓ સાથે હળવા ભળવાની હોય તેમાં એને આ પ્રકારનો વસવસો રહ્યા કરતો

હોય છે. એથી તેનું મન મળવા હળવાના પ્રસંગો ટાળતું હોય છે. ચિ. તિલોત્તમાની ભડક આવાં કોઇ કારણે જન્મેલી તો નથી? એ તમારે તપાસવું રહે. તમારે તેને તેની મરજી ન હોય તેવા પ્રકારનાં સૂચનો વડે મહેમાન સાથે મળવા હળવાના પ્રસંગો ઊભા ન કરવા. પોતે હીણી દેખાશે એવો ભય તેને ઘરમાં કોઈના વર્તાવમાંથી પણ ન લાગે એવી સંભાળ તમારે પ્રત્યેક પ્રસંગે રાખવી જોઇશે. તેની દરેક વાત, વર્તાવ કે વલણ પરત્વે કદર અને સહાનુભૂતિની નજરથી જોવાનું ઘરમાં દરેકોઇએ રાખવું જોઇશે.

*

પ્રશ્ન: મારો પુત્ર સુરેશ સાત વર્ષનો થયો હોય તે ખાવા બેસે ત્યારે મારે તેની ખૂબ કાળજી રાખવી પડે છે. એક તો એ કે, ખાતાં ખાતાં બધેય એઠ વેર્યા કરે છે. કપડાં પર દાળ શાકના ડાઘ પાડયા વગર ન રહે. એટલે આવડા મોટાનેય નાનકીક પોતડી કે ચડ્ડી પહેરાવીને બેસાડવો પડે છે. ખાવાનુંય તેને ભાન નથી. કોઈ ચીજ વધુ ભાવતી હોય તો તે એકલી જ ખાધે રાખે. પ્રમાણનું કાંઇ ભાન ન રહે. અટકાવીએ નહિ તો હદ ઉપરાંત ખાઈ જાય અને માંદો જ પડે. બીજાને પીરસાય ત્યારે પોતાની થાળીમાં પડયું હોય છતાંય - કે પોતે હજી હાથે ન અડાડયો હોય તો પણ અચૂક માગે. એટલે તેને પીરસાવવામાં અમારે અંકુશ મૂકવો પડે છે. કોઈ મહેમાન આવે ત્યારે આ ઢંગ કેવા લાગે? આવે વખતે જમવા બેસવા ટાણે સમજાવી–બલામણુ દઇને બેસાડીએ તો પણ ભાઇસાબ એના એ.– જરાક ધ્યાન રાખતાં ચૂકું તો ભાઇ કાં તો એટલું બધું ખાઈ નાખે કે ઊલટી ઝાડા થાય કે એંઠ જૂઠથી બધું ચીતરી મૂકયું હોય, અને થાળીમાં કેટલુંય છાંડી મૂકયું હોય.

હવે કાંઇ નાનો ન કહેવાય. આટલી બધી કાળજી લઉં છું છતાં તેની ટેવમાં સુધારો થતો દેખાતો નથી. એ આમ ખાવાની બાબતમાં જ આવો લમરો છે, બાકી બીજાં છોકરાંની જેમ જ ડાહ્યો ડમરો થઇને વર્તે છે. શાળાએ જાય છે અને ભણવા ગણવામાંય ઠીક ગણાય છે. તેની આ ટેવ ટાળવાનો કાંઈ માર્ગ બતાવશો?

જવાબ પહેલું તો ચિ. સુરેશના સુધારા માટે તમે જે અંકુશ મૂકયા છે તે તદ્દન દૂર કરો —એના સુધાર માટે પહેલું અને આવશ્યક પગલું.

આપણે ત્યાં ભોજન પ્રસંગના શિષ્ટાચાર (Table manners) ની તાલીમ તો ભલભલાંઓને આપવી પડે તેવી સ્થિતિ છે. ભાણાની આસપાસ એંઠને વેરણછેરણ દશામાં મૂકીને, થાળીમાં વાનીઓના ઢગલા છોડીને ઊઠનારાને આપણે અસભ્ય નથી માન્યા. પણ નવા યુગનો સમાજ હવે આમ એંઠ જૂઠના અંબાર છાંડીને ઊઠનારા ગૃહસ્થોની મોટાઇ નહિ સ્વીકારે.

બીજી વાત: ચિ. સુરેશને માટે તમે મૂકેલી માપબંધી પણ ઢીલી મૂકવી જોઇશે. તેને ભાવતી ચીજ તે તૃપ્ત થાય ત્યાં સુધી ખાય કે લે, તે તેની ઇચ્છા પર છોડવું જોઈએ. ભાણામાં પડયું હોય છતાં પીરસાય ત્યારે માગવાની તેની ટેવ અતૃપ્તિમાંથી જન્મી હોવાનો સંભવ છે. શકય હોય તો ઘરનાં બધાં માટે પીરસવાની વ્યવસ્થા કાંઇ આવી ગોઠવો. જે કાંઇ રંધાયું હોય તે પોતાની મેળે પોતાના થાળી–વાટકામાં સૌ પીરસી લે. સુરેશને પોતાની પસંદગીની વસ્તુ વત્તા ઓછા પ્રમાણમાં પોતાની થાળીમાં મૂકવાનો વિવેક આથી જાતે જાળવવો રહેશે. **પોતાની જાત પર આમ તે જાતે અંકુશ મૂકશે.** પીરસનાર જમનાર સામે, થાળી કે બીજું પીરસવાનું પાત્ર હોય તે, ધરે અને જમનાર ચોખ્ખા હાથે લઇ લે. આ ગોઠવણમાં દરેકે પોતે પ્રથમ લીધેલી ચીજ ખાઇ

લીધી હોય તો જ તે પીરસણી વખતે આવેલી ચીજ લેવી, એવું ધોરણ હોય, બીજાં સૌને આ ધોરણની જાણ હોય તે જ પ્રમાણે સુરેશને આ ધોરણ સમજાવી દેવું. મોટેરાં પણ આ ધોરણ કાળજી પૂર્વક પાળે. કોઇ વાર મોટેરાં ભૂલ કરી બેસે તો પીરસનાર ધ્યાન ખેંચે. **ધ્યાન ખેંચવાને લાયકનું પાત્ર માત્ર સુરેશ જ છે એવું આથી તેને નહિ લાગે.**

થાળીમાં ઠીક ઠીક પડયું હોય છતાં ખાઇ જવાશે એ ગણતરીએ મોટેરાં પણ પીરસાય ત્યારે ઉમેરો કરાવતાં રહે છે. એ પ્રમાણે મોટેરાં ભલે જોઇતું હોય અને લેતાં હોય; અને બાળકની થાળીમાં પડેલું હોય તેટલું પણ ભાગ્યે જ ખાઇ શકે તેમ હોય, છતાં પણ બીજાંએ લીધું માટે પોતે લેવું, એવી બાળકની ઈચ્છા થાય એ સ્વાભાવિક છે. પછી ભલે ખપ કરતાં એમ વધુ લેવાઇ જાય અને પડયું રાખવું પડે. એટલે ઘરમાં પીરસવાની જ એવી વ્યવસ્થા હોય કે જેથી સૌ ખપ પૂરતું પણ આગળલીધેલું ખાઈ ગયાં હોય તો જ લે.

દાળશાકમાં કોકમ, મરચાં કે લીમડાના પાન કે એવી ચીજ હોય છે તે કાઢી નાખીને મોટેરાં પણ ભોંયે ઢગલો કરે છે. આમ કરવાને બદલે એવી ચીજ થાળીની કોરે મૂકવાની રીત હોય તો થાળીની આસપાસ એંઠવાડ ન જામે. મોટેરાંની આવી સુઘડ ટેવ બાળકની ટેવો બાંધવામાં પ્રેરણારૂપ થાય છે. બાળકને આવી ચણખપની ચીજ જુદી કાઢી મૂકવા થાળી જોડે રકાબી જેવું કાંઇક આપવું. એંઠ નીચે ન વેરાય માટે આ રકાબી છે એટલું સૂચન તેને બસ થશે. સાવચેત બનાવ્યા પછી ભલે તેની રીતે, પણ, બાળક એંઠ નીચે ન વેરાય તેવો પ્રયત્ન કરશે જ. આ બાળકને ટોકવાને બદલે તેને જાગ્રત (Conscious) બનાવવાથી તે પ્રયત્નશીલ બને જ છે. એંઠ વેરાયાનો કે બાળકનાં પોતાનાં કપડાં એંઠથી ખરડાયાનો પ્રશ્ન માત્ર આપણી કાળજીનો જ વિષય નથી, પણ તે હરેકનો હોઇને બાળક જાતે જાગ્રત બનીને કાળજી લે એ માર્ગે તેને આમ જવાબદાર બનાવીને મૂકી શકાશે. 'આ તે શા ઢંગ છે?' એવું મેણું મારીને કે તેને વઢીને ટોકીને કોઈ સદ્વ્યવહારની તાલીમ તેને નહિ આપી શકીએ.

*

પ્રશ્ન : નાજુક બાંધાના અને ઘડી ઘડીએ માંદા પડી જતા મારા બાબાને ડાક્તર-મિત્રો સારી પેઠે દૂધનો ખોરાક આપવાની ભલામણ કરે છે. પણ કમનસીબે તેને દૂધ ભાવતું જ નથી, તેનું શું કરવું? ઠીક ઠીક ખાંડ-સાકર મેળવીને આપું તોય ન પીએ. દૂધ નહિતો દહિં છાશ તે લેતો થાય તેવો ડાક્તરો આગ્રહ કરે છે; પણ તેયે ભાગ્યે જ ખાય છે. તીખું તમતમું અને મરી-મસાલાવાળું ખાવા તરફ તેનો વધુ ભાવ રહે છે. આથી તેનું શરીર સારૂં પણ રહેતું નથી. ઝટવારમાં માંદો પડી જાય છે. આ સંબંધમાં તમારી શી સલાહ છે?

જવાબ :— આપણા ગુજરાતી—અને તેમાંય નિરામીષ આહારીઓને માટે પોષણનો સવાલ ભારે અટપટો બનતો જાય છે. શરીરસંપત્તિ ઘસતી જાય છે, રોગનો પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ ક્ષીણ થતી જાય છે, મરણ પ્રમાણમાં ચોંકાવનારો વધારો થઇ રહ્યો છે અને આયુષ્ય મર્યાદા ઓછી થતી જાય છે; એ હકીકત હવે તો પ્રગટ હોવા છતાંય આપણી આંખ કેમ ઉઘડતી નથી!

યુક્તાહારના વિચારથી આપણાં ઘરોમાં ભોજનની યોજના કોણ કરે છે? અને ઘરમાં એ વિષેનો લગારે વિચાર ન હોય ત્યાં બાળકોને નાનપણમાં ખાવા પીવાની વિચિત્ર એવી ટેવો પડે એમાં શી નવાઈ?

આપણા ખોરાકમાં સૌથી આગળ તરી આવતી ખામી તે ગોરસનો નહિ જેવો ઉપયોગ છે. દહીં-છાશની ઉણપ બીજા કશાથી પૂરી

શકાય નહિ એ વાત આપણી સમજમાં નથી ઉતરતી. રાંધવાની કહેવાતી કળાએ ખોરાકનાં તત્ત્વોને હણી નાખવાનું કામ કર્યું છે. અને પોષણ કરતાં સ્વાદને પ્રાધાન્ય આપવા ટેવાયલી આપણી આહાર-પ્રણાલિમાં ફેરફાર કરવાની વાત સ્વીકારવા આપણે મનથી પણ તૈયાર નથી હોતા.

આ હાલતથી બાળકમાં ભાવાભાવનું આવું વિષમ વલણ પેદા થયેલું દેખાય છે. ' દૂધ નથી ભાવતું ' એ જાણે સ્વભાવિક બન્યું છે. નિરામીષ ખોરાકમાં પ્રાણીજ પ્રોટીનની ખામી દૂધ-દહીં કે છાશના ઉમેરાથી ઘણે અંશે પૂરી શકાય. પણ આપણા નિત્યના ખોરાકમાં તો ભાગ્યેજ આ ત્રણનો સમાવેશ થયો હોય છે.

તમારો બાળકના દૂધ-દહીં તરફના અણગમામાં ઘરની પ્રણાલિકા પણ જવાબદાર હોય એમ પણ સંભવે છે; તો તે સ્થિતિ સુધારી લેવાનાં પગલાં તમારે ભરવાં જોઇએ. સારી જાતના દૂધના અભાવે ગમે તેવા દૂધના પરિચયે બાળકને દૂધ પ્રત્યે અભાવ થઈ જાય છે, એટલે થોડા વધારે પૈસા ખર્ચીને સારું દૂધ મેળવવાનું રાખવું. સારા ચોખ્ખા દૂધમાં ખાંડ સાકર નાખ્યા વગર જે સોડમ હોય છે તે બાળકને ગમી જશે અને તેને ભાવવા લાગશે. બાળકને પ્રમાણસર ખાંડ સાકર આપવામાં હરકત નથી. પણ બધી જ વખતે દૂધમાં ખાંડ આપવી પડે એ સ્થિતિ ન રાખવી જોઇએ. દૂધ ન ફાવતું હોય તો તેને રૂચે તેવું મોળું યુક્તિથી જમાવેલું દહીં આપવું. દહીંને પણ દૂધની જેમ દાઢે લાગે તેવું બનાવવાની જરૂર છે. તે જેમ તેમ જમાવેલા બેસ્વાદ કે ખાટા દહીંના કોઇ પ્રસંગે થયેલા અનુભવના બળે બાળકમાં દહીં વિષેના બંધાયલા ખ્યાલોના લીધે અભાવ થયો હોય તો તેને તો તરત સુધારી શકાય. ઘણી વાર આવા અભાવની પાછળ બાળકને કોઇને કોઇ વિચિત્ર એવા અનુભવો થયા હોય છે. તે કારણે બંધાયલી ગ્રન્થિ કારણભૂત હોય છે. એટલે અભાવ પાછળનો ઇતિહાસ પણ તપાસી જોવો. ઘણી વાર કારણ દૂર થતાં અભાવ નથી રહેતો.

: આ અંકના સંપાદકો :

પ્રોફે. અનંતરાય મ. રાવળ
પ્રોફે. ઇન્દુમતીબહેન મહેતા
શ્રી. શંકરદત્ત શાસ્ત્રી

' સ્ત્રી-જીવન ' કાર્યાલય,
ઝવેરીવાડ, રતનપોળ,
અમદાવાદ, તા. ૨૩-૧-'૪૬.

ભાઈશ્રી
બહેનશ્રી

સ્વર્ગસ્થ મહાકવિ ન્હાનાલાલના પુણ્યસ્મરણમાં અમે 'સ્ત્રી-જીવન' માસિકનો આવતા માસનો અંક ' **મહાકવિશ્રી ન્હાનાલાલ અંક** ' તરીકે બહાર પાડવાનો નિર્ણય કર્યો છે, તેમાં સ્વર્ગસ્થના પરિચયમાં આવનાર વ્યક્તિઓનાં સ્મરણો, સ્વર્ગસ્થની કૃતિઓ ઉપર વિદ્વાનોનાં વિવેચનો, સ્વર્ગસ્થનું જીવનચરિત્ર, અને સ્વર્ગસ્થનો ગુજરાત અને સાહિત્યજગતમાં ફાળો વગેરે વિષયો ઉપર લેખો આપવાનો અમે વિચાર રાખ્યો છે. તો આપ આપને અનુકૂળ પડે તે વિષય ઉપર લેખ લખી મોકલાવી સ્વર્ગસ્થ મહાકવિની અજરામર યશઃકાયને અંજલિ આપશો, એટલી વિનંતિ છે. આપનો લેખ અમને ઉપરને સરનામે તા. ૧૦ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૬ સુધીમાં મળી જાય, એવી વ્યવસ્થા કરવા કૃપા કરશો.

સ્વ. મહાકવિના નિકટના પરિચયમાં આવેલાં બીજાં ભાઈબહેનો પણ આમાં સહકાર આપવાનાં છે, તો આપ આપનો લેખ જરૂર વહેલી તકે મોકલી આપશો, એટલી વિનંતી છે.

લિ. સેવક,
મનુભાઇ જોધાણી

સ્ત્રી-જગત સમાચાર

પાલણપુરમાં અખિલ હિંદ ફોટોગ્રાફી પ્રદર્શન પાલણપુરના જુનીયર બેગમ સાહેબે ખુલ્લું મુક્યું.

*

પાલીતાણાના રાજકુંવરી પ્રેમનું સગપણ કીસનગઢના રાજકુમાર સાથે કર્યું હતું તે શ્રી. મહેન્દ્રકુંવરબાનું અવસાન થયું.

*

મુંબઇ ધારાસભા માટે મુંબઇ શહેર (ડી. વોર્ડ)ની એક સ્ત્રી-બેઠક માટે લીગ તરફથી મીસીસ ઝારખાતુમ દેહલ્વીને ઉમેદવાર તરીકે ઉભા રાખવામાં આવ્યાં છે.

*

આઝાદ હિંદ ફોજના ત્રણે ઓફીસરોને મુક્તી મળતાં તેઓ લાહોર ગયા ત્યારે સ્ટેશન ઉપર કર્નલ ધીલ્લાનનાં સુવાન બહેને આંગળી કાપી ત્રણેને લોહીનાં તીલક કર્યાં હતાં.

*

વર્ધા મહિલાશ્રમના વિદ્યાર્થીની કુ. ગીરીબાળા દાસની ઓગસ્ટ ચળવળ અંગે બંગાળ સરકારની સૂચનાથી ધરપકડ થઇ. તેમને જામીન પર છોડયાં છે.

લંડનમાં હિંદી વર્કસ એસોસીએશન કોંગ્રેસના હિરક મહોત્સવ પ્રસંગે શ્રીમતી રૂઝવેલ્ટ અને શ્રીમતી ચાંગ-કાઇ શેકને આમંત્રણ આપવા ઠરાવ કરશે.

*

બંગાળ ધારાસભામાં સ્ત્રીઓ માટેની બે બેઠકો માટે અત્યાર સુધીમાં નવ બહેનોએ ઉમેદવારી નોંધાવી છે તેમાંએ બહેનો શ્રી. નીરાદત્ત ગુપ્તા અને શ્રીમતી હેમપ્રભા મજમુદાર ચાલુ સભ્ય છે.

*

કરાંચીમાં મીસ અગાથા હેરીસન અને મીસ જેરી સ્ટ્રીટે પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂની મુલાકાત લીધી હતી.

*

પોરબંદરમાં બહારવટિયાના હાથે માર્યો ગયેલ એ. ડી. સી. અને ડ્રાઇવરની વિધવાઓને અનુક્રમે માસિક ૭૫ અને ૨૦ રૂપીયાની જીવાઇ ના. રાણા સાહેબે બાંધી આપી.

*

મહિલા પરિષદના આગ્રહથી ભરૂચને મેટ્રીકના સેન્ટર તરીકે બે વર્ષ માટે મંજુર કરાયું.

મુંબઇના શ્રી. શીવલાલ અંબારામ આણંદજીની પ્રથમ પત્ની ગુજરી જવાથી તેમણે શ્રી. રૂક્ષ્મણીબહેન જોડે ફરી લગ્ન કર્યાં હતાં. પણ પછી રૂક્ષ્મણી બહેન હયાત છતાં તેમણે પ્રથમ પત્નીની નાની બહેન જશાકુમારી સાથે લગ્ન કર્યાં હોવાથી દરજીની નાતમાં ખળભળાટ થયો છે.

*

સુરતમાં ડૉ. શાન્તાબહેન હોરાના પ્રમુખપદે ગુજરાત હિંદુ સ્ત્રીમીલનના આશ્રયે મહિલા સંમેલન થયું, તેમાં ઇન્દુમતીબહેન શાસ્ત્રી અને ભદ્રિકાબહેન મહેતાએ 'હિંદુના રીતો આદર્શ' ઉપર વિવેચન કર્યાં.

*

અમદાવાદમાં વીસનગરા નાગર સ્ત્રીઓ માટેની જલદવાલ હરીફાઇમાં શ્રી. મૃણાલિની વ્યાસ પ્રથમ આવ્યાં.

*

મોટી ચલણી નોટો સરકારે ચલણમાંથી રદ કરવાથી, કરાંચીમાં એક ૪૦ વર્ષની પંજાબી સ્ત્રી પાસે હજાર હજારની દશ લાખની નોટો હોવાથી, 'મારી નોટોનું શું થશે?' એ બીતીએ હાર્ટફેઇલ થઇ જવાથી ગુજરી ગયાં.

અમદાવાદની મહિલા પરિષદની શાખા તરફથી 'લેડી વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ મણિ મહોત્સવ ગરબા ટ્રોફી'ની હરીફાઈ ફેબ્રુઆરીમાં થશે.

*

જૂનાગઢમાં એક અવિવાહિત યુવતીએ બાળકને જન્મ આપી, નાક મોઢામાં કોલસાની ભુકી ભરી, તેને ગુંગળાવી કોથળીમાં લપેટી બારીએથી નીચે નાખી, જોનારને ત્રાસ અને કમકમાટી ઉપજાવે તે રીતે બાળકનો જીવ લઈ, પાપ કૃત્ય છુપાવવા અંગે પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર શ્રી. નુરમહમદ બલોચે તેને પકડી પાડી છે. કાળવા ચોક સિનેમા રસ્તામાં ત્રીસેક વર્ષની કુંભારણબાઈ ઉપર બળાત્કાર કરવા માટે એક ઈસમને પોલિસે પકડ્યો છે.

*

મુંબઈ ધારાસભા માટે સુમતીબાઈ ગોર મહારાષ્ટ વિભાગમાંથી અને કર્ણાટક વિભાગમાંથી શ્રીમતી યેશ્વદા સાંબરાણીની પસંદગી થઇ છે.

*

હિંદ આઝાદ ફોજની 'ઝાંસીના રાણી' ફોજની સ્ત્રી-સૈનિકાઓને બંગાળની બારકોટ છાવણીમાં લાવવા સંભવ છે. હાલ તેઓ સીંગાપુર છે. કેપ્ટન લક્ષ્મીને પણ હિંદમાં લાવવામાં આવશે.

આઝાદ ફોજ રાહત ફાળામાં લાહોરમાં એક મુસ્લીમ મહિલાએ પોતાની સોનાની દશ બંગડીઓ ભેટ આપી.

*

ગાંધીજીના આસામના પ્રવાસ દરમ્યાન કુ. અમલ પ્રેમાદાસ ગાંધીજીની સેવામાં રહ્યાં હતાં.

*

સુરત મ્યુનિ. સ્કુલ બોર્ડના સ્ત્રીસભ્ય શ્રી. પ્રભાવતી દિક્ષિત ડીસક્વોલીફાઇડ થવાથી તેમની જગ્યાએ સરકારે શ્રીમતી વિદ્યાદેવી. શ્રી. ઠકકરની નીમણુંક કરી હતી, પણ શ્રી. વિદ્યાબ્હેને એનો ઇન્કાર કર્યો છે.

*

લુધીઆણામાં ઝાડુવાળાની હડતાલથી કંટાળી સ્ત્રીઓએ સરઘસ કાઢી પોકારો કર્યાં હતા.

*

રાજુલા મહિલા મંડળની બ્હેનો અને શિક્ષકાઓ પિપાવાવ પર્યટને ગયાં હતાં.

*

આસામની જુદી જુદી મહિલા સમિતિની ૩૦૦ પ્રતિનિધિ બ્હેનોને મહાત્માજીએ કસ્તુરબા સ્મારક ટ્રસ્ટની યોજના સમજાવી હતી.

*

દિલ્હીની લેડી ઇરવીન કોલેજની વિદ્યાર્થીનીઓ સાથે શ્રીમતી નિકોલસે વાર્તાલાપ કર્યો હતો.

વિવિધ શાળાઓ અને કોલેજોની મુસ્લીમ વિદ્યાર્થીનીઓ તરફથી શ્રીમતી મ્યુરીલ નિકોલસને માનપત્ર અપાયું તેના જવાબમાં તેમણે જણાવ્યું કે 'તમારા જેવી ઉત્સાહી છોકરીઓવાળો હિંદ દેશ સ્વતંત્ર હોવો જોઈએ.'

*

શ્રીમતી અરૂણા અસફલીએ રાષ્ટ્રપતિ ઉપર પત્ર લખી અહિંસાના ઠરાવ ઉપર વિચાર કરવા જણાવ્યું છે. સરકારે તેમની ઉપરનું વોરંટ હમણાંજ રદ કર્યું.

*

કલકત્તામાં શ્રીમતી વાસંતીદેવી ચિત્તરંજનદાસ અને તેમનાં પુત્રી શ્રી. અપર્ણાદેવીએ ગાંધીજીની મુલાકાત લીધી હતી.

*

સુરત જિલ્લા લાડ પ્રજાપતિ મંડળ સંમેલનના પ્રમુખે પ્રામજનતા અને શહેરી વચ્ચે કન્યા વહેવાર શરૂ કરવાની હિમાયત કરી હતી.

*

કલકત્તામાં વર્ષોથી વસતા બલગેરીઅન બાઇ મીસીસ જે. બી. સ્ટેનર કોંગ્રેસના સભ્ય બન્યાં.

*

અમદાવાદ મ્યુનિ. ગર્લ્સ હાઇસ્કુલનો વાર્ષિક સમારંભ શ્રી. માવલંકર દાદાના પ્રમુખપદે ઉજવાયો.

શ્રી. વિજ્યાલક્ષ્મી પંડિત અમેરિકાથી હિંદમાં આવી પહોંચ્યાં છે. કરાંચીમાં મ્યુનિ. હોલમાં તેમનું સ્વાગત કરવા લોકોનો જબ્બર ધસારો થયો હતો. તેમાં ઘણાં માણસો કચરાયાં. આ ધસારામાં સંખ્યાબંધ સ્ત્રીઓ મુશ્કેલીમાં મૂકાઇ હતી અને કેટલીક સ્ત્રીઓ તો રડી પડી હતી જાણીતાં સ્વીડીશ લેખિકા શ્રી. હન્ના પણ આ ધક્કામૂકીમાં સપડાઇ ગયાં હતાં. એટલે એ સમારંભ બંધ રાખી. પછી રામબાગમાં જાહેર સભા રખાઇ હતી.

*

મુંબઇ ધારાસભા માટે મુંબઇમાંથી શ્રી. લીલાવતી મુનશી અને શ્રી. તારાબેન મોડક તથા અમદાવાદમાંથી શ્રી. ઇન્દુમતી શેઠની પસંદગી થઈ છે.

*

કલકત્તા પ્રેસીડેન્સી જેલમાંથી મીસ ઉજ્જળા મઝુમદારની મુક્તિ થઇ. તેમને લેબોંગ અત્યાચાર કેસમાં ૧૪ વર્ષની સજા થઈ હતી. સજા પૂરી થયા પછી તેમને અટકાયતી કેદી તરીકે રાખ્યાં હતાં.

*

ગુજરાત અને ગુજરાત બહાર અનેક ગામોમાં સ્ત્રીમંડળોએ મહાકવિ શ્રી. ન્હાનાલાલ કવિ માટે શોક સભાઓ ભરી ઠરાવો કર્યા.

*

વડોદરા સ્ત્રીઓની સ્પોર્ટસ એસોશીએશનનાં મહારાણી સૌ. શાન્તાદેવી પેટ્રન થયાં.

*

વડી ધારાસભામાં સરકાર નીયુક્ત સભ્યોમાં શ્રી. મણીબહેન મુળજી કારાની વરણી થઇ છે.

*

કસ્તુરબા ટ્રસ્ટનો વહીવટ સ્ત્રીઓને સોંપી દેવા ઠર્યું હોવાનું જાહેર થયું છે તે પ્રમાણે આંધ્રમાં શ્રીમતી દુર્ગાબાઇ, પંજાબ અને કાશ્મીરમાં શ્રી. રામેશ્વરી નહેરૂ, સીંધમાં શ્રી. કીકીબહેન લાલવાણી અને બંગાળમાં શ્રીમતી લાવણ્યલત્તાને નીમવામાં આવ્યાં છે. બીજા પ્રાંતોમાં પણ આવી ગોઠવણ થશે.

*

પાટણમાં એક યુવાન જૈન બહેને દીક્ષા લેતી વખતે પોતાની સાઠ હજારની મીલ્કત ધર્માદા આપી દીધી.

*

સુરતમાં સગરામપુરામાં બીજું યુવતી સ્નેહસંમેલન શ્રી. વસુમતીબહેન ઠાકોરના પ્રમુખપદે થયું હતુ.

*

નવસારી કન્યાશાળામાં સૌ. શાન્તાબહેનના પ્રમુખપદે 'વાલીદિન' ઉજવાયો હતો.

*

અમદાવાદમાં મળેલી ગુજરાત કાઠિયાવાડ વિદ્યાર્થી પરિષદની કાર્યવાહી કમીટીમાં શ્રી. ઇન્દુબહેન દેસાઇ અને શ્રી. સરયૂ પંડયાની વરણી થઇ.

*

ગોધરામાં વીશાનીમા જૈન સંમેલન ભરાયું તેમાં સૌ. મેનાબહેન વાડીલાલ પરીખ અને સૌ. લલીતાબહેન મણીલાલ ભણશાળીને પ્રતિનિધિ તરીકે સ્થાન મળ્યું હતુ

*

ઇટાલીની સરકારના આમંત્રણથી મેડમ મોન્ટેસોરી આવતી જૂનમાં પોતાની જન્મભૂમિમાં થોડા વખત માટે જશે.

ચુડા ઠાકોર સાહેબના મહારાણીશ્રી જયાકુંવરબા સાહેબનો સ્વર્ગવાસ થયો.

*

શ્રી. રામકૃષ્ણ પરમહંસના ધર્મચારિણી શ્રી. શારદામણી-દેવીની જયંતી પ્રેમાભાઇ હોલમાં લેડી વિદ્યાગૌરીના પ્રમુખપદે ઉજવાઇ.

*

અમદાવાદમાં અઢી માઇલની સ્ત્રીઓ માટેની જલદ ચાલ હરિફાઇમાં શ્રી. શારદાબેન છક્કડભાઇ, શ્રી. મીનાક્ષી ઠાકોર અને શ્રી. જ્યોત્સનાબેન જાની અનુક્રમે આવ્યાં.

*

લંડનમાં બ્રીટીશ પાર્લામેન્ટના જાણીતા સભ્ય મીસ એલેનોર રેથબોનનું ૭૩ વર્ષની વયે અવસાન થયું. હિંદી પ્રશ્નમાં તેઓ રસ લેતાં. હતાં. સ્પેનીશ આંતરવિગ્રહ વખતે તેઓ માદ્રીદની મુલાકાતે ગયેલાં ને કેટલીયવાર તોપમારા હેઠળ આવી ગયા હતા.

*

પાલીતાણા સ્ટેશને સાંજે ૭ વાગ્યે ટીકીટ લેવા જનારી યુવતીની અનિષ્ટ ઠઠ્ઠામશ્કરી ટીકીટ માસ્તરે કરવાથી ત્યાં ધાંધલ મચ્યું હતું.

*

વઢવાણમાં કુટુંબ-કલેશને કારણે એક વણીક યુવતીએ અગ્નિસ્નાન કર્યું

*

સુરત મ્યુનિ. શાળાના (ખ્રિસ્તી) શિક્ષિકા શ્રી. જોસેફાઇન ડેનીયલ પરમારે મુસ્લીમ યુવાન લેખક શ્રી. ઇસ્માઇલ એન. દેસાઇ સાથે વડોદરામાં લગ્ન કર્યાં ને પોતાનું નામ બદલીને ખુરશીદબાનુ રાખ્યું.

*

વાંકાનેરમાં રાજ્ય કુટુંબના બાળકોની દેખરેખ રાખવા મીસીસ અભ્યંકરની માસિક બસો રૂપીઆના પગારે નીમણુક થઇ.

*

કરજણમાં શ્રીમતી મણી બહેન શાહ પ્રસુતિગૃહ શ્રીમંત સૌ. મહારાણીશ્રી શાન્તાદેવી ગાયકવાડના હાથે ખુલ્લું મુકાશે

*

વડોદરાના ચીમનાબાઇ સ્ત્રીવિશ્રામને શ્રીમંત સૌ. સીતાદેવી ગાયકવાડે એકહજાર રૂપિયાનું દાન આપ્યું.

*

સુરતની રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર૬ મંડળ તરફથી યોજાયેલ વકૃત્વ હરીફાઇમાં "નારીકા સ્થાન ઘરમેં નહિ હૈ" એ વિષય ઉપર પહેલું ઇનામ શ્રી. મનીબહેન સોરાબજીને અને બીજું ઇનામ શ્રી રમણકાન્તા રાવળને મળ્યું.

*

મુસ્લીમ મહિલાઓએ શ્રી. મહંમદઅલી ઝીણાનો ૭૦ મો જન્મદિન ઉજવ્યો.

*

મહારાષ્ટ્ર વિભાગમાંથી મુંબઇ ધારાસભાની એક સીટ માટે શ્રીમતી કમળ ચીંચોલકર ચુંટાયલાં જાહેર થયાં. પંજાબ ધારાસભા માટે શ્રીમતી શ્રીજલાલ નહેરૂ બીનહરીફ ચુંટાયાં.

*

ખેડાજીલ્લા સ્કુલબોર્ડ શાળામાં શિક્ષિકાઓને પોતાનાં ધાવણાં બાળકો સાથે લાવવાની મનાઇ ફરમાવી હોવાથી સ્ત્રીશિક્ષિકોની સંખ્યામાં ઘટાડો થવા સંભવ છે.

*

અમદાવાદમાં આઝાદફોજ રાહતફંડ માટે નાટય પ્રયોગ યોજવામાં આવ્યો હતો તેની કમીટીમાં શ્રી. ખુરશીદબહેન મેડારા, શ્રી. પેરીનબહેન તથા શ્રી. ઉદયપ્રભાબહેન મહેતા ઓસર્યા હતાં.

*

અખિલહિંદ મહિલા પરિષદની બેઠકમાં આંતરરાષ્ટ્રીય વકૃત્વકળા હરીફાઇમાં આસ્ટ્રેલીઆ, ઇજીપ્ત, સ્વીડન, બ્રીટન, સીરીયા અને હિંદની સ્ત્રીઓએ ભાગ લીધો હતો, તેમાં શ્રી. સરોજની નાયડુ જીતી ગયાં.

*

અમદાવાદમાં વડનગરા બ્રાહ્મણ સ્ત્રીસમાજનો વાર્ષિક સમારંભ ઉજવાયો. તેમાં મંત્રી સૌ. ભદ્રબાળા પંડયાએ સમાજનો અહેવાલ વાંચી સંભળાવ્યો હતો.

*

છેલ્લા ત્રણ વર્ષમાં જાપાનીઓ બરમામાં રહ્યા તે દરમ્યાન આશરે પચાસહજાર બ્રહ્મી કુમારીઓ જાપાનીઓને પરણી ગઇ હોવાનું મનાય છે.

*

આઝાદહિંદ ફોજની 'ઝાંસીની રાણી'ની ટુકડીના બીજા સેનાપતી કુમારી ગ્યાનીએ માંડલેના પતન વખતે શરણે થવાની ના પાડી હતી અને અમેરીકન ટેંકો આવતી હતી તેની આડે ટેંકવીરોધી સુરંગો બાંધી તેઓ અમેરીકન ટેંક આગળ સુઇ ગયાં હતાં અને ત્રણ ટેંકો ઉડાવી દીધી હોવાનું કહેવાય છે. આઝાદફોજની બીજી ૩૫૦ વીરાંગનાઓને હિંદમાં લાવી બરાકપોર પાસે અટકમાં રાખવામાં આવી છે.

*

વડોદરામાં એક સ્ત્રીના પેટમાંથી બાર રતલની ગાંઠ ઓપરેશન કરીને દાક્તરે કાઢી.

અમદાવાદમાં ઓલિમ્પિક હરીફાઇમાં એક માઇલ સાઇક્લીંગમાં પહેલું ઇનામ શ્રી. હંસાબહેન પટેલ (એલીસબ્રીજ)ને મળ્યું. શ્રી. નલિની રીઝનડકર (જમાલપુર) બીજા અને શ્રી. સુશીલા ચોકસી (એલીસબ્રીજ) ત્રીજા આવ્યા.

*

અમદાવાદમાં જમાલપુર દરવાજા બહાર પોલીસને એક તરતની જન્મેલી માથા વગરની મરેલી બાળકી મળી આવી છે

*

વિશ્વભરમાં સુલેહ શાન્તી જાળવવા માટે સર્વ રાષ્ટ્રોની પ્રથમ પરિષદ લંડનમાં ભરાઈ તેમાં શ્રીમતી રૂઝવેલ્ટે એક પ્રતિનિધિ તરીકે હાજરી આપી છે.

*

પેશાવરમાં ચોરીછૂપીથી અફગાનીસ્તાનમાં કાગળો લઇ જવાના આરોપસર ૭ સ્ત્રીઓની ધરપકડ થઇ.

રંગુનમાં શ્રીમતી હીરાબેન બેટાનીને આઝાદહિંદની કામચલાઉ સરકાર તરફથી 'સેવકે હિંદ'નો ખીતાબ આપ્યો હતો. શ્રીમતી બેટાનીએ પોતાના પંદર હજાર રૂપીઆની કિંમતના તેર સોનાના હાર નેતાજી ફંડમાં આપ્યા હતા. તેમના પતિ રંગુનમાં આઝાદહિંદ બેંકના એક ડીરેક્ટર હતા.

*

દીદીના ભૂતપૂર્વ સંપાદિકા શ્રીમતી ઋષભસેન જૈનની યુવાન પુત્રી કુ. શારદાનું અવસાન થયું.

*

કચ્છમાં ઈદાબાઇ કન્યાશાળાનો વાર્ષિક ઉત્સવ ઉજવાયો.

*

મુબઈની તમામ સ્ત્રી સંસ્થાઓને આશ્ચર્ય મળેલી સ્ત્રીઓની સભામાં વેચાણ વેરા સામે વિરોધ કરાયો હતો અને તે બંધ રાખવા સરકારને પત્ર લખ્યો છે.

સ્વીકાર

'સોહાગણ' ભા. ૨જો (લેખક શ્રી. રમાકાન્ત ગૌતમ.) કિંમત ૨-૪-૦ અને ત્રણ પાંખડી (લેખક શ્રી નીરુ દેસાઇ) નવચેતન સાહિત્ય મંદિર તરફથી;

રચનાત્મક કાર્યક્રમ: તેનું રહસ્ય અને સ્થાન (લેખક: મહાત્મા ગાંધીજી) અને બહેનોને (મૂળ લેખક: રાજકુમારી અમૃતકુંવર. અનુવાદક શ્રી. કરીમભાઇ વોરા.) ૦-૬-૦ નવજીવન કાર્યાલય તરફથી.

The Voice of the Autumn Leaf (By [illegible] Gandhiji) હમારા હિંદુસ્તાન પબ્લીકેશન મુંબઈ તરફથી; અને પ્રણયરાત્રી (લેખક શ્રી. ધૈર્યચંદ્રબુદ્ધ) ગુર્જર સાહિત્ય ભંડાર, લાઠી તરફથી મળ્યાં છે.

*

સુધારાનો સુધારો

સ્ત્રીજીવનના આ અંકમાં પૃ. ૨૪૯ ઉપર સુધારો પ્રગટ થયો છે, પણ ઉતાવળમાં તેમાં પણ પુસ્તકના નામમાં ભૂલ થઇ છે. એ પુસ્તક 'ગાંધીજીના સહવાસમાં' નહિ પણ ગાંધીજીના સમાગમમાં' છે. શ્રી. ચંદ્રશંકર શુક્લસંપાદિત એ પુસ્તક વોરા એન્ડ કુ. નું પ્રકાશન છે.

સ્ત્રીઓને ઉપયોગી ઉત્તમ પુસ્તકો

હરીન્દ્રનાં બે નાટકો	૦-૭-૦
સંભાવિત સુંદરલાલ	૧-૪-૦
રાજાની રાણી [રમણીકલાલ]	૨-૦-૦
પ્રતિજ્ઞા ,,	
શાહજહા (મેઘાણી અનુવાદિત)	૨-૦-૦
રાણો પ્રતાપ ,,	૨-૮-૦
રાજા-રાણી ,,	૨-૦-૦
કાવ્ય સગ્રહો	
એકતારો (મેઘાણી)	૨-૦-૦
સાધ્યગીત	૧-૪-૦
મહોબ્બતને માંડવે	૧-૪-૦
પરિમલ	૨-૮-૦
પદ્યસંગ્રહ (સુ. વ સો)	૧-૦-૦
કાવ્ય સંહિતા (અનામી)	૧-૦-૦
ગોરસી (ઇંદુલાલ ગાંધી)	૧-૦-૦
ઇધણા ,,	૧-૦-૦
પોખડીઓ-સુકતકો	૦-૧૨-૦
જનની (રતુભાઈ દેસાઇ)	૧-૪-૦
*	
કંકાવટી ભા. ૧-૨ (મેઘાણી)	૩—૦-૦
ચુંદડી ભા ૧-૨ ,,	૨—૪-૦
રઢિયાળરાત ૧ થી ૪ ,,	૫—૧૨-૦
રશિયન નારી ,,	૦-૧૨-૦
વેણીનાં ફૂલ ,,	૧—૦-૦
કિલ્લોલ ,,	૧—૦-૦
અપરાધી ,,	૪—૦-૦
વેવિશાળ ,,	૩—૮-૦
તુળશીક્યારો ,,	૩—૮-૦
નિરંજન ,,	૨—૮-૦
રાંધણકળા	૦—૮-૦

પકવાનપોથી	૩—૦-૦
રાસમાલિની	૧—૮-૦
રાસરંજના	૧—૮-૦
રાસગંગા	૦—૮-૦
પરિણીતા	૦-૧૨-૦
સૌભાગ્ય રાત્રિ ૧-૨	૪—૦-૦
શ્રીકાંત ૧ થી ૪	૧૧—૦-૦
સોળ સતી	૧—૮-૦
જમ્પદ ભા ૧-૨-૩ દરેકનો	૧—૪-૦
શૌર્યનાં તેજ (મેઘાણી)	૨—૮-૦
ખાટીમીઠી બાળવાતો	૧—૦-૦
સોરઠી જવાહીર ,,	૩—૦-૦
સુવર્ણા	૨—૮-૦
કલ્યાણી	૨—૦-૦
રંભા	૧—૪-૦
સ્વામી (શરદબાબુ)	૨—૦-૦
દેવદાસ ,,	૨—૦-૦
વાચિનીદેવી (ધૂમકેતુ)	૪—૮-૦
ચૌલાદેવી ,,	૪—૮-૦
રાજસંન્યાસી ,,	૪—૮-૦
કર્ણાવતી ,,	૪—૮-૦
રાજકન્યા ,,	૪—૮-૦
સિદ્ધરાજ જયસિંહ ,,	૪—૮-૦
ત્યાગમૂર્તિ ગાંધીજી	૧—૦-૦
આત્મકથા ,,	૨—૦-૦
ધર્મમંથન ,,	૧—૮-૦
ઇંદુને પત્રો ,,	૧—૪-૦
બા	૧—૮-૦
ઉપવન (જયભિખ્ખુ)	૨—૮-૦
વિક્રમાદિત્ય હેમુ ,,	૫—૦-૦
બેઠા બળવો	૨—૦-૦
કાશીનાથ	૨—૮-૦

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય : ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ

ભક્તિમાર્ગ કાર્યાલય
પો. બો. નં. ૬ અમદાવાદ.

દરેકને ગમી જાય તેવી
બેનમૂન વિવિધ ચિત્રોની
સુન્દર અને સુયોગ્ય ભેટ

ત્રણ રૂપિયા
જાણીતા બુકસેલર પાસે માગો.

નવાં પુસ્તકો

માનસિક અને શારીરિક કજોડાંઓ
પત્રો દ્વારા પોતાની કહાણી કહે છે.

કજોડાં

[તનનાં ને મનનાં]

: મૂળ લેખક :
રાજરત્ન શ્રી. વા. વિ. જોશી

: અનુવાદક :
સૌ. શાન્તાબહેન મનુભાઈ દેસાઈ

કિંમત રૂપિયા બે

શરદપુર્ણિમાએ નવી નવલકથા પ્રગટ.

સૂચના

આ અંક ખૂબ સંભાળપૂર્વક અને ચોકસાઇથી દરેક ગ્રાહકને રવાના કરવામાં આવેલ છે, જેથી 'નહિ મળ્યા'ની ફરિયાદ કોઈ ગ્રાહકે કરવી નહિ.

—સંપાદક

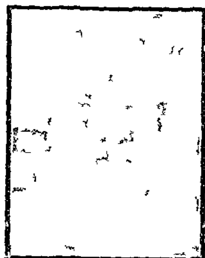
સ્ત્રી-જીવનમાં ગૃહલક્ષ્મીના સંસ્કાર પૂરતું સ્ત્રીઓનું માસિક

મહાકવિ ન્હાનાલાલ સ્મૃતિ-અંક

વર્ષ સાતમું : ફાગણ ૨૦૦૨ : માર્ચ ૧૯૪૬ : અંક પાંચમો

સ્વસ્તિ તને !

સ્વસ્તિ તને ગુર્જરકુંજ-મોરલા,
લોકાન્તરોના ,તવ પંથ ઉત્તરે,
તુષ્ટિ અમારી તવ સંગિની હજો

કૂજ્યું કર્યું તે રસવંત હે કવિ !
લડાવી તે ગુર્જરી લાડકોડથી,
અચ્છોદનાં ઉજ્જ્વલ શબ્દપદ્મથી
વાગીશ્વરી તે અરચી શું હસ્ત થૈ

કહે કવિ, કાવ્યરસજ્ઞ કોણ જે
રીઝ્યું ન તારા બહુરંગ કાવ્યથી ?
કો મિષ્ટ સંમોહનથી હરેકનું
આમન્ત્ર્યું તેં અંતર તારી કુંજમાં

ગભીર રત્નાકર કેરી છોળ શા,
તેં ભૂમિનો આ તટ મૌક્તિકે સજ્યો,
અનંતના એ રસસાગરેથી
તું આચમાવી અહીં અંજલિ ગયો

સ્વસ્તિ તને, ઉન્નતકંઠ હે કવિ !
પ્રસન્ન એ શારદ તારી પૂર્ણિમા
અક્ષીણ રહેજો અહિંયાં પ્રકાશી,
ને પામી તારા સહુ ઇષ્ટ ધામ,
દેવોતણું અમૃત રહો તું પ્રાશી.

સુન્દરમ્

'હરિવર! એવું રચો જગતંત્ર પૃથ્વીની પ્રજા પ્રજા હો સ્વતંત્ર.'

મહાકવિ ન્હાનાલાલ

જન્મ:
ચૈત્ર સુદી પડવો, ૧૯૩૩
૧૬મી માર્ચ, ૧૮૭૭

' વીરને મૃત્યુ શાં ? '

અવસાન:
પોષ સુદ સાતમ, ૨૦૦૨
તા. ૯મી જાન્યુઆરી, ૧૯૪૬

અંતિમ પ્રસાદી

૪, જુગની જોગન્દરી

આવી સૌન્દર્યકુંજે સોહાગણ સુન્દરી;
કલ્યાણી કોડીલી જુગની જોગન્દરી.

રસ કેરી રમતુંમાં રમતીલી સુન્દરી
ભવના સંસારભાર વહે છે જોગન્દરી.

ધબરાળે હૈયાધારે જાતને સુન્દરી,
ઉભરાતા અખેપાત્રે પીરસે જોગન્દરી

ઠલવાતા સન્તધામ સભર ભરે સુન્દરી;
સૃષ્ટિનો સોહાગ કામણગારો જોગન્દરી.

અમરોની અમરબોમ અવનીમા સુન્દરી;
જોગમાયા જુગજુગની જનની જોગન્દરી.

૧લી જાનેવારી ૧૯૪૬

ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ

૫, સાધુસન્તનકો ભૈયો

આયો આજ તોરે દ્વારે કૃષ્ણ કનૈયો;
કૃષ્ણ કનૈયો, સાધુસન્તનકો ભૈયો;
આયો આજ તોરે દ્વારે —

દર્શન લે લે,
દર્શન દે દે;
કાલકી કુંજનમેં કન્દુકખેલૈયો:
આયો આજ તોરે દ્વારે,
આયો આજ તોરે દ્વારે કૃષ્ણ કનૈયો.

૨જી જાનેવારી ૧૯૪૬

ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ'

તા. ૯ મી જાન્યુઆરીના રોજ કવિશ્રી કાલની કુંજનમાં કૃષ્ણ કનૈયા જોડે કંદુક ખેલવા સિધાવી ગયા, એના એક અઠવાડિયા પહેલાં એકેક દિવસને અંતરે તેમણે આમેનાં બે કાવ્યો છેલ્લામાં છેલ્લાં લખ્યાં હતાં.

સિધાવો, કવિ !

તમે કવિ ! ગયા ? લીધો તમે પન્થ અનન્તનો,
લીધો જે પૂર્વજોએ ને આર્યચિત્ત પિતામહે ?
રે ! હવે ન્હાળવાના ના અમારે કદિ આપને ?
કે રહ્યું સુણવું હાવાં તમ નિર્મુક્ત હાસ્યને ?
સ્રોત શારદનો થંભ્યો ? વીણા વાણીની આપની,
બની મૂંગી ? ફરી શું એ હવે ના બજવી કદિ ?
કવિ ! શું કાલકેરા આ અણુસીમ પરાત્પરે,
જીવનક્ષણની લીલા તમ આજે સમાપતી ?

*

હા ! લીલા ક્ષણની ! કિન્તુ લીલા કેવી લલામ એ ?
—પ્રકટી નશ્વરેથી જ્યાં શાશ્વતી આત્મની કલા ?
રસસિદ્ધ તમે સર્જી સૃષ્ટિ શોભન કાવ્યની,
જ્યાં સદા સ્નેહમાંગલ્યે વાગીશ્વરી વિરાજતી,
હિંડોળો ઝૂલતો ઝાકમઝોળ ; જેમાં વિરાટનો,
ને જહીં પુણ્યની પાળે રસસાગર લ્હેરતો.
હિમાળી રાત્રિમાં આપે આપ્યા કોલ વસન્તના,
જીવન ક્ષણિકે ગાયાં મીઠાં ગીત અનન્તના.
આશા, ઉત્સાહ ને નવ્ય વસન્તમંત્રથી ભરી,
આપની સૃષ્ટિને મૃત્યુ શકે શી વિધ સંહરી ?
જીવનક્ષણુ કેરો એ કવિ ! વિજય છે વડો,
કે હેલામાં તરે ઘોર મહાસાગર મૃત્યુનો.
જરા કે મૃત્યુનો તેથી હોયે શો ભય આપને,
સાન્તમાં પરખ્યો જેણે પુણ્યવર્ણો અનન્તને ?

*

સિધાવો, કવિ ! જે માર્ગે સિધાવ્યા આર્ય પૂર્વજો,
જન્મમૃત્યુજડેલો આ દેહનો ખેદ હોય શો ?
પોઢી પાનખરે પાછાં વર્ષાના વેણુનાદથી
જાગીને જીવને, વૃદ્ધિક્ષયને વશ વર્તતાં,
જૂનાંની ભસ્મમાંહેથી નવાંને પ્રકટાવતાં,
એ માર્ગે હારતા પ્રેર્યાં જતાં સૌ ઉન્નતિક્રમે.
સિધાવો હરિના વ્હાલા ! સ્વીકારો હરિ આપનું,
પનોતું પ્રાણનું પદ્મ મ્હેકતું જે દલે દલે.

ને અહીં ? દિવસો જાશે; વર્ષો યે વીતશેઃ અને,
અવિશ્રાન્ત ફરી ર્‌હેશે સૃષ્ટિનો નિયતિક્રમ.
ને મહાકાલ કેરા આ સાગરે કૈંક ઊઠશે.
આવતો, બુદ્‌બુદો નાનામોટા યે કૈંક નાચશે;
ને ધરી નિજ હૈયામાં ગહન વ્યોમની છવિ,
ક્ષણ બે ક્ષણ સૌન્દર્ય નભલક્ષ્મીનું દાખવી,
જશે બુદ્‌બુદ; રંગો યે જશે; સાગર લ્હેરશે.
એકલો, અપરિવ્હોણો અણુસીમ, અનન્ત એ.
ત્યારે યે ગુર્જરી વાણી સ્મરશે આપને કવિ !
ગયો બુદ્‌બુદ, તોયે આ રંગો જેનાં ગયા રહી !

મનસુખલાલ ઝવેરી

સંપાદકીય

ગુજરાતના નારીસમાજને લગતા પ્રશ્નો ચર્ચી તેને ઉપયોગી થવા મથતું 'સ્ત્રીજીવન' માસિક બ્રહ્મીભૂત કવિવર્ય ન્હાનાલાલના સ્મરણમાં આ વિશેષાંક પ્રકટ કરે છે, એમાં બેવડું ઔચિત્ય રહેલું છે. 'સ્ત્રીજીવન'નો મુહૂર્તવંતો પ્રથમપહેલો અંક કવિશ્રીના કાવ્યથી શરૂ થયો હતો અને તેના જન્મથી જ 'સ્ત્રીજીવને' કવિશ્રીનાં મમતા અને અમીદૃષ્ટિ અનુભવ્યાં છે. કવિશ્રીના કાવ્યથી પોતાનું ખાતું ખોલનાર આ માસિક ગુજરાતનાં અન્ય સામયિકોને એમ કરવું સૂઝે તે પહેલાં પોતાની ગજાસંપત પ્રમાણે પણ ઉમળકાભેર ન્હાનાલાલ–અંક પ્રકટ કરવા પહેલ કરે, એ એની કૃતજ્ઞતાને શોભતું કાર્ય છે. બીજું આ પણ સ્વીકારાવું જોઇએ છે કે સદ્‌ગત કવિશ્રી જેમ જુવાનોના તેમ વિશિષ્ટ રીતે સ્ત્રીઓનાં પણ કવિ હતા. નારીજીવનનાં સુખદુઃખ એમણે ગાયાં છે, નારીનું ગૌરવ એમણે કર્યું છે, રસિકા, પત્ની, કુલયોગિની અને સહધર્મચારિણી તરીકેના ધર્મ કવિશ્રીએ ભાવથી પ્રબોધ્યા છે, અને મધઝરતા રાસની પોતાની વિશિષ્ટતમ કાવ્યસંપત્તિ તો કવિશ્રીની ગુર્જર કન્યાઓને અને રમણીઓને અમોલી ભેટ છે. સ્ત્રીઓનું માસિક સદ્‌ગત કવિવર્યને પોતાની ભાવભરી અંજલિ આપવા ચાહે એમાં આથી કોઇને જરાય નવાઇ લાગવી જોઇએ નહિ.

'સ્ત્રીજીવન'ના આ વિશિષ્ટ અંકનાં સંપાદકો તરીકે અમારાં નામ પસંદ કરવામાં તેના નિત્યના સંપાદક અને વ્યવસ્થાપક શ્રી. મનુભાઈ જોધાણીએ અમારી મુખ્ય લાયકાત કવિશ્રીની સાથેના અમારા અંગત અને કૌટુંબિક બની ગયેલા સંબંધમાં જોઇ હશે, એમ અમે માનીએ છીએ. કવિશ્રીનાં વત્સલ પ્રેમ અને મમતાનો લાભ મેળવવા તેમજ એમના વ્યક્તિત્વના એક મૃદુ, મીઠા, સુભગ પાસાનું નિકટ દર્શન કરવા અમે ભાગ્યશાળી થયાં છીએ, એ વાત હકીકત તરીકે સાચી છે. એથી જ શ્રી. મનુભાઇએ આ વિશેષાંકના સંપાદનની વાત મૂકી ત્યારે, એ રીતે કવિશ્રી પ્રત્યે કંઇક ઋણમુક્ત થઇ શકાશે એ ખ્યાલે, એ સ્વીકારી લેતાં અમને બહુ સંકોચ નથી થયો.

'સ્ત્રીજીવન'નો આ 'મહાકવિશ્રી ન્હાનાલાલ સ્મૃતિ–અંક' પ્રકટ કરવાનો પોતાનો સંકલ્પ તો શ્રી. મનુભાઇએ સદ્ભાગ્યે ત્યારે કવિવર્યના દેહને હજી અગ્નિસ્પર્શ નહોતો થયો તે વખતે અમને જણાવેલો. આ નહિ, નવો અંક એમને તો આવો સ્મરણાંક બનાવવો હતો. પણ એ બહુ ઉતાવળ થશે અને સારાં લખાણ ઠીક પ્રમાણમાં એટલા થોડા સમયમાં મેળવી નહિ શકાય એ ડર અમે વ્યક્ત કરતાં એમણે આ પ્રકટ થાય છે તે અંક પર એ રાખ્યું. આમ છતાં સમયમર્યાદા નડી તો છે જ. જેમ અમને તેમ લેખકોને ય તે નડી હશે એમ લાગે છે. અમુક સમયમાં ધાર્યું કામ આપવાને હજુ આપણો અભ્યાસી લેખકવર્ગ ટેવાયો નથી. અપેક્ષા રખાય તેમનાં ને તેવાં લખાણો ધાર્યા પ્રમાણમાં મેળવી શકાયાં નથી, એનો આ કંઇક ખુલાસો છે. એ સાથે સ્પષ્ટ રીતે સંતોષજનક હકીકત એ પણ છે કે કવિશ્રીના અનેક જાણીતા અને અજાણ્યા પ્રશંસકો અને અભ્યાસીઓએ ઉમળકાભેર પોતપોતાનાં સ્મરણો, અંજલિઓ ને લેખો મોકલી આપી આ અંક પૂરતી તો સંપાદકોની ઝોળી છલકાવી દીધી છે.

પણ ત્યાં નડ્યો કાગળ નિયમન ધારાએ અનિવાર્ય બનાવેલો સ્થલસંકોચ. પૃષ્ઠસંખ્યામર્યાદિત હોઇ કેટલાક લેખોને ઉલ્વી ઘડીએ

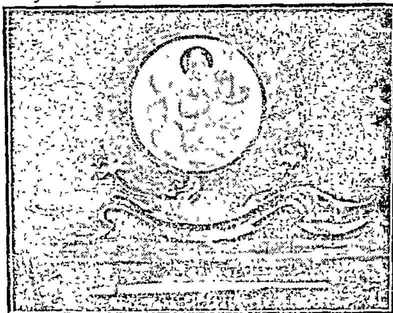
મહાકવિ શ્રી ન્હાનાલાલ ભાઈના દેહ
વિલયથી ગુજરાતને જે ખોટ
પડી છે તે કોઈથી પુરી શકાય તેમ
નથી. સાહિત્ય દ્વારા એમણે ગુજરાત
ની અમૂલ્ય સેવા કરી છે અને
નવજુવાનોને પ્રેરણા આપી છે
એમની કૃતિઓ એ અમૂલ્ય વારસો
ભવિષ્યમાં પ્રજાને ઘણા કાળ સુધી
પ્રેરણાદાયક થશે. ઈશ્વર એમના
આત્માને શાંતિ આપો

વલ્લભભાઈ
પટેલ

સ્થાન આપી શકાયું નથી, અને કેટલાકને એમાંનું વક્તવ્ય અક્ષત રાખી ટૂંકાવવા પણ પડ્યા છે. માર્ચની પ્રતિપદાએ તો અંક બહાર પાડવાનો હતો, એટલે કેટલાંક લખાણ મોડાં પણ પડ્યાં છે. સમય અને સ્થલ ઉભયના આવા સંકોચને આગળ ધરી જે લખાણને સ્થાન નહિ અપાયું તેમ ટૂંકાવવાં પડ્યાં તેના લેખકોની અમે ક્ષમા ચાહીએ છીએ, અને આ અંકને આટલા ટૂંકા સમયમાં તૈયાર કરી આપવામાં પોતાનો ફાળો આપનાર સર્વ કવિશ્રીના ગુણાનુરાગી સાહિત્યરસિકોનો ખરા હૃદયથી આભાર માનીએ છીએ. સંપાદકોને પોતાને ય તેમના વ્યવસાયની આ જ અરસામાં પૂરું દબાણ કરતી કામગીરીની ઉપાધિએ ધાર્યું કામ આપવા દીધું નથી. પણ એની વરાળ ક્યાં કાઢીએ? માત્ર, એમની પાસેથી અપેક્ષ્યું હોય હોય એટલું આમાં ન મળ્યું જેમને જણાય તેમની આગળ રજૂ કરવા પૂરતા જ ઉપરના શબ્દો છે.

અંકમાંની સામગ્રીના વિષયની દૃષ્ટિએ ત્રણ વિભાગ પડી જાય છેઃ કવિશ્રીના વ્યક્તિત્વ તથા કવનને અપાયેલી અંજલિઓ, તેમની કૃતિઓ પરના તેમજ સમગ્ર સાહિત્યસેવા મુલવવા મથતા અભ્યાસલેખો, અને તેમના સંપર્કમાં આવેલા અનેકોમાંથી કેટલાકનાં સંસ્મરણો. એ ત્રિવિધ લેખસામગ્રીની ગોઠવણી પણ થોડીક સાભિપ્રાય છે, એમ આથી જણાશે. આશા છે કે આ અંક કવિશ્રીના વ્યક્તિત્વ તેમ કવનનો થોડોઘણો પણ પરિચય કરાવી જશે. બાકી તો, અમે સારી પેઠે જાણીએ છીએ અને માનીએ છીએ કે એક માસમાં લખાણો મંગાવી તૈયાર કરાવે તો અંક ઘણી ઘણી રીતે અન્‌સામાન્ય એવા કવિવર્યના વ્યક્તિત્વને તેમ તેમની ગુજરાતનું મોં કાયમ ઊજળું રખાવશે એવી મૂલ્યવતી સાહિત્યસેવાને પૂરતો ન્યાય તો શું, ગુણાંજલિ ય આપવા બસ નથી. અંગત રાગદ્વેષ, અનભ્યાસ, વેવલી અહોબુદ્ધિ અને તેજોદ્વેષી નિંદકવૃત્તિ એ સર્વના સંસ્પર્શથી મુક્ત એવા અધિકારી સાહિત્યરસિકો, અને અભ્યાસીઓના એ[illegible] અને સવિષ

બ્રાહ્મણસભામાં કવિશ્રીને અર્પણ થયેલું માનપત્ર.

મદા સરસ્વતી વીણા રણકતી હતી લેખની અનુરણણે (વેણુવિહાર)

સહકારના ફળ જેવો, ઓછામાં ઓછી છએક માસની પૂરી તૈયારી માગતો, ગુજરાતમાં વિદ્વત્તા, સાહિત્યભક્તિ અને ગુણજ્ઞતાનું એકીસાથ દર્શન કરાવતો સ્મારકગ્રંથ જ એને ન્યાય આપી શકે. એવા ગ્રંથની જરૂર ઊભી રહે જ છે, એ વાત તરફ કોઇ ગુજરાતી, અને ગુજરાતના સાહિત્યકારો તો ખાસ, આંખ મીંચી શકે તેમ નથી.

અને એવા એકાદ સ્મારક ગ્રંથથી કંઈ ઓછું પતી જાય છે ? કવિશ્રીના નામને અને કામને છાજે અને ગુજરાતને શોભે તેવું એમનું કોઈ ભવ્ય સ્મારક પણ ગુજરાતે કરવું પડશે. એ માટે અમદાવાદમાં સભા ભરાઈ ગુજરાતવ્યાપી એક સ્મારક સમિતિ ચૂંટાઇ છે એ ખુશીની વાત છે. ગુજરાત ગુણઓશિંગણ છે એ કવિશ્રી કહેતાં થાકતા નહિ. એવો એમને ગુજરાતની ગુણજ્ઞતા પર વિશ્વાસ હતો. એ વિશ્વાસ અસ્થાને નહોતો એ સાબિત કરી આપવાનું ગુજરાતને માથે હવે રહે છે.

બહુભૂત કવિવર્યને આ અંકમાં લખનાર સૌના જેવી અમારી ય અંજલિ આ રીતે આપવાની તક આપવા સારુ 'શ્રીજીવન'ના સંપાદક શ્રી. મનુભાઇ જોધાણીનો અમે આભાર માનીએ છીએ.

અનંતરાય મ. રાવળ
ઇન્દુમતી મહેતા
શંકરદત્ત શાસ્ત્રી

*

કવિશ્રીના આશીર્વાદથી શરૂ થયેલું 'શ્રીજીવન' માસિક આ સ્મૃતિ–અંક કાઢી પોતાનું ઋણ યતકિંચિત્ અદા કર્યાનો સંતોષ અનુભવે છે. સાધન, સમય અને સરકારી નિયમન એ બધાં કારણોને લઇને આ અંકમાં અમે ધાર્યા જેટલું કરી શક્યા નથી, તેનો અમને અફસોસ રહે છે. આ અંકમાં સંપાદકો મારા આત્મીય હોવાથી તેમનો આભાર માનવાની રૂઢિ ચાલુ રાખવી કે કેમ, એ પ્રશ્ન છે—છતાં આભાર તો માનું જ છું. મનુભાઇ જોધાણી

સ્વ. કવિશ્રી

લેખક :
દી. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

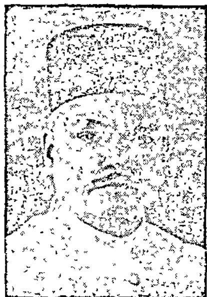
*

જે થોડાઘણા અંગત પ્રસંગો સ્વર્ગસ્થની મુલાકાતના મને મળેલા, તેને લઇને એમના સ્વમાન, તથા ગમે તે ભોગે પણ વિચાર અને અભિપ્રાયસ્વાતંત્ર્યને વળગી રહેવાની ટેવની મારા પર ઊંડી છાપ પડેલી. એ ટેવને લીધે એમનું દુનિયાદારીનું જીવન સુખમય બન્યું ન હતું, તે પોતે પૂરેપૂરી રીતે સમજતા હતા.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ જે વખતે મરહૂમ સર રમણભાઇના પ્રમુખપણા નીચે મુંબઇમાં મળી હતી, તે વખતે પરિષદ્‌માં હાજરી આપવા માટે વિનતિ કરવા જવા માટે શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી તથા હું—સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ તરીકે—જવા તૈયાર હતા, પરંતુ એઓ પોતાના નિશ્ચય અને અસહકારને વળગી રહેશે, એમ ખબર પડવાથી અમે આમંત્રણ આપવા જવાનું માંડી વાળ્યું. એમની જ્યુબીલી મુંબઇમાં સ્વ. ભાઇ ચંદ્રશંકર પંડ્યાના અતીઘણા પ્રયાસથી ઊજવવામાં આવી હતી. યુનિવરસિટીના કોનવોકેશન હોલમાં એમને સર ચીમનલાલને પ્રમુખપદે માનપત્ર આપવામાં આવ્યું. એ મેળાવડામાં મેં પણ ભાગ લઈ એમની કદર કરતા બે બોલ કહેલા. પોતે જવાબમાં કહ્યું કે 'આજે એઓ મારા કામની કદર કરવા ઊભા થયા છે, પરંતુ બી. એ.ની ફારસીમાં મારી પરીક્ષા લેતાં તો મને નાપાસ કર્યો.' મેં કહ્યું, 'તમે તૈયાર નહિ હો તેથી નાપાસ થયા હશો.' એમણે જવાબ આપ્યો કે 'વાત મુદ્દે ખરી છે. હું તૈયાર ન હતો. બીજે વરસે બરાબર વાંચ્યું હતું ને પાસ થયો.' શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા તરફથી એમનું એક ભાષણ ગોઠવેલું. પોતે આવ્યા તે વખતે એમને લેવા માટે સ્ટેશન પર જવાનું સેક્રેટરી ભાઈ અંબાલાલ જાની ચૂકી ગયા. એમને ખોટું લાગ્યું. મને ખબર પડતાં, પોતે ચિ. અનુપમને ત્યાં ઊતરેલા, ત્યાં જઇ મળી ખુલાસો કર્યો. પછી તો પોતે વાતે ચઢ્યા. ગાંધીજી, લેખકો, વગેરે બાબતો પર ખૂબ ચર્ચા કરી અને તે પણ નિખાલસ ભાવે: હસતાં હસતાં ને રમૂજી રીતે. પોતે સાધારણ રીતે, કોઇને પણ પોતાનાં રચેલાં પુસ્તકો ભેટ મોકલતા નહિ, પણ એક અમુક પુસ્તક સંબંધે મારા લાભમાં અપવાદ કર્યો. મેં એમને આભારનો પત્ર લખ્યો; તે નોટપેપર તથા પાકીટ જરા ઊંચી જાતનાં હતાં અને તેના પર સોનેરી હરફે ફારસીમાં મારો Motto (મુદ્રાલેખ) 'તવાના બુવદ હર કે દાના બુવદ'—Knowledge is Power—છાપ્યો હતો. તે પત્ર મળતાં પોતે મને લખ્યું કે 'એ બધું જોતાં મને તો લાગ્યું કે કોઇ રજવાડામાંથી એ પત્ર આવ્યો છે.' આ સિવાય અન્ય પ્રસંગોએ પણ મળેલા, અને એમના મારા પ્રત્યેના સૌજન્ય તથા વિવેકમાં મેં, જરા પણ ન્યૂનતા જોઇ નથી. એમના અવસાનથી મેં એક ખરેખરો મિત્ર ને સુહૃદ ખોયો છે.

ગુજરાતી સાહિત્યની એમની અમૂલ્ય સેવા સંબંધી ઘણું લખાયું છે અને લખાશે, એટલે એ વિષે અત્રે કાંઇ વિશેષ લખવું હું દુરસ્ત ધારતો નથી. પરંતુ હાલના આપણા સાહિત્યની સ્થિતિ વિચારતાં કવિસમ્રાટનો ખેતાબ જે એમને આપવામાં આવ્યો છે તે સોએ સો ટકા યોગ્ય છે, એ વાત તો નિઃશંક છે.

કવિવર ન્હાનાલાલ

આડકથા અને સંસ્મરણો

સંસ્મરણોને પણ પોતાની દુનિયા છે. એ જ્યારે આવે છે ત્યારે વણમાગ્યાં આવે છે. 'ન માગ્યે દોડતું આવે—' એવી ઘેલા પ્રારબ્ધના જેવી જ એની સ્વચ્છન્દી રીતરસમ છે. એટલે આજે જ્યારે માગવામાં આવે છે ત્યારે એમાંથી કેવાં ટપકશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

ઘણું કરીને ઇ. સ. ૧૯૧૪ની સાલ હતી. એ વખતે મેટ્રિકની પરીક્ષા દઈ રાજકોટ ડીવીઝનના પોસ્ટલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની ઑફિસમાં મેં ઉમેદવારી નોંધાવી હતી. એક ફરફરિયું 'ઇન્ટરવ્યુ' માટે મળ્યું, ત્યારે કાઠિયાવાડના ખૂણામાં એક નાનકડા, ભાગ્યે જ હજારેકની વસ્તીના સનાળા નામે ગામડામાં, હું રજાના દિવસો ગાળી રહ્યો હતો. એટલા એ ફરફરિયાએ તો અમારા ઘરમાં ચમત્કાર કરી દીધો. સરકારી, અને તે પણ પેન્શનવાળી, અને વળી પોસ્ટ ખાતા જેવી દર મહિનાની પહેલી તારીખે જ પગાર ચૂકવી દે એવી નોકરી, એ તો કેવળ ભાગ્યરેખા તપતી હોય તો જ મળે—એટલે આ ફરફરિયાને ત્રણ વખત તો વાંચ્યું ને પાંચેક વખત સનાળા મેનેજમેન્ટના એક પાટીદાર કારકુન દેસાઈભાઈ પાસે વંચાવ્યું. સનાળા તો સ્ટેશન હતું નહિ. એટલે કુંકાવાવ સ્ટેશને જવાનું નક્કી થયું. અને કઈ ગાડી પકડવી, કેવી રીતે જવું, શું પહેરવું, કેમ બોલવું, કોને ત્યાં ઊતરવું—એ લાંબી મંત્રણાસભાઓ શરૂ થઈ. દેસાઈભાઈ તો મહિનામાં ત્રણ વખત રાજકોટ જતા—એટલે એમનો અનુભવ ભારે ઉપયોગી થઈ પડ્યો. આ દેસાઈભાઈએ 'ઇન્ટરવ્યુ' માટે આપેલી શિખામણ કેટલી ફળી એ તો યાદ નથી, પણ એમણે લગાડેલો ગજબનો શેતરંજનો શોખ તે પછી ઘણી વખત કામ આવ્યો છે તે યાદ છે. એક તો આ શેતરંજના શોખે એક વખત પ્રિવિયસમાં નાપાસ કરાવ્યો: એટલે ત્યારપછીનાં વર્ષોની તલ્લીનતા વધી ગઈ. બીજી વખત અત્યારના વડી ધારાસભાના પ્રમુખ—પણ અમદાવાદના તો 'દાદાસાહેબ—' માવલંકર, એમણે નૈનીતાલમાં થોડો વખત સર ચિનુભાઈને ત્યાં ગાળેલો, ત્યારે એ નવરાશના સમે શેતરંજની રમત શરૂ કરી હતી. એમાં એમની સામે હરીફાઈમાં ઊતરવાની તક મળી—અને જયપરાજયની પરંપરા દિવસો સુધી ચાલતી રહી હતી. 'તણખા' મંડળ પહેલા, બીજા પછી—એક મોટો ગાળો આવી ગયો એમાં પણ આ શેતરંજની મોહિની લાગેલી !

પણ અહીં તો આ પૂર્વભૂમિકા એટલા માટે આપી છે કે રાજકોટ જે મહાન કાર્ય માટે જવાનું થયું તેમાં ફીઆસ્કો થઈ. એ પીછેહઠ કરાવવામાં બે મહાન વ્યક્તિઓએ અદૃશ્ય

ભાગ ભજવ્યો હતો. એક હતા નરસિંહરાવ. બીજા હતા કવિવર ન્હાનાલાલ. નરસિંહરાવે 'હ'કાર આપ્યો હતો. કવિવરે ચંદ્રી ને શુદ્ધી આપ્યાં હતાં. પોસ્ટલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના શિરસ્તેદાર—ઘણું કરીને કોઇ મિ. શાહ કરીને હતા, તેમણે અમારા છ ઉમેદવારોના પ્રશ્નો તપાસ્યા, ત્યારે મારી તો સામે જ જોઇ રહ્યાઃ 'મિ. જોશી—' તેમણે ઉતાવળે કહ્યુંઃ 'તમને ગણિત ને અંગ્રેજી તો ઠીક, પણ ગુજરાતી બી નથી આવડતું! તમે હવે જઇ શકો છો—જો બોલાવવાં પડશે તો કાગળ લખીશું.'

આ ગુજરાતીમાં નાપાસ થવાનું કારણ એ હતું કે 'જ્યહારે' ને 'ત્હારે' વાંચીને શાહને તો બિચારાને નાકમાં દમ આવી ગયેલો. આ 'જ્યહારે' અને 'ત્હારે' શું? એ વખતે સાહિત્યમાં એ ઉઘાડમાં છેલ્લી ફેશન ગણાતી ને છેક 'અપ–ટુ–ડેઇટ' ગણાવા માટે મેં એ વાપરેલાં, પણ ત્યાં તો એમાં ચોકડી જ માર્ક આવ્યા!

તે દિવસે સાંજે સદરમાં એક લીલી જાળીનું મકાન દેખાડીને મારા યજમાન ડૉ. નરભેરામે કહ્યુંઃ 'આ મકાન જોયું? ત્યાં કવિ ન્હાનાલાલ રહે છે!'

પણ કવિવર ન્હાનાલાલે જે અદૃશ્ય અસરથી પોસ્ટલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ પાસે આ નિષ્ફળતા મેળવી આપી, એવી જ અદૃશ્ય અસર એમણે સાહિત્યસર્જનમાં પણ આપી.

પહેલાં થોડાંક કાવ્યો લખાયાં, તેમાં કલાપી અને કવિવરની સ્પષ્ટ છાયા હતી. પણ બહુ જ ટૂંકા સમયમાં આ કવિતાનો પ્રદેશ હાથમાંથી છૂટી ગયો—અને શી રીતે એ તો અત્યારે પણ ચોક્કસાઇથી કહેવું મુશ્કેલ છે—પણ ટૂંકી વાર્તા ઉપર મન દોડ્યું ને કેટલીક વાર્તાઓ લખી અને ફાડી નાખી! તે પહેલાં લખાયેલી બે લાંબી નવલકથાઓ—'અવધૂત એમ. એ. એલએલ. બી.' અને 'કંથાકુમારી' વર્ષો સુધી સચવાયેલી હતી—કદાચ હજી પણ ક્યાંક પડી હશે! આ બન્નેમાં કવિવરની છાયા છે. સરસ્વતીચંદ્ર અને ચંદ્રકાન્તનું પણ મિશ્રણ છે. ગુજરાતીમાં તે વખતે છપાતી 'મહન્ત મહારાજનું મિશન' એ લાંબી સળંગ નવલ–કથાએ એની પ્રેરણા આપી હોય તો ના નહિ. પણ તે પછી એક લાંબી ડૂબકી મારી ગયો —અને અમદાવાદ આવ્યો તે અરસામાં જ લખવું શરૂ કર્યું.

ત્યારપછી તો છેક અમદાવાદમાં ઇ. સ. ૧૯૨૪ના મે માસમાં કવિવરને હઠીભાઇની વાડીમાં તે રહેતા ત્યારે પહેલવહેલો મળવા ગયેલો. પ્રત્યક્ષ પરિચય તો આ જ પહેલવહેલો. એ વખતે કવિ મોગલ જમાનાનાં નાટકો લખવામાં મશગૂલ હતા. પણ કાઠિયાવાડના એજન્સી એજ્યુકેશનલ ઑફિસરના વૈભવ ઉપર એ વખતે સ્પષ્ટ રીતે ગરીબીનાં થીગડાં શરૂ થયાં હતાં. પણ એ જાણે કાંઇ જ ન હોય તેમ કવિવરે તો આખો મોગલ જમાનો ઉખેળ્યો હતો. મને ઘણી વખત થાય છે કે કવિવર સારામાં સારું નાટક છેલ્લા મોગલ શહેનશાહનું લખી શકયા હોત. એમના કાર્યક્રમમાં ઘણું કરીને એ હતું પણ ખરું. એ નાટકો લખવા માટે કવિવરે જે મહેનત ઉઠાવેલી તે બરાબર યાદ છે. ઇતિહાસ મને પણ થોડોઘણો પ્રિય— એટલે એમાં એમનું પૂરેપૂરું વ્યક્તિત્વ પ્રકટ થયું—એમાં કેટલી તપશ્ચર્યા એમણે કરેલી એ અનુભવ વિના સમજવું મુશ્કેલ છે. પછી ઇતિહાસનો રસાસ્વાદ આપનાર લવણ વિના જ ચલાવવું હોય તો ગમે તેમ લખી શકાય ખરું.

*

એક વખત હું કવિને મળવા ગયેલો. આર્થિક સ્થિતિના ઘેરા ઓળા ન્હાનાલાલ ઉપર ઊતર્યા હતા—પણ તેમાં રહેલો 'કવિ' તો 'મહાકવિ' ને પંથે પ્રયાણ કરતો હતો. એ વખતે એમણે મસ્તકવિ વિષે જે એક રસદાર ટુચકો કહ્યો એ એમનાં પોતાનાં

જીવનનો પણ ઘોતક હતો. એ પણ પકડેલા પોતાની શૈલીમાં મસ્ત કવિ હતા—અને પછી જ જીવનનાવના સુકાની રહેતા. હું તેમની પાસે ગયો ત્યારે પાસે ત્રિભુવન મસ્તકવિનું 'કલાપીનો વિરહ' પડેલું હતું. હમેશના એમના નિયમ પ્રમાણે 'આવો ધૂમકેતુ—' અને પછી બીજું વાકય 'અરે—આ—ઇ!' એ એમના સત્કારનાં સહજ સોપાન હતાં. કવિએ કહ્યું કે મણિભાઇ જશભાઇ જ્યારે વડોદરામાં દીવાન હતા ત્યારે તેની પાસે હરિલાલ હર્ષદ ધ્રુવની ભલામણ લઇને મસ્તકવિ મળવા ગયેલા. મસ્તકવિ ગયા ત્યારે મણિભાઇ ઘેર તો હતા—પણ વડોદરા સરકારના દીવાનગીરી જેના માથા ઉપર, એને એક ક્ષણની પણ નવરાશ કેવી? તે છતાં અનેક માણસો વચ્ચે વીંટાયેલા દીવાને કવિનો સત્કાર તો કર્યો ને કોઇ કાવ્ય સંભળાવવા કહ્યું. મસ્તકવિ પણ ઓલિયો માણસ હતો. તેણે કહ્યું: 'ના. એમ સંભળાવાય નહિ!' એક કારકુન પાસે બેઠો હશે, તેને તો આ નકારમાં જ પોતાના 'પ્રમોશન'-નો નાદ સંભળાયો. કંઇક કહાપણથી તે બોલ્યોઃ 'કોને ના પાડો છો એ ખબર છે?' સામેથી જવાબ આવ્યો, 'હા, હા, એટલી ખબર નહિ હોય? ના પાડું છું વડોદરાના દીવાનને!' પણ મણિભાઇનો સાહિત્યપ્રેમ તો સો ટચના સોના જેવો સાચો હતો. વળી પોતે ગુણગ્રાહી સજ્જન પણ હતા. બોલ્યા, ત્યારે 'કવિ! શું કરીએ તો તમે કાવ્ય સંભળાવો?' મસ્તકવિએ જવાબ વાળ્યોઃ 'આપ એકાંતમાં હોય, નિરાંત હોય, ને બેઠા હો ત્યારે આ વસ્તુનો આનંદ આવે! આવી રીતે કાંઇ કવિતા સંભળાય?'

મણિભાઇએ તો ખરેખર એક 'પાર્ટી'ની ગોઠવણ કરી. લાગનાવળગતા મિત્રો આવ્યા. અને તેમાં કવિને માનથી બોલાવ્યા. કવિ પણ ત્યાં ખીલ્યા. ત્યાર પછી મસ્તકવિને તેમણે રૂ. ૯૦ની નોકરી પણ અપાવી હતી—પણ કવિ મસ્ત એ મુક્ત પંખીના ગાન જેવી પ્રકૃતિનો સાચો ફકીર હતો. તેણે આ નોકરી પાછળથી છોડી દીધી હતી.!

*

મસ્તકવિને ભાંગ પીવાની ટેવ હતી. રાજકોટમાં આવે ત્યારે ઉતારો તો કવિ ન્હાનાલાલને ત્યાં જ હોય. એક વખત બાઇ પાસે ભાંગ માગી. સ્વામિનારાયણનાં ચુસ્ત અનુયાયી બાઇ તો ભાંગનું નામ સાંભળીને જ ભડકયાં! 'ના—એવી કોઇ વસ્તુ અમારે ત્યાં નહિ! આ એક બાબતમાં મર્યાદા પાળવાની!'

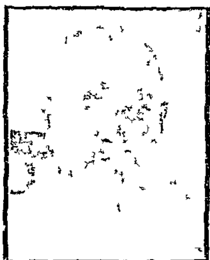
કવિવરે વાતવાતમાં કહ્યું કે એ બનાવ પછી મસ્તકવિનો સ્વભાવ પણ એવો ટેકીલો કે કોઇ દિવસ અમારે ત્યાં ફરકયા નહિ. ત્યારપછી મેં 'કલાપીનો વિરહ' છપાવેલું, પ્રૂફ તપાસ્યાં, મદદ થાય તે કરી, પણ મસ્તકવિ ગયા તે ગયા. કોઇ દિવસ પછી અમારે ત્યાં ઊતર્યા નહિ.

*

એક દિવસ—ઘણું કરીને જાન્યુ. ૧૯૨૭ હશે—ઘેર આવ્યો ત્યાં ટેબલ ઉપર ચિઠ્ઠી પડી હતી. કવિવરે મળવા બોલાવ્યો હતો. તરત જ ગયો. કવિવરે સોરઠી તવારીખના થર—એ ભાષણ તૈયાર કરેલું તે હાથમાં મૂકયું. કચ્છના રા', જૂનાગઢના રા' ને ઇડરમના પણ રા'—એ વિષે એક જૂની ઐતિહાસિક માહિતી મારી પાસે હતી તે કહી. સોરઠી તવારીખમાં —અલાઉદ્દીન ખીલજી વિષેના ઉલ્લેખમાં કાંઇ ભૂલ નથી એ જાણવા માટે જ મને તેડાવેલો. પોતાનાં ભાષણો વિષે કવિવર કેટલા સચેત રહેલ છે એનું આ એક ઉદાહરણ છે.

*

કવિવર ન્હાનાલાલનાં અનેક સંસ્મરણો ગુજરાતીઓના હૃદયમાં ઠેરઠેર પડેલાં હશે. એ તમામને અતિશયોક્તિ વિના એકત્ર કરવાનો પ્રયાસ થાય તો એમાંથી કવિવરની એક સત્ત્વશાળી વ્યક્તિ પ્રકટ થાય. છેલ્લાં વર્ષોમાં કવિવરને ગુજરાતે માન આપ્યું—અને એને પિછાનવાની વૃત્તિ પ્રકટ કરી. પણ પોતાના કવિને ખરું માન આપવાનો સમય તો હવે આવે છે—એ ગુજરાતે બતાવવું રહ્યું.

પ્રેરણાની પરબ

શ્રી. હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંજારિયા

કવિશ્રી ન્હાનાલાલ ગતાયુ થયા પણ છતા તેના અક્ષરદેહને કાળ જરા પણ ક્ષીણ કરી શકનાર નથી, એમ સકળ ગુજરાત એક અવાજે ગરજી રહેલ છે

દલપતરામ કવિનો સ્થૂલ દેહ મહાભૂતો સાથે ભળ્યા પહેલા તેના કવિપુત્રે અક્ષરભક્તિ અને ગુજરાતપ્રેમ પોતાના યુવાન હૃદયમા અડગ શ્રદ્ધાથી પધરાવી દીધા હતા કવિ ન્હાનાલાલે પસદ કરેલુ સાહિત્યનામ તેના હૃદયના ઊંડા ભાવનો નિર્દેશ કરનારુ છે એટલુ જ નહિ, પણ તેના જીવનની દરેકે દરેક ક્ષણે પ્રત્યક્ષ થયેલા પ્રેમથી સપૂર્ણ રીતે સાર્થ બનેલુ હતું. ન્હાનાલાલના હૃદયમા પુનિત પ્રેમના એવા તો અગાધ પાતાળકૂવા વસી રહ્યા હતા કે તેમાથી જોસબધ નીકળતા પ્રેમશીકરોના ફુવારા અખડ પ્રવાહે અને અતૂટ ગતિથી અજબ વાતાવરણ ફેલાવી રહેતા. ન્હાનાલાલના ઉગ્ર સ્વભાવ અને ક્રોધ જેવા વાક્પ્રહારોને લીધે સામાન્ય વિચારકને ભૂલથાપ ખાવાના પ્રસગો પુષ્કળ મળતા એ ખરુ જ હોવા છતા એ પણ ખરુ જ હતુ કે ન્હાનાલાલના હૃદયની ઊંડામા ઊડી ગુહાઓમા તો અખૂટ, અમાપ, વિસ્મયકારક પ્રેમ—નિર્મળ, પવિત્ર, મધુર, અને તેથી અત્યત પાવનકારી પ્રેમ—સભર ભરાયેલો જ રહેતો

ઉગ્રતા, ક્રોધ, અને રોષની ક્ષણો પસાર થયા પછી તો સૌમ્ય અને શાંતિપ્રદ પ્રેમ પ્રકટી રહેતો એટલુ જ નહિ, આવેગના અતિરેકને સમયે પણ તોફાની સાગરના ઊંડા તળિયામા હોય તેવી અજબ શાંતિ ન્હાનાલાલના હૃદયમા માલમ પડતી એ તેના જીવન અને સ્વભાવની પરીક્ષા કરનારને સ્વીકાર્યા વિના ચાલે તેવુ નથી

વિશ્વપ્રેમની, અર્હદ્પ્રેમની, ભક્તિભર્યા પ્રેમની જ સેવામાં જેણે આખુ જીવન ઓવારી નાખ્યુ હતું, તેવા કવિશ્રી ન્હાનાલાલના અભ્યાસીઓ જોઈ શકશે કે ગુજરાતના આજ સુધીના કવિઓ અને લેખકો જેને સેવા કહી ગયા છે, કહી રહ્યા છે, તે બધામા ન્હાનાલાલની સેવા પણ બહુમૂલ્યવતી અને ફળવતી બની રહી છે.

ન્હાનાલાલના રાસો, તેમનાં મધુરા ગીતો, તેમની ઊચી કલ્પના અને તેમની બહુમાન્ય પાત્રપરપરા આ બધા સર્જનોથી ગુજરાત ખરેખર ધન્ય થયેલુ છે જ પણ તે બધા દ્વારા અનુપમ પ્રેરણાની જે અજબ શક્તિ ન્હાનાલાલે દર્શાવી છે એ તો બહુ ઉચ્ચ પ્રતિની છે. એટલુ જ નહિ, અનન્ય અને અજોડ જ છે એટલું જ નહિ પણ તે સર્વ રીતે જુદી પડતી અને સકળ જનતાને અત્યત ઉપકારક છે તેનો નાનો મોટો ગમે તે લેખ લો, રાસ, કાવ્ય, ગીત, નાટક, વર્ણન, ચિત્ર કે કથા—ગમે તે પ્રતિનો તેમનો લેખ લો—અને વાચ્યા પછી વિચારી જુઓ કે લેખના વાચ્યા પછી, તમે પહેલાં હતા તેવા જ રહ્યાં છો?—કે તમારા મનમા, મગજમા, વિચાર અને કલ્પનાની એકેએક રેખામાં તમને એવી અસર થઇ છે, કે કેમ જાણે તમે કાંઇક બદલાઇ ગયા છો

તમારા જીવન અને તમારા વિચારમય આત્માને કંઇક એવો પલટો મળી ગયો છે—કોઇ અજબ જાતનો ઝણકાર તમારી નસોને હલાવી રહ્યો છે, કોઇ નવો રસ અને નવો પ્રકાશ તમે અનુભવી રહ્યા છો—કોઇ અનેરી પ્રેરણા તમને ચેતનમય, પ્રકાશમય, કલ્પન મય બનાવી રહી છે,—એમ લાગ્યા વગર રહેશે નહિ.

ન્હાનાલાલે સુંદર વર્ણન કર્યાં છે, મધુરાં ગીતો ગાયાં છે, ગગનવિહારી અને દિવ્ય ઉડ્ડયનોથી ભરેલાં કલ્પનાભર્યાં કાવ્યો આપ્યાં છે, પવિત્રમાં પવિત્ર મહાયોગીઓ જ સેવી શકે એવા આદર્શો ખડા કર્યાં છે, વિશુદ્ધતમ સંસ્કારોથી જીવનને ઉજાળી રહ્યાં હોય એવાં પાત્રોનું આલેખન કર્યું છે. છતાં આ બધી કૃતિઓ—પરમવિભૂતિભરી કૃતિઓ—થી તેણે ગુજરાતને—ગુજરાતી જીવનને—કરેલી અસર કરતાં પણ તે બધી કૃતિઓ વાચકને જે ઊંચી પ્રેરણા આપી રહી છે તે ખરેખર બીજા કોઇ પણ લેખકે કે કવિએ કરેલી અસર કરતાં ઘણી વધારે, ઘણી ઊંડી, ઘણી મન્થન અને ચિન્તનકારક અસરથી ગુજરાતને શક્તિશાળી અને પ્રતાપભર્યું કરી રહેલ છે.

ન્હાનાલાલને કોઇએ પ્રેમના પેગમ્બર કહ્યા હતા એમ સ્મૃતિ યાદ અપાવે છે. પ્રેમના પેગમ્બર તે અવશ્ય હતા—પરંતુ તેના પ્રેમમાં પાર્થિવ કે પાશવી તત્ત્વો ક્યાંય પણ અંશમાત્રમાં પણ દેખાય એવું નથી. મનને એવી તો ઊંચી કોટિની કક્ષાવાળું માન્યું છે કે પવિત્રતાના, સંસ્કારના, નીતિનાં ઊંચાં શિખરેથી તે મન કદી પણ ચલિત થયું નથી. જીવનમાં દઢતા ન હોય, જીવનમાં નિશ્ચય ન હોય, જીવનમાં નિશ્ચલતા ન હોય અને જીવનમાં અનન્ય ભક્તિ ન હોય, તો તેવા જીવનમાં પ્રેમ, સ્નેહ, આત્મભોગ કે ઉત્તમ વિલાસની પાત્રતા જ ન હોય—તેવું જીવન ભગે તેટલું સુખી કે ભગે તેટલું ભાવભર્યું, કે ભગે તેટલું સંતુષ્ટ હોય, તો પણ તેવું જીવન પામર—અત્યંત પામર ગણવું જોઇએ. પામર જ નહિ, પણ પતિત અને તેથી, પરિહર્તવ્ય જ ગણવું જોઇએ, એમ ન્હાનાલાલનાં વાચનમાંથી આપણને ભાન થાય છે—બોધ મળે છે.

પ્રેમને માટે આટલી ઊંચી ભાવના ન્હાનાલાલની દરેકે દરેક કૃતિમાં પથરાઇ રહી છે. પ્રેમપાત્રોમાં પુરુષ અને સ્ત્રીઓ માટે જુદાપણું હોઇ શકે એ ક્ષણ માત્ર પણ અંદેશો ઊપજે તેવાં ન્હાનાલાલનાં પ્રેમપાત્રોમાં એક પણ માલમ પડશે નહિ. 'પરણવું એટલે પ્રભુતામાં પગલાં માંડવાં' એ જેટલું સ્ત્રીઓ માટે ખરું છે તેટલું જ પુરુષો માટે પણ ખરું છે.

ઇન્દુકુમારમાંની જોગણ, જયા-જયંતમાંની જયા, વસન્તોત્સવનાં જુવાન યુગલો, કાવ્યોમાં આલેખાયેલ યૌવના—સૌભાગ્યવતી વગેરે સ્ત્રીઓ—એ બધાં ગુજરાતને પાવન બનાવનાર શક્તિશાળી વ્યક્તિઓ છે. તે અમર પ્રેમીઓ ગુજરાતને અનન્તકાળ સુધી ઉત્કૃષ્ટ પ્રેરણા આપ્યા કરશે, એમાં કોઇ પણ ગુજરાતીને શંકા નથી જ.

સ્ત્રીપાત્રોના જેટલાં જ પ્રેરણાદાયી પુરુષપાત્રો પણ ન્હાનાલાલે ઘણી કુશળતાથી, ઓજસભર્યા પ્રસાદથી અને પ્રકૃષ્ટ ભાવયુક્ત સચોટતાથી આલેખેલાં છે—કદાચ તે પાત્રોમાં પ્રતાપ કે પ્રભાવનું પરિમાણ સ્ત્રીપાત્રોમાં છે તેટલું જ ઉચ્ચ કોઇકને ન લાગે—પણ તે પાત્રો પણ બધાં જ ઓજસ્વી જ નહિ પણ બહુ આકર્ષક, બહુ પ્રશંસનીય અને બહુ ઉચ્ચ કોટિના મહા આત્માઓ છે, એ તો કબૂલ કરવું પડે જ.

શ્રીકૃષ્ણને ગુજરાતી તરીકે ઓળખાવીને તે મહાન તત્ત્વવેત્તાના પરમાત્મસ્વરૂપને સમજાવવા સાથે એક મહાન નર તરીકે, રાજપુરુષ, લડવૈયા, દેશને સમૃદ્ધ બનાવવાની આવડતવાળા, સોનાના ઢગલા સાથે શાંતિમય અને સુખમય જીવનના લાભ આપી પ્રજાને પરમસંતોષ આપનારા અને રાજ્ય, સંસાર

તવ પગલે

શ્રી. આનન્દ

*

રેન ઢળે ઘનઘોર,
જગમાં,
રેન ઢળે ઘનઘોર.

શઢ ઘેરાણું ઝંઝાવાતે,
નાવ ડગે મઝધાર;
દિશા ભરીને પ્રલયો ગર્જે,
કાળ વદે હુંકાર :
જગમાં,
રેન ઢળે ઘનઘોર.

આહ ઉઠે ના, અશ્રુ વહે ના,
નેણલે ન કંકુકોર;
દિલનાં દડપન–આતમ તડપન
વદને ન એક ઝકોર :
ઉરમાં
રેન ઢળે ઘનઘોર.

દૂર–દૂરે નૂપુર રણકે, ને
તાંડવ શબ્દ શમાય;
કાજળિયા ઉરબારણિયે,
પ્રેમની જ્યોત જલાય :
તવ પગલે
તેજ છલે કંઈ ઔર;
જીવનપંથે
તેજ ઢળે કંઈ ઔર;
ઉરકમલે
તેજ ઝગે કંઈ ઔર.

[પચાસ ઉપરાંત વર્ષોની અવિરત સાહિત્યસેવા કરી કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈએ આંખ મીંચી કે તરત તેના સુપુત્ર કવિવર ન્હાનાલાલે ગુર્જરીકુંજે પોતાની કવિતાથી ગજાવવા માંડી તે ય પચ્ચાસ ઉપરાંત વર્ષો સુધી. જગતનાં સાહિત્યોના ઇતિહાસમાં એક જ ઘરના પિતા–પુત્રની સો ઉપરાંત વર્ષની એકધારી સાહિત્યસેવાના દાખલા અત્યંત વિરલ છે એથી જ દલપતવંશની ૧૧૧ વર્ષની સાહિત્યસેવાનો કૃતજ્ઞભાવે ઉત્સવ ગુજરાતમાં ઉજવાયો હતો. અત્યારે વધુ આનંદજનક હકીકત તો એ છે કે દલપતવંશની સાહિત્યસેવાનું કવિશ્રી ન્હાનાલાલના અવસાનથી પૂર્ણવિરામ આવતું નથી. એમના પુત્ર શ્રી આનંદનું ઉપર છાપેલું તેમણે અત્યારસુધીમાં લખી રાખેલાં સોએકમાંનું એક કાવ્ય દલપતકુળની સાહિત્યસેવા એ પૂરી કરી ત્રીજી પેઢી સુધી પહોંચી હોવાની વધામણી ખાય છે. —સંપાદકો]

અને સમાજને સુધારનાર અને દોરનાર હોવા છતાં, જાદવાસ્થળીનો સમય આવ્યો ત્યારે તેવા પરિણામને અજબ મનોનિગ્રહથી સહન કરી લેનારા—પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણને ન્હાનાલાલના લખાણ પહેલાં ગુજરાત નહોતું જાણતું એમ નહિ—છતાં પણ ન્હાનાલાલનાં લખાણ પછી સકળ ગુજરાત શ્રીકૃષ્ણને વધારે મમત્વથી અને વધારે ઊંડા ભાવથી સમજવા લાગ્યું એમ તો કહેવું જ જોઈએ.

શ્રી. સયાજી ગાયકવાડ, ગુજરાતના તપસ્વી, જયન્ત, દલપતરામ, પઢિયાર, જેશાઓને ન્હાનાલાલે ગુજરાતી સાહિત્યમાં અને ગુજરાતીઓના હૃદયમાં અમર કર્યા છે. અને તેવી જ રીતે અકબરશાહ અને રાજરાજેન્દ્ર એડવર્ડને પણ ન્હાનાલાલે ગુજરાતને સરસ રીતે ઓળખાવ્યા છે. આ બધાં પાત્રો ગુજરાતી વાચકને અજબ જાતની પ્રેરણા આપી વાચકના જીવનને ધન્ય બનાવે છે; વાચકની ભાવનાઓને

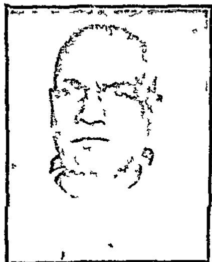
મહત્ત્વાકાંક્ષી બનાવે છે—વાચકને મહાન નરોના જીવનમાંનું પ્રેરણાસામર્થ્ય સમજાવે છે.

ન્હાનાલાલનાં પાત્રો જેમ પ્રેરણામૂર્તિ છે તેમ જ ન્હાનાલાલની લેખનશૈલી પણ અનેરી પ્રેરણાઓ આપનારી છે. સાહિત્યનો આત્મા અમર છે, તેમ સાહિત્યનો દેહ પણ ચિરંજીવ અને અનન્ય સૌંદર્ય ધારણ કરનારો છે. છંદોના સરવાળા-બાદબાકી કરનાર થયું કરી ન્હાનાલાલ પહેલા જ છે. સમયદૃષ્ટિએ પહેલા છે તેટલું જ નહિ, ગુણ અને સફળતાની દૃષ્ટિએ પણ તે હજી સુધી પહેલા જ છે. ત્યારપછીના કવિ, લેખકોએ ન્હાનાલાલે બતાવેલ નવા માર્ગે પ્રયાણ શરૂ કરી દીધું છે. અને તેની શૈલીમાં કોઈ કોઈ કવિ તો સારો વિજય પણ મેળવી ચૂકયા છે. છંદરચનામાંથી મળેલી પ્રેરણાથી પછીની પેઢી ઉપકૃત થઈ છે—પરંતુ ન્હાનાલાલની ડોલનશૈલીમાંથી નીકળેલાં પ્રેરણા-કિરણો હજી સુધી કોઈ લેખક સફળતાથી ઝીલી શકયો નથી. 'ડોલનશૈલી 'નું લખાણ પદ્ય તો નથી જ. પણ તે લખાણ ગદ્ય પણ ન જ કહેવાય—જે પ્રણાલિકાથી અને જે નિયમો અને સર્વમાન્ય પરિપાટીથી ગુજરાતી ગદ્ય લખાઈ રહ્યું છે—તેની જાતનું ગદ્ય પણ ડોલન-શૈલી નથી જ. પદ્ય અને ગદ્ય ન હોવાથી તેને અપદ્યાગદ્ય નામ અપાયું છે, એ તો કોઈ રીતે ગમે ઊતરતું નથી. નકારવાચક નામથી ઓળખાય એવું એ લખાણ નથી—એ લખા-ણમાં કવિત્વ છે, એ લખાણમાં ભાવ છે, એ લખાણમાં પ્રસાદ છે, એ લખાણમાં માધુર્ય આવે છે, એ લખાણમાં ચોક્કસ પ્રકારનો લય માલૂમ પડે છે—એ લખાણ રસવગરનું, સાર-વગરનું, અર્થ કે ભાવ વગરનું કે વાંચવું ન ગમે તેવું તો નથી જ. એટલું જ નહિ, પણ ન્હાનાલાલનાં તેવાં લખાણમાં રસ અખંડ વહેતો માલૂમ પડે છે, શબ્દરચના મનોનુકૂળ અને મધુર લાગે છે—વાંચતાં શ્રદ્ધાથી અને રસભરી રીતે વાંચતાં આવડી જાય તો આનંદ આવે છે; શબ્દમાધુર્ય સાથે લાભાધુર્ય ભળે છે અને અર્થ અને સાહિત્યગૌરવ સંપૂર્ણ રીતે સુલભ હોવાને

લીધે વાચે. પામર જ નહિ, પણ પતિત અને
આવ પરિહર્તવ્ય જ ગણવું જોઈએ, એમ
ણમાં નવી લનાં વાચનમાંથી આપણને ભાન થાય
સંતાયેલી મળે છે.
રહસ્ય હજી માટે આટલી ઊંચી ભાવના
અલબત્ત, તેની દરેકે દરેક કૃતિમાં પથરાઈ રહી
અને કોઈ પાત્રોમાં પુરુષ અને સ્ત્રીઓ માટે જુદા-
પૂજ્યભાવ ધા શકે એ ક્ષણ માત્ર પણ અદેશો
આજસુધી તે શૈલે નાલાલનાં પ્રેમપાત્રોમાં એક
ન્હાનાલાલે વિ નહિ. 'પરણવું એટલે
રૂપે ગુજરાતને આપી જે 'એ જેટલું સ્ત્રીઓ
તેવી પ્રેરણાઓમાંથી કોઈ માટે પણ ખરું છે.
અનુયાયીઓ ઝીલી શકે તેવી
કેટલીક જિલાઈ પણ છે—કોઈ કેયા-જયંતમાંની
આદર્શ સમાન રહેશે. તેનું અનુકરણો, કાવ્યોમાં
શકે કે તે અમલમાં ન મુકાય તો પણ લેખીઓ-
ગુજરાત અવશ્ય કરી શકશે. પણ ડોલનશૈલી
દ્વારા આપવા ધારેલી પ્રેરણા ઊંચી અને
અનુપમ હોવા છતાં તેનું રહસ્ય હજી સુધી
પકડાયું નથી, અને તેથી તે અપનાવી શકે
એવો વિરલો તો ભવિષ્યમાં કોણ અને કયારે
નીકળશે એ પણ અત્યારે તો કહી શકાતું નથી.
છતાં ગુજરાતે એટલું તો અવશ્ય સ્વીકારવું
પડે છે કે ડોલનશૈલી એક ઉત્તુંગ તરંગ
નથી, પણ તેમાં સત્ત્વ વસી રહેલું છે જ—તે
સત્ત્વને પારખી કાઢનાર કોઈ બીજો ન્હાનાલાલ
જેવો જ દ્રષ્ટા ન મળે ત્યાં સુધી આપણે તે
શૈલી વિષે સાચું જ્ઞાન ધરાવવામાં બેનસીબ
જ રહેવું પડશે.

શ્રી. ન્હાનાલાલે સ્થાપિત કરેલી પ્રેરણાની આવી અનેક પરબોનાં પાણી પી, ગુજરાતના કવિઓ, લેખકો, યુવકો અને યુવતિઓ ઊંચા અને પવિત્ર આદર્શોની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્નશીલ બનો; ન્હાનાલાલની કૃતિ અને તે દ્વારા મળતી પ્રેરણાઓની સેવા કરનારી અનેક વ્યક્તિઓ ગુજરાતમાં અવતરો, એવી પ્રાર્થના સાથે ન્હાનાલાલનું વાચન અને અધ્યયન ખૂબ વધતું રહે એવી ગુજરાતના—વાચકો પાસે વિનંતી છે.

કવિવર ઇ ૧૯૩૬માં પાછલી અવસ્થાની ચાલુ માંદગીઓમાંથી ફરી સ્વસ્થ થયા ત્યારે

કીર્તિમંદિરમાં કવિનું સ્વાગત

લેખક

ડૉ રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક
એમ એ પીએચ ડી

*

રેન ઢળે ઘનઘોર, સાહિત્યના એક ઉન્નત
જગમાં, હાલય દેખાય
રેન ઢળે ઘનઘોર. સેંટ પિટર્સ
ને વિશાળ મંદિ
શઠ ઘેરાણા ઝંઝાવાત બાજુ પૂર્વના
નાવ ડગે મઝધાર અને કાળિદાસ
દિશા ભરીને પ્રલયો ગાજે છે, ત્યારે બીજી
કાળ વદે હર્ત હરિકલિસ, ડાન્ટે,
જગમ તથા ગટે જેવાના અક્ષર-
રેન ઢળે ઝગહળતા દેખાય છે આ
બન્ને બાજુએ દેશ દેશની નાની
આરુઓ છે પ્રવેશ કરતા જમણી બાજુ
નૈઋતિનિધિઓને પૂજ્ય ગણી તેમની પ્રતિષ્ઠા
દિ દેરીમાં થાય છે અને તે જ પ્રમાણે ડાબી બાજુએ પશ્ચિમના અમર યાત્રિકોનું સ્થાન નિર્ણીત થાય છે આ મંદિરમાં કોને પ્રવેશ કરવા દેવો ને કોને કયું સ્થાન આપવું તેનો અંતિમ નિશ્ચય કીર્તિદેવી પોતે જ કરે છે

આ કીર્તિમંદિરમાં પ્રવેશ કરનારને—એ મંગળ મંદિર ખોલવાની વિનતિ કરવા કેટલાય ભાવિકો દ્વાર ઉપર તપશ્ચર્યા કરી ગયા। પરંતુ એ મંદિર એવા શિખર પર છે કે ટોચ પર પહોંચવા માટે જ કંઇક યાત્રાળુઓ ચઢતે ચઢતે થાકીને અટકી ગયા। કોઈક પા કે અડધી કે પોણી મજલ કાપી શક્યા। ને ક્વચિત્ ક્વચિત્ વિરલ ધન્ય પુરુષો જ એ મંદિરના દ્વાર સુધી પહોંચી શક્તા જોવામાં આવે છે. કવિવરો ને ગાયક ગણોમાંથી થોડા જ સમય પહેલાં પૂર્વ હિંદના રવીન્દ્રનાથને માન ને પ્રેમથી એ કીર્તિમંદિરમાં સ્વાગત કરી, તેમના અમર દેહની પ્રતિષ્ઠા એક સુંદર દેરીમાં કરવામાં આવી છે તેની પાસે જ ને પશ્ચિમના કવિ શેલિની દેરીની બરાબર સામે જ પશ્ચિમ હિંદના કવિ ન્હાનાલાલનું હાલ સ્વાગત થઇ રહ્યું છે, કીર્તિદેવીએ પશ્ચિમ હિંદના અર્વાચીન કવિઓમાંથી તેમની પસંદગી કરી એક દેરીમાં તેમના અક્ષરદેહની પ્રતિષ્ઠા કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે

માનવજીવન માટે આવું એક નાનકડું સ્થાન આ ભવ્ય મંદિરમાં કીર્તિના કળશરૂપ જ છે નંદનવનના પ્રાસાદોની ટોચથી કવિની કેકા દિગંતે સુણાય છે આવો ભાષાનો વિભવ ગુજરાતીનો કદી જાણ્યો નથી ઇંગ્રેજી ભાષામાં જે શબ્દ ચમત્કૃતિ ને માધુર્ય કોલેરિજ, શેલિ, સ્વિનબર્ન કે રોસેટિ બ્રિજીસ જેવા જ પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે તે ધ્વનિને સિદ્ધ થયા બંગાળી ભાષામાં અજબ આકર્ષણ રવીન્દ્રનાથ કેળવી શક્યા. ગુજરાતીમાં

પ્રસાદ ને માધુર્ય બન્ને કાન્તે પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં; પણ એ સુધાનાં બિંદુ એટલાં થોડાં નીવડ્યાં કે એ કાવ્યસ્રોત સાહિત્યના મહાસાગરમાં ભળી ના શક્યો ! કવિની સાહિત્ય-ગંગા પચાસ વર્ષ સુધી અસ્ખલિત પ્રવાહથી સાહિત્યની વિવિધ ભૂમિમાંથી વહેતી વહેતી સાગરમાં ઓતપ્રોત થઈ ગઈ ! સંસ્કૃત-ફારસી-અંગ્રેજી તથા પ્રાચીન ને મધ્યકાલીન ગુજરાતી—આ સહુ ભાષાની સમૃદ્ધિ કવિ પ્રાપ્ત કરી શક્યા તે અસાધારણ પ્રતિભાનું ફળ !

આ સાથે રંગબેરંગી કલ્પનાના ફુવારા જે કવિએ ઉરાડયા છે તેથી બુઢ્ઢ ગુજરાત મુગ્ધ બની ગયું છે. સાથે સાથે ઉદાત્ત ભાવનાનો સુમેળ થયો છે. જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં ત્યાગ ને સેવા ને તપશ્ચર્યાનો મંત્ર કવિ ભણે છે અને ઐહિક કરતાં પારમાર્થિક સિદ્ધિ જ તેમનું ધ્યેય બને છે. કવિની ભાવના સઘળાં સ્થળ ને કાળનાં બંધનો છોડી, સમસ્ત વિશ્વને ભરી દેવા માગે છે. આથી, જગકલ્યાણનો જાપ જપતી એ ઉન્નત ભાવના રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ કરતાં આંતરરાષ્ટ્રીય ને એક ધર્મનાં ચિંતન કરતાં સર્વધર્મસમન્વય તરફ નિરંતર પ્રગતિશીલ રહી છે. પ્રત્યેક ધર્મનો પયગામ લઈ કવિ માનવહિત સાધવા મથે છે.

આ અદ્ભુત ભાષા-વિભવ, કલ્પનાનાં ઉડ્ડયનો, ભાવનાની સર્વવ્યાપી સમૃદ્ધિ સાથે ઉરના ઊંડાણ ને વિવિધ ભાવો કવિની કાવ્યસમૃદ્ધિમાં મનોહર સ્વરૂપે વિલસે છે. આ ભાવો ક્વચિત્ આછા ને મધુરા બને છે ને ક્વચિત્ ઘેરા ને ગહન પણ બને છે. કોઈ કોઈ વાર તો કાશ્મીરી શાલ 'ઓઢું ઓઢું ને સરી જાય' તેવા સુકોમળ બને છે—વિશેષ કરીને નાનાં મનોહર ગેય કાવ્યોમાં. આ ઈશ્વરી બક્ષિસ તેમણે એટલે સુધી કેળવી છે, જૂની ને મધ્યકાલીન રાસપરંપરામાંથી તેમની પ્રતિભાએ એટલું ઝીલીને અમર પંક્તિઓમાં ગુજરાતી ભાષાને આપ્યું છે, કે આ એક જ સંગીતકલ્પ કાવ્યોના નિકષથી તેમનું સ્થાન કીર્તિમંદિરમાં નિર્ણીત થાય તેવું છે. એમના રાસો તો ગુજરાતણને કંઠે ગુજરાતી ભાષા જીવશે ત્યાં સુધી અખંડ જીવશે, એમાં શી શંકા હોય !

આપણી ભાષાના ઇતિહાસમાં ઉત્તમ ભાવના, સુકોમળ ભાવ તથા રસિક ભાષાવિભવનો—નિરંતર અજબ આકર્ષણે ગુજરાતને ખેંચે તેવો—મનોહર ત્રિવેણી સંગમ બીજા કોઈએ સાધી આવા અસ્ખલિત પ્રવાહમાં વહેતો મૂક્યો નથી.

દલપતરામે લોકભોગ્ય સુંદર કવિતાઓ લખી; વિશેષ પ્રતિભાસંપન્ન પુત્રે એ સાહિત્યસેવાનો વારસો અતિ ઊજળો કર્યો; લગભગ અર્ધશતાબ્દી સુધી એ યજ્ઞ પોતે ચાલુ રાખ્યો અને ધનસંપત્તિ કે આરોગ્યની પણ ચિંતા હરિને સોંપી ! આ તો આ કઠિન યુગમાં સાહિત્ય ને સંસ્કારની દીક્ષા જ હતી. જે કવિએ પિતૃતર્પણમાં ગાયું તે એમને પોતાને તો સવિશેષ લાગુ પડે છે:

" આપદ્રષ્ટા આ યુગના,
કવિ છો, સૂત્રકાર છો;
ને નવજીવન કેરા ઋષિ છો,
સ્મૃતિકાર છો.
ભવિષ્યવેત્તા, આચાર્ય,
પેગમ્બર પ્રજાતણા;
નવીન ગુર્જરરાષ્ટ્રે
ગજાવી ગેબી ઘોષણા."

કીર્તિમંદિરમાં વિરાજતા પશ્ચિમ હિંદના કવિતાના આ એક અને અજોડ પ્રતિનિધિને ગુજરાત આભારે કે પ્રણયઉભરે નમન કરે છે.

મહાકવિશ્રી ન્હાનાલાલનું

રસદર્શન

લેખક:

શ્રી ઇન્દુમતીબહેન મહેતા બી. એ.

*

કવિશ્રી ન્હાનાલાલના વિશાળ સાહિત્ય-સાગરને ઉલેચવાના પ્રયત્નો સાથે જ વામણા છે. એમાંથી માત્ર એક ચ ચુપાન કરી શકાય તો યે એની મીઠપ જીવનમાં અનેરી મસ્તી જગાવે છે. એ સાહિત્યસાગરનું મંથન કર્યે એમાંથી અનેક મહામૂલાં રત્નો સાંપડે એમ છે. એમાંનું અમોલું રત્ન તે એમના રાસ.

કવિશ્રીના સમસ્ત સાહિત્યની પાછળ રહેલો અંતરગત પ્રવાહ તે રસિકતાનો અને કવિતાનો. કવિ ગમે તે ક્ષેત્રમાં ઘૂમે, જીવનના પ્રશ્નોની ગમે તે મીમાંસા કરે, રાજકારણ, સમાજ, તત્ત્વચિંતન—ગમે તેનાં અંધારપછેડા ઓઢી વિક્રમ રાજાની જેમ જીવનચર્ચા કરવા નીકળી પડે, છતાં એની પાછળ રહેલા કવિ છૂપા રહી શકતા નથી. એમનો જીવનસ દેશ રસિકતાનો છે. મનુષ્યના જીવનમાં તેમજ જગતમાં સર્વત્ર રસશૂન્યતા નજરે પડે છે. આજનો જીવનસંગ્રામ એટલો બધો ઉગ્ર બનતો જાય છે કે માનવીને કવિતા માણવાનો અવકાશ તેમજ ઉલ્લાસ નથી, પણ કવિશ્રી લખે છે કે 'ધનરંકતા કરતાં યે મ્હારે મન તો એ હૈયારંકતા સંસારનું મહા ભયસ્થાન છે.' એ હૈયારંકતા દૂર કરવા કવિએ કવિતા અને રસિકતાની પરબ માંડી હતી. ગુજરાતનો સુંદરીસમુદાય એમની એ પરબે આવે અને જગતની તૃષા છિપાવવા એવી બીજી પરબ માંડે, એવી એમની ઇચ્છા હતી. એમના સાહિત્યનો વિશિષ્ટ ફાળો તે એમનો સ્ત્રીત્વનો આદર્શ.

સ્ત્રીત્વના આદર્શ વિષે આપણા સાહિત્યકારોએ જુદીજુદી રીતે લખ્યું છે. 'ચૂલામાં ચિત્તવાળી' નારીથી માંડીને ભારતવર્ષની ભાગ્યવિધાત્રી સુધીના જુદાજુદા તબક્કાનાં સુરેખ ચિત્રો સાહિત્યસ્વામીઓએ આપણી સમક્ષ રજૂ કર્યાં છે. કવિશ્રીએ એમાં પોતાનો અનોખો સૂર પુરાવ્યો છે. કવિનો એ આદર્શ વાંચતાં લાગે છે કે સ્ત્રીહૃદય તો આ જ કવિ આલેખી શક્યા છે. સ્ત્રીહૃદયના સૂક્ષ્મતમ ભાવો એમનાં સ્ત્રીપાત્રોદ્વારા વ્યક્ત થયેલા જોઇ શકાય છે. એમના જીવન અને કવનમાં જે સમન્વયનો સૂર ઓતપ્રોત થયેલો દેખાય છે તે જ સૂર એમનાં સ્ત્રીત્વના આદર્શમાં પણ દર્શન દે છે.

આજની સ્ત્રી સમાજસુધારાની ઝુંબેશ ઉઠાવે, રાષ્ટ્રનો ધ્વજ ફરકાવતી વીરાંગના બને, ધર્મપ્રચારનો ભગવો વેશ ધારણ કરી નવયુગની જોગણ બને, કે કુસુમકોમળ બાળકોનાં શિક્ષણનાં વ્રત લે, પણ એ સ્ત્રીત્વનો આદર્શ ન ચૂકે એવી એમને ઝંખના હતી. 'સુંદરી તે અણુવિકસ્યુ પુરુષસ્વરૂપ નથી, પણ ભિન્ન વ્યક્તિત્વ છે.' એ એમની દૃઢ માન્યતા હતી. સમાન હક્કની લડતમાં આ તત્ત્વનું વિસ્મરણ થયેલું લાગે છે સ્ત્રીનો દરજ્જો સમાજે હલકો ગણ્યો એટલે સ્ત્રીએ એ દરજ્જો સમાન કરવા પુરુષની

હરીફાઇ માંડી, એ એનો યોગ્ય ઉકેલ નથી. શ્રી. ગોવર્ધનરામભાઇએ સ્ત્રીનાં વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વની વાતો જુદી રીતે કરી. કવિએ સ્ત્રીત્વની કથા જુદી રીતે આલેખી. અને કવિની એ સ્ત્રીમીમાંસા વાંચી સ્ત્રીનું હૈયું ડોલી ઊઠ્યું. જુલિયસ સીઝરના મરણકાળે એને માટે ઉચ્ચારાયેલા શબ્દો–Nature might stand up and say to all the world, "This was a man—" આ કવિને માટે પણ સાચા છે. સ્ત્રીના હૈયાભાવ આલેખવાની એમની કલાથી મુગ્ધ બની સમસ્ત નારીઆત્મા કવિ પ્રત્યે પોકારે છે કે, " આ જ અમારા હૃદયનો સાચો જાણકાર છે." નારીહૃદયનાં અતિ સૂક્ષ્મ પડો બહુ કુશળતાથી એમણે ઉકેલ્યાં છે. 'Oft repeated, but was never so well expressed.' એ હૃદયનાં ઝાલ્યાં ઝલાય નહિ એવા ભાવો કવિશ્રીએ ગાઇ બતાવ્યા છે.

" ન્હાતી હું અખંડ એની હાસ્યચંન્દ્રીમાં;
ચંદની આ ઓઢી ઓઢી થાકી,
કે પૂર્ણિમા પાછી ઊગી રે."

આવા રસિક ભાવો કયા હૈયાને મસ્ત ન બનાવે? આજનું વાસ્તવવાદી જગત એને લાગણીવેડા કહેશે. ' આજના જગતના અને જીવનના ઘોર સંગ્રામકાળે આવા સુંવાળા ભાવો સેવવાનો સમય છે?' એવી તીક્ષ્ણ ટીકાઓ આવા કવિઓને સાંભળવી પડે. પણ સાચું પૂછો તો આપણા જીવનમાંથી મોજશોખને આપણે કેટલી તિલાંજલી આપી છે? એક યા બીજા સ્વરૂપે વિલાસવૈભવને જીવનમાં સ્થાન છે, તો પછી એમાં કવિત્વ ભળવા દીધું હોય તો શું ખોટું? કવિશ્રી કહે છે કે આપણું પ્રજાશરીર દિવસે દિવસે ઘસાતું જાય છે. એનું કારણ આપણા જીવનમાંથી ઉત્સવો, પર્વો, રમતો અને વિનોદને દેશવટો દીધો છે એ છે. આપણે આ બધાં સામજિક પર્વો સુધારાને નામે વગર સમજ્યે ગુમાવી દીધાં છે. એમાંનું રૂઢિ અને વહેમનું તત્ત્વ દૂર કરી કાવ્યત્વ રહેવા દેવું જોઇતું હતું. આજે તો કચરાની ભેગાં રત્નો યે આપણે ઉકરડે નાંખી દીધાં છે. વસંતપંચમીને દિવસે કુમાર-કુમારિકાઓ વનમાં જઇ વસંત પૂજે એ પર્વ જીવનને સમૃદ્ધ કરે છે. એવાં પર્વોને તો ઉત્તેજન આપવું જોઇએ. જીવનની વસંત ટકાવવા આવા ઉત્સવો યોજાવા જોઇએ. એમાં આપણને આર્થિક કે રાજકીય સંકડામણો શું કામ નડવી જોઇએ? એવાં તો કેટલાં યે પર્વો છે કે જેના તરફની સમાજની અવગણના ક્ષમાપાત્ર નથી. બળેવનું પર્વ પણ નવયુગે લાગણીવેડાના બહાના નીચે અવગણ્યું છે. જૂનાં પર્વો નિષ્પ્રાણ થયાં હોય તો એમાં નવું જીવન રોપવું જોઇએ. એમાંથી જે સંસ્કારિતા કે રસિકતા મળતી હતી એનો ભોગ ન લેવાવો જોઇએ.

આ ઉપરાંત આપણી કેટલીક રૂઢિઓમાં પણ બારોભાર કવિત્વભર્યું દેખાય છે. એવી કેટલીક રૂઢિઓની કવિતા કવિશ્રીએ 'પાનેતર'માં સમજાવી છે. 'પ્રતિજ્ઞાદ્વન્દ્વ'માં એક અતિ રસિક ચિત્ર આપ્યું છે. યુદ્ધ માટે સજ્જ થતા પાર્થનું ચિત્ર છેઃ

" પાર્થે મહાધનુષ્ય લીધું, ન્હાવ્યું,
સુભદ્રાએ પાલવછેડલે લ્હોયું,
હોમઅગ્નિમાં તપાવી સજ્જ કીધું;
પીળી પ્રત્યંચાને કુંકુમરજે વધાવી,
દ્રૌપદીજી રથચક્ર પૂજતાં'તાં. "

યુદ્ધમાં વિજય અપાવવા ધનુષ્યની અને રથચક્રની પૂજા સુભદ્રા અને દ્રૌપદીએ કરી. આર્યસંસ્કૃતિએ તો આવી અનેક રસિક રૂઢિઓ ને વિધિઓ આપી છે. આપણે જાળવી શક્યાં નથી. ચિત્રકારો ને કવિઓ આવાં રસચિત્રો આલેખે છે તો જીવનમાં એ સંસ્કારરત્નોનાં યોગ્ય જતન કેમ ન કરવાં? કવિશ્રીએ આપણને, આવા હૈયાસૂના બની આપણું અમોલું સંસ્કારધન ન લૂંટાવવા ઉદ્બોધન આપ્યું છે.

[કવિશ્રી ન્હાનાલાલનું કુટુંબ]

કેટલાકને ભય લાગે છે કે આવી 'પોચટ' લાગણીઓથી તો પ્રજા નિર્બળ બની જશે આપણી સ્ત્રીઓ મૂળ તો નિર્બળ છે ને પૂરેપૂરી અબળા બની જશે સ્ત્રીના દરેક કાર્યમા સ્ત્રીત્વની મહોર પાડવી એનો અર્થ નિર્બળતા નથી આવી ઉચ્ચ રસિકતાની સાથોસાથ જીવનનુ સપૂર્ણ જોમ સ્ત્રીઓ દાખવી શકે છે કવિની સ્ત્રીપાત્રોમા તો પુરુષો કરતા અનેરુ જોમ દેખાય છે. જયા કહે છે

"ત્હારા અન્ધારદેશમા અધરુ હશે,
અમ તેજવાસીઓને વિકટ નથી
દૈત્યોના દળને જીતવા"

અને લગ્ન પરત્વે પણ સપૂર્ણ સ્વતત્રતા ભોગવે છે. એ કહે છે.

"પણ નહીં—નહીં વરે,

દેવગિરિની રાજબાલા એ ખીણવાસીને."

આ હૈયાપ્રેમની સાથે જિંદગી એટલે શુ એની તાત્વિક ચર્ચા કરવાનો બુદ્ધિવૈભવ પણ જયામાં છે. કવિની વીરાંગના રણમેદાનથી મૂઝાતી નથી એ તો વીરને વિદાય આપતી વખતે ગાય છે.

"સંગ લેશો તો સાજ સજુ હો,
માથે ધરુ રણમ્હોડ
ખડ્ગને માડવ ખેલવા
મારે રણલીલાના કોડ"

આ શૌર્યની સાથોસાથ જ એનામાં ઉચ્ચ રસિકતાના દર્શન થાય છે

"આવતા ઝીલીશ બાણને હો
ઢાલે ખાળીશ ઘાવ
ઢાલ ફૂટયે મારા ઉરમા ગજ!
ઝીલીશ દુશ્મનદાવ."

આવી ધરણી ધ્રુજાવતી વીરાગનાનું ચિત્ર પણ કવિએ આપ્યુ છે અને સાથો સાથ—
સરોવરપકમા રે કે પકજ ઉપડે સાહેલડી,
ધરતીના ચોકમા રે કે પાયપ્રેમ ઉપડે સાહેલડી

'સ્તેન શી સાવધાની' રાખી પ્રીતમને મળવા જતી રસિકાને પણ વર્ણવી છે. એના હૈયાભાવ ભરતીભર્યા શબ્દોમા આલેખ્યા છે કે—

"કે તારલા હરિની ઉતારે આરતી રે,
કે એવા આરતના મુજ ભાન
સજૂણા, દિલના દેવને ન્હોતરાં રે."

એવા 'રસવીર નાવિક'ને પૂજવા ઘેલી

બની દિલનાં નોતરાં પાઠવે છે. એના અંગે અંગમાંથી પ્રેમ નિર્ઝરતો દેખાય છે, અને જગત એના હૈયાભાર ન જાણી જાય માટે છુપાવવા પ્રયત્ન કરે છે:

" ત્હારે તો ઉગિયા રે કે અંગઅંગ ભાનુ સાહેલડી !
ઢાંકે શું છેડલે રે ? કે નથી હવે છાનું, સાહેલડી "

આવી પિયુઘેલી રસિકાઓ યે વર્ણવી છે અને દેશપરદેશ ઘૂમતી, જગતના જુદાજુદા દેશોના મૂંઝવતા પ્રશ્નોનો વિચાર કરતી, યુવાનોની પ્રેરણાદેવી થઇને એમને કર્તવ્યમાર્ગે દોરતી એવી નવયુગની નેપાળી એમણ પણ આલેખી છે.

" આત્માએ કોને કોને કોલ દીધા છે,
યુવરાજ ! એ યાદ છે ? "

એમ કહી યુવાનોને એ ઉદ્‌બોધે છે. સમાજને, દેશને, દેશભગિનીઓને, સૌને કોલ દીધા છે એનું ભાન કરાવે છે. વિધવાઓ પોતાનું જીવન માત્ર કુટુંબસેવામાં જ વેડફી ન નાંખે પણ આવું કંઈક રચનાત્મક કાર્ય કરે તો એના જીવનમાં ઉલ્લાસ રહે અને સમાજનું કલ્યાણ થાય. ' સરસ્વતી, ધન્વન્તરિ, ને હરિનાં મન્દિરો' દ્વારા સ્ત્રીઓ સમાજની સાચી સેવા કરી શકે. કવિ આ બધાંયે કાર્યો સ્ત્રી કરે એમ ઇચ્છે છે, પણ એ પોતાના વ્યક્તિત્વની છાપ સાથે. આ રીતે સ્ત્રીજીવનનાં બધાંયે પાસાં એમનાં સ્ત્રીપાત્રોમાં સંપૂર્ણપણે ખીલેલાં દેખાય છે. કવિશ્રીએ સ્ત્રીનાં ત્રણ મુખ્ય ધર્મો દર્શાવ્યા છેઃ

પત્નીધર્મ–" પ્રિયની પરમ પાંખ થજે,
ને સંસાર ને નભોમંડલ ઓળંગાવી
પ્રિયને ઉતારજે પ્રભુના પાદમાં. "

ગૃહિણીધર્મ–" કુલને ક્યારે માતાની મંજરી
મ્હોરી.
સંસારપાટે સ્વર્ગ માંડજે. "

સંસારિણીધર્મ–" વર્તમાનને તીરે ઉભી
ભવિષ્ય રચતી મન્વન્ત-
રોને સાંકળતી માતાઓ
સૃષ્ટિ વિકાસની સહાયક
મહાદેવીઓ છે. "

કવિ દાંપત્યગાથા ગાવામાં જગતકલ્યાણ નથી વીસરતા. દાંપત્યપ્રેમ, કુટુંબપ્રેમ, દેશ-પ્રેમ અને પ્રભુપ્રેમ એમ ઉન્નતિની સીડીનાં જુદાંજુદાં સોપાન બતાવ્યાં છે. આ બધાયે ધર્મો સંપૂર્ણપણે બજાવે પછી જ સ્ત્રી પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરે છે. કવિએ સ્ત્રીનું કર્તવ્યક્ષેત્ર મર્યાદિત અને સંકુચિત નથી બનાવ્યું. અત્યારની યુદ્ધ પછીની અનેકવિધ સમાજની પુનર્ઘટનાની યોજનામાં પણ સ્ત્રીને ભવિષ્ય રચતી અને મન્વન્તરોને સાંકળતી કલ્પી નથી. એમણે તો સ્ત્રીઓને અનોખો અધિકાર આપ્યો છે.

" રસરાજ્યની તો આપણે રાણીઓ,
પાછએ એટલું પુરુષો તો પીએ. "

સમાજમાં સ્ત્રી પુરુષથી નીચી નથી, ઊંચી નથી તેમ સમાન પણ નથી. ઉભયના ધર્મો જુદા છે, અને એ વિશિષ્ટ ધર્મનું પાલન કરીને જ જગતની ઉન્નતિ કરી શકશે. કવિએ જેટલો મહાન અધિકાર સ્ત્રીને આપ્યો છે એટલી જ મહાન જવાબદારી બક્ષી છે, એ ન ભૂલવું જોઇએ.

કવિએ ગરવી ગુર્જર વાડીને પોતાનાં ગીતોથી ગજવવા અને એમાં અમૃતસિંચન કરવા સ્ત્રીઓને ભાવભર્યું આમંત્રણ આપ્યું છે, પણ એ હૈયાભાર ઝીલવા 'ફૂલડાં ક્યારી' જોઇશે. કવિદીપેલ રસિકતા અને કવિતાનાં ફૂલડાં જીવનબાગમાં ઝીલી જગતને પમરાવવાનાં મંગલ કાર્યમાં સ્ત્રીઓ પ્રવૃત્ત થશે ત્યારે સંસાર માટે સાચાં સ્વર્ગ મંડાશે. પ્રભુ આપણને એ બળ ને શક્તિ આપે એ જ પ્રાર્થના.

ઇતિહાસ-નિરૂપણ અને શાહાનશાહ અકબરશાહ

લેખકઃ

અધ્યાપક શ્રી. હસમુખલાલ મ. કાજી

*

સાહિત્યકૃતિમાં આવતા ઇતિહાસના નિરૂપણ વિશે બે મત પ્રવર્તે છે. એક મત લેસીંગનો અને બીજો લોટ્‌ઝનો. પહેલા મત પ્રમાણે કલાકારને એના વિચારો એની રુચિ અનુસાર રજૂ કરવાનો હક્ક છે. એરિસ્ટોટલનો એક અભિપ્રાય છે કે, ઇતિહાસ કરતાં કવિતામાં વિશેષ સત્ત્વ રહેલું છે. આ અભિપ્રાયના અન્વયે સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રશ્ન ઉદ્‌ભવે કે, કવિ કલ્પનાના સામ્રાજ્યમાં જ પોતાને શા માટે વિહરતો નથી રાખતો? શા માટે કવિએ અને ખાસ કરીને નાટકકાર કે ઇતિહાસકારની નીચી કલાત્મક પાયરીએ ઊતરવું અને રસહીન હકીકતના પ્રદેશમાં વિહરવું? આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર એક જ છે, અને તે એ કે એ તો સમજવાનો સવાલ છે. જે પરિસ્થિતિ પ્રસિદ્ધ છે અને જે સંસર્ગો હૃદયસ્પર્શી બન્યા છે તેમાંથી લાભ ઉઠાવવાનો છે. વસ્તુનો કાંઈક ખ્યાલ પ્રેક્ષકોને હોય એ તત્ત્વ નાટકકારને સહાયભૂત જણાય છે. વસ્તુની ઝાંખી હોવાથી પ્રેક્ષકો નાટકકારને અડધે રસ્તે મળે છે; અને પાત્રો વિશે સામાન્ય જ્ઞાન હોવાથી નાટકને સવિશેષ સમજે છે. સુપરિચિત નામોના ઉપયોગથી નાટકકારનો હેતુ ફળીભૂત થાય છે અને એમના ચારિત્ર્યના અને સંજોગોનાં વર્ણનોમાં જનાર કાલક્ષેપ બચે છે. હવે પછી શું આવવાનું છે તે વિશે આ રીતે નાટકકાર પ્રેક્ષકોના માનસને તૈયાર કરે છે. પ્રારંભિક પરિચય અને સુપરિચિત અને સુપ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓના નામના ઉપયોગમાં રહેલી પ્રતિષ્ઠા, પ્રેક્ષકોને રસમાં આર્દ્ર કરનાર આલંબન બને છે. એથી ઐતિહાસિક નાટકકારે ઐતિહાસિક વ્યક્તિના ચારિત્ર્ય વિશેના પ્રચલિત અભિપ્રાયને ફેરવવાનો પ્રયાસ ન કરવાની સંભાળ લેવી જોઈએ. આટલી મર્યાદા એ પાળે. તે પછી એને અમર્યાદિત છૂટ રહે છે. એ બનાવોને છોડી દે, એ બનાવોને નવા નવા સ્વરૂપે યોજે, અથવા એ બનાવો ઉપજાવે. મરજી પડે તો એ સાવ નવી વાર્તા બનાવી કાઢે મર્યાદા આટલી—ઐતિહાસિક પાત્રને અખંડ રહેવા દેવું અને એના વિશેની આપણી અવધારણામાં ડખલ ન થવા દેવી. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો 'ઐતિહાસિક' વિશેષણ અંતરાયરૂપ સવિશેષ નીવડવાનો સંભવ છે.

ઐતિહાસિક નાટક વિશેનો લેસીંગનો મત ઉપર રજૂ કર્યો. આ અભિપ્રાય પ્રમાણે ઐતિહાસિક નાટક કલ્પન-કથાનું મુક્ત સર્જન છે અને આ કલ્પનકથા સામાન્ય રીતે સુપરિચિત એવા પાત્રની આસપાસ ગૂંથવામાં આવે છે. લેસીંગના મને જર્મનીની નાટ્યકલા પર ખૂબ અસર કરી. ખાસ કરીને *શીલરની* નાટ્યરચના કલા પર એણે જે અસર કરી તેનો ક્યાસ કાઢવો મુશ્કેલ છે. શીલરનું ઇતિહાસનું નિરૂપણ અતિ સ્વતંત્ર છેઃ હકીકતની દૃષ્ટિએ જેમાં સત્યનો અંશ નથી એવાં દશ્યો—એ ઉપજાવી કાઢેલાં દશ્યો આદર્શીભૂત કથનમાં સૂક્ષ્મ મહત્ત્વના નીવડે છે, એ નવાં ગૌણ પાત્રો સર્જે છે—જે મુખ્ય પાત્રો જેટલાં જ વિશિષ્ટ હોય છે અને જે વસ્તુ અને ક્રિયાને મુળભૂત રીતે અસર કરે છે.

લેસીંગના ઐતિહાસિક નાટક વિશેના આ સ્પષ્ટીકરણ સામે બે પ્રકારના વિરોધ ઉઠાવવામાં આવે છે. પહેલો વાંધો આ—આટલી હદે પોતાના સ્વાતંત્ર્યના અધિકારને લઈ જનાર કવિએ કે નાટકકારે એક ડગલું આગળ ભરી નામરૂપ સર્વ સમેત સમગ્ર નાટક નવેસરથી જ શા માટે ન સર્જવું? કર્યાં તો આપણે સાચા

ઇતિહાસને થોડા પ્રમાણમાં જાણીએ છીએ; ક્યાં તો આપણે સાચા ઇતિહાસને નથી જાણતા. સાચા ઇતિહાસને નથી જાણતા તો એને અપીલ કરવાનો કશો અર્થ નથી. સાચો ઇતિહાસ જાણીએ છીએ તો હકીકત પ્રત્યેની આટલી બધી બાદશાહી બેપરવાઈ, પરંપરાગત ચારિત્ર્યની ઉપેક્ષાથી ઉદ્ભવે એવો વ્યતિક્રમ શું ન જમાડે? અને પ્રેક્ષકો પણ પોતાના ઇતિહાસ વિશેના સંસ્મરણો અને નાટકમાં આવતા વ્યક્તિત્વો એ બે વચ્ચેના સંઘર્ષણથી સહાયિત થવાને બદલે મૂંઝાશે જ.

લેસીંગના અભિપ્રાય સામેનો બીજો વિરોધ આઃ માનવસ્વભાવના આલેખકે ઐતિહાસિક પાત્રોને એમના વિશેના સામાન્ય રીતે સ્વીકૃત ક્યાસ પ્રમાણે સ્વીકારવાં! એટલે કે એમના સ્વરૂપને દૃઢ અને અફર જ રાખવાં! આ સામાન્ય રીતે સ્વીકૃત ક્યાસમાં સુધારો ન કરી શકાય? માનવસ્વભાવનો આલેખક નાટકકાર ક્યાસમાં સુધારો કે ફેરફાર ન કરી શકે તો પોતાના મહત્તમ અધિકાર ઉપરાંત સરસમાં સરસ તક પણ ગુમાવે છે. કારણ કે એ રીતે સુપરિચિત પાત્રો પુનરપિ નિરૂપિત થાય છે કે વર્ણવાય છે. ઐતિહાસિક નાટકનું કાર્ય તો પ્રેક્ષકો ધારણ કરતા, તેથી ભિન્ન પ્રકારની અવધારણા પાત્રોના સંદિગ્ધ અથવા વૈકલ્પિક સ્વભાવનિરૂપણ દ્વારા આપવાનું છે.

લેસીંગના મત સામેના વિરોધોને પરિણામે એક બીજો મત ઉદ્ભવ્યો. આ મત પ્રમાણે ઐતિહાસિક નાટકકારે સાચી હકીકત મેળવવા માટે ખૂબ જ તપાસ કરવાની રહે છે અને ખૂબ જ અવલોકન કરવાનું પણ રહે છે. બધી હકીકત મેળવીને, ખરા સંજોગોનો કલ્પનામાં ખ્યાલ લાવીને, નાટકકાર પોતાના મુખ્ય પાત્રને નવીન ચારિત્ર્ય કે નવીન વ્યક્તિત્વ આપી શકશે. આ મત લેટ્ઝે પ્રસરાવેલ છે. ઓગણીસમી સદીનાં અંગ્રેજી નાટકોમાં આ મતની અસર જણાય છે.

આ બીજા મત પ્રમાણે ઐતિહાસિક નાટકકારનો એકમાત્ર હેતુ નાયકના જીવનના અને સમયના ચૂંટેલા પ્રસંગો અને સંજોગો યથાર્થતઃ અને છતાં કલાત્મક સ્વરૂપમાં રજૂ કરવાનો છે. નાયકના જીવનના અને સમયના ચૂંટેલા પ્રસંગો અને સંજોગો અરસપરસ એવો સંબંધમાં મુકાવા જોઈએ કે પરિણામે એના સ્વભાવ અને ભાવિ પર કોઈ નવો જ પ્રકાશ રેલાય.

આ દૃષ્ટિબિંદુમાં કવિ અને ઇતિહાસકારનાં કાર્ય, કર્તવ્ય એક થઈ જતાં હોય એમ જણાય છે. એક શંકા પણ ઉદ્ભવે છે. શુદ્ધ તાત્કાલિક સરતું સ્વરૂપ આપી શકીએ એવી રીતે ભૂતકાળ ખડો કરી શકાય ખરો? એકવાર જે સ્થિતિ આવી વહી ગઇ છે તેને પુરાણ ઇતિહાસના જ્ઞાન અને કવિત્વશક્તિના પ્રભાવ વડે જીવનમાં સચેતન બનાવવાનું કાર્ય મુશ્કેલ છે. એવો પ્રયાસ કરવાના પરિણામે નાટકે ટેનીસનના જેવાં ઉષ્માહીન નીવડવાનો સંભવ છે. લાગણીના સ્વતઃ પ્રવર્તિત પ્રવાહમાં આપણે ભાગ્યે જ ઘસડાઇએ છીએ; કેમ કે ઇતિહાસકારની અને કવિની રીતો મૂળગત ભિન્ન છે.

કવિ નાનાલાલ એમના મોગલ યુગનાં નાટકોમાં અને ખાસ કરીને 'શાહાનશાહ અકબરશાહ'માં લેટ્ઝના મતને અનુસરતા હોય એમ જણાય છે. કવિએ અકબરશાહ વિશે સાચી હકીક્ત મેળવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે અને તે સાથે અકબરશાહને નવીન વ્યક્તિત્વ આપવાનો પણ પ્રયાસ કર્યો છે. ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ અકબરશાહનું વ્યક્તિત્વ જ એવું છે કે અનેક લેખકો એનાથી આકર્ષાયા છે—એમાં અકબરપ્રશંસકો છે અને વિરોધીઓ પણ છે. ટેનીસનના Akbar's Dreamના વાચનથી કવિ નાનાલાલને એનાં આકર્ષણ જાગ્યાં અને તેમાં સ્વ. હાજીમહમદે એમને હોલ્ડનકૃત 'મુગલ બાદશાહો' વાંચવા આપી—મોગલ યુગની મોહિની જમાડી. અને પછી તો કવિએ મોગલ

યુગ પર મળી શકે તેટલાં પુસ્તકો વાંચી લીધાં.

કવિ નાનાલાલ અકબરશાહના ગુણસમુચ્ચયની પિછાન વાચકને કરાવવા માગે છે. એટલે એના જીવનના એક મહાન પ્રસંગની આસપાસ વસ્તુની સંકલના કરવાને બદલે લગભગ બધા જ મહત્ત્વના પ્રસંગો આલેખવાનું દુરસ્ત ધારે છે. પરિણામે અકબરશાહ દિલ્હીપતિ થાય છે તે પહેલાંનો પ્રસંગ— પાણીપતના મેદાનમાં માત્ર તેર વર્ષની ઉંમરે હેમુ પર ખાનખાનાની મદદથી મેળવેલા વિજયનો પ્રસંગ—એઓ વિષ્કંભકમાં યોજે છે. હુમાયુનો વારસો મેળવી લીધા પછી, જે વારસો મેળવવા એને યુદ્ધ કરવું પડયું હતું, ધીમે ધીમે એક પછી એક રાજ્ય એણે જીતી લીધા, અને તે પણ સતત ચાલુ રહેતા યુદ્ધના પરિણામે, એ સર્વ પ્રસંગો કવિ નાનાલાલ આ નાટકના બીજા એકવીસ પ્રવેશમાં નિરૂપે છે. અલબત્ત આ સર્વ પ્રવેશો યુદ્ધવિજયના જ છે એમ નથી. એમાંના કેટલાક નાનાલાલને પ્રિય એવી ભાવનાઓ-કામ વિરુદ્ધ પ્રેમની અને વિલાસ વિરુદ્ધ ઇન્દ્રિયનિગ્રહની મૂર્ત—કરે છે-તો કોઇ કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદ તો કોઈ એકલવાયા બાદશાહનું મનોમંથન નિરૂપે છે. કવિ નાનાલાલનો ઇતિહાસ-શોખ અકબરશાહના સમસ્ત ચારિત્ર્યને વસ્તુ બનાવે છે. અકબરશાહના મૃત્યુ પછી પણ એમની યશ-સુવાસ કેટલી હતી તે દર્શાવવા કાળવ્યતિક્રમનો અપયશ વહોરીને પણ કવિ 'પશ્ચિમના પડદાઓ' આલેખે છે. વસ્તુનું આવડું મોટું ફલક નાટકની દૃષ્ટિએ હિતાવહ નથી, પણ એમાં કવિની મહત્ત્વાકાંક્ષાનું અને ઇતિહાસ-નિરૂપણનું દર્શન વાચકને થાય છે. કવિની કલ્પનાને આટલી ઇતિહાસ-સીમામાં બંધાઇ રહેવું રુચતું નથી એથી કવિસહજ સ્વભાવથી એઓ દંતકથાઓ પર પણ આધાર રાખે છે.

'શાહાનશાહ અકબરશાહ'માં કવિનો હેતુ

કવિશ્રી ઈ. ૧૯૦૪માં : રાજકોટની રાજકુમાર કૉલેજમાં નીમાયા ત્યારે.

*

અકબરશાહની હૃદયઉદાત્તતા દર્શાવવાનો છે. પરિણામે અકબરશાહના દોષ બને એટલા ઓછા દર્શાવવા, ગુણ બને તેટલા સરસ રીતે રજૂ કરવા, દોષ ઉડાવી દેવાય તેમ હોય તો ઉડાવી દેવા, આ સર્વ કવિએ અકબરશાહના પાત્ર પરત્વે નથી કર્યું એમ કહી શકાય એમ નથી. 'અકબરશાહ'ના ઘણા પ્રવેશોમાં એમણે હકીકતમાં ફેરફાર કર્યો છે એટલે અહીં તો મુખ્ય મુખ્ય પ્રવેશના દૃષ્ટાન્તો જ આપી શકાય એમ છે. પ્રવેશ ચોથામાં આઝમખાનની વિષયવૃત્તિમાંથી બચવા રાણી રૂપમતીએ ઝેર પી લીધું, ઓચિંતા આવેલા અકબરે આઝમખાનને મારી નંખાવ્યો એ બધું કવિ અકબરની મહત્તા વર્ણવવા નિરૂપે છે. પણ માળવાના પ્રસંગમાં આઝમખાનને મારી મળેલી છે એ અનિતહાસિક બીના છે. પ્રવેશ છઠ્ઠામાં ચિતોડના યુદ્ધપ્રસંગે અકબરશાહ વચન ઉચ્ચારે છેઃ—

આનું નામ શૂરાઓનો સંગ્રામ
આજના તો ઇતિહાસના અક્ષરો.

અને પછી ચિતોડની ભસ્મ ચોળી અજ-

મેરીની યાત્રાએ જવાનો મનસૂબો સેવે છે. ચિતોડના વીરત્વથી 'અકબરશાહ'માં પ્રસન્ન થયેલા ઉદાર શાહનશાહ ઇતિહાસમાં ક્રૂર નિરૂપાયાં છે. ચિતોડનો એમણે સારી પેઠે ધ્વંસ કર્યો હતો એમ ઇતિહાસને દફતરે નોંધાયેલું છે. 'અનારકળી'ના પ્રવેશમાં પોતાને પ્રિય એવી ભાવના વ્યકત કરતાં કવિ અનારકળીને અન્યાય આપે છે. મીના બજાર પણ ખૂબ બચાવ માંગી લે એવી પ્રથા છે. અકબરની પ્રશસ્તિ કરવામાં એ નરઘાબાજદો બને છે, પ્રતાપની મૃત્યુયાત્રાએ હાજર હોય છે એવા દંતકથાઓ જેવા પ્રસંગો પણ ઝડપી લે છે. ટૂંકામાં આખા નાટકમાં અકબરશાહના પક્ષમાં ઐતિહાસિક હકીકતોને એટલી બધી ઘણીવાર મચડવામાં આવે છે કે શાહનશાહ અકબરશાહ એ શુદ્ધ ઐતિહાસિક પાત્ર બનવાને બદલે કવિ નાનાલાલે કલ્પેલા અકબરશાહ થાય છે, જાણે કવિ અકબરશાહને નવીન વ્યકિતત્વ આરોપવા મથે છે.

અકબરની ધર્મનીતિ ઉદાર હતી એમ ઇતિહાસ ઉચ્ચારે છે. ઇબાદતખાનામાં પૃથક્ પૃથક્ ધર્મના આચાર્યો ધર્મચર્ચા કરતા એ હકીકત છે. દીને ઇલાહી અકબરે સ્થાપ્યો તે પણ હકીકત છે. આ સર્વ હકીકતના જોરે કવિ અકબરશાહમાં સર્વસમન્વયની ભાવનાનું નવીન વ્યકિતત્વ આરોપે છે. એટલું જ નહિ, અકબરશાહે જે કાંઇ કર્યું તે સર્વસમન્વયને માટે એમ ઠસાવવા માંગે છે. હિંદુ રાજકુંવરીઓને અકબર પરણ્યો અને શાહજાદાઓને પરણાવ્યા એમાં કોમોના સમન્વયની ભાવના કવિ જુએ છે. પ્રતાપને જીતીને ચિતોડ સર કર્યું તેમાં આંતરરાષ્ટ્રીયતાની હાકલ કવિ સાંભળે છે. બેઉ કોમોના ચુનંદા પુરુષોને રાજ્યાધિકારે સ્થાપ્યાં તેમાં પણ એ સર્વ–સમન્વય જુએ છે. ખરી રીતે આ અકબરશાહનો શાણો સામ્રાજ્યવાદ હતો. ઉત્તરે કાશ્મીર, દક્ષિણે અહમદનગર, પૂર્વે બંગાળા અને પશ્ચિમે સિંધ કચ્છ સુધીનો પ્રદેશ જીતનાર, મૃત્યુ પહેલાંના પાંચ વર્ષો સુધી જાતે સવારીઓમાં જનાર અકબરમાં સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની જ પ્રબળ મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી. "આ વૃત્તિને જ જો લોક કલ્યાણકારક સર્વસમન્વય કહેવો હોય તો ઇતિહાસમાં નોંધાયેલાં દેશવિજેતાઓને રાષ્ટ્રીય સમન્વયીઓ કહેવા પડે."

પણ કવિને તો અકબરશાહમાં આ નવું વ્યકિતત્વ ઉમેરવું છે એટલે તેર વરસની ઉંમરે પણ અકબરશાહ

સુલહ–યે–કુલ ! સુલહ–યે–કુલ
સર્વ સમન્વય ! સર્વ કલ્યાણ ! (વિષ્કંભ)

ભાવના ઉચ્ચારે છે જે લગભગ દરેક પ્રવેશમાં ઉચ્ચાર પામે છે. અકબરશાહને આ ભાવના અનેક મંથનો પછી સાંપડી નથી. સત્તાની વૃદ્ધિ સામે શાહનશાહને દીને ઇલાહી જેવો સર્વસમન્વયવાદી ધર્મ સ્થાપવાની તેથી હિંમત પ્રગટે છે.

આ રીતે ઇતિહાસને બને એટલા વફાદાર રહી, ઇતિહાસવાચનના જોરે, એમણે અકબરશાહને નવીન વ્યકિતત્વ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ટૂંકામાં અકબરશાહ વિશેની પોતાની દષ્ટિ કવિએ કલાયુકત રીતે રજૂ કરી છે.

ભોજ રાજાનો ખંડ પણ લક્ષ્મીના મદથી મત્ત થઈ જાય છેઃ श्रीमदम् भोजखण्डन् ॥, રાજા ભોજ કવિપત્નીને એક લાખ રૂપિયા આપે છે. પત્ની પતિ પાસે હાજર કરે છે. ઉદારાત્મા કવિ એ પણ છૂટે હાથે વાવરી નાખે છે—આખું જીવન આવી જ નિર્ધન દશામાં વ્યતીત થાય છે. એ કદી ક્યાંય માગતો નથી અને અનન્ય ટેક–શ્રી સરસ્વતીના ગૌરવને અબાધિત રીતે જાળવે છે.

ગુજરાતે આવાં તો કેટલાંય રત્નો જગત સમક્ષ રજૂ કર્યાં છે. માત્ર સરસ્વતીના ઉપાસકોમાં જ મૂર્ધન્ય સ્થાન લેનારી વ્યક્તિઓમાં નરસિંહ મહેતો, મીરાંબાઇ, અખો અને દયારામ મધ્યકાલીન ગુજરાતનાં એવાં ગરવાં રત્નો થઈ ગયાં છે. પોતપોતાની ટેક જીવનના છેલ્લી પળ સુધી એમણે કદી છોડી નથી.

આ પ્રવાહ જમાનો પલટતા છતાંયે ગુજરાતને એ જ જોસથી પ્લાવિત કરતો રહ્યો છે. નવીન યુગના આરંભમાં પ્રાચીન લાટની ભૂમિ—આજના ગુજરાતની દક્ષિણ સીમાએ રહેલા સુરત જિલ્લાએ એક નરવીર આપ્યો. એ સારસ્વત કવિ નર્મદ. પ્રેમ—શૌર્યની એ સાક્ષાત્ મૂર્તિએ ઉજ્જવળ કરેલા ધોરી માર્ગ ઉપર સરળતાથી ધપતા ગુજરાની પુત્રોમાં આ નવા યુગમાં થયેલા વીર અને ટેકીલા નરોમાં એ નામ સૌનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યાં–તે કવિવર્ય નાનાલાલ દલપતરામ અને મહાત્મા ગાંધીજી.

આમાંના કવિવર નાનાલાલ આ ચાલુ વર્ષના આરંભમાં જ અક્ષરધામવાસી થયા છે. પ્રેમભક્તિનાં અનેકવિધ ગાન અને થનગનાટ રજૂ કરનાર આ ટેકીલો કવિ ગુજરાતનું જ નહિ, સમગ્ર ભારતવર્ષનું એક વિરલ રત્ન થઈ ગયો છે.

ગુજરાતની સીમા જેમ જેમ એના પ્રાચીન સ્થાનમાંથી દક્ષિણ અને દક્ષિણ તરફ વધતી ચાલી તેની સાથે જ તે જ રીતે એ સ્થાનની પ્રજા પણ દક્ષિણ અને દક્ષિણ તરફ આવવા લાગી. શ્રીમાળી અને પોરવાડ વણિકો આજના ગુજરાતની હદમાં ઊતર્યા તે સાથે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો પણ આવ્યા અને કાઠિયાવાડમાં ઠર્યો. શ્રીમાલના શ્રીમાળી કવિ માઘને ભુલાવે તેવો એ જ જ્ઞાતિનો બીજો "માઘ" સરસ્વતીની અભિનવ અને અજોડ ઉપાસના સાધી અનેક કાવ્યરત્ન અર્પી ગયો. એ તો અજોડ જ કાર્ય થયું. પણ અજોડ રાજવીઓ અને રાજકુમારો શિષ્ય હોવા છતાં, હાથ જોડવાની તો વાત એક બાજૂ રહી પણ દિલથી એવાઓની મદદની ઇચ્છા નથી કરી, એ તો માઘ પછી ઈતિહાસમાં અમર રહે તેવું બીજું અદ્દભુત કાર્ય છે. છેલ્લાં વીસ વર્ષથી લીધેલો ટેક અવસાનની છેલ્લી ઘડી સુધી અશુનમ જ રહ્યો—અને છતાં માધુર્ય, ગૌરવાન્વિત અતિથિસત્કાર અને સમાન ભાવની અમી—નજર એ અણીની પળ સુધી એવાં ને એવાં રહ્યાં હતાં.

ગુજરાતી ભાષાના લલિત સાહિત્યને જગત્સાહિત્યની હરોળમાં મૂકવાની એમની પ્રતિજ્ઞા અનન્ય જ બની રહી છે. યુરોપીય સાહિત્યે મુક્તબંધ શૈલીએ વિસ્તારેલી કાવ્યશૈલીને જોમ આપનારી કવિએ પોતે પ્રયોજેલી અપદ્યાગદ્ય કાવ્યશૈલી, પ્રાચીન છંદોના પૂર્ણ પ્રભુત્વને મૂર્ત કરવાની અસામાન્ય શક્તિ છતાયે, એમના ટેક જેટલી જ અનન્ય ટેકવાળી રહી છે—આજ સુધી તો એ અનન્ય શૈલીનું એ કાવ્યથી અનન્યત્વ જ રહ્યું છે. ટેકીલાની ટેકને વળી બીજું વટાવનાર કોણ ઉત્પન્ન થઈ શકે? સુરસિંહજીએ 'કલાપી' ઉપનામ ભલે રાખ્યું, પણ કવિ 'કાંત' તો કવિવર નાનાલાલને જ સાચો "કલાકલાપ-યુક્ત" ગણી સુરતના વાડીના મીઠા મોરલા" સંબોધનની સાર્થકતા અનુભવી હતી—આપણે પણ ગાઇએ કે—

"સુરતાની વાડીનો મીઠો મોરલો"—
કળા કરીને થનગન થનમન નાચતો,
હૃદય-તાર-ઝંકાર મધુર વિસ્તારતો.
પ્રેમ ભક્તિનાં પૂર વહવતો એ ગયો,
રસિક હૃદયનો વિનિમય સંતત સાધતો—
"સુરતાની વાડીનો મોંઘો મોરલો."

કવિ શ્રીની

અખંડ તપશ્ચર્યા

શ્રી. જ્યોત્સ્નાબહેન શુકલ

*

"ત્યારે તમને 'ઉષા' ન ગમી એમ ને?" એક મિત્રે પૂછ્યું.

" ના ના. 'ઉષા' ન ગમી એમ તો કેમ કહી શકું? ખરું કહું તો તો હજી મેં 'ઉષા' પૂરી વાંચી જ નથી." મેં ઉત્તર વાળ્યો.

"હું પણ એ જ કહું છું. 'ઉષા' અધૂરી મૂકીને તમે 'ઇન્દુકુમાર' વાંચવા માંડ્યું એ અમસ્તું જ? હા. પણ તમે તો તે નેપાળી જોબન પર મોહી પડ્યાં હશો ખરું ને?"

વાત એમ હતી કે, કવિશ્રીનાં કેટલાંક પુસ્તકો એક મિત્રે ભેટ મોકલ્યાં હતાં. 'મેઘદૂત' વાંચ્યા પછી મેં 'ઉષા' વાંચવા માટે લીધેલી અને તે અધૂરી મૂકીને 'ઇન્દુકુમાર' વાંચવા માંડેલું. એ દિવસોમાં ઘર ઘરમાં તો કોણ જાણે પણ યુવાનોને હૈયે હૈયે 'ઉષા' રમી રહી હતી એટલે એ મિત્રે આવો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો.

કવિશ્રીનું કયું પુસ્તક ગમે છે ને કયું નથી ગમતું, એ એકદમ કહેવું મુશ્કેલ પડે. 'જયા-જયન્ત' મારું, પ્રિય પુસ્તક છે, અને જયા જેવું સ્ત્રીપાત્ર ગુજરાતી સાહિત્યમાં હજી સુધી બીજું સર્જાયું નથી એમ હું માનું છું. પણ એથી કંઈ બીજાનું મહત્ત્વ ઘટી નથી જતું. એમનું ગમે એ પુસ્તક લઈને ગમે ત્યાંથી, વાંચવાનું શરૂ કરો, તોયે ક્યાંક લગ્ન ને પ્રેમનો ઉચ્ચ આદર્શ, ક્યાંક સંસારનું અવનનું રહસ્ય, ક્યાંક ધર્મ ને સંસ્કૃતિ, ક્યાંક રસનાં અભી-વર્ષણ અને ક્યાંક દિલદઝાડતી જ્વાળાઓ, ક્યાંક વિલાસ ને ક્યાંક ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, ક્યાંક રસનિર્ઝરતી કવિતા, ક્યાંક રાજપૂતયુગનું સ્મરણ કરાવે એવું વીરત્વ, એમ કૈં ને કૈં એવું મળી આવે કે એ વાંચવામાં બીજું બધું ય ભૂલી જવાય. આ લખવાની શરૂઆત કરવા પહેલાં મેં 'ઇન્દુકુમાર' શોધ્યું, પણ તેને બદલે 'મણિ મહોત્સવના સાહિત્યભોજ' હાથમાં આવ્યું. અમસ્તું જ એક પાનું ખોલ્યું તો એમાં કવિશ્રી કવિઓના અને કલાકારોના ધર્મનું સૂચન કરતાં કહે છેઃ

'ત્યારે કવિનો ને કલાકારનો ધર્મ શો? આ દેશમાં ને પરદેશમાં આજ દેવાની કબરો થઈ છે ને દિલની ચિતાઓ ભડભડે છે. લલિતાઓ ને કુમુદો અને કલાપીઓ ને સરસ્વતીચંદ્રો તલસે છે ને તરફડે છે. એ ભાંગેલાં હૈયાં સાંધવાં અને આત્માની ઔષધીઓ ભાખવી એ પણ કવિધર્મ જ ગણાય છે × × આનંદ ને ઉલ્લાસના અમૃતઘુંટ પાવા, પ્રેરણાની પાંખો પ્રકટાવવી, દીવામાં તેલ પૂરવું ને વાટ સંકોરી પ્રજ્જ્વલિત કરવી, ચેતનશૂન્યને ચેતન દેવાં ને પથ્થરને પીગળાવી રસાર્દ્ર કરવા એ કવિનો વિશેષ ધર્મ છે.'

વળી 'રાજર્ષિ ભરત'નું એકાદ પાનું ઉથલાવું છું, તો યુદ્ધે ચડતા સૈન્યને ભરત પૌરવકુળની યુદ્ધનીતિનો ઉપદેશ આપતા કહે છેઃ

" રણસંગ્રામ પણ પ્રજાજીવન છે,
પૃથ્વીની પ્રજા પ્રજાઓની
પુણ્યપાપની સામુદ્રધુનીઓ છે."

*

" ને એક મારો સંયમાદેશ છે,
પાળો છો તેમ પાળતા રહેજો,
મુલક મુલકમાં વિચરો ત્યાં ત્યાં
રાજલક્ષ્મીને અડચે હાથ દાઝશે
પ્રજાલક્ષ્મીને અડચે હાથ કાપીશ."

આવું છે. શામાંથી કયું રત્ન લાધશે એ ન કહી શકાય. એટલે 'ઉષા' ગમી કે ન ગમી, અથવા 'ઇન્દુકુમાર' વધારે ગમ્યું કે ઓછું ગમ્યું એ પ્રશ્નનો ઉત્તર દેવો અશક્ય નહિ તો મુશ્કેલ તો છે જ. અને એ મિત્રનું પેલું અનુમાન તો સાચું હતું. નેપાળી જોગણ મને ખૂબ ગમી ગઇ હતી. 'જયા-જયન્ત'માં જયા ડુંગરો ચઢવાની ને અંધારાં ઉલેચવાની વાતો કરતી પ્રવેશ કરે છે ને આપણું ચિત્ત આકર્ષી લે છે તેવું જ આ જોગણ પણ કરે છે.

જયાની સાહેલી પૂછે છે:

" જયા બા ! સહુ જિતાય, પણ મન જિતાતું હશે ? "

જયા કહે છે:

" વાયું બાંધવો ને મન જીતવું સરખાં,
પણ યોગીજનોને ઉભય સુલભ."

દૈત્યોને જીતીને આવેલા જયન્તને, અમરાવતીને ભયમુક્ત કરીને દેવદેવેન્દ્રનું વરદાન લઇને આવેલા જયન્તને જયા સત્કારવા જાય છે, પણ જયન્ત લગ્નની માગણી કરે છે ત્યારે એ કહે છે:

" દેહના વિલાસને હજી વાર છે,
ધારણ કર તારું ધનુષ્ય,
બહુ જીતવાનું બાકી છે હજી;
દિલમાંના દૈત્યોને જીત
દેવોને વસાવ દુનિયામાં
ને બનાવ અવનીને અમરાવતી. "

અદ્ભુત બાળા છે નહીં ? નેપાળી જોગણનો પ્રવેશ પણ આમ જ હૈયું હલમલાવી મૂકે છે. બાર બાર માસનું બ્રહ્મચર્યવ્રત લઇ એકાન્તસેવન કરતા ઇન્દુકુમારને કાન્તિનું સ્મરણ અસ્વસ્થ બનાવે છે ને એ સ્નેહજીવનની દીક્ષા લેતાં ગાય છે:

" મહા કેલાબ્ધિમાં અતુલ સુમના
ઓઘ શમશે;
સમાધિમાં તારી સખિ !
મુજ રસેન્દુ ય તપશે. "

ત્યારે નેપાળી જોગણ પ્રવેશ કરે છે ને કહે છે:

" યુવરાજ વીસરશો મા,
આત્માએ કોને કોને કોલ દીધા છે ?
ભગિનીને, દેશભગિનીઓને,
બાન્ધવને, મનુ-બાન્ધવને,
પિતાને, પિતાઓના પરમપિતાને,
સ્નેહીને, સંસારને, દેશને, માનવજાતિને,
કોનું કોનું મહાઋણ ખડું છે ?

કુટુંબ પરિવારનું, લોક લોકનું, પ્રજાનું, દેશનું, સમસ્ત માનવજાતનું કલ્યાણ સાધવાનું છે ત્યાં એક વ્યક્તિની સમાધિ કેમ સાધી શકાય ? સંસાર હોય કે સંન્યસ્ત હોય, ગૃહસ્થાશ્રમ હોય કે યોગાશ્રમ હોય જે હોય તે લોક-કલ્યાણને માટે હોવું જોઇએ એમ આ રીતે કવિશ્રી સૂચવે છે. જુઓને, ઇન્દુકુમાર પૂછે છે:

" આદેશ આપો, દેવી !
ડાળે ડાળે કળીઓનાં લુમખાં,
ને કળી કળીમાં વસન્ત પ્રગટે
ત્યાં વિલાસ છે કે વૈરાગ્ય ? "

અને જોગણ કહે છે:

" રાજપ્રકૃતિની ચાખડીએ ચડનારને
નથી વિલાસ-સ્વાર્થ માટેની નવરાશ,
કે નથી વિરક્તિ માટેની અશ્રદ્ધા કે
અવગણના."

"રક્ષા, ચારણ, દોહન, મન્થન અનેક શ્રમવિધિ સાધી સાધી જીવન પોષવાં ને પ્રફુલ્લવાં એ રાજયોગ જ ઘટે છે."

આમ કવિના શબ્દે શબ્દે આર્યસંસ્કૃતિના ઊંડાં રહસ્યો ઊકલે છે. લગ્ન, પ્રેમ, સંસાર, પ્રજનન, શિક્ષણ, કલા, રાજનીતિ, યુદ્ધ, પ્રજાપાલન એકે એક બાબતમાં આર્યસંસ્કૃતિના ઉચ્ચતમ આદર્શોનું દર્શન થાય છે. અને નેપાલી જેમણને મુખે દેશનું યે કેવું ભવ્ય દર્શન કરાવે છે? કહે છે.

" ભૂમિશ્રેષ્ઠ ભારત
પશ્ચિમના પાયા માંડનાર,
વૃદ્ધ મહાવીર ગ્રીસ ને રોમનાં
બારતે પારણાં હીંચોળ્યાં હતાં.

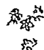
*

જગતના મહાધર્મોની ધાત્રી
પૃથ્વીના તત્ત્વજ્ઞાનની જનની,
પ્રેમશૌર્યના રણશીંગડા સરીખડી,
ગગનભેદી કવિતા ગાતી
વેદોચ્ચારિણી યશસ્વિની અંબા
ભારતમાતા બીજી નથી અવની ઉપર.
એના વિજયટંકાર રક્તરંગી નથી.
દેહના નહીં પણ દૈવી છે,
આત્માની પરમશાન્તિના છે.
જડના નથી, ચેતનના છે,
યુગ યુગથી લૂંટાય તોય શણગારવતી,
સૈકે સૈકે ધવાય તોય સજીવન,
નક્ષત્રમાલાની પરંપરા સમી
તેના ધર્મોધ્ધારકોની પરંપરા
બીજું આકાશ હોય તો તેમાં દાખવાય."

ભગવાં એટલે જ સંન્યાસ નહિ, દેવદર્શન એટલે જ ભક્તિ નહિ, સમાધિ એટલે જ તપશ્ચર્યા નહીં. પણ એવા કશાંયે બાહ્ય આડંબર વિના મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ ખીલવવા માટે, કરમાતાં ફૂલોને પ્રફુલ્લ બનાવવા માટે, ભડભડ બળતા સંસાર પર અમૃતસિંચન કરવા માટે કવિશ્રીએ અખંડ તપશ્ચર્યા કરી; પોતે કરી એટલું જ નહીં પણ આ મહાકવિ જેમને

કવિવર ન્હાનાલાલને પુણ્યાંજલિ

કવિવરે ન્હાનલે, અવગણ્યાં દુઃખને
સખ્ય ને સૌખ્ય, સંસારઃ માણ્યાં !
ધર્મપત્ની સહિત ગુર્જરીમાં ઘૂમ્યાં !
દમ્પતી દેવસમ, પુનિત નીવડયાં !

નયન, વદને કરે; ચરણથી અનુસર્યો
સંત-સંજીવનને, ચરિત ઉજળે !
લગ્નસ્નેહોત્સવે, લાડિલાં લહેરતાં-
સાભ્રમતી, રાજનગરે જ હિન્દે !

ક્રાંતદ્રષ્ટા કવિ ! નવયુગે, નીરખતો !
મન—હૃદય દેશનાં તું, જગવતો !
જીવનભર જાગ્રતિ, વિજયડંકે, ધરી,
બૃહદ્ ગુજરાત, સંગીત ગજવતો !

મંગલોત્સવ મહામૃત્યુનો ઉજવિયેઃ
સ્નેહઃ આનન્દઃ સૌન્દર્યઃ ઝીલિયે !
આંસુ સાર્યાં લુછ્યાં નહિ વિરલ વ્યક્તિયે !
પુણ્યની અંજલિ ત્યાં જ ધરિયે !

લલિત

" અપવિત્રો પવિત્રો વા
આ કાવ્યે રસ હોય જે,
ત્હારા આદર્શસ્થઅગ્નિના,
પુણ્યે તે પરિશુદ્ધજે."

તથા

" પૃથ્વી વિષે કાંઇ પુરાણ કાળથી
આર્યોની કીર્તિ પ્રસરી કુલશ્રી શી;
જગતયશસ્વી, સખિ ! આર્યલક્ષ્મી તું,
પ્રાચીન આર્યત્વની કીર્તિમૂર્તિ તું."

એવું કહે છે એવાં સાધ્વી શ્રી માણેકબાઇના સાહચર્યમાં એ તપશ્ચર્યા કરી અને આપણને અણમોલ સાહિત્યધન આપ્યું.

માનવજીવન એમને અમૂલ્ય લાગે છે. એ જીવન વેડફાઇ જતાં જોઇને એમને પારાવાર દુઃખ થાય છે. માનવીની પશુના જોઇને એમને ભારે આઘાત લાગે છે. જિંદગી એટલે એમને મન 'કલ્યાણયાત્રા' છે, અને એટલે જ પોતાના આદર્શ ને પોતાની ભાવના એઓ જુદાંજુદાં પાત્ર રૂપે વ્યક્ત કરે છે.

જયા શું કરે છે ? જગતના વૈભવોથી, દેહના સૌન્દર્યથી કે વસ્ત્રાભૂષણથી એ સંતોષાતી નથી. જન્મતિથિ જેવા દિવસે એ તાપસીનો વેષ સજે છે અને 'જિંદગી એટલે શું !' એવા ગહન ચિંતનમાં ડૂબે છે. જયન્ત પર એને ઉત્કટ પ્રેમ છે અને છતાં કહે છે '*દેહના વિલાસને હજી વાર છે.*' એ મહત્ત્વાકાંક્ષી છે. એની નિર્મળ ભાવના ને પ્રકાશ માટેની એની વાંચ્છના ને શ્રદ્ધા જોઇને પળવાર આપણે થંભી જઇએ છીએ. જગતનું ઝેરી વાતાવરણ એને સ્પર્શી જ શકતું નથી. એ કહે છેઃ "સૌન્દર્ય શોભે છે શીલથી ને યૌવન શોભે છે સંયમ વડે." માનવજાતની અવનતિ, પૃથ્વીમાં પ્રસરી રહેલી પશુતાથી એનું હૃદય ભડકે બળે છે. કહે છેઃ

" સૌન્દર્યના શિકાર વધવા માંડ્યા છે હવે."

કેટકેટલી પવિત્ર કન્યાઓ પાપી પુરુષોને હાથે લૂંટાતી હશે, કેટકેટલા રાવણો સીતા-લક્ષ્મીનાં હરણ કરતા હશે, એ વિચારે એનું હૈયું વલોવાઇ જાય છે અને કહે છેઃ

" દિલમાં મારે લ્હાય, દુનિયા તેમાં પરજળે,
એ અગ્નિ હોલાય એવું જયન્ત ! વર્ષજે."

માનવી જીવનની પશુના જોઇને આવા અગ્નિએ કવિશ્રીના હૈયાને પણ દઝાડ્યું હશે ! *અરે રે ! એ કલ્પના પણ કેવી ભયંકર છે !* ગુજરાતી સાહિત્યને અને ગુજરાતની જનતાને જેમણે સતત રસપાન કરાવ્યું, ટીપે ટીપે નહિ પણ ખોબલે ખોબલે અમૃત છાંટ્યું, એમને યે જયાની જેમ " દિલમાં મારે લ્હાય " એવું થયું હશે એમ !

" જ્વાલામુખી શું સળગે સુધાકરે ! "

એ પણ કવિશ્રીનું જ ચરણ છે. આ વિચાર હૈયું વલોવી નાંખે છે. પણ એમ તો ગાંધીજીના હૈયામાં ક્યાં લાવા નથી ઊકળતો ? ઋષિઓ, તપસ્વીઓ, મહાત્માઓ કોઇ ને કોઇ રીતે જીવનની ધૂપસળી સળગાવે છે અને એની સુવાસથી ગંદકી દૂર કરીને વાતાવરણને સુવાસિત અને પ્રફુલ્લ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

કવિશ્રી નથી, પણ એમની તપશ્ચર્યાનાં ફળરૂપે મળેલી એમની સાહિત્યકૃતિઓની સુવાસ અને કવિશ્રીના જીવનની સુવાસ ગુજરાત ભૂલી શકે એમ નથી. એમનું સાહિત્ય સમજવાનો અને જીવનમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન થાય તો સંસાર સુસંસ્કૃત થાય અને મહેકી રહે એવી મને શ્રદ્ધા છે.

કવિ ન્હાનાલાલની સૂરતને માટે સદાય મીઠી નજર રહેતી. ક્યાં તો "જયા-જયંત." એને આરે સાંપડ્યું તેથી હોય, યા તો કદાચ વર્ષો પર નર્મદની છબીનું અનાવરણ કરતાં નગીનચંદ હોલમાં કવિએ કહ્યું હતું તેમ દલપતપુત્ર નર્મદનો ભત્રીજો છે એવી ભાવનાને લીધે હોય. કારણ ગમે તે હોય, પણ સૂરત પર નજર એમની સદાય મીઠી રહેતી તેની કોઇથી ના કહેવાય તેમ નથી.

*

અને ન્હાનાલાલના રાસની મીઠાશ ક્યાં આપણે ઓછી માણી છે? મેળાવડામાં ને લગ્નમંડપમાં એના જ ગરબા ગવાતા, ભાલણ. મીરાં ને નરસિંહ, દયારામ પછી એકસરખો રસ, નવીનતા ને આકર્ષણ એના ગરબા સિવાય કોઇના ગરબાએ આપ્યા નથી.

કહેવત છે કે 'આપકી કુસકી ઔર પરાઇ લાપસી' તેમ કવિને માટે આપણે કર્યું છે. એમનો કનક મહોત્સવ કે હીરક મહોત્સવ ઊજવ્યો તે ખરું, પણ એટલું તો ઘણાયને માટે થાય છે. સંસ્કૃતમાં એક શ્લોક છે કે બીજી આંગળી પર કોનું નામ ગણાવવું તે ન સમજાયું એટલે તેને અનામિકા કહી. આપણે આધુનિક કવિમાં ન્હાનાલાલની સાથે મૂકી શકીએ એવું નામ કોઇનું જોયામાં કે જાણ્યામાં નથી. ને છતાંય તેની કદર થવી જોઇએ તેના પ્રમાણમાં ઓછી થઇ, કારણ કે એમને વાડો બાંધતા આવડતો નહોતો. સ્વભાવે કંઇક તીખા પણ ખરા. નર્મદના વંશજ એટલે લાગે તેવું કહી દે. મનમેળ ન હોય ત્યાં તે મેળ ને જ બતાવે. પ્રેમભક્તિ એ એમના મંધોનું સામાન્ય નામ હતું. પ્રેમભક્તિ એટલે મીઠાશ-તીખાશ ને!

*

કવિશ્રી નરસિંહરાવ ને કવિશ્રી ન્હાનાલાલ સાહિત્યસમરાંગણના સદાયના લડવૈયા. છતાંય

કવિવર નાનાલાલ ઇ. ૧૮૯૫માં મુંબાઇ એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે.

પાંચજન્યની ભવ્યતા

લેખિકાઃ

શ્રી. જયમનગૌરી પાઠકજી

*

સત્યભામી નરસિંહરાવે મુંબઇની સાહિત્ય પરિષદમાં જનતાને કહ્યું હતું કે "જયા જયંત તો તમે વાંચ્યું હશે; ન વાંચ્યું હોય તો શરમ છે." આવા સમર્થ વિવેચક, આવું સુંદર પ્રમાણપત્ર આપે તે જોતાં ન્હાનાલાલ અને તેમની કૃતિ સાથે નરસિંહરાવ અને તેમના વિવેચનને પણ સહજ માથું નમી પડે તેવું છે.

*

'આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ'માં કવિશ્રી ન્હાનાલાલના "મ્હારા કેસરભીના કંથ" માટે બળવંતરાય ઠાકોરે લખ્યું છેઃ—

'આવાં સર્વાંગ સમ્પૂર્ણ ગીત ગુજરાતીમાં બહુ ઓછાં છે. ભાષા, સ્વરવ્યંજન, યોજના, પ્રાસ, લય અને વિરામ, તાલ અને સુરાવલિ, વાચ્યાર્થ અને સાથે સાથે આવતાં ઘેરા સૂચનો:

કોઈ પણ અંગ તપાસો, ધારીને તપાસજો, ક્યાંય ખામી બતાવી શકશો ?'

અને બળવંતરાય ઠાકોરના કવિ ન્હાનાલાલ વિશે, આ આટલા બોલ એટલે શું તે, જે જાણે છે તે જાણે છે. કવિશ્રી પોતાની ડોલનશૈલી માટે કહે છે કે 'હું શોધવા ગયો મહાછંદ ને નાગર્યો ડોલનશૈલીના શબ્દમંડલમાં. એ મહાછંદ નથી એટલી એની હાર છે; એનાથી વધારે રસવાહી મહાછંદ શોધાશે ત્યાર એ હારશે, એટલી એની જીત છે. ડોલનશૈલી એટલે આ યુગની હારજીતની જીવનમૂર્તિ. તેજછાયાના સંક્રાતિયુગની શારદદેવીની સંધ્યાઆર્તિ.

*

એમની શૈલી, એમનો શબ્દભંડોળ, એમના શબ્દભાર કંઈ જુદી જ કોટિના હતા. એમના કંઠમાં વાંસળીની મીઠાશ નહોતી પણ પાંચજન્યની ભવ્યતા હતી. એમનાં કાવ્યો કે નાટકો જ નહીં, એમનાં ગ્રન્થો જ નહીં, પણ એમનાં ભાષણો પણ પાંચજન્ય વાગી રહે ને તેનો નાદ વાતાવરણમાં ઘૂમે તેમ સભામંડળ છોડી ગયા પછી પણ, જનતાના કાનમાં ઘૂમતાં.

કવિશ્રીને એમના રહેઠાણે, મુંબઈનાં એમના કનકોત્સવ પહેલાં, શ્રી. ચંદ્રશંકર પંડ્યા સાથે અમે મળવા ગયાં ત્યારે કવિની તબીયત ઠીક નહોતી, પણ પથારીની બન્ને બાજુએ ચોપડીઓના ઢગ હતા. બારણામાં જ હું જરા થંભી. કવિ કહે 'ચન્દ્રશંકર, મહેમાનને બારણામાં જ ઊભા રાખશો?' મેં જવાબ આપ્યોઃ "કવિરાજના ગઢને જોતી હતી" કવિ કહેઃ 'કેમ, ગઢ કેવો છે?' મેં કહ્યુંઃ "કોઈ તોડી કે જીતી ન શકે તેવો." પછી તો અમે દોઢ-બે કલાક બેઠાં. તેમાં મને એટલું સમજાયું કે કવિશ્રી કાલિદાસના ઘેલા છે. કાલિદાસનું નામ લે ને હાથ જોડે. એને માટે માન, કે એવો કોઈ શબ્દ પૂરતો નથી; માત્ર ઘેલા છે એટલું જ કહી શકાય. એમણે 'શકુન્તલાનું સંભારણું' લખ્યું છે એ તો સર્વને જાણીતું છે. પણ 'મેઘદૂત'માંનો એક જ શબ્દ તદ્દન સામાન્ય વપરાશનો છતાં યક્ષના મુખમાં કવિ કાલિદાસે મૂકેલો તેને એક સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાનનો વિષય બનાવી ને તેમાંથી દાંપત્યધર્મની મહાન ભાવના 'મારું' અને 'તારું' નહીં, પણ 'આપણું' અને 'અમારું' એવી દ્વૈતાદ્વૈતની ભાવના એમણે તારવી કાઢી એ એમની કાલિદાસ-ઘેલછાનો પુરાવો છે.

*

પછી અનેકવાર સામે મળ્યાં. તેમાં એક પ્રસંગે મને એમણે પૂછ્યું કે 'તમારે સ્ત્રીઓને માટે હું શું કરું?' મેં એમને જૂના ગરબાના ઢાળ નવા સ્વરૂપે ગુજરાતની બહેનોને આપવા વિનંતી કરી, ને એમણે તે કબૂલી પણ ખરી, પણ એ બધું મનનું મનમાં જ રહ્યું.

*

શ્રી માણેકબહેનનો પરિચય મુંબઈમાં થયો હતો; અને સુરતમાં કનકોત્સવ પ્રસંગે અમારે ત્યાં જ એ દંપતી હતાં, એટલે ઘણો સારો લાભ મળ્યો. એમની સરલતા, સહજ ઉદારતા, સદાયની સાદાઈ, ઘેર લગ્નપ્રસંગ હોય તો યે એ કવિની સાથે ભાષણમાં જતાં તેનાં જ કપડાં એમણે સદાય પહેર્યાં છે. વર્ષોનાં આવા ઓતપ્રોત જીવનને જૂજવાં પાડતાં કાળને કેમ કંપારી નહીં આવી હોય? ના, પણ કાળ ભગવાન છે. જીવ હરી લે છે, જીવન જૂજવા નથી કરતો.

અંતે કવિના આત્માને પ્રભુ શાંતિ આપે એજ પ્રાર્થના.*

* સુરત નર્મદ સાહિત્ય સભાના ઉપક્રમે યોજાયેલી સભામાં આપેલી અંજલિ

કવિના સર્જનના

પ્રધાન સૂર

સૌ. સુસ્મિતાબહેન મેઢ

*

છે તેથી પરમર્થિયુંય જગતને ઊંચે ચઢાવવાનો રા. ગોવર્ધનરામનો ઉદ્દેશ કવિ ન્હાનાલાલનાં સર્જન પાછળ પણ રહેલો જણાય છે. પરંતુ નિસર્ગસિદ્ધ ભાવનાવિહારી કવિનાં સર્જન પણ એટલાં જ કલ્પનાશીલ અને વ્યોમવિહારી છે.

તેમનું સર્વ સાહિત્ય તેમણે ધારણ કરેલા તખલ્લુસ પ્રમાણે પ્રેમ અને ભક્તિનું છે. રસ પરત્વે જેમ ભવભૂતિએ **एको रसः करुण एव** કહ્યું છે તેમ કવિના સર્જનપરત્વે પણ કહી શકાય કે કવિના કોઇ પણ સાહિત્ય–પ્રકારનો પ્રધાનસૂર પ્રેમ અને ભક્તિ જ 'એક રૂપે અનંત ભાસે' છે.

'પ્રેમકુંજ'માં કવિ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કેઃ 'પ્રેમની પુનઃસ્થાપનાની કવિતા જગત આજ માગે છે.' વળી 'ઉષા'માં પૂછે છે કે 'કરવી સુણવી ગમે ન કોને રસની કે રસિકાની વાતડી.' તેથી આ સહુને ગમતી વાત કવિએ કથી છે. પણ તે તો સનાતન કાળથી કવિઓ કરતા જ આવ્યા છે 'નરનારીના જોડલાં તેના દિલની દોરી એક' એ દોરી કેવી છે? શેની છે? વગેરે સુજનજૂનાં પ્રશ્નો ઉપર તો અનેક અનેક કવિઓએ કલમ ચલાવી છે. તેમાં ન્હાનાલાલે નવું શું કર્યું, એમ સ્વાભાવિક જ લાગે. પણ ના, અત્યારસુધી નહિ કથેલા એવા પ્રેમજીવનની કથા કવિએ આલેખી છે. એમનો શૃંગાર સંયોગ કે વિપ્રલંભશૃંગારથી પર છે. કવિ પોતે જ કહે છે તેમ તેઓ 'વસંત' એટલે નવસર્જનનાં કવિ છે; અને આ નવસર્જન માટે એમને શ્રદ્ધા છે લગ્નસ્નેહમાં.

કવિના પ્રેમસંદેશને સ્નેહલગ્ન અને લગ્નસ્નેહ એ બે પ્રકારમાં વહેંચી શકાય. તેમનાં લગભગ દરેક પુસ્તકનો મુખ્ય વિષય સ્નેહલગ્ન જ છે. સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં અત્યારસુધી કોઇ નાયિકાએ સ્નેહલગ્ન નહોતું કર્યું; ત્યારે કવિની જયા, ઉષા, વગેરે સર્વ નાયિકા સ્નેહલગ્નથી જ વરે છે. ગોવર્ધનરામે દેહલગ્ન અને સ્નેહલગ્નના પ્રશ્નને ચર્ચ્યો ખરો, પણ તે પ્રશ્નને પોતાના નાયકનાયિકાના જીવનમાં શ્વાસોશ્ચ્છવાસની પેઠે સ્વાભાવિક કરી મૂકનાર તો કવિ જ. આપણા યુવાનો સંવનન વિષે પૂર્વ–પશ્ચિમનું સાહિત્ય વાંચતા અને તેવું જીવન જીવવાના સ્વપ્ન સેવતા. આવા સ્વપ્નદ્રષ્ટાઓના શિરોમણિ કવિએ સંવનન અને સ્નેહલગ્નની કથા એમના કલ્પના પ્રદેશના મનોરમ રમણ રમણીના સુંદર ચિત્રોદ્વારા ગુજરાતને આપી છે, અને આજ તેમની યુવાનોમાં લોકપ્રિયતા અને લખાણોના આકર્ષણનું મધ્યબિન્દુ છે. કવિના રસરાજ્યમાં તો અખંડ ઉષા અને શાશ્વત વસંત વિલસે છે. જે પ્રેમ અને ઉલ્લાસ આપણા જીવનમાં નથી તેની ઝાંખી કવિ કરાવે છે.

કૌમાર કરતાં ગૃહજીવનને જ તેઓ વધુ મંગલમય માને છે. 'રૂપ દીધું, રસ દીધ, રસિક ન દીધ, વિધિ તુજ શી ક્રૂરતા!' જેવી પંક્તિઓમાં ગૃહજીવનનો જ સત્કાર દેખાય છે. પરંતુ ગૃહજીવન સ્નેહલગ્નના પાયા ઉપર જ રચાયું હોવું જોઇએ એમ તેઓ દૃઢપણે માને છે. 'નિત્ય વિજોગણ હું રસજોગણ, એ વરથી ભલું ના પરવું' એવી વિષમ સ્થિતિ ફેડવા માટે જ કવિએ ગાયું છે કે 'સંચ્યું સહુ તમારું ભદ્ર જ સ્નેહલગ્ને.' 'સંતાનનાં સ્નેહને ઉછેરજો, વાળજો, પરિશુદ્ધજો પણ ઉચ્છેદશો મા.' એ જ કવિનું જગતને ઉદ્બોધન છે.

આ સંવનન અને સ્નેહલગ્નની હિમાયત કરવા છતાં એમને શ્રદ્ધા તો છે લગ્નસ્નેહમાં જ. કવિની 'સૌભાગ્યવતી'માં એમનો ગૃહિણી-નો આદર્શ વ્યક્ત થાય છે. અતિથિને આદ-

રતી, કુટુંબવત્સલ, અને ક્ષમયાધરિત્રી સરખી એમની ગૃહિણી છે.

લગ્નસ્નેહને તેમણે વિશ્વપ્રેમના પગથિયારૂપ માન્યો છે. આ સ્નેહ તે સામાન્ય નહિ, પણ આત્મલગ્નમાં પરિણમતો પ્રેમ. માટે જ કવિએ 'પરણવું એટલે પ્રભુતામાં પગલાં માંડવાં.' કહ્યું છે ને? તેમને મતે 'લગ્નસ્નેહનો વિશ્વક્રમમાં હેતુ એ જ છે કે, જગતમાં દિવ્યતા ઉગાડી તેનાં રસકુસુમો સ્વર્ગમાં લઇ જવાં.' વળી યતાત્માઓ માટે તો કવિનો આદેશ છે કે 'જ્યાં જ્યાં આત્મા ત્યાં ત્યાં શરીર નથી એવું બ્રહ્માંડમીમાંસાનું ન્યાયસૂત્ર;' અને આવા યતાત્માઓનું જીવનકાર્ય છે વિશ્વસેવા.

આમ સ્નેહલગ્નમાંથી પરિણમતા લગ્નની વિશુદ્ધતા અને પવિત્રતાનાં યશોગાન ગાવાં એ જ આર્યસંસ્કૃતિના ઉપાસક કવિના સર્જનનો પ્રધાન હેતુ છે.

આ ઉપરાંત ભક્તિ પણ તેમના કવનનું મુખ્ય અંગ ગણાય. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ભક્તિનાં ગાન ઓછાં થતાં જાય એમ કહેનારને ન્હાનાલાલની યાદ આપવી ઘટે છે. 'સ્તુતિનાં અષ્ટક,' 'હરિનાં દર્શન', 'સિંધુ નીરે' જેવાં કાવ્યોમાં એમનો ભાવભીનો ભક્તિભાવ વ્યક્ત થાય છે. 'સ્તુતિનાં અષ્ટક' માં ગીતાની ભાવનાઓ સાંગોપાંગ ઉતારી કવિ કોઇ સ્તોત્રકારના આત્મામાંથી બોલી રહ્યા હોય એમ લાગે છે. 'સિંધુનીરે' અને 'હરિદર્શનમાં' રહેલો આરઝુ એ ભાવ અનુભવ્યા વગર આવવી મુશ્કેલ છે. 'જિંદગીના પડછાયા'માં ગીતાબોલ્યા સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો કવિ દર્શાવે છેઃ

'પિતા પેસો આધે જગત વીંટતો સાગર વહે
વહો એવી નિત્યે અમૃતજીવનની સર્વઝરણી
કે "નાથ ગગનના જેવા રે, સદા મને છાઇ રહે,
નાથ વાયુના જેવા રે, સદા ગુંજ ઉરમાં વહે."

જેવી ભવ્ય છતાં સૌન્દર્યાન્વિત મધુર પદાવલિ વિરલ જ છે.

સર્જનના આત્મા પરત્વે જેમ પ્રેમ અને ભક્તિનો પ્રધાન સૂર જણાય છે; તેમ સર્જનનાં દેહપરત્વે (form) જૂજવે રૂપે કવિતા જ આવિષ્કાર સાધે છે એમ લાગ્યા વિના રહેવું નથી. કવિએ કાવ્ય ઉપરાંત નાટક, વિવેચન અને નિબંધ લખ્યાં છે, પણ એ સહુમાં આજન્મ કવિતી 'નિસર્ગશક્તિ જ કામ કરતી' જણાય છે. શબ્દબાહુલ્ય, કલ્પનાવિભવ, માધુર્ય, અને વિરાટભાવના એમનાં સર્જનને કાવ્યમય કરી મૂકે છે. એમનું ગદ્ય એ સાદું ગદ્ય નથી પણ મધુર શબ્દપ્રવાહ છે. રુચિર અને સુષ્ઠુ ઊર્મિગીતોથી ખચિત નાટકોમાં દેશકાળની કે વસ્તુની કાર્યકારણ સંકલનાની એકાગ્રતા ન હોવાથી ઉચ્ચોચ્ચ કૌતુકપ્રિય ભાવનાવિહાર જ એમાં જણાય છે, અથવા કવિના શબ્દોમાં કહીએ તો "વીણ્યાં ફુલડાં ગૂંથનાર રસમાળીનું કલાવિધાન " જ એમાં છે. વિવેચનમાં પણ એમની દૃષ્ટિ રસદર્શી જ રહી છે. એટલે પ્રધાનપણે શ્રી. ન્હાનાલાલ કવિ જ છે—પછી ભલે એ ગમે તે સાહિત્યપ્રકાર હાથ ધરે.

ગુજરાત યાદ કરશે તે ગુજરાતણના કંઠે વસેલા રાસકવિને, — મંજુલ ઊર્મિગીતોનાં વિધાયક, અને "વિરાટનો હીંડોળો," કે " શતદલ પદ્મમાં પોઢેલ "ની વિરાટ ભાવના આપનાર કવિને. ભવિષ્ય સ્મરશે તે એમની પદાવલિમાં રહેલ ભવ્યતા (sublime) અને સૌન્દર્ય (Beautiful) ના અનન્ય અને વિરલ સંમિશ્રણને; પછી ભલે એમનાં નાટકો દસ્ય ન હોય કે ડોલનશૈલી વિવાદગ્રસ્ત હોય.

આજ એ મધુર ઊર્મિગીતોનો ગાયક આપણી સમક્ષ નથી, છતાં લોકહૈયે વસેલો છે. કવિએ જ નથી ગાયું ! કે—

અસત્યોમાંહીથી પ્રભુ પરમ સત્યે તું લઇ જા
ઊંડા અંધારેથી પ્રભુ પરમતેજે તું લઇ જા."

સત્ય અને તેજોમય પંથનો એ પથિક એનાં સર્જનદ્વારા સત્ય અને તેજની ઝાંખી સદાય કરાવતો જ રહેશે.

કવિશ્રી નાનાલાલ

અને

ગુજરાતણો

શ્રી. પ્રિયબાળા શાહ એમ. એ.

કવિ નાનાલાલને સમગ્ર સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યે ખૂબ જ આદર છે. તેમની દરેક કૃતિઓમાં સ્ત્રીસન્માન તરી આવે છે, છતાં પણ ગુજરાતણો માટે તેમને પક્ષપાત છે.

ગુજરાતણોને કવિશ્રી ભાવી ગુજરાતની અંબાઓ, જનની, ધાત્રી, પોષક, પ્રેરક પાંખ ગણે છે. આથી આગળ વધીને તેઓશ્રી કામધેનુ સમી કુલમન્દિરની મહાદેવી તેને કહે છે. સ્મૃતિકારના મન્ત્રોપદેશને પણ તે અક્ષરશઃ ઉતારે છે.

કવિશ્રી કહે છે કે 'ગુજરાતનો વિકાસ જોવો હોય તો ગુજરાતનું નારીજીવન જુઓ.' આ રીતે તેમણે સ્ત્રીજાતિનું સ્થાન સમગ્ર દેશને મોખરે મૂક્યું છે. તેનું મૂલ્યાંકન કરતાં તેઓશ્રી કહે છે કે 'ગુજરાતમાં થઇ ગયેલા રાજતન્ત્રીઓ, જગતવ્યાપારીઓ, સાક્ષરો, કવિઓ, તપસ્વીઓ, વગેરે ગુજરાતે જ ભારતને દીધાં છે.' તેનો પ્રતાપ તો ગુજરાતણને જ ઘટે છે. એ મૈયાઓ ના હોત તો ગુજરાત ક્યાંથી જન્મત ?' આ રીતે ગુર્જર સુન્દરીને તો ગુર્જર પુરુષાતનની માતા કહી છે.

ગુજરાત રસ, કવિતા સૌન્દર્ય ભાવના વગેરેથી ભરપૂર છે. તો આ બધું ગુજરાતમાં આવ્યું ક્યાંથી ? આ સવાલનો પણ સાદો ઉત્તર આપતાં કવિશ્રી કહે છેઃ 'ગુજરાતણના હૈયાના અક્ષયપાત્રમાંથી; કુટુંબ–વત્સલા ગુજરાતણના આત્માંનાં અમૃતસરોવરમાંથી.'

ગુજરાતણને સૌ કોઇ રસિયણ અને ગૃહિણી તરીકે ઓળખે છે. કારણ કે ગુજરાતના કુલકુલમાં કુલયોગિનીઓ છે. આ કુલયોગિનીઓને અંતરથી વંદતા કવિ કહે છે કે

'માહરા કુલમાં બીજે, જ્યહાં હો ર્‌હ્યાં,
ઓ તપસ્વિની !
નમો–નમો; મહાદેવી ! નમો 'કુલયોગિની'

આ રીતે ગુજરાતણના ગૃહભાવ વર્ણવતા સંસારિણી ગુજરાતણને કવિ રૂમઝૂમતા રથ જેવી કહે છે.

ગુજરાતણના ગુણો વર્ણવતાં તો પાર જ નથી આવતો. સ્ત્રીઓના વર્ણનમાં કવિનું કવિત્વ બરાબર ખીલી ઉઠે છે.

"દુઃખમાં દાઝે નહીં; સુખમાં ગાજે નહીં; શુક્લ પક્ષમાં વધે નહીં; કૃષ્ણ પક્ષમાં ઘટે નહીં; બારે માસ ને બધીએ રાશિઓમાં ને છયે ઋતુઓમાં પ્રફુલ્લતો વિહરે તે સૂર્ય, અને સ્ત્રી પણ સૂર્ય સમાન છે. પણ સૂર્ય પેઠે તે ઝબકતી નથી. આવી સ્ત્રી જેને માંડવે હોય તે કુલમંદિરિયે તો વસન્ત–પંચમી જ પધારેલી છે."

સમગ્ર ભારતનો વિચાર કરતાં કવિશ્રી પૂછે છે કે 'ભારત આજ સજીવન શાથી છે ?' તેના જવાબમાં પણ પોતે બધો યશ ભારતના

નારીકુલને જ આપે છે. માતાઓ ને પત્નીઓ, પ્રિયતમાઓ ને રૂપસુન્દરીઓ, રણચંડીઓ ને રાણીદેવીઓ, વિદૂષીઓ ને સંન્યાસિનીઓ, સતીઓ ને જૌહરના જ્વાલામુખી જગાડનારીઓ આવા દ્વન્દ્વો જ ભારતનું સર્વોત્તમ છે. પૃથ્વી-ખંડે તે શોધ્યું નહીં જડે. ભારતની કીર્તિ-કલગી સમી રમણી-મણિઓ ધરતીખોળે શોધી નહીં જડે.''

કવિસમ્રાટ શ્રીને ભારતની યશકલગી ગણે છે, છતાં પણ તેમની ફરજોનું ભાન કરાવવાનું તેઓશ્રી ચૂકતા નથી. અને કહે છે કે 'આપણો ધર્મ જરજરી ગયો નથી, આપણાં કર્તવ્ય કદી જૂનાં થતાં નથી. માટે આપણે તે કરવાનાં અને પાળવાનાં છે. વળી આપણી દૈવી સંપત્તિ 'પણ ખૂટી ગઇ નથી, લૂંટાઇ ગઇ નથી. સદસદ્ સૌ શક્તિઓ એવી જ પૂર્ણયૌવનમાં છે માટે તેનો યથોચિત ઉપયોગ કરવો.

સંસારના કામની વહેંચણીને પરિણામે સ્ત્રીના વિશેષ ધર્મ પુરુષના ધર્મથી નિરાળા છે, એટલું તો હવે સ્પષ્ટ જ છે. દેહના અને આત્માના મનુષ્યધર્મ ઉભય માટે એક સરખા છે, છતાં સ્ત્રી તે સ્ત્રી જ છે અને પુરુષ નથી. એ રીતે પુરુષ તે પુરુષ જ છે અને સ્ત્રી નથી. આ રીતે ઉભયના વિશેષ ધર્મ નિર-નિરાળા જ છે.

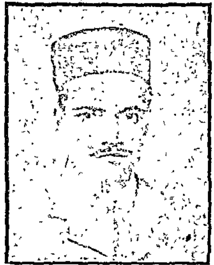
સ્ત્રીઓનો પહેલો વિશેષ ધર્મ તે પત્ની-ધર્મ–કન્યકા મટી વધૂ બને, કૌમારને આરેથી ઊતરી લગ્નને તીરે જઇ ઊભે ત્યારથી સૌ સ્ત્રીઓને પત્નીધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. સંસારની સફર આદરતી સ્ત્રીઓને કવિ આદેશ આપે છે કે, સ્ત્રીજાતિની સ્વાભાવિક સરલતા, ઉચ્ચતા, સ્નેહાળતા, ધાર્મિકતા અને શ્રદ્ધાને જરાયે ગુમાવશો નહિ; બલકે વધારજો

બીજો વિશેષ ધર્મ ગૃહિણીધર્મ. લગ્નનું લીધું કે તરત જ કુલ રચપાયું. આ રીતે ગૃહનો માંડવો રોપાયો. ગૃહની વ્યવસ્થા–ઘર-સંસાર ચલાવવો, એ પત્નીધર્મથી નિરાળી વાત છે, છતાં બન્નેની અખંડ બેલડી છે. લગ્નવ્રતમાંથી જ એ બન્ને જોડકી જોડે જન્મે છે. ગૃહિણી–ધર્મમાં કવિ સૂચન કરે છે કે 'કુટુંબમાંથી ક્લેશ ઘટે, સંપ વધે; શરીરનું આરોગ્ય અને ચિત્તની પ્રસન્નતા, સુખ સંતોષ અને શાંતિ સદા વિકાસ પામે તેવું કરજો. તમારો મંડપ એવો રચજો કે તેમાં તાપ કે સંતાપ ના આવે. તમારી આંખડીમાં અમી રાખજો, તમારા હાથમાં કર્તવ્યચાતુરી રાખજો, તમારી જીભમાં મીઠાશ રાખજો અને ચરણમાં હેત રાખજો. આ રીતે સુંદરી જો પોતાની સુન્દરતા પ્રગટાવી દે તો યે જગતનાં વડાં સૌભાગ્ય ઊઘડે.'

ત્રીજો વિશેષ ધર્મ સંસારિણી ધર્મ સંસાર આપણું ચોપાસથી રક્ષણ કરે છે માટે તેને માટે આપણા અનેક ધર્મ છે. સંસાર અનેક રીતે આપણી શુશ્રૂષા કરે છે માટે આપણે એ સંસારની શુશ્રૂષા કરવી. સંસારસેવા કરવાના અનેક માર્ગ છે, જેમકે સંસારમાના વડીલો ભણી પુત્રીભાવ, સંસારમાંના સમાનવયી ભણી ભગિનીભાવ, અને સંસારમાના નાનેરાંઓ ભણી માતૃભાવ.

કોઇ પણ દેશમાં, કોઇ પણ પ્રજામાં, ધર્મની રક્ષક, સંસારની જતન કરનારી, સંસ્કૃતિની પુત્રી ને માતા સ્ત્રીજાતિ છે.

કવિસમ્રાટ સ્ત્રીઓને આશિષ આપે છે કે 'જ્યાં જ્યાં ગુર્જરી ભાષા બોલાય છે ત્યાં ત્યાં ગુજરાત જ છે. ગુજરાતનાં એ પુરાણાં પરાક્રમ અને દૈવી સંપત્તિના વિજય હજુ આથમ્યા નથી. એ વિજયને વધારે યશસ્વી કરે એવાં સંતાન ગુર્જરદેવીને ખોળે મૂકજો. એ જયકીર્તિને વધારે ઉજ્જ્વલ કરે, પાવન કરે એવા મહાભાગ દેવપુત્રો અને દેવપુત્રીઓની જનનીઓ થજો.'

'પવિત્રતાનો પુંજ'

કુ. ચૈતન્યબાળા જયેન્દ્રભાઈ દિવેટિયા

*

' શું શું સંભારું ? ને શી શી પૂજું પુણ્યવિભૂતિ યે?
પુણ્યાત્માનાં ઊંડાણો તો આભ જેવાં અગાધ છે.'

કવિશ્રી ન્હાનાલાલનો ક્ષરદેહ આજ જગતના મહાસાગરમાં 'વિલુપ્ત' થયો છે, પરન્તુ તેમનો અક્ષરદેહ જ્યાં સુધી ગુજરાતી ભાષા જીવશે ત્યાં સુધી અમર છે. આભ જેવી અગાધ સાહિત્યસમૃદ્ધિ તેઓ ગુજરાતને ચરણે મૂકતા ગયા છે. આજ સાહિત્યજગતમાં એક યુગ પૂરો થયો છે. 'પ્રેમભક્તિ'ની નિરાળી વાણીના ડોલનમાં એ પુણ્યાત્માની ભવ્યતા અને એમના સૌંદર્યનું દર્શન થાય છે.

'વસંતોત્સવ'ના સર્જનથી કવિની કલમ શરૂ થઈ. પિતાની સાહિત્યસેવાને સુપુત્રે અપનાવી, પોતાની કરી, સમૃદ્ધ બનાવી, રસ અને સૌંદર્યના સાગરમાં તેને વહેતી મૂકી, કલ્પના તેમજ ભાવનાના પૂરમાં તેને નવરાવી, સૌંદર્ય તેમજ ભવ્યતાના ભંડારથી તેને ભરી દીધી અને આ સર્વથી મુગ્ધ બનેલા 'કાન્તે' 'ઊગ્યો પ્રફુલ્લ અમીવર્ષણ ચંદ્રરાજ' એ રીતે તેને ઉમળકાભેર આવકારી.

કવિના જીવનને વીરનર્મદના જીવન સાથે સરખાવી શકાય. એવું જ અડગ ટેકીપણું કવિમાં હતું. નોકરીનો ત્યાગ કરી સાહિત્યને ચરણે જો કલમ મૂકી હોય તો આ બે વીર જોદ્ધાઓએ. 'પ્રેમશૌર્ય'' અને 'પ્રેમભક્તિ' બંને સાહિત્ય–વીરોએ શારદાની ઉપાસનામાં જ જીવન સમર્પણ કર્યું. એ અડગ ટેક માટે એમને ઘણું સહન કરવું પડ્યું. પરન્તુ વીરને તે ડરવાં શાં ? ગુજરાતી સાહિત્યને આથી અનેરો લાભ થયો.

કવિશ્રીનાં નાટકો ભાવના પ્રધાન હોય છે. ભાવનાના નિરૂપણ અર્થે જ એનાં પાત્રો યોજાયેલાં હોવાથી નાટકોનું વાતાવરણ પણ 'અદ્ભુતરસિક' હોય છે. રોમેન્ટિક પ્રકૃતિના કવિની કૃતિઓમાં સૌંદર્યદૃષ્ટિ તેમજ પ્રકૃતિપ્રેમ પશ્ચાદ્ભૂમિ તરીકે જોઈ શકાય છે. આ પ્રકારનાં વિશિષ્ટ નાટકોના સર્જન અર્થે સામાન્ય વ્યવહારુ ગદ્યની ભાષા કરતાં કોઈ ઊંચા પ્રકા–રની કાવ્યની સમીપ પહોંચતી વિશિષ્ટ પ્રકારની શૈલીનો જન્મ કવિને હસ્તે થયો છે. ભાવના–શાળી પાત્રોના મુખમાં સામાન્ય ગદ્યશૈલી કરતાં પ્રસંગોચિત આવેશને અનુકૂળ ભાષા મળી રહે છે. મિતાક્ષરી છતાં એ શૈલી યથાપાત્ર નથી બની શકતી અને તેથી કોઈ જગ્યાએ અવાસ્તવિક, આડંબરી લાગે છે, છતાં તે કવિનું જ ગાંડીવ છે.

નાટકોમાં વિશેષ ધ્યાનપાત્ર છે તે તેમાં રહેલાં ગીતો. સંગીત અને કાવ્યનો સુમેળ તેમાં જોઈ શકાય છે. આ ગીતો સ્વતંત્ર રીતે લખાયેલાં હોય છે અને નાટકોમાં ઉચિત રીતે મૂકી દીધાં હોય છે, ધ્વનિ અલંકાર, કલ્પના લાલિત્ય, ભાષામાધુર્યથી ગીતો સુમધુર બન્યાં છે.

વસન્તના કવિ ગાયક છે. અને તે તેમની પ્રિય ભાવના છે. કવિની સર્વધર્મસમન્વયની ભાવના 'વિશ્વગીતા' તેમજ 'શાહનશાહ'માં વ્યક્ત થાય છે. દામ્પત્યસ્નેહની ભાવનાનું

ગાન કવિએ ગાયું છે. લગ્નસ્નેહ અને સ્નેહલગ્નની રજૂઆત કવિએ કરી છે. પ્રેમની ભાવનામાં ટેનીસન અને ગોવર્ધનરામની અસર છે. ગોવર્ધનરામે સ્નેહલગ્નના પ્રશ્નને આગળ કરી, તેની મહત્તા સિદ્ધ કર્યા છતાં સ્નેહલગ્ન થતું બતાવ્યું નથી; જ્યારે ન્હાનાલાલે તો આ ભાવનાને વારંવાર આગળ કરી 'જયા-જયન્ત'માં તેની પરાકાષ્ટા બતાવી છે. 'વસંતોત્સવ'માં કવિ કહે છેઃ 'પ્રભુજીના દરબારમાં તો આત્મદાનને લગ્ન કહે છે; શુદ્ધ, સત્ય ને સાત્ત્વિક.' 'ઇન્દુકુમાર'માં એક વર્ષ માટે બ્રહ્મચર્યપાલનનું નિરૂપણ કર્યું છે. 'જયા-જયંત'માં આત્માના લગ્નમાં દેહના લગ્નની તુચ્છતા બતાવી છે. 'પ્રેમ ત્યાં ન હોય કામવાસના. પ્રેમમાં નથી દેહની વાંછના. જ્યાં જ્યાં આત્મા ત્યાં ત્યાં શરીર નથી, એવું બ્રહ્માંડમીમાંસાનું ન્યાયસૂત્ર. આમ પોતાની પ્રિય ભાવનાઓ કવિએ ગાઇ છે અને તેમનો સંદેશ જગત સમક્ષ મૂક્યો છે.

કવિશ્રીના આ વિશાળ સાહિત્યસર્જનમાં ઊર્મિકાવ્યના ગાયક તરીકે જ તેઓ ચિરંજીવ રહેશે. નરસિંહ, મીરાં અને દયારામનો વારસો કવિને મળ્યો છે. અને રાસની તો જાણે કવિએ પરબ માંડી છે. તેમનાં ગીતોમાં રહેલી મીઠાશ, ગેયતા અને સૌરભ અનેક હૃદયને ભીંજવે છે અને તેના મીઠા વહનમાં દૂર દૂર લઇ જાય છે. ન્હાનાલાલના રાસે અનેક સ્ત્રીઓનાં હૃદય ડોલાવ્યાં છે. તેમનાં ગીતોમાં આશા ને ઉલ્લાસ છે. નિરાશાનો સૂર તેમાં ક્યાંય જણાતો નથી.

'વીરની વિદાય' તેમજ 'સોના વાટકડી રતન જડેલી......કસુંબલા કીધાં નાડોલિયા !' વગેરે ગીતો વીરતા અને શૌર્યથી ભરપૂર છે. કાઠિયાવાડમાં રહી કવિએ ખૂબ સૌંદર્યપાન કર્યું છે જે તેમના કાવ્યોમાં પ્રણીત થયા વગર રહેતું નથી. તેમનાં કાવ્યો વાંચવાથી સત્યની પ્રતીતિ થાય છે. પ્રો. દાવરે કહ્યું છે તેમ "કવિનાં કાવ્યો પવિત્રતાનો પુંજ છે. તેઓ અમૃત પી ગયા છે અને પિવડાવી ગયા છે." તેમનાં "ફૂલડાંકટોરી,' 'જગતની જનેતા' 'આભનાં કુંકુમ,' 'રાસે રમે રંગીલી,' 'વ્રજરાજ ! ત્હારી વાંસળીએ' તથા 'માછીડા ! હોડી હંકાર' વગેરે રાસગીતોમાં માધુર્ય છલોછલ ભર્યું છે. કવિના શબ્દોમાં કહીએ તો 'મોરલી બોલે ને મણીધર ડોલે, એમ જનતાનાં હૈયાહીન્ડોળ ડોલાવે એ જ સાચી કવિતા.' અને સાચે જ કવિનાં રાસગીતો હૃદયને ડોલાવે છે આત્માને નચાવે છે અને જગની પેલી પાર કોઇ સ્વર્ગીય ભૂમિનાં દર્શન કરાવે છે.

કવિનાં ભજનોમાં તેમની આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ તેમનો ભક્તિભાવ જોઇ શકાય છે. 'મ્હારાં નયણાંની આળસ રે ન નિરખ્યા હરિને જરી,' આ કાવ્યમાં ભક્ત હૃદયની આરજૂ, ઉત્કંઠા-વ્યક્ત થાય છે. 'દિવ્ય લોચનિયાં રે પ્રભુ ક્યારે ઊઘડશે ! ઘોર અંધારાં રે પ્રભુ ક્યારે ઊતરશે ?'... 'આભપરો મેહુલો ગાજે મલ્હાર, એને આવો ! આરાધે મોરલા ઉદાર' વગેરે કાવ્યો આ જાતનાં છે. બીજા કાવ્યમાં પરબ્રહ્મની મસ્તીનું વર્ણન છે. પરમાત્માનું વિરાટ દર્શન કાવ્યમાં રસાનન્દરૂપે રમેલું છે તેથી કાવ્યની સુંદરતા ઝટ સમજાતી નથી. કવિને ભવ્યતા પ્રિય છે અને તેનો સ્પર્શ અહીં છે. કવિના હૃદયમાં સાત્ત્વિક ઉલ્લાસ ઉછળી રહ્યો છે.

અંતમાં કવિનાં ઊર્મિગીતોમાં હૃદયની ભાવનાઓ પ્રવર્તે છે, તેમાં રસની છોળો ઊછળે છે. રસબોધ છે, છાંટણાં નથી. આમ તેમની કવિતા પવિત્રતાનું મંદિર છે. મંદિરમાં પ્રવેશતાં જે પવિત્રતાની ભાવના થાય તેવી ભાવના તેમનાં કાવ્યો કરાવી શકે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં કવિવર ન્હાનાલાલનું સ્થાન અજોડ છે. અનેક હૃદયમાં પવિત્રતાનો સંચાર કરતી તેમની કાવ્યદેવીની પુણ્યવિભૂતિનું સ્મરણ ગુજરાતને સદાને માટે રહેશે અને તેમાંથી ગુજરાત સતત પ્રેરણાપાન કર્યે જ જશે.

મહાકવિના રાસ

લેખકઃ

શ્રી. મૂળજીભાઈ પી. શાહ

*

સિત્તેર વર્ષનું દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવી કવિવર ન્હાનાલાલે પરલોકપ્રયાણ કર્યું છે—સો જેટલા પ્રકટ—અપ્રકટ અમૂલા ગ્રંથો ગુર્જરીને ચરણે ધરીને. આવા એક મહાસર્જક જતાં સાહિત્યની દુનિયાને ભારે ખોટ ગઇ છે.

આપણા સાહિત્યકારોમાં કવિવર ન્હાનાલાલનું સ્થાન મોખરે હતું. સાહિત્યની અનેક દિશાઓમાં એમની ઓજસવંતી કલમે વિજયધ્વજ ફરકાવ્યો છે.

'રાસ' એ ગુર્જર પ્રજાને શ્રીકૃષ્ણદીધો વારસો છે. નરસિંહ અને મીરાંબાઇનાં પદ, દયારામની ગરબીઓ, વલ્લભભટ્ટના ગરબા અને લોકગીતો આદિનો વિપુલ વારસો ગુજરાતણોને મળ્યો છે. એ જૂના રાસડાઓ લઇ એમાં કલ્પનાના અનોખા રંગ પૂરી ન્હાનાલાલે વર્તમાન ગુજરાતને અનેક રાસોની રસલ્હાણ આપી છે. ન્હાનાલાલ પછી બીજા અનેક કવિઓએ એ દિશામાં પોતાનો ફાળો નોંધાવ્યો છે, પણ કવિવર ન્હાનાલાલની સરખામણી શોધી જડે એમ નથી. અને તેથી જ વર્તમાન રાસયુગના અધિષ્ઠાતા તરીકે એ ઓળખાય છે.

એમના 'ન્હાના ન્હાના રાસ'ના ત્રણ સંગ્રહો ગુજરાતને મળી ચૂક્યા છે અને બીજા બે એક સંગ્રહો મળે એટલી સંખ્યામાં એમના રાસો એમના જુદાજુદા ગ્રંથોમાં વેરાયેલા પડ્યા છે.

ઇ. સ. ૧૯૧૦માં એમના પ્રથમ રાસસંગ્રહના પોપચાં ઊઘડયાં પછી 'રાસ' શબ્દ વધારે પ્રચલિત બન્યો. કવિએ ગુજરાતણ બ્હેનોને આપેલી એ 'વીરપસલી'. પછી તો પ્રત્યેક નવા કવિએ પોતાના રાસ-ગરબા કે ગરબી કે ગીતના સંગ્રહો સાથે 'રાસ' શબ્દ જોડ્યો છે અને તેથી અત્યારે તો રાસમાં એ બધાંનો સમાવેશ થતો લાગે છે—જો કે એ બધા વચ્ચેનો ભેદ સમજવા સરખો છે.

એમના 'રાસ' ભાગ ત્રીજાની પ્રસ્તાવનામાં કવિએ લખ્યું છેઃ 'રાસ એટલે કાવ્યફૂલડું: નાનકડું મઘમઘતું, સૌંદર્ય સુગંધવાળું. પરિજાતકનો ફૂલછોડ, દેવર્ષિ નારદ પૃથ્વીમાં લાવ્યા હતા; રાસનો રસછોડ શ્રી કૃષ્ણચંદ્રે લાવી ગુર્જર ભૂમિમાં રોપ્યો છે.

અને 'રાસ-પદ્મ'ની પ્રસ્તાવનામાં રાસની ટૂંકી પણ હૃદયસ્પર્શી વ્યાખ્યા એમણે આપી છેઃ 'રાસ એટલે કોયલનો ટહુકો, સો-સુરાળી વીણા કે સારંગીનું મહાસંગીત નહિ. કિરણના સમી વ્યંજના, સૂચન, અંગુલિનિર્દેશ.'

આવા રાસયુગના પ્રખર સ્થાપકના રાસોની કુંજનિકુંજમાં આપણે થોડો વિહાર કરીએ.

જુદા જુદા પ્રદેશમાંની ગુજરાતણોને એકત્ર થઇ રાસની રમઝટ જમાવવા માટે કવિ નિમંત્રણ આપે છેઃ

'આવો આવોને સખિઓ આજ !
રસતાળી પાડી;
કાંઇ ગજવો આપણી બ્હેન !
આ ગુર્જરવાડી.
છબિ છટા ભરી, સોહાગ તપે,
મુખ મુગ્ધ ઉરા;
શુભ વડોદરાની વેલ સરિખી ઓ ચતુરા !

અને એ જ રીતે અમદાવાદ, સુરત તેમજ કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રની બ્હેનોને પણ નોતરે છે

અને પોતાના રાસફૂલડાં છલકંતી—મ્હેકંતી છાબ સમર્પે છેઃ

આ તમ કાજે ભરી છાબ, ગીતનાં ફૂલડાંની;
લ્યો સત્કારો રસથાળ, એટલી મહેમાની.

અંતરના ઉમળકાથી અર્પેલા કવિના રાસોને ગુજરાતણોએ ભાવથી અપનાવી લીધા છે. જ્યાં જ્યાં ગુજરાતીઓ વસે છે ત્યાં ત્યાં એ રાસો પવનની પાંખે ઊડીને ગયા છે. બીજા કોઇ વર્તમાન કવિના રાસ ન્હાનાલાલ જેટલા —થોડાક અપવાદ સિવાય—ગુજરાતને ખૂણે ખૂણે ફરી વળ્યા નથી. એ કવિને માટે પરમ-ગૌરવની વાત છે.

કવિવરે પોતાના કાઠિયાવાડના નિવાસ દરમિયાન અનેક રાસગરબાઓની રમઝટ જોઇ હતી. તેનો તલસ્પર્શી ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો. એ રચનાઓનું રસપાન કરી હૃદયમાં એને બરાબર પચાવી હતી. લોકગીતોના લાડીલા અણમૂલ ઢાળોને પોતાના કરી લીધા હતા. અને આવા તપ પછી સિદ્ધિ મળે એમાં કાંઇ નવાઇ છે? પરિણામે ન્હાનાલાલ ગુજરાતને પોતાના રાસોની મોહિની લગાડી શક્યા, એટલું જ નહિ, નવા કવિઓને પણ રાસ રચવાની પ્રેરણારૂપ એમના રાસો થઇ પડ્યા.

પોતાના પુરોગામીઓનું ઋણ દરેકને માથે હોય છે. કવિના કેટલાક રાસો ઉપર સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનાં ગીતોની, લોક-ગીતોની, તેમજ નરસિંહ, મીરાં ને દયારામની કૃતિઓની સારી જેવી અસર જોવામાં આવે છે, છતાં જૂનાને નવો ઓપ આપવાની કવિની કલા અદ્‌ભુત છે—હૃદયસ્પર્શી છે—અનોખી છે. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનું એક ગીત છેઃ 'મારા કેસરભીના કાનરે, ઊભા અંગાજીને તીર.' માઢ રાગમાં ગવાતું એ ગીત કવિના અંતરમાં ઊતરી એનું નવું વીરરસપૂર્ણ સ્વરૂપ સર્જાયુંઃ

'મારા કેસરભીના કંથ હો!
સિધાવોજી રણવાટ.'

એ જ રીતે રસકવિ દયારામની ગરબીઓના એ પ્રસંગ અને અભ્યાસી હોઇ 'રોક્યો પનઘટ રસિયારાજ! પાણીડાં કેમ ભરિયે!' એ ઢાળની પ્રેરણા એમણે એક અલબેલો તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્ણ રાસ 'વિશ્વગીતા'માં આપ્યો છેઃ

'સખિ! આવે આવે ને ઓસરે,
પાણીડાં કેમ ભરિયે?
એવાં માહિષ્મતીનાં નીર;
પાણીડાં કેમ ભરિયે!
સખિ! કાળના કૂવાને કાંઠડે,
પાણીડાં કેમ ભરિયે?
મહીં માંડી દિશાઓના દોર,
પાણીડાં કેમ ભરિયે?'

આમ નવું પ્રાણતત્ત્વ મૂકવાની એમની જે ખૂબી છે તેને લીધે એનાં મૂલ્ય અનેકગણાં વધી જાય છે. એમના 'હલકે હાથે નાથ મહિડાં વ્હલોવજો'ના અતિ પ્રચલિત થયેલા રાસ ઉપર નરસિંહ મહેતાની સંપૂર્ણ અસર છે એ જાણીતી વાત છે; પણ છેલ્લી કડીમાંઃ 'ન્હાનીશી ગોરસીમાં જમનાજી ઊછળે' માંની સ્વતંત્ર કલ્પના એ રાસનું મૂલ્ય અનેકગણું વધારી દે છે. હૈયાની ન્હાની ગોરસીમાં રાસનું રસતત્ત્વ તૈયાર થઇ ગુજરાતણોને મળતું જ ગયું છે.

જગતને નવજીવન દેતી 'વસંત' કવિને ઘણી પ્રિય છે. અને તેથી કવિએ વસંતના અનેક રાસ રચ્યા છે. ગુજરાતભરમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલો એમનો 'વસંત લ્યો'નો રાસ 'વસંત' લેવાનું સૌને નિમંત્રણ આપે છેઃ

'મ્હારી ક્યારીમાં મ્હેક મ્હેક મ્હેકી, હો રાજ!
કોઇ વસંત લ્યો; વસંત લ્યો!'

તેવો જ બીજો રાસ 'વસંતપંચમી'નો છેઃ

'આજે વસંતની પંચમી, વસંત લ્યો!
જગને ઝીલાવે દેવનાં અમી, વસંત લ્યો!

*

આત્માની પાંખડીઓ ફરફરે વસંત લ્યો !
ટૌડલે બેસીને મેના તરવરે, વસંત લ્યો !

*

છાબ ભરી આવ રસમાલણી વસંત લ્યો !
ટહુકે વૈતાલિણી વસંત લ્યો, વસંત લ્યો !'

નવચેતનનો સાજ સજીને વસંત પધારે છે ત્યારે જગત નવું નવું લાગે છે.—જાણે જગતને વસંતે સંજીવની છાંટી. કવિ વસંતની વાંસળી સાંભળે છેઃ

'હાં રે ! જુગ જાગે, રે જુગ જાગે !
હાં રે ! નવ વસંત કેરી વાંસળી વાગે.'

અને સહુનું એ પરમ મંગલ ચહાય છેઃ

'હાં રે ! સૌ સોહાગિયાં,
વસંત સમા ખીલજો !'
હાં રે ! જગતલોક ! આ વસંતયુગ ઝીલજો !'

વસંતની પ્રભાથી પૂર્ણિમાએ વસંતરાણી રમણે ચડે છે. વસંતમાં કુદરતી વાતાવરણ પણ કેવું આહ્‌લાદક હોય છે એ કવિ પોતાનાં નિસર્ગદર્શન અને કલ્પનાના સુમેળ દ્વારા રાસમાં રજૂ કરે છેઃ

'આવી–આવી વસંતની પૂર્ણિમા પ્રભાળી,
વસંતરાણી રમણે ચડી રે લોલ;
એવી નવસૃજનની ઋતુ જો રસાળી,
વિરાટ બાલે પગલી પડી રે લોલ.
ફૂલડાં–ફૂલડાં શું લે–દે તાળી,
અનંતમાં પડવા પડે રે લોલ;
દેવસંધે દુનિયામાં દેવઋતુ લાવી,
નિશાન એનાં ગગને ચડે રે લોલ'

વસંત અજબ રીતે વરસતી હોય અને ફૂલડોલનો ઉત્સવ હોય ત્યાં અનંત ભરતી ડોલે એમાં કંઈ નવાઈ છે !

'ભરીને ફૂલછાબ ચડો રમણે વસંત આ;
કુંજ–સુંજમાં લાડથી વસંત
અજબ વરસે વસંત-આજે ઉત્સવ ફૂલડોલનો'

કવિના 'વસંતગીત'ની પંક્તિઓ કેટલી મનોહર છેઃ

કવિશ્રી ઇ. ૧૯૧૬માં : રાજકોટ રાજ્યના ન્યાયાધીશ થયા અને કવિતાનો મધ્યાહ્ન તપતો હતો ત્યારે.

*

'રંગ્યા દિશાસર વિદ્યુતી વિશુદ્ધિ રંગે,
અર્ચો પ્રભાની અરચી દિનને દિનેશે;
નવબંધ કોણ કંઈ ગંધવતી ઉઘાડે,
ઉઘાડીને ઘૂંઘટ, ગાય, વસંત સખિ ! પધારે'

અને કવિ કોયલને કહે છેઃ

'કોયલડી ! તારી વેણુમાં વસંતદેવી સત્કારજે'.

અને 'વસંતને' વિનવે છેઃ

ફૂલડાંની આંખોમાં વસંત !
કાંઈ આંજ્યું તમે;
આંજો જાદુગર ! આંજણ એ મુજ નેન જો !'

આ અને આવા બીજા પણ ઘણા રાસોમાં કવિએ જૂના ઢાળોમાં થોડાક ફેર કરી નવા નવા ઢાળ પણ બનાવ્યા છે. આ રાસમાં તો એમણે ખૂબીપૂર્વક જુદા જુદા ઢાળોનું મિશ્રણ પણ કર્યું છે. સાખીમાં વસંતતિલકા છંદ વાપર્યો છે. અત્યાર સુધી આપણે ત્યાં સાખીમાં ફક્ત દોહરા જ વપરાતા. કવિ ન્હાનાલાલે ફક્ત દોહરા જ નહિ, પણ દોહરા, સોરઠા, વસંતતિલકા, ખંડ હરિગીત આદિનો અભિનવ પ્રયોગ પોતાના રાસોમાં સાખી તરીકે સફળતાથી કર્યો છે.

આવી સુંદર રચનાઓ રચી કવિએ પોતાની આયુષ્યવસંતનાં સેવેલાં સ્વપ્નાં સાચાં પાડ્યાં છે. પોતાનાં સ્વપ્નાંઓને સંસારમાં ઊતરેલાં જોઇ આશાની વેલીને પાંગરતી જોઇ પુલકિત હૈયે કવિએ વિદાય લીધી છે–અનંતમાં ઊડવાને જ જાણે.

'આજ મ્હારાં સ્વપ્નાં ઊતરે સંસારમાં,
આજ જાગે નવલા પરિમલો વાય, રાજ!
સોણલાં આવે આયુષ્યની વસંતના.
આજ મ્હારે આશાની વેલ ફોરતી;
આજ મારે ઊડવા અંનત મોઝાર, રાજ! સોણલાં

સર્વ વ્યાપેલી 'વસંતિકા'નાં કવિએ કેવાં સુભગ દર્શન કર્યાં:

'ઉરમાં, કુલમાં, દેશમાં, જગને ચોક જો
બ્રહ્માંડે વિલસે હો! વસંતની વસંતિકા!'

એવી વસંતને વધામણે જવાને નિમંત્રે છે

'હો રંગરંગ પૂર્યાં વસંતને આંગણે રે,
કે અંગ અંગ છંટાયા આનંદમાં જો!
કે છાંટણે છાંટિયા ચરણાને ચોરસા રે;
કે છંટાયા હૈયાના પણ ચંદ જો!'
હો સહિયરો ચાલો વસંતને વધામણે રે!

વસંતને રંગે રંગાયેલા એમના રાસો જોયા પછી હવે આપણે એમના બીજા પ્રકૃતિ-રાસ જોઇ લઇએ. કવિ વનનું વર્ણન કરે છે.

ઊગ્યો સૂરજ જો! લીલૂડા વનમાં રે,
ઊગ્યો ઊગ્યો સરવર-ગિરિવરને તીરે
જાગ્યાં ઘેરી ઘટામાંના પખેરૂં રે,
જાગ્યાં જાગ્યાં મેના પોપટ મોરલા.

*

ઊડતાં પંખી ડાળે ભેળાં થાશે રે;
વિસામે વિરમશે જગના પંથીઓ

એ આખુંયે વનવર્ણન મનોહર છે. એ વનનાં આમંત્રણ કવિને આવ્યાં હતાં ત્યારે વનપ્રવેશને પ્રસંગે એ વન અને નગરની તુલના કરે છેઃ

'વનનાં સરોવર ઘેરાં સાહેલડી!
પૂરનાં તો કુંડ કાંઇ છાછરછલ્લાં.
વનમાં શકુંતલા ને વનમાંહી રાધિકા,
પૂરમાં તો કુબ્જાનાં કામણુ ભલા!

કવિની કલ્પના ચાંદલિયાની ડાંખલિયે ફૂલડાં ઉગાડે છે.

'ફૂલડાં ઊગ્યાં અણમોલ;
:ચાંદલિયાની ડાંખલિયેરે;
એવા કંઇ રસના બોલ–ઊગે મારી આંખડીએ રે

એમનો 'તમીસ્રા'નો રાસ મેઘલી શ્યામલ રાતનું અપૂર્વ ચિત્રદર્શન કરાવે છેઃ

'નમે આભમાં અંધાર, રમે વીજના ચમકાર,
જળની ઝડીઓ પડે પૂરમાં હો બ્હેન!

એવી રીતે કોઇ પતિ–વિયોગિનીના હૈયામાં પણ અંધાર જ છેઃ

'દમે હૈયાના ભાર, ઝમે નયણાંની ધારઃ
વ્હાલાની વાત જાગે ઉરમાં, હો બ્હેન!
યુગ યુગ કેરી વાત, પ્રલયતણાં પાણી પડે
મહીં ડૂબ્યા દિવસ ને રાત એક આંગણુ ઊભો મેહુલો

આભના અવિરત પ્રવાસી ચંદ્રરાજને જતાં જતાં થોભવા માટે કોઇ બાળા વિનંતિ કરે છે, પાલવ પાથરે છે, હૈયે હુલાવે છે—એની પૂજાના એને કોડ છેઃ

'ચંદ્ર! જરા જાતાં જાતાં તો બાપુ થોભ!
વીર, ફૂલડે વધાવું મારે હઇડે હૂલાવું
જરા જાતાં જાતાં૦

*

રસરાસ અધૂરા કો રહી જશે;
કંઇ કંઇની બેલડીઓમે એ ન્હાયેશ
પ્રા ણુ વા રું, પા લ વ ડો પ્ર સા રું
ઊભો રહે હો ચંદ્રજી!

ગૃહજીવનના સુંદર ભાવોને પણ એમણે રાસોમાં ઊતાર્યા છે. 'પ્રગટ્યા શ્રીકૃષ્ણ મનભાવતા રે લોલ,' એ પ્રચલિત ઢાળમાં લખાયેલો ઘર ઘરમાં ગુંજતો રાસ. વીરાને વારણેમાં બ્હેન પોતાના મોંઘામૂલા વીરાનાં વારણાં લે છે,

'ખમ્મા! વીરાને જાઉં વારણે રે લોલ;
મોંઘામૂલો છે મ્હારો વીર જો, ખમ્મા!–
દેવે દીધો મ્હને માવડી રે લોલ,
માવડીએ દીધો મ્હારો વીર જો, ખમ્મા!–'

અને એ બ્હેની પોતાની બ્હેનીના શણગાર વર્ણવે છે.

'કેસરી કેવડો બ્હેનને માથે,
ઉજળો મોગરો બ્હેનને હાથે
હજારી ગોટા ને ગુલાબી હાર
બ્હેનને ધરાવશું એવા શણગાર'

બ્હેનને ત્યાં એનો ભાઇ અને ભોજાઇ આવીને જાય છે, પછી એને સૂનું લાગે છે. વાદળનાં વિહંગને બ્હેની વીરાને વધામણાં દેવા વીનવે છે.

'દેજો દેજો વાદળનાં વિહંગ! વીરાને વધામણાં;
વીરા! આ તે તારા કેવા ઢંગ! કીધાં અમને દામણાં.'

અને ફરી આવવા માટે કહાવે છેઃ

'આવો વીર! વ્હાલાં મુજ લાલ!
ભાલી અલબેલડાં!
મ્હારી મ્હોરે–નમે આંબાડાળ:
પાડો મીઠા બોલડા!'

એક સાહેલી પોતાની બીજી સાહેલીને પોતાના કંથનું ટૂંકું પણ ચિત્રમય ઓળખાણ આપે છે:

પૃથ્વીની પ્રભુતામાં પ્રભુશો પ્રકાશતો;
જોજો સાહેલી મ્હારો કંથ,
મુખડાને મરકલડે રે!'

પ્રિયા પોતાના પ્રિયતમને સરવરતીરે રમવાને નિમંત્રે છે.

'ભર્યું–ભર્યું સરવર ઝૂલતું રે!
રમવાને ત્યાં રૂડું સાલ:
મ્હારા વ્હાલમા!'

'ઝીણા ઝરમર વરસે મેહ' એ 'જગત-સિંહ' નાટક દ્વારા લોકપ્રચલિત બનેલા ચરણમાંથી પ્રેરણા મેળવી કવિએ રચેલા રાસમાં અધરા બોલ હોવા છતાં એના સરળ પ્રવાહને લીધે ગુજરાતણોના ગળામાં એ પંક્તિઓ સહેલાઇથી ઊતરી ગઇ છે.

'આનંદ કંદ ડોલે સુંદરીના વૃંદમાં,
ગીહા મૃદંગ પડછંદા રે;
મંદ મંદ હેરે મીટડી મયંકની,
હેરે મારા મધુરસ ચંદા–
હો ભીંજે મ્હારી ચુંદડલી.'

પિયુ પરદેશમાં વસતો હોય ત્યારે એનાં સ્વપ્નાં વિરહિણીના હૈયામાં જાણે અગ્નિની જ્વાળા પ્રગટાવે છે.

'સ્નેહીનાં સોણલાં આવે સાહેલડી!
ઉરના એકાંત મારા ભડકે બળે.
ખૂંચે ફૂલની પાંદડી, ખૂંચે ચંદની ધાર;
સ્નેહીનાં સંભારણાં,
એવાં એવાં ખૂંચે દિલમોઝારરે!
સાહેલડી! ઉરના...'

એવો જ બીજો એક અલબેલો રાસ વિરહિણીની મનોદશાનું દર્શન કરાવતો હોઈ જાણીતો છે.

'સૂનાં મંદિર, સૂનાં માળિયાં,
ને મ્હારા સૂના હૈયાના મહેલ રે
સ્નેહધામ સૂનાં સૂનાં રે!

કવિની કલ્પના ચમકે છે.

'પાનાં પ્રારબ્ધનાં ફેરવું,
મહીં આવે વિયોગની વાત રે,
સ્નેહધામ સૂનાં સૂનાં રે!'

'ભેદના પ્રશ્નો' માંની પંક્તિઓ પણ જોવા સરખી છે:

'મ્હેં તો કુંકુમે લીંપ્યું મ્હારૂં આંગણું રે લોલ:
કોઇ ભેદુ આવો તો ભેદને ભણું રે લોલ.

*

તેજ–અંધાર મળી ગૂંથે દિનને રે લોલઃ
હસવું–રડવું: એ ઉભય રચે જીવનને રે લોલ.'

બે પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વોના જાણે કવિને ભેદ નથી સમજાતા.

કવિના રાસ અને તેમાં રહેલો રસ તથા

તે રસને વ્યકત કરવાની કવિની અદ્દભૂત કલા એ જ એમના રાસોની લોકપ્રિયતાનું મુખ્ય કારણ છે. અનેક ઉત્સવોમાં એમના રાસોની રમઝટ મેં જોઈ છે. રંગભૂમિના તખ્તા ઉપર પણ એમનાં અભિનય-ગીતો કોઈ અનેરી છટાથી ભજવાતાં મેં જોયાં છે. આપણી પ્રાચીન કવિતાનાં મુખ્ય લક્ષણો પ્રભુભક્તિ અને ગૃહજીવન એ બંનેના સંસ્કારો હૈયામાં સિંચીને કવિએ ગુજરાતને રાસના રસથાળ પીરસ્યા છે.

કવિની સૌંદર્ય-ભાવના ઘણી ઊંચી, ઊંડી અને વિશાળ છે.

'નમણો લજામણીનો છોડ ;
છોડ બ્હેન! કોણે વાવ્યો?
સૌંદર્યદેશમાં અજોડ
છોડ બ્હેન! કોણે વાવ્યો?

*

મોરલાની કલગીની ડોલે કિરણાવલિ;
એવા મુગ્ધાના મનના મરોડ :
છોડ બ્હેન! કોણે વાવ્યો?'

કવિ પ્રશ્ન પૂછે છે કે સૌંદર્યના દેશ કયાં છે?—જે દિલને રમાડે, દૃષ્ટિને રિઝાવે ને આત્માને અમૃતપાન કરાવે. અને પોતે જ એનો ઉત્તર આપે છે.

'અંગ ત્રિભંગ, અનંગ સરિખડો,
ફૂલડાં શો વદનવિલાસ;
નયન હસે નેહ નીતરતાં જ્યાં,
દૈયાંના ફુલસે હાસ,
સજનિ! ત્યાં સૌંદર્યના દેશ.

કવિને પરિમલ જોવાની અભિલાષા જાગે છે. એ પ્રશ્ન પૂછે છે:

'શતદલ પદ્મમાં પોઢેલો, હો!
પરિમલ દાખવો હોય જો દીઠેલો.'

પૂર્ણિમાની ચાંદની રાતે આભમાંથી ચંદ્ર અમૃત વરસાવે તે વખતે તે ઝીલવાની કેવી મઝા આવે છે! જાણે રસનો મદેરામણ છલકે એવી કવિની કવિતાનો રસ પણ છલકે છે.

'ચંદન છાંટી ચોક સમાર્યો વ્યોમનો
રજની હસતી લલિત વર હાસ જો!
ચાંદલિયો ઉરભરી ભરી રસ કંઇ ઢોળતો,
આપણ પણ રમતાં'તાં વિરલ વિલાસ જો!
એવા એ દિવસો પણ પ્રિયતમ! વહી ગયા.

*

પલ્લવમાં પલ્લવના પાલવ પાથરી,
પંખી પોઢયાં ભીડીને પાંખડું પાંખજો!
વિલાસે આજ જગત સહુ રસના અંકમાં,
અજબ વિલસતી અલબેલી તુજ આંખ જો!'

હવે આપણે એમનાં શૌર્ય રંગે રંગાયેલા રાસ તરફ નજર કરીશું. 'મારા સાવજીયરા નાથ હો! તારે દેશ કશા પરદેશ?' 'મારા કેસરભીના કંથ, હો! સિધાવોજી રણવાટ' તેમ જ 'પાર્થને કહો ચડાવે બાણ!' જેવાં વીરરસપૂર્ણ કાવ્યો આપનાર ન્હાનાલાલ રસની જમાવટમાં તો કમાલ કરે છે. જે ભાવનું ગીત હોય તે ભાવ વાચક, ગાયક કે શ્રોતાનાં હૈયામાં પ્રકટાવવાનું એમનાં ગીતોમાં અજબ સામર્થ્ય ભર્યું છે. અહીં આપણે 'વીરાંગનાનું કવિદોર્યું સુંદર શબ્દ ચિત્ર જોઇએ.

'સખિ! મ્હારા વીરના ગઢો
જો! ઊંચા આકાશમાં રે,
સખિ! મ્હારા પાલવની કોર
શેષ સંગાથે જો;
સખિ! મ્હારી ચાંખડીમાં
કોટિ કોટિ ભાનુ તપે રે,
સખિ! મ્હારી નણદણના
વીર મ્હારે માથે જો.
રસે ભરી રાજ લાલ! તો ય હું તો
વીરાંગના રે!'

*

સખિ! મ્હારા નાથની સમશેર
કોઇ દુસે ઝૂસે રે!

– સખિ! મ્હારી તેજીલી કટાર:
તેજ પીએ છે રે!'

અને એ જ ભાવના વ્યક્ત કરતા બીજા રાસો પણ એટલા જ હૃદયંગમ છે :

' કાળ કેરા આંકડા' ઉકેલના રે,
હર્ષ શોક ચિતરેલું ચિત્ર : હો રણુને કાંઠડે રે!'

સોના વાટકડી ને રતન જડેલી
રણુકેરા રંગ ત્યાં ઘોળાય :
કસુંબલા કીધા નાહોલિયા !'

ન્હાનાલાલના રાસોમાં ભક્તિનો ઘેરો રંગ પણ અજબ લાગેલો છે. નરસિંહ ને મીરાંની યાદ આપે એવા અનેક ભક્તિભાવભર્યા રાસો એમણે ગુજરાતને આપ્યા છે. એમાં પ્રભુદર્શનની ઝંખના, હૈયાનો તલસાટ વગેરે જોઈ શકાય છે.

સાધુઓને કવિનાં સંબોધન છે :

'ઘેરા ઘૂંટજો હો સાધુ ચંપેરી જોગિયો:
જોશે મુજ મનમાધુ ચંપેરી જોગિયો.'

અને 'પ્રેમપરબ' ઊજવવા માટે ઉત્સુક બનેલી આત્માની વૃત્તિઓ પરમાત્મારૂપી જોગીને જીવનસંદેશ–દીનતાપૂર્વક આપે છે અને પોતાની સ્થિતિનું દર્શન પણ કરાવે છે.

'ઘડી ઘડી દીવડો સંકોરતી, અહો જોગી રે!
મારી ખૂટે ન માઝમ રાત ; અમર ઉર ભોગીરે !
પ્રેમપરબે લઈ આવજે, અહો જોગીરે !
તારી જોગ–જતીની જમાત અમર ઉરભોગીરે !

એવા હૃદયના સુકુમાર ભાવ ભર્યો–આત્માની આરઝુ ભર્યો–પ્રભુને પ્રાર્થતા રાસો આપણા હૈયાને પણ અજબ રંગે રંગી દે છે.

મંદિર દો દેવ! મંદિર દો.
અવનિમાં મંદિર મોંઘા, હો દેવ! મંદિર દો.
પાપ કેરાં પારણાં સોંઘા, હો દેવ મંદિર દો.

હરિનાં દર્શન માટેની અજબ તાલાવેલી વર્ણવતો એમનો એક અમર રાસ આપણા આત્મામાં પણ હરિદર્શનની તાલાવેલી જગાવે એવો છે.

'મારાં નયણાંની આળસરે,
ન નિરખ્યા હરિને જરી;
એક મટકું ન માંડ્યું રે,
ન હરિયાં ઝાંખી કરી.
શોક મોહના અગ્નિ રે,
તપે તેમાં તપ્ત થયાં;
નથી દેવનાં દર્શન રે,
કીધાં તેમાં રક્ત રહ્યાં.'

અને તેથી હરિને આમંત્રણ આપે છે :

'આ વસંત ખીલી શી પાંખડી, હરિ આવો ને !
ધરતીએ ધરિયા સોહાગ : હવે તો હરિ આવો ને !'

અને હરિની રમણાએ એ આનંદથી નીસરે છે.

હરિની રમણાએ અમે નીસર્યાં રે લોલ;
ભવ્યભાગ્ય અમે પ્રહ્નનંદિની, આનંદિની રે લોલ
હરિની.'

આત્માની આરઝુ અનંતમાં શોધતા આત્માની અહીં ઝાંખી થાય છે:

'શોધું છું આતમની આરઝુ અનંતમાં;
આપું આયુષ્ય, આપો એક જો ઘડી:
કમળોની કુંજમાં હું ભૂલી પડી.'

એમનો વિરાટનો હિંડોળો એક અદ્દભુત રાસ છે. સંગીતરત્ન પંડિત ઓંકારનાથ જ્યારે એ રજૂ કરે છે ત્યારે વાતાવરણને મુગ્ધ કરી દે છે.

વિરાટનો હિંડોળો ઝાકમઝોળ,
કે આભને ઓબે બાંધ્યા દોર :
પુણ્ય પાપ દોર ને ત્રિલોકનો હિંડોળો,
ફરતી ફૂમતડાની ફોર :
ફૂમતડે–ફૂમતડે વિધિના નિર્માણ–મંત્ર;
ચમકે તારલિયાની કોર–વિરાટનો૦'

વ્રજરાણી વાંસળીએ અનેકને આકર્ષ્યા છે—જગતને મુગ્ધ બનાવ્યું છે. આપણા અનેક કવિઓએ એ મહારાસધારીનાં અમમેલાં ગીત—ગુણાનુવાદ ગાયાં છે. કવિના હૈયાને પણ એ વ્રજરાજની વાંસળીએ અજબ કામણ કર્યાં હતાં :

હો! વ્રજરાજ! તારી વાંસળીએ,
લખ્યું કંઇ કંઇ આંખડી આંખડીએ;
લખ્યું હૃદયકમળની પાંખડીએ-વ્રજરાજ!'

અને કવિ એ કાનજીને કહે છે:

'જુગજુગની વાતો રે કાનડ તારી બંસી મહીં,
સર્જન પ્રલયના મનવંતર મહીં વાયજે.

લોકલોકના રાસનું રસદર્શન આપણને કરાવનાર કવિએ પણ જાણે જગતમાંથી સૃષ્ટિને સર્જનારના અલૌકિક રાસ જોવાનું નિમંત્રણ મળતાં વિદાય લીધી હોય એમ શું નથી લાગતું?

નિરખો આ રાસ લોકલોક લોકના રે,
રમે સૃષ્ટિને સર્જનાર: [૨]
અંગુલિમાં અંગુલિ પરોવીને,
ખેલે તેજ ને અંધાર: [૨]
રસનાં ઉછળે રંગહેલિયાં.'

અને આપણે કલ્પી લઇએ કે પરબ્રહ્મના ચોકમાં ખેલાતો અનોખો રાસ આજે કવિ જોતા હશે:

ઘ્રાંગ ઘ્રાંગ રસ રાજના અનહદ મૃદંગ વાય
પરબ્રહ્મના ચોકમાં, રસના રાસ રચાય.
ઊગત શરદપૂનમ ચંદ, વ્રજમાં મળી વૃંદવૃંદ
કિરણ કિરણ ઝીલી ઘૂમંત ગગન ગોખ ગૂંથે
મહરા ગજબ દિગંત મધુરી મુરલી બજંત
રસભર નટવર રમંત જગવિભૂતિ જૂથે.

*

સંજીવની ઢોળી ઢોળી, પ્રકૃતિને રોળી રોળી
ચેતનથી ચોળી ચોળી, મુગ્ધ વદન લાજે.
વિલસે રસના વિલાસ, પ્રકૃતિ ને પુરુષ રાસ
ઉછળે આનંદહાસ, પ્રભુતા ગાજે.

'મેદની ઝૂલાવી મહામાયા રમરાવતી' ગુજરાતણને કવિએ આપેલી લ્હાણ ખરેખર અણમૂલી છે.

જગત ઉપર ઈશ્વરના આશીર્વાદ ઉતારવા એ પ્રભુને પ્રાર્થે છે:

ઊતરજો, એ હરિ આશીર્વાદ
મુરલીમાં વહજો અનહદ નાદ
ઝૂમતું ઝૂમતું કિરણ રમે લઇ નિઃસીમના સંદેશ,
રમજો એવી અમ આત્મ ભાવના
તુજ હદ એહદને દેશે

અને આનંદરંગ! કેવો છે તે કવિ સમજાવે છે:

એક છે સોહાગ એ પરમાત્માનો આનંદરંગ;
એક છે અનસ્ત રંગ આત્મનો આનંદરંગ.

પેલે પાર જવા માટે માછીડાને હોડી હલકારવા કહેતો એમનો અગમ્ય ભાવ પ્રભુ રૂપી માછીડાને ભાવપાર કરાવવા વીનવે છે.

'હો! મ્હારે જાવું છે પેલે પાર:
હવે માછીડા હોડી હલકાર:
હલકી હેલે આયુષ્ય ઉછળે,
જગના વાય સમીર;
આ આરે મારી આશાની કુંજો,
ત્યાં છે પ્રેમમંદિર.'

અને જાણે કવિની યાચના પ્રભુએ સાંભળી 'પ્રેમભક્તિ'ને જ્યાં પ્રેમનું મંદિર છે ત્યાં અવનવા રાસ સર્જવા લઇ ગયા હોય એમ લાગે છે.

કવિની રાસસામગ્રી વિપુલ છે—જ્યાં મહેરામણ ભર્યો છે, તેમાંથી આપણે તો માત્ર થોડી જ અંજલિઓ ભરી છે. કવિનાં સર્જનોનાં પ્રેરણાદેવી ગં. સ્વ. માણેકબા છે. એમની જ પ્રેરણાથી કવિએ ગુજરાતને આટઆટલું સાહિત્ય અર્પ્યું છે.

એટલે કવિકુટુંબનાં 'કુલ યોગિની' સમાં માણેકબાનું ગુજરાત ભારે ઋણી છે—એમ કહ્યા સિવાય ચાલે એમ નથી.

ગુજરાતની ગૃહકુંજોને સર્વાંગ સુંદર રાસોની મઘમઘ થતી ખુશબો અર્પણ કરીને કવિજીવન ખરેખર ધન્ય બન્યું છે.

રસસિદ્ધ કવીશ્વર

ડૉ. મંજુલાલ ર. મજમુદાર

*

જેમનાં યશઃશરીરને જરા કે મરણનો ભય રહેતો નથી તેવા રસસિદ્ધ કવીશ્વરો તેમનાં સુકૃત્યોદ્વારા સદૈવ જીવતા જ રહે છે: એવા જ એક રસસિદ્ધ કવીશ્વર તરીકે કવીશ્વર દલપતરામના પુત્ર કવિસમ્રાટ ન્હાનાલાલ જીવી ગયા અને જીવી પણ ગયા છે. એમના સાહિત્યજીવને એક લાંબા યુગને આવરી લીધો છે: વર્તમાન સાહિત્યનાં વહેણોને સમજવા માગનારે આ લાંબા યુગમાં જીવી ગયેલા આજીવન સાહિત્યકારની શૈલીની, વિષયોની, મનોરથોની તથા યુગસંદેશોની–તેમની અનેકવિધ ક્રાન્તદષ્ટિની ઊંડી સમીક્ષા કર્યો વગર ચાલવાનું નથી.

એમના જેટલો સાક્ષર–વિરોધ તેમજ એમના જેટલી સાહિત્યજનપ્રિયતા ભાગ્યે બીજા કોઇ કવિસાહિત્યકારે અનુભવ્યાં હશે. કવિએ સને ૧૯૦૭માં 'કેટલાંક કાવ્યો' ભાગ બીજાની પ્રસ્તાવનામાં બીતાં બીતાં લખ્યું હતું કે, "ગુજરાતની કુંજો નિર્જન નથી કે કુંજવાસી સર્જન સર્જનીઓ એટલાં બહેરાં કે અરસિક નથી. કોયલ ખુલ્લે શબ્દે બોલશે, તો સૌ સાંભળશે અને સત્કારશે"—એ વાણી એમના તે પછીના લગભગ ચાર દસકામાં ફલવતી બની છે.

કવિની કવિતા–કોકિલે ગુજરાતની કુંજ-નિકુંજોને ખુલ્લા અને મિઠ્ઠા ટહુકારથી ભરી દીધી છે. અને સર્જન સર્જનીઓએ એમના ટહુકાર સાંભળ્યા છે અને સત્કાર્યો છે; કવિને માટે તેમજ ગુજરાતને માટે એ ઓછા સંતોષની વાત નથી.

અને ગુજરાત કંઇ છેક નગુણું નથી. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના પ્રાકૃત વ્યાકરણને હાથી ઉપર પધરાવી, એ કલિકાલસર્વજ્ઞ પંડિતની યોગ્ય સંભાવના થયેલી જોનાર, શ્રી ગુર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજને હાથે સન્માન પામવાની પ્રથાથી પરિચિત થયેલી ગરવી ગુજરાતની પ્રજા 'વીર'ની વીરપૂજા કરવામાં કદી પાછી પડી નથી. કર્મવીર ગાંધીજીની ગુણપૂજા કરવાની તક ગુજરાતને મળી છે, એ આજના જ ઇતિહાસની વાત છે.

કાર્લાઇલે ઉપદેશેલો Poet-Prophet–કવિ પયગમ્બર પણ આવી વીરપૂજાનો પૂરો અધિકારી છે, તેમજ એને પૂજાપો ધરનાર ગુણ-પૂજારીઓએ—

"ઉઠો સજન! સાજની! કુસુમની ભરો અંજલિ
રચી સુભગ સ્વસ્તિકો સદન શોભવો ઉજ્જવળી
અપૂર્વ શણગારથી સુદતી દેશ, દૈવી ગીતે—"

એ રીતે કવિને અભિનંદ્યા છે.

"નયન ઊઘડયું પેલું ઓજસ્વી નવલ પ્રભાતનું.....વિરમે છ કાળી યામિની"—એવી રીતે જ્યારે વીસમી સદીનો પરોઢ દેશભરમાં જાગ્યો, અને નવકવિતાનું પ્રભાત થયું, ત્યારથી કવિએ પોતાનો જીવનસંદેશ પ્રજા સમક્ષ મૂકવા માંડ્યો હતો. એમની કવિતામાં વસંતનો, વસંતના ઉલ્લાસનો ઊંડો સંદેશ છે, એ વસંત તે માનવજીવનની વસંત અને તેની નવપલ્લવતા. જે વસંતમાં "સૃષ્ટિ સારી

સમુલ્લાસ ધરતી"—એ વસંતના વાસંતી વાઘા સજવા માટે કવિએ અવનવી રચનાઓથી સંસારીઓને ઉપદેશ્યા છે.

આ વસંતનો ઉત્સવ એટલે સ્થૂલ ઋતુનો ઉત્સવ માત્ર નહિ; જીવનની વસંતને અવસ્થા જવા ન દેવા માટે તેમણે માનવીને ચેતાવ્યા છે. તેથી જ એમણે ગાયેલી અને ઉપદેશેલી રસની પરબોમાં વિષનાં ઘેન નથીઃ પરંતુ અમૃતની શીતલતા અને શાંતિ તેમાં ભરેલાં છે. કવિએ કહ્યું છેઃ "આજકાલ તો રસ એટલે અનાચાર; અને પ્રેમ એટલે પાપાચાર." તેથી જ એમનો ઉપદેશ છે કે રસને બદલે રસાભાસ પાછળ દોડનારા જગતે જીવનમાં ઉતારવું ઘટે કે

"સૌન્દર્ય શોભે છે શીલથી,
અને યૌવન શોભે છે સંયમથી."

લગ્નસ્નેહ, સ્નેહલગ્ન તથા આત્મલગ્નના જગ-જના પ્રશ્નોની મીમાંસા કરવી એ કવિની કવિતાનો મુખ્ય આશય છેઃ

"સંસ્થું તમારું સહુ 'બદ જ સ્નેહલગ્ને
ને લગ્નસ્નેહ મહીં દિવ્ય વિલાસશોભા."

મનુષ્યજીવનના આવા સનાતન પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવી, જગતને ઊંચે ચઢાવવાના તેમના અભિલાષ છે. ગોવર્ધનરામભાઇએ નવા યુગમાં આ લગ્નમીમાંસાનું પગરણ માંડ્યું—એમ કહી શકાય. પરિશીલન, સંવનન અને વિવદન—વિવાદનો એ ત્રણ શ્રેણીદ્વારા લગ્નનો સ્થૂલસૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મતર અને સૂક્ષ્મતમ પ્રેમનો વિકાસ સાધવાનો ઉપક્રમ યદુશૃંગ ઉપર બતાવ્યો હતો. એ લગ્નમીમાંસાના ઉદ્દેશનો પ્રકાશદીવડો ન્હાનાલાલે ઉપાડી લઇ, એ દીવડામાં સદ્દસ્નેહનો પ્રકાશ ઉમેરી, આખા યે ગુજરાતમાં એનો પુણ્યજ્યોતિ ઝળહળાવ્યો છે.

પશ્ચિમમાં Higher Drama નો યુગ પ્રવર્તાવનાર ઈબ્સન અને શો જેવા નાટકકારોનાં ગદ્યનાટકોનો આત્મા "જીવનના મનમૂઝવનારા કોયડા" હોય છે. એવા 'ભેદના પ્રશ્નો'નો ઉકેલ સૂચવવામાં જ તેમની કલાસાર્થકતા સમાયેલી છે. આપણા કવિ પણ આવા ભેદના પ્રશ્નોના ઉકેલણહાર થવામાં રાચતા જણાય છે.

આ દૃષ્ટિએ, "જગતના પંયગમ્બરોની હારમાં ઊભવું છે" એમ લક્ષમાં લાવીને જ લોકસંસ્થાના પ્રશ્નોને, પ્રજાના આશઅભિલાષને અને દેશભરમાં અંકુરતી નવચેતનાને ઝીલવા માટે કવિદ્રષ્ટાઓ પોતાની વાણીને અને કલાને યોજે છે. એ યોજનામાં મળેલી સફળતા ઉપરથી જ કવિનાં કલા–સર્જનોની કીમત અંકાય છે. કવિની કુલપરંપરાગત સાહિત્યસેવા જુઓ, તેમની પ્રેમભક્તિ ગ્રંથમાલાનાં તેમનાં વર્ષો જેટલી સંખ્યામાં પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકો જુઓ અને પછી કહો કે કવિને કંઇ કહેવાનું છે કે નહીં? કવિનો સંદેશ શો છે? કવિએ પોતાનો જીવનસાહિત્યસંદેશ પોતાની "આત્મ-ઘડતરકથામાં" લાક્ષણિક શૈલીથી કહી દીધો છે, તેનો ઉલ્લેખ માત્ર અહીં પ્રસ્તુત છે.

કવિનું સન્માન ભલે સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખસ્થાને ન થયું હોય, ભલે મુંબાઈ યુનિવર્સિટીએ તેમને વ્યાખ્યાનો માટે ન નોતર્યા હોય કે તેમને કોઇ માનનીય ડીગ્રીથી સન્માન્યા ન હોય, તોપણ ગુજરાતનાં નગરોમાં ઠેરઠેર તેમની સાહિત્યસેવાની ઊજવણી થઈ હતી–એ આમન્ત્રણનો સત્કાર ભૂલવા જેવો નથી. યાદ આવી શકે છે ત્યાં સુધી, ગુજરાતમાં સાહિત્યકારોની "જયંતીઓનો યુગ" કવિના સન્માનસમારંભોથી જ શરૂ થયો છે. અને કવિનું સન્માન એટલે આપણી નવી કવિતાનું સન્માનઃ આપણા લોકસમૂહે નવી કવિતાને માન્ય કરી હોય, કુટુમ્બોમાં તેને દાખલ કરી હોય, અને આપણા સકલ સુંદરીસંઘની રસતૃષા કંઇક છીપી હોય, તો તે બહુધા ન્હાનાલાલદ્વારા; કારણ કે ન્હાનાલાલમાં નરસિંહ મહેતાની વૈષ્ણવતા છે; મીરાંબાઇની ભક્તિનો ઉદ્રેક અને રસમસ્તી છે; દયારામભાઇની સ્ત્રીહૃદયને સ્પર્શ કરનારી મૃદુતા, કોમળતા અને લાલિત્ય એમની કવિતામાં નવરંગે અવતરે છે. પણ ન્હાનાલાલમાં

માત્ર એટલું જ નથી; તેમની પાસે સંદેશ છે; તેમને ગુજરાતને કંઇક કહેવાનું છે; અને એમને જે કહેવાનું છે તેના સત્યમાં એમને અમાપ શ્રદ્ધા છે.

તેથી જ તેમની વાણીમાં જુસ્સો છે, સચાઇ છે, સચોટતા છે. તેમને ગુજરાતના ઉજ્જવલ ભાવિમાં આશા છે; ઉત્સાહ છે. અને તેથી જ કવિ અજબ આશાવાદી હતા. એમનો આ આશાવાદ ગંભીર ચિંતનનું પરિણામ હતો. ભૂતકાળના અનુભવો ઉપરથી એ દૃઢ થયો હતો: વર્તમાન પરિસ્થિતિથી કંઇક વ્યવહારુ થયો હતો અને ભવિષ્યની આશા ઉપર અવલંબતો હતો.

ન્હાનાલાલ જેટલા કવિ હતા તેટલા જ કલાધર પણ હતા. રાજકવિ ટેનિસનની સૂક્ષ્મ શબ્દકલાનો સાક્ષાત્કાર " કોમલ કાન્ત પદાવલી " દ્વારા કવિ કૉન્ત કરતાં મોટા પ્રમાણમાં અને વિપુલતાથી તેમણે કરાવ્યો છે. પ્રેમ, કુદરતનું સૌંદર્ય, ઇશ્વરભક્તિ અને શ્રદ્ધાનાં નવાં સ્વરૂપો અતિ રમણીય શબ્દોમાં તેમણે ગાયાં છે. તેમની કલ્પના જેટલી રમણીય તેટલી જ ભવ્ય, અવનવી અને ઉન્નત છે. એમની પ્રતિભામાં સૌંદર્યના કોઇ અવનવીન પ્રદેશો આંખ આગળ ખડા કરવાની શક્તિ રહેલી હતી.

જૂનાં લોકગીતોમાં વહેતું રસઝરણું તેમણે પોતાનાં કાવ્યોમાં ખૂબીથી વાળ્યું હતું. મનને ગમી જાય તેવા ભાવો તેમણે કોમલતા, સહૃદયતા અને મૃદુતાથી લલિત સંગીતમાં ગાયાં છે. તેમની ઉપમાઓ, ઉત્પ્રેક્ષાઓ અને શબ્દાવલીઓ પ્રતાપ પાડે એવી પસંદગીવાળી અને નવા પ્રકારની છે, અને તેથી મોહક પણ છે.

ગૃહભાવ અને દામ્પત્યનાં સમ્યગ્ દર્શન કરાવવાના તેમના હૃદયે કોડ હતા. કવિ નવી સંસ્કૃતિનાં ધાવણ ધાવી ઊછર્યા છતાં, તેમનો આત્મા પ્રાચીનને પૂજનારો હતો. કવિનાં સંસ્કૃતિદર્શન મનોરમ છે તેટલાં જ વિચારપ્રેરક છે. કવિનું હૃદય સ્ત્રીઓના મૃદુ ભાવોના અને તેમની સ્નેહભાવનાઓનાં ઊંડાણમાં ઊતરી શક્યો છે. અને તેથી જ એ વર્ગને એ ખાસ અસર કરી શક્યા છે. ન્હાનાલાલે સ્ત્રીઓ માટે અને સ્ત્રીઓ સંબંધી એટલું સુંદર અને એટલું બધું લખ્યું છે કે એ કાવ્યપ્રદેશ એમની ગ્રંથમાલામાંથી લઇ લઇએ તો પાછળ શું રહે એ વિચારવા જેવું છે.

ગયો યુગ અને સાંપ્રત યુગ રાસના દિગ્વિજયનો યુગ ગણાયો છે અને એ યુગના યુગકર્તા તે આપણા કવિ. એમનાં ગીતોનું અનુપમ માધુર્ય સુંદર ભાવનામાં અને એ ભાવનાને અનુરૂપ સુંદર ઢાળની પસંદગીમાં રહેલું જોઇ શકાય છે. સુંદર ભાવનાને સુંદર સુશ્લિષ્ટ રચનાથી શણગારવામાં તેમને આયાસ કરવો પડ્યો નથી. સામાન્ય 'પ્રાસ'ના વિરોધીનાં પ્રાસ આપોઆપ સૂઝેલા અને સંગીતક્ષમ હોય છે. એમનાં સંગીતકાવ્યમાં વાણીના સૌંદર્યમાં રમ્ય ઊર્મિનો રસિક ધ્વનિ સઘન છાપ પાડી રહે છે. એમના રાસમાંનાં ઘણાંમાં રસશાસ્ત્રમાં પરિચિત એવા નાયિકાભેદનાં સુંદર કાવ્યચિત્રો ઊપસેલાં છે. એક એક રાસ એક એક નાયિકાની માનસિક સ્થિતિનું અચ્છું ચિત્ર ખડું કરે છે. ગુજરાતના ચિત્રકારોને ભાવનાગમ્ય ચિત્રો દોરવાના વિષયોની જરૂર જણાય ત્યારે તેમણે કવિનાં ઊર્મિગીતો તરફ નજર ફેરવવી. કવિનાં ગીતોમાંના ભાવને રંગ અને રેખામાં રજૂ કરાશે ત્યારે કવિનાં ગીતો અને રાસ વળી નવી જ રસસૃષ્ટિનો અનુભવ કરાવશે.

કવિ જેમ સૌંદર્ય અને કલાના " રસિક શાસ્ત્રીય ભાષ્યકાર " છે, તેમ ભેદના ગૂઢ પ્રશ્નોને છેડવામાં તેમને અજબ મઝા આવતી જણાય છે. એમની પ્રભુપ્રાર્થનાઓ પણ એ જ સત્ય રજૂ કરે છેઃ—

" પેલાં દિવ્ય લોચનિયાં રે, પ્રભુ!
કયારે ઊઘડશે!

[અનુસંધાન પાછળને પાને]

ડોલન શૈલીનું સાર્થક્ય

પ્રો. ધીરુભાઈ ઠાકર

*

ઈ. સ. ૧૯૦૫ની સાલનો ગુર્જર સાહિત્યદેશે સૌથી મહાન બનાવ તે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની સ્થાપનાનો નહિ પણ ગુર્જર પ્રજાના ચિદાકાશમાં ત્યારથી લગભગ અર્ધી સદી પર્યંત એકધારું પ્રફુલ્લ અમીવર્ષણ કરનાર ચંદ્રરાજ કવિવર ન્હાનાલાલના ઉદયનો છે. ઈ. સ. ૧૮૯૮ માં રચાયેલી કવિની પ્રથમ પહેલી રચના 'વસંતોત્સવ' ત્યારે–તેમના પ્રથમ 'કાવ્યસંગ્રહ' કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૧ પછી બે વર્ષે–પ્રકટ થઈ, અને તેની સાથે સાહિત્યરસિક જનતાએ કવિશ્રી ન્હાનાલાલની અનન્ય અને અપ્રતિમ ડોલનશૈલીનો આસ્વાદ પણ ત્યારે જ પ્રથમપહેલો ચાખ્યો. પછી તો કવિનો પ્રતિભાપ્રોધ એક તરફ ઉત્કૃષ્ટ ભાવાવેશવાળા સુંદર લયવાહી રાસો અને છંદોબદ્ધ કાવ્યોમાં તેમ બીજી તરફ એકધારાં ઉન્નત વક્તવ્યને ધારણ કરતી અર્થાદસ રચનાઓ અને નાટકોમાં આજ પર્યંત ઝિલાતો રહ્યો. 'બ્રહ્મદીક્ષા', 'ગુરુદેવને' 'સૌરાષ્ટ્રનો સાધુ', 'રાજવીર', 'નવયૌવના' અને 'સૌભાગ્યવતી' જેવી ઉત્તમ કાવ્યરચનાઓ તેમ જ ગુજરાતી નાટ્યસાહિત્યમાં નવીન નાટ્યસ્વરૂપનો આદર્શ રજૂ કરતી 'ઇન્દુકુમાર' અને 'જયાજયંત' જેવી ભાવપ્રધાન નાટ્યકૃતિઓ આ શૈલીમાં રચાય તે તો ગુર્જર સાહિત્યમાં ડોલનશૈલીને અમર કરી દે એવી બીના છે.

ડોલનશૈલીને વિશે અત્યાર અગાઉ અનેક ટીકાઓ અને પ્રશંસાવચનો ઉચ્ચારાઈ ગયેલ છે. કોઈએ તેને રાગબદ્ધ ગદ્ય ગણી છે, તો કોઈએ તેને ગદ્ય અને પદ્યનાં સીમાડા ભૂંસવા મથતી ભાવ અને છટાવાળી શૈલી કહી છે. કોઈએ તેમાં નિરૂપાયેલ ભવ્ય વિચારશ્રેણી અને વિનિયોજાયેલ ઉદાત્ત કલ્પનાપ્રભાથી અંજાઈ જઈને તેની સરખામણી ઈ. સ. ૮૦૦–૯૦૦ ની પ્રાચીન અંગ્રેજી ભાષાની 'બીઓવુલ્ફ' જેવી એપિક રચના જોડે કરીને તેને મિલ્ટનની ભવ્યતાની વાહક 'પેરેડાઈઝ લૉસ્ટ'ના બ્લૅંક વર્સ' સાથે સરખાવી છે. આમ એક તરફ એને પ્રશંસાની જોડે પુષ્પોથી બિરદાવવામાં આવી છે, તો બીજી તરફ તેને છેક શુષ્ક ગદ્યની પ્રાકૃત કોટિએ ઉતારી પાડવાનો પ્રયાસ પણ થયો છે.

પરસપર વિરોધી/ ટીકાવચનોને પૃથક પૃથક લઈ દરેકનો રદિયો આપવાનો અહીં ઉદ્દેશ નથી, પરંતુ એ બધાંને વિશે સંક્ષેપમાં એટલું જ કહી શકાય કે આ અનિયમિત ડોલનવાળી શબ્દાવલિને આપણા અક્ષરમેળ છંદનાં જેવાં લઘુગુરુનાં માપવાળી 'બીઓવુલ્ફ'ની પંક્તિઓ જોડે અગર તો મિલ્ટનની પાંચ શ્રુતિઓવાળી (Iambic Penta-

---

આવાં ઘોર અંધારાં રે, પ્રભુ !
કયારે ઊતરશે !'

આ પ્રશ્નના ઉત્તરની રાહ સૌ ભક્તહૃદય જુએ એ સ્વાભાવિક છે.

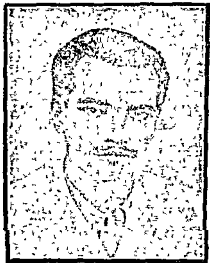
કવિનો સ્થૂલ દેહ આપણી વચ્ચેથી ચાલ્યો ગયો છે. પરંતુ તેમનું સૂક્ષ્મ યશઃશરીર તો અજર અને અમર રહેવા સર્જાયું છે. તેથી જ્યારે જ્યારે ભાવિ ગુજરાતને કવિદૃષ્ટાનાં પ્રેરણાદાયી સ્તોત્રોની જરૂર જણાય ત્યારે ત્યારે આપણે કવિએ સાગરને ઉદ્દેશીને કહ્યું હતું તે થોડા ફેરફાર કરીને સંભારવું રહ્યું કે

"ન્હાનલ સખે ! મુજ નેત્ર
આગળ આવીને કંઈ આ,
જીવ્યું મીઠું લાગે મને:
જીવ્યું જીત્યું લાગે મને એવું કંઈ તું ગા."

meter.) બ્લૅંક વર્સ જોડે સરખાવવી અયુક્ત છે; તેમ બીજી તરફ એને સાધારણ ગદ્યની શુષ્ક જડ સ્થિતિએ ઉતારી પાડીને અમર તો સ્વચ્છંદી રચના તરીકે ગણાવીને તેની અવહેલના કરવી તે પણ અન્યાય્ય છે. વસ્તુતઃ સાહિત્યની દુનિયા એને અપદ્યાગદ્ય તરીકે ઓળખે છે, તેમાં જ તેની સિદ્ધિ અને મર્યાદાનું સૂચન નથી થઈ જતું? તે અપદ્ય છે; કારણ કે પદ્યનાં કોઈ પ્રકારનાં બંધનો કે માપ તેને સ્વીકાર્ય નથી. તે અગદ્ય છે કારણકે તે ગદ્યની સાધારણ કોટિથી અનેકધા ઉચ્ચ છે. કવિશ્રી પોતે કાવ્યદેહનું કલેવરવિધાન મીટર નહિ, રીધમ છે—છંદ નહિ, ડોલન છે એમ શ્રદ્ધાપૂર્વક માનતા હોવાથી આ શૈલીને ડોલનશૈલી કહે છે. ડોલનને પોતાની વાણીમાં સિદ્ધ કર્યું એટલે પત્યું એવો તેમનો દૃઢ મત હતો. પરિણામે કવિતા માટે છંદની અનિવાર્યતા તેમણે સ્વીકારી નહિ અને ગુજરાતી સાહિત્યે કદી નહિ દીઠેલી એવી અછાંદસ રચનાઓ ઉદ્ભવ પામી. આમ કરવા પાછળ કવિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પોતાના ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિભાતેજને ઝીલે એવો સમર્થ મહાછંદ (Blank verse) શોધવાનો હતો. પરંતુ પોતે વાણીનું ડોલન સ્વીકાર્યું હોવા છતાં તેને નિશ્ચિત કે નિયમિત માપ હોવાની આવશ્યકતા સ્વીકારી નહિ. પરિણામે કોઈ પણ જાતના માપ વગરની અનિયમિત ડોલનવાળી રચનાઓ પેદા થઈ, અને કવિનું મહાછંદનું સ્વપ્ન ઠીંગરાઈ ગયું.

કવિતાના બાહ્યસ્વરૂપ કે આકારનો વિચાર કરતા ડોલનશૈલીમાં નિરૂપાયેલ સર્વ કૃતિઓને અછાંદસ કે અપદ્ય કહી શકાય; પણ તેના આંતર સ્વરૂપનો ખ્યાલ કરતાં એ સર્વ રચનાઓને કાવ્યશાસ્ત્રની કોઈ પણ કસોટીએ કસી જોતાં કાવ્યની—અને તે પણ ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યની—કોટિમાં મૂક્યા વિના ચાલે તેમ નથી. કારણ જો બધી જ અછાંદસ રચનાઓ કવિ-

(કવિશ્રી ઇ. ૧૮૯૯માં બી. એ. થયા ત્યારે)

*

તાના ક્ષેત્રમાંથી બાતલ કરવામાં આવે અને બધી જ છંદોબદ્ધ કૃતિઓને કાવ્યમાર્ગમાં મૂકવામાં આવે તો 'કાદમ્બરી' કે 'સરસ્વતીચંદ્ર' જેવી કૃતિઓને કાવ્યમાર્ગમાંથી કાઢીને 'સિદ્ધાંતકૌમુદી'ની કારિકાઓ કે 'અમરકોશ' જેવી રચનાઓને કવિતા ગણવી પડે. પરંતુ રસશાસ્ત્રીઓ આપણને તેમ કરવા દે તેમ નથી. ડોલનશૈલીમાં ઊતરેલી કવિની સર્વ અછાંદસ રચનાઓ તત્ત્વતઃ કાવ્યના સર્વ આંતરિક ગુણો ઉત્કૃષ્ટપણે ધરાવે છે. કવિશ્રી ન્હાનાલાલ પ્રકૃતિએ પ્રધાનતઃ કવિ જ છે. તેથી તેમની સર્વ કૃતિઓમાંથી ચંદ્રનાં શીતળ અમીકિરણોની માફક કાવ્યરસ ઝર્યા જ કરે છે—પછી તે કૃતિ ગદ્યની હો, પદ્યની હો, કે અપદ્યાગદ્યની હો. કાવ્યનો આત્મા રસ છે અને તેનું નિર્વહન ભાવવાહી, લયયુક્ત વાણીમાં જ થઈ શકે. આથી કવિની અપદ્યાગદ્ય રચનાઓમાં રસનો પરિપોષ કઈ રીતે થાય છે અને તેને ઉપકારક ગુણો ડોલનશૈલીમાં કેટલે અંશે ઉદ્ભવે છે, તેની ક્રમશઃ તપાસ કરીએ.

આપણે અગાઉ જોઈ ગયા કે કવિશ્રીની અપદ્યાગદ્ય રચનાઓમાં ડોલન છે. તેમનાં

-કાવ્યોમાં જુદીજુદી લંબાઇની—૩ અક્ષરથી માંડીને ૨૧ અક્ષર સુધીની પંક્તિઓ તેમાં વહેતા ભાવ કે લયની અનુકૂળતા અનુસાર નાનામોટા માપની બને છે. ઉદાહરણ તરીકે નીચેની પંક્તિઓ લઇએ.

વિદાય લેશો, વીર!
દુનિયાનો અંત વિદાય જ છે,
આદિ ભલે અન્યથા હો.
પણ એક વેળા તો આંખ ઉઘાડો,
એક છેલ્લી મીટથી તો જગતને જોઇ લો.
શું જગત બહુ જોયું?
ભલે ત્હમને ગમ્યું તે અમને ગમશે જ.
ક્ષર મૂકી અક્ષરધામમાં,
મૃતે મૂકી અમૃતત્વમાં,
મનુકુલ મૂકી ચિરંજીવ દેવોમાંઃ
એ જ કલ્યાણપંથ, ભાઇજી! (બ્રહ્મદીક્ષા)

ભવ્યગંભીર કરુણભાવને એકધારી ઉન્નત કક્ષાએથી વહેવડાવવામાં છંદોબદ્ધ કાવ્યો કરતાં ડોલનશૈલી વિશેષ સફળ થાય છે, તેની પ્રતીતિ આખું 'બ્રહ્મદીક્ષા' કાવ્ય વાંચનારને તરત થાય તેમ છે. 'ગુરુદેવને' અને 'સૌરાષ્ટ્રનો સાધુ' પણ એવાં જ કાવ્યો છે. 'નવયૌવના', 'સૌભાગ્યવતી' અને 'રાજવીર'માં પ્રકૃતિની અતિ સુરેખ અને રંગીન પાર્શ્વભૂમિમાં ઉદાત્ત છતાં કાલ્પનિક વ્યક્તિચિત્રો દોર્યાં છે. વસ્તુતઃ, અમુક જ પ્રકારના વિષયના નિરૂપણ માટે કવિશ્રીએ આ શૈલીનો ઉપયોગ કર્યો છે તે સૂચક નથી શું? છંદોબદ્ધ કાવ્યોમાં પ્રત્યેક ચરણમાં લય ધીમે ધીમે વૃદ્ધિ પામતાં પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે, અને ત્યાંથી તેનો અવરોહ શરૂ થાય છે. આમ પ્રત્યેક ચરણમાં આ પ્રકારની આરોહ-અવરોહાત્મક પ્રક્રિયા પૂરી થતી હોવાથી એકધારી ઉચ્ચ ભાવકક્ષા—Pitch ને ધારણ કરવામાં છંદોબદ્ધ પંક્તિઓ અનુકૂળ પડતી નથી. આ કારણે જ કવિની ગગનગામી કલ્પના-પાંખ ડોલનશૈલીમાં નિર્બંધપણે વિહરવા લાગે છે, અને અનેક અપ્રતિમ ચારુતાવાળા અલંકારગુચ્છ ઊભાં કરે છે, કાવ્યના અંતર્ગત ભાવને ઉપકારક થાય એટલું જ નહિ પણ રસ સાથે એકરૂપ થઇ જાય તેવા અવનવીન અલંકારોનું આયોજન કવિશ્રીનાં છંદોબદ્ધ કાવ્યો કરતાં પણ વિશેષ છે. એ તેની બીજી વિશેષતા છે. એના એકાદબે નમૂના લઇએ:

(૧) કોઈ વર્ષાના સન્ધ્યાસમયે
નિસ્તેજ બાલચન્દ્ર ઉપર
મેઘધનુષના રંગ
આવી આવી ઊડી જાય તેમ
વિલસુના મન્દ મુખ ઉપર
લજ્જારેખાઓ બેસી બેસી જતી રહે.
[વસંતોત્સવ]

(૨) ગુલાબની અંજલિ જેવું મુખડું
મહીં આકાશના અણુ જેવાં નયન!
આછી ઉષાના ઓજનું અંગ હતું.
[નવયૌવના]

આવી સુંદર ઉપમાઓ ગદ્યવર્ણનની બાહ્ય છટા કે શોભાને વધારનાર સ્થૂળ અલંકાર કરતાં ભાવકથનને સુઘટ અને સુરેખ બનાવતા, મહીંથી આછા આછા ધ્વનિ ઉપજાવતા કલ્પનાતત્ત્વની વિશેષ ગરજ સારે છે.ને એ રીતે અલંકાર અને શૈલી બન્નેની કૃતાર્થતા સિદ્ધ થાય છે.

આ ઉપરાંત ડોલનશૈલીમાં સુંદર અને ભવ્ય, સુરેખ અને રંગીન, ઐતિહાસિક તેમજ કાલ્પનિક આકર્ષક વ્યક્તિચિત્રો દોર્યાં છે, એના વિના ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્ય ખરેખર દરિદ્ર રહી જાત. આ ચિત્રદર્શનોમાં વ્યક્તિના સ્થૂળ સ્વરૂપનું સુઘટ અને માંસલ બાંધાવાળું ચિત્ર કલાચિત્ર દોરીને સંતોષ નહિ માનતા કવિ તેના ચારિત્ર્યની સૂક્ષ્મ ગુણસંપત્તિ પર વિશેષ ભાર મૂકે છે, અને વિષયભૂત વ્યક્તિની ચેતનવંત લક્ષણમૂર્તિ સહેજે ઊભી કરી દે છે.

ડોલનશૈલીમાં કવિ પ્રકૃતિવર્ણનો અને વ્યક્તિચિત્રોનું આલેખન એકધારી સફળતાપૂર્વક

કરી શકે છે એટલું જ નહિ, પણ અમૃતલાલ પઢિયારના મૃત્યુ બાદ તેમની દ્વાદશાને દિવસે સમુદ્રકાંઠે સ્વ. પઢિયારના સૂક્ષ્મ તેજઃસ્વરૂપનું પોતે ચમત્કારિક દર્શન કર્યું તેનો સૂક્ષ્મ અનુભવ પણ એટલી જ સચોટતા અને તાદૃશતા વડે વર્ણવી શકે છે. અગોચરને ગોચર કરવાની કવિની અનુપમ શક્તિ આમ ડોલનશૈલીમાં સવિશેષ આવિર્ભાવ પામે છે, એ શૈલીની નાનીસૂની સિદ્ધિ નથી.

ડોલનશૈલીમાં રેલાઇ રહેતી કવિઓનીમાં વક્તૃત્વકલાની અનેક વિશિષ્ટ છટાઓ આવે છે. કવચિત્ 'ભલે', 'હો', 'હે' આદિ કેવળપ્રયોગી અવ્યયોનો યથોચિત ઉપયોગ; કવચિત્ વાતચીતિયા ઢબે કરેલાં વિવિધ સંબોધનો; અને કવચિત્ ઉદ્‌બોધનાત્મક વાણીમાં આવેલા પયગમ્બરી સંદેશ તેમની કૃતિમાં પ્રસંગોપાત્ત પ્રસાદ, માધુર્ય અને ઓજસના ગુણો પૂરે છે. સનાતન સત્યોને સંક્ષિપ્ત અને સૂત્રાત્મક વાણીમાં રમન કરતી કવિશ્રીની ડોલનશૈલી અનેકવાર ઉપનિષદની ભવ્યતા ધારણ કરે છે. કોઈવાર એની સામે શબ્દાળુતા કે કૃત્રિમતાના આક્ષેપો મૂકવામાં આવે છે તે અમુક અંશે સાચા છે, પણ તેની આ મર્યાદાનું મૂળ કવિની રંગદર્શી (Romantic) પ્રકૃતિમાં છે તે ભૂલવું ન જોઈએ. કોઈ ભવ્ય સુંદર દૃશ્ય કે વ્યક્તિને જોઈ કે આ કૌતુકપ્રિય કવિ સંયમશીલ વાણીમાં તેનાં આછાંપાતળાં રેખાંકનો દોરીને સંતોષ પામતા નથી, પણ તેની અત્યંત રંગીન અને ઊંડી ઘેરી રેખાઓથી અંકિત પૂર્ણ છબી પાડે ત્યારે જ જંપે છે. ખરું જોતાં ડોલનશૈલીની અનિયંત્રિત રચનાનો જન્મ કવિની આ કૌતુકપ્રિય પ્રકૃતિને જ આભારી છે.

આમ, ડોલનશૈલીની સિદ્ધિઓ અનેકવિધ છે અને તે સર્વ એક જ વસ્તુનું નિદર્શન કરે છે. કાવ્યકસોટીને કોઈ પણ ધોરણે કવિશ્રીની આ અછાંદસ રચનાઓને ચકાસો, તો તેમાંથી પણ શુદ્ધ કુંદન જ ઝળકી ઊઠવાનું. અહીં એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે ઉપરની સર્વ ચર્ચા નાટકોમાં વિનિયોગ પામેલ અપદ્યાગદ્યને પણ લાગુ પડે છે. ફેર માત્ર એટલો જ કે નાટકોમાં સાદા ગદ્યને બદલે ભાવવાહી ડોલનવાળા ગદ્યનો ઉપયોગ થયો છે. ત્યાં એ છંદોબદ્ધ કાવ્યને બદલે સ્થાન પામ્યું નથી. તેથી નાટકના બાહ્ય સ્વરૂપને કશી હાનિ પહોંચતી નથી એટલું જ નહિ પણ ઊલટું ડોલનશૈલી નાટકનાં વાતાવરણ, પાત્રાલેખન અને સંવાદને અનેકધા ઉપકારક નીવડે છે.*

---

* કવિતાની જુદીજુદી વ્યાખ્યાઓ પ્રસ્તુત રચનાઓને લાગુ પાડી શકાય તે હેતુએ એમાંની કેટલીક નીચે આપી છે:

(૧) દંડિનઃ शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली (ચમત્કારજનક અર્થવિશિષ્ટ પદસમૂહ તે કાવ્ય)

(૨) મમ્મટઃ तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि (મોટા દોષ વિનાના ગુણયુક્ત અને કવચિત્ સ્પષ્ટ અલંકારરહિત શબ્દ અને અર્થ તે કાવ્ય

(૩) વિશ્વનાથ वाक्यं रसात्मकं काव्यम् રસયુક્ત વાક્ય તે કાવ્ય

(૪) વામનઃ रीतिरात्मा काव्यस्य રીતિ–ગુણવિશિષ્ટ પદરચના–તે કાવ્યનો આત્મા છે

(૫) આનન્દવર્ધનઃ ध्वनिरात्मा काव्यस्य ધ્વનિ કાવ્યનો આત્મા છે

(૬) જગન્નાથઃ रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम् ચમત્કારિક અર્થ પ્રતિપાદન કરનારે શબ્દ તે કાવ્ય

(૭) ભામહઃ शब्दार्थौ सहितौ काव्यं गद्यं पद्यं च तद्‌द्विधा શબ્દ અને અર્થ ઉભય મળીને કાવ્ય થાય; પછી તે ગદ્ય હોય કે પદ્ય.

(૮) એરિસ્ટૉટલઃ Poetry is imitation of life કવિતા એટલે જીવનનું અનુકરણ

(૯) વર્ડ્‌ઝવર્થઃ Poetry is emotion recollected in tranquility કવિતા તે મનની શાંત પળોમાં સંભારેલો ચિત્તક્ષોભ છે

(૧૦) મેથ્યુ આર્નોલ્ડઃ Poetry is the criticism of life કવિતા એટલે જીવનની સમીક્ષા.*

ડોલનશૈલીની આ બધી સિદ્ધિઓની સામે તેની મોટી મર્યાદા તે એ કે એ શૈલી ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેના સર્જકથી આગળ પ્રસાર પામી નહિ અને તેના પૂરતી જ સફળતા ધારણ કરીને અટકી ગઈ. કવિશ્રી ન્હાનાલાલે પોતાની વિશુદ્ધ અને દિવ્ય કવિતાદેવીની ઉપાસના વડે નવીન ભાવનાસૃષ્ટિનાં નિર્માણ કરીને ગુર્જર સમાજ અને સાહિત્યને ઉત્કટ પ્રેરણાપીયૂષ પાયાં છે. તેમ છતાં ગુજરાતી સાહિત્યના વિશાળ ઉદ્યાનમાં પ્રો. ઠાકોરે પાડેલ નવીન કેડીએ જ નવીન કવિઓએ પ્રયાણ કર્યાં ને ન્હાનાલાલ તો અનન્ય અને અનનુકરણીય શૈલીકાર બની રહ્યા. તેમની શૈલી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ફેલાવો પામી શકી નહિ, તેના એક કારણરૂપ કવિતાને માટે છંદની અનાવશ્યકતાનો તેમનો સિદ્ધાંત ગણાય. પરંતુ તેનું મુખ્ય કારણ તો 'શીલ તેવી શૈલી'નું સૂત્ર જ નથી શું? ન્હાનાલાલની બહુવિધ સૌન્દર્યસંપત્તિથી ભરપૂર પ્રતિભાશક્તિને ઝીલનાર અને અમુક અંશે જીરવનાર વાહન અન્યની વાણીને અનુકૂળ ન આવે તેમાં વાંક કોનો? શૈલીની અનન્યસાધારણ ઉદાત્ત કક્ષાનો, કે અન્ય કવિની વામણી પ્રતિભાનો? આ દૃષ્ટિએ જોતાં તો ડોલનશૈલીની ઉપરકથિત અનનુકરણીયતા તેની એક વિશિષ્ટ સિદ્ધિ જ ગણાય તેમ છે. ગુજરાતી કવિતા જીવશે ત્યાં લગીનું ડોલનશૈલીનું આયુષ્ય નિશ્ચિત છે. અને એમાં જ તેની સર્વ સિદ્ધિઓનું પરમ સાર્થક્ય છે.

પણ નીતિની બાબતમાં કવિ સૌષ્ઠવલક્ષી પણ છે. તેમની શુદ્ધ નીતિનિષ્ઠા કદી શિથિલ થઈ નથી, જીવનમાં કે સાહિત્યમાં. પદના નિયમનો અસ્વીકાર કરતી ડોલનશૈલી પર ઉદાત્ત ભાવનાભક્તિની સંયમશીલા છે. શૈલીને સ્વચ્છંદી શબ્દાળુતામાંથી બચાવવામાં તેમજ તેના પોતને પાતળું બનતું અટકાવવામાં સૌષ્ઠવપ્રિયતા તરફ વિશેષ ઝૂકતી બુદ્ધિશક્તિએ યોજેલી સંગીન વિચારકણિકાઓ ખૂબ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. આનો એક નાનો જ દાખલો લઈએ:

> આત્મસત્યોની સીમમાં તે રખડતો,
> કે જ્હાં સ્થૂળની પાળો
> અધ્યાત્મજલમાં બળે છે. (સૌરાષ્ટ્રનો સાધુ)

ડોલનશૈલીની ખરી સફળતા તેની શબ્દાળુતાને તથા કૃત્રિમતાને નિવારીને ઉચ્ચતમ અને ઉદાત્તતમ વિચારશ્રેણીને ધારણ કરવામાં સમાયેલી છે. કવિની કૌતુકપ્રિય પ્રકૃતિ સૌષ્ઠવપ્રિયતાનું આભૂષણ ધરે નહિ ત્યાં સુધી તેની ખરી શોભા વાચકના અંતરમાં સાનંદાશ્ચર્ય પ્રકટાવતી નથી તેની પ્રતીતિ નીચેની પંક્તિઓ વાંચવાથી થશે:

> પૃથ્વીને આરા છે,
> ને પૃથ્વીમાંની ઉત્ક્રાંતિને યે આરા છે.
> એ પછીના ઉત્ક્રાંતિમાર્ગ
> અવકાશને સ્હામે તીરે છે;
> ને મૃત્યુની નદીનાં અન્ધારકાળાં નીર
> વચમાં ઘેરાં ઘેરાં વહે છે.
> એ વારિ તરી ઉતરતાં
> મનુષ્યનાં માટીનાં માળખાં
> ઓગળી જાય છે, દેવ!
> ત્હમે પૃથ્વીના પોશાક ઉતાર્યો,
> ત્હમે ચેતનના વાઘા સજ્યા,
> ત્હમે તેજની પાંખો પ્રસારી ઉડ્યા
> એ ઉત્ક્રાન્તિના અગોચર પન્થે.
> ઊર્ધ્વગામીનું જવું યે ધન્ય છે,
> અધોગામીનું જીવવું યે ધૂળ છે.
> જગત્યાત્રામાં જીવન ને મૃત્યુ
> ઉભયે ત્હમે ધન્ય કર્યાં. (ગુરુદેવને)

આટલું ગાંભીર્ય, આટલી ભવ્યતા, આટલી ભાવવાહિતા અને આટલી સચોટ વર્ણનછટા ગુજરાતી સાહિત્યપ્રદેશમાં અન્ય કઈ કવિત્વશૈલીએ સિદ્ધ કરી છે? ખરે જ ડોલનશૈલી ગુર્જર સાહિત્યકુંજોમાં કવિની પયસ્વિની વાણીના સનાતન પડઘા પાડે છે.

સંહિતામય જીવન

શ્રી. ધીરજલાલ ધનજીભાઈ શાહ

. આઠેક વર્ષ ઉપરની વાત છે.

એ સાલમાં શ્રી. ધૂમકેતુએ પોતાના નિબંધો અને લખાણોનો સંગ્રહ 'સર્જન અને ચિંતન' પ્રકટ કર્યો. એક સાંજે કવિશ્રીને મળીને તેઓ આવ્યા અને તેમની સાથે થયેલી વાત કહી સંભળાવી. કવિશ્રીને આ સંગ્રહનો એક નિબંધ 'બિથોવન અને મરઘાભાઈ' અત્યંત ગમી ગયો હતો. સ્પષ્ટ વિચારો વ્યક્ત કરવા બદલ શ્રી. ધૂમકેતુને તેઓશ્રીએ અભિનંદન આપ્યાં હતાં. ઘેર જઈ એ લખાણમાંનો આખો ફકરો વાંચી ગયો:—

"ભાઈ, એ વાત સાચી, કે મરઘાભાઈ દાણા પેદા કરે છે, પણ દુનિયા દાણા ઉપર જીવનારી હોવા છતાં કેવળ દાણા માટે જ નથી જીવતી. મરઘાભાઈ જેટલો જ બિથોવનને દુનિયામાં જીવવાનો હક્ક છે. કયો અકસ્માત, એ તો હું તમે કે વિજ્ઞાન કોઈ કહી શકીએ તેમ નથી; પણ ગમે તે અકસ્માત હોય, મરઘાભાઈ ધારે તો પણ બિથોવન થઈ શકે નહિ; બિથોવન ધારે તો પણ મરઘાભાઈ થઈ શકે નહિ. અમે તો આટલું સમજીએ, કે જે કુદરતે ચાંદી મેક્સિકોમાં મૂકી, પેટ્રોલ મેસોપોટેમિયામાં મૂક્યું, હીરા આફ્રિકામાં મૂક્યા, એણે સૌન્દર્યદૃષ્ટિ મનુષ્યના અંતરમાં મૂકી. શોધનારે એ શોધી, પ્રગટ કરનારે એ પ્રગટ કરી."

એ દિવસથી કવિશ્રીની નજીક જવાની ઉત્કંઠા થઈ. તેમના પરિચયમાં આવ્યો અને જે અકસ્માતે, જે ઈશ્વરે કે જે કર્મે તેમનાં અંતરમાં સૌન્દર્યદૃષ્ટિ મૂકી હતી, તેનાં દર્શન કરતાં કરતાં પાવન થયો.

સૌ પહેલાં તેમને મળ્યો; પરિચય વિધિ થઈ ત્યારે મારાં મનમાં ભડક હતી. અગાઉથી સૂચના પણ મળેલી કે જવાબ નહિ, આપવો; સાંભળ્યા જ કરવું. પરંતુ જ્યારે તેમની રજા લઈ ઊઠ્યો ત્યારે મારી એ ભડક ભાંગી ગઈ હતી. સફેદ ટોપી કે સફેદ ઝબ્બો જોઈ એમની આંખનો ખૂણો લાલ નહોતો થયો. અમારી વાતમાંય ક્યાંય રોજદારી હકીકત નહોતી આવી. એ ડોલમાં એ પગ રાખી ગરમ પાણીથી શેક કરી રહ્યા હતા. વાતચિત દરમિયાન ખરજવાના દર્દ વિષે પણ તેમણે દુઃખ વ્યક્ત નહોતું કર્યું.

ઊલટું મને—નવા આગંતુકને તેમણે સલાહ આપી હતી: 'જોજો વાદમાં પડતા. તમારું કામ કર્યે જજો; સૌ કોઈ તમારી પાસે આવશે. પ્રતિષ્ઠા મેળવવાની ધમાલમાં રખે પડતા; તમારામાં છત હશે તો તે દોડતી તમારી પાસે આવશે.' અને તેમણે તેમના જીવનના બે ત્રણ પ્રસંગો કહ્યા. કુરુક્ષેત્રનું પ્રકટ થયેલું છેલ્લું પુસ્તક ભેટ આપી તેમણે મને તેમની નજદીક વધુ ખેંચ્યો.

પછી તો અવારનવાર તેમના દર્શન કરવાની તક ઝડપતો. તેમનામાં કહેવાય છે તેવી ઊગ્રતા હશે, પણ એ ઊગ્રતાના દર્શન મને કદી નથી થયા. જ્યારે જ્યારે ગયો હોઈશ ત્યારે ત્યારે તેમના આતિથ્યપ્રેમ, મિલનસાર સ્વભાવ, ઉચ્ચ પ્રકારની સંસ્કારી દૃષ્ટિ, પાંડિત્યપૂર્ણ વ્યક્તિત્વ વગેરે ગુણોએ મને ખેંચી જ રાખ્યો છે.

તેમની સાથેની વાતોમાં મેં જોયું છે કે, તેઓશ્રીને કોઈ સામે વ્યક્તિગત વાંધો નહોતો. કોઈના પ્રત્યે વ્યક્તિગત દ્વેષ નહોતો. સંસ્થા અથવા સમુદાયની કેટલીક રીતિઓ સામે જ તેઓશ્રીને પુણ્યપ્રકોપ હતો. તેઓશ્રીની પાસે જઈ શકનારા વિદ્વાનો બહુ ઓછા હતા. પરંતુ જેઓ તેમની પાસે જવાની હિંમત ન કરતા તેમની કૃતિઓથી—તેમનાં ગ્રંથોથી અને તેમના અભ્યાસથી કવિશ્રી પરિચિત રહેતા. આવી કેટલીક કૃતિઓમાં પોતાને જે કહેવું હોય તેના વિષે તેમાં જ તેઓ નોંધ કરતા. એક જાણીતા 'કવિની પરભાષામાંથી' અનુવાદ કરેલી કૃતિની

કવિએ ઝીણવટપૂર્વક ક્ષતિઓ નોંધી રાખેલી, એ મને બરાબર યાદ છે. અત્યારના આપણા વિદ્વાનોની પ્રતિષ્ઠા મેળવવા માટેની પડાપડી, મોટા ભાગે બાંધેલી વાડાબંધી અને તે દ્વારા બહાર તરી આવતી તેમની પામરતા—આ બધું જોઇ તેમને અત્યંત દુઃખ થતું. એ દુઃખ ઉગ્રસ્વરૂપ લેતું ત્યારે તેમના સ્વભાવમાં ઉગ્રતા જણાઇ આવતી. પરંતુ વાત કરનાર વાતને વાળી લે તો એ ઉગ્રતા તરત સમાઇ જતી.

ગુજરાત સાહિત્ય સભાના મંત્રી તરીકે, ઇતિહાસ સંમેલન પ્રસંગે કવિશ્રીને મળવાનું થયું. વાત દરમિયાન તેમણે પચીસ વર્ષેક પહેલાંની વાત યાદ કરી કહ્યું: "દીવાનજી તો મારા સ્નેહી છે. દીવાનજીને કહેજો કે, ન્હાનાલાલને ને દીવાનજી વચ્ચે વાંધો ન હોય; વાંધો તો મારે સાહિત્ય સભા સાથે છે." અને પછી દીવાનજી સાથેના ક્રિકેટના પ્રસંગોની વાત પર ચડી ગયા. ઘણાં એમ માને છે, અને મને પણ હતું કે, ગુજરાત સાહિત્ય સભા સાથે મનમેળ નહિ બેસે. છેલ્લા વર્ષોમાં અમે જોયું છે કે, કવિશ્રીએ સાહિત્ય સભા સાથેના પ્રસંગમાં ક્યાંય કટુતા આવવા દીધી નથી.

કવિશ્રીની એ વિશિષ્ટતા હતી, કે, સાહિત્યના ક્ષેત્રે કોઇની સાથે ગમે તેટલો વિરોધ હોય છતાં તેમાંના જ કોઇની પાસેથી નવું મંતવ્ય આવ્યું હોય અને તે આવકારદાયક હોય તો તેઓશ્રી તરત વધાવી લેતા.

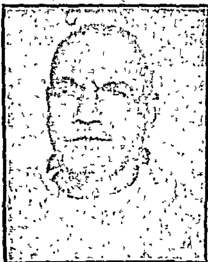
જ્યારે તમે જાઓ ત્યારે તેઓ કંઇ ને કંઇ કાર્ય કરતા જ હોય. લખાણની નવેસરથી નકલ કરતા હોય, કાંઇ વાંચતા હોય કે કાંઇ નવું લખતાં હોય. પોતાના જીવનની ઓછામાં ઓછી પળો કવિશ્રીએ એળે જવા દીધી હશે. સતત કાર્યપરાયણતા એ જાણે કે તેમનો જીવનમંત્ર હતો.

કાકા કાલેલકરની ષષ્ઠિપૂર્તિનો સમારંભ ગુજરાત સાહિત્ય સભાના ઉપક્રમથી જે દિવસે ઉજવાયો તે દિવસે રાત્રે ઓચિંતા સમાચાર મળ્યા કે, કવિશ્રી 'કનૈયાને દ્વારે' પહોંચવાની ઝડપથી તૈયારી કરી રહ્યા છે. મોડે મોડે રાત્રે દસ વાગ્યે પ્રોફેસર અનંતરાય રાવળ સાથે હોસ્પિટલમાં તેમના અંતિમ દર્શન કર્યાં. મોતિયો ઉતરાવ્યા પછી એક આંખ કામ કરતી નહોતી; છેલ્લી પળોમાં બન્ને ચક્ષુઓ બંધ હતાં—દિવ્ય ચક્ષુઓ પ્રાપ્ત કર્યાં હોય એવું મોં પર તેજ હતું. ચાર દિવસ પહેલાં જે ડૉક્ટરોએ આશા છોડી દીધી હતી, તેની ઉપર વટ જઇ માત્ર માનસિક શક્તિ દ્વારા કવિશ્રીએ વધુ ચાર દિવસ ખેંચ્યા હતા; એ નૂર મોં પર સ્પષ્ટ તરવરતું હતું. વેદનાની રેખા પણ તરવતી નહોતી. મધનું પાણી જરાક, લીધું ત્યારેય જાણે કે અપૂર્વ શાંતિ હતી. ત્યારે તો અમને ખબર નહોતી કે, કલાક પછી કવિશ્રી *'કનૈયાને દ્વારે' પહોંચી ગયા હશે.*

'હરિસંહિતા' એ તેઓશ્રીનું છેલ્લું અધૂરું મહાકાવ્ય છે. તે પૂરું કરવાની, હોસ્પિટલમાં ગયા ત્યાં સુધી તેમની હોંશ હતી. જો કે એ મહાકાવ્ય પૂરું નથી થયું, છતાં તેઓશ્રી તેને પોતાના જીવનદ્વારા પૂરું કરીને જ ગયા છે. એમ કહીએ તો ચાલે. કારણકે તેમનું સારુંય જીવન સાહિત્યમય હતું.

'न दैन्यं न पलायनम्' ની ઉક્તિદ્વારા શ્રી ધૂમકેતુએ સ્વર્ગસ્થને યોગ્ય અંજલિ અર્પી છે. પ્રેમાનંદે માથે પાઘડી નહિ બાંધવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી; કવિ નર્મદે અનેક વિટંબનાઓ વચ્ચે 'કલમને ખોળે માથું' મૂક્યું હતું. કવિશ્રીએ 'કલમ'ને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પ્યું હતું. મુંબઇ જવા માટે પાસે ભાડું હોય નહિ, છતાં ક્યાંય હાથ લાંબો કર્યો નથી; પ્રકાશકો પાસેથી વધુ 'ટકા' લેવા કોઇની પ્રશસ્તિ કરી નથી કે પોતાના પુસ્તકનું વધુ વેચાણ થાય તે માટે, યુનિવર્સિટીનાં પાઠ્યપુસ્તકની સમિતિના સભ્યો પાસે પોતાની નજર પણ ફેરવી નથી. છેવટ સુધી—જિંદગીના છેલ્લા શ્વાસ સુધી 'ક્યા ફકીરી, ક્યા અમીરી' સદા મગનમાં રહેના' એ ઉક્તિને તેમણે સદાય જીવનમંત્ર તરીકે રાખી.

કવિવર નાનાલાલના

મૃત્યુદિને

શ્રી. 'ઉશનસ્'

*

[વ્યસ્ત વિયોગિની]

ગુજરાતની આમ્રરાજિ આ
  થઈ આજે ગઈ શાંત નિઃસ્વન !
નિતના પરિચિત તે 'ટુહૂ'
  વિણ સૂનુંસૂનું રે પડયું વન ! ૧

અહ ! પ્રાણ ગયો વિલાસનો,
  પળતાં સુહૃદ તે વસંતનો;
જ્યમ પ્રાણ જતાં અચેતન
  ઢળતો દેહ, પડયું તથા વન ! ૨

સૂનકાર કશો જ આ વને.
  ચતુરંતે ! અહ ! કારમું કશું,
પ્રસર્યું વનખિન્નમાં મૂંગું
  ઉરભેદી અતિદીર્ઘ ડૂસકું ! ૩

વનનો પલપૂર્વનો ધીરો
  મહીલો સુરખલિતાલસાનિલ
મધુગંધી પણ તું જતાં, વહે
  વનના દીર્ઘ નિસાસ શો જ તે ! ૪

અયિ મારા પ્રિયપંખી કોકિલ !
  મુરઝાઇ ગયાં ફૂલો, લતા,
તરુઓ આ, વનરોમરાજિ શાં.
  અતિમંદ થયા પ્રવાહ સૌ; ૫

કલગાનો વળી પંખીનાં શમ્યાં !
ગઈ વ્યાપી સઘળે જ વેદના !
  અતિ મૂંગી કરુણાર્ત રોદના ! ૬

સ્મરચાપ જ્યધ્વનિ સમો,
  જ્યહીં પ્હેલો ટુહૂકાર તાહરો,
કંઈ વર્ષ પૂરા શ્રુણાયલો :
  મૂલકંપિત હારી સૌ ગયા,
વનશાયી ચિર શિશિરસ્તરો ! ૭

વનમાં વરતાવી શાસન
  મધુનું મંગલ, તેં ટુહૂરવે
નવરંગફૂલે, પરિમલે,
  શણગાર્યું શીતશીર્ણું કાનન ! ૮

અવ જે વિજયોત્સુકાનન.
  રહ્યું સ્પર્ધી સહ દૈવતાવન ! ૯

સ્વરથી પ્રગટાવિયો મધુ;
  અયિ મારા પ્રિયપંખી કોકિલ !
ફૂલ ફાગણની કટોરિયે,
  પ્રતિકુંજે પ્રગટયો મધૂત્સવ. ૧૦

ડરતી ટુહૂકારથી તવ,
  શિશિરો જે અતિરુક્ષ ભીષણ;
કરતી વનની પ્રદક્ષિણા
  અહિરે રક્ષી દશાંગુલાંતર !
મહીં તો તારું જ સ્વૈર શાસન ! ૧૧

પણ; આજ જતાં તું હે સ્વર !
  રખવાળું ય વસંતનું ગયું !
વનના સહુ દુર્ગદ્વારમાં
  ધસી આવંત નિહાળું પાનખર ! ૧૨ •

'ટુહૂ' આદ્ય શ્રુણ્યો પુરા તવ;
થયું : આવ્યો ઋતુરાજ નિશ્ચલ;
શિશિરો ગઈ તે ગઈ જ તે;
અવ તો શાશ્વત પુલ્લ ઉજ્જ્વલ
મધુનું શાસન શુદ્ધ કેવલ ! ૧૩

મધુ આવો નવ હોય ચંચલઃ
પણ તે તું ય ગયો; અહો, ગતિ !૧૪

ચિરયોગથી તું સહુ ઉરે,
મધુનો મિત્ર, મનોજથી જુદો,
ઠરિયો; મધુએ સ્વયં તને
દીધું અર્ધું નિજ સંગ આસન :
વનમાં આ ત્રણનાં જ શાસન ! ૧૫

મધુ વૈભવથી, ફૂલે સ્મર
જયી તારો ત્યમ તે ટુહૂસ્વર;
અવ તે ખાલી જ અર્ધ આસન ! ૧૬

મધુમિત્ર છતાં ય તાહરી
નવમૈત્રી મધુમિત્ર કામ શું
તવ ગાન વિશુદ્ધ નંદનાં :
પણ તે યુદ્ધગીતો બન્યાં અહો;
કુસુમાયુધ સંગ ભેરીનાં !
મધુમિત્ર સ્મરતો રિપુ, અહો ! ૧૭

નહિ વો, કશી રે, દશા થતે
સઘળાં આ નરનારીઓ તણી ?
મધુદર્શનથી જ જે થતાં,
અતિશે વિહ્વલચિત્ત; તેહશું.
સ્મરચાપશરોની સંગમાં,
તુંય જો, જયારવ શો સહાય થૈ,
મચિયો હોત !–વિમાસું, કે. અહો !
અવિષહ્ય અકેકું યે, ત્યહીં,
ત્રયી સામે કશી નારીની ગતિ ? ૧૮

પૃથિવીપટ આણવો હતો
અમરોનો અણમૂલ બાગ તે,
સહુ કાલ વસંતશાસિત,
અમરોનો શુચિશુદ્ધ ફાગ તે;
નીરખેલો નિજ દિવ્ય ચક્ષુથી;
બસ તે ગાઈ ગયો ગળું ભરી !
અવ સુનીસૂની કુંજ ગુર્જરી ! ૧૯

તું ગયો જ. ઘડી પછી વળી
વનનું આ ડૂસકું વળી જશે;
જગની વણઝાર પૂર્વવત્
બઢશે; ફૂલલતા ય ખીલશે.
સઘળું ય ફરી અહીં હશે;
અયિ પંખીજન, તું જ ના હશે !૨૦

મધુવૃત્ત જશે, વળી ફરી,
મધુનું શાસન આવશે નવું:
પણ કયાંથી તવ પિકનું 'ટુહૂ'?
અતિ દીન દશા મૂકી કરી
સઘળી આ ગુજરાતણો તણી ! ૨૧

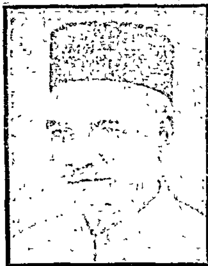
અહ ! કંઠ રહ્યો; ગયું ગીત,
સહુ તારું અયિ ગુર્જરી દીના !
શરદુત્સવ ને મધૂત્સવ
અવ તારે સઘળું વિડંબના ! ૨૨

નવ નારીનું માત્ર તું હતો
ગીત, રે તું વળી ઋત્વિજે હતો.
તું જતાં સઘળું ગયું સ્ત્રીનું;
ઋતથી ગુર્જર લગ્નયજ્ઞની. ૨૩

તું હતો સ્મૃતિકાર લગ્નનો
મનુ, તેં લગ્ન જયાજયંતનું
રચી, કામ કીધો પરાભૂત;
ફરીથી, જેમ હરે ય એક દી ! ૨૪

જુદું રાઘવમૈથિલી થકી;
જુદું રાધાવરરાધિકાથી યે;
જુદું શંકરપાર્વતી થકી;
અતિ અદ્વૈત જયાજયંતનું. ૨૫

નગરાજ સમાન તુંગ જે,
અતિ શુભ્રાયત ઉજ્જવલામલ;
તવકીર્તિવપુ તે સુનિશ્ચલ;
નવ સ્પર્શી જ શક્યું ય મૃત્યુ યે !૨૬
હરી ચાલ્યું તવ રુગ્ણદેહને,
અતિશે કાતર કો શૃગાલ શું ! ૨૭
હર શો તવ શુભ્ર તે યશ
ભણી તે, અટ્ટ હસી રહ્યો દિશિ;
પડયું કાણું કુપ્રતિષ્ઠ સ્તેન શું ! ૨૮
કવિ, જે તવ સર્જના વિષે
પૃથિવી ઘો મળી એકમેકમાં;
ઘર ને ઘરઓસરી સમાં
અમથાં અમથાં જવાય, ને
વળી પાછાય અવાય, ત્યાં હવે
તવ ઇંદ્રામરરાજની સભા—
મહીં સ્થાપ્યો કવિમુખ્ય છે તને. ૨૯
કવિ હે ! તવ રાજહંસને,
અતિ ઊર્ધ્વોર્ધ્વ અસીમ વ્યોમના,
ચિર વાંછિત શુભ્ર માનસે
મળી છે આખિર નોતરાં ગયાં. ૩૦
અવ તો તવ સંનિધિ મહીં,
સઘળું, રે, સઘળું જ શુભ્ર છેઃ
વિલસે અહીં દેવની સભાઃ
વળી આ માનસ તેય શુભ્ર છે.
વિલસે જ્યાં તવ હંસશો યશ. ૩૧
અહીં પૂર્ણ મયંક શુભ્ર છે
તવ જે પ્રિય હતો પૃથા મહીં;
અહીં શુભ્ર વિબુધનું વન.
ધવલો છે હિમરાશિ, ગંગ આ. ૩૨
અહીં શંભુનું અટ્ટહાસ્ય ને
અહીં તારાપથ શારદોજ્જવલ;
સ્મિત છે વળી દેવપત્નીનાં;
સઘળું, રે, સઘળું જ છે સિત. ૩૩
મલ કો નથી કૃષ્ણવર્ણ હ્યાં,
પૃથિવીનો દગકલેશકૃત્ કવિ !
અહીં તો તવ કાવ્યગંગ શું
સઘળું યે શુભ શુભ્ર નિર્મલ. ૩૪
કહું તો કહું રક્ત રંગની
સહુ સૃષ્ટિ કવિ કાલિદાસનીઃ
પણ આ તવ સૃષ્ટિજાહ્નવી
બસ ગંગા શી જ શુભ્રવર્ણની. ૩૫
કવિકુલગુરુની સૃષ્ટિનો
કહું હું આત્મનૃપર્ષિસદૃશ;
પણ આ તવ સર્જના તણો
સઘળો પ્રાણપુરુષ બ્રાહ્મણ !
ઊજળો બ્રાહ્મણસંસ્કૃતિમય;
નિજકેરા તપશો જ ઉજ્જવલ ! ૩૬
કવિ ! આ તવ પ્રિય ગુર્જરી,
પ્રિય તારી વળી દેવની સભા,
તવ કીર્તિ તણા જ તારથી,
રહી છે યુક્ત ઉભે પરસ્પરઃ
બિસતંતે જયમ ચક્રવાક બે ! ૩૭
તવ કામદુઘાસમો કવિ !
પૃથુ આ જીવનકાલ, ચ્યુત શો,
પરિપક્વ થઇ, ફળી ગયો
મનમાની કંઇ સિદ્ધિનાં ફળ ! ૩૮
પરિપૂર્ણ જગત્સરઃપયે
પ્રગટયું લક્ષદલારવિંદ આ;
પરિપૂર્ણ ખીલી દિનાવધિ,
પરિપૂર્ણ—પ્રભુપાદ પદ્મમાં.
અરપાઇ થયું ધન્ય ધન્ય જ !
પરિપૂર્ણ પરિપૂર્ણ અર્ઘ્યથી
સઘળું ત્યાં પરિપૂર્ણ સુંદર ! ૩૯
તદપિ, તું જતાં વનશ્રી આ,
સઘળી કો હિમદંડશાસિત;
પરિમ્લાનમુખી વિમંડળના !
અયિ મારા પ્રિય પંખી કોકિલ!૧૭૮

'વિશ્વનો રાજ વધાવા'

લેખક:
શ્રી. 'શશિન્' ઓઝા

*

'મંજુ મંજુ ગવાતું કો ગીત આ જિંદગી નથી,
ભવ્ય કો વીર ગાથા છે જિંદગી નરનારની.
—ન્હાનાલાલ

*

ન્હાનાલાલ કવિના આગમન સાથે ગુર્જરીના રસસાગર ઉપર 'પ્રફુલ્લ અમીવર્ષણ ચંદ્રરાજ'નો ઉદય થાય છે, ને સમગ્ર સાગરનાં જળ કોઈ અલૌકિક રસોર્મિથી ઊછળી રહે છે. કોઈ દિવ્ય સૌમ્ય મોહક વાતાવરણ સ્થળ સ્થળ પથરાઈ જાય છે. ચંદ્રરાજની મધુર મોહક પ્રભાથી મહાસાગરની અંદર વૈવિધ્યસભર રસવીચિઓ ઊછળી રહે છે. વાગીશ્વરી સરસ્વતીને પણ 'अद्य मे सफलं जन्म' કહેવા જેટલો ઉત્સાહ ને આનંદ આ સિવાય બીજું કયું દસ્ય આપી શકે?

માત્ર સાતત્યની જ દૃષ્ટિએ નહિ, માત્ર વૈપુલ્યના જ દર્શને નહિ, સાતત્ય અને વૈપુલ્ય, ઉત્તમતા અને સંખ્યા ઉભયવિધ સમૃદ્ધિની દૃષ્ટિએ ન્હાનાલાલ મહાકવિ છે. તેમના માત્ર સાહિત્યસર્જનના પ્રકારોની જ વિશાળતા ને વિવિધતા લ્યો. તેમણે કાવ્યકલ્પ નવલિકાઓ લખી, નવસ્વરૂપવંતી નવલ આપી, રસિક-ઊર્મિલ વ્યાખ્યાનાવલિઓ આપી, લલિતરંગી ચરિત્રો ને રેખાચિત્રો આપ્યાં, સર્જનકલ્પ વિવેચનો આપ્યાં, ઇતિહાસ, પુરાણ ને સમાજમાંથી વસ્તુ લઈ Prometheus Unbound (શેલી) ને Foust (ગ્યટે)ની શૈલીનાં, બાયરન ને બ્રાઉનીંગનાં નાટકો જેવાં કવિતાપ્રધાન,—ગુજરાતે તો સર્વથા અભૂતપૂર્વ—એવાં ભાવનાપ્રધાન નાટકો લખ્યાં. ગુજરાત ઉન્નતગ્રીવ ઊભું રહી જેના નામનો સગૌરવ વિજયટંકાર કરી શકે એવું, શ્રીમત્ ને ઊર્જિત તત્ત્વે વ્યાપ્ત એવું, ભવ્ય વિરાટ મહાકાવ્ય 'કુરુક્ષેત્ર' આપ્યું. સંસ્કૃત કાવ્ય નાટકાદિનાં રસમય ભાષાંતરો પણ આપ્યાં.

આ બધામાં કવિ કેવળ વિદ્વદ્‌ભોગ્ય રહ્યા છે. તેનું સાટું તેમણે રાસ ને ઊર્મિગીતોના અમૂલા પ્રદાનથી વાળી આપ્યું છે. ગુજરાતી ભાષા જીવશે ત્યાંસુધી કંઠોપકંઠ ઝિલાશે એવાં, ગુજરાતી ભાષાના સામર્થ્યને અને લોકઢાળોનાં માધુર્ય અને લાલિત્યને પ્રકટ કરતાં, નિતાંતરમ્ય, અમર પંક્તિવંતાં ઊર્મિગીતો તેમણે આપ્યાં; ને સુકુમાર-મંજુલ ઊર્મિથી માંડી કોઇ પણ ભવ્યવિરાટ ઊર્મિના આલેખનમાં પણ ગુર્જર ગિરા કેવું મનોહર માધ્યમ બની રહે છે તેની પ્રતીતિ પણ અપૂર્વ સામર્થ્યપૂર્વક કરાવી. શ્રી વિજયરાય કહે છે તેમ 'આ કવિની માત્ર કલ્પનાની મગદૂર જોઇએ, એનાં ઉડ્ડયનો ને વ્યોમરમણાઓ પીછીએ, ઉદાત્ત ભાવનાઓને મૂર્ત કરતી કેટલીકવાર પ્રગલ્ભ લાગતી છતાં પ્રતીતિજનક એની ઉપમાઉત્પ્રેક્ષાઓનો વૈભવ કે એના સુંદરતમ કાવ્યખંડોની લોકોત્તર શી વાણી વિચારીએ, ત્યારે, આ પ્રકારની ગુણસંપત્તિની દૃષ્ટિએ તો, તે ગુજરાતી સાહિત્યકારોનો મુકુટમણિ દીસે છે.' એટલું જ નહિ, તેમનું ઉદ્દ્યોરોહી કલ્પનાનું ચિંતનકીર

પારખીએ છીએ. ભવભૂતિપ્રોક્ત 'દેવતાં વાચં અમૃતાત્મનઃ કલામ્' નું સૂત્ર તેની કવિતામાં ચરિતાર્થ થતું અનુભવીએ છીએ, તેની આદ્યાવાપૃથિવી વિચરતી મેધાના દર્શને મુગ્ધ બનીએ છીએ. તેમતેમ આપણને કવિની વિરાટ પ્રતિભાની વિશેષ ને વિશેષ પ્રતીતિ થતી જાય છે. ને. એવા જ વિરાટ પ્રતિભાવંતા વ્યાસ, વાલ્મીકિ ને કાલિદાસ, હોમર, ડાન્ટે ને શેક્સપિયર, ગટે, શેલી ને ટાગોર જેવા અત્રત્ય તેમજ પાશ્ચાત્ય કવિવરો સાથે ઔચિત્યપૂર્વક જ તેમને મૂકવા મન લલચાય એ તદ્દન સહજ છે.

વસ્તુતઃ કવિશ્રીની પ્રતિભા વિરાટ કવિની પ્રતિભા છે. 'કવિ ન્હાનાલાલ ભવ્યતાના ઉપાસક છે. Epic scaleના શોખીન છે, અને એને પહોંચવાની શક્તિ પણ ધરાવે છે.' (શ્રી. અનંતરાય રાવળ 'કવિનું પહેલું નાટક.') પાર્થિવ ગાન, ભાવ, આશયો ને ઉદ્દેશો, ભાવના ને મહત્ત્વાકાંક્ષામાં જ રમમાણ રહેવામાં પર્યાપ્તિ ન માનતાં તેની પ્રતિભા 'From heaven to earth and from earth to heaven' પણ વિચરણ કરે છે. તેની પ્રતિભાનો સૂર જીવનવાદિત્રના મંદમધ્યમતીવ્ર એવાં ત્રણે સપ્તકોમાં એકધારી સફળતાથી ફરી વળે છે. ને જ્યાં જ્યાં તે ફરે છે ત્યાં ત્યાં તે ભવ્યતાનો ચમકાર કર્યા વિના નથી રહેતો. રાસ જેવા લલિતમંજુ સાહિત્યપ્રકારમાં પણ તેની આ વિલક્ષણતા ધ્વનિસમૃદ્ધ મહાન ભાવોનાં તેજરશ્મિઓ ક્વચિત્ ક્વચિત્ કેવાં વેરી જાય છે તે આપણે જોયું.

તેની વિરાટ પ્રતિભાનાં દર્શન તેનાં નાટકોમાં તો ઠેરઠેર મળવાનાં. 'જહાંગીર નૂરજહાં'માં કમળોની કુંજનું દૃશ્ય, 'જયા-જયંત'નાં 'ત્રિકાળદર્શન' અને 'જાહ્નવી જગની ઘૂમે રે' એ ગીત સાથે સાગરમાં તરતા 'જયા-જયંત'ના હોડલાનું, અંત્ય દૃશ્ય, 'વિશ્વગીતા'ના' બ્રહ્મતીર્થની 'યાત્રાઓ' 'બ્રહ્માંડમંડળ'ના રાસ' એ ઘડી સ્તબ્ધ મુગ્ધ કરી નાખે તેવા ભવ્ય મનોહર પ્રવેશો—અને આ સૌ ઉપરાંત નાટકોમાં ઠેર ઠેર વેરાયેલી સૌન્દર્યભીની કૌંસાન્તર્ગત નાટ્યસૂચિઓ. એક પ્રકારનું ભવ્ય સુંદર અભિત્તિચિત્ર વાચકના મનોનેત્ર સમક્ષ ખડું કરે છે. ને એ વાંચતાં સુધીમાં તો એ આપણને આ પાર્થિવ જગત પરથી ઊંચકી કોઇ અલૌકિક ભાવનાલોકની ઝાંખી કરાવે છે. એક ફ્રેન્ચ લેખકે કહ્યું છે: 'Nothing is poetry that does not transport' ન્હાનાલાલની કલ્પના પણ આપણને સાથે લઇને ઊડે છે.

કવિશ્રીને એક તરફથી તેમની 'ભવ્ય'ની આરાધના મહાન બનાવે છે; તો બીજી તરફથી તેમની જીવનદૃષ્ટિ તેમને મહાન કહેવા પ્રેરે એવી વિશાળ છે. કોઇ પણ કવિ માત્ર અનેકપ્રદેશસંચારિણી પ્રતિભાથી મહાન બની શકતો નથી. એ પ્રતિભાની સાથે જો ભવ્ય-ઉન્નત,ને આકાશવિશાળ જીવનદૃષ્ટિ ભળે તો જ મહાન બની શકે છે. સાહિત્યના કોઈ પણ ક્ષેત્રને અક્ષુણ્ણ ન રાખ્યું તેથી જ ન્હાનાલાલ મહાન નથી; માત્ર અનેક વિષયોને તેણે નવનવોન્મેષશાલિની પ્રતિભાથી કાવ્યમય શૈલીમાં વણી લીધા તેથી જ તેનું ગૌરવ નથી; આર્યતાનાં યશોગાન કે 'સર્જનજૂના પ્રશ્નોની પર્યેષણા આપવાથી જ મહત્તા નથી. કોઇ પણ કવિ અમર છે તેની ભાવનાથી, મહાન છે તેના સંદેશથી, વિરાટ છે તેની ત્રિકાળવ્યાપી જીવનદૃષ્ટિથી ને તેથી જ કેટલાક વિખ્યાત આંગ્લ લેખકો*

* Great man are more distinguished by range and extent than by originality (Emerson: Essay on Shakespeare or the Poet. 1850)

I admit two orders of poet but no third; the creative (Shakespeare, Homer, Donte) and the reflective or perceptive (Wordsworth, Keats, Tenyson). But both

'Range and extent of vision' ઉપર સાહિત્યકારની મહત્તાના મૂલ્યાંકનમાં આટઆટલો ભાર મૂકતાં જણાય છે. એક સહૃદય વિવેચકે પણ પોતાના અમદાવાદના વ્યાખ્યાનમાં 'મહાકવિપદ'-ની સાર્થકતા સિદ્ધ કર્યા પછી આ જ વાત સચોટતાપૂર્વક સમજાવી હતી. તે અવતરણ જરા દીર્ઘ થતા હઇને પણ આપવાની જરૂર અહીં લાગે છે. તેમણે કહ્યું હતું: 'કવિશ્રી ન્હાનાલાલને આપણે મહાકવિ, મહાન કવિ, કવિશિરોમણિ, કવિકુલગુરુ વગેરે મોટાં મોટાં વિશેષણોથી નવાજીએ છીએ; પણ કદી પણ કોઈએ વિચાર કર્યો છે ખરો કે શામાં એ વિશેષણોની સાર્થકતા રહેલી છે? એવાં કયાં તત્ત્વો ન્હાનાલાલની કવિતામાં દગ્ગોચર થાય છે કે જેને લઇને આપણે તેને મહાન કહેવા લલચાઇએ છીએ? નિઃસંદિગ્ધપણે મહાન ગણાતાં વિશ્વના સર્વોત્તમ કવિઓ વેદવ્યાસ, કલિદાસ, ટાગોર, ડેન્ટી કે શેકસપિયરની કવિતા લઇ જુઓ જગત અને જગતની પારના કેટલાયે અપાર્થિવ પ્રશ્નોથી એમનું ચિત્તતંત્ર ઉછાળે છે? એમની દૃષ્ટિ કેટલી વિશાળ છે, એમનુ જીવનદર્શન કેટલું ઊંડું છે એમની કલ્પના કેટલી ઉદાત્ત છે, એમની ભાવના કેટલી મનભર છે, એમની ઊર્મિ કેટલી વિવિધ છે, એમનો સૌન્દર્યપ્રેમ કેટલો ઉત્કટ છે, એમનું માંગલ્યદર્શન કેટલું નિરામય છે, કલ્યાણનો એમનો મંત્ર કેટલો વ્યાપ્ત છે, એમનું આત્મદર્શન કેટલું ગહન છે, એ સઘળાં તત્ત્વો સમરેખ સ્વરૂપે જોયા પછી જ આપણે ઉપર્યુક્ત કવિઓને મહાકવિ-પદ સમર્પીએ છીએ. મારે સ્પષ્ટપણે અહીં વ્યક્ત કરવું જોઇએ કે ન્હાનાલાલ કવિના બહુવિધ સર્જનમાં આ સઘળાં તત્ત્વો આજ, વર્ષોથી હું નીરખતો આવ્યો છું. એમર્સન કહે છેઃ 'A poet is known by the length and breadth of his vision.' બ્રહ્માંડ અને બ્રહ્માંડના ભેદો ઉકેલતી, ત્રિકાળના પ્રશ્નો ચર્ચતી, ગગનના ગુંબજે વણુંભતી, જીવનનાં ગહન તત્ત્વોને આક્રાન્ત કરતી વિહંગરાજ શી ન્હાનાલાલની કવિદૃષ્ટિની વિશાળતા જોઇએ; લગ્ન, પ્રેમ, દંપત્ય, આર્યસંસ્કૃતિ, સ્વદેશ-વાત્સલ્ય, માનવકલ્યાણ ઇ. અનેકવિધ પ્રદેશોમાં વિસ્તરતું એમનું દર્શન અને કવન જોઇએ, એમની ઊર્મિની વિવિધતા, ભાવનાની ઉદાત્તતા, ભાષાની મધુરતા, અને કાવ્યોપાસનાની અખંડતા જોઇએ તો તેમને મહાકવિપદ અર્પવામાં હું સાર્થકય જોઉં છું. અને એમના આજીવન અભ્યાસી તરીકે વ્યક્ત કરવા રજા લઉં છું. કે નિઃસંશયે ન્હાનાલાલ અર્વાચીન ગુજરાતીના સર્વોત્તમ મહાન કવિ છે.' (પ્રો. રવિશંકર જોષી.)

એટલે યુગેયુગે પલટતી આયોજનકલા કે નિરૂપણશૈલી કરતાં લેખકના સમગ્ર હૃદયચિત્તને પ્રકટ કરતી જીવનદૃષ્ટિને યોગ્ય રીતે જ આટલું મહત્ત્વ અપાયું છે.

કવિશ્રીની જીવનદૃષ્ટિ જોઇશું તો વ્યક્તિથી માંડી વિરાટ પર્યન્તના પ્રશ્નો ને ભાવો તેમાં સમાઇ જતાં જણાશે. છતાં એ સર્વની અંદર ચક્રવર્તિની ભાવના તો છે વિશ્વકલ્યાણની. જગતમાંગલ્યની. 'ઇન્દુકુમાર' ની લગ્નસ્નેહ ને સ્નેહલગ્નની ભાવના 'જયા-જયંત'ની આત્મલગ્નની ભાવના, 'પુણ્યકથા'ની રસની અવિરોધી એવી તપ, સંયમ અને વૈરાગ્યની ભાવના, 'અકબરશાહ' ને 'રાજર્ષિભરત'ની લોકકલ્યાણ, રાજધર્મ ને સર્વધર્મસમન્વયની ભાવના, 'ગોપિકા' ન પ્રકૃતિ ને સંસ્કૃતિના સમન્વયની ભાવના 'જહાંગીર નૂરજહાં' ની વિશુદ્ધ દાંપત્ય ને પ્રેમની ભાવના, તદુપરાંત સર્વત્ર વેરાયેલ નાનાવિધ ગૌણ ભાવનાઓ અને આ સર્વ ભાવનાઓને સૂત્રેમણિગણા ઇવ વીંટી તેને ક્યગીસમ

---

these must be first rate in their range and poetry second rate in quality no one ought to be allowed to trouble mankind.—Ruskin

વિરાજતી પરમ ને ચરમ ભાવના છે "વિશ્વગીતા"ની—ઉપર કહી તે અંતસ્તત્ત્વશુદ્ધિની અને વિશ્વકલ્યાણની ભાવના. ઇતર સર્વ ભાવનાઓ આ પરમોન્નત ભાવનાશિખરે પહોંચવાની ઉપાદાનસામગ્રી સમી લાગે છે! ને જેવી છે તેવી આ ભાવનાદૃષ્ટિ કેટલી સાત્ત્વિક, ઉદાર ને આર્યમંગલ છે! ને તેટલી જ વિશાળ ને ભવ્ય છે! કવિશ્રીની ભાવનાનો પણ કેવો ઉચ્ચતર વિકાસ આમાંથી જોઈ શકાય છે!

આવી આવી વિરાટ જીવનભાવનાના ગાયક ન્હાનાલાલ પ્રમાણમાં લોકભોગ્ય પણ સારે અંશે બનેલા. જોકે પંડિતયુગના ચાર મહાન લેખકો—ગોવર્ધનરામ, નરસિંહરાવ, બળવંતરાય ને ન્હાનાલાલ. તેમાં સંપૂર્ણતયા તો ભિન્નરુચિજનતાના ચિત્તનું સમારાધન કોઈ જ કરી શક્યા નહિ. તેમનો પાંડિત્યગંભીર યુગ, સાહિત્યનો ઉચ્ચઆદર્શ, 'આપરિતોષાત્ વિદુષાં ન સાધુ મન્યે પ્રયોગવિજ્ઞાનમ્'ની તેમની સાહિત્યભાવના, ઉન્નત વિચાર ને ભાવનાવિહાર પ્રત્યે ઝોક, 'મનહર' સાથે 'મનભર' પણ થવાની અદમ્ય વૃત્તિ, રંજન કરતાં ચિંતનનો વધુ સમાદર—આ ને આવા બીજા આ યુગના લેખકોના ગુણો—લક્ષણો ભાગ્યે જ તેમના સાહિત્યને લોકોના નિકટતર સંસ્પર્શમાં આણવા મથે. તેથી આ યુગના બધા લેખકો તો જાણે નિઃસંદિગ્ધપણે કહી દે છેઃ 'અમે લખીએ છીએ પ્રથમ સત્ય શોધવા માટે, પછી તમારે માટે; તમે લાયક હો, વિદ્યા મેળવી અધિકાર મેળવ્યો હોય, અમારી સાથે ચર્ચામાં ઊતરવા શક્તિ અને ધીરજ હોય તો અમને વાંચો... હિમાલયના શિખરે બેસી ગોવર્ધનયુગના પંડિતો પોકાર કરે છે કે તમે બધા ઊંચે આવો. (શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી)

છતાં ગોવર્ધનરામ અને ન્હાનાલાલ ઘણે અંશે લોકોને સ્પર્શે એવું લખી ગયા. પહેલા પોતાની જીવનમીમાંસા કરતી અતિશય નવલ 'સરસ્વતીચન્દ્ર' દ્વારા અને બીજા પોતાના નિર્વ્યાજ મનોહર ઊર્મિગીતો, લોકોને સહેજે કંઠસ્થ બની જાય એવા લોકઢાળોમાં જ લખાયેલ તેનાં સરળ મનોરમ રાસ, ગરબા, ગરબી અને ભજનો દ્વારા. અલબત્ત એની અપૂર્વ એવી ડોલનશૈલીમાં લખાયેલ નાટકો અને તદનુસ્યૂત ભાવનાઓ પ્રત્યે તત્કાલીન સમાજ સાવ ઉદાસીન હતો એમ આથી નથી સમજવાનું. કારણ કોઈ પણ સાહિત્યનો પ્રાણ તેની ભાવના છે. માત્ર રચના, શૈલી કે નિરૂપણના જ પ્રભેદથી સુગાઈ કોઈ સહૃદય સમાજ તેની ઉપેક્ષા કરી શકે નહિ. અપ્ટન સિંકલર કહે છે તેમ રચના ને શૈલી તો પલટાયાં જ કરવાનાં; માત્ર અમર રહે છે તે દ્વારા વ્યક્ત થઈ રહેલ ભાવના ને પ્રતિભા. 'સરસ્વતીચન્દ્ર'-ની પાત્રસૃષ્ટિમાં જે રસ લોકો લઈ રહ્યા હતા તેવો જ રસ 'ઇન્દુકુમાર', 'જયાજયંત' વગેરે નાટકોનાં પાત્રોમાં, તેની ભાવનાઓમાં, કવિ આગળ શું કરવાના છે વગેરે બાબતમાં ઉત્સુકતા સેવી બનાવી રહ્યા હતા; એમ કવિશ્રીનાં કેટલાંક નાટકોની પ્રસ્તાવનાઓ અને વ્યાખ્યાનો વાંચતા જણાય છે. ને તેની તેજરંગી ભાવનાઓએ તો આપણાં શિક્ષિત યુવક સમુદાય પર કેવાં જાદુ પાથર્યાં છે તેનાથી ક્યાં આપણે અજાણ છીએ? પણ લોકહૃદય પર સામ્રાજ્ય જમાવવામાં તો મોટામાં મોટો ફાળો આ રાસ—ગીતોનો જ ગણવો જોઈએ.* જો કે

*આ સંદર્ભમાં જુઓ એક સહૃદય ને વિદ્વાન પ્રાધ્યાપકના શબ્દોઃ 'કવિતાનાં ઉચ્ચોચ્ચ શિખરોને સ્પર્શી' આવનાર એ કવિની વિશિષ્ટતમ કાવ્યસેવા તો એમના રાસ જ છે નાટકો, ડોલનશૈલી, ભાષણો કે વિવેચનોનું આયુષ્ય જેટલું હોય તેટલું, પણ જેણે તેમને ગુજરાતના અત્યાર સુધીના તો કવિશ્રેષ્ઠ બનાવ્યા છે તે એમના રાસ તો ગુજરાતી કવિતાનું અમૂલ્ય ધન હોઈ કૃતઘ્ન અને કવિતાશત્રુ બન્યા સિવાય ગુજરાત તેને કદી ભૂલી થઈ શકે નહિ.' શ્રી અનંતરાય મ. રાવળ, 'ઉત્તર' ગ્રંથસ્થ વાઙ્મય, પૃ ૯–૧૦)

આ યુગનું વાતાવરણ, ને તત્કાલીન સાહિત્યકારોનું માનસબંધારણ જ એવાં હતાં કે તે છાયામાં ઊછરેલ સાહિત્યકાર સર્વાંશે લોકભોગ્ય ભાગ્યે જ થઇ શકે. અલબત્ત લોકભોગ્યતા એ કોઇ પણ ઉચ્ચતમ સાહિત્યનું અપરિહાર્ય લક્ષણ ગણી જ શકાય નહિ. શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીના શબ્દોમાં કહીએ તો ઉચ્ચતમ કવિના લોકભોગ કદાચ નહિ જ બને. ભલા શબ્દો સાદા ગુજરાતી હોય તોપણ કલ્પનાની ભવ્યતાને લીધે ને ભાવ ને અનુભવના સુંદર આલેખનને લીધે કવિતા લોકભોગ્ય ના બને.

આપણે તો અહીં એટલું જ કહીએ કે 'સાહિત્યના નંદનવનમાં કલ્પનાના કલ્પવૃક્ષનો આશ્રય લેવો, મૂર્તિમંતી સુંદરતાના સૌભાગ્યના ભોગ થવું, સરસ્વતીની વીણાના દિવ્ય સ્વરો સાંભળવા અને રસનું પાન કરવું ને કરાવવું, એ લહાવો ઓર જ છે. **અમૃતથી આત્મા ધરાતો નથી-તે પરદેહે સ્વર્ગના અને આ દેહે કાવ્યના'** [શ્રી કે. હ. ધ્રુવ.] ન્હાનાલાલે પણ જ્ઞાતસારો को विद्वांनु समर्थः 'એવા અમૃત મીઠા, ઘડપણે કે અન્યથા દુર્લભ એવા કાવ્ય પીયૂષોની અખંડ ધારા રેલાવી અનેક ' રસતરસ્યા રસભાગીઓ'ની પિપાસા છિપાવી.

ભલે વિવેચકો એની ડોલનશૈલીના દોષ કાઢે, એના કલ્પનોડ્ડયનને નિંદે, એના ભારનાવિહાર સામે વક્રદૃષ્ટિથી જુએ કે એના ભાષાપ્રભુત્વની ઉપેક્ષા કરે, છતાં મહાકવિના નામ સાથે પ્રેમાનંદના નામ પછી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ન્હાનાલાલ સિવાય બીજું નામ ભાગ્યે જ સ્મરણે ચડે. આપણા વિદ્વાન વિવેચક શ્રી. વિષ્ણુભાઇએ એક વર્ષ પહેલાં જ સૈકાના શ્રેષ્ઠ કવિ તરીકે ન્હાનાલાલને ઓળખાવ્યા, બીજા એવા જ વિવેચક શ્રી વિજયરાય "હજારેક વર્ષના ગુજરાતી સાહિત્યના અદ્વિતીય આત્મલક્ષી કવિ" તરીકે ન્હાનાલાલના નામનો પુરસ્કાર કરે છે. 'કુલછાબ'ના તરુણ વિવેચકને સમગ્રદૃષ્ટ્યા આત્મલક્ષી ને વસ્તુલક્ષીના ભેદ નકામા લાગે છે. ગુજરાતના હજારેક વર્ષના અદ્વિતીય કવિ તરીકે તે ન્હાનાલાલને ધરે છે. ' કવિ ટાગોરને યીટસ મળ્યા, કવિ ઇકબાલને રેનોલ્ડ મળ્યા, તેમ કવિ ન્હાનાલાલને જો કોઇ મિત્ર કે તરજુમાકાર કે ભાષાંતરકાર મળ્યા હોત તો આજે તેમની કીર્તિ પણ જગતમાં રેલાઈ હોત.' (પ્રો. દાવર). ને ગુજરાતના સીમાડાઓ તોડી ગુજરાતના મહાકવિ જગતસાહિત્યની અંદર પણ ગૌરવભર્યું પદ શોભાવતા હોત. કવિના જીવતાં જે ન બન્યું. તે પરિપૂર્ણ કરી, તેમનું સાચું તર્પણ કે સ્મારક કરી શકાય. તેનાં ઊર્મિરસિત અમર રસગીતો ને 'વિશ્વગીતા ' જેવી બ્રહ્માંડવ્યાપી જીવનદર્શન આપતી નાટ્યકૃતિઓનો હૃદયસ્પર્શી અનુવાદ કરી તેને વિશ્વલોકમાં સગૌરવ પધરાવી શકાય. એ ન થાય ત્યાં સુધી તો આપણા એ મહાકવિ છે. ગુર્જર કાવ્યગગનના ચંદ્રરાજ છે, ગરવી ગુર્જરીના હૃદયરાજવી છે. એનું આનંદથી સહુનું જ ભવ્યગીત ગાતાગાતા ચાલો આપણા 'વિશ્વના રાજ "ને વધાવીએઃ–

ઊંચે ઊંચે આ દિગંતમાં, ચાલો વિશ્વ વધાવા;
ઉઘડે અનંતની વાટ, વિશ્વનો રાજ વધાવા.
આવ્યાં અનંતનાં ન્હોતરાં, ચાલો વિશ્વ વધાવાં.

[એક મનોહર ગદ્યકાવ્ય]

ઉષા

શ્રી. ઇન્દ્રવદન દવે, બી. એ.

*

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ન્હાનાલાલયુગનો મધ્યાહ્ન જ્યારે મધ્યાહ્નકાળ તપતો હતો, તે વેળાનું કવિશ્રીનું, 'ઉષા' એક અનુપમ સર્જન છે. જીવનના ખીલતા યૌવનકાળની રસમસ્તીની આ મંગલ સ્નેહમાયા છે. આયુષ્યના વસંતકાળમાં યૌવનના ઉત્સાહભર્યા પ્રણયઅનુભવોની જે છોળો ઊડે છે, ભાવો વિભાવો અને અનુભાવોની ઘેરી મસ્તીથી એક પ્રકારનો યૌવનને જે પ્રણયનશો ચડે છે, પ્રિયતમ અને પ્રિયતમાના તારામૈત્રકમાં યૌવન જે રસિકતા અને સૌન્દર્યભાવનાં દર્શન કરે છે, તેની કવિએ ગદ્યદેશે ઉતારેલી આ મંગલ આરતી છે. પ્રસ્તાવનામાં કવિશ્રી કહે છે તેમ, "કોઇક ભીષ્મની આ વ્રતકથા નથી. સકલ સંસારીઓની આ સંસારકથા છે. જયા અને જયંતનું નાટક કો વિરલ સાધુનો સાધ્વાશ્રમ હતો; આ સુજનજનની વાર્તા રહુ ગૃહસ્થાશ્રમીઓ કાજેની ફૂલવાડી છે."

'આત્મા અને દેહ ઉભયધારી મનુષ્યજાતિની આ માનવકથા' હોવા છતાં વાર્તાનાં સ્થલ અને કાલ કવિની જાણીતી કૌતુકપ્રિય ભાવનાનાં જ સંતાન છે. કવિ જણાવે છે, "કવિતા કીયા દેશમાં જન્મે છે? તે દેશમાં ઉષા જન્મી હતી." તો પછી અનંતતાની એ નિત્યયૌવના પુત્રી ઉષાનો કાળ પણ રસસમાધિનો જ હોય ને? આમ ઉપોદ્ઘાતમાંથી જ કવિશ્રી એમની કલ્પનાનોત્રત દ્વારા આપણને સૂચવી દે છે કે માનવી યૌવનના સનાતન સ્નેહભાવ અને આયુષ્યના ખિલાવની રસકેલીની કવિતા સુણવી હોય તો રસિક જનો, આગળ પાનાં ફેરવજો; તમારી બીજી ગદ્યવાર્તાઓની જેમ પ્રસંગો અને વસ્તુ, પાત્રો અને વાસ્તવ જીવનની ગૂંચોથી ગૂંથાતી નક્કર કથા વાંચવાની આકાંક્ષા હોય તો કૃપા કરી આટલેથી જ અટકી જજો.

તથાપિ તેમની આ માનવકવિતામાં વસ્તુ નથી એમ તો નથી જ. બીજી વાર્તાઓ અને આમાં તફાવત માત્ર એટલો જ છે કે જેમ તેમનાં નાટકોમાં બને છે તેમ અહીં વસ્તુ જીવનના પ્રસંગો કે પાત્રોની ક્રિયાઓ દ્વારા વિકાસ પામતું નથી, પરંતુ હૃદયના ભાવો અને અંતરના મંથનોમાંથી ગૂંથાતું આવે છે અને ભાવની એકાગ્રતા શરૂઆતથી અંત સુધી સધાય છે. એટલે નાયક અને નાયિકા પોતાના અંતરપટમાં જે જે મુગ્ધ ભાવો અનુભવે, સૌન્દર્યદર્શનો કરે, એકબીજાના વિયોગથી વિકળતાઓનું દર્દ જીરવે, સંયોગનાં સુખમાં હિંડોળા ખાય, તે તમામ હૃદયની રસિક પ્રવૃત્તિઓનો અમરબત્તીના ધૂપ જેવો આછો વિકાસ તો ભાવનામય વસ્તુમાં જોવાય છે.

નાયક–ઉષાના પ્રથમ દર્શનના સ્નેહબીજથી, માંડીને તેમાં ક્યાં ક્યાં નવા અંકુરો ફૂટયાં અને સંવનનકાળમાં તેમણે શું શું અનુભવ્યું અને શું શું વીત્યું, તેમજ છેવટે એક બીજાનાં હૈયાં આત્મા અને સંસારની દૃષ્ટિએ કેવી રીતે અદ્વૈત બન્યાં, તેની આછી અછડતી કથા, જેમ જેમ કવિને સ્મરણમાં આવતી ગઈ, તેમની કલ્પનાને સ્પર્શતી ગઇ અને કવિતામાં ઊતરતી ગઇ, તેમ તેમ પોતાના તાલબદ્ધ ગદ્યમાં તેમણે ગાઇ નાખી છે. એટલે, આ કથાને વાર્તાની દૃષ્ટિએ વાંચી કાઢવાની આલિશતા ન કરતાં દરેક યુવાન–યુવતી પોતાના આયુષ્યવસંતકાળે સ્નેહ–સંવનનના જે જે સુજનજનના ભાવો, ઉન્મારો, લાગણીઓ, ચેષ્ટાઓ અને મસ્તીઓ અનુભવે છે, તેની આ આત્મકથા કે સ્મરણચિત્રોના સ્વરૂપમાં રજૂ થયેલી ગદ્યકવિતા

તરીકે તેને રસાસ્વાદની સામગ્રી ગણવી જોઇએ.

કવિશ્રીને માટે અનેક વેળા કહેવાઇ ચૂક્યું છે કે જે કાંઇ સાહિત્યમાં લખે છે, ઉચ્ચારે છે કે વિચારે છે તે સર્વ કવિતાનું જ સ્વરૂપ પામે છે. શું તેમનાં નાટકો કે શું તેમનાં વિવેચનો, શું તેમનાં ભાષણો કે શું તેમનાં ચિંતનપ્રધાન લખાણો, શું તેમની 'ઉષા' જેવી વાર્તા કે શું 'પાંખડીઓ'માં છે તેવી તેમની ટૂંકી વાર્તાઓ, તેમની આ સર્વ સર્જનકૃતિઓમાં, કવિતામાં હોય છે તેવી કલ્પનામાળાઓ, અલંકારોની ફોરમ, ઊર્મિના ઉછાળાઓ, ઝગનગેળી વિચારો અને ભાવપ્રધાન તરંગો છલોછલ વહેતાં હોય છે. 'ઉષા' સર્જનકૃતિ પણ આ કથનનો જ પુરાવો છે. તેમાંની પ્રસ્તાવના ઉપોદ્ઘાતથી માંડીને છેલ્લા પ્રકરણ અને વિદાય સુધીમાં એક પણ વાક્ય એવું નથી; એક પણ વિચાર એવો નથી; એક પણ પ્રસંગ કે ભાવદર્શન એવા નથી કે જે આપણને ફિક્કાં લાગે કે સાધારણ કથન લાગે. તેમાંના વાક્યે વાક્યે કલ્પના નવનવીન રીતે ચળકે છે; તેમાંના શબ્દે શબ્દે અને અર્થે અર્થે અલંકાર, ધ્વનિ, અર્થવ્યંજના અને ભાવપ્રધાનતાની ચમત્કૃતિ વડે રસ નિષ્પન્ન થાય છે, અને તેમાંના મધુર લાવણ્યભર્યા તાલબદ્ધ ગદ્યમાંથી કવિતાનું ડોલન અને સૌન્દર્ય આપણે હૈયે સરવરાટ કરે છે.

તેમની ઉપમાઓ અને રૂપકોનો બીજો જોટો સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યમાં જડે તેમ નથી. એમની ગદ્યપંક્તિનો એક પણ વિચાર અલંકારવિહોણો નથી. ગુજરાતી સાહિત્યે અલંકારશાસ્ત્ર રચનાર પંડિત માત્ર ન્હાનાલાલમાં જ ઉદાહરણો લઇ પોતાનું શાસ્ત્ર રચી શકે તેટલા સંખ્યાબંધ [illegible]કારો આ પુસ્તકમાંથી મળી શકે તેમ છે. [illegible]ની કલ્પનાની સુભગતા, સમુચિતતા અને [illegible] આહ્લાદકતા કોઇ રસિક વાચકના હૈયાને [illegible]ર રહે તેમ નથી.

એમના ગદ્યની પણ ખૂબી જ છે કે તે કદીય શણગાર્યા વિનાનું હોતું જ નથી. અનેકવિધ લક્ષણાઓ, અલંકારો, રૂપકો અને કલ્પનાઓથી તેમનું ગદ્ય સોળે કળાએ સોળે શણગાર પરિધાન કરી ખીલી ઊઠેલી કોઇ નાચતી કૂદતી મસ્તીખોર માનિનીના જેવું મનોહર છટાવાળું છે. લાંબાં પાંડિત્યપ્રચૂર વાક્યો એમાં નથી; મૂંઝવે તેવા સંસ્કૃત સમાસો તેમાં નથી; પંડિતયુગની પ્રણાલી જેવી અટપટી વાક્ય-ઉપવાક્ય રચનાજાળો તેમાં નથી; ટૂંકાં, સૂત્રાત્મક લાગતાં, નાચતાં કૂદતાં ઝરણાં જેવાં, કલ્પનાપ્રચૂર અને ક્વચિત્ નવનવીન પ્રગલ્ભ શબ્દપ્રયોગો કે રૂપક પ્રયોગોથી અડવીતરાં પણ બનતાં તેમનાં ગદ્યવાક્યો તેમની પોતાની જ વિશિષ્ટતા છે. વાચનનો સારો અભ્યાસી તેમના ગદ્યને જો છટાથી જરા તાલ મૂકી મૂકીને વાંચે તો તે કવિતાના છંદોથી પાછું પડી જાય તેમ નથી. વાણીનું માધુર્ય, કોમળ અને લીસી ભાષાનું લાવણ્ય અને તેમાં રહેલી કેટલીક ઝડઝમક અને શબ્દાલંકારનો મધુર ઘંટડી જેવા રણકાર તેને કર્ણમનોહર બનાવી પહેલે જ સપાટે તેના આકર્ષણમાં તેને લુબ્ધ બનાવે છે. અને જ્યારે તેમાંનો અર્થધ્વનિ તેના હૈયામાં ફૂલની ફોરમની જેમ સુવાસ ફેલાવે છે ત્યારે તો તે ખુશખુશાલ બની ઉલ્લાસમાં આવી જાય છે.

તેમના પ્રવાહી અને મંજુલ ગદ્યનું એક બીજું લક્ષણ એ પણ છે કે તે એકબે વાક્યોમાં જ માત્ર આબેહુબ ચિત્રો અને માનસસ્વભાવ ખડાં કરી દે છે. અને તેમના ગદ્યની વર્ણનછટા! ગુજરાતના ગણ્યાગાંઠ્યા સુલેખકો જ તેમની વર્ણનછટાની હરોળમાં બેસી શકે છે. બીજા પ્રકરણમાં તેમણે કરેલું પનિહારીઓનું સુરમ્ય વર્ણન અને હરિણીની ગતિથી આવતી ઉષાનું વર્ણન કેટલાં સુંદર કવિતામય ઇન્દ્રધનુના જેવા રંગોથી સુશોભિત ચિત્રો ચીતરી જાય છે!

માધુર્યની સાથે લાલિત્ય અને લાવણ્યની સાથે ભવ્યતાના અંશો ભળવાથી આ ચિત્રોનાં સ્મરણ વર્ષો સુધી ભુલાય તેમ નથી. વર્ષો પછી પણ શ્વેત સાડી અને શ્વેતગુલાબી વદન ધરાવી માથે છલકતી જલની હેલ લઈ સુકુમાર પગલાં પાડતી, હરિણીની ગતિથી ચાલી આવતી, પનિહારીઓ મારી સ્મૃતિમાંથી છટકવા પામવાની નથી. અને ઉષા? જીવનમાંથી જ્યારે સૌન્દર્યની દૃષ્ટિ જ ચાલી જશે ત્યારે જ ઉલ્લાસથી ચરણો ઉછાળતી ઉષારંગી ઓઢણી ને કેસરવર્ણી ચોળી ને ગગનરંગી ચણિયાને ફરફરાવતી તેજોમય મૂર્તિ ઉષા મારા સ્મરણપટમાંથી અદૃશ્ય થઇ જશે.

આમ 'ઉષા'માં અનેકવિધ આકર્ષણો રહેલાં છે. માત્ર લાગણી કે સ્નેહભાવોના હિલોળા જ નહિ, પરંતુ કવિની કલ્પનાસમૃદ્ધિ કવિતાઇ અલંકારો-રૂપકો—વ્યંજનાઓ, યૌવનના સંવનનકાળનો પ્રેમતરંગો અને મસ્તીભર્યા ઉછાળા, શુદ્ધપ્રણયનું ચિંતન, જીવનના તલસ્પર્શી વિચારો, સમાજસુધારણા, કન્યાકેળવણી, સ્નેહલગ્ન પરનાં ઊંડા મનન અને સૌની ટોચે કવિની વ્યાપક અને વિશાળ—સ્થૂલ ચુંબનોથી માંડીને બે આત્મા એક ગાન ગાય ત્યાં સુધીની—રસમીમાંસા નિરૂપતી—સ્નેહજીવનના ઉચ્ચતમ શિખર પર લઇ જતી સાત્ત્વિક શૃંગાર અને સનાતન સૌંદર્યનાં દર્શન કરાવતી દૃષ્ટિ, 'ઉષા'ને ગુજરાતી સાહિત્યનાં સર્વોચ્ચ પુસ્તકોમાંનું એક બનાવે છે. તેના પછી અનેક વર્ષે રચાયેલાં આ પ્રકારનાં પુસ્તકો રા. મુનશીનું 'શિશુ અને સખી' અને રા. રતુભાઇ દેસાઇનું 'ઇન્દુ અને રજની'—પણ ઉષાને ચરણે બેસી તેનાં પાદ સેવે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્થૂલ સંસારી માનવોનો શૃંગાર આટલી સાત્ત્વિકતાથી પીરસી જઇ નિર્મળ અને વિશુદ્ધ પ્રકારનો આનંદ આપે તેવું 'ઉષા' જેવું બીજું એક પણ સર્જન જોવામાં આવ્યું નથી.

આમ હોવા છતાં પણ આ કથામાં કોઇ ઊણપ રહી જવા પામી નથી એમ કહેવું એ તો કવિની અંધપ્રશસ્તિ જ કરી કહેવાય. કેટલેક ઠેકાણે ખટકતી એની આડંબરી શબ્દાળુતા જેવી કે "**નેત્રકુંભમાંથી** પ્રગટતાં **કિરણો ચંદ્રકુંભમાંનાં સર્વ કિરણોને** વાંછે છે, તેમ મારી **રોમરાજિમાં** અવતરતી **ચેતનકુંભની કિરણરાજી** ઉષાની **રોમરાજીમાં** જન્માન્તર પામતી તેની **ચેતનકુંભની કિરણરાજીની** વાંછનાવન્તી છે. તેમજ અર્થનો પુનરુક્તિદોષ અને ક્વચિત્ તેની દુર્બોધતા; તેમાંનાં કેટલાક વિચારોની અતિઊર્મિલતા; ભાષા કે શૈલીનું કેટલીવાર દેખાઈ આવતું છીછરાપણું, વારે વારે કેટલી વાર થતું પુનરુચ્ચારણ વગેરે દોષો સાવ ભૂલી જવા જેવા નથી. છતાં પણ અને છે એમ કે અંદરના બીજા કવિત્વ સંભારના જાદુઇ આકર્ષણ સામે તે નજર આગળ પણ આવતા નથી અને ચંદ્રના કલંકની માફક તેની મોહિની પાછળ ઢંકાઇ જાય છે.

આમ ન્હાનાલાલના ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથો 'જયા-જયંત', 'ઇન્દુકુમાર', 'વિશ્વગીતા' વગેરેની સાથે તેમનું ગદ્યમાં લખાયેલું આ ઊર્મિકાવ્ય 'ઉષા' તેનો ફલક મર્યાદિત હોવા છતાં પણ પ્રથમ પંક્તિએ બેસે છે. અદ્વિતીય આત્મલક્ષી કવિ તરીકેની પોતાની ઉચ્ચગ્રાહી પ્રતિભાનાં દર્શન કવિ ન્હાનાલાલે આ સર્જનમાં પણ કરાવ્યાં છે, અને તેમનું સાત્ત્વિક મંગલ દર્શન તેમણે નિરૂપેલા નિર્દોષ અને પુણ્યમય શૃંગાર વડે સુરેખ રીતે અહીં સિદ્ધિ પામે છે. આજે તો આપણી કમનસીબી એટલી જ છે કે કવિ હવે આવાં મંગલ અને સરસ સર્જનો વધુ આપવાને આપણી પાસે રહ્યા નથી, અને માત્ર આપણે તેમનાં મોજૂદ અક્ષરસર્જનોથી જ સંતોષ માનવાનો રહ્યો છે.

'વિશ્વગીતા'

શ્રી કપિલ કોટડિયા

*

'કાવ્ય–નાટક–નવલકથા આદિની કલા વિષે ચર્ચા કરતી વખતે આપણા અવલોકનકારો યાદ રાખે કે, અમુક યુગમાં, કે અમુક દેશમાં, કે અમુક કવિને હાથે સાહિત્યના તે તે પ્રકારનું ત્રિકાલાબાધ અને સાર્વત્રિક સ્વરૂપ ઘડાઈ જતું નથી, તો બસ છે.' (આનંદશંકર ધ્રુવ !)

જીવનમાં તેમ કવનમાં પ્રયોગને યોગ્ય સ્થાન છે. શેલી, બાયરન, બ્રાઉનીંગ, બેટમ્લી, હાર્ડીના નાટ્યપ્રયોગો અવનવા પ્રયોગો તરીકે પ્રશંસાયુક્ત શબ્દાવલીથી વધાવાઈ ગયા છે. તેમ હિંદી કવિ સિયારામશરણજીના અને વિશ્વકવિ ટાગોરના 'નાટ્યપ્રયોગો પણ સહર્ષ પ્રજાએ સ્વીકાર્યા છે. આ સર્વના તથા યીટસ, મેટરલિંક અને .જેમ્સબરીના પ્રયોગોને સ્વીકારતાં Symbolic, Poetic. Mystic, Lyrical જેવી વિશેષનાવાચક ચિઠ્ઠીઓ ચોડવામાં આવે છે; તો આપણા કવિશ્રીની કૃતિઓને એવી કોઈ ચિઠ્ઠી ચોડીને સ્વીકારવામાં શો વાંધો ? છતાં માત્ર નામ પાડવા ખાતર જ આ કૃતિને આપણે 'સંવાદસંહિતા' એવું અભિધાન આપીએ તો ખોટું નથી. આપણી પ્રાચીન સંહિતાઓમાં જે ભાવ કે રસની એકાગ્રતા હોય છે એની દસ્યાદસ્ય દોર આ સંવાદસંહિતાના પ્રવેશસમૂહને ગ્રંથવામાં ઉપયોગમાં લીધી છે.

પ્રથમ ભાવતંતુને પકડીએ. નાન્દીમાં 'સંસારનું ચક્રવર્તી સત્ય કયું ?' એ વાક્યમાં આપણને આ પ્રવેશ–પુષ્પમાળાંતર્ગત દોરની એક બાજુની ગ્રંથી સાંપડે છે. પછી તે દોર વિષ્કંભકમાં 'જગતમાં દુઃખ છે, પાપ છે;' એ અસ્તિવાચક કથનમાં દષ્ટિગોચર થાય છે.તે પાછો 'પંચવટીને પુષ્પતીર્થે' અદસ્ય છતાં રામાવતારમાં પણ રાવણ ? સત્કારનું પરિણામ સંકટ ? વિશુદ્ધ પ્રણયમાં પણ વિક્ષેપ ? શીલ ને સતીત્વ પણ ભયમાં ? જેવા પ્રશ્નોમાં દસ્ય બને છે. તે જ વળી બીજા પ્રવેશમાં અસત્કારથી પણ શાપસંકટ ? તપસ્વી પણ ક્રોધી ? 'ન્યાયનેમ તપોવનમાં યે નથી ?' રૂપે તો ત્રીજામાં 'જગમાં છાયાં ઘનઘોર' અને પાપના પડછંદા ગાજે છે પ્રજામાં ને પ્રાસાદોમાં' એવા વાક્યહૃદયમાં દસ્યમાન બને છે. ચોથા પ્રવેશમાં 'આત્માની જંજીરો કોણે ઘડી ?' કોણે ઓઢાડી પરબ્રહ્મને એ આંગળીઓ ? એવા સૂચક 'કાળજૂના પ્રશ્નો' દ્વારા પ્રગટ થઈ તે દોર 'ભરતગોત્રનાં લજ્જાચીર'માં પાછો પડેલા પ્રવેશની જેમ અદસ્ય રહ્યે રહ્યે પણ પ્રશ્ન પૂછે છેઃ પૃથ્વીપુત્રી દ્રૌપદીની લૂંટાતી લાજમાં ખુદ ભારતીની લાજ નથી લૂંટાતી ?' આવી પાશવી લીલા જોઈને ચંદ્રરાજ પણ અંધકારને ન અજવાળવાનો નિશ્ચય જાહેર કરે છે, છતાં માનવરાજ ને સતીત્વને અવમાનીને પણ કાળા અંધકારને નોતરવો યોગ્ય લાગ્યો ? આ ગૂઢાગૂઢ પ્રશ્નપંચકમાંથી લંબાઈ આ રસતંતુ 'પરાપૂર્વનાં મંથન' માં ઇતર ફૂલડાંને ગ્રંથતા આગળ ધપે છે. પહેલું મંથન છેઃ ભૌતિક મહાસિદ્ધિઓમાંથી માત્ર સંયમહીન–પશુતા જ પાંગળી ? પાર્થિવપલટાની સાથે આધ્યાત્મિક પલટા કાં નહિ ? પુરુષાર્થચતુર્યની દૂરંદેશી મનોહારી રચનામાં અર્થપ્રાપ્ત (ભૌતિકસુખો)નું અંતિમ લક્ષ્ય મોક્ષપ્રાપ્તિ (આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ) છે, તે સાવ શું ભૂલી જવાયું ? હવે આ સિદ્ધિઓની અગમ્ય સમશેરો ઉદ્ધારશે કે સંહારશે ? મંથન આગળ ધપે છેઃ 'માહિષ્મતીમાં શાસ્ત્રમંથન દ્વારા આત્મપરમાત્મનાં મહાતત્ત્વો કેવાં છે ? અને નરનારનાં તત્ત્વદર્શન શું ? તેનું મંથન ચાલે છે. ગતઅંકનાં નરનારનો તોત્વમંથનમાં દાંપત્યપ્રતિષ્ઠાનું મૂલ્ય સ્વીકારાય છે. ત્યાં નિવાદ (નિ રાવણરાજશા. પહેલા અંકના પહેલા પ્રવેશમાં) શા યુગ યુગને ખોળે કાં અવતરે છે દાં પત્ય ઉચ્છેદતા બ્રહ્મરાક્ષસો ? 'નું પ્રશ્નમંથન

શંકરાચાર્ય જેવા સંન્યાસીને વર્ણાશ્રમની વાડીઓ ઉચ્છેદવાનો હક્ક નથી એવા ભાવમંથન સાથે એકતાર સાધે છે. 'ગંગાતીરના દેવદ્વારે' એ મંથન "ઝાલવા તો જાઉં છું સૌંદર્યને,
ત્હાં કરમાં ઝલાય છે શરીરઃ
પીવા જાઉં છું રસને,
ત્હાં પીવાય છે પાર્થિવતા."
એવા સૌન્દર્યોપાસક એક રસિકરાજના શબ્દોથી સ્ફુરતા આત્મતત્ત્વ કેમ જિલાય—અજિતને કેમ જિતાય? જેવા પ્રશ્નોમાં પ્રાગટ્યને પામે છે; તો એ જ ભાવદોર પુણ્યકિરણાળાં ધર્મમાર્તંડ આટઆટલાં ઉગ્યેય

પૃથ્વીમાં કેમ ન પ્રમટર્યા અખંડ પ્રભાત? એવા વૃદ્ધા પૃથ્વીના સનાતન પ્રશ્નમાં મંથિત થાય છે. 'કાળજૂના પ્રશ્નો'નાં પરા—પૂર્વ મંથન કરીને નવીનત રૂપે 'ત્રિકાલપર સનાતનતાએ સોહતા સત્યપંચક કવિ તારવે છે, જેમાં આ ભાવદોર જ બીજા છેડાની મંથની દૃષ્ટિગોચર કરાવે છે.

પ્રથમ પ્રવેશના યોગ સૌન્દર્યસંગ્રામમાં 'મનોજય' કરાવી સૌન્દર્યપ્રલોભનથી પણ અણસ્પર્શ્યા રહેતા ઊર્ધ્વગતિ યોગીઓ આ સંસારમાં વસે છે ને બાકીનાઓ માટે, બીજા પ્રવેશમાં, લોક—કલ્યાણનો માર્ગ દાંપત્યજીવનમાં છે એવું 'જગતનું પરમ સત્ય છે સંસાર' ને સંસારનું પરમ સત્ય છે દાંપત્ય; ઇત્યાદિ શબ્દો દ્વારા સૂચિત કરાય છે. જગતમાં અનિષ્ટો છે તો ઇષ્ટ કરનારા અનેક સંતો—સિદ્ધો—વામન અને વાઘ જેવા અવતારો પણ છે.આમ જગતના અંતિમ માંગલ્યની ઊંડી શ્રદ્ધા સત્યરૂપે 'વિશ્વ અવધૂતોનો અખાડો' નામક ત્રીજા પ્રવેશમાં રજૂ કરાઈ છે. ચોથા પ્રવેશમાં મુમુક્ષુ રાજહંસોને પિતૃલોક, સિદ્ધલોક, સર્પલોકમાં થઈ સત્યલોક સુધી 'બ્રહ્મતીર્થ'ની યાત્રા કરાવીને ઉચ્ચ —ઉચ્ચતર—ઉચ્ચતમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરતાં જગતના પાપ, પુણ્ય, ઇષ્ટાનિષ્ટ જેવા દુઃખદ દ્વંદ્વો સરી જશે એવી પ્રતીતિ કરાવવાનો યત્ન કર્યો છે, તો પાંચમા પ્રવેશમાં એક એકથી ઉચ્ચતર રાસરમણાઓનાં મનોહર દશ્યો કલ્પીને પરબ્રહ્મના સાક્ષાત્કારમાં માનવાધિકારની, દુન્યવીજન્મની સાર્થકતા રહેલી છે ને જેમાં સાધનરૂપે મહર્ષિ પતંજલિને લાધેલું યોગનું પરમ સૂત્ર ચિત્તવૃત્તિનિરોધ યોગઃ છે એવું શાશ્વત સત્ય તારવી આપ્યું છે. આમ નાટકના ઉપદ્રષ્ટા યોગર્ષિ પાતંજલિના ભેદમથી દશ્યાદશ્ય પાત્રના વિચારગુણે સર્વ પ્રવેશોનાં વસ્તુ—ફૂલડાં ગૂંથ્યાં છે.

આ રસએકાગ્રતાને સાધતા સુવર્ણતંતુને જોયા પછી પણ એ સંતાકૂકડી રમતા દોરે પરોવેલાં ફૂલડાં કયા મુલકનાં છે, કેવા પરિમલ ફેરે છે, એની રસગૂંથણીમાં ક્યાં કયાં ક્ષતિ કે ચાતુર્ય રહેલું છે તેની પરીક્ષા રસપ્રદ થઈ પડશે.

ફૂલમાળાના પ્રથમ ગુચ્છનું પ્રથમ પુષ્પ છે 'પંચવટીને પુણ્યતીર્થે.' કવિ રામાયણથી સ્વતંત્ર બનવા જતાં એ ત્રણ ક્ષતિઓ કરી બેસે છે (૧) લોકકલ્પનાની મર્યાદારેખમાં નિરર્થક રક્ષણશક્તિ આરોપવામાં રાઘવચંદ્રની આણની,સંયમી લક્ષ્મણના બ્રહ્મચર્યની ને સીતા જેવી પુનિત સતીના સતીત્વની શક્તિની અશક્તિ પુરવાર કરાઇ જાય છે. (૨) રાવણની અનુચિત કામનાથી સીતા વાકેફ બની જાય છે, છતાં ત્રિદંડીની હઠ આમળ નમતું આપી મર્યાદરેખ ઉલ્લંઘે છે તે શ્રી. રા. વિ. પાઠકને મતે અસંભવિત છે. પણ અહીં આપણે કહી શકીએ કે 'અતિથિદેવો ભવ'ની ભાવનાના એ કાળમાં કોઈ યોગીને સત્કાર વિહોણો વળાવાય જ નહિ, એવી દઢ માન્યતા હતી; અને ઓઇક કરતાં યોગીઠક ક્યાં ઓછી ફાવે એવી છે? અને લોલુપતાગ્રસ્ત પણ રાવણ સાધુવેશમાં તો હતો ને! ને બાહ્ય સ્વરૂપને જોઈ કોણ નથી છેતરાયું?

બીજું પુષ્પ છે 'તપસ્વીના શાપ' જેમાં પ્રથમથી ઊલટી જ રીતે શકુન્તલા યોગીનું સત્કારાર્ચન કરતી નથી તેથી શાપભોગ થઈ પડે છે. 'જગતનું અનિષ્ટ અહીં' જ છે. સીતા સત્કાર કરીને શુભ કરે છે છતાં દુઃખ પામે

છે ને શકુન્તલા અસત્કાર કરી સ્વવિષયમગ્ન રહેવા જાય છે છતાં દુઃખ પામે છે. વધુ દુઃખદ બીના તો ત્યાં છે કે, શૂન્યમનસ્ક શકુન્તલા તો ઠીક પણ શાપજનિત સ્મૃતિભ્રંશથી દુષ્યંતને જે વેઠવું પડે છે તેનો શો ન્યાય ? આમ નિર્દોષો તપસ્વીઓની ક્રોધવૃત્તિથી જ દંડાય એના જેવું અનિષ્ટ શું ? 'ધનુષ્યપૂજા'માં રાજમદનો અનાચાર વર્ણવ્યો છે. શ્રી. રા. વિ. પાઠક કહે છે તેમ "કંસરાજ્ય' અત્યાચારનો અચ્છો દાખલો છે, પણ અહીં એ અનિષ્ટ નિષ્પ્રતિકાર ચીતરાયું નથી.' ચંદ્રાનના અધર્મીના શાસનનું પૂજન કરવા જતી હતી ત્યાં તે ધર્મવીરત્વને નીરખે છે ને એ જ રાજપૂજાની સામગ્રીથી તેને વધાવે છે, ને તે યોગ્ય કરે છે; કારણ કે પૂજા સ્થાયિ સત્ત્વોની જ હોય નહિ કે પળના પડછાયાની. એ પૂજાર્હ અર્ચનથી જીવનની વિરૂપતા ગુમાવે છે એ સૂચન કલાદ્વારા ખૂબ કહી નાખે છે. પછી આવે છે ક્રિયાવેગ ને વસ્તુ-વિહોણો નિર્બળ 'અંધકારના ઓળાઓ'નો પ્રવેશ. અહીં બુદ્ધિથી માત્ર શબ્દોમાં ખૂબ અસંબંદ્ધતાથી પાપ શું ? નિજાનંદી આત્માને કોણે બેડીઓ ઝકડી !' ઇત્યાદિ પ્રશ્નોની અજા-મિલ ને ચાંડાલણીના ભૂતો દ્વારા દેવોને જ શક્ય એવી તત્ત્વદર્શનની અમૂર્તચર્ચા કરાઇ છે.

કવિ સર્વ દુઃખનું મૂળ અવિદ્યાને પર્યાયે માયા ઉપર ઢોળે છે. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર છે, ને 'ચાંડાલિણીનાં લક્ષ્મીજી સરજાય તો પરબ્રહ્મને પડખે માનવીનાં સિંહાસન મંડાય' એવું સમાધાન પણ પ્રશ્નોની ચર્ચામાં અપાયું છે, જે ખૂબ સ્વચ્છને યોગ્ય હોવા છતાં વિષયવ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ ક્ષતિ ગણાય. આ ક્ષતિનું સાટું કવિ 'ભરતગોત્રનાં લજાચીર'ના એક સુંદર પ્રવેશમાં વાળી દે છે. મહાભારતપ્રસિદ્ધ આ પ્રસંગને એના ગૌરવ પ્રમાણે કવિએ દ્રૌપદી, શકુનિ આદિના તાદૃશ્ય પાત્રો દ્વારા મનોહર ઉઠાવ આપ્યો છે. પ્રચંડ શક્તિના પ્રતિક સમી દ્રૌપ-દીના મુખમાં કૂટ પ્રશ્નમાળા મૂકી દઇને કવિએ સૂચનથી 'સ્ત્રીત્વના અપમાનમાં આર્યત્વનો લોપ છે' એવી મહાસંહારને નિમંત્રતી ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારી છે. પ્રવેશની મર્યાદા કવિને ગોથું ખવરાવે છેઃ મહાભારતનાં બે દ્યૂતો ને તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા પ્રસંગોનું આલેખન કવિ અહીં સેળભેળ કરી નાખે છે, તેથી દ્રૌપ-દીના પ્રશ્નો અહીં 'બાર બાર વર્ષના વનવાસ' ઇત્યાદિ શબ્દોથી અસ્થાને ઠરે છે; કારણ કે આ તો બીજી વખતનું દ્યૂત છે કે જ્યાં આવી પ્રશ્ના-વલીને સ્થાન જ નથી. પણ પ્રવેશનું સંવિધાન એવું છે કે, એ વેગીલા પ્રવાહમાં આપણે તણાઇએ છીએ ને પ્રવેશને અંતે સમગ્ર અંકના સારરૂપ વૃદ્ધા પૃથ્વીનું પરમાત્મનને ફરિયાદનું મનોરમ, ગૂઢ, ધ્વનિગર્ભગીત મૂકી પ્રવેશ ને અંકની ચિત્તહારી ચારુતામાં વૃદ્ધિ કરી છે.

પ્રશ્ન ગુચ્છ–ગુંથન પૂરું થતાં મંથનાર્થે ચિંતન–ગોળીઓનાં મંડાણ થાય છે. સાગર-મંથનમાંથી અમૃત ને હાલાહલ પ્રાપ્ત થયાં હતાં તેમ અહીં પણ અમૃત ને ઝેર સાંપડે છે. પ્રથમ ગોળીમાં ઉદાર, સિદ્ધ અને સંકુચિત સિદ્ધાંતના હળવે હાથે પણ ખૂબ મોઘમ રીતે મંથન કરી ભૌતિક સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ કર્યા પછી તેમાંથી અધ્યાત્મદેવની મૂર્તિ ઉપસાવવાના યત્કિંચિત્ પ્રયાસ નથી થતા ને પરિણામે એ સંયમવિહોણી સંપત્તિમાંથી પશુતાનું સામ્રાજ્ય વ્યાપશે ને જગતના રહ્યાસહ્યા ધર્મ તત્ત્વને પણ અલોપ કરી દેશે, એવી આગાહી ઉચ્ચારે છે. પછીનો પ્રવેશ 'માહિષ્મતીમાં શાસ્ત્રમંથન' કવિનો અભ્યાસ દર્શાવે છે. સાથે કવિ હિંદુ-ધર્મનું હાર્દ સમજવામાં અદ્ભુત રીતે સફળ છે એનું દૃષ્ટાંત પૂરું પાડે છે. કવિ વિશિષ્ટ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ અહીં ગંભીર ભૂલ કરી બેસે છે ને તેથી મૂળના કેવલાદ્વૈતવાદી શંકરાચાર્ય, અને મૂળના કર્મઠ મંડનમિશ્રનાં પાત્રો આપણને મળતાં નથી. પરિણામે યુગદર્શનને પાત્રદર્શન

વશીભૂત બની ગયું ગણાય. આ દોષ સાથે બંને જ્ઞાનમૂર્તિઓ ઉદ્દ્યોષ Hypotheis બાંધીને શાસ્ત્રચર્ચા કરે છે તેથી તત્ત્વજ્ઞાનને સુયોગ્ય એકસૂત્રતા કે સંવાદિતા અહીં આવતી નથી. વળી શંકરાચાર્યની 'પરકાયાપ્રવેશ'ની ઘટના કવિશ્રીની પોતાની સ્નેહલગ્નની ભાવનાથી વિસંવાદ છે તો બીજી બાજુ અત્યંત મોહક કવિત્વમય ને ગૌરવપૂર્ણ બાનીમાં સરસ્વતી દ્વારા દાંપત્યનું પ્રતિષ્ઠાપન કરવાની કલા અને 'શંકર-દિગ્વિજય'માંની શરૂઆતની પ્રશ્નોની લઘુતા-દર્શક ટપાટપીનું નિવારણ કરીને મુદ્દાના પ્રશ્નથી શરૂ થતી યોગ્ય ભૂમિકા ઉઠાવવાની શક્તિ આ પ્રવેશમાં વૃદ્ધિ કરનાર વસ્તુ છે. જેમ પ્રવેશ બીજામાં શંકર જેવા સંન્યાસીથી ઉચ્છેદાતા ગૃહસ્થાશ્રમ સામે ભારતી જેહાદ પોકારે છે, તેમ પ્રવેશ ત્રીજામાં નિષાદથી ઉચ્છેદાતા દાંપત્યથી મહર્ષિ વાલ્મિકીના હૃદયે શોકની પરાકાષ્ઠા ચિતરાય છે. આ ખૂબ ટૂંકા ભવ્ય પ્રવેશમાં ગાલવના પ્રશ્નમાં કાવ્યોન્મુખ થતી આદિકવિની પરિણતપ્રજ્ઞાનું મનોમંથન ખૂબ સૂચક રીતે રજૂ કરાયું છે. "દામ્પત્ય છે સંસારનું સનાતન સિંહાસન" જેવું મંથનનવનીત તારવી કવિ સમાધાન તરફ જતા લાગે છે, જો વિષયવ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ અનુચિત હોવા છતાં કૌતુકપ્રિય કવિને એવાં બંધન શાં! એ પ્રશ્નમાં જ લુલોપાંગળો બચાવ રજૂ કરી શકાય એમ છે!

'વડેરવારીશ જગતપાવનકારી એ કાવ્ય-ગંગાનો'નો નિશ્ચય આવો ને આમ ઉચ્છેદ થયો ન હોત તો શક્ય હતો? બીજી રીતે કહીએ તો, આ નિષ્કારણ વધના અનિષ્ટમાંથી જ કરુણરસરસિત સરિતા શાશ્વત વહી ત્રિલોકને રસપ્લાવિત કરી શકીને! 'દાંપત્યપ્રતિષ્ઠાના વિશ્વસમારંભ' આમજ મંડાય છે એ જગતની માંમત્સ્યતા જ ગણીને! બીજા પ્રવેશની જેમ 'ગંગાતીરના દેવઘાટ'ની પસંદગી કવિએ હિન્દુ-ધર્મનું રહસ્ય પચાવ્યું છે તેની સાબિતી છે. આ પ્રવેશનું મંથન સ્પષ્ટ નથી. પેલા રસિક-રાજના ખૂબ સાચા શબ્દોને મંથન ગણી શકાય, કે શ્રી. રા. વિ. પાઠક કહે છે તેમ પેલા 'અનંતના ઉડ્ડયનની તૃષાનું ગીત' મંથન-રૂપે મૂકી શકાય. અપ્સરાના સૌન્દર્ય સામે મનનું એક પણ રૂવાંડું અલ્પાલ્પ સંભ્રમ માટે પણ ન ફરકતું એવો ગર્ગયોગીનો કામવિજય-નો આદર્શ જેટલો સંપૂર્ણ છે તેટલો ભવ્ય છે. પ્રશ્નનાં મંથન કર્યા વિના જ માત્ર અપ્સ-રાઓના વાર્તાલાપમાંથી 'પાપ શું'ને અંધકાર કેમ'ના પ્રશ્નો ઉપજાવી આપે છે એ કવિની શક્તિ દર્શાવે છે. તે સાથે વ્યવહારના શાશ્વત સ્વરૂપને ગૌરવવિહીન બનાવતો મેનકાવિશ્વા-મિત્રનો પ્રસંગ (કે મૂળમાં જ પ્રક્ષેપ હશે એમ શ્રી. રા. વિ. પા. કહે છે) યોજીને અને વ્યાસજીનું દૃશ્ય ઉપજાવી પ્રવેશના વક્તવ્યને લાભ કર્યો નથી જ. છતાં પ્રવેશાંતે આવતું ગીત ખૂબ ખૂબ કહી નાખે છેઃ વિશ્વનાં પાર્થિવજળ ચૂર્યાં–ચાખ્યા વિના જ આત્મો-ત્કર્ષના ઉચ્ચતમ ધ્યેયને હાંસલ કરવા ઊર્ધ્વ-લોકની યાત્રાએ ઉંચે ને ઉંચે ઊડ્યા કરવું એ જગતના પાર્થિવ રોગમાંથી બચવાનો સુગમ ને સુંદર ઉપાય છેઃ આથી જ આ ગીતને શ્રી. પાઠક આ પ્રવેશનું મંથન–બિંદુ કહે છે. ગીતાકથિત સ્વધર્મની મર્યાદામાં સ્વપુરુષાર્થમાં શ્રદ્ધા રાખી કલ્યાણકાર્યો કરવાથી જ પાંચમા પ્રવેશમાં મંથન દ્વારા તારવ્યું છે તેમ સંકુ-ચિતતાને સ્થાને સહિષ્ણુતા, ને ધર્માંધતાને બદલે મતાંતરક્ષમતાના સંસ્કારો પ્રવેશશે. ને પરિણામે ધર્મ જગતના પ્રાણીમાત્ર તરફ આપણી 'આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ'ની ભાવનાને પાશ્ચાત્ય Brotherhood of menની ભાવનાથી પ્રેરાયેલી વિરાટ શક્તિ બની રહેશે, ને શાશ્વત ધરકરી બેઠેલ તામસલોકને સ્થાને ચેતનામય પ્રકાશલોકના દિવ્ય સૂર્ય ઊગશે. જગતમાં અનિષ્ટ છે તો અનિષ્ટના ઉપાયો શોધનાર

સંતો પણ છે. પયગંબરોનાં કાર્યોની નિષ્ફળતા સ્વીકારવામાં ને વૃદ્ધા પૃથ્વીની શાશ્વત સતાવતી ફરિયાદમાં મંથનનું બીજ છે. આમ 'પરાપૂર્વનાં મંથન'ના અંકમાં મંથનોત્પન્ન અમૃત દર્શાવ્યાં છે તો ત્યાંથી જ નિષ્પન્ન થયેલા વિષને પચાવવાના મંગલકારી ઉપાયો—ધર્મસંસ્થાપન, આર્યત્વની પ્રતિષ્ઠા ને વર્ણાશ્રમધર્મનું પાલનાદિ—પણ બતાવ્યાં છે. શકુન્તલાનો જન્મ (ચોથા પ્રવેશમાં), શુકદેવ જેવા અમૃત આયુષ્યવંતા યોગીન્દ્રનું અસ્તિત્વ, વાલ્મિકીનો નિશ્ચય આદિ ઇષ્ટ તત્ત્વો અનિષ્ટમાંથી જ ઉદ્ભવ્યાં છે એ વસ્તુ અને દુઃખપાપનું પણ જગતના સંચાલનમાં જેવું તેવું પણ સ્થાન છે એવો ભાવ વ્યક્ત કરે છે.

ત્રીજા ગુચ્છમાં 'ત્રિકાલપરની સનાતનતા'થી સોહાતાં સત્યોનું દર્શન કરાવ્યું છે. શ્રી. મનસુખલાલ કહે છે તેમ, 'પહેલા બે અંકો દ્વારા પડતી વાસ્તવિકતાની છાપ આ ત્રીજા અંકમાં પડતી નથી, પણ અહીં કેટલુંક સુંદરમાં સુંદર ચિંતન, કલ્પનાનો અનેરો સર્વોત્તમ વૈભવ, ને ભાષાપરનું અદ્ભુતસ્વામિત્વ મળી આવે છે' જે 'વિશ્વગીતા' ને કલાકૃતિ ઠરાવવા જ પૂરતાં છે. કવિકુલગુરુ કાલિદાસની જેમ કવિશ્રીએ હંમેશાં સૌન્દર્ય ઉપર તપનો વિજય બતાવ્યો છે. ત્રિનેત્રી શંકર જેવા ગર્ભજોગી રતિનાથનાં સર્વ કામચેષ્ટા શરો ફેંકતી રંભાના અનવદ્ય સૌન્દર્ય આગળ અણનમ રહી કામવિજયી બને છે ને તપોબળની અનુપમ શક્તિમત્તા સાબિત કરી દે છે એ પ્રથમ સત્ય છે. હિંદુધર્મમાં જેટલાં સન્માન ગર્ભજોગીના અખંડ બ્રહ્મચર્યવ્રતનાં થાય છે તેટલાં જ 'સનાતન અશ્વત્થ'માં મનુ મહારાજ સન્માનિત ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ કરાય છેઃ એ જ હિંદુધર્મની ખૂબી છે. નવયુગની નવસ્મૃતિ રચનાર મનુમહારાજે સમન્વયવાદી નવમનુનો આદર્શ સ્વીકારવો યોગ્ય છે એમ કહી અહીં સૂચવના લાગે છે.

એમ તેમ, પણ વિષમ રોગોની ચિકિત્સા માટે સંસારનો મહિમા ને ઉદાત્તતા સમજવી આવશ્યક છે જ. સાથે કવિને કોડ છે કે, આ દાંપત્યશીલને સતીત્વથી સોહામણું બની સંસારધારે જીવંત ધર્મમંદિર રચે; જે આદર્શને પહોંચી વળવા અવધૂતોને આત્મોત્કર્ષેચ્છામાં પ્રેરતાં 'યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્' અને 'કર્મણૈવ હિ સંસિદ્ધિ' જેવાં જ્ઞાનગર્ભિત પ્રેરણાવાહી પયગંબરીસૂત્રો જીવનમાં ઉતારવા કવિ નિમંત્રે છે ને એ નિમંત્રણના આધારે રાજહંસના રૂપમાં મુમુક્ષુજીવ 'બ્રહ્માંડની અનંત યાત્રા' એ વિશ્વને વધાવા ઊપડે છે. આ ચોથા પ્રવેશના આછા અને ટૂંકા વસ્તુમાં કવિએ આત્મોન્નતિની દિશા ચીંધી છે. રાજહંસોની પેઠે આગે ને આગે ઊડયા જ કરવામાં અતુલ આત્મિક બળ ને ધ્યેયમાં ઊંડી શ્રદ્ધા ને ચિત્તની સ્વસ્થતા પણ જરૂરી છે એમ કવિ કહે છે. પછી આવે છે જીવનનું અંતિમ સત્ય શું તેનું ભાન કરાવતો, વિરાટની ઊછળતી છોળોનાં નર્તન મૂર્ત કરતો, કલ્પના અને આલેખનની સર્વોત્તમતા દર્શાવતો, નાટયતત્ત્વને રંજકતાથી સોહતો 'બ્રહ્માંડમંડળનો મહારાસ' નામક પાંચમો અંતિમ પ્રવેશ. સત્યને રસચક્ષુઓ દ્વારા જ આ પ્રવેશની કલ્પનાને મૂર્તિમંત થતી કલ્પાય. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ ને વિલયના નિયમો અનુસાર જયદેવની ખંજરીને તાલ આપતાં આપતાં કૃષ્ણરાધાના ઇન્દ્રિય ઇન્દ્રિયને ચેતના અર્પતો વિરાટવિભૂતિના રાસના દશ્યથી માંડીને પરમયોગી શુકદેવજીના એકતારાના ઝંકારરવ સાથે તાલ દેતો પરબ્રહ્મ બ્રહ્માંનો આત્મઆત્મમાં બ્રહ્મપડછંદ જગાડતો બ્રહ્માંડ–પરબ્રહ્મનો રાસ સુધીનું દશ્ય સમગ્ર ગુર્જરવાઙ્મયમાં અભૂતપૂર્વ ને અનન્ય છે. અહીં કવિની કલા અમૃતામાત્મનઃ કલા બની છે. આ બ્રહ્માડના મહારાસમાં રાધા–લક્ષ્મી–પ્રકૃતિ સુરપ્રભા રૂપે માયાને મૂકીને કવિએ અનેક પ્રશ્નોનો સંક્ષેપમાં ઉકેલ લાવી મૂકયો છેઃ

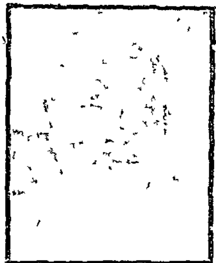
આત્માને જંજીરે જકડનારી પેલી ચંડાલિણી—આરબ્ધવિધાતા—જ લક્ષ્મીજીના સ્વાંગમાં બ્રહ્મ-રાસ ખેલે છે. એ માયા જે પરબ્રહ્મનું અંગ છે તેને સમજ્યાં, તો પછી ચિંતા, દુઃખ રહેવાનું જ ક્યાં છે ? અને તેમ ન થતાં યે દુઃખની વિસ્તીર્ણ લીલા એ માયા–બ્રહ્મના જ અંગનું જ કાર્ય છે તો પછી તેમાં શોક શો ? રાજતેજ ને યોગતેજના સંસાર, ને સંન્યસ્તના તેજસંગમથી સોહતા જનકવિદેહીનાં રાસમંડળને દર્શન કરાવીને રાસમંડળના સીધા ભોક્તા નરસિંહ, સુરદાસ—આદિને અને આડકતરા ભોક્તા વાચકવર્ગને કવિ સૂચવે છે કે, જનકશા સ્થિતપ્રજ્ઞ બનવાથી જ પાપપુણ્યાદિનો મુંઝવતા પ્રશ્નો તો મટી જશે ને તે ઉપરાંત એ દુઃખદ દ્વંદોથી પર–શુકદેવની સ્થિતિના આત્મમગ્નજીવની કોટિના થવાશે. આ સૂચન કેટલું સુભગ ને ક્રાન્તદર્શી છે ? તેથી જ શ્રી. ઇન્દુમતી મહેતાએ એકવખત મેડમ બ્લેવેટસ્કીના The Secret Doctine માંના Cosmogenesis ને Authropreganisis નાં ભવ્ય ઉડ્ડયનોમાંની નિર્મળ દાર્શનિકતા ને રહસ્યમયતાથી મુંઝાતા વાંચકોને એવા જ આકાશજાત ને પૃથ્વીવિશાળ ઉડ્ડયનો માણવા સાથે, જેની પંક્તિપંક્તિએ આત્મા અણુ મટીને વિભુ બને છે—વામન મટી વિરાટ બને છે, તેવી ગુપ્તવિદ્યાના અભ્યાસને પોષતી કવિત્વમય સૃષ્ટિગીતાશી 'વિશ્વગીતા' વાંચવા ભલામણ કરેલી.

કવિશ્રીનો અનન્ય વિજય તેમનાં સંગીત-મય ગીતોમાં છે. એમાં શબ્દ, અર્થ, સંગીત ને કાવ્યતત્ત્વનો મનભર મનોહર સમન્વય; લોલ વિલોલ કલ્પનાની ચારુતા, મૃદુભાવ મધુરતા, પ્રાણભૂત વ્યંજના અને માનવ હૃદયની મૂળગત ઊર્મિઓનાં તલસ્પર્શી નર્તન ગુર્જરગિરાના આયુષ્ય સમોવડ એ ગીતોનું આયુષ્ય ચિરંજીવી છે. કવિશ્રીનાં અન્ય નાટકોનાં ગીતોની જેમ અહીં પણ નાટકોનાં ગીતોની મોહિની વાચકને કામણ કરે છે.

અર્પણકાવ્યમાં 'સપ્તર્ષિમંડળને રસ-વંદના' કહી 'વિશ્વગીતા'નો ઉદ્ઘોષ કરવા પડદાં સપરિવાર નટીના સ્વાંગમાં કવિશ્રી 'જયતિ જય જય પ્રભો' નું ગીત ગાઇ પરબ્રહ્મનો ને પરબ્રહ્મ પ્રાપ્તિમાં જ જય છે એવું મનોહર સૂચન કરી, મંગલાચરણનું કાર્ય પતાવી લે છે. પછી સમગ્ર કાવ્ય–ગીતાનાં ઉલ્લાસ, મંથન, ભવ્યતા આદિને મૂર્ત કરતું 'વિરાટ હિન્ડોળાનું ગીત' એની નાજુકાઇથી ધ્વનિપૂર્ણતાથી ને ઊર્મિ–પ્રધાનતાથી કવિને ગૌરવ અપાવે એવું છે. 'આભને આંગણે પ્રભાત'ના સુવર્ણરંગી પ્રકાશના સાથિયા પુરાયા તે પહેલાં તો ઉષાના કુંકુમરંગી રંગોની અપૂર્વ રમ્યતા સારા આભ પ્રદેશમાં રેલાઈ ગઈ છે. પરિણામે અરસપરસ સંઘ ગાઇ ઊઠે છે:

"આજ કુંકુમ ઢોળાયેલ આભમાં
ઉગ્યાં સૃષ્ટિનાં સૌભાગ્ય
રૂડા સૂર્યના સોહાગ
આજ કુંકુમ ઢોળાયેલ આભમાં."

કવિશ્રીનાં ગીતો નાટકના ઘડતરમાં અનેક પ્રકારનો ફાળો આપે છે. કવિચિત્ તે શ્રી અનંતરાય રાવળના શબ્દોમાં કહીએ તો 'પરિ-સ્થિતિની જરૂરત ને અનુકૂળતા પ્રમાણે આવી હોઇ પાત્રમાનસ, મુખ્ય ભાવના કે પ્રસંગ આદિને સમજાવી, અજવાળી, પોષી સમગ્ર વાતાવરણની જમાવટ કરે છે," 'સજન તારે નયનન નાચે મોર' એ ઉલ્લાસપૂર્ણ યૌવનાના હૃદયભાવોને મૂર્ત કરતું ચંદ્રાનનાનું કોમળ ગીત અને 'અંધારી રાતના કુંઅર ડોલે રે' એ પેલી ગર્ભજોગીની ગુફાવાળી યૌવનપૂર્ણ સુંદરીની હૃદયમંથનને રજૂ કરતું ગીત એક જ ઊર્મિનું સુરેખ આલેખન કરવાની સાથે આજુ-બાજુના વાતાવરણને ઉઠાવ આપવામાં સહાય કરે છે. તો સિદ્ધાંગનાઓનું અભંગ ધ્વનિ-ગર્ભગીત 'નેણુલાંની કિરણ કેરી કુંચીએ દેરાં

ફકીર બાદશાહ

શ્રી. શંકરદત્ત શાસ્ત્રી

*

ન્હાનાભાઈના સમસ્ત જીવનમાં પ્રેમ-ભક્તિની ઝબક છાઈ રહી હતી. આથી એમનામાં સત્યનિષ્ઠા, ત્યાગ, વાત્સલ્ય, વીરતા, તપશ્ચર્યા અને માંગલ્ય અનેક કલાએ વિકસતાં હતાં. એમનાં કાવ્યોમાં 'હું એકલો ઊડું' એવો એકલવિહાર પ્રકટ્યો છે, તો તેની સાથેસાથે 'દૂરથકી પણ દૂરે' અને 'પ્રાણ થકી પણ પાસ' એવા 'અવધૂત'ની મસ્તી ઊછળી છે. અને, સાચે જ, ન્હાનાભાઈ એકલવિહારી અવધૂત હતા. કદીક એ રોષ કરતા, કદીક એ રિસામણાં લેતા, અને કદીક એ જિદ્દે ચડતા. આવી વિષમતાને કારણે કોઈ એમને અસહિષ્ણુ માની લેતા, કોઈ એમને અનુદાર ગણી કાઢતા, અને મનની કૃપણતાનો ય એમના ઉપર આરોપ ઢોળવામાં આવતો. છતાં, એ બધાંથી ન્હાનાભાઈ પર હતા. એમનાં હૃદય અને ચિત્તનો થોડોક પણ અંતરસ્પર્શી પરિચય થતો, તો તુરત જ એમનામાં કોઈ લોકોત્તર વિભૂતિનાં મંગલદર્શન લાધતાં ત્યારે સહજતાએ પ્રતીતિ થતી કે ન્હાનાભાઈ ભોળા, ઓલિયા—ફકીરબાદશાહ છે, અને આ થોડાંક ચિહ્નો તો માત્ર ઉપરની સપાટીનાં છે—એમનું રસસાગર શું અંતરતલ તો શાંત, ગભીર, પ્રસન્ન અને નિતાન્ત-રમણીય છે.

છેક બચપણથી ન્હાનાભાઈને ભક્તિનાં રસાંજન મળ્યાં હતાં. એથી તો, તંબૂરો અને એકતારો એમનાં નિત્યનાં સંગાથી હતાં. સાંજે કે રાતે, કે વહેલી સવારે ન્હાનાભાઈને તંબૂરાના તાર રણઝણાવતા જોવા, એ એક પુનિત દૃશ્ય હતું. પોતે વિલાયત જવાની તૈયારી કરતા હતા. મુંબઈના એક લક્ષ્મીનંદન સાથી હતા. જરૂરી વસ્તુઓ ભેગી કરવાની યોજનાઓ થતી હતી. ન્હાનાભાઈ કહેઃ 'મારે બીજા વિના ચાલશે. પણ મારો તંબૂરો પહેલો. એ તો લેવાનો જ' પછી તો, એ સફર મુલતવી રહી, પણ ત્યારનો તૈયાર કરાવેલો તંબૂર તો હજી આ વાતનું સ્મરણ આપ્યાં કરે છે. એકવાર કોઈ રાવણહથ્થો જગાડવાવાળો આવ્યો હતો, બા તેનાં ભજનો સાંભળતાં હતાં. ન્હાનાભાઈ ત્યારે સરકારી નોકરીમાં હતા. બાએ એમને ઓફિસે કહેવરાવ્યુંઃ 'ભજન ગાનારો આવ્યો છે. સરસ ગાય છે.' અને, ન્હાનાભાઈ તરત ઘેર આવ્યા. 'માથે મોતનાં ઘડિયાળાં વાગે' એ ભજન ચાલી રહ્યું હતું: કપડાં પણ બદલ્યા વિના ન્હાનાભાઈ એ ભજ-નોનો અમૃતાનુભવ લઈ રહ્યા. પોતે આંટા મારતા જાય, કંઈ ગુંજતા જાય, અને પછી બુલંદ અવાજે કોઈ ભજનકડી લલકારતા જાય, ત્યારે પાસે બેઠેલા પણ ભક્તિરસમાં તરબોળ થઈ જાય એવું વાતાવરણ જામતું. 'પ્રેમભક્તિ-ભજનાવલિ'માં ન્હાનાભાઈએ જે થાળ પીરસ્યો છે, તે એમની ભક્તિસુધાની પ્રસાદી છે. અને, એમના અંતરંગ મિત્રો જુઓઃ અમૃતલાલ પઢિયાર ને બાવા મોહનદાસ બને અવધૂત જેવા!

પણ, એ ભક્તિ વીરની હતી, અને સંસારનાં જુદ્ધોમાં ય તે રસભરી હતી. એજન્સીમાં ન્હાનાભાઈ શિક્ષણ અધિકારી હતા. પોતે પોતાની રીતે રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં હિસ્સો પુરાવતા હતા. ઉપરી અધિકારીને-આ વસમું લાગ્યું. તેણે માત્ર ઇશારો જ કર્યો,

અને ન્હાનાભાઇએ રાષ્ટ્રસેવાની ખાતર રાજીનામું ઘડી મોકલ્યું. પેલો ઉપરી તો આથી આભો થઇ ગયો. કહેઃ 'મારું કહેલું આ મારે નડેલું.' છતાં, ન્હાનાભાઇએ રાજીનામાની વાત પડતી જ ન મેલી. ત્રણવાર રાજીનામું પાછું આવ્યું, અને ચોથીવાર તે સ્વીકારાયું. વચમાં એક સ્નેહીએ કહ્યુંઃ 'ન્હાનાભાઈ તમે આમ રાજીનામું આપો છો તે ઠીક થતું નથી. આના કરતાં તમે પેનશન ઉપર ઊતરી જાઓ. સ્વમાન સચવાશે, રાષ્ટ્રસેવા થશે, અને આર્થિક સગવડ પણ રહેશે.' પણ ન્હાનાભાઇ એવા સમાધાનના સખત વિરોધી રહ્યા હતા. એમને સત્ય સાથે બાંધછોડ કરવાનું અભ્યું નથી. એમની નિખાલસતા ગર્જી ઊઠીઃ 'ભાઈ એવી વાત મારી પાસે ન હોય. સત્યમાં આવું સમાધાન ન થાય. મારે તો પૂરો સત્યાગ્રહી થવું છે—અધૂરી વાત મને ન ફાવે.' અને જીવનના એક પણ પ્રસંગે ન્હાનાભાઇએ સમાધાન કરી મન મનાવ્યું નથી એ સાચના જ સિપાઈ રહ્યા છે.

પણ અમલદારી ઊતરી, એમનો અંચળો આવ્યોઃ છતાં, ન્હાનાભાઇ એવા ને એવા જ હૃદયવૈભવી હતા. એક રાજાએ કહ્યુંઃ 'કવિસાહેબ! મારે ત્યાં નોકરીએ આવો. હું તમારું માન સાચવીશ, મરતબો જાળવીશ, અને પગાર પણ સારો આપીશ.' ન્હાનાભાઈ કહેઃ 'ના, ભાઈ! મારે નોકરી કોઈની કરવી નથી. હું તો નોકર છું ગુજરાતનો અને ગુજરાતીનો.' ત્યારે એ જ રાજાએ ન્હાનાભાઈને વરસાસન આપવા કહ્યુંઃ છતાં આ અટંકી વીરે ઉત્તર આપ્યોઃ 'હું તો ભાવનો ભૂખ્યો છું. મારે તમારું વરસાસન જોઈતું નથી.' આવેલી લક્ષ્મીને એમણે પોતે જ કાઢી હતી, અને આવતી લક્ષ્મીને એમણે પેસવા દીધી નહોતી. એમને તો સત્ય હતું અને સત્યનિષ્ઠા હતી; ફકીરની બાદશાહી હતી અને પ્રેમનાં પરમ ધન હતાં. આથી તો, વીર, સત્ય, ને રસિક રંગીપણું એમના વિરોધીઓને પણ ઉરથી ગાવાં પડે એમ, છે.

એક પ્રસંગ હતો. ન્હાનાભાઇ મોરબીમાં 'શંકરાશ્રમ'માં ગયા હતા—મહામહોપાધ્યાય શંકરલાલ શાસ્ત્રીને અંજલિ આપવા. મોરબી ઠાકોરસાહેબને એમના આગમનની ખબર પડી. તરત સંદેશો મોકલ્યોઃ 'આપ રાજગઢે પધારો.' પણ ન્હાનાભાઇએ કહેવડાવ્યુંઃ 'ના. આજે તો હું શંકરાશ્રમનો મહેમાન છું.' વળી, એમણે ઉમેર્યુંઃ 'આપ અહીં ન આવશો, હું જ આપને મળવા આવીશ.' પોતે ગયા, તો ઠાકોરસાહેબે ન્હાનાભાઇને આપવા માટે અનેક કીમતી વસ્તુઓ ત્યાં મૂકી રાખી હતી. ઠાકોરસાહેબે આવકાર આપીને કહ્યુંઃ 'કવિસાહેબ! આ ગુરુદક્ષિણા.' તરત ન્હાનાભાઇએ ઉત્તર આપ્યોઃ 'આ ન લેવાય. તમે ભાવ રાખશો, એ જ બસ છે.' પણ ઠાકોરસાહેબે અત્યંત આગ્રહ કર્યો અને ન્હાનાભાઇએ એક નાની ઘડિયાળ સ્વીકારી. પછી તો, બીજી અનેક વાતો થઈ. ઠાકોરસાહેબ કહેઃ 'આપને મૂકવા માટે મારું સલૂન ઠેઠ વિરમગામ સુધી મોકલું છું.' એટલે ફકીરબાદશાહ કહેઃ 'ના, ના. મારી હદ તો એથી ય આગળ જાય છે. તમે સલૂન મોકલવાનું માંડી વાળો. હું તો ગુજરાતનો અદનો સેવક છું. મારે એ ન જોઇએ.' છેવટે ઠાકોરસાહેબે વઢવાણ સુધી સલૂન મોકલ્યું જ, અને ન્હાનાભાઇ વઢવાણ સ્ટેશને ઊતરી તરત જ ત્રીજા વર્ગની ટિકિટ લઇ પોતાના ડબ્બામાં બેઠા!

બીજા એક રાજાને ત્યાં ન્હાનાભાઇ મહેમાન થયા હતા. તેમણે એમને એક પુસ્તક આપ્યું અને કહ્યું; 'કવિસાહેબ! આ મારું લખેલું પુસ્તક છે, આપ એમાં પ્રસ્તાવના લખી આપો.' ન્હાનાભાઇ પુસ્તક ઉથલાવી ગયા, અને એકદમ તડૂકી ઊઠ્યાઃ 'આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના મારી પાસે જોઇએ છીએ? નહિ બને. આમાં તો અમર્યાદ શૃંગાર છે.' પછી પાસે ઊભેલા એક સ્નેહીને ધમકાવી નાંખી બોલ્યા, 'તમે અહીં છો અને આવું લખવા દો છો?'

ન્હાનાભાઇ કોઇની શેહમાં તણાતા નહોતા; બાળક જેવી સરલતા રાખતા અને નિષ્કપટભાવે ગમે તેને રોકડું પરખાવી દેતા. ક્યારેક કોઇ કોઇ માણસો ન્હાનાભાઇની આ ખાસિયતનો અવળો લાભ લેતા, એમને ચીડવતા અને હિતશત્રુનું કામ કરતા. એક પ્રસંગે એક ઓળખીતાએ આવીને ન્હાનાભાઇને કહ્યું: 'આ તમારો દોસ્તદાર છે તે તો તમારાં વહાલાંમાં વેર પડાવે છે. આથી જ તેણે આવું કામ કર્યું છે.' બસ ન્હાનાભાઈ! એમનું ભોળપણ મેલી રમતોને જોઇ શકતું ન હોતું, પોતાના જેવા જ સામેના લોકો પણ દરિયાવદિલ છે એવું એ માનતા; આથી પેલા મિત્ર જ્યારે મળવા આવ્યા, ત્યારે ન્હાનાભાઇએ તેમને ઊધડા લેવા માંડ્યાં. મિત્રને વર્ષોનો સબંધ હતો. મૈત્રી પ્રેમના કાચે તાંતણે હતી. એમણે ખુલાસો કર્યો, અને ન્હાનાભાઈ તરત બોલી ઊઠ્યા; 'પેલો મને બનાવી ગયો ખેર.'

વજ્રથીય કઠોર થતા ન્હાનાભાઇ કુસુમથીયે કોમળ વર્તાયા છે. એમના હૃદયમાં નિરંતર પ્રેમનો મીઠો મહેરામણ ઊછળતો. આથી તો કાઠિયાવાડમાં ભયંકર દુકાળ પડ્યો હતો તે વખતે રાહત આપવા આવેલા મંડળની કચેરી મહિનાઓ સુધી ન્હાનાભાઇને ત્યાં રાજકોટમાં રહી હતી. જે કોઇ આવે, તેને બા અને ન્હાનાભાઇ મોકળે હાથે ને મોકળે દિલે આપતાં. અને, એ જ દિલની ધારા છેક અંતકાળ સુધી ન્હાનાભાઇએ વહાવી છે. કોઈ માગણુ એમને ત્યાંથી વિમુખ ગયો નથી; કોઇને કડવો શબ્દ સાંભળી પાછું જવું પડ્યું નથી. ઘરમાં ખૂટી પડશે, એવી અશ્રદ્ધા એમણે કદી સેવી નથી. શ્રીહરિ સંભાળશે એવી એમને હૃદયે નિરાંત રહેતી.

એવું જ વાત્સલ્ય ન્હાનાભાઈ પોતાને ઘેર આવતાં અન્યો ઉપર વરસાવતા. એમની પુત્રી ચિ. ઉષાની એક સખી ન્હાનાભાઇની અને બાની દીકરી થઈ ગઈ છે. ગાંધીજીએ આગાખાનના મહેલમાં ઉપવાસ કર્યો, ત્યારે એ દીકરી પૂના ગઈ અને જેલમાં ગઈ. ન્હાનાભાઈ કહેઃ 'આ ગાંડી રજા લઇને ગઈ છે કે ?' તરત તેમને હાનો જવાબ મળ્યો, એટલે કાગળ લઈ એ 'દીકરી'ને જેલમાં વાત્સલ્યરેલતો પત્ર લખી આશીર્વાદ આપ્યા. પછી દોઢેક મહિને એ જેલમાંથી છૂટીને આવી, તો બા હસતાં હસતાં કહેઃ 'દીકરી ! જોજે હવે, તારા ઉપર કેવા તડૂકે છે તે !' પણ ન્હાનાભાઇ તો મીઠો ઉપદેશ આપી એકદમ 'કોયલ'ના ટહુકાની વાતો ઉપર ચડી ગયા. ગુજરાત જાણતું નથી કે, ન્હાનાભાઇએ ૧૯૩૦ ની સાલમાં એમના એક પુત્ર ચિ. આનંદને ધારાસણાની લડતમાં જવાની રજા આપી હતી, અને એના નખશિખ ખાદીના પોશાકની કદી એમણે સૂગ અનુભવી નથી. ન્હાનાભાઈ પ્રસંગે તડૂકતા ને તરત જ પાછા મુલાયમ થઈ જતા, એ તો અનુભવની વાત છે.

પણ, આવો વજ્ર જેવો માણસ એક બાજુ સિંહની છાતીએ કામ કરે, અને બીજી બાજુ એક નાના સરખા પ્રસંગે ફૂલની કોમળતા ધારી આંખે ભીનો થઇ જાય — એ જોવું એક સ્વર્ગીય લહાવો હતો. આગળ જે 'ગાંડી'નો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે દૂર દૂર હજાર માઇલ આઘે, સાસરે જતી હતી. બાને અને ન્હાનાભાઇને તે મુંબાઇમાં પગે લાગવા ગઇ. વિદાયની વેળા આવી અને બા તથા ન્હાનાભાઇની આંખોમાં આંસુ છલકાઇ રહ્યાં. દીકરી કેટલે બધી દૂર જાય છે—એટલું જ એ બોલી શક્યાં.

પણ આ પ્રેમનો પટ અત્યંત વિશાલ હતો. મકાનની પાસે એક નાનકડો બાગ હતો. તેમાં મોગરા વાવ્યા હતા. એક બકરી આવીને રોજ એ કલમનાં પાંદડાં ચાવી જાય. છોકરાંને થયું: અમે આટઆટલી મહેનત કરીએ છીએ, અને બકરી અમારી મહેનત ઊગવા દેતી નથી. એક દિવસ છોકરાંએ એ બકરીને ડબ્બામાં

પુરાવી. ઘાસચારો પણ ત્યાં અપાવ્યો. ત્યાં બીજી સવાર થઈ, અને ન્હાનાભાઈ કહેઃ 'બાઈ! આજે બકરી કેમ દેખાતી નથી?' બા બધું સમજાવે છે, એટલે ન્હાનાભાઈ તુરત જ આદેશ આપે છેઃ 'જાઓ, અત્યારે ને અત્યારે બકરીને છોડાવી લાવો. અને બાઈ! બકરીના માલિક પાસે પૈસા નહિ હોય, એટલે તો એ બિચારો એને આમ બાગોમાં રઝળવા દે છે. એને બાઈ! બાર રૂપિયા આપજો—મહિને હો.'

વળી એકવાર એક જણે તોફાનમાં એક બિલાડીને ઘા કરી દીધો હતો. બિલાડી ત્રાસી રહી હતી. ન્હાનાભાઈ કહેઃ 'આને અત્યારે ને અત્યારે ઇસ્પિતાલમાં લઈ જાઓ.' ઇસ્પિતાલમાંથી એને આણવામાં આવી, અને ન્હાનાભાઈ બીજાઓની સાથે તેને શેક કરવા માંડ્યા. પણ એ બિલાડી થોડેક દિવસે મરી ગઈ, અને ન્હાનાભાઈએ પોતાના પૌત્રને મોકલી તેને ભૂમિદાહ અપાવ્યો. એક સાંજે છોકરાં ફરવા ગયાં હતાં, ત્યાંથી વળતાં એક ગલુડિયાને લેતા આવ્યાં. ન્હાનાભાઈએ આ જોયું. પોતે જ તેને ખવરાવવા લાગ્યા અને પૂછપરછ કરી ગલુડિયાને એની માતા પાસે પહોંચતું કરાવ્યું, ત્યારપછી જ સૂતા.

આવાં બાળકોને પોતે ભેગાં કરી તંબૂરાના રણકાર સંભળાવે, અને તેમની સાથે ગિલ્લીદંડા પણ રમે. ક્યારેક કહેઃ 'અરે! આ કામ કરો તો.' ત્યારે એક પૌત્રી સામેથી કહેઃ 'દાદાજી! આ નહિ થાય.' અને દાદાજી ખુશ ખુશ થતા તેને થાબડેઃ 'દીકરી! તું બહાદુર છે!'

સંતાનોમાં ને સંતાનનાં મિત્રોમાં એમણે ભેદ રાખ્યો નથી, તો ગમે તે આવી ચડે તેને ય એમણે તુચ્છકાર્યો નથી. એક છોકરો ન્હાનાભાઈને બારણે આવી ચડ્યો. ન્હાનાભાઈએ તેને ચકાસ્યો. ભણવાની તેને ઘણી હોંશ હતી, પણ ગરીબાઈ તેનાં ગજ વાગવા દેતી નહોતી. ન્હાનાભાઈએ તેને પોતાનાં બાળકો ભેગો ભેળવી દીધો—તે ભણ્યો.

આટલેથી જ ન્હાનાભાઈની સેવા અટકી નહોતી. રાજકોટમાં પોતે રહેતા હતા, ત્યારે ગામમાં આગ લાગી અને પોતે તરત જ તે સ્થળે ગયા. બંબાવાળાઓ ઓછા હતા; અને ન્હાનાભાઈ પંપ ચલાવવા મંડી પડ્યાઃ પાણીમાં તરબોળ થઈ ગયા. બાને ખબર પડી, એટલે કપડાં મોકલ્યાં. પણ છેક બીજી પરોઢે આગ કાબૂમાં આવી ત્યારે જ ન્હાનાભાઈએ કોરાં કપડાં બદલ્યાં.

પડોશીઓ નાના હોય કે મોટા, ન્હાનાભાઈ એમના ભીડના પ્રસંગે ઊભા જ હોય. એકની પત્નીએ ગાંડપણમાં કૂવામાં પડતું મેલ્યું, તો પોતે અને બા તેની મદદે ગયાં અને તેને અંતિમ સંસ્કારની સર્વ સગવડ કરી આપી. ભીડમાં આવેલો માણસ પોતાનો વિરોધી હોય, તો ય ન્હાનાભાઈ હાથ પાછો ખેંચતા નહિ.

કોઈ રખે માને કે ન્હાનાભાઈને ત્યાં લક્ષ્મીની છોળો ઊડતી હતી. ન્હાનાભાઈ તો સુદામા હતા. એમની રંક ઝૂંપડીમાં રાયને લજવે એવો ત્યાગનો વૈભવ હતો, તપશ્ચર્યાનું માંગલ્ય હતું, ઈશ્વરશ્રદ્ધાનો ઝળહળતો પ્રકાશ હતો. અને, એ ગરીબાઈ છતાં ન્હાનાભાઈએ હજારો રૂપિયાની થેલીઓ જતી કરી છે, મહામૂલી ભેટો પાછી કાઢી છે, મોટી મોટી જગાઓની ના પાડી છે, અને લેખનનો આવેલો પુરસ્કાર પાછો મોકલ્યો છે.

પોતે ડાકોરજીના મંદિરમાં દર વર્ષે જે અનન્ય ભક્તિમયતાથી 'હરિસંહિતા'ના કાંડો વાંચતા, તે જ ભક્તિમયતાએ એમના સમગ્ર જીવનને રસસિદ્ધ કર્યું હતું. 'આવ્યો કનૈયો'ના ગુંજન કરતાં કરતાં એમણે કનૈયાના દર્શનની પ્રસાદી લીધી, અને પછી હસતાં હસતાં એ 'કાલની કુંજન'માં રમવા ઊપડી ગયા. પેલે પાર તેમણે 'પ્રેમમંદિર' જોયું છે, અને એમનો માળીડો એમને આ પારથી લઈ ગયો છે. એ વ્રતધારી રસવિંને 'નમું આત્મા ઢાળી, નમન લળતી દેહ નમજો.'

કવિનાં સંસ્મરણો

શ્રી. પ્રેમલીલા મહેતા બી એસ. સી.

*

ન્હાનાલાલ કવિની અપદ્યાગદ્ય કૃતિઓ ડોલનશૈલી, ભાષાંતરોની સરળતા, રાસસંગ્રહોનું શબ્દ લાલિત્ય, નાટકોનું સમર્થ પાત્રાલેખન, વિશ્વગીતા જેવાં કાવ્યોમાં ગાયેલી ફિલસૂફી, એ સર્વેનું વિવેચન સાક્ષરો અને વિદ્વાનોએ કરેલું છે અને કરશે. મારો એવો ઊંડો અભ્યાસ પણ નથી અને લાયકાત પણ નથી. પરન્તુ, કવિનો પરિચય મને છેક બાલપણથી હતો તેથી તેમનાં થોડાં સંસ્મરણો લખું તો વાંચનાર વર્ગને વધારે રસપ્રદ થઇ પડશે એમ ધારું છું.

તેમની વત્સલતા અને આનન્દી સ્વભાવ, અને તેમનું બાળક જેવું મુક્ત હાસ્ય યાદ આવે છે, ત્યારે મનમાં ગ્લાનિ છવાઇ જાય છે કે, એ મહાન વિભૂતિનું હવે નામ માત્ર રહ્યું!

હું છેક નાની આઠનવ વર્ષની હતી ત્યારે કવિનું નામ મેં પહેલવહેલું સાંભળેલું. મારાં માનાં મા(નાની) શ્રી. બાળાબહેન એક દિવસ કવિનું 'અમૃત અંજલિમાં નહિ. ઝીલુ રે બ્હેન,' ગણગણતાં હતા. મેં થોડા શબ્દો સાંભળ્યા ને મને ખૂબ ગમી ગયા એટલે મેં એ આખું ગીત સંભળાવવાનું એમને કહ્યું. એમને માત્ર બે જ લીંટી ગોઢે આવડતી હતી. તેથી તેમણે મારી પાસે 'જ્ઞાનસુધા' નામના એક માસિકની જૂની ફાઇલો શોધાવી, અને તેના એક અંકમાંથી આખું ગીત લખાવ્યું.

મને યાદ છે કે તે વખતે હું અંગ્રેજી પ્રાઇમર ભણતી હતી, અને તે પછીનાં બે ત્રણ વરસ દરમ્યાન મને એકનો એ જ રાસ આવડતો હતો. અને જ્યારે પણ કોઇ મને ગરબો ગાવાનું કહેતું ત્યારે હું એ જ ગાતી. એ રાસના લેખક તે મારે મનથી જગતમાં એકના એક કવિ હતા. આજે આટલે વરસે પણ એકના એક તો નહિ, પણ ગુજરાતી ભાષાના શ્રેષ્ઠ કવિ તો મારા મનથી છે જ.

પણ ત્યારે મેં કવિને જોયેલા નહિ. ૧૯૧૮ ની સાલમાં મારા પિતાજી સાથે અમે ત્રણ ભાંડુ કાઠિયાવાડને પ્રવાસે ગયેલાં ત્યારે રાજકોટમાં કવિને ઘેર ઊતરેલાં. તે મારો પહેલો પરિચય હતો. રાજકોટમાં કવિને ત્યાં ઊતરવાનું હતું તેથી જાણે જિંદગી સાર્થક થઇ જવાની હોય એટલી બધી ખુશાલી મારા બાળક મનમાં થતી હતી. અને સ્ટેશન ઉપર એમની પ્રચંડ કાયા પ્હેલવહેલી નજરે પડી અને મુક્ત હાસ્ય કાને પડ્યું ત્યારે જાણે જીવન ધન્ય બન્યું।

કવિને ઘેર પહોંચ્યાં ત્યારે આંગણાંમાંથી જ એમણે 'બાઇ' કરીને કોઇને બૂમ પાડી.' વડોદરામાં અમે રહેલાં એટલે અમારા મનમાં કે બાઈ એટલે કોઈ દક્ષણી બાઇ હશે; તેને બદલે તો કવિપત્ની શ્રી. માણેકબા આવી પહોંચ્યાં અને પછી તો કવિએ અને કવિપત્નીએ અમારૂં જે વહાલભર્યું સ્વાગત કર્યું હતું તે લખતાં પાર આવે એમ નથી.

રાજકોટથી અમે અમરેલી, ધારી વગેરે સ્થળે થઇને દરબાર ગોપાળદાસના તાલુકદારી ગામ ઢસા ગયાં હતાં. કવિ ત્યાં અગાઉથી જઇ પહોંચેલા. અને અડધું મજાકમાં હોય કે પછી કાઠિયાવાડનાં ગરાસી ગામડાંના રિવાજ અમને બતાવવા ખાતર હોય, પણ ગામને પાદર અમે પહોંચ્યાં ત્યાં વાજતુંગાજતુ સામૈયું અમને લેવા એમણે મોકલાવેલું. અમને તો બહુ જ મૂંઝવણ થઇ ગઇ. અને દરબારને ઘેર અમારૂં સરઘસ પહોંચ્યું ત્યારે અમારાં મૂંઝવાયેલાં મોં જોઇને કવિ જોરથી હસી પડેલા તે હજી મને બરોબર યાદ છે.

રાત્રે વાળુ કર્યા પછી ચોગાનમાં ગામ-લોકોના રાસડા હતા. પુરુષોને રાસડા લેતા ત્યારે મેં પહેલી જ વાર જોયા. અને એમના પદલાલિત્યથી હું છક થઇ ગઇ હતી. થોડી વારમાં

તો કવિએ અમને ત્રણે છોકરાંને રાસમાં જોડાવાનો આગ્રહ કર્યો. કાઠિયાવાડમાં રાસડામાં પગની જે ઠેસ લે છે તે એ વખતે તો અમારે મન તદ્દન નવી હતી; એટલે અમે ઘણી આનાકાની કરી. પણ કવિ માને જ નહીં. છેવટે દરબારસાહેબ અને શ્રી. ભક્તિબા પણ જોડાયાં ત્યારે અમે પણ જોડાયાં અને બાળક એટલે થોડી જ વારમાં ટેવાઇ ગયાં.

કવિએ ત્યાં હસામાં અમને પોતાનું એક નવું કાવ્ય

'ઊઠ એ ભરતગોત્ર! તુજ વાટ,
જુએ જો જગત કાલને ઘાટ.'

એ વાંચી સંભળાવેલું. ઘણે ભાગે ૧૯૧૯માં દુકાળસંકટ નિવારણ માટે અમે અમદાવાદમાં એક જલસો કરેલો તેમાં એ ગીત અમે ગાયેલું.

૧૯૨૦ની સાલમાં મારે મોસાળ ગરબા રાખ્યા હતા, ત્યાં સ્વ. શ્રી. ઇન્દિરાબહેન રમાકાન્ત ધારેખાને 'રૂપલા રાતલડીમાં ઊઘડે ઉરનાં બારણાં' એ કવિનો રાસ ગાયો હતો. અને મને એ એટલો બધો ગમી ગયો કે મેં બીજે જ દિવસથી હરતે ને ફરતે એ ગાવા માંડ્યો. અને પછી 'ન્હાના ન્હાના રાસ'ની ચોપડી લઇને એમાંથી જેટલા રાસના રાગ હોય તે રાસ મ્હોડે કરવા માંડ્યા. ત્યારપછીનાં આઠદસ વર્ષ વડોદરા, અમદાવાદ, સુરત, તેમજ રાજકોટમાં શરદુત્સવો, વસન્તોત્સવો, જલસા અને ગરબા સમારંભોમાં મુખ્યત્વે કવિ ન્હાનાલાલનાં જ કાવ્યો હું ગાતી.

કાવ્યદેવીની મારી એ આરાધનાની પ્રસાદી મને અણધારી ૧૯૨૫ની સાલમાં મળી. એક દિવસ એકાએક મારા ઉપર પુસ્તકોનું એક પારસલ આવ્યું. અને ઉઘાડીને જોયું તો કવિનાં ત્યા સુધીમાં પ્રકટ થયેલાં સર્વે પુસ્તકો તેમાં હતાં અને દરેકના આગલા પાના ઉપર કવિએ પોતાના હસ્તાક્ષરમાં લખેલુંઃ 'ચિ. બહેન લીલાને' અને નીચે પોતાની સહી.

કવિની આ ઓચિંતી વત્સલતાથી હું તો સ્તબ્ધ થઇ ગઇ. ૧૯૧૮ પછી, હું એમને ખાસ મળી નહોતી. જાણતી પણ નહોતી કે મારી હિલચાલ પર એમની દૂર દૂરથી નજર છે. કવિ તે વખતે ક્યાં રહેતા તે પણ હું જાણતી નહિ. મને તો તેમનાં કાવ્યો પ્રિય હતાં એટલે મુગ્ધભાવે હું એ ગાયા કરતી હતી, ત્યાં તો આ પ્રસાદી અજાણતાં આવી મળી. વિદ્યાર્થીઅવસ્થામાં અને તે પછી પણ ઇનામ, ભેટ, બક્ષિસ તો બધાં બાળકો અને કિશોરોની માફક મને પણ આજસુધી કેટલાં યે મળ્યાં હશે, પણ આ ભેટ જેટલી કિંમત મને બીજી એકકેની લાગી નથી. કવિના વત્સલ હૃદયની નિશાનીરૂપ એ મહામોંઘી ભેટ મેં જીવ પેઠે જાળવીને રાખી મૂકી છે.

વચમાં થોડાં વરસ ગુજરાતની બહાર મારે ગાળવાનાં થયાં, પણ કવિની સુવર્ણ જયન્તીની ઉજવણી વખતે હું વડોદરામાં હતી એટલે કવિનું 'વિરાટનો હિંડોળો' એ કાવ્ય મેં સમારંભમાં ગાયું હતું. સમારંભ પૂરો થયા પછી કવિએ મને પાસે બોલાવીને માથે હાથ મૂકીને આશિષ આપી હતી.

૧૯૪૦માં મુંબાઇની ભગિની સમાજ તરફથી 'ન્હાનાલાલ રસદર્શન' ઉજવવું હતું ત્યારે સમાજની બે બહેનો સાથે હું જુહૂમાં કવિને મળવા ગઇ હતી. અને છેલ્લાં કવિ દલપતરામ-ન્હાનાલાલની ૧૧૧ વર્ષની સરસ્વતીસેવાનો સમારંભ અમદાવાદમાં ઉજવાયો ત્યારે માત્ર તેમનાં દર્શનનો તેમજ તેમને વંદન કરવાનો લાભ મળ્યો હતો.

એમના જેવી મહાન વિભૂતિનું ધ્યાન જીવનમાં એકાદ વાર મારા જેવી સામાન્ય વ્યક્તિ તરફ દોરવાયું એટલાથી હું તો મારી જાતને ધન્ય માનું છું અને સંતોષ પામું છું. તેમના પ્રતિભાશાળી પુણ્યાત્માને અંજલિ આપવાની આ તક લઉં છું.

કવિશ્રી ન્હાનાલાલનાં

જીવન-પ્રસંગો

શ્રી. ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા

*

કવિશ્રી-ન્હાનાલાલની એક વિશિષ્ટતા હતી કે એ જ્યાં જતા ત્યાં કવિની મંડળી જામતી. એ મંડળીનાં કેટલાંક પાત્રો નોંધવા જેવાં છે. અમૃતલાલ સુંદરજી. પઢિયાર એ કવિનું એક પ્રિય પાત્ર હતું. પઢિયારની સાધુતાએ કવિ પર બહુ અસર કરી હતી અને કવિએ એનાં વિશિષ્ટ કાવ્યોથી સાધુચરિત પઢિયારજીને પોતાના બનાવ્યા હતા. રાજકોટના કવિશ્રીના અખાડામાં પઢિયારજી ઉપરાંત પ્રસંગે પ્રસંગે બાવાજી—મોહનદાસ બાવા ચડી આવતા. ત્યારે ભજનોની રમઝટ જામતી. મોઢામાં એક પણ દાંત નહિ એવા એ બાવાજી જ્યારે ઊંચે સાદે લલકારે:

મોરલો મૃત્યુલોકમાં આવ્યો,
એવડાં તે રૂપ ક્યાંથી લાવ્યો રે:
મોરલો મૃત્યુલોકમાં આવ્યો.

એ ભજન જમાવતા ત્યારે કવિ—ગુજરાતનો મહાકવિ—એ ભજનની ધૂને ઘેલો બનતો, અને એ વખતે કવિને સાચે સ્વરૂપે જોવાની મને અનેક તકો મળેલી છે તે આજે પણ ભૂલી શકાતી નથી. કવિ પર કાઠિયાવાડના ભજન-સાહિત્યની બહુ ભારે અસર હતી અને એ અસર એમનાં ભજનો પર સ્પષ્ટ દેખાય છે. દાખલા તરીકે:

તુજ શરણું એ મમ પરમ નેમ
હરિ ૐ હરિ ૐ

*

મારાં નયણાંની આળસ રે
ન નિરખ્યા હરિને જરી.

વગેરે અનેક કાવ્યો છે જેમાં ભજનના ભાવ ઠેર ઠેર સ્પષ્ટ દેખાય છે.

(૨)

મિત્રો સહિત કવિવર પારનેરાનો ડુંગર જોવા ગયા. હું પણ એ વખતે એ મિત્રમંડળીમાં સાથે હતો. અમે સહુ ધોલવડથી નીકળી વલસાડ આવ્યા, અને વલસાડથી તિથલ ગયા. સાગરકાંઠાની એ રાતો અને એ રાતોમાં જામેલી કાવ્યોની રમઝટ આજે ત્રીસ ત્રીસ વર્ષે પણ હજુ કાનમાં ગાજે છે. આ પ્રવાસમાં ઘણી વખત મુંબાઇ જતાં ટ્રેનમાંથી જોયેલો પારનેરાનો ડુંગર જોવાનું નક્કી થયું. ડમણિયા જોડ્યાં, ઘુઘરમાળ ધમકી, રમણીય વન ઉપવનોના પવન જેવો મીઠો પવન વાયો અને અમે પારડીના પાદરમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં એક રાત રોકાઇ પારનેરાને પંથે ચડયા. પારનેરાની તળેટી સુધી વાહનો સાથે હતાં. અને પછી પગપાળા ચડયા. કવિવરનું શરીર કસેલું અને મજબુત હોવાથી લેશ પણ હાંફ વિના એ ડુંગર ચડતા હતા. ચડતા ચડતા પણ પારનેરા અને એની આસપાસના પ્રદેશનો ઇતિહાસ અમને સહુને કહે જતા હતા. અમારામાંના કેટલાક હાંફ્યે જતા હતા અને કવિ કહેતા એમાં હાંફતા હાંફતાં હોંકારો આપ્યે જતા હતા. ઇતિહાસ અને ભૂગોળનાં દર્શન કવિએ જેવી રીતે કર્યાં છે, તેવા ગુજરાતના કોઇ પણ વિદ્વાને-સ્કૉલરે

કર્યાં નથી એમ કહું તો એમાં લેશ પણ અતિશયોક્તિ નથી. દેશની ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક સ્થિતિનાં રસભર્યાં વર્ણન કરવામાં કવિ એક અને અજોડ હતા. પારનેરાને પથ્થરે પથ્થરે ઇતિહાસ બોલ સંભળાવતા, ગુજરાતના એ મહાન કવિવરે મરાઠાઓનો યશસ્વી ઇતિહાસ આખે રસ્તે સંભળાવ્યો. ઉપર પહોંચ્યા—સહુ હાંફતા હતા. એવે વખતે કવિએ મારા વાંસામાં પ્રેમથી ઠોંસો માર્યો: 'રાયચુરા! તમે ક્રીકેટર લાગો છો?'

મેં કહ્યું: 'શાથી જાણ્યું?'

એમણે તુરત જવાબ આપ્યો: 'આ બધા હાંફે છે; એક તમે અને હું હાંફતા નથી. હું તો ક્રીકેટર છું અને તમે જરૂર હોવા જોઇએ!'

(૩)

કવિવરે રાજકોટના એજન્સી ઓફીસર તરીકે રાજીનામું આપ્યું એ વખતે રાજકોટના મોટાસાહેબ—હું ભૂલતો ન હોઉં તો એ વખતે મેકોનોકી સાહેબ હતા—તરફથી કવિને સમજાવતો પત્ર આવ્યો હતો. એ ખાનગી પત્ર કવિએ મને વંચાવ્યો. પત્ર ખરેખર છાપવા જેવો છે. કવિવર જેવા પુરુષને ખોવા એ અંગ્રેજ અમલદાર તૈયાર નહોતો. કવિને દરેક રીતે સગવડ આપવાની વાત એ પત્રમાં તરી આવતી હતી. એજન્સીના મોટામાં મોટા અમલદાર હોવા છતાં એ પત્રમાં કવિ તરફનાં પ્રેમભાવ, મમતા અને સમભાવ શબ્દે શબ્દે ડોકિયાં કરતો હતો. એ પત્ર વાંચી મને ક્ષણભર થયેલું કે, કવિ એજન્સીના કેળવણી અમલદાર તરીકે કાયમ રહે તો સારું. પત્ર વાંચી મેં કવિ સામે જોયું. પણ એમની આંખમાં ચમક હતી. દેશસેવાના ઊમના યુગે કવિવર પર અજબ અસર કરી હતી અને કવિએ જ પ્રભાતિયું લખનાં ગાયું હતું કે:

'સુભટના શકુનની વાગી ઘડીઓ'

એ સુભટ પરદેશાની કડીઓની કડી' વધુ વખત બની શકે નહિ એવું તેજ કવિની આંખોમાં જોઈ મેં પણ કવિની 'હા'માં 'હા' ભણી. અને કાગળ સારો છે. પણ હવે તો એક જ નિશ્ચય છે કે એ નોકરી છોડી દેવી. કવિજીવનનો આ ખાનગી પ્રસંગ બહુ જ ઓછા મિત્રો જાણે છે.

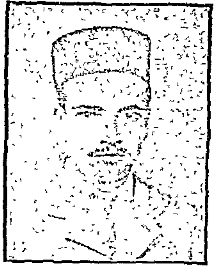
(૪)

શ્રી. મંજુલાલ દવે અને સૌ. કનુબહેન દવે સાહિત્યમાં રસ લેતા દંપતી કવિવરનાં ભક્ત હતાં. કવિ એ કાવ્યભક્ત દંપતીને ઘેર ગોકુળ ગલીમાં પ્રસંગે પ્રસંગે આવતા અને એ વખતે કવિ પોતાનાં નાટકો એ દંપતી સમક્ષ વાંચતા ત્યારે અજબ રસ જામતો. કવિનાં નાટકો કવિને મુખે સાંભળવાં એ જીવનનો એક પરમમાં પરમ લહાવો હતો. અપ્વાગદ્યની ખરી લિજ્જત કવિ વાંચતા ત્યારે અજબ આવતી. એ સાહિત્યપ્રિય દંપતી સાથે કવિનો એક અતિ ખાનગીમાં ખાનગી સામાજિક પ્રશ્ન મને સોંપવામાં આવ્યો હતો. શ્રી. મંજુલાલ દવે અને સૌ. કનુબહેન દવે સૂરત રહેતાં, કવિએ મને એમની પાસે મોકલ્યો હતો. અને એ પ્રસંગ જે રીતે બન્યો એમાં કવિ એક વ્યવહારુ પુરુષ હતા એવું એ પ્રસંગના પરીણામે સિદ્ધ થયું હતું. પ્રસંગમાં કવિભક્તદંપતી અને ગુરુ સરીખા કવિ વચ્ચે મતભેદ હતો, છતાં કવિએ એ દંપતી સાથે એ પછી જેવો હતો તેવો જે વર્તાવ ચાલુ રાખ્યો, તે જોઇ કવિ માટે મને અત્યંત માન ઉત્પન્ન થયું હતું. કવિવર કવિ હતા સાથે ગુજરાત અને ગુજરાતીઓના સમાજશાસ્ત્રી પણ હતા. અનેક ગુજરાતીઓ અને ગુજરાતણોને એમણે 'નવા સંસાર'ની દીક્ષા આપી હતી.

(૫)

વીસમી સદી બંધ પડયું. એ વખતે હું શેરબજારમાં દલાલ હતો. કવિ શેરબજાર આગળની મરીન સ્ટ્રીટની મારી ઓફિસમાં એક દિવસ ઓચિંતા આવ્યા અને મારા હાથમાં પોતે તૈયાર કરેલી એક યોજના મૂકી. 'રાયચુરા! વીસમી સદી તમારે લઈ લેવાનું છે. એના

કવિસમ્રાટનાં

સ્મરણ-સંભાર

શ્રી. 'અનામી'

*

પ્રથમ કોકિલકૂજન સુણાય ને પછી તેનાં દર્શન થાય. ગુર્જર સાહિત્યકુંજને ભરી ભરી કમનીય કંઠે કૂજતા કવિકોકિલ સ્વ. મહાકવિ ન્હાનાલાલને તેમની સાહિત્યકૃતિઓ દ્વારા–પરોક્ષ રીતે તો હું ઓળખતો થયેલો. અંગ્રેજી ધોરણ પહેલામાં હતો ત્યારથી. 'બ્રહ્મ વીંઝે બ્રહ્મ વીંઝણો રે લોલ,' 'પરમ પ્રેમ પરબ્રહ્મ,' 'વનનાં આમંત્રણ આવ્યાં સાહેલડી', 'જાહ્નવી જગની ધૂમે રે', 'માનસ સરોવરે આવો હો રાજહંસ...', વગેરે કાવ્યોનું ત્યારે આકંઠ પાન કરેલું. વયમર્યાદા—સમજમર્યાદાને કારણે પૂર્ણ અર્થપ્રતીતિ ન થાય તો ય લલકારવામાં ગમે એવાં એ ગીતો મેં ઘડીએ બેઘડીએ કે ચોઘડિયે મુક્તકંઠે ને મોકળે મને લલકાર્યાં છે. અંગ્રેજી ધોરણ બીજામાં આવ્યો ત્યારે 'જયા-જયંત' વાંચવા મળ્યું. ફાર્બસ સભાના મંત્રી શ્રી. શંકરપ્રસાદ રાવળે અંગ્રેજી બીજા ધોરણમાં 'જયા જયંત' ને 'રાઇનો પર્વત'નો પરિચય કરાવેલો. ત્યારપછી તો કવિના સાહિત્યનો મને છંદ લાગેલો. 'જયા જયંત' એકવાર નહીં, બે વાર નહીં, પણ બાવીસવાર વાંચ્યું—મેટ્રીક થતાં સુધીમાં તો અજ્ઞાત રીતે તેની અસર ઝીલી, અર્જુનના ગાંડીવધન્વા જેવી કવિની ડોલનશૈલીમાં ત્યાર પછી તો "અજિત" નામે મેં પણ એક નાટક લખ્યું. પ્રીવિયસમાં પ્રો. રાવળને એ બતાવ્યું. કવિની ઘણીખરી અસર એમાં વરતાઇ આવે છે. આમ કવિની કવિતાનાં ધાવણ ધાવી ધાવી મેં પોષણ મેળવ્યું છે. એ પછી તો કવિનું લગભગ બધું જ સાહિત્ય વાંચી નાખ્યું. માત્ર કૂજનશ્રવણથી સંતોષ નહોતો. એ કવિકોકિલને પ્રત્યક્ષ જોવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા થઇ, પણ અધિકાર વિના મહાકવિ સમક્ષ શી રીતે જવાય? પાંચેક વર્ષ પહેલાં પ્રો. રાવળે મને કવિનો પ્રત્યક્ષ પરિચય કરાવ્યો. ત્યાર પછી તો હું દિનપ્રતિદિન કવિની વધુ નજીક આવી ગયો—એટલો બધો કે બી. એ. થી

સાહિત્ય વિભાગના તંત્રી તરીકે તમે, અને કલાવિભાગના તંત્રી તરીકે રવિશંકર રાવળ એ માસિક ચલાવવાનું છે.' કવિવરની આખી યોજના હું વાંચી ગયો. યોજના સરસ હતી—પણ એ વખતે મારાથી એ યોજના અમલમાં મેલી શકાય તેમ નહોતું. મેં કવિવરને કહ્યું: 'બત્રીસ વર્ષની ઉંમર સુધી મારે ધંધો કરવાનો છે અને એ પછી ધંધો છોડી બધો સમય સાહિત્યની જ સેવા કરવાની છે. એટલે હાલ મારાથી 'વીસમી સદી' નહિ કાઢી શકાય. કવિ મારા સંકલ્પને સમજતા હતા એટલે એમણે મને વધુ આગ્રહ ન કર્યો, અને ૧૯૨૪માં જ્યારે મેં 'શારદા' શરૂ કર્યું, ત્યારે એમણે 'વીસમી સદી'ની એ યોજના ફરીવાર મને સમજાવી અને મેં એ મુજબ 'શારદા'ને ખીલવવાના પ્રયત્ન કર્યા. 'શારદા'ની શરૂઆતમાં મિત્રભાવે કવિવરે જે સાથ આપ્યો હતો એમાં સાચા મિત્રની ઊંચી ભાવના તરી આવતી હતી.

હતી. લાંબા ઝભ્ભાની બાંયો ચઢાવી કહેઃ 'જો આ મસલ-દબાવ-દબાવ-૬૮ વર્ષે હાં! ને પચ્ચીસે તો તમે પળિયાંવાળા થયા! નવી પેઢીને મસલ જ ક્યાં છે?'

એકવાર કવિની કૃતિઓ સંબંધે હું મારો અભિપ્રાય આપતો હતો. સ્વસ્થચિત્તે કવિ સાંભળતા હતા. કોઇ કોઇ વાર બિનપાયાદાર કરેલી ટીકાનું કવિ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ માગે-શક્ય હોય ત્યાં હું આપું-ન હોય ત્યાં અદ્ધર ટીકા કરું. પણ કવિ ખિજાય જ નહિ. મેં કારણ પૂછ્યું. કવિએ શુદ્ધ તર્કશાસ્ત્રની અદાથી પ્રત્યુત્તર પાઠવ્યોઃ 'જુઓ પટેલ, ઇતિહાસ-હકીકતો ઉચ્ચારવાનો મારો પ્રથમ અધિકાર. ૭૬ કૃતિઓ મેં રચી છે એવું હું નિઃશંક કહી શકું; પણ એ બધી સારી જ છે એમ હું શી રીતે કહું? એ પ્રશ્ન-પ્રદેશ વિવેચકોનો. મારે એમાં માથું મારવાનું ન હોય. કોઇ ખરાબ કહે તો માઠું પણ લગાડવાનું ન હોય-સમજ્યા?' કવિની આ વિચારસરણી મને પૂર્ણ ગમી છે. સાહિત્યના ક્લેવર અને આત્મા એને અંગે વાક્યુદ્ધ ખેલ્યાં નથી. ચર્ચાત્મક, વિવાદાસ્પદ મુદ્દા ઉપજાવી ચર્ચાને વેગ આપ્યો છે, પણ વ્યર્થ વિતંડાવાદને પોષ્યો નથી, તેમ જ નક્કી વલણ પણ અખત્યાર કર્યું નથી. જીવનમાં આ એક કેળવવા યોગ્ય ગુણ છે. આ ગુણને લીધે, કવિએ અનેક વાર સ્વ. નરસિંહરાવ અને બળવંતરાયની સુજનતા ને ભક્તિને મારી સમક્ષ મુક્તકંઠે વખાણી છે. શ્રી બ. ક. ઠાકોરનાં 'આરોહણ' ને 'ખેતી' કાવ્યની ખરાઇ ખરાઇને પ્રશંસા કરી છે. વ્યક્તિગત રીતે પૂ. ગાંધીજીની સાત્ત્વિક જીવનવિભૂતિને વખાણી છે ને રા. રા. ખુશરીને પણ યોગ્ય અંજલિ આપી છે. મને તો આમાં કવિના મહાનુભાવનાનાં અને પ્રતિહાસ-વફાદારીનાં સચોટ દર્શન થાય છે. જીવનમાં તેમજ સાહિત્યમાં Fidelity to facts એ કવિનો મહાન ગુણ, એથી તો એ દુશ્મનના ગુણનાં પણ મુક્તકંઠે વખાણ કરતાં થાકે નહીં.

એકવાર સ્હેજ પૂછ્યુંઃ 'કવિરાજ! તમોને તમારી કૃતિઓમાંથી શ્રેષ્ઠ કઇ લાગે છે? સદસા કહેઃ' હાથની આ ગમે તે આંગળી પર કાપ મૂકું તો કઇમાંથી લોહી નહીં નીકળે? પિતા તરીકે બધાં જ બાળકો પર મને સરખો સ્નેહ છે. એ જ સત્ય સાહિત્યસૃષ્ટિ માટે ય છે.'

એકવાર મેં કહ્યુંઃ 'આ ધૂમકેતુ અને શ્રી. રમણલાલનાં 'ઝાકળનાં બિંદુ' અને 'રજકણ'ની માફક આપની કૃતિઓમાંથી સૂત્રાત્મક અર્થાન્તરન્યાસી ઉક્તિઓના એક બે ગ્રંથ તૈયાર કરી આપું, જો રજા હોય તો.' કવિએ સાવ ધસીને ના પાડી. કેટલાક દિવસે ફરી એકવાર મોકો મળતાં મેં કહ્યુંઃ 'કવિરાજ, તમારું આટલું બધું વિપુલ સાહિત્ય ને તેમાં યે અધિકારી વાચકો વિના તો કોઇનો ગજ ખાય નહીં તેવું સાહિત્ય. જો એમાંથી એક બે પુસ્તકો જેટલી ઉત્તમમાં ઉત્તમ સાહિત્ય વાનગી પ્રજાને પીરસી શકાય તો? પશ્ચિમમાં તો આવું ઘણું થાય છે, વગેરે.' મેં માન્યું કે કવિ ખિજાશે. પણ કવિ તો સ્વસ્થ ચિત્તે કહેઃ 'જે છે તે બરાબર છે. મારે એમાંનું કશું જ કરવું નથી. બધું જ સારું આપ્યા પછી બાકી રહેલા ઓછા સારાને કોણ વાંચશે? ને આપણને સારું લાગે છે તે બધાંને જ સારું લાગશે એની ખાતરી શી? સૌ સૌની મર્યાદામાં જ બધું સારું છે વગેરે.'

છેલ્લે છેલ્લે, કવિને કૃતિઓની સંખ્યાનો કૈંક મોહ લાગ્યો છે એવું મને લાગ્યું ત્યારે સહજ મેં ટીકા કરી. તમે તો સત્ત્વના ઉપાસક. સત્ત્વ જ તમારે મન સર્વસ્વ, સંખ્યા તો ગૌણ. ઉત્તર મળ્યો. 'હા, તમારી વાત તદ્દન સાચી છે-પણ એ સાત્ત્વિક લોભને હું જતો કરી શકતો નથી. જતાં પહેલાં ત્રણ આંકડા જોવા ઇચ્છું છું. બાકી 'હરિદર્શન', 'વેણુ વિહાર' સ્વતંત્ર વિષય તરીકે સંખ્યાના અધિકારી ખરાં કે નહીં? અને સત્ત્વગોટ તો વિવેચકો જાણે!

બાકી મને તો ૬૦ પછી બુદ્ધિ વધુ પ્રફુલ્લ લાગે છે. વાંચો ગ્રંથસ્થ સમીક્ષા ને કાઢો પ્રતિભાઆંક, નપાસ નહીં થાઉં.'

પરિચય ગાઢ થતાં કવિ એમની પ્રસિદ્ધ થતી નવી કૃતિઓ મને ભેટ આપે. કિંમત આપ્યા સિવાય ઉપહારવત ન સ્વીકારવાનો મેં આગ્રહ રાખેલો. અતિ આગ્રહપૂર્વક કિંમત આપું ત્યારે કહેઃ 'અરે ભલા માણસ, એ રહેવા દો. પટેલ થયા પણ રહ્યા અધૂરા. પગોળ લેવાતાં તમારે ખેતરે કોઇ આવી ચઢે ને સૂપડું કણ દો તેના દામ લ્યો છો? આ પણ મારા ખળાનો પાક છે. એના પૈસા હોય!'

અઠવાડિયે-પખવાડિયે ઘરે જાઉં ને પૂછુંઃ 'કેમ લખ્યું કંઇ નવું?' કહેઃ 'આ લખાઈ ગયું છે.' પછી ગાઈ કે વાંચી સંભળાવે. આજે એ .કવિમોરલો દેવકુંજેમાં ચાલ્યો ગયો છે પણ ' મધરાતનો પેલો મોરલો ' કવિએ પાંચ સાતવાર ગાયેલ. એ ગીતના મોરલાની કેકા હૃદય-ની કુંજેમાં હજી યે ગાજી રહી છે. એ પહાડી શરીર,એ બુલંદ અવાજ ને એ પૌરુષભર્યો લહેકો! આજે યે સ્મૃતિમાં એટલાં જ તાજાં છે.

કવિતાના તત્ત્વવિચારની ચર્ચા ચાલતી હતી. સ્વ. રમણભાઇને અનુસરી હું કહેતોઃ 'કવિતા એ તો અંતઃક્ષોભનું પરિણામ.' કવિએ ઘરમાંથી સારંગી મંગાવી કહ્યુંઃ કવિતા એ અંતઃક્ષોભનું પરિણામ નહીં, પણ આત્મન્-સારંગીનું લયોચિત-સુસંબદ્ધ સંગીત. કવિતા એ તો આત્માનો ઉલ્લાસ-વ્યાપાર-ઓડકાર. આનંદ વિના, ઉલ્લાસ વિના કવિતા નહીં. કવિતા એ તો આત્માની કલા. આત્માને વળી ક્ષોભ કેવો? એ તો આનંદમય સ્વરૂપ. ક્ષોભને ટાળે, આત્માને આનંદાવે, જીવનમાં ચેતનની ભરતી આણે, એ સાચી કવિતા. સાચી કવિતા તો સૌંદર્યના, ધીરજના, ભવ્યતાના, આનંદના અદમ્યશક્તિના અગમ્ય સંદેશ આપે, પ્રાણવંતી પ્રેરણા પાય, પ્રેરણામાંથી પુરુષાર્થ પ્રગટાવે. પુરુષોત્તમની કવિતા-પ્રેરણાએ પાર્થને પ્રેર્યો હતો તેમ. સાચી કવિતા તો અર્જુનવિષાદ ટાળી જીવનનાં કુરુક્ષેત્ર જિતાવે. આવી કવિતા તો આત્માના કેવળ આનંદમાંથી આવે. કવિતા તો કુંદન જેવી, એમાંથી એકેકયને કાટ કેવા! આભ ને અગ્નિને ઉધઇ કેવી! કવિતા એ તો અમૃતફુવારા-અમૃતવાદળી વગેરે.'

સંબંધની શરૂઆતમાં હું ઘરે જતો ત્યારે કહેઃ 'જુઓ પટેલ, ઘરના આ દરવાજા આભ જેવા સાવ ખુલ્લા છે. પકડીને સાંકળી પણ વાસતો નથી. અહીં આવવું સહેલું છે પણ સત્ય સાંભળવું ને જીરવવું ભારે કપરું છે.' હું કહેતોઃ 'કવિરાજ, સત્ય પણ સાપેક્ષ હોઇ શકે ને?' મને લાગે છે કે કવિએ એનો પ્રત્યુત્તર પાંચ વર્ષના શીળા સંબંધથી જ આપી દીધો.

કવિની સરળતાએ મને મુગ્ધ કર્યો છે. 'જગતપ્રેરણા'ની પ્રેસ કોપી મને વાંચવા આપી. ઘરે જઇ બે ત્રણવાર વાંચી. પાંચેક ન્હાનામોટા સુધારા સૂચવી પ્રેસ કોપી કવિને પરત કરી. એ સૂચનો પ્રત્યક્ષ ચર્ચા કર્યા બાદ કવિએ સહર્ષ સ્વીકારી લીધાં. તે દિવસે મારા આનંદની માત્રા ઓર વધી ગઈ. એક મહાકવિ તુચ્છ શિષ્યનાં સૂચનોને સ્વીકારી લે, એ કેટલી નિર્દંભ સ્થિતિ. કેવી સ્વભાવની સરળતા!

કવિ વિનોદી પણ ગજબના. કોઇવાર પાળેલી બિલાડી સાથે પણ આત્મીયભાવે વાતો કરે. અને નાનાં ભૂલકાં હોય તો તો જોઇ લ્યો મઝા! કવિ ખરેખર ખગે. એકવાર શ્રી. જીવણલાલ દીવાન કવિને મળવા માટે સાંજના આવેલા. હું પણ ત્યાં જ હતો. ઘરનાં ત્રણચાર ફૂલ આવી દીવાનદાદાને વળગી પડ્યાં ને કવિએ એ ભૂલકાંને ખીલાવી,'દાદાનો ડંગોળો' ગવરાવ્યો. આશ્રિત્યા પણ પડખે ઊભાં હસે. બાળકો સાથે બાળકો બની આનંદતાં એ ત્રણ વૃદ્ધોને જોયાં ત્યારે કવિઓ-જ્ઞાનીઓ વૃદ્ધાવસ્થાને બીજી બાલ્યાવસ્થા કેમ કહેતા હશે તેની પ્રતીતિ થઇ.

હું ભૂલતો ન હોઉં તો ઓળખાણ થયા પછી બીજી કે ત્રીજીવાર કવિને મળવા ગયો ત્યારે વિવેકપૂર્વક મેં કહ્યું: 'આપને દર્શને આવ્યો છું.' કવિ કહે: 'આવો, આવો, જરૂર આવો–પણ એ રખે ભૂલતા કે દર્શન પણ ઉભયપદી છે. એ પરસ્મૈપદી કે આત્મનેપદી નથી. 'Give and take ઉપર તો સારો સંસાર ચાલે છે.'

ઇતિહાસની સરાણે ચઢેલી એમની સ્મૃતિ એટલી બધી તેજ કે ગુજરાત–કાઠિયાવાડનો પ્રત્યેક પથ્થર કઇ દિશામાં આવ્યો–તે બધું જ કવિ કહે. એની પાકી ખાત્રી તો 'ધૂમકેતુ' એમની સાથે ચર્ચા કરતા હોય ત્યારે થાય. કવિ ગુજરાત–કાઠિયાવાડ આખો ખૂંદી વળેલા. યુરોપ, અમેરિકાની વાતો કરનાર ને ગુજરાતની ભૂગોળ ભૂલનારને કવિ લઈ જ નાખે.

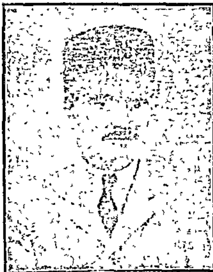
કવિની શ્રદ્ધા–ભક્તિ માટે તો એમત હોય શકે જ નહીં. પૂ. માણેકબાને અને પોતાને કૃષ્ણનો સાક્ષાત્કાર થયેલો એનો અનુભવ મારી સમક્ષ ત્રણચાર વાર વર્ણવેલો. 'હરિદર્શન' ને "વેણુવિહાર'માં એ અનુભવ કવિતારૂપે ગાયો છે. પિતાની કે પઢિયારની કે તેમના ગુરુ પ્રો. દવેની વાત કરતાં ઘણીવાર કવિ ગળગળા થઇ જાય ને એ બધાનું ભક્તિપૂર્વક ઋણ સ્વીકારે.

એમની વાતચીતમાં બાળકોની સરળતા ડગલે ને પગલે દેખા દેતી. એમની શૈલી બે પ્રકારની: એક વાતચીતની શૈલી ને બીજી લેખનશૈલી. વાત કરનાર ન્હાનાલાલ કવિ અને ડોલનશૈલીમાં કવિતા લખનાર કવિની શૈલીની તુલના કરતાં કોઇને બે ન્હાનાલાલ હોવાનો ભાસ જરૂર થાય.

સાચું લાગે તેને મરતાં સુધી પણ છોડે નહીં. એને અંગે બધું જ સહન કરી છૂટે. ને એ સહન કર્યાનો કચવાટ પણ નહીં—બલ્કે ધ્યેયને અંગે કસોટીએ ચઢવામાં ગૌરવ અનુભવે. ડોલનશૈલી માટે સાચું લાગ્યું ત્યારે કહી દીધું: 'શોધનાં ગંગે મહાછંદ ને જઇ ચઢ્યો ડોલનશૈલીના શબ્દભંડારમાં. વગેરે...' છેલ્લે છેલ્લે આત્મપરીક્ષા કરી ઉચ્ચાર્યું—'માનાપમાનને અળગાં કર્યાં હોત તો સાધુપેઠે પૂજાતો હોત.' સાંભળ્યા પ્રમાણે કવિને કોઇએ કહ્યું: 'તમો ગાંધીજીને ભાંડો છો, પણ ધારો કે એ તમારા ઘરે આવે, તો તમે શું કરો?' કવિ કહે: 'એમનો બરડો ને મારો આ ડંગોરો.' 'ને છતાં યે એ કંઇ ન કહે તો?' વિચાર કરી કવિ કહે: 'હાં, એમ કરે એવો માણસ તો છે, તો તો આ શિર એના ચરણોમાં.' જો આ વાત સાચી હોય તો બંને મહાનુભાવોના સ્વભાવની ઉદાત્તતા સાથે લાગી જોવા મળે છે.

હા, એમનામાં ક્રોધ ખરો—એમના દાદા શ્રી ડાહ્યાભાઇએ વારસામાં આપેલો–પણ ઘણીવાર એ ક્રોધ Moral Indignatiના જેવો કોઇ માણસ હકીકતનું ખૂન કરે કે તેને મરડી મચકોડીને મૂકે ત્યારે કવિનો પિત્તો ખસે. સામાન્ય રીતે સાચા માણસો સહજ ક્રોધાન્વિત થાય છે. જો આ વ્યાપ્તિ હોવિત હોય, તેમાંથી કેટલાક દાખલાઓ અપવાદ રૂપ લેખીએ અને કવિના પુણ્યપ્રકોપને સ્વભાવની મર્યાદા ગણીએ તો પણ કવિના રાગદ્વેષ કરતાં સાહિત્યને ઉચ્ચ આદર્શ સ્થાને રાખેલ; એટલે તો હાલાહાલ પીતા નીલકંઠની માફક, જીવનનાં ઝેર પી, એ ચંદ્રમૌલિની માફક કવિએ પણ સાહિત્યમાં તો અમૃત જ ધરવ્યાં છે. મારી દૃષ્ટિએ કવિજીવનનો આ મોટામાં મોટો યોગ છે—વિજય છે. વ્યક્તિગત સુખદુઃખ રાગદ્વેષ કરતાં પણ સમાજધર્મ એ મહાન વસ્તુ છે. સ્ફૂર્તિ, આશા, આનંદ, ચેતન આ વિચારસરણીનાં સીધાં પરિણામ છે. કવિના સાહિત્યમાં લૌકિક વિષય, નિરાશા, મનુષ્ય તિરસ્કાર, સમાજદ્રોહ–કશું જ જોવા નહીં મળે. જીવનમાં ઘુંટેલા આદર્શ સિવાય આ સિદ્ધિ સહજ નથી, અને ભવ્ય આત્માઓ જ આવા આદર્શને જીવનભર સેવી શકે છે.

અંતમાં એક પ્રસંગ આપી આ સંસ્મ

કવિશ્રી ન્હાનાલાલ

બિલિપત્ર

રાજકવિ માવદાનજી ભીમજીભાઈ

ગુજરાતના ગુણજહાજ, મહાકવિરાજ ગુરુજી રાજના
ગંભીર જેની ગર્જના, શિરતાજ કવિસમાજના.
એ અસ્ત થાતાં આજ સહુ નારાજ થઈ આંસુ ઝરે,
કવિપુત્ર કવિસમ્રાટ ન્હાનાલાલ કવિ ના વીસરે.

ભૂતકાળમાં કવિ માઘ. કાળીદાસ ભવભૂતિ હતા,
વ્યાસ, વાલ્મીકિ, બાણ; દંડી, શીઘ્ર કવિઓ શોભતા,
એના સુઅંશી બ્રહ્મવંશી કાવ્યબંસી અધીશ રે,
કવિપુત્ર કવિસમ્રાટ, ન્હાનાલાલ કવિ ના વીસરે.

અમરવેલી કાવ્યની અર્પી ગયા ગુજરાતને,
અમર આત્મા ધામ અક્ષર મળિયા જઈ નિજ તાતને,
કવિ માવદાન કહે સુશાન્તિ સમર્પે જગદીશરે.
કવિપુત્ર, કવિસમ્રાટ ન્હાનાલાલ કદી ના વીસરે.

રણોને સંકેલી લઉં. પાંચ વર્ષ દરમ્યાન મેં કવિને આર્થિક સ્થિતિ માટે ક્યારે ય તે કચવાટ કરતા જોયા નથી. હું જ મારી મેળે કવિને કહેતો કે 'તમોએ નોકરી ચાલુ રાખી હોત તો ઠીક રહેત.' કે તેજ બની કવિ કહે: 'ભલા માણસ, જે થયું છે તે જ બરાબર છે. મારી વાત ના કરો. ગુજરાતની વાત કરો. મેં નોકરી ચાલુ રાખી હોત તો તેથી ગુજરાતને શો લાભ થયો હોત ? બોલો, મેં નોકરી હતી તે દરમ્યાન ગુજરાતને કેટલાં પુસ્તકો આપ્યાં ? અર્ધો ડોડી. ને નોકરી છોડયા પછી છ ડઝન. ગુજરાતે શું ગુમાવ્યું ?' વગેરે. ત્યારે મને વિચાર આવ્યો. સાહિત્યકારોમાં આવા કેટલા ? ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં મને તો માત્ર ત્રણ જ નામ નજરે ચઢે છે: એક વીર નર્મદ, બીજા પંડિતયુગનું 'મહાકાવ્ય' લખનાર સ્વ. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી અને ત્રીજા કવિસમ્રાટ સ્વ. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ. જન્મે, કર્મે ધર્મે ત્રણે યે સાચા અર્થમાં બ્રાહ્મણો. વિશ્વમાં રહી, છતી, વામનમાંથી બૃહદ બનતાં બનતાં એ બ્રહ્મમાં ભળ્યા ને જીવનચર્યા પૂરી થઇ. વિશ્વ નિયંતા સ્વર્ગસ્થના આત્મા શાંતિને આપે.

બા અને ન્હાનાભાઈ

શ્રી જયપ્રભા શાસ્ત્રી બી. એ.

'મોતીઆંના મોતી જેવી,
પિતાની પુષ્પપાંખડી;
કોડીલાં ને ભર્યાં ઘરની,
હતી તું કુલઆંખડી.'

આ અને આવાં અનેક કાવ્યોમાં ન્હાનાભાઈએ બાને ઉજ્જ્વળ, પ્રેમભરી અને રસવંતી અંજલિઓ આપી છે. બાનું પિયર વઢવાણમાં. પિતાનું નામ મહાશંકર અને માતાનું નામ મોતીબા. બા સૌથી મોટાં સંતાન. દશેક વર્ષનાં થયાં હશે, અને વૈશાખ સુદ પાંચમે, શંકર જયંતીએ, માણેકબાઈ સંકડો જોજનથી આવીને કવિકુળનાં કુળયોગિની બન્યાં.

'જમતે જયમ મર્ત્યને સુધા, પતિની સંજીવની સુપત્ની છે,' એમ ન્હાનાભાઈએ લખ્યું છે. એ સંજીવની સમા બાએ ન્હાનાભાઈને સંસારવ્યવહારના એક પણ કામમાં કદીયે નાંખ્યા નથી. એવા સર્વ પ્રસંગોથી બાએ એમને નિશ્ચિન્ત રાખ્યા હતા. બાને માટે નિઃસંશય કહી શકાય છે કે એમણે ન્હાનાભાઈ આગળ કચરાનું એક તણખલું સરખું આવવા દીધું નહોતું. વસિષ્ઠગોત્રી ન્હાનાભાઈની એમણે અરુન્ધતી શાં રહીને અવિભકત આત્માએ સેવાઓ કરી છે. સાચે જ, બા ન્હાનાભાઈની કવિતાની પ્રેરણા રહ્યાં છે.

આ સેવા કાંઈ ફૂલસેજ નહોતી. ન્હાનાભાઈનું ઘર એટલે અવધૂતનો અખાડો. એમને ત્યાં જાતજાતનાં અને ગામેગામનાં માણસો આવે. સૌને પ્રેમભર્યું આતિથ્ય મળે. ખોબલે આપતા બાને તાંબિયા ગણવાના આવ્યા, તોયે આ જાહોજલાલી એવી ને એવી જ ઝળહળતી રહી. બારણે માગણ આવ્યો, તો બા આપતા આવ્યાં જ છે. ન્હાનાભાઈએ ઋતુઋતુનાં ફળફળાદિ માગ્યાં અને બાએ તે આણી જ આપ્યાં છે. ન્હાનાભાઈ રાત્રે બે બે વાગે ઊઠી પડે અને કાવ્ય લખવા માંડે; બા ત્યારે સાથે જ હોય. પાંચ વાગ્યે ન્હાનાભાઈ નાસ્તો માગે, અને બા રકાબી સાથે હાજર થઈ જ જાય. આમ, ખડે પગે બાએ ન્હાનાભાઈની અને એમ ગુજરાતની સેવા કરી છે. ગુજરાત એ દંપતીનું કેટલું બધું ઋણી છે, તે તો હવે સમજાશે.

ઉતરતે ઉતરતે ન્હાનાભાઈની તબયિત બહુ લથડવા મંડી, ત્યારે બા કોઈ કોઈ વેળા એમને વારે કે હમણાં થોડો વખત આરામ લો. પણ ન્હાનાભાઈ કહેઃ 'બાઈ, હમણાં હમણાં જુવાળ બહુ આવે છે. ભરતી એટલી બધી આવે છે કે એને રોકાય શી રીતે? આ ઉપરવાળાને પૂછો, આવકનો હિસાબ રખાય છે? જાવકનો રખાય. આવક તો આવ્યા જ કરે અને ઊભરાયાં જ કરે. એનો હિસાબ શી રીતે રખાય?' વળી, ન્હાનાભાઈ નહાવા જાય, તોપણ ઘણી વખત જઈને તરત બહાર નીકળી આવે અને કવિતા લખવા બેસી જાય. નહાવા માટે કરેલી તૈયારીઓ પણ એમ ને એમ રહે અને એ પોતાના કામમાં મસ્ત રહે. એમની 'હરિસંહિતા'નો ઘણો ભાગ આવી રીતે લખાયો છે.

ન્હાનાભાઈ તો રહ્યા મસ્ત, લખવામાં આપવિહારી. એટલે કોઈકનું શરૂઆતનું લખાણ

હોય તો વળી તરત પાછો પાછળનો ભાગ લખવા માંડે. પણ આ બધુંયે વ્યવસ્થિત રાખવાનું કામ બા કરતાં, અને આવું જ બધું વ્યવસ્થિત બા આખા ઘરમાં રાખતાં. ન્હાનાભાઇનો પણ વ્યવસ્થિત રાખવાનો, શિસ્ત જાળવવાનો આગ્રહ એટલો જ. એમના ટેબલ પરથી એક ચોપડી લીધી હોય તો એ પાછી એ ઠેકાણે જ મૂકવાની–બીજી જગાએ નહિ. રસ્તે ચાલવામાં પણ આવું. એમની સાથે હોઇએ તો અમુક બાજુ જ ચાલવું પડે. ગમે એમ બાધાની માફક ચલાય જ નહિ. રસ્તે ચાલતા ચાલતા પણ એમનું ધ્યાન તો કોઇ સૌંદર્ય જોવામાં જ હોય. એક વખત અમે સાથે ચાલતાં હતાં. વચમાં એ ઊભા રહી ગયા. લાકડીથી હાથ કરીને બતાવે: 'જો દેખાય છે પેલું. આકાશમાં સૂર્યનાં કિરણ કેવાં ફેલાયેલાં છે. અને તળાવમાં જો કિરણ કેવાં ફરે છે!' વળી પૂછે: 'રાતે કોઇ વખત આ બત્તીનું તેજ પાણીમાં જોયું છે!'

જેટલી ઉદારતા ન્હાનાભાઇમાં એટલી જ બામાં પણ છે. ગમે એટલા ઝંઝાવાતો આવ્યા હશે પણ બાએ પારકાને પોતાના ગણી એમને મદદ કરી છે. સારે પ્રસંગે બા કદાચ ન જાય, પણ દુઃખ વખતે, મુસીબતી વખતે બા દોડતાં જાય. કેટલાકને ત્યાં તો બાએ શબને પોતાના હાથે સુવાડ્યાં છે. આવા પ્રસંગોએ કંઇ પણ જોઇમાં ત્વિા બાએ યથાશક્તિ મદદ કરી છે. આવા એમના ઉપકાર તો કેટલાયે પર હશે. એ ઉપકારો ભૂલનારા પણ છે. છતાં આવી કોઇની પણ સેવા કરવામાં બાએ પાછું ફરી જોયું નથી. ઉપકારના બદલાની સ્વપ્ને પણ આશા સેવી નથી. ન્હાનાભાઇએ જ કહ્યું છે તેમ "ઉલ્લાસિની આગન્તુકની, દાઝ્યાં માંદાંની ઔષધિ, દિલાસો દુઃખી આર્તોનો, સૌનો વિશ્રામઘાટ તું." જ્યારે એમને ઘેર જઇએ ત્યારે કેટલાયે બાના વિશ્રામઘાટે વિશ્રામ લેતા જોવાના મળે પારકાંને પોતાનાં કરી રાખનારાં બા પોતાની પુત્રવધૂઓને માતાની ખોટ ક્યાંથી સાલવા દે? પોતાના પુત્રપુત્રીનાં મિત્રોને પણ પોતાનાં પુત્રપુત્રી જેવાં જ ગણે. વાંક લાગે તો બે શબ્દ કહે પણ ખરાં. પણ એજ પ્રેમાળ બા કદી કદી ન્હાનાભાઇના ઠપકામાંથી પણ તેમને બચાવી લે. ન્હાનાભાઈ આગળ તેમનું ઉપરાણું લે. એમના તરફથી ન્હાનાભાઈ સાથે લડી પણ લે. અને આટલી વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ આવા કોઇની સહેજ માંદગીના સમાચાર સાંભળે તો બા અને ન્હાનાભાઈ ત્યાં દોડતાં જાય. આ એમની મોટાઇ હતી.

બાની સાદાઇ તો સર્વદા જાણીતી છે. પોતાના નિશ્ચયમાંથી એ કદી ડગ્યાં નથી. ન્હાનાભાઇના આદર્શોનું જેટલું લાલનપાલન કર્યું છે એટલો જ એમણે વ્યવહાર પણું સાચવ્યો છે. એમના સંસારના ખડક સાથે કેટલાંયે મોજાં અથડાયાં છે. ચઢતી આવી હશે, પડતી આવી હશે. એમની સાદાઈ તો સંન્યાસિની જેવી જ રહી છે. એટલી જ એમની પવિત્રતા. શાન્તિથી એમણે સંજોગવશાત્ મૂક રહી કામ કર્યું છે. અને

'વ્રતના જેવી નિત્યતી નિશ્ચલા તું,
રિદ્ધિમાં, રંકતામાં ને સંન્યાસિની સદાની તું.'

આ દંપતીનાં ક્ષણેકનાં દર્શને પણ ભવતરણનાં ભાથાં મળે છે. એ, શિરચ્છત્ર, તીર્થસ્વરૂપ, બ્રાહ્મણવર્ય ઋષિદંપતીનાં નિજનાં સંતાન થવાની અમને ધન્યતા મળી છે, તે ઇશ્વરનો અનુગ્રહ છે. એ ઋષિદંપતીને અમારાં કોટિકોટી વંદન છે. અમને થાય છે કે બાના જીવનમાં કેવું જાદુ છે કે; પોતે લગભગ નિરક્ષર છતાં ઉચ્ચ શિક્ષણ પામેલા અને રસર્ષિ એવા ન્હાનાભાઇની કવિતાના પ્રેરણાદાત્રી થયાં. આમાં બાની ભક્તિ, તપશ્ચર્યા, અને હોમાનળ જેવી જીવનદીપ્તિ જ છે. તેથી જ, જાણે ન્હાનાભાઇએ ગાયું છેઃ

'ખરું કહું: મુજ કલ્પના કવિતા
નથી તુજ જીવનના કવિત્વ તોલે.'

ઈ. સ. ૧૯૨૦-૨૧ની સાલ ચાલતી હતી અને અસહકારના નવા જુવાળ સાથે પાંત્રીસ વર્ષ પર મરણ પામેલો, સૂરતનો દેશાભિમાની પનોતો પુત્ર નર્મદ સુરતીઓને યાદ આવ્યો. એના સુધારક વિચારોને લીધે એક જમાનો પસાર થઇ ગયો ત્યાં સુધી એને યાદ કરવાની કોઈ હિંમત કરી શક્યું નહોતું. હવે બેવડા જુસ્સાથી લોકોને એની યાદ આવી. એ માટે સમિતિ નિમાઇ.

તેણે નર્મદ કવિની એક મોટી છબી તૈયાર કરાવી જાહેર હોલમાં મુકાવવા ઠેરવ્યું પરંતુ તે ખુલ્લી મૂકવા કયા સાક્ષરને બોલાવવા એ ચર્ચા ચાલી. છેવટે ન્હાનાલાલભાઇને બોલાવવાનું ઠર્યું.

નર્મદને ન્હાનાલાલ બંને ટેકીલા તથા દેશાભિમાની. સૂરત બોલાવનાર સમિતિ વિચાર કરતી હતી કે દલપત-નર્મદ વચ્ચેના અંતરાયોને સ્મરણમાં રાખી દલપતપુત્ર છબી ખુલ્લી મૂકવા આવશે? પરંતુ તેઓ આવ્યા અને બહુ જ સુંદર ભાષણ તે સમયે આપી ગયા. એ જ વખતે મેં એમને પહેલવહેલા જોયા. સાદા કપડામાં પણ અસાધારણ બળવાળું એમનું વ્યક્તિત્વ તરત પકડાઇ આવ્યું હતું. એ ભાષણમાંનાં બે વાક્યો મને આજે ત્રેવીસ વર્ષ પછી પણ યાદ છે (૧) કૌરવવંશ નિર્મૂલ થતાં પાંડુપુત્રે તેનું શ્રાદ્ધ કર્યું હતું, આજે નર્મદવંશ નિર્મૂળ થતાં દલપતપુત્ર તેનું શ્રાદ્ધ સારે છે. (૨) જીવતે જીવત મુંબઇને ડોલાવનાર—નર્મદ, પ્રેમચંદ રાયચંદ, અને ગાંધીજી. નર્મદની એમણે ખુલ્લી મૂકેલી એ છબી સૂરતના પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસીક કિલ્લાની સામે તાપીના કિનારા પર આવેલા નગીનદાસ હોલમાં હજુ આજે પણ નજરે પડે છે.

મહાકવિનું સુરતમાં ઊતરવાનું હંમેશનું સ્થાન મારી પોતાની બહેનના સસરા એટલે

સ્નેહાળ મહાકવિનાં

સંસ્મરણો

પ્રોફેસર મંગેશરાય જનાર્દન પાઠકજી

*

અમારા વેવાઇ સ્વ. ત્ર્યંબકભટ્ટ પંડ્યાનું ઘર હતું. કવિશ્રી અને સ્વ. ત્ર્યંબકભટ્ટ વર્ષો પર સાદરામાં શિક્ષકો તરીકે કામ કરતા હતા. ત્યારનો આ ગાઢો સંબંધ છેક છેવટ સુધી ચાલ્યો. સુવર્ણ જયંતી પ્રસંગે સૂરત સ્ટેશને તેઓ ઊતર્યા ત્યારે અનેક જણ એમને તેડવા ગયા હતા. તે સમયે કોઇએ ન્હાનાલાલભાઇને પૂછ્યું કે 'ક્યાં ઊતરશો?' એમણે કહ્યું: 'જુઓ ભાઈ, મારા જૂના મિત્ર ત્ર્યંબકભટ્ટ માસ્તરને ત્યાં. નહિ તો પછી માસ્તરના વેવાઇ સરદાર જનાર્દન પાઠકજીને ત્યાં. નહિ તો પછી સરદારના વેવાઇ રાવબહાદુર પાર્વતીશંકર દવેને ત્યાં. ને તે નહિ તો છેવટે પાર્વતીશંકરના વેવાઇ ને સંસ્કૃત પંડિત રાવબહાદુર કમળાશંકર પ્રાણશંકરને ત્યાં! અને ક્યાં રાખવો તે આ બધા એકબીજાના વેવાઇઓ માંહોમાંહે નક્કી કરી લે.' આ તો એમણે આનંદ ખાતર કહ્યું હતું બાકી એ ઊતર્યા હતા તો એમના વર્ષોજૂના મિત્ર સ્વ. ત્ર્યંબકભટ્ટને ત્યાં.

આ બાબતમાં તેઓ પોતાનો કોઈ મિત્ર કે સ્નેહી સાક્ષર છે કે પંડિત છે કે વિદ્વાન છે કે નહિ તે જોતા જ નહિ. વ્યવહારના મૈત્રી-સંબંધને તેઓ ખૂબ ગણતા. વર્ષો પછી આ સૂરતમાં ઊનરવાની વાત મારી સાથે એમને થયેલી ત્યારે તેમણે કહ્યું હતું કે 'ભાઈ, મારી સુવર્ણજયંતી કે એવા કોઈ ખાસ વખતે તો સમિતિમાંથી કોઈપણ મને પોતાને ત્યાં ઉતારે, પણ પછી બીજી વખત સૂરત આવું ત્યારે મારે તો પાછું ત્ર્યંબકભદ્ર મારતરને ત્યાં જ જવું ને ?' આ પ્રમાણે તેઓ આવી નાની બાબતમાં પણ અસલ સંબંધ ટકાવી રાખનાર હતા અને પોતાની મિત્રતાનો આધાર મિત્રનાં હૃદયના સ્નેહ પર રાખતા. મહાસાક્ષરતરીકે ફક્ત વિદ્વાન સાક્ષરો સાથે જ સંબંધ રાખવો એવું એમને જરા નહોતું. મને યાદ છે કે કવિ સૂરત આવતા તે વખતે ઓચિંતા અમારે ત્યાં મારા સ્વ. પિતાશ્રીને મળવા અચૂક આવતા ને ખૂબખૂબ વાતો કરી જતા. મારા પિતાશ્રીએ એવા એક પ્રસંગે સૂરદાસ, તુળસીદાસનાં હિંદી ભજનો ગાઇ સંભળાવ્યાં હતાં. ત્યારે તેઓએ એમની સાથે આવેલાને કહેલું કે 'અમદાવાદમાં કે ગુજરાતમાં બીજે સ્થળે આટલી વૃદ્ધ ઉમરે ભજનો સરસ રીતે ગાનાર કોણ નીકળી આવે? જોઇ 'સૂરતની રસિકતા!' સૂરતનાં 'રસસ્સીલાં નરનાર' ને 'સૂરતની યોજનગંધાઓ' એ કવિશ્રીએ ચાલુ કરી દીધેલા શબ્દપ્રયોગો છે.

કવિશ્રીએ કલાપી જયંતીને દિવસે લાઠીમાં 'કલાપીનો સાહિત્યદરબાર' એ વિષે માહિતી-ઓથી ભરપૂર સુંદર ભાષણ આપ્યું હતું.

ઉપરાંત લાઠી રજા તે દરમ્યાન નામદાર ઠાકોર સાહેબ તથા રાજ્ય-કુટુંબ મંડળ તેમજ બહારથી આવેલા અન્ય સજ્જનો સમક્ષ એમણે એમનું 'ગોપિકા' નાટક પણ એમની લાક્ષણિક શૈલીથી વાંચી સંભળાવ્યું હતું.

કલાપી જયંતીને પ્રસંગે સભામાં મેં તથા મોસીસ માહકજીએ કવિશ્રીનું જ રચેલું પ્રસિદ્ધ "એક જ્વાળા જળે તુજ નેનનમાં, રસજ્યોત નિહાળી નમું હું નમું" સાથે ગાયું હતું. અમે બંનેએ એ ગીત જાહેરમાં ઘણી વખત ગાયું છે પણ એ રચનાર મહાકવિ સમક્ષ તો પહેલી અને હવે છેલ્લી વખત ગાયું.

લાઠીમાંના અમારા સહવાસ દરમ્યાન નાની મોટી કેટલીક અંગત બાબતોમાં એમના તરફથી મને સાચી સંગીન સલાહ પણ મળી હતી. જેના પર કવિશ્રીને સ્નેહ હોય તેની સાથે એઓ કેવી નિઃસ્વાર્થ નિખાલસતાથી વર્તતા તે બતાવવા પૂરતી બાબત ગણાવી છે.

લાઠીમાંથી છૂટા પડ્યા બાદ થોડા સમય પછી કવિશ્રી માણેકબહેન સાથે જૂનાગઢ રહેવા આવ્યા હતા. એમનો મુકામ જૂનાગઢના ગાર્ડન ખાતાના ઉપરી એમના મિત્ર મદ્રાસી ગૃહસ્થ મિ. આયંગરને ત્યાં હતો. કવિશ્રીને તે વખતે અમે વારંવાર મળ્યા હતા ને એમની પાસેથી સાહિત્ય વાર્તાઓ સાંભળી હતી. તે વખતનો પણ એક ન ભૂલાય એવો પ્રસંગ તો જુદો જ હતો. એક દિવસ મહાકવિ અને જૂનાગઢના જ વતની કવિશ્રી લલિતજી મિ. આયંગરને મકાને ભેગા થઇ ગયા હતા તે વખતે ઇ. સ. ૧૮૭૭માં જન્મેલા અને તેથી સમવયસ્ક ગુજરાતના એ બે વૃદ્ધ પ્રસિદ્ધ કવિઓની સાહિત્ય-ચર્ચા ખૂબ રસપ્રદ થઈ હતી.

પિતાપુત્ર લેખક હોય પણ બંને કવિ હોય ને તેમાં પિતા કવીશ્વર કહેવા જેવા અને પુત્ર મહાકવિ ગણાવા જેવા એ પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અજોડ ને અસાધારણ બાબત છે. હિંદુસ્તાનનાં અન્ય સાહિત્યોમાં કે જગતમાં બીજે એવું પિતા-પુત્રનું જોડું વર્ષો સાહિત્ય સેવા કરતું હંદ મળી આવવું અશક્ય નહિ તો મુશ્કેલ છે.

કવિ અને કવિપત્ની

અ. સૌ. શ્રીવિદ્યા પાઠકજી

*

ન્હાનાલાલભાઈનું નામ એક મોટા કવિ તરીકે સાંભળ્યું હતું પરંતુ કવિશ્રી તથા એમનાં પત્ની માણેકબહેનને, સુરતમાં કવિની સુવર્ણ જયંતી ઉજવાઈ ત્યારે પહેલી વખત મેં જોયા.

કલાપી જયંતી પ્રસંગે એમની સાથે લાઠીમાં એક ઉતારામાં અમે રહ્યાં હતાં, ત્યારે અમે પ્રત્યક્ષ એમ પણ જોયું કે. કવિ તથા એમનાં પત્ની બંને એક બીજાની ખૂબ સંભાળ લેતાં. કવિની તબિયત તે વખતે સારી નહોતી, છતાં માણેકબહેનને લાઠીથી વીસ પચીસ માઈલ દૂર સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના મંદિરે ગઢડા જવું હતું, ત્યારે કવિશ્રી એમની સાથે ગયા હતા. મોટરમાં જવાનો રસ્તો ઘણો ખાડા ટેકરાવાળો હતો, છતાં કવિએ આ પ્રકારનો શ્રમ માણેકબહેનને સાથ આપવા જ લીધો હતો. તેમજ માણેકબહેન પણ કવિની સેવા ખડે પગે કરતાં. વળી અમને એમના જીવનથી બહુ પરિચિત એવી વ્યક્તિઓએ એમ પણ કહ્યું કે, માણેકબહેન આખી જિંદગી દરમ્યાન કવિની એકે એક સગવડ સાચવતાં આવ્યાં છે. કવિને, એ લોકોના કહેવા પ્રમાણે એક એવી ઉદારતાભરી ટેવ હતી કે ગમે તે સમયે પોતાની સાથે થોડાક મહેમાનો જમવા તેડી લાવે. એવે વખતે ગમે તેટલી મુશ્કેલી તથા પ્રતિકૂળતા હોય તો પણ માણેકબહેન બહુ સ્નેહથી મહેમાનોની બધી આગતાસ્વાગતા કરતાં.

બહોળા કુટુંબ સાથે માણેકબહેને કવિનો ઘરસંસાર અડધી સદી સુધી આ મુજબ સારી રીતે દિપાવ્યો. એમણે એ મુજબ ન કર્યું હોત તો કવિ જેટલું લખી શક્યા એટલું લખી શકત નહિ, એમ માનવું ખોટું નહિ.

એક સરખામણી અયોગ્ય નહિ લેખાય એમ ધારું છું.

ગુજરાતના આદિ મહાકવિ નરસિંહ મહેતાનાં પત્નીનું નામ પણ માણેકમહેતી ને ગુજરાતના છેલ્લા આ મહાકવિનાં પત્ની પણ માણેકબહેન (નરસિંહ ને ન્હાનાલાલ એ બંને નામ પણ 'ન'થી શરૂ થાય છે તે પણ નોંધવા જેવું છે). એ બંને વચ્ચે આમ પાંચસો વર્ષનો ફેર ખરો, પરંતુ સ્વભાવ, રહેણીકરણી, પતિસેવા વગેરેમાં કંઈ પણ તફાવત એ બે માણેક નામ ધરાવનારી ગુજરાતણ કવિપત્નીઓમાં જણાતો નથી. બંનેએ પતિસેવા અખંડપણે બજાવી, પતિ જે કરે તેમાં બંનેએ કોઈ રીતની દખલગીરી ન કરી, બંનેએ આર્થિક દષ્ટિથી મુશ્કેલીવાળું છતાં વ્યાવહારિક તેમજ સાંસ્કારિક દષ્ટિએ સુખી તથા સંતોષી જીવન પસાર કર્યું. ટૂંકામાં બંનેએ સ્ત્રી તરીકે આદર્શ જીવન ગાળ્યું. ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આ બંને રત્ન સમી સ્ત્રી 'માણેક'નું વિશિષ્ટ સ્થાન છે

કવિશ્રીના સહવાસમાં

શ્રી. ઉછરંગરાય ઓઝા

*

હું હજી કૉલેજમાં હતો. ' અમૃત–મણિ" નામના માસિકમાં મારો "પ્રજાજીવનમાં કલમ, કડછી અને બરછીની ઉપયોગિતા" એ નામનો નિબંધ છપાયો હતો. રાજકોટ સદરના પંચનાથના રસ્તા પર તે ઐતિહાસિક દેવાયતનથી થોડે દૂર સ્વ. શ્રી. અમૃતલાલ બક્ષીના મકાનમાં શ્રી.ન્હાનાલાલ કવિ રહેતા હતા. હું મારા પિતા સાથે તે મકાન પાસેથી નીકળ્યો. કવિએ અમને જોયા. અમને ઉદ્દેશી ગર્જના કરીઃ 'કેશવરામભાઇ આ અમૃત–મણિમાં ઝબકેલો નાગર કે ?– તમે ને મેં પહેરી હાથકડી એના હાથમાં ન નાંખતા !'

ત્રણ વર્ષ પછી હું કૉલેજમાંથી બહાર નીકળ્યો.

"ઉછરંગરાય !" કવિએ પરીક્ષામાં પાસ થવા માટે મને અભિનંદન આપતાં કહ્યુંઃ 'આદર્શ અનુશીલન જ સાચો અભ્યાસ છે. આદર્શની સાધના સુવ્યવસ્થાની ફલિનાર્થતા છે. તેની સિદ્ધિ આપણા પરિવારને માટે પંથ દર્શાવતી જીવતી જાગતી જ્યોતિ છે. હવે શું કરશો ! કોઈ પણ રાજ્ય જ પસંદ કરો. જો નોકરી કરવી હોય તો. સત્તાધાર હો કે અસરકારક કારકુની કરના હશો– તમે, ઉછરંગરાય, તમારા જીવનમાં તમારાંની જ સેવા કરતા રહી શકશો. એજન્સીની સરકારની નોકરી કરવા જશો તો આપણાંની સેવા તો ફક્ત આડકતરી, ન છૂટકે થશે. બાકી તો અંગ્રેજોની ને સામ્રાજ્યની જ સેવા તમે જિંદગીભર કરતા રહેશો. રજવાડાંમાં આપણે હાર્યા હાર્યા તોય હિન્દીઓ છિયે." એવી કવિશ્રીની શિખામણે મેં વાંકાનેરનું કેળવણીખાતું પસંદ કર્યું.

બળવંતરાય ઠાકોર પાસે સ્વતંત્ર એવી એક નિશાળનું સંચાલન માંગ્યું. લખતરનું કેળવણીખાતું તેની નીચે હતું, બળવંતરાય કેળવણીકાર, કાવ્યકાર, ભણકારકાર તરીકે તો આદર્શો પ્રેરતા–પૂરતા–પૂરા કરતા હશે ને ? 'હજી બહુ બાળક છો–સ્વતંત્ર સંચાલન માટે–અનુભવ લ્યો !' બળવંતરાયે કહ્યું. મેં અનુભવીઓ જોવા માંડ્યા હતા, આ અનુભવના નવા પૂજારીને જોઇ, સાંભળી મને હસવું આવ્યું. બળવંતરાયને મળ્યા પછી લગભગ બે ત્રણ કલાકે કવિ મળ્યા. મેં હસીને કહ્યુંઃ "અનુભવના દેવાયતનના પૂજારીને મળી આવ્યો." સ્પષ્ટતા થતાં જ કવિ ગર્જ્યાઃ 'આદર્શનાં તપ તપો–તેની રૂઢિ અને તાબેદારીના અનુભવોના ચોફાળ માથે મ ઓઢો. ગોટપોટ થઇ ન ગૂંગળાઓ. રાજકોટ આવવું છે ?'

*

૧૯૧૪–૧૮ નું યુદ્ધ શરૂ થઇ ચૂક્યું હતું. ગાંધીજી અને બીજા ઘણાની માફક એ યુદ્ધના પરિણામમાં હું પણ સ્વાતંત્ર્યસિદ્ધિ આદર્શસિદ્ધિ જોવા માંડ્યો હતો. મેં જિલ્લાના બહુકસમુદાય અને યુવકગણની કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશવા નિર્ણય કર્યો હતો.

હું જિલ્લાના કેળવણીખાતામાં ગયો. મને યુદ્ધના આદર્શોમાં અને જે રીતે ડિરેક્ટર થાય

જિલ્લાની કેળવણી ખીલવતો હતો તેમાં રસ પડવા માંડ્યો. યુદ્ધ આદર્શો વિષે મેં થોડાં વ્યાખ્યાનો યોજ્યાં. રાજકોટની વિદ્યાર્થીજનતા સમક્ષ મારા એક વ્યાખ્યાન પ્રસંગે કવિશ્રી પ્રમુખપદે હતા. વ્યાખ્યાનનો વિષય 'યુરોપનાં ઐતિહાસિક યુદ્ધો અને બ્રિટનની દરેક લડાઇમાં પરિણમતા વિજયનાં આદર્શગત અને આધ્યાત્મિક કારણો' એ હતો. આજે એ વિષયની ચર્ચા હું નહીં કરું, પરંતુ કવિએ કહ્યું: "હું વ્યાખ્યાનકારનાં અનુમાનો સાથે સંમત નથી; પણ ઇતિહાસ વાંચવાની તેની રીત તો તદ્દન સચોટ અને સાચી છે. હું પણ ઇતિહાસ એમજ વાંચું છું. અને આજે મને એમ થાય છે કે ઇતિહાસની આરસી સ્હામે રાખી તેમાં હિન્દનું ભાવિ વાંચતાં અમે બન્ને રખેને આજે સાચું ભાવિ ન વાંચતા હોઇએ!"

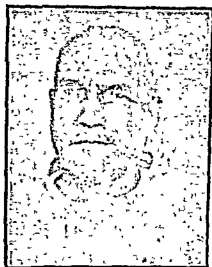
*

દરમ્યાનમાં પૂનામાં હું લો. મા. ટિલકના ચરણમાં બેઠો હતો. ૧૯૧૮-૧૯ અને ૨૦ના એપ્રિલ સુધીનો ઇતિહાસ રચાઇ ચૂક્યો હતો. સ્વ. લોકમાન્ય ટિળકની પ્રેરણાથી મેં સરકારની નોકરીથી પરાઙ્મુખ થવા નિર્ણય કર્યો હતો. એટલામાં સપ્ટેમ્બરની ચોથી તારીખે કલકત્તામાં ગાંધીજીએ હાકલ કરી. રાજીનામું દઇ હું રાજકોટ આવ્યો. કવિ આ વખતે રાજકોટમાં લાખાજીરાજની બાવળા મઢીમાં રહેતા હતા.

'હાથકડી તોડીને?' મને સ્વ. લક્ષ્મીદાસ રવજી તેરશી ઉપર પરિચય પત્ર આપતાં તેમણે કહ્યું: 'હું પણ તોડું છું. ગુજરાતની મુક્તિને માટે વિરાટ વિનયયજ્ઞ મંડાય છે. એ યજ્ઞની વરણિમાં વરશું. સ્વત્વના શિખરપર રાષ્ટ્ર વિરાજશે. આપણે આપણા સ્વત્વના શિખરેશિખર ખૂંદશું'

વધારે નહિ લખું. સંજોગોએ કવિને સ્વત્વનાં શિખરેશિખર એકલા અટૂલા ખૂંદાવ્યા.

*

સ્મરણ-માધુરી

શ્રી. લલિત

*

કવિવર ન્હાનાલાલ દલપતરામના અનુગ્રહે હું કેટલે અંશે કેવોક કવિ નીવડયો તેની રિમતાક્ષરી 'લલિતનાં કાવ્યો'ના બન્ને ભાગની પ્રસ્તાવના પોતે જ સ્વહસ્તે આલેખેલી છે. તેમનો પ્રથમ પરિચય મને સને ૧૯૦૪માં ગોંડળમાં અને છેલ્લો સત્સમાગમ લાઠીમાં સને ૧૯૪૪માં થયો હતો. પ્રથમ ગોંડળમાં અમે મળ્યા ત્યારે મટુલીનું ગીત મેં તેમને ગાઇને ધર્યું હતું. છેલ્લા અમે મળ્યા ત્યારે નામદાર લાઠીના ઠાકોર સાહેબ શ્રી. પ્રહ્લાદસિંહજીને તેમણે મારું ઘડપણ પાળવાની ભલામણ કરી હતી. તેમજ હવે લાઠીમાં રહું છું. તે દરમિયાન વારંવાર અમે, ગોંડળ, રાજકોટ, જુનાગઢ, અમદાવાદ, વડોદરા, સુરત, ભરૂચ, મુંબાઇ, પૂના, માથેરાન વગેરે સ્થળોએ મળતા અને હૃદયનાં અદિલનો પરસ્પર ધરતા. સને ૧૮૭૭માં માર્ચમાં તેમનો જન્મ થયેલો હતો તેમ તે જ વર્ષે મારો જન્મ થયો હતો. એમ અમે બન્ને જન્મે સમકાલીન હતા તેવા સ્વર્ગવાસે ન રહ્યા.

આજે તેઓ સ્વર્ગે વિજયવંત બની સંચરી ગયા ને હું હજી વ્યર્થ જીવું છું.

પણ એ મહાકવિ ક્યાં ને હું અલ્પ ક્યાં! એ મહાન રસાત્મા ચિરંજીવ છે ને હું તો લગીર જ છું ને ? છતાં લગીરની ખકુલના નાના ફૂલ સમી સ્વયંસુગંધી છે, તે એમના જ પ્રતાપે. "સ્વ. ગો. મા. ત્રિ"એ 'લીલાવતી જીવનકલા'માં, પંત્રાંતરે, તથા કેકારવમાં 'એક બાલક કવિને' નામના કાવ્યમાં કલાપીજીએ મારા પ્રતિ જે ગુણજ્ઞતા દર્શાવી છે તેમજ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ તેમણે મારા પ્રતિ દર્શાવી છે. એવા એ મહાનુભાવ હતા.

છતાં અમે લ્હડતા તેમજ લાડતા પણ હતાં. એમને મેં પણ ઘણી પ્રશસ્તિઓ ધરી હતી.

અમને બન્નેને સમાધાન તરફ એમનાં ધર્મપત્ની શ્રી. આણેકમા વાળનાં. એવાં તેઓ કવિશ્રીનાં ધાત્રી હતાં. તેમના મોટા સત્પુત્ર ડૉ. મનહર, સ:કુટુંબ વારંવાર લાડી પધારતા ત્યારે કવિશ્રીના પૌત્ર 'વસંત' વધામણાનું ગીત મેં ધર્યું હતું: તેમને કવિત્વનો તો વારસો હતો તેથી મંદવાડમાંથી કાવ્યસર્જન તેમને ઉગારી લેતું. છેલ્લા મંદવાડમાંથી પણ તેના છેલ્લા મહાકાવ્યે તેમને ઉગાર્યા, પરંતુ ઓપરેશનપરંપરાથી તેમનો દેહ અચાનક પડી ગયો. હૃદય બંધ પડ્યું ત્યારે પણ હરિૐનો જપ તેમનો ચાલુ રહેલો. એવા તેઓ પ્રભુના પ્રેમભક્ત હતા. ને પ્રભુ તેમના પરચા પૂરતા.

સાહિત્યનાં અંગો જેવી વિવિધ કલા તેઓ પૂરતા, છતાં ગુજરાતમાં, પણ પ્રેમભક્તિના કવિ પ્રકટે છે કારણ કે તેઓ ભગવાનના ભક્ત પ્રથમ નીવડે છે એટલું એવા કવિઓનું જીવન ચરિત્ર પારદર્શક હોય છે.

તેમના કવિત્વની કે કાવ્યત્વની મીમાંસા અપૂર્વ છે તેથી વિશેષ મહાકવિનું ભક્તત્વ દર્શનીય છે.

ગુર્જરીસંગીતકાવ્યોનો હું તો લગીર કવિ છું, છતાં મને તેમની ગેયતા વિશેષ પૂજ્ય છે. અગેય કાવ્યત્વને હજી હું ઝીલી શકતો નથી. કવિશ્રીની અગેયતા તેમની ડોલન શૈલીમાં હતી, છતાં તેમનું પણ અનુકરણ હું નથી કરી શક્યો. તેથી જ આજે સિત્તેર વર્ષે પણ ગેય કાવ્યો ગુંજું છું. રસકંઠ હજી મ્હારો આસ્વાદ છે તેથી મહાકવિનાં કાવ્યો હું તેમને ગાઈ સંભળાવતો ત્યારે પોતે ગાઈ ન શકતા છતાં, તેથી પણ રાજી થતા. છતાં, તેઓ પોતાનાં ગીત સરસ ઢાળે ઉતારતા.

ગુજરાત આજે પણ ગર્જનાપ્રિય ગુર્જરસુરાષ્ટ્ર છેઃ તેના સાગરસરિતા, ગિરિવન, સિંહ કોકિલા–મયૂર; આજે યે સુકાકંઠે ગર્જે છે તો પછી કાઠિયાવાડ–કચ્છ–ગુજરાતના ગુજરાતીઓ જ્યાં હોય ત્યાં સંગીત કેમ ન છેડે ? એમ મહાકવિએ ગુર્જરી સંગીતને પ્રબળ બનાવ્યું છેઃ પ્રભુની પ્રેમભક્તિને લીધે તે અમર છે. જૂનાગઢમાં અમે એકેક વાર મળેલા ત્યારે અમે બન્ને યે પોતપોતાનાં જૂના નવાં ગીત ગાઈ સંભળાવ્યાં હતાં. ત્યારે પણ અમારા રસકંઠ રણક્યા હતા.

મહાકવિ સ્વર્ગવાસી થતાં ગુજરાતને ખોટ તો પડી છે, પરંતુ તેમણે પરોક્ષ પ્રેરણા પાઈ છે ને આજના નવીન કવિઓએ ઝીલી પણ છે. તેથી ગુર્જરીની ગર્જના અમર ને અખંડ જ રહેશે.

તેઓ મહાકવિ હતા તેવા જ અનુભવી માનવી પણ હતા. તેમનાં કાવ્યો–ગીતોની–સાહિત્ય સુકૃતિઓની ખૂબીઓ સર્વકાલીન ગુર્જરીને ગર્જાવશે તેવી જ રીતે માનવતાની ખૂબીઓ પણ આપણને સતેજ ને સચેત રાખશે. તેમની ત્રુટિઓ ખરી પડશે ને વસંત મંજરીમાંથી કેરીનાં અમૃતફળ બૃહદ્ ગુજરાત સદૈવ આરોગશે.

कान्ये निरंकुशा कविः।

[૨]

અગ્નિહોત્રી ડાહ્યાભાઈની યજ્ઞશિખાને કાવ્ય-વેદિકાથી જાજ્વલ્યમાન રાખનાર કવિશ્વર દલપતરામનું સાચા અર્થમાં શ્રાદ્ધ સારનાર કવિકુલશિરોમણિ ન્હાનાભાઈનાં સંસ્મરણો તો અનંત છે. એકવાર મહાકવિ હૃદયરોગ, લો બ્લડપ્રેશર, ઉપરાંત આખા શરીરે સખત ભયંકર ખરજવાથી ઊભરાઈ રહ્યા હતા. મસાજ કરતાં કરતાં મેં કહ્યું: ' ન્હાનાભાઈ! દલપતકથા તો આપે લખી—ન્હાનલકથા કોણ લખશે?' ન્હાનાભાઈએ તરતજ કહ્યું: 'ભાઈ! દલપત તો ડુંગર હતો અને ન્હાનાલાલ તો કણ છે.' એ એમના હૃદયની છાની વાત. કાર્લાઈલનું વાક્ય મને યાદ આવ્યું, Greatness is always unconcious."

કુલપતિ ગાંધીજી અને કુલનાયક ઉપરાંત મારા ઉપર હૃદયપૂર્વકનો પ્રેમ કરનાર ' વલ્લભભાઈ 'ના સંબંધમાં શરૂશરૂમાં પ્રહાર થતા સાંભળી મને ભારે વેદના થતી પરંતુ સારંગી સમા મંજુલ, અનુકંપનશીલ કવિહૃદયમાંથી ઊઠતા બેસૂરા સ્વરનું બારીક નિરીક્ષણ કરતાં મને એ સ્વર અંતરમાંથી ઉઠતા જણાવાને બદલે બાહ્ય અસરોના ક્ષણિક પડઘા જ માત્ર જણાયા. વર્તમાન ગુજરાતની સમકાલીન બે મહાન વિભૂતિઓ—ન્હાનાભાઈ અને ગાંધીજીના મિલનની ભૂમિકા માટેનો ભગીરથ પ્રયાસ મેં શરૂ કર્યો.

આ ભોળાનાથ મહાકવિનું ભોળું અંતર પ્રેમનો યોગ્ય પડઘો મેળવી શક્યું નહોતું અને ધખધખી ઊઠયું હતું. એકવાર મેં હિંમતથી કહ્યું: 'ન્હાનાભાઈ! આ અંતર સંધાય તો સારું. ધારો કે મોહનદાસ (પૂ. મહાત્માજી) આપની પાસે ઝીણાને ઘેર ગયા તેમ કદાચ આવે, તો તમે તેમને ભેટો કે નહિ ?'

મહાકવિનું હૃદય ઊછળી પડયું, "ચોક્કસ! પણ એ મારે ત્યાં આવે ત્યારેને?" એ કેટલું દુઃખદ કે પ્રસંગ આવે એવી પરિસ્થિતિ જ ના ગોઠવાય—ગોઠવાય તે પહેલાં મહાકાળ વચ્ચે આવી ઊભો. એકવાર કહે "ભાઈ! મારી પુત્રી મરવા પડી ત્યારે બાપ પહેલાં બેઠીને મારનાર તું મુવો છે કોણ? કહી ભગવાનને પણ મેં ગાળ દીધી હતી. અને મારી પુત્રી એક વરસ વધારે જીવી હતી. બીજીવાર મારા નુકસાન સમયે પણ મેં તેને કહ્યું હતું કે, મારું ધન શું પાપનું ધન છે? તું મારું પરસેવાનું ધન પડાવી લેનાર કોણ? અને શ્રીહરિએ મને ચારગણું આપ્યું. ભગવાનને લાડ પણ કર્યાં છે અને ગાળ પણ દીધી છે, તો ગાંધી તો કોણ?"

પ્રેમથી વશ કર્યાં તો બાળકની જેમ વહાલથી તમારી છાતીએ વળગી રહેનાર અને એકાદવાર પણ તેમના તરફ અણગમતું વર્તન થઈ ગયું તો બાળકની જેમ રિસાઈને છણુછણાટ કરનાર આ આશુતોષ મહાકવિનું હૃદય કુસુમથી પણ વધુ કોમળ લાગતાર તો કોકવાર વજ્રથી પણ કઠોર થઈ જતું. કોકવાર ગભરાઈ જવાતું કે આ તો બાળહઠ કે યોગીહઠ? સ્વભાવે બાળક જેવા આ યોગરથ મહાકવિ સર્વ સહકારી, અસહકારી, હિંદુ, મુસ્લિમ, પારસી, ખ્રિસ્તી, યહુદી, સૌમાં મિત્રો, પ્રશંસકો વિદ્યાર્થીઓ અંતેવાસીઓ હજારોની સંખ્યામાં ધરાવતા હતા. અને સૌના સમારંભ તન મન ધનના ભોગે લેતા હતા. મારા પૂ. પિતાજીના અવસાન સમયે મને કહે કે, " વિષ્ણુ ! તને શોક તો તારા શેઠ ઉતરાવશેને?" મેં કહ્યું: " જૂના જમાનાના શેઠિયા તો ન્હાનાભાઈ, મરી પરવાર્યા." મહાકવિએ પૂ. માણેકબાને મારા પિતાજીના તેરમાને દિવસે લાલચટક પાઘડી લઈ મારા ઘેર...ઘર શોધતાં મોકલ્યાં ને મારો શોક ઉતરાવ્યો.

ભગવાન પરશુરામ અને ભૃગુનો ક્રોધ, મહાકવિ ફીરદોસીની ખુમારી, દેવાનંદનો ટંકારવ, સહજાનંદનો, નીતિધર્મ, હેમચંદ્રાચાર્યની ગુજરાતપ્રીતિ, અશોક ને અકબરશાહનાં દિલ

અને જહાંગીર—નૂરજહાનના દાંપત્યપ્રેમ, મીરાં, નરસિંહ ને દયારામની ભક્તિની ઝલકના ઢાળો—લાંટ, આનંતને સૌરાષ્ટ્રના અગસ્ત્ય મહાકવિ ન્હાનાલાલના સ્વભાવમાં રાસ રમતાં હતાં. કોક કહેતા, કવિદેહે વિરાટ છતાં મનોદેહે ન્હાનાલાલ વામન છે.' પરંતુ યોગેશ્વર શ્રી. અરવિન્દની નીચેની પંક્તિઓ એ પ્રકૃતિવૈમનસ્યનો આબેહુબ ખ્યાલ આપે છે.

" He who would bring the heavens here.
Must descend himself into clay.
And the burden of earthly nature bear,
And tread the dolorous way"

— વિષ્ણુભાઈ મ. ભટ્ટ.

[૩]

ગુજરાત મહાકવિનો મણિ-મહોત્સવ ઊજવતું હતું ત્યારે સ્વાધ્યાય મંડળના આશ્રયે નવસારીએ એ મહોત્સવ ઊજવી તાંબા-પતરા પર મહાકવિને સન્માનપત્ર આપેલું. કવિશ્રી અને શ્રી માણેકબહેન ત્યારે નવસારી આવેલાં. એ વખતના બે એક પ્રસંગો મને ખાસ યાદ રહી ગયા છે.

તે દિવસનો એમનો વાર્તાલાપ સાંભળીને મને તો એમ થયું કે, ગુજરાતની ધરતીનો કોઈપણ ખૂણો આ આર્ષદૃષ્ટિસંપન્ન મનીષિને અપરિચિત નથી.

સ્વાધ્યાય મંડળના આશ્રયે ત્યારે મેં કવિશ્રીની હાજરીમાં 'તારંગા' વિષે નિબંધ વાંચ્યો અને કવિએ તારંગાનો મહિમા સંભળાવ્યો. મારા નિબંધમાંના ઈડરના વેણીવત્સરાજના સમયથી માંડી શિવના ત્રિશૂલ સમી તારંગાની ટટાર ટેકરીઓની વનવિથિઓ એ વિકટ ભાગોના ભમરાળ ચઢાણો પરથી મીરખાં બહારવટીઆના અવરજવરના પ્રસંગો, ગુજરાત અને મેવાડને સાંધતાં "" પોળ "ના પ્રદેશમાં થતા સિંહો સુદ્ધાંની વાત ત્યારે કવિશ્રીએ કરી.

નવસારીનો બીજો પ્રસંગ તે મહાકવિ પ્રેમાનંદના ઉતારાના દર્શનનો. મહાકવિ પ્રેમાનંદ નંદરબાર જતાં માર્ગમાં નવસારીમાં મોતીરામ મહેતાજીની હવેલીએ થોડા દિવસ વિસામો કરતા. મહા ગુજરાતના મહાકવિશ્રી નાનાલાલને આ સ્થળ જોવું હતું. 'એમને તો જે ધરતી સૈકાઓ પહેલાં અડગ પ્રતિજ્ઞાધારી મહાકવિના ચરણુથી ધન્ય થઈ હતી એ સ્થળનાં દર્શન કરવાં હતાં; અને એમને ચટપટી લાગી હતી; એટલે સવારની બીજી મુલાકાતો (કોઈને લાગે કે કવિ ઔપચારિક રીતે જ આટોપે છે) આટોપી મોતીરામ મહેતાજીની જૂની હવેલીએ આવી વિરાજ્યા. એ સમયની કવિના મુખની પ્રસન્નતા કોઈ અનેરી જ હતી. કુતુહલપ્રિય બાળકને તેની ઇચ્છિત વસ્તુ મળી જતાં જેવો આનંદ થાય એવો આનંદ કવિને થતો જણાયો. તે વખતે તેમણે મહાકવિ પ્રેમાનંદનાં ગુણગાન કરતાં એક દર્દભર્યું વાક્ય ઉચ્ચાર્યું: " પણ મણિભાઈ, ગુજરાતમાં ઘેર ઘેર ગવાતો મહાકવિ ક્યારે પાકશે ? " અને ત્યારે એમણે મહાભારત અને શ્રીમદ્ ભાગવતના પ્રસંગને લઈ મહાકાવ્ય લખવાની પોતાની ઇચ્છા જણાવેલી. એ બીનાને આજે દસ વરસ વીતી ગયાં.

ત્રીજો પ્રસંગ રાતના વાળુ વખતનો છે. ગુજરાતના જાણીતા નવલકથાકાર શ્રી. રમણલાલ વ. દેસાઈને સંબોધી તેમણે કહ્યું: " રમણલાલભાઈ, આપણે બધા કવિઓ ખરા, પણ શહેનશાહ અકબરના દરબારમાં એક કવિ આવ્યો. પોતાના પ્રદેશની પ્રજા દુકાળમાં સપડાઈ હતી એનું ગાન એણે કવિતામાં કર્યું અને શહેનશાહના હૃદયને હલાવી મૂક્યું. દેશનું મહેસૂલ એક જ ગાને માફ થયું."

આ પ્રસંગોમાંથી કવિના દિલનો પરિચય મળે છે અને એથી તે અહીં ટાંકવા પ્રેરાયો છું. મહાકવિ ન્હાનાલાલના અવસાન સાથે ગુજરાતના એક પ્રાસાદિક કવિની વાણી અલોપ

થઈ છે; એનું સ્મરણ થતાં બીજી પણ એક વાત યાદ આવે છે અને તે એ કે, ગુજરાતની ધરતીએ જગત સાહિત્યમાં પ્રાચીન કાળમાં જેમ પોતાનું દાન આપ્યું છે તેમ મધ્યયુગ કે ચાલુ સદીઓમાં પણ ગુજરાત ચિન્તનશીલ વિભૂતિઓ સિવાયનું નથી રહ્યું. અને એમાં પાટનગરોએ મહાકવિઓ સરજ્યા છે.

લાટના પાટનગરોથી સોઢલ, શ્રી. ભિન્નમાલના માઘ, અને બ્રહ્મગુપ્ત, પાટણના કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય, શ્રીપાલ વગેરે, મરાઠાઓની ગુજરાતની સત્તા સમયે વડોદરામાં પ્રેમાનંદ અને હાલના મહાગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં મહાકવિ ન્હાનાલાલઃ આમ ગુજરાતનાં પાટનગરોની એક વિશેષતા જણાય છે. એ જ રીતે બીજી પણ એક વિશેષતા મને લાગે છે અને તે એ કે, કલમને ખોળે માથું મૂકી ભગવતી સરસ્વતીની ભક્તિભરી ઉપાસના ત્રણ સદીના ગાળામાં ત્રણ ત્રણ મહાકવિઓ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લે એવા દાખલા મળવા પણ મુશ્કેલ છે.' પ્રાસાદિક વાણી, અડગ ટેક, પ્રેમભક્તિની અંજલિ એ બધું ત્રણ સૈકામાં ગુજરાતે જોયું, જાણ્યું, અને માણ્યું છે. મહાકવિ પ્રેમાનંદ, નર્મદ અને ન્હાનાલાલની શારદાસ્તુતિઓ ગુજરાતી ભાષા ધરતી પર હશે ત્યાં સુધી રહેવાની અને યશ પામવાની. સદેહે આજે કવિ આપણી પાસે નથી, અક્ષરદેહે મહાકવિની હિમમાળની ટેકરીઓમાં ફૂટતી ઝાકળી ઝરણા જેવી નિર્મળ વાણી સદાએ ઉન્નતિ પ્રેરણા આપતી રહેશે.

— મણિભાઈ દ્વિવેદી.

[૪]

અમદાવાદે કલ્પેલું પણ નહિ એવું મનોરમ કલાપ્રદર્શન કવિશ્રીએ યોજ્યું. ગુજરાતભરમાંથી નમૂનાઓના ચોકેચોક ખડકાયા, વ્યવસ્થિત ગોઠવાયા; નડિયાદના કવિચિત્રકાર ફૂલચંદ ઝવેરદાસ શાહના 'ગાંધીજીના અક્ષરદેહે' સારી યે જનતાનું ધ્યાન ખેંચ્યું. 'નવજીવન'ના ગાંધીજીના લેખો લખીને જ ગાંધીજીની આબેહૂબ ઉપજાવી કાઢેલી. એ પ્રતિકૃતિ હજી યે નડિયાદમાં એમનાં દીવાનખાનામાં મોજુદ છે. અર્વાચીન યુગના એકકે ય ચિત્રકારે એવો અખતરો કર્યાનું જાણવામાં નથી. એ જ પ્રદર્શનમાં ભાઈ મનુભાઈ જોધાણીએ કાઠિયાવાડી બનાવટની માટીની બદામ, ઇલાયચી, ખારેક વગેરે મોકલેલાં તે એવાં તો આબેહૂબ હતાં કે ન્હાનાભાઈએ એક મોંમાં મૂકી દીધેલી. એ રીતે મનુભાઈનો કવિસાહેબ સાથેનો સંબંધ તો આ પહેલાંનો ઘણો જૂનો ગણી શકાય તેમ છે.

પછી કવિએ આદરી યુવક પ્રવૃત્તિ ને કરી સ્થાપના અમદાવાદ વિદ્યાર્થીસંઘની. અમદાવાદની વિદ્યાર્થીચળવળના શ્રીગણેશ એ દિવસે જ મંડાયા. એની જાહેરાતના પહેલા ચોપાનિયાથી તે બંધારણના છેલ્લા અક્ષર સુધી શબ્દેશબ્દની યોજના કવિની પોતાની. પોતાનાં લખાણોની જેવી તે હાથે નકલો કરતા તેવી જ નાનામાં નાના ચોપાનિયાંની પણ જાતે જ નકલ કરતા ને લખવાથી માંડી છપાઈને તે વહેંચાઈ રહે ત્યાં સુધીની પ્રત્યેક ક્રિયા પર તેમની જાતિ દેખરેખ રહેતી. તે વખતે ન્હાનાભાઈને પડખે અમદાવાદના વિદ્યાર્થીઓનો સાગર ઊલટતો. એ બે ત્રણ વર્ષ વિદ્યાર્થીસંમેલનો ભરાયાં અને ઉજવાયાં એવાં હજી અમદાવાદમાં જોયાં નથી. ભાષણોની ત્યાં ઝડીઓ વરસતી, એટલું જ નહિ, પણ બેત્રણ દિવસના રંજનકાર્યક્રમો પણ યોજાતા.

જીવનભરની એમની ચોકસાઈ કેટલી બધી ! અમે વિદ્યાર્થીઓ ઇસ્વીસન ૧૯૨૨ માં દિલ્હી આગ્રાના પ્રવાસે ગયેલા ત્યાંના કેટલાક શિલાલેખો ઉતારી લાવેલા. કવિએ 'બાદશાહનામું' લખવાનો નિર્ધાર કર્યો કે મારી એ નાનકડી ડાયરીઓ પણ ઉપાડી ગયા ને એમાંનું પણ કશું ય નોંધવાનું પોતાનાં પુસ્તકોમાં રહી ન જાય તેની તકેદારી રાખી.

ને અંતિમ પળે વાડીલાલ હૉસ્પિટલમાં

વિદાય લેતાં પહેલાં એમના નિવાસસ્થાને મારું નામ કાને પડતાં જ 'મેં તમને 'સારથિ' ભેટ આપ્યું છે ને? એ કાલે લઈ આવજો. એની પ્રસ્તાવનામાં મારે બે અક્ષર સુધારવાના છે.' છેલ્લી ઘડી સુધી સાહિત્યોપાસનાની શુદ્ધિ માટે કેટલી કાળજી?

—રમણિકલાલ જે. દલાલ

[૫]

કવિશ્રી ન્હાનાલાલ સંગ્રહોને માટે પોતાનાં કાવ્યો કોઈને આપતા નહિ. 'સાહિત્યદર્શન' માટે મેં એમની રજા માગી. ત્યારે તેમણે જણાવ્યું હતું: "હું તેવી પરવાનગી કોઈને ય ક્યાં આપું છું?"

"હું તે જાણું છું અને છતાં મારા સંગ્રહ માટે આ માગણી મૂકું છું."

"તેના કરતાં મારાં પુસ્તકોમાંથી ગમે તેને પાઠ્યપુસ્તક તરીકે શાળા ચલાવે તો તેમાં શી હરકત છે?"

"માધ્યમિક ધોરણ માટે આ પ્રથા બરાબર એટલા માટે છે કે, વિદ્યાર્થીઓને તમામ કવિઓનું સામાન્ય જ્ઞાન મળી રહે. એ દૃષ્ટિએ જ મેં આ માગણી મંજૂરી માટે મૂકેલી છે. સ્વીકારશો તો સારું!"

"તમને હું પરવાનગી આપું એથી જેમને મેં ઇન્કાર કર્યો છે તેમને અન્યાય ન થાય કે?"

"તમે આવી રજા એક સંગ્રહને માટે આપેલી છે; જો કે હું પોતે તો સ્વતંત્રપણે આ માગણી મૂકું છું."

"તે હું સમજી શકું છું. જે દિવસે હું આવા કોઈ નિશ્ચય ઉપર નહિ આવેલો, ત્યારે એ રજા અપાઈ ગયેલી છે. હવે હું એમને ના કહી શકું નહિ."

"તો હું તમારી રજા મળી ગઈ છે, એમ માનીને અમુક કાવ્યો મારા સંગ્રહમાં લઉં તો તમે..."

વચમાં જ મને કહ્યું: "હું તમને નોટિસ નહિ આપું. તેને માટે હું તમને કોર્ટમાં પણ નહિ ઘસડું. તમે એ રીતે લઈ શકો છો."

હું ખડખડાટ હસી પડ્યો!

—અંબાલાલ નૂ. શાહ

[૬]

સને ૧૯૩૩માં ગુજરાત કોલેજના ઇન્ટર આર્ટસના વિદ્યાર્થી તરીકે પૂ. ન્હાનાભાઈને મળવાનો પ્રથમ યોગ મળેલો. તે જ વખતે તેમના નિર્દંભ સૌજન્યની છાપ પડી હતી. પછી, એમના તખલ્લુસ—પ્રેમભક્તિ—ઉપરથી ગુજરાત કોલેજમાં 'પ્રેમભક્તિ મંડળ' સ્થાપવામાં આવ્યું, તેનું સુકાન મારા હાથમાં આવ્યું, અને એ અંગે પૂ. ન્હાનાભાઈના વિશેષ પરિચયમાં આવવાના પ્રસંગો મળ્યા. 'કવિશ્રી નાનકડી સભાઓમાં તેમજ જ્યાં પોતે પ્રમુખ ન હોય ત્યાં જતા નહોતા, એવા અભિમાની હતા—' એવો ભ્રામક ખ્યાલ ઘણાઓને રહ્યો, હશે. પણ અમારા મંડળની એક સભામાં માત્ર દશબાર જ વિદ્યાર્થીઓ હતા, છતાં ન્હાનાભાઈએ દોઢેક કલાક સુધી 'કલાપીનો વિરહ'નું કાવ્યવાચન કર્યું હતું. બીજી એક સભામાં એમને પ્રમુખસ્થાન લેવાની મેં દરખાસ્ત મૂકી, તો એમણે વિરોધ કર્યો અને કહ્યું: 'આખા વર્ષ દરમ્યાન મંડળના જે પ્રમુખ હોય, તે વાર્ષિક સભામાં પ્રમુખસ્થાન લે.' અને બી.એ. માં ભણતા મને-વિદ્યાર્થીને પ્રમુખપદે બેસાડી દીધો હતો!

પૂ. ન્હાનાભાઈ અને પૂ. માણેકબાનું વાત્સલ્ય—તેમની છત્રછાયા અવિસ્મરણીય છે. ખડાલ નામના એક નાનકડા ગામમાં મારાં લગ્ન હતાં; તે વખતે ન્હાનાભાઈ પથારીવશ હતા. તેમને ખોરાકની બંધી હતી; કેવળ ફળો ઉપર હતા. ઘરનો ઓટલો ય ઊતરવાની દાક્તરી મનાઈ હતી, છતાં ન્હાનાભાઈ અમારે ગામ આવ્યા અને ગામલોકોને દાક્તરના ભયથી મુક્ત કર્યા.

—ધીરજલાલ પરીખ

[૭]

કવિશ્રી જ્યારે ગાંધીવિચારણાનો જ નહિ, પણ ખુદ ગાંધીજીના વ્યક્તિગત જીવનનો પણ

ખુલ્લેખુલ્લો વિરોધ કરવા માંડયો, ત્યારે મેં તેમનો એ બાબતમાં ખુલાસો માગ્યો હતો. ત્યારે તેમણે મને ખુલ્લા દિલે કહ્યું હતુંઃ 'રાજકારણમાં પડેલા ગાંધી અને હિન્દને સંત તરીકે દોરનાર રાષ્ટ્રવિધાતા એવા ગાંધીજીનાં બે સ્વરૂપ છેઃ સાદાઈ, સત્યપ્રિયતા, નિખાલસતા, બીજાના દુઃખે દુખી થવાની તમન્ના અને બીજાની સેવા કરવાની તત્પરતા જોતાં ખરેખર ગાંધીજી એક સંત પુરુષ તરીકે માનને યોગ્ય છે. પણ રાજકારણની ખટપટમાં ઊતરી જ્યારે તે દેશ, વેશ કે પક્ષને–પક્ષનાં મંતવ્યને સત્ય કરતાં ય પ્રધાનપદ આપે છે, ત્યારે મારો સત્યનિષ્ઠ આત્મા કકળી ઊઠે છે અને મારી ઇચ્છા નહિ હોવા છતાં પણ મારે કડવાં કથન ઉચ્ચારવાં પડયાં છે અને પડે છે.'

દ્વારકા જઈ 'હરિદર્શન' લાવી, શ્રીપ્રભુને ભેંટ ધરી આવ્યા પછી કવિશ્રીને હું મળ્યો હતો. ત્યારે તેમણે 'ડેરો ટૂટચો'નો પ્રસંગ કહી જણાવી કહ્યુંઃ 'આપણે ભક્તો પ્રભુનાં દર્શન કરવાને જેટલી આકાંક્ષા રાખીએ છીએ તેટલી બલકે તેથી પણ વધારે આતુરતા પ્રભુ આપણને તેમનાં દર્શન આપવા માટે ધરાવે છે. આપણે લખવા કે રચવા માગીએ છીએ, તે કરતાં પણ પ્રભુ આપણી દ્વારા વિશેષ લખાવવા–રચાવવા માગે છે. અને છપાવવા મોકલે છે.

કવિશ્રીએ તેમનું બ્રહ્મચર્યસ્વ અને ક્ષાત્રતેજ મરણ પર્યંત ટકાવી રાખ્યાં છે. તેનું કારણ તેમની પ્રેમભક્તિ–માનવઆતિથ્ય અને પ્રભુપૂજન છે. અંતર્યામીનું દર્શન તેમને તેમના પિતાશ્રીની માફક સ્પષ્ટ હતું. તેથી જ તેઓ 'વિશ્વગીતા' અને નવાં ઉપનિષદો લખી શકયા હતા. મિસ લિલિયન એડગર અને ડૉ. એની બેસન્ટ જેવા આંગ્લ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓને તેમણે પોતાને આંગણે સત્કાર્યાં હતાં. સન ૧૯૩૧માં સર્વમત સંગ્રહ મંડળ સ્થાપવામાં તેમની જ દોરવણી હતી. ૧૯૨૩ માં આયરિશ કવિ જેમ્સ કઝીન્સને પોતાને ત્યાં નોતરી 'સ્નેહસંમેલન તથા કલાપ્રદર્શન ગોઠવ્યાં હતાં. રાજકોટમાં આજે રામકૃષ્ણ મિશન છે, તેનું સ્વપ્ન ઘડવામાં કવિશ્રીનો ફાળો ઘણો મોટો છે. વળી, સન ૧૯૦૮ માં મિસ લિલિયન એડગરને જમણ આપ્યું હતું, તે આંતરરાષ્ટ્રીય હતું. અને સુધારકોના 'આર્યન ડીનર' પહેલાંનું હતું. રાજકોટમાં અંત્યજ શાળા, સ્ત્રીવર્ગો અને છેવટે વનિતાવિશ્રામ એ બધી પ્રવૃત્તિઓમાં કવિશ્રીનો ફાળો ખાસ નોંધપાત્ર છે.

—મૂળચંદ ચુનીલાલ ભગત

[૮]

કવિરાજના સુવર્ણમહોત્સવ પ્રસંગે વડોદરાના દાજીભાઈ છાત્રાલયે એમને સંમાન આપ્યું હતું. સ્વ. મટુભાઈ કાંટાવાળાએ તે વખતે કહ્યું હતુંઃ 'કવિસાહેબ!' આ દેવીપુત્રોનો ફુલહાર છે. એ સૂચવે છે કે આપની હાર છે. 'તરત જ કવિશ્રીએ કહ્યુંઃ' જ્યાં સુધી 'પૃથ્વીરાજ રાસો' પછી કોઈ વીરરસનું કાવ્ય ગુજરાતને સાંપડયું નથી, ત્યાં સુધી એક નહિ પણ સાત વાર હાર છે.'

ઉપર સુવર્ણ મહોત્સવનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે પ્રસંગે બ્રહ્મભટ્ટોએ કવિશ્રીને ઢાલ અને કટાર ભેટ આપ્યાં હતાં. કવિશ્રીએ ત્યારે કહ્યુંઃ ' તમારી કટાર મને ન ખપે; ખપની તમારી ઢાલ છે.'

કવિશ્રીએ કોઈદી પગાર કે મનીઑર્ડર હાથમાં લઈ ગણ્યો નહોતો. એમના વડીલ પુત્રના લગ્નનો સમારંભ પૂરો થયો, અને કવિશ્રીએ મને પૂછયુંઃ ' કેમ કાંઈ ખૂટે છે કે?' મેં કહ્યુંઃ 'ના, ઊલટું બસો રૂપિયા વધે છે.' એટલે પોતે કહેઃ 'તો બાઈને કહો કે એ રૂપિયા વાપરી નાંખે!'

સંસારરીતરંજ કે રાજરમતોના જ નહિ, પણ મરદાનગી રમતોના પણ કવિશ્રી ઉમદા ખેલાડી હતા. કોઈકે પૂછયુંઃ ' કવિસાહેબ! આ રમત તમે જાણો છો?' એટલે તેમણે કહ્યુંઃ 'ભલા! આમ શું પૂછો છો? મને કઈ રમત નથી આવડતી એ જ પૂછો.'

—જેઠાલાલ મો. બારોટ

મલ્લિનાથ ક્યાં છે?

શ્રી. રણછોડલાલ વાયડા

*

"વિરાટને વધાવીને વિરાટ પૂજન કીધાં"નો સાચો આનંદ ગુજરાતમાં કોઈએ અનુભવ્યો હોય તો તે કદાચ કવિવર ન્હાનાલાલે જ છે. એમની અર્ધશતાબ્દીથીયે વધુ શારદોપાસનાનાં મુખ્ય લક્ષણો કવિવરે પોતે જ ગણાવ્યાં છે તેમ બે છે: "નવવસંતની ટહેલ" અને "જગત્‌વેધ".

બ્રહ્મ, વિરાટ અને રસ એમની કવિતાના દેશો છે અને એમાં સૃષ્ટિ માત્રનો સમાવેશ થઈ જતો એમણે અનુભવ્યો છે. કેવળ કાવ્યોપજીવી રહીને કવિતા ક્ષેત્રના આવા મંજાવર અને ભવ્ય ક્ષેત્રો ખેડનાર તરીકે કવિવર ન્હાનાલાલ આપણા યુગનો કદાચ મોટો ચમત્કાર બની રહે છે. આજનો આપણો લેખક વર્ગ આર્થિક વિમાસણની ભીંસ અનુભવી રહ્યો છે. કવિવર ન્હાનાલાલે પણ એ ભીંસ એના તમામ રુદ્ર સ્વરૂપમાં દીઠી અને અનુભવી છે. પણ એમની કવિતામાં કે એમના સંર્જનના કોઈપણ પ્રકારમાં એવી આર્થિક દરિદ્રતાનો એક હરફ સુદ્ધાં ઉચ્ચારાયેલો જોવા મળતો નથી. એટલું જ નહીં, પણ મનભર ઉલ્લાસમાં તેઓ હંમેશ રહ્યા છે. વિરાટની પકડ કદાચ એમને જેટલી હતી તેટલી વર્તમાન યુગીય સાહિત્યકારોમાં તો શું પણ જગતના શ્રેષ્ઠ સાહિત્યસ્વામીઓમાં પણ અમુક ગણતર સ્થાનોમાં નજરે પડે છે.

આપણા યાંત્રિક યુગમાં આવો આત્મસંતોષ, આવો પૌરુષસભર આત્મત્યાગ, અને આવી પ્રફુલ્લ ઉલ્લાસપ્રિયતાનો જોટો કવિતાસાહિત્યમાં મળવો મુશ્કેલ છે.

કવિતા જે જમાનામાં ઓસરતી જતી હતી, જે વખતે પ્રજાના દિલને સિનેમા અને રેડિયોએ છેક જ પરવશ બનાવી દીધાં હતાં તે વખતે પણ સામાન્ય ગુજરાતી વર્ગે એમનાં આદર અને સન્માન કર્યે રાખ્યાં હતાં: ફક્ત એક જ અફસોસ એમના પોતા માટે કરવાનો હોય તો તે ગુજરાતમાં 'મલ્લીનાથ'ની અછત અંગેનો છે.

એમને ન્યાય આપવામાં એમણે પોતે જે શરતો પોતા માટે ઊભી કરી છે તે જ મુખ્યત્વે કરીને લક્ષમાં લેવાવી જોઈએ. કવિતા એમનો જીવનપ્રદેશ હતો. અને એ કવિતા—ઊર્મિ કવિતા એમણે મનભર ગાઈ છે. કદાચ સાચાં કાવ્યો શીખવા માટે આપણે ન્હાનાલાલ પાસે જ જવું જોઈએ. એમની કવિતામાં પ્રેરણાના અઢળક ભંડારો ભર્યા પડ્યા છે. એ વાત હવે લગભગ સર્વ સ્વીકૃત બની છે.

કવિતાની આત્યંતિક અસર આધ્યાત્મિક છે. કવિતાનું સંર્જન અને એનું પરિશીલન આપણામાં ઈશ્વરભક્તિ પ્રેરે છે. આ ક્રમ એમના જીવન અને કવનમાં કેટલી બધી યથાર્થતાથી પ્રતિબિંબિત થએલાં જોવા મળે છે! છેવટનાં વર્ષોમાં 'હરિસંહિતા'નું સર્જન આ ઉત્કટ આધ્યાત્મિક મનોદશાનું નિદર્શક છે.

ઊર્મિ કવિતા અને જીવનના પ્રફુલ્લ દર્શનની બાબતમાં એમણે યુગાવતારી કવિસમ્રાટની ગરજ સારી છે. પ્રેરણાનો આવડો પ્રચંડ પ્રવાહ, ઊર્મિનો આટલો અખંડ ઊભરો અને કલ્પનાની આવડી વિરાટ પકડ એમને વિશ્વકવિ બનાવવા માટે પૂરતા છે.

આમ છતાંય—ગુજરાતી મલ્લિનાથોના દુકાળની વચ્ચે એમણે ભવભૂતીય શ્રદ્ધાથી ભાખ્યું છે કે "હિમાલયને શિખરે પહોંચાય તે પહોંચશે, ને નહીં પહોંચાય તે નહિ પહોંચે; 'ખેડુત મંડળ હિમાલય શિખરે ચ્હડી ખેતી કરશે કે નહિ કરે.' પણ તેથી...ગગન ચૂમ્બની શિખરાવલિવન્તો હિમાદ્રિ ખોટો યે નહિ ઠરે કે પૃથ્વીને પાણી પાતો યે નહિ વિરમે."

આ માસિક સાથે પ્રજાની માસિક જોડી દેવામાં આવ્યું છે

વર્ષ ૭ મું : અંક : છઠ્ઠો
એપ્રિલ ૧૯૪૬ :: ચૈત્ર ૨૦૦૨

સ્ત્રી-જીવનમાં ગૃહલક્ષ્મીના સંસ્કાર પૂરતું સ્ત્રીઓનું માસિક

વર્ષ સાતમું : ચૈત્ર ૨૦૦૨ : એપ્રીલ ૧૯૪૬ : અંક છઠ્ઠો

જળબિન્દુ

ધૂમકેતુ

*

જીવનના હરકોઈ પ્રશ્નને માટે—હરકોઈ પ્રશ્નના સાચા ઉકેલને માટે—જાત ગાળી નાખવાની માણસની તૈયારી ન હોય તો, બહેતર છે કે, એ કોઈ પ્રશ્નને છેડે જ નહિ. પ્રશ્નને છેડવામાં કોઈ જાતની નામોશી નથી; પણ છેડ્યા પછી એ પ્રશ્નનો ઉકેલ ન લાવવામાં મનુષ્યત્વની સ્પષ્ટ હાર રહી છે. અને એ હારનું નામ મૃત્યુ. જીવનના મહા પ્રશ્નોની કિંમત ઘણી વખત મૃત્યુથી લેશ પણ ઓછી અંકાતી નથી.

*

જુવાનીને મોટામાં મોટો ભય આ છે. ઘણી વખત જેને એ પરાક્રમ માનતો હોય છે, તે હોય છે સાહસ. પણ હરકોઈ સાહસને પરાક્રમમાં ફેરવી નાખનારું મુખ્ય બળ ઉત્સાહ એ પણ જુવાનીનું મુખ્ય અંગ છે; એટલે ઉત્સાહ અને આવેગની રેખાઓનો બરાબર તફાવત સમજી લેનારો તરુણ પોતાના સાહસને પરાક્રમની કલગી પહેરાવવાનો અધિકારી થઇ શકે ખરો. ઉત્સાહ અને આવેગને બરાબર જૂદાં પાડીને જે સમજી શકશે તે પરાક્રમ કરશેઃ જુવાન રહેશે—કામ શરૂ કરતી વખતે; વૃદ્ધ બનશે—કામ શરૂ થયા પછી.

*

વીરી વાંસલડી !

લેખક :

શ્રી. રામમોહનરાય જસવંતરાય દેસાઇ

વીરી વાંસલડી ! બ્હીલી થતી. ન જરી,
આવે સુનેરી પળ અઝોલડી રે લોલ;
ધીરી વાંસલડી ! ઘેરી ઘડી સખીરી !
લાવે શી ભાવિ શિર ડોલતી રે લોલ !

ફૂલવનો લીલાં ફુલાય,
વાયુ સુરભિ વિપુલ વાય,
પંખિડાં મધુરું ગાય,
હર્ષતાં રે લોલ;

ઝરણિયાં ઝમે શીખાય,
હરણિયાં રમે રૂડાંય,
ગમન શાં સદા સુહાય.
હર્ષતાં રે લોલ.

સૃષ્ટિ સુન્દર મનહરા, અનુપમ સૌમ્ય વિહાર;
વાળ્યાં શ્યામલ પૂર ત્યાં, છાયાં તિમિર અપાર !
ઉર સકળ નરનારનાં ડૂબ્યાં અન્ધ હતાશ;
પાયે વાયક વીરનાં પ્રેમલ હોય પ્રકાશ.

વીરી વાંસલડી ! બ્હીલી થતી ન જરી,
આવે અનેરી પળ અમોલડી રે લોલ;

ધીરી વાંસલડી ! ઘેલી ઘડી સાહેલી !
લાવે શી ભાવિ દિલ ડોલતી રે લોલ !

જગત-ત્રાસ જ્યાં અગાધ,
હૃદય-તાપ જ્યાં અબાધ,
કલેશ કલુષ છે અમાપ.
વ્યાપિયાં રે લોલ;

જીવન વિષ પૂરે, પુરાય,
નયન—વદન—ઉરનાય—
દૈવીભાવ લઇ વિદાય,
ત્યાગીયાં રે લોલ.

સંસારે દહતાં અતુલ, દર્દો ઊંડાં ઝીલાય;
શ્રદ્ધા ઉજ્વલ અમર કવિ ! મધુઝરી પ્રીલાય,
વ્યથિત રજનિદિન હૃદયતવ, ઉદ્ધારવા મનુબાલ,
દૂર તિમિર કરશે જરૂર, ગીતા તુજ ગોપાલ !
વીરી વાંસલડી ! બ્હલી થતી ન જરી,

આવે હરિતી પળ અમોલડી રે લોલ;
ધીરી વાંસલડી ! ગેબી ઘડી સજનિ !
લાવે શી ભાવિ ભવ ડોલતી રે લોલ !-વીરી૦

જીવનશુદ્ધિ વિના જીવન—સંદેશ ? એ વાત અશક્ય છે. એટલે ઘણુંખરું સાહિત્ય મનુષ્યના મરણ પહેલાં મરણ પામે છે; બાકી રહેલ એક દસકામાં. આજની ખરી મુશ્કેલી આ છે. કોઈ ને સંદેશવાહક હોવાની અજબ શ્રદ્ધા પગટી નથી—અને છતાં સંદેશા આપે છે સૌ. જે માણસને પોતાનામાં શ્રદ્ધા ન હોય એ કાંઇપણ ન કહે. એમાં માનવજાતની મોટામાં મોટી સેવા છે.

કરુણામયી

વિસ્તાર કાકી

અનુવાદક

સૌ. જયપ્રભા શાસ્ત્રી બી. એ.

*

આજુબાજુના સાત સાત ગામોમાં પ્રખ્યાત અને વિચક્ષણ ડૉક્ટર બિંદુશેખરબાબુ સંધ્યાની ગોરજ વેળાએ તેમના દવાખાનાની પાકી બાંધેલ ઓશરીમાં ભીંતને અઢેલીને ગમગીન ચહેરે બેઠાબેઠા ધુમ્રપાન કરતા હતા અને તેમનો દુબળો અને ઊંચો કમ્પાઉન્ડર ઉંબર ઉપર બેઠો બેઠો ઝોકાં ખાતો હતો.

દવાખાનાનો ઓરડો અને એની ઓસરી પાકી બાંધણીનાં હતાં; છતાં ડૉક્ટરબાબુનું રહેવાનું મકાન તો માત્ર માટીનું હતું ને ઉપર ઘાસ છાયેલું હતું. પ્રતિસ્પર્ધી વિનાની પચીસ વર્ષની પ્રેક્ટીસ એકલે હાથે તેમણે આ ગામમાં કરી હતી, તો પણ રહેવાનું મકાન પાકું બંધાવી શકાય એટલી કમાણી એમને થઇ નહતી. દવાઓ બગડે નહિ એ દષ્ટિએ એમણે માંડમાંડ દવાખાનાનું મકાન પાકું બાંધવા જહેમત કરીને ૩૦ હજાર ઈંટોની એક ભઠ્ઠી પકવી અને છોબંધ બનાવ્યું, તો ય એ મકાન ગામલોકોની ચર્ચાનો વિષય થઇ પડયું હતું. અને ગામમાં એ એકમાત્ર મકાન પાકું હોવાથી બ્રાહ્મણો અને કાયસ્થો ચર્ચા કરતા કે, દાક્તરબાબુ આટલું બધું નાણું લાવ્યો ક્યાંથી?'. દાક્તરબાબુ એવી ચર્ચા સાંભળી તટસ્થ ભાવે હસતા. ધનહીન અને ઘરહીન ખેડુતો વચ્ચે રહીને એમનું હૃદય એટલું બધું કોમળ બની ગયું હતું કે પાકું મકાન બાંધી તેમાં રહેવાની તેમને કદી ઇચ્છા જ થતી નહિ.

મને દાક્તરબાબુની ઉપર ઘણી શ્રદ્ધા હતી અને ધર્મોની અને પૂર્ણ ચીડ હતી, એટલે અવારનવાર હું દાક્તરબાબુ પાસે નવરાશને વખતે જઈ ઘડી આનંદવિનોદ કરી આવતો. કોઈ કોઈ વખત કોઈ દર્દી આવીને ગામની ધર્મખોરવૃત્તિ ઉપર વાત કરતો ત્યારે દાક્તરબાબુ હસીને એ વાત ટાળી દેતા: 'એ તો ગામડાંનો સ્વભાવ જ છે! પોતાનું ભલું પણ પોતે સમજે નહિ. સારા શિક્ષણને અભાવે માણસની સારી પ્રકૃતિ પણ વિકૃત બની જાય. હું તો એટલું જાણું કે, હું કોઇને ઠગતો નથી એટલું મારે માટે બસ છે.'

એક દિવસ જઇને તેમની પાસે સાદડી ઉપર બેસી હસતાં હસતાં મેં કહ્યું: 'દાક્તરબાબુ! પેલા છોકરાને તો તમે બચાવી ન શક્યા ને?'

દાક્તરબાબુએ હોકાની નળી મોંમાંથી કાઢી નિસાસો મૂકતા કહ્યું: 'હા ભાઇ, છોકરો બીચારો ન બચ્યો. પ્રહ્લાદ હોત તો કદાચ બચી જાત.'

એ છોકરાને ન બચાવી શકવા માટે મારા મનમાં પણ દાક્તર વિરૂદ્ધ ફરીઆદ ઉઠી હતી. એટલે જ, હું જરા વ્યંગમાં બોલ્યો: 'ગામલોકો તો તમારી કંઇ કંઇ વાતો કરે છે.'

વીરી વાંસલડી !

લેખક :
શ્રી. રામમોહનરાય જસવંતરાય દેસાઇ

વીરી વાંસલડી ! વ્હાલી થતી ન જરી,
આવે સુનેરી પળ અજેલડી રે લોલ;
ધીરી વાંસલડી ! ઘેરી ઘડી સખીરી !
લાવે શી ભાવિ શિર ડોલતી રે લોલ !

ફૂલડનો લીલાં ફુલાય,
વાયુ સુરભિ વિપુલ વાય,
પંખિડાં મધુરું ગાય,
હર્ષતાં રે લોલ;

ઝરણિયાં ઝમે શીખાય,
હરણિયાં રમે રૂડાંય,
ગગન શાં સદા સુહાય
હર્ષતાં રે લોલ.

સૃષ્ટિ સુન્દર મનહરા, અનુપમ સૌમ્ય વિહાર;
વાળ્યાં શ્યામલ પૂર ત્યાં, છાયાં તિમિર અપાર !
ઉર સકળ નરનારનાં ડૂબ્યાં અન્ધ હતાશ;
પાયે વાચક વીરનાં પ્રેમલ ત્હોય પ્રકાશ.

વીરી વાંસલડી ! વ્હાલી થતી ન જરી,
આવે અનેરી પળ અમોલડી રે લોલ;

ધીરી વાંસલડી ! ઘેલી ઘડી સાહેલી !
લાવે શી ભાવિ દિલ ડોલતી રે લોલ !

જગત–ત્રાસ જ્યાં અગાધ,
હૃદય-તાપ જ્યાં અબાધ,
ક્લેશ કલુષ છે અમાપ
વ્યાપિયાં રે લોલ;

જીવન વિષ પૂરે પુરાય,
નયન—વદન—ઉરનાય—
દૈવીભાવ લઇ વિદાય,
ત્યાગીયાં રે લોલ.

સંસારે દહતાં અતુલ, દર્દો ઊંડાં ઝીલાય;
શ્રદ્ધા ઉજ્વલ અમર કવિ ! મધુઝરી ખીલાય,
વ્યથિત રજનિદિન હૃદયતવ, ઉદ્ધારવા મનુભાવ,
દૂર તિમિર કરશે જરૂર, ગીતા તુજ ગોપાલ !
વીરી વાંસલડી ! વ્હલી થતી ન જરી,

આવે હરિની પળ અમોલડી રે લોલ;
ધીરી વાંસલડી ! ગેબી ઘડી સજનિ !
લાવે શી ભાવિ ભવ ડોલતી રે લોલ !–વીરી૦

જીવનશુદ્ધિ વિના જીવન—સંદેશ ? એ વાત અશક્ય છે. એટલે ઘણુંખરૂં સાહિત્ય મનુષ્યના મરણ પહેલાં મરણ પામે છે; બાકી રહેલ એક દસકામાં. આજની ખરી મુશ્કેલી આ છે. કોઈને સંદેશવાહક હોવાની અજબ શ્રદ્ધા પગટી નથી—અને છતાં સંદેશા આપે છે સૌ. જે માણસને પોતાનામાં શ્રદ્ધા ન હોય એ કાંઇપણ ન કહે. એમાં માનવજાતની મોટામાં મોટી સેવા છે.

કરુણામયી

વિસ્તાર કાકી

અનુવાદક

સૌ. જયપ્રભા શાસ્ત્રી બી. એ.

*

આજુબાજુના સાત સાત ગામોમાં પ્રખ્યાત અને વિચક્ષણ ડૉક્ટર બિંદુશેખર-બાબુ સંધ્યાની ગોરજ વેળાએ તેમના દવા-ખાનાની પાકી બાંધેલ ઓશરીમાં ભીંતને અઢેલીને ગમગીન ચહેરે બેઠાબેઠા ધુમ્રપાન કરતા હતા અને તેમનો દુબળો અને ઉંચો કમ્પાઉન્ડર ઉંબર ઉપર બેઠો બેઠો ઝોકાં ખાતો હતો.

દવાખાનાનો ઓરડો અને એની ઓસરી પાકી બાંધણીનાં હતાં; છતાં ડૉક્ટરબાબુનું રહેવાનું મકાન તો માત્ર માટીનું હતું ને ઉપર ઘાસ છાયેલું હતું. પ્રતિસ્પર્ધી વિનાની પચીસ વર્ષની પ્રેક્ટીસ એકલે હાથે તેમણે આ ગામમાં કરી હતી, તો પણ રહેવાનું મકાન પાકું બંધાવી શકાય એટલી કમાણી એમને થઇ નહતી. દવાઓ બગડે નહિ એ દૃષ્ટિએ એમણે માંડમાંડ દવાખાનાનું મકાન પાકું બાંધવા જહેમત કરીને ૩૦ હજાર ઇંટોની એક ભઠ્ઠી પકવી અને છોબંધ બનાવ્યું, તો ય એ મકાન ગામ-લોકોની ટીકાનો વિષય થઇ પડ્યું હતું. અને ગામમાં એ એકમાત્ર મકાન પાકું હોવાથી બ્રાહ્મણો અને કાયસ્થો ચર્ચા કરતા કે, દાક્તર બાબુ આટલું બધું નાણું લાવ્યો ક્યાંથી?'. દાક્તરબાબુ એવી ચર્ચા સાંભળી તટસ્થ ભાવે હસતા. ધનહીન અને ઘરહીન ખેડુતો વચ્ચે રહીને એમનું હૃદય 'એટલું' બધું કોમળ બની ગયું હતું કે પાકું મકાન બાંધી તેમાં રહેવાની તેમને કદી ઇચ્છા જ થતી નહિ.

મને દાક્તરબાબુની ઉપર ઘણી શ્રદ્ધા હતી અને ટીકાની મને ખૂબ ચીડ હતી, એટલે અવારનવાર હું દાક્તરબાબુ પાસે નવરાશને વખતે જઈ બેઘડી આનંદવિનોદ કરી આવતો. કોઈ કોઈ વખત કોઈ દર્દી આવીને ગામની ખાઉધરવૃત્તિ ઉપર વાત કરતો ત્યારે દાક્તર-બાબુ હસીને એ વાત ટાળી દેતા: 'એ તો ગામડાંનો સ્વભાવ જ છે! પોતાનું ભલું પણ પોતે સમજે નહિ. સારા શિક્ષણને અભાવે માણસની સારી પ્રકૃતિ પણ વિકૃત બની જાય. હું તો એટલું જાણું કે, હું કોઇને ઠગતો નથી એટલું મારે માટે બસ છે.'

એક દિવસ જઇને તેમની પાસે સાદડી ઉપર બેસી હસતાં હસતાં મેં કહ્યું: 'દાક્તર-બાબુ! પેલા છોકરાને તો તમે બચાવી ન શક્યા ને?'

દાક્તરબાબુએ હોકાની નળી મ્હોંમાંથી કાઢી નિસાસો મૂકતા કહ્યું: 'હા ભાઇ, છોકરો બીચારો ન બચ્યો. પ્રલ્હાદ હોત તો કદાચ બચી જાત.'

એ છોકરાને ન બચાવી શક્યા માટે મારા મનમાં પણ દાક્તર વિરુદ્ધ ફરીઆદ ઉઠી હતી. એટલે જ, હું જરા વ્યંગમાં બોલ્યો: 'ગામલોકો તો તમારી કંઇ કંઇ વાતો કરે છે.'

તેમણે મ્હોં ઉપરના ભાવ દબાવી પૂછ્યું: 'શું વાતો કરે છે?'

હસવાનો ભાવ કરીને હું બોલ્યો: 'અરે સાહેબ તમે ગામલોકોનો સ્વભાવ તો જાણો છો. માંદા પડે ત્યારે તમારી પાસે દોડતા આવે અને પાછળ તમારી કુથલી કરવાનું પણ છોડે નહિ.'

'તો પણ...' તેમણે ઈંતેજારી બતાવી.

'શું બોલે વળી? કહે છે કે તમે ઘોષલ કુટુંબને નિર્વંશ કર્યું.'

અંધારામાં દાક્તરબાબુનું મ્હોં બરાબર દેખાતું નહતું. પણ તેમનો કંઠ કટુ અને રૂક્ષ બની ગયો હોય તેમ લાગ્યું. તેમણે પૂછ્યું: 'કોણ કોણ એવું બોલે છે?'

હું હાથ જોડીને બોલ્યો: 'માફ કરો, દાક્તર બાબુ, એ જાણીને આપને ફાયદો નથી. છેવટે તો મારે જ એનો ભોગ થવું પડે છે. આમે તો લોકોમાં મારૂં નામ ચાડીચુગલી કરનાર તરીકે બદનામ તો થયું જ છે.'

થોડીવાર નિસ્તબ્ધ રહીને બિંદુ દાક્તરબાબુ બોલ્યા: 'હમણાં તો રોજ ચેટરજીને ઘેર સભા ભરાતી લાગે છે.'

હું તરતજ ગભરાઈને બોલ્યો: 'સાહેબ હું એ કાંઈ જાણતો નથી. પરંતુ વિસ્તારિણી કાકીનું કપાળ કેવું ફુટેલું? વંશમાં પિંડ મૂકનાર પણ કોઈ ન રહ્યું. આ એક છ વરસનો પૌત્ર ઠુમક ઠુમક પગલાં ભરતો હતો તેય ગયો. રસ્તે આવતાં જોયું તો બહારને બારણે અઢેલીને કાકીમાં રડતાં હતાં. હું તો દૂરથી જ નાસી આવ્યો, કારણ કે એ વૃદ્ધાનું કરુણ રુદન સહેવાય એવું ન હતું. કોણ જાણે ભગવાનને ઘેર એમને માટે જગ્યા નથી, કે જુવાનો જતાં રહે છે ને આવાં દુઃખી ડગરાં મોતને બોલાવે તોય આવતું નથી.'

વિસ્તારિણી કાકીનું નામ સાંભળી દાક્તર બાબુ ગુસ્સેથી બરાડી ઉઠયા: 'એ તારી વિસ્તારિણી કાકીને—એ ડગરીને તો જીવતી બાળી મૂકે તોય મારો ગુસ્સો ન ઉતરે.'

એમનો આ ક્રોધ જોઈ હું અવાક બની ગયો. મેં એમને પૂછ્યું, 'તમે આ શું બોલો છો?'

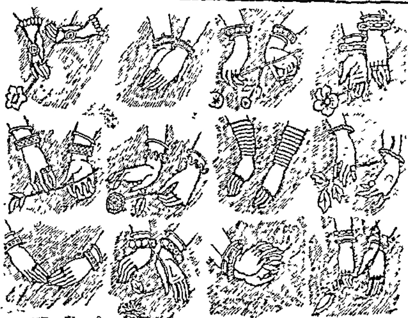
દાક્તરબાબુ બોલ્યા; 'હું સાચુંજ કહું છું. પહેલાના વખતમાં વિલાયતમાં બુઢ્ઢીઓને ડાકણ કહી બાળી દેવામાં આવતી. આપણા દેશમાં પણ 'તુષાનલ'ની રીત હતી. તેવી જ રીતે તારી આ વિસ્તારિણી કાકીને પણ ધીમી ધીમી આંચ આપીને બાળી મૂકવી ઉચીત છે.'

વૃદ્ધ અને દુખી શોકાતુર વિસ્તારિણી કાકી પ્રત્યે દાક્તર બાબુને એકાએક આટલા બધા ગુસ્સે થવાનું શું કારણ હશે એ કલ્પી શક્યો નહિ. દાક્તરબાબુએ આગળ ચલાવ્યું: 'ઘોષાલ કુટુંબને મેં નિર્વંશ નથી કર્યું, ભાઈ એ ઘોષાલ કુટુંબને જીવતું રાખવાનું ભગવાનને માટે પણ અસાધ્ય હતું. પચીસ વર્ષથી હું આ મારી સગી આંખે જોતો આવ્યો છું. જ્યાંસુધી ઘોષલ વંશનો એક પણ વંશધાર જીવતો હતો ત્યાં સુધી જાણે મારા જીવને ચેન ન હતું. આજે બધું પરવારી ગયું એટલે હું હવે નિશ્ચિંત થયો. હવે તારી વિસ્તારિણી કાકીની જ વાત રહિ. એ બીચારીનું શરીર પણ ખખળી ગયું છે ને થોડા દિવસની મહેમાન છે.'

'શું કહો છો?'

હુક્કાની નળીમાંથી ઉતાવળે બે ચાર દમ ખેંચી દાક્તરબાબુ બોલ્યા: 'ત્યારે તને જ કહું છું. સાંભળ, આટલા દિવસથી બોલ્યો નહિ. ગમે તે કહો, પણ એક દિવસ મને અહીં લાવનાર એ તારી વિસ્તારિણી કાકી જ હતાં.'

વચ્ચે વાત પડતી મૂકી તેમણે પેલા ઝોકા

હાથનાં ઘરેણાં

ખાતા કમ્પાઉન્ડરને બોલાવી કહ્યું: "ગોપી, જરા જોઈ આવતો, નિખિલ બાબુની દીકરીને કેમ છે, એની મા જો આવી શકે તો તેમને પણ સાથે તેડતો આવજે, એટલે એની નાડ પણ જોઈ લઈને દવા આપું. અને જતાં પહેલાં એક ચલમ તમાકુ ભરીને રાખી જજે.'

એ ગયો એટલે એમણે ફરી વાત શરૂ કરી: 'મેડીકલ કોલેજમાંથી બહાર પડીને જ્યારે મેં પચીસ વર્ષ પહેલાં આ ગામમાં પ્રેકટીસ કરવા પગ મૂકયો ત્યારે નિવારણ ઘોષલ અહીંના સૌથી મોટા જમીનદાર અને ગામના મુખી હતા. તેમના પરિવારમાં તેમની મા, બે પુત્ર અને તેમની સ્ત્રી-તારી વિસ્તારિણી કાકી-હતાં. શરૂઆતથી જ હું એમને ભાભી કહેતો આવ્યો છું.

કહેવાય છે કે, નિવારણ દાદાની મા ઘણાં કડક સ્વભાવનાં હતાં. આ વાતને હું ખરેખર સત્ય જ માનું છું. કારણ કે તેઓ જ્યાં સુધી જીવ્યાં ત્યાં સુધી વિસ્તાર ભાભી ઉંચું માથું કરી શકતાં નહિ. હમણાંની નવી વહુવારૂઓને એ સારૂં લાગે કે નહિ, તે કહી ન શકાય, પણ નિવારણ દાદાની મા કડેધડે હતાં, એટલે જ ઘોષલ વંશ આટલું પણ ટકી રહ્યો હતો.

વિસ્તાર ભાભી જૂના જમાનાનાં વહુ હતાં. સૌભાગ્ય અવસ્થામાં કોઈ દિવસ મારી સામે પણ ઘુમટા વગર બહાર નીકળતાં નહિ. તેમના આચાર વિચાર પણ જૂના હતા. અક્ષરજ્ઞાન તેમને મળ્યું ન હતું, છતાં નાની અવસ્થામાં પણ તેમની દાન-દયાની નામના ચોમેર પ્રસરી હતી. લોકોને ખવડાવવા-પીવડાવવાનું એમને ઘણું ગમતું. એ સાક્ષાત્ ભગવતી-અન્નપૂર્ણાની પ્રતિમૂર્તિ હોય તેમ જ નથી લાગતું ?

પણ જવાદો એ વાત. મારી પ્રેકટીસ શરૂ થયા પછી એકાદ વર્ષે નિવારણ દાદાની મા માંદા પડયાં. ઘરડું માણસ એટલે અશક્તિ તો હોય જ, એમાં વળી તાવ અને ઝાડા; એટલે મેં ઘણી સાવચેતીથી ચિકિત્સા કરવામાં મણા ન રાખી. ખરૂં પૂછો તો-એવો મોટો કેસ

મારી શરૂઆતની 'કેરીઅર'માં પડેલો આવેલો એટલે ભવિષ્યની આબરૂ બાંધવા માટે પણ મેં તનતોડ મહેનત કરી, તેમની સુશ્રુષા કરવા માંડી. હું દિવસમાં બે વખત એમને ઘેર ખબર કાઢવા જતો. દવાદારૂ કે વિઝીટ ફી લેતો નહિ. અરે આજ સુધી એ ધીષક કુંટુંબમાંથી દવાની એક લાલ પાઇ પણ મેં મેળવી નથી. ગમે તેમ, પણ એ ડોશીને ગમે તે રીતે બચાવવા મેં તનતોડ જહેમત કરવા માંડી. અને દવા કરતાં પરેજીની મને વધુ જરૂર લાગી એટલે પરેજી પળાવવાનું ખાસ દબાણ કર્યું હતું.

સાસુના હાથે અનેક યાતના વેઠી ચૂકેલી તારી વિસ્તાર કાકીએ બધું ભૂલી જઇ વૃદ્ધ સાસુની અથાગ સેવા કરી. કોઇ નહિ માને, પણ મેં એ નજરો નજર જોયું છે. થોડા દિવસની ચાકરી પછી ડોશીએ તંદુરસ્તીને માર્ગે ધીમા ડગલાં ભરવા માંડ્યાં.

એક દિવસ પૂરો નિશ્ચિંત થઇ હું મલકાતો હતો કે હવે માજીને કોઇ ભય નથી. તેવામાં નિવારણ બાબુનો નોકર દોડતો આવ્યો. એને હાંફળો ફાંફળો આવતો જોઇ મને આશ્ચર્ય થયું. તેણે આવીને કહ્યું કે 'માજી જઉં જઉં કરી રહ્યા છે: સ્થિતિ ગંભીર છે. તમે ચલદી ચાલો. કદાચ આપણે પહોંચશું તે પહેલાં તેઓ સિધાવી પણ ગયાં હોય.'

હું તરત જ તેની સાથે ચાલી નીકળ્યો. જઇને જોયું તો આખર વેળા હતી. હાથ પગ ઠંડા પડી ગયા હતા.

મેં વિસ્તારિણી તરફ જોઇને પૂછ્યું: 'માજી કાલે તો તદ્દન સાજાં હતાં ને આજ અચાનક આમ કેમ બન્યું ? એમને કાંઇ ખવડાવ્યું તો નથી ને ?'

નિવારણ બાબુ મારી બાજુમાં ઉભા હતા; તેમણે ખભો હલાવી કહ્યું: 'મરી જાણમાં તો કાંઇ ખાધું હોય એમ નથી. એણે કાંઇ ખવરાવ્યું હોય તો મને ખબર નથી.'

મોઢા ઉપર સાડીનો છેડો ઢાંકી તે બોલ્યાં: 'દાક્તર બાબુ, હું સમ ખાઇને કહું છું કે એમને કાંઈ જ મેં ખવડાવ્યું નથી. ઘરડાં ને વળી અશક્ત હોવાથી તેઓ પોતાની જાતે ઉઠીને થોડું જ કાંઇ ખાઈ શકે છે ! ફક્ત ગઇ કાલે રાત્રે કડવી દવા આપી હતી અને જમ્યા બાદ મોઢું સાફ કરવા એમણે જરી કેરીના અથાણાની ચીર માગેલી. બધી જાતની પરેજી એટલે એટલી એ ચીર...'

નિવારણ બાબુ લાલચોળ બની ગયા: 'અથાણું ખવડાવ્યું છે ? ત્યારે તો દાક્તર બાબુ તમે હવે ઘેર જાવ. તમારી મહેનત ને દવા નકામાં વેડફાયાં' કહી એ ઓરડાની બહાર નીકળી ગયા. ને હું પણ ગમગીન બની ઘર તરફ વળ્યો.

તે રાત્રે માજી અથાણાનું છેલ્લું પથ્ય કરી લાંબા પ્રવાસે પ્રયાણ કરી ગયાં.

તેમના અવસાન પછી વિસ્તાર ભાભી કર્તાહર્તા થયાં. પછી તો પૂછવું જ શું ? એમનાં રાજ્યમાં દુંદુભિ વાગી ઉઠ્યાં.

પછી આવ્યો નિવારણ બાબુનો વારો !

એમને ફિશ્ચુલાનો રોગ થયો. કલકત્તાથી મોટા દાક્તરોને બોલાવી ઓપરેશન કરાવ્યું. ને તેમના બન્ને પગ પાટાથી બાંધી બીછાનામાં સુવાડી રાખવામાં આવ્યા. ઘા જ્યાં સુધી રૂઝાય નહિ, ત્યાં સુધી પાટા છોડવાના ન હતા. દાક્તરો તો બીજે દિવસે કલકત્તા ચાલ્યા ગયા. ને પછીની સારવાર તો સ્થાનિક દાક્તર તરીકે મને જ સોંપાઇ હતી. આ કેસમાં ખાવા પિવાની બાબતમાં ખૂબ સાવધાન રહેવાની જરૂર. ખોરાક એટલા ઓછા પ્રમાણમાં ને એવો આપવો જોઇએ કે જેથી શરીરને પુષ્ટિ મળે ને નકામો કચરો પેટમાં ભેગો ન થાય. સોળ દિવસ તો આ સ્થિતિમાં નિવારણબાબુએ

કાઢ્યો. રોજ લીંબુ અને દ્રાક્ષનો નવટાંક જેટલો રસ પાઈને સોળ દિવસ કાઢ્યા પછી માણસને ખાવાની કેટલી તલપ થાય તે તું જાણે છે. નિવારણબાબુએ પણ જે તે ખાવાનું માગવા માંડ્યું. મેં તમારી વિસ્તાર કાકીને ખાવાપીવાની બાબતમાં જે માગે તે ન આપવાની અને સાવચેતી રાખવાની સૂચના આપેલી, ને તેમણે ઘુમટામાંથી માથું હલાવી હા કહેલી. પણ મમતામયીની મમતાને કોણ રોકી શકે? કમનસીબે દિવસે એક વિકટ ઘટના બની ગઈ.

પરેજી ન પાળવાને કારણે તંદુરસ્તી લથડી ગઈ, દાક્તરોને કલકત્તાથી બોલાવ્યા પણ નિવારણદાદાને બચાવી શકાયા નહિ.

થોડા વખત પછી એમનો મોટો પુત્ર વિનોદ કોલેજ છોડી દઈને ઘેર આવી બેઠો. શોકના દિવસો પુરા થયા એટલે તારી કાકીએ પુત્રને ધામધુમથી પરણાવ્યો.

વિનોદને ત્રણ સંતાન થયાં; પણ ત્રણ વર્ષથી વધુ એકે જીવ્યું નહિ. એ થોડી ઉંમરમાં પણ દરેક સંતાને દાદીના અતુટ આદર અને ખવડાવાની હોંશથી હોજરી ભરી લઈ, વધેલી બરોલના ભારથી ઉદર લાદી એક પછી એક વિદાય થઈ ગયાં.

વિનોદની વહુ બહુ નબળી પ્રકૃતિની હતી અને એમાં આ બાળકોના મૃત્યુના આઘાતે તે પટકાઈ પડી. તેને કોલેરા થયો. બહુ જલદ ન હતો ને સારવારથી મટવા આવ્યો હતો, પણ કોલેરાની ઉપર તારી કાકીએ એને કાકડી ખવરાવી ને વહુ પરેલી તક્રે સ્મશાન પહોંચવા ઉતાવળી થઈ.

વહુને ચીતામાં સુવાડી વિનોદ આઘાત પામ્યો. શરૂઆતમાં ઝીણો તાવ શરૂ થયો. ને તે ટાઈફોઈડમાં ફેરવાઈ ગયો. ખાવાપીવાનું કાંઈ નહિ. માત્ર દહીંનું પાણી આપવા. વિનોદ ઘણો દૂબળો પડી ગયો. માનો જીવ એ દુઃખ કેટલા દિવસ સહન કરી શકે? શરીરમાં શક્તિ આવ્યા વિના પુત્ર રોગીની સાથે કઈ રીતે ઝુઝી શકે? એટલે માએ અમારી બધાની જાણ બહાર વિનોદને દહીંની અંદર દૂધ રેડીને આપવા માંડ્યું.

તમને કંટાળો તો આવશે, પણ ભાઈ, એ ઘોષલ કુટુંબનું સત્યાનાશ તો ધીમે ધીમે આ રીતે જ વળ્યું.

વિનોદ ગયો, તે પછી તેનો નાનો ભાઈ વિભૂતિ પણ પટકાયો. તેનું લગ્ન થઈ ગયું હતું. તેને ત્યાં પણ સંતાનોની લંગર શરૂ થઈ હતી. તે જીવ્યું ન જીવ્યું બાળક તરત જ વિદાય લેતું. છેવટે માત્ર એક પૌત્ર ને આ તારી કાકી રહી ગયાં.

એ છોકરો ભલે પૂરો પ્રહ્લાદ ન હોય, પણ દૈવક્રમ સાથે જરૂર કોઈ ઘાડો સંબંધ હતો. નહિ તો ૭ વર્ષ સુધી તે જીવી જ કેમ શક્યો? છેવટે એને પણ જવું પડ્યું. આવતી કાલે પચીસ વર્ષથી ચાલી આવેલી કરુણકથની પર પડદો પડી જવાનો.

હવે તું કહી શકીશ, કે ઘોષલવંશને મેં નિર્મૂળ કર્યો? ને એવું માનતો હો તો મારે આથી કાંઈ જ વધુ કહેવાનુ નથી.' કહી દાક્તર બાબુ ચૂપ થઈ ગયા.

મોડી રાતે હું પણ ઘેર જવા ઉઠ્યો. રાતે વિસ્તાર કાકીના ઘર પાસેથી નીકળ્યો ત્યારે ઘરની અંદરથી ઉંડાઉંડાં 'ઉંહકારા' સંભળાયા, રુદનના ટુકડા શ્રાવણગોચર થતાં કોઈ એકાદ રડ્યો ખડ્યો શબ્દ સંભળાયો: 'મારા અંધારા ઘરના રતન!'

હું ત્યાં વધુ રોકાઈ શક્યો નહિ, પણ એ સર્વનાશિની સ્ત્રી પ્રત્યે ક્રોધ અને અશ્રદ્ધા એમને ટલાં વધ્યાં કે હું કોઈ રીતે એ ન ભૂલી શક્યો. પોતાની કુશિક્ષા અને અસંયમી સ્નેહને લીધે એ કુટુંબને કેવો ભયાનક દંડ ભોગવવો પડ્યો, એ સંભારી વિમાસી રહું છું.

રાજધર્મ

ધૂમકેતુ

એકાંત મધુરી રાત્રી હતી. નવયૌવના સ્ત્રી હતી. સ્વરૂપવાન હતી. વળી પોતે જ પ્રેમ યાચી રહી હતી. પુરુષને એના કરતાં વધારે નશો બીજી કોઈ વાતનો ચડતો નથી.

મહારાજ છત્રસાલના જીવનમાં ઘણા કપરા પ્રસંગો આવ્યા હતા; આજે આડો આંક હતો. એમણે ઘણાં યુદ્ધો જોયાં હતાં: આજનું યુદ્ધ અજબ હતું, એક ઘડીભર તો મહારાજ છત્રસાલ વિચારનિદ્રામાં પડી ગયા.

'પણ બાઈ, તમે તો મને તેડાવ્યો છે, તમારું દુઃખ કહેવા અને દુઃખ તો તમે કહ્યું નહિ!'

'દુઃખ? ના, ના, મેં તો કાગળમા લખ્યું હતું—વેદના-વ્યથા-શરીરને તાવી નાખનારી મહાવ્યથા.'

'તમારું નામ?'

'પ્યારીબાઈ ભાટિની'

'ત્યારે તમારી વ્યથા જણાવો.'

'વ્યથા—તો મહારાજ...' એકઘડીભર એના મોં ઉપર સ્ત્રીસહજ શરમની સુરખી પથરાઈ ગઈ. પણ એથી તો એનું નવયૌવન વધુ શોભી ઉઠ્યું: વધુ આકર્ષક પણ બની ગયું.

દરેક સ્ત્રીને ખબર હોય છે—અને પ્રેમ યાચવા જેટલી ધૃષ્ટ બનેલી મોહમુગ્ધ સ્ત્રીને તો વધારે ખબર હોય છે કે—એના અપૂર્ણ જવાબોમાં એનો સંપૂર્ણ વિજય રહ્યો છે; એના અર્ધસંદિગ્ધ ઉત્તરોમાં રતિનાથનાં શર રહ્યાં છે; એની શરમભરેલી સુરખીમાં અજબ આકર્ષણ રહ્યું છે. પ્યારીબાઈ વધુ બોલી નહિ, પણ મોહ-નજરે મહારાજને નિહાળી રહી.

'પણ તમે મને કાગળ લખ્યો, દુઃખ કહેવા મારે તેડાવ્યો; હું રાજા તરીકે તમારી પાસે આવ્યો છું, અને તમારા દુઃખની સ્થિતિ તો જણાતી નથી.'

મર્યાદાનાં સઘળાં દ્વાર ધૃષ્ટતાએ જીતી લીધાં હતાં. પ્યારીબાઈ ભાટિની સ્વચ્છંદમાં આનંદ લેતી હોય તેમ બોલી: 'મેં તમને એટલા માટે જ તેડાવ્યા છે; હું અનાથ છું. પુરાણમાં સાંભળ્યું છે તેમ તમે મને સનાથ કરો. મારે એક તમારા જેવો જ પુત્ર જોઈએ છે—નહિતર સ્ત્રીહત્યા તમારે કપાળે આવશે જ.'

મહારાજ છત્રસાલ દિગ્મૂઢ બની ગયા: વિચારમાં પડી ગયા. પ્યારીબાઈના આત્મહત્યાના પાપથી ધ્રુજી ઉઠ્યા. ધીમે ધીમે શાન્તીથી—એમણે જવાબ વાળ્યો:

'તમે એમ કહ્યું કે તમારે પુત્ર જોઈએ છે, કાં?'

'બસ, હા મહારાજ!'

'અને તે પણ મારા જેવો જ, કાં?'

'હા, મહારાજ!'

પ્યારી ભાટિની બેચાર ડગલાં પાછળ હટી ગઈ.

'અરે મહારાજ! આમ ન હોય.' એમ બોલતી બેચાર ડગલાં વધુ પાછી હટી. અચાનક મહારાજ છત્રસાલ એના ચરણ પાસે લાંબા થઈને દંડવત્ પ્રણામ કરી રહ્યા હતા; માથું એના ચરણ પર મૂકીને બોલી રહ્યા હતા' 'મા, બોલો, મા! હું જ તમારો પુત્ર છું,—હું જ તમારો પુત્ર. બોલો મા, શી આજ્ઞા છે?'

અનંગભરમ શમાવવા ખરતા હોય તેમ પ્યારીબાઈ ભાટિનીનાં નેત્રમાંથી મહારાજ છત્રસાલના માથા પર આંસુ ખરી રહ્યાં હતાં.'

[જલબિંદુમાંથી]

'અમેરિકાથી પાછા ફર્યાં બાદ, સમાજ-સેવિકા તરીકેની પોતાની કારકીર્દિ તેમણે અમેરિકન મિશન દ્વારા શરૂ કરી. ત્યાં છ મહિના કામ કર્યા પછી સેવા-મંડળ નામની સંસ્થામાં કામ શરૂ કર્યું. પોતાના શિક્ષણનો લાભ પોતાની બહેનોને આપી શકાય એ હેતુથી ૧૯૪૨માં તેમણે વનિતાવિશ્રામ હાઈ-સ્કૂલમાં મદદનીશ શિક્ષિકા તરીકે કામ કરવા માંડ્યું. તે પછી એ જ સંસ્થાની પ્રાથમિક શિક્ષકોની ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ તરીકે કેટલાક વર્ષ કામ કર્યું હતું. અમેરિકા ગયા પહેલાં તેમણે મુંબઈની સેવાસદન સોસાયટી, સેન્ટ્રલ વર્કર્સ સોસાયટી વગેરેમાં કામ કર્યું હતું. લગભગ એક વર્ષ સુધી રેશનાલીસ્ટ એસોસિએશનના સેક્રેટરી તરીકે કામ કર્યું હતું. તેમજ 'નેશનલ કાઉન્સિલ ઓફ વિમેન્સ ઇન ઈંડિયા' તરફથી નીકળતી પત્રિકાના સંપાદિકા તરીકે તેમણે લગભગ દોઢ-બે વર્ષ કામ કર્યું. મુંબઈ સરકારની પ્રૌઢ શિક્ષણ સમિતિમાં, હિંદુસ્તાન સ્કાઉટ એસો-સિયેશનમાં અને યુનિવર્સિટીની સેનેટમાં છેલ્લા ચાર વર્ષથી તેઓ કામ કરે છે.

પરંતુ તન, મન, ધનથી પોતાની 'માનેલી સંસ્થા અખિલ ભારતીય મહિલા પરિષદ જ છે. આ સંસ્થાની મુંબઈની એક શાખાના તેઓ સેક્રેટરી છે.

૧૯૩૭માં ટોકિયો ખાતે મળેલી 'આંતર-રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પરિષદ'ના પ્રતિનિધિ તરીકે હાજર રહેવાની તેમને તક મળી હતી. આ તકનો લાભ લઈને દોઢ મહિનાના પ્રવાસ દરમિયાન તેમણે જાપાનની અનેક શિક્ષણસંસ્થાઓની મુલાકાત લીધી હતી. એ વિષે તેઓ કહે છેઃ 'જાપાનમાં શિક્ષણની પ્રગતિ ભલે ગમે એટલી થઈ હોય, છતાં એની પ્રગતિ ને એનો પ્રકાર જોતાં મનમાં ચીડ ચડ્યા સિવાય રહેતી નથી ખોટા દેશાભિમાનની છાપ બાળકોનાં કુમળાં

વસંત–વેણુ

ફરીને વસંત-વેણુ વાગે,
મધુર અવાજે વેણુ વાગે;
સકલ દિશાઓ જાગે !
ફરીને વસંત-વેણુ વાગે !!

પર્ણ ફૂટ્યાં કુમળાં હરિયાળાં,
પુષ્પ ખિલ્યાં જગ બાગ સુંવાળાં;
મસ્ત મરુત વહે સૌરભ સાથે,
કોકિલના સૂર ગાજે;
ફરીને વસંત-વેણુ વાગે !....

વૃક્ષ પરે વીંટળાતી વેલી,
ભાન ભૂલી વહે સરિતા ઘેલી!
સરવર માંહી સરોજ ખિલે,
ગુંજન ભ્રમર નિનાદે;
ફરીને વસંત-વેણુ વાગે !....

પ્રકૃતિના મદથી મલકાતી,
ચંદ્ર તણા પિયૂષે છલકાતી;
બની સજ્જ ધરતી રસઘેલી,
તલસે પ્રિયને કાજે !!
ફરીને વસંત-વેણુ વાગે....

અંતર ઊઠે મધુર પિપાસા,
જીવન જાગે નૂતન આશા;
ઊર્મી વહે ઉરબંધન તોડી,
પ્રિયના પ્રણય અવાજે !
ફરીને વસંત-વેણુ વાગે !....

મધુર અવાજે વેણુ વાગે,
વિશ્વ સકલ આ જાગે !
ફરીને વસંત—વેણુ વાગે !!

રમણલાલ વ્યાસ

મગજ પર પાડવામાં આવે છે. 'મિકાડો ખાતર મરવું' એ જ શિખવાય છે. સ્ત્રીઓ તરફની તેમની દૃષ્ટિ પણ વિચિત્ર હોય છે. સ્ત્રીઓને તે માત્ર સ્ત્રી હોવાથી જ કોઈ પણ જવાબદારીવાળી જગ્યા પર નીમવામાં આવતી નથી. લાયક હોય એવી કોઈ પણ શિક્ષિકાને મુખ્ય શિક્ષિકાની જગા કદી પણ આપવામાં આવતી નથી. એક જ સરખી જગા પર એક સ્ત્રી ને એક પુરુષ કામ કરે તો સ્ત્રીનો પગાર ઓછો હોય. કમનસીબની વાત તો એ છે કે, જાપાની સ્ત્રીઓ પ્રત્યે આવી ઉદાસીનતા બતાવવા છતાં તેમને કંઈપણ લાગતું નથી. તેમના મગજ પર પુરુષોના શ્રેષ્ઠત્વની છાપ દૃઢ થએલી હોય છે. એ કરતાં મારો ચીનનો અનુભવ નિરાળો જ છે કેટલીક બાબતોમાં તો અમેરિકા કે ઇંગ્લૅંડમાં પણ જે સ્વાતંત્ર્ય સ્ત્રીને મળતું નથી તે ચીની સ્ત્રી ભોગવે છે અનેક ખાતાઓમાં મુખ્ય અધિકારી તરીકે ચીની સ્ત્રીઓને કામ કરતી મેં જ્યારે જોઈ ત્યારે મને બારે નવાઈ લાગી હતી. ચીનનું વાતાવરણ મને એકંદરે અમેરિકન ધાટીનું જણાયું. એક વસ્તુ મને ખૂબ જ ગમી ગઈ અને તે શિક્ષક ને વિદ્યાર્થીઓના ચહેરા પર રમતું આનંદ-હાસ્ય.'

મુંબઈ મ્યુનિસિપાલીટીની શિક્ષિકાઓ સાથે તેમને ઘણી વાર સંસર્ગમાં આવવાનું થાય છે. સ્ત્રીઓ શિક્ષણ કાર્યમાં સુંદર રીતે કામ કરી શકે છે એવો તેમનો અનુભવ છે. પરંતુ એક વાત તેમને હંમેશાં ખટકે છે તે એ કે, શિક્ષકના ધંધામાં પગાર સારો મળતો હોવાથી પોતાની યોગ્યતા વિના અનેક સ્ત્રીઓ શિક્ષિકાનો ધંધો સ્વીકારે છે. એમનામાંથી કેટલીક સ્ત્રીઓ સંતોષકારક કામ ન બતાવી શકે એમાં આશ્ચર્ય નથી. તે જ રીતે પ્રથમિક શિક્ષક માટેના બે વર્ષની તાલીમ અધૂરી લાગે છે. એ કરતાં શિક્ષિકાના અભ્યાસક્રમની કક્ષા વધારવી જરૂરી લાગે છે.'

'શિક્ષણખાતાનો બધો કારભાર સ્ત્રીઓ જવાબદારીપૂર્વક ઉપાડી શકે કે કેમ?' એ પ્રશ્નના જવાબમાં કપિલાબહેન જણાવે છે કે 'મને એ વિશે પૂરો વિશ્વાસ છે.'

શિક્ષણશાસ્ત્ર વિષે તેમણે ખૂબ વાંચ્યું છે. જુદા જુદા દેશોની શિક્ષણસંસ્થાઓ જોઈ છે. મુંબઈ મ્યુનિસિપલ સ્કૂલ્સ કમિટીના સેક્રેટરી હોઈ તેમને શિક્ષણક્રમનો સુંદર અનુભવ છે. આ નજરે યુદ્ધોત્તર શિક્ષણ યોજના માટે પ્રસિદ્ધ થએલ સાર્જન્ટ કમિટીના હેવાલ વિષે તેઓ કહે છે કે, 'એ યોજના યોગ્ય રીતે અમલમાં આવે તો તેથી હિંદની કેળવણી વિષયક પ્રગતિ ઝડપી બની શકે એમાં શક નથી. પરંતુ એ કામ રાષ્ટ્રીય સરકાર દ્વારા જેવું થાય તેવું પરદેશી સરકાર દ્વારા થાય કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે. તે જ રીતે તેમાં ચાળીસ વર્ષનો જે સમય-મર્યાદા છે તેને વીસ પચીસ વર્ષમાં સહેલાઈથી આણી શકાય. એકંદરે આ યોજના મને પ્રગતિશીલ લાગે છે.'

મુંબઈ મ્યુનિસિપલ કમિટીના પહેલા સ્ત્રી-સેક્રેટરી તરીકે તેમને સંબોધતાં કપિલાબહેને જણાવ્યું હતું કે, 'આ માન એક સ્ત્રીને મળવા બદલ મને જરૂર અભિમાન થાય છે, પણ પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ ઉતરતી છે એ માન્યતા હજુ હિંદમાં ઘર કરી રહી છે તેનું શું?

'એક સ્ત્રીના હાથ નીચે કામ કરવામાં જ આજે ૧૯૪૫ માં પણ પુરુષોને ઓછું જણાય છે, એ સાંભળીને આશ્ચર્ય થશે, પરંતુ એ મારો દુઃખદ અનુભવ છે.'

સ્ત્રીઓની સ્વર્ગભૂમિ ગણાતા અમેરિકાની

કુશળ ગૃહિણીઓ

લેખિકા
શ્રીમતી સુધીરકુંવર

થોડા જ વખત ઉપર હું અમેરિકાનો પ્રવાસ કરીને પાછી આવી. અમેરિકા લડાઇમાં જોડાયું નહતું તે અરસામાં ત્યાં ગયેલી; અને પછી યુદ્ધ પુરૂં થતાં સુધી મારે ત્યાં રોકાઈ રહેવું પડયું. એ સમય દરમિયાન મેં એ પ્રદેશમાં ખૂબખૂબ જોયું. એ ઉપરથી કહી શકું, કે સ્ત્રીઓ માટે તો એ દેશ સ્વર્ગ સમાન છે.

જે જહાજમાં હું પાછી આવી તે જહાજમાં પણ એ જ ચર્ચા ચાલતી કે, 'અમેરિકા સ્ત્રીઓનો દેશ છે.' આપણા દેશમાં પરિવારની પ્રધાનવ્યક્તિ પુરૂષ ગણાય છે; પણ અમેરિકામાં એવું નથી. ત્યાં આખું કુટુંબ સ્ત્રીનું આશ્રિત ગણાય છે. આ જહાજમા એક શીખ સરદાર પોતાની બે પુત્રીઓ અને પત્ની સહિત હિંદમાં આવતા હતા. શ્રીમતી તેમની બન્ને પુત્રીઓને કહેતીઃ 'બેટી, હવે તમે ભારતમાં જાવ છો. તમે હવે આટલી છૂટછાટ ને આઝાદી નહિ ભોગવી શકો.' આ વખતે મને એ બન્ને બાળાઓ સાથે ઓળખાણ ન હોવાથી મને કાંઇ સહાનુભૂતિ થઇ નહિ. એ બન્ને બાળાઓ ખૂબ ચંચળ અને બોલકણી હતી. દરેક જણને એ પ્રશ્નોની ઝડી વરસાવી તંગ બનાવતી, પણ સહુ હસી દેતું. એ એક અમેરિકન શિષ્ટાચાર છે. બચ્ચાં ગમેતેટલું હેરાન કરે, પણ કોઇ એને કાંઇ કહેતું નથી. મોટી દીકરી ૧૮ વર્ષની હતી. તે પોતાની માતા સાથે સાહેલીની પેઠે છૂટથી વાત કરતી. પોતે કેવા વરને પસંદ કરે તેની પણ તે તેના પિતા સાથે છૂટથી ચર્ચા કરતી. મેં કહ્યું: 'હિંદુસ્તાનમાં કોઇ કન્યા પોતાના પિતા સાથે પોતાના પતિ સંબંધી ચર્ચા કરતી નથી.' એ સાંભળી એ કન્યાએ કહ્યું: 'ત્યારે તો ભારત—ગુલામ છે.' મને એની આ વક્રોક્તિ ઉપર ખૂબ ખરાબ લાગ્યું પણ એની સામે તો કન્યાની હાજરજવાબી માટે પ્રશંસા કરી.

હવે હું ભારતમાં પહોંચી ગઇ છું ત્યારે વિચાર કરૂં છું કે, અહીંઆ કન્યાઓને કેટલી દબાણમાં રાખવામાં આવે છે! મારી દીકરી જે ફક્ત ૧૦ વર્ષની છે તે પોતાના પિતા સાથે વાત પણ કરતી નથી. અને છ વર્ષનો નાનો પુત્ર છે તેને તો એના પિતાએ એકે વખત ગોદમાં લીધો નથી કે એકે વખત બચ્ચીઓ કરી નથી. અહિંઆ જો બાપ પોતાના પુત્રને તેડીને બહાર નીકળે તો એને નિર્લજ્જ કહેવામાં આવે છે, પણ અમેરિકામાં પિતા તો સંતાનોના મિત્ર પેઠે રહે છે. તે તેમને નવરાવે ધોવરાવે છે, ફરવા લઇ જાય છે અને તેમની સાથે રમે પણ છે; અને એથી માને પોતાના ગૃહકામમાં ખૂબ રાહત રહે છે.

હિંદમાં પુરૂષ પોતાની આવક પોતાને કબજે રાખે છે, અને સ્ત્રીઓને જરૂરતી વસ્તુ પોતે જ ખરીદીને લાવી આપે છે. અમેરિકામાં એથી ઉલટું છે. કમાય છે તો ત્યાં પણ પુરૂષ જ, પણ દરઅઠવાડિયે કે દરમહિને પોતે જે કમાયો હોય તે લાવી આખી રકમ પત્નીના હાથમાં સોંપે છે. પત્ની એમાંથી થોડી રકમ પતિને તેના ખીસ્સા—ખર્ચ માટે આપે છે અને બાકીનું પોતે ખર્ચે છે. કેમ કે ઘર ચલાવવાની જુમ્મેદારી તેને પોતાને શીર છે.

મેં જોયું છે કે, અમેરિકન સ્ત્રીઓ ગૃહકાર્યમાં જેવી નિપુણ છે તેવી ખર્ચાળ પણ છે. પતિની આવકમાં વધારો થતો જાય તેમ તેમ તેનું ખર્ચ પણ વધતું જાય છે. વિજળીના કબાટો (રેફ્રીજેટર—જેમાં કોઇ વસ્તુ બગડવા-

સંભવ નથી), વિજળીના સુઘરા, વિજળીના ઝાડુ વગેરે વસાવીને ઘરની વ્યવસ્થા જાળવે છે ને પોતાની મહેનત બચાવે છે. પતિ તેને આ ખર્ચ માટે એક અક્ષર પણ કહેતો નથી. એ સમજે છે કે, આથી એને પોતાને આરામ મળશે અને પત્નીનો ઘણો સમય અને મહેનત બચી જશે.

આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓનું મુખ્ય કામ રસોઇ બનાવવાનું અને કુટુંબને જમાડવાનું છે; પરંતુ આ વિષયમાં પણ અમેરિકન સ્ત્રીઓ પાસેથી આપણને ઘણું શીખવાનું છે. તેઓ વિવિધ સ્વાદિષ્ટ વાનીઓ બનાવવામાં નિપુણ છે તે રીતે ભોજન પીરસવાની સુંદર કળામાં પણ પ્રવિણ છે. જો કોઇ દિવસ તેને કોઇ કારણસર ફુરસદ નથી હોતી તો પતિને તેની ઓફીસમાં ટેલીફોનથી કહી દે છે કે 'આજે હોટલમાં જમીને ઘેર આવજો.' ને પતિ હોટલમાં જમી-પરવારીને પછી જ ઘેર આવે છે.

આપણા દેશમાં રસોઇ તૈયાર કરી પતિની રાહ જોતી પત્ની બેસી રહે છે. પતિ કામકાજને કારણે કે બેચાર દોસ્તો સાથે ગપ્પાં મારવામાં રોકાઇ જઇ મોડા થાય તો પત્નીને રાહ જોઇને બેસી રહેવું પડે છે ને રસોઇ ઠરી જાય છે. અમેરિકન સ્ત્રી આવું બરદાસ્ત કરતી નથી. પતિને નિયત સમયે ભોજન માટે ઘેર આવવું જ પડે છે અને જો કામકાજને કારણે મોડું થાય તેમ હોય તો ટેલીફોનથી પત્નીને કહી દેવું પડે છે કે 'આજે કામ હોવાથી હોટલમાં જમી લઇશ.'

અને એ રીતે પત્નીને કોઇને ત્યાં મળવા જવું હોય કે સીનેમા, મીટીંગ કે જલસામાં જવું હોય, તો પણ પતિને હોટેલનો આશ્રય લેવો પડે છે. પણ આ રીતે રાંધવાની કડાકૂટ ઓછી રહેવાથી સમયનો ઉપયોગ દંપતી આનંદપ્રમોદ અને વાતચીતમાં ગાળે છે.

પોતાની પત્નીને આરામનો સમય મળે, તે સુંદર દેખાય અને વસ્ત્રાભૂષણોથી સજ્જ રહે એવું દરેક અમેરિકન પતિ ઇચ્છે છે. એટલા માટે એ તનતોડ મહેનત કરીને વધુમાં વધુ કમાવાની ઇચ્છા રાખે છે અને તેની પત્ની એ કમાણીના પૈસામાંથી પતિની ઇચ્છા પૂર્ણ કરે છે. ગમે તેટલી ઉમ્મરની સ્ત્રી પણ યુવતી દેખાવા પ્રયત્ન કરે છે. તે વ્યાયામ કરે છે ને સ્વાસ્થ્ય જાળવે છે. હોઠ રંગે છે અને રોજ નવા નવા શણગાર સજે છે.

સફળતાનું માપ ત્યાં ડોલર છે. જે પતિ વધારે કમાઇને ઘેર લાવે તે વધુ સારો પતિ ગણાય છે. એ રીતે ગૃહવ્યવસ્થામાં અને પોતાના શણગાર માટે જે વધુ ખર્ચ કરે તે ઉત્તમ પત્ની ગણાય છે. દરેક અમેરિકન પતિની ઇચ્છા હોય છે કે તેની પત્ની પાડોસીની પત્ની કરતાં સારો પોશાક પહેરે, સારા મકાનમાં રહે અને ખૂબ ખર્ચ કરી શકે. ઘણા અમેરિકનો હાર્ટફેઇલથી મરી જાય છે તેનું પણ આ જ કારણ છે. મોટે ભાગે દરેક અમેરિકન પુરુષ પોતાની પત્નીની અપેક્ષાએ ઘરડો દેખાય છે, કારણ કે તે દિવસ અને રાત કામમાં પીસાય છે. અમેરિકનોના સાર્વજનિક જીવનમાં આ એક મોટો દુર્ગુણ છે. છતાં આવી કઠિન તપશ્ચર્યા અને શ્રમભરી જિંદગીમાં તેમને સુંદર ઘર, સ્વાદિષ્ટ ભોજન, સ્વસ્થ સુંદર પત્ની અને રૂપાળાં બચ્ચાંનાં દર્શન થાય છે, એમાં એ પોતાની તપશ્ચર્યાને સફળ થયેલી માને છે.

આપણા દેશમાં પણ લોકો તપશ્ચર્યા કરે છે—એટલા માટે કે મરણ પછી સ્વર્ગમાં ઇન્દ્રની પરીઓ વચ્ચે રહેવાની ધન્ય ઘડી પ્રાપ્ત થાય. અમેરિકન પુરુષ પોતાના જીવનકાળમાં જ પોતાના બાહુબળથી પોતાને માટે સ્વર્ગ રચે છે ને તેની પત્ની તેને સહાય કરે છે.

આ દૃષ્ટિએ કહેવાય છે કે, અમેરિકન પરિવાર પૂર્ણ સુખી છે. અને જ્યાં સ્ત્રીઓ પોતાના તોર ઉપર મુસ્તાક હોય, પતિ અને પરિવાર માટે સ્વર્ગ રચવા પૈસા અને પતિની હૂંફ હોય ત્યાં કુશળ ગૃહિણીઓ સ્હેજે સ્વર્ગ ખોલે એમાં નવાઇ શી ? ભારતવર્ષની નારીઓને અમેરિકા પાસેથી આ સમજી લેવા જેવું છે.

૧૯૪૫નું નોબલ પારિતોષિક મેળવનાર પ્રતિભાવંત કવયિત્રી

ગાબ્રીએલા મિસત્રાલ

સાહિત્યપ્રદેશમાં, આખી દુનિયાનું સૌથી મોટું બહુમાન કોઈ હોય તો તે નોબલ પારિતોષિક છે. ૧૯૪૫ ની સાલનું એ નોબલ પારિતોષિક તાજેતરમાં આપવામાં આવ્યું છે અને એક સ્ત્રી-સાહિત્યકારને ફાળે એ ગયું છે. ગ્રાબ્રીએલા મિસત્રાલ નામની એ દક્ષિણ અમેરિકન કવયિત્રી, એ રીતે, એ બહુમાન અગાઉ પ્રાપ્ત કરનાર બીજી પ્રતિભાવંત સ્ત્રી-સાહિત્યકારો—અમેરિકન નવલકથાકાર શ્રીમતી પર્લ બક, સ્વીડીશ લેખિકા કુ સેલ્મા લેગરલોફ, ઈટાલીયન લેખિકા ગ્રેસિયા દેલેદ્દા, ડેનમાર્કની નવલકથાકાર સિગ્રીડ ઉન્ડસેટની હરોળમાં બેસે છે.

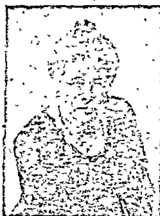
ગાબ્રીએલા મિસત્રાલનો જન્મ દક્ષિણ અમેરિકાના ચીલી દેશમાં થયેલો છે. દક્ષિણ અમેરિકાના ઘણાખરા દેશોની માતૃભાષા સ્પેનિશ છે અને ગાબ્રીએલાએ એ ભાષામાં જ પોતાની કાવ્યમય ઊર્મિઓને વ્યક્ત કરી છે. જીવનનો મોટો ભાગ એમણે શિક્ષિકા તરીકે કામ કર્યું છે. એ ઉપરાંત લેખિકા અને વ્યાખ્યાતા તરીકે તથા રાજદ્વારી એલચી ખાતામાં પણ એમણે કામ કરેલું છે.

ગદ્ય પણ એમણે લખ્યું છે; પરંતુ પ્રધાનતઃ એ કવિ જ છે. યૌવનના આરંભથી જ એ કવિતા લખતાં રહ્યાં છે. એમનો પ્રથમ કાવ્ય-સંગ્રહ જે "Desolacion" એટલે 'વ્યથા' નામે ઇ. સ. ૧૯૨૨માં સ્પેનિશ ભાષામાં પ્રગટ થયેલો છે તેને કેટલાક વિવેચકો આજે પણ એમનો સર્વશ્રેષ્ઠ સંગ્રહ માને છે.

ચીલીના પ્રકૃતિ રમણીય પર્વતોના ગોદમાં લપાયેલા એક નાનકડા ગામડામાં, શિક્ષક પિતાને ઘેર, ૧૮૯૯માં એમનો જન્મ થયો. જે સુંદર ખીણમાં એ જન્મ્યાં અને ઉછર્યાં એના રૂપની મહેક એમની કવિતામાં પૂરેપૂરી ઝીલાઈ છે અને એમની કવિતાના વાંચકોને એ સુપરિચિત છે. એમનું મૂળ નામ લ્યુસીલા ગોદોય આલ્કાયાગા છે; ગ્રાબ્રીએલા મીસત્રાલ એ એમનું તખલ્લુસ છે. પણ આજે તો એ જાણીતું થયું છે., લગ્ન પ્રસંગે કે એવા કોઈ ઉત્સવટાણે મંગલ ટુક જેવી કવિતાઓ રચવાની આવડત એમના પિતામાં પણ હતી.

પંદર વર્ષની વયે, ગામડાની પ્રાથમિક શાળામાં એ શિક્ષિકા બન્યાં. દશ વર્ષ સુધી (૧૯૦૪ થી તે ૧૯૧૪ સુધી) એમણે જુદી જુદી કન્યાશાળાઓમાં શિક્ષણ આપવાનું કામ કર્યું. ૧૯૧૪મા એક એવો પ્રસંગ બન્યો, જેણે એમના આખા જીવનને પલટી નાખ્યું. ચીલીના પાટનગર સાન્ટીઆગો ખાતે કાવ્ય-રચનાની હરીફાઈ થઈ એમાં એમણે ભાગ લીધો અને એમાં એમની કવિતાને સર્વ પ્રથમ ઇનામ તરીકે એક સુવર્ણચંદ્રક અને પુષ્પમુકુટ મળ્યાં.

નોબલ પારિતોષક મેળવનાર મહિલાઓ

કુ. સેલ્મા લેગર લોફ (૧૯૦૯)   શ્રી. ગ્રેઝિયા દેલેદ્દા (૧૯૨૬)   શ્રી. સિગ્રીડ ઉન્ડસેટ (૧૯૨૮)

એ વખતે એ એટલાં બધાં શરમાળ અને સંકોચશીલ હતાં કે એમના કાવ્યો વંચાયાં, પરીક્ષકોએ પોતાનો નિર્ણય આપી ઈનામ જાહેર કર્યું અને લોકોએ તાળીઓના ગગડાટથી એ નિર્ણયને વધાવી લીધો ત્યારે પોતે તો એ વિશાળ સમુદાયમાં અજ્ઞાત જ છુપાયેલાં રહ્યાં હતાં. 'મૃત્યુને' ઉદ્દેશીને લખેલાં એમનાં ત્રણ સોનેટો માટે એને આ વિજય મળેલો. એ વખતે એમની વય પચ્ચીસ વર્ષની હતી.

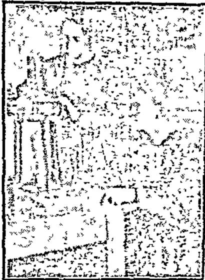
દક્ષિણ અમેરિકાની કવિતા-શોખીન પ્રજામાં આ પ્રસંગથી મીસત્રાલનું નામ જાણીતું થયું. પાઠ્યપુસ્તકોમાં એમનાં કેટલાંક કાવ્યો અને ગદ્યખંડો લેવામાં આવ્યાં. ટાગોરની કવિતાના અનુવાદ ઉપર નોંધ લખવાનું આમંત્રણ મળ્યું અને અખબારો તથા સામયિકોમાં પ્રસિદ્ધ થતાં એમનાં કાવ્યોએ સમસ્ત સ્પેનિશ ભાષી દેશોમાં એમનું નામ અને સ્થાન કાયમ કર્યું.

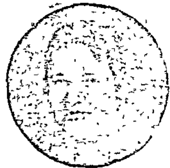
૧૯૨૨માં ન્યુયોર્કની કોલમ્બીઆ વિદ્યાપીઠના સ્પેનિશ ઇન્સ્ટીટ્યુટે એમની કવિતાનો પ્રથમ સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કર્યો. એ જ વર્ષમાં, મેક્સિકોના કેળવણી પ્રધાને ગામડાંની પ્રાથમિક શાળાઓમાં નવા સુધારા દાખલ કરવા કુ. મીસત્રાલને મેક્સિકો આવવા આમંત્રણ આપ્યું.

એ પ્રસંગે કુ. મીસત્રાલ ચીલીમાંથી પહેલી જ વાર બહાર નીકળ્યાં. મેક્સીકોમાં બે વર્ષ સુધી કેળવણી વિષયક કાર્ય કરીને એ ત્યાંથી યુરોપ ગયાં. ત્યાં સ્પેનના પાટનગર માડ્રીડમાં એમનો બીજો કાવ્યસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયો. 'તર્નુરા' નામના એ બાળકાવ્ય સંગ્રહમાં બાળકો માટેનાં કાવ્યો છે. યુરોપથી એ પોતાને સ્વદેશ—ચીલી પાછાં ફર્યાં ત્યારે ચીલીની સરકારે એમને ખૂબ માન આપ્યું અને લીગ ઑફ નેશન્સની બૌદ્ધિક સહકાર માટેની સમિતિમાં ચીલીના પ્રતિનિધિ તરીકે એમને નીમ્યાં. ૧૯૩૦માં એમને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની કોલેજોમાં વ્યાખ્યાનો આપવાનું આમંત્રણ મળ્યું.

પોતાના દેશને સંસ્કારક્ષેત્રે ઉજ્જ્વળ બનાવનાર વિભૂતિઓને નિજના પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવામાં આજે પણ જે થોડાક દેશો અભિમાન લે છે એમાં ચીલીનો પણ સમાવેશ થાય છે. ૧૯૩૧થી તે આજસુધી કુ. મીસત્રાલ પાર્લેમો, મેડ્રીડ, લીસ્બન, રીઓ ડી જેનેરો અને બીજાં પાટનગરોમાં ચીલીના કૉન્સલ (વકીલ) તરીકે કામ કરતાં રહ્યાં છે. અત્યારે તે બ્રાઝીલમાં, પેટ્રોપોલીસમાં ચીલીનાં કૉન્સલ છે.

નોબલ પારિતોષક મેળવનાર મહિલાઓ

શ્રી. પર્લ બક (૧૯૩૮)

મેડમ ક્યુરી (૧૯૧૧) અને તેની પુત્રી ઇરીન ક્યુરી (૧૯૩૫)

કુ. મીસ્ત્રાલનું જીવન સફળતા અને સન્માનના અમૃતકટોરા પીવામાં જ ગયું છે એમ નથી, વેદનાનું વિષ પણ એમને ભરપુર પ્રમાણમાં મળ્યું છે. સામાન્ય રીતે ચીલીમાં જ્યાં સ્ત્રીઓ અપવાદરૂપે જ જાહેરમાં બોલે છે અથવા લખે છે ત્યાં, એમની પ્રવૃત્તિઓને ધૃષ્ટ અને દુષ્ટ લેખની નિંદા પણ એમના પર વરસી ગઇ છે. પ્રબળ પ્રણયવેદનાથી ભરપૂર એમનાં પ્રથમ કાવ્યોમાં એમના પ્રેમિકના આત્મઘાતની કથા, જે ખુલ્લી રીતે કહેવામાં આવી છે, તેને લીધે કેટલાયના માનસને આંચકો લાગ્યો છે. રૂઢિચુસ્ત ધાર્મિકોને એમનાં કાવ્યોમાં ધાર્મિકતાનો અભાવ જણાયો છે. રાજકીય વિચારોમાં આ વાઙ્મય સેવીની પ્રગતિશીલતાએ કેટલાંય પ્રત્યાઘાતીઓને દુભવેલ છે.

કુ. મીસત્રાલનાં કાવ્યો અને અન્ય લખાણોમાં ઊંડી કરુણા વહ્યા કરે છે. એની ખૂબી એ છે કે, લાગણીને ધીરગંભીર બનાવીને એમાંથી સાચો સાહિત્યરસ નિપજાવી શકે છે. બાલ્યકાળમાં પોતાના પ્રેમીએ કરેલી આત્મહત્યા, ત્યારપછી એમના લાડીલા ભત્રીજાએ કરેલો આત્મઘાત, ત્યાર પછી ફ્રાન્કોએ કત્લેઆમ કરીને કાઢી મૂકેલાં સ્પેનવાસીઓનાં બાળકોને અપનાવવાનો દક્ષિણ અમેરિકા દેશોનો નકાર–એવા એવા દર્દભર્યા પ્રસંગોએ એમનાં કાવ્યઝરણને વહેતું કર્યું છે. એ ઉપરાંત શિક્ષકના કાર્યની મહત્તા તથા ગામડાંનાં બાળકોનાં સરલ, ભૂખ્યાં હૈયાંનું આલેખન એમના સાહિત્યમાં સચોટ રીતે થયેલ છે. ચીલીના એક વિવેચકનું માનવું છે કે, વંધ્ય નારીના હૃદયની વેદનાનું કુ. મીસત્રાલનું ચિત્રણ એમના સાહિત્યને ચિરંજીવતા અપાવે એવું છે.

'દેસોલાશીઓ' અને 'તેર્નુર' ઉપરાંત 'ત્રાલા' નામનો ત્રીજો સંગ્રહ પણ પ્રસિદ્ધ થયો છે. ફ્રેન્ચ, જર્મન, સ્વીડીશ, ઇટાલીયન, વગેરે ભાષાઓમાં એમનાં કાવ્યોના અનુવાદ થયાં છે. આધુનિક સ્પેનિશ અમેરિકન કવિતાના અંગ્રેજી સંગ્રહોમાં છૂટક છૂટક એમનાં કેટલાંય કાવ્યો અનુવાદ પામી સંઘરાયાં છે, પરંતુ એમનાં કાવ્યોના અંગ્રેજી અનુવાદોનો સળંગ ગુચ્છ હજી સુધી બહાર પડ્યો નથી.

શ્રી. અરૂણા અસફઅલીની

રસપ્રદ હકીકત

શ્રી. અરૂણા અસફઅલીનો વિસ્તૃત જીવન-પરિચય 'શ્રીજીવન' માસિકના ગયા વર્ષના શ્રાવણ માસના અંકમાં આપેલો છે. તેઓ જાહેર થયા પછી લાહોરના 'વીરતારતે' શ્રીમતી અરૂણા સંબંધે રસપ્રદ વીરતા બહાર પાડી છે. તે પત્રના જણાવ્યા મુજબ, કેપ્ટન બદ્રૌનુદ્દીન સામે કેસ ચાલતો હતો ત્યારે તેઓ લાહોરમાં ગયાં હતાં. સીમલા પરિષદ દરમ્યાન તેઓ સીમલામાં જ હતાં. અને મુંબઇમાં કોંગ્રેસની મહાસમિતિની બેઠક દરમ્યાન તેઓ મુંબઇમાં હાજર હતાં. કલકત્તામાં કોંગ્રેસ કારોબારી સમિતિની બેઠક દરમ્યાન તેઓ પોતાના સ્વામી બેરીસ્ટર અસફ-અલીને મળ્યાં હતાં. આ બધો સમય છૂપી પોલીસે તેમની ધરપકડની પેરવી ચાલુ રાખી હતી. મુંબઈ ખાતેની કોંગ્રેસની મહાસમિતિની બેઠક દરમ્યાન પોલીસને શ્રીમતી અરૂણાની હાજરીની ગંધ આવી હતી, તો પણ તેમને પકડવામાં નિષ્ફળતા મળી હતી. અગાઉ શ્રી. જયપ્રકાશ નારાયણ અને શ્રીમતી અરૂણા અસફઅલી કલકત્તામાં સાથે હતાં ત્યારે પણ તે પકડાતાં બચી ગયાં હતાં.

જ્યારે શ્રી. અસફઅલી વિલિંગ્ડન હોસ્પિટલમાં સારવાર હેઠળ હતા ત્યારે એક પોલિસ અધિકારીના ફળદ્રુપ ભેજામાં એ વિચાર આવ્યો કે શ્રી અરૂણા પરિચારિકાનો પોશાક પહેરી તેમની સારવાર કરી રહ્યાં છે. તરત જ તપાસ શરૂ થઈ. જે પરિચારિકા બહેન એમની સારવાર કરતાં હતાં તેમનું માપ સુદ્ધાં લેવામાં આવ્યું અને જ્યારે પોલીસને એવી ખાતરી થઈ કે શ્રી. અરૂણાની ઊંચાઇ પરિચારિકાની ઉંચાઇથી વધુ છે ત્યારે તેમને જંપ વળ્યો હતો.

એકવાર એમને ચેતવણી આપવામાં આવી કે, તેઓ જે જગ્યાએ છુપાઈ રહ્યાં છે તે સ્થાન ઉપર પોલીસની નજર છે, એટલે એમને માટે પ્રશ્ન ઉભો થયો કે, હવે ક્યાં જવું? એ જ સવારે એક વર્તમાનપત્રમાં જાહેર ખબર હતી, કે કોઈ અંગ્રેજ કુટુંબ કોઇ યુરોપિયનને પોતાના ખર્ચે અતિથિ તરીકે રાખવા તૈયાર છે. તરતજ એક ભાડાની મોટર લઇ અરૂણા ત્યાં પહોંચી ગયાં. તેમના વ્યક્તિત્વ અને સૌંદર્યના પ્રભાવથી અંગ્રેજ બાઇ એટલી અંજાઇ ગઇ, કે તેણે અરૂણાને પોતાને ઘેર આશ્રય આપ્યો અને પોલીસનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો.

એક બીજા પ્રસંગે જ્યારે અરૂણા જે ઠેકાણે છૂપાઈ રહેતી હતી તે ઘર માલીકના એક મિત્ર મોટા સરકારી અમલદાર હતા તે તેમને મળવા આવ્યા. તેમની વચ્ચે એવો સારો ઘરોબો હતો કે તેઓ સીધા ઓરડામાં આવીને ઉભા રહ્યા. અરૂણા અને તેઓ બન્ને એક બીજાને સમક્ષ જોઇને સ્તબ્ધ બની ગયાં, ને ચીંતાતુર બન્યાં, પણ અરૂણાએ પોતે જ વાત સંભાળી લીધી. તેણે હસીને આવનારનું સ્વાગત કર્યું અને ખુરશી આપીને તેમને બેસાર્યો, એટલું જ નહિ, પણ તેમની સાથે બે કલાક વાતો કરી અને પોતાને ઘર મહેમાનનું સ્વાગત કરતી હોય એમ એમની આગતા સ્વાગતા પણ કરી.

ગૃહિણીધર્મની

તાલીમ

મૂળ લેખક :

શ્રી રામનાથ 'સુમન'

અનુવાદક : 'જ્ઞાનભિક્ષુ'

ઘરમાં આવનારી નવી વહુની બહુ સંભાળ રાખવાની જરૂર છે કેમકે ઘર, કુટુંબ અને સમાજને અનુકૂળ તેને તૈયાર કરવાનું-કાર્ય કાંઇ હાંસી-ખેલ નથી; એને પૂરૂં કર્યાં સિવાય દાંપત્યજીવનમાં સુખ મેળવવાની ઉમેદ રાખવી એ આકાશ કુસુમવત્ છે.

દાંપત્યજીવનમાં સુખ અને શાંતિ સારૂ સ્રીનું શિક્ષણ બહુ આવશ્યક છે. પરંતુ શિક્ષા એટલે અક્ષરજ્ઞાન અથવા પુસ્તકીયું જ્ઞાન એવો મારા કહેવાનો મતલબ નથી. શાળામાં અને કૉલેજોમાં છોકરીઓને જે તાલીમ આજ-કાલ આપવામાં આવે છે, તે જિંદગીની જરૂરિયાતો તરફ ધ્યાન આપ્યા સિવાય આપવામાં આવે છે. આઠ-દસ વર્ષ અથવા તેનાથી પણ વધુ સમય આપણે શિક્ષણ પાછળ ખર્ચીએ છીએ, પણ કેવળ અફસોસની વાત છે, કે આગળ ઉપર જીવનમાં આ શિક્ષણ બહુ ઓછું ઉપયોગમાં આવે છે. આપણા જીવનનો એક બહુ કિંમતી વખત આમ જ. વીતી જાય છે. આપણી મહેનત પ્રાયઃ વ્યર્થ જાય છે. કેળવણી પાછળનું ખર્ચ એક રીતે આપણી મૂડીના રોકાણ જેવું ગણાવું જોઇએ, પણ આજની કેળવણીને લીધે એનો બદલો મળવો તો દૂર રહ્યો, પણ ખુદ.મૂડી જ ડૂબી જાય છે.

કન્યાશાળાઓમાં અને કોલેજોમાં પણ હાલમાં લાખો છોકરીઓ ભણી રહેલ છે. દર વર્ષે હજારો છોકરીઓ હાઇસ્કૂલોમાંથી અંતિમ પરીક્ષાઓમાં સફળ બનીને બહાર નીકળે છે; અને જેમને ઇશ્વરે સાધન દીધેલ છે, તેઓ કૉલેજોમાં પણ જાય છે.

ઉચ્ચ . શિક્ષણ પામેલી છોકરીઓમાંથી કેટલી એવી પણ માલૂમ પડે છે, જેનું વિવાહિત જીવન સફળ બની શકે એવું હોય છે. જેના જીવનમાં અતૃપ્તિ કે અશાન્તિ હોતી નથી, જે પોતાની પાછલી જિંદગી પર સહાનુભૂતિની નજર નાખી શકે છે, જે પોતાના વર્તમાન જીવનથી સંતુષ્ટ હોય છે અને જે ભવિષ્ય તરફ આશાપૂર્ણ દષ્ટિએ નીરખે છે એવી કેટલી છોકરીઓ દેખાય છે? જે કંઇ જોવામાં આવે છે, તે તો આથી બરાબર ઉલટું લાગે છે.

એ સાચું છે, કે ભણેલી છોકરીઓ આનો ઇન્કાર કરશે, શિક્ષિત સંપ્રદાય આની ઉપર પ્રશ્નચિહ્ન લગાવશે; પણ આનુ કારણ એ છે, કે આધુનિક કેળવણી-પદ્ધતિએ આપણને આત્મવંચનાની કલામાં પારંગત કરી દીધાં છે. જ્યારે આપણે અંદર સીઝાઇ રહ્યાં છીએ 'ઘુટઘુટ કરીને મરી રહ્યા છીએ', ત્યારે પણ આપણે લોકોને એવું જ કહેવાનું પસંદ કરીએ છીએ કે 'કાંઇ બન્યું નથી અમે મઝામાં છીએ'! સત્ય પર આબરૂ અને દર્પની જૂઠી ધારણા પડદાની પેઠે પડી છે. વળી, શિક્ષિત છોકરીઓ બોલવાનું જાણે છે-અનેક પ્રકારની વીચાર-ધારાઓ વડે પોતાના મનના અસલ ભાવોને

અને સ્થિતિઓને છુપાવી શકે છે, છુપાવે પણ છે!

જે શિક્ષણ તેમને મળ્યું છે કે મળી રહેલ છે, તે તત્ત્વતઃ ખરાબ છે એમ પણ નથી. તેમાં પ્રશંસનીય પણ છે; તેમાં કલ્પનાશક્તિ અને બુદ્ધિના વિકાસની ગુંજાશ પણ છે. જે ચીજ ખૂંચે છે, તે તો તેનો ખોટો ઉપયોગ છે. ભાવી જીવનના ઉપયોગનો ખ્યાલ કર્યા સિવાય શિક્ષણનો પ્રયોગ એ નાદાની છે; અને સહુ કોઇને એક જ સરખાની શિક્ષા દેવી પણ ઠીક નથી. એટલે શિક્ષિત છોકરીઓને મહજીવનમાં પોતાની વિદ્યાનો કાંઇ ખાસ (વિશિષ્ટ) ઉપયોગ મદદગાર બનતો નથી; કેમ કે શિક્ષણ દેતી વખતે તેના ભાવિ જીવન વિષે કશો સ્પષ્ટ વિચાર જ શિક્ષકોના મનમાં અથવા પાઠ્યક્રમ તૈયાર કરનારની સામે હોતો નથી

એટલા ખાતર જ્યારે હું એમ કહી રહ્યો છું, કે દાંપત્યજીવનના સુખ માટે સ્ત્રીને શિક્ષણ બહુ જરૂરી છે, ત્યારે હું અક્ષરજ્ઞાન અથવા પુસ્તકીયા જ્ઞાનની વાત નથી કરી રહ્યો. મારી મતલબ એવી તાલીમ (Training) અથવા તૈયારીથી છે, જે સ્ત્રી માટે દાંપત્યજીવનમાં પોતાનું મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન સમજવા માટે અને તે સ્થાનની જવાબદારી ઠીક તૌર પર નિભાવવા માટે જરૂરી છે.

સ્ત્રીને સમજાવવાની તથા તેની અંદર પેદા કરવાની જરૂર જેવી સહુથી પહેલી આવશ્યકતા એ છે, કે તે સહિષ્ણુ અને—સહનશીલ થાય. સ્વપ્નોની પાંખો પર ઊડનારી નારીનું—ભલે તે કાવ્યની દુનિયાની રાણી જ હોય, તેનું—દાંપત્યજીવનમાં કશું ય મહત્ત્વ નથી; ઊલટું, તેને માટે તે એક અભિશાપ છે!

જિંદગીમાં દુઃખ—સુખ જોડાયલાં જ રહે છે. ચાર માણસ ભેગાં રહે છે—મળે છે, ત્યાં ક્યારેક ક્યારેક થોડી ખટપટ પણ અનુભવાય છે; એવી જ રીતે કુટુંબમાં પણ બધી તરેહના લોકો હોય છે. સ્ત્રીને આ સર્વ સાથે વર્તાવ કરવો પડે છે. એ ઉપરાંત, કુટુંબમાં ક્યારેક માંદગી—સાજગી આવે છે. ક્યારેક કોઇક કામ—પરોણા ઊભાં થાય છે, તો ક્યારેક કોઈ એવો બીજો પ્રસંગ પણ સામો ખડો થાય છે. કોઇક આવે છે, તો કોઇકને જવાનું બને છે. જન્મ, મરણ, લગ્ન, તહેવાર, વગેરે—મતલબ કાંઇક ને કાંઇક લગભગ હમેશાં આવ્યે જ જાય છે—જીવન સાથે જોડાયેલું જ હોય કે રહે છે. નાની શી નવવધૂ—એને ચારે તરફ પિસાવું પડે છે: બધાં જણે તેને ખેંચે છે! બધાંની દિલજોઈ તેને કરવી પડે છે; બધાંની વાત તેણે સાંભળવી પડે છે. આવી લંબાનાર મહેનત અને ચિંતાની જિંદગીમાં, કેવળ ભાવનાઓના બળ પર કોઇ સ્ત્રી વધુ દિવસ ટકવી શક્તિ નથી. ભાવુક નારીને એવી જિંદગીમાં રુદન—જ—રુદન આવે છે. ઉષા જેવા સોનેરી બાળપણના દિવસો તેને યાદ આવે છે; તેને માનો દુલાર અને પિતાનો સ્નેહ યાદ આવે છે; તેને સખીઓની સાહેલીઓની ચુહલબાજી અને ઠીઠીયારી સાંભરે છે; અને પછી તે વિચારે ચડે છે, કે 'કેવાં કેવાં અરમાન લઇને હું અહીં આવી હતી?'

મારે કહેવું જોઇએ, કે એવી સ્ત્રી લગ્ન કરીને કદી સુખી થઇ શકતી નથી.

સુખી તો એ સ્ત્રી બની શકે, જે પોતાના ભૂતકાળને—વીતેલા જમાનાને ભૂલી જાય છે; અને કલ્પનાઓને છોડીને જે કાંઇ તેની સામે પ્રત્યક્ષ હોય છે તેને જ સહારે, સચ્ચાઇ સાથે પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમ (ગૃહસ્થજીવન)નું નિર્માણ કરવાને લાગી જાય છે; જે હતું અથવા બની શકનાર હતું, તેની કલ્પના એ સમજદાર સ્ત્રી દૂર કરી દે છે. જે છે નહીં તેની ઉપર દુઃખી થવાને બદલે તેની જગ્યાએ જે હાજર હોય તે (સંયોગ)ને લઇને- સંસ્કાર અને વિકાસ કરીને એક સુખી અને તૃપ્ત જીવનની રચના

કરવાને તત્પર, એવી નારી વિવાહિત જીવનની દેવી બની શકે છે.

આને સહિષ્ણુતાની—સહનશીલતાની તાલિમ તે માતાપિતાનું અને તેથી પણ વધુ પતિનું પહેલું કર્તવ્ય છે. વિવાહિત જીવનમાં સંતોષ અને ક્ષમાની વૃત્તિ તે કવચ છે; તેની ઉપર વિપત્તિઓના અનેક પ્રહાર વિફળ બની જાય છે.

બીજી બાબતઃ નારીમાં ઉદાર હૃદયનો વિકાસ કરવો તે છે. પરિસ્થિતિ, વાતાવરણ, સંસ્કાર અને ઘરના પ્રાણીઓ સુધી સહાનુભૂતિ સંકુચિત બની જવાને કારણે ઉદાર માતાઓનો સમાજમાંથી લોપ થઇ રહ્યો છે. પ્રાયઃ નારી અનુદાર અને સંકુચિત બની જાય છે. તેની સંકુચિતતાને દૂર કરીને તેની અંદર ઉદાર હૃદય પેદા કરવાનું કામ પતિનું છે. કેવળ વાણી વડે ઉપદેશ દેવાથી એ થશે નહિ. જ્યાં સુધી પતિ પોતાના આચરણથી આ પ્રકારની તાલિમ નહીં આપે, ત્યાં સુધી એનું કશું વિશેષ ફળ (પરિણામ) આવશે નહીં. પતિએ સમજવું જોઇએ, કે ઘર સ્વયં એક નાનકડો સમાજ છે. નારી આ સમાજની રાણી છે. જો કે તેનું હૃદય પતિમાં કેન્દ્રિત હોય છે, તો પણ તેને બધાની તરફ દેખવું પડે છે. પતિનો પ્રેમ અને તેની પ્રત્યેની શ્રદ્ધા વડે તે બળ ગ્રહણ કરે છે, તે જ તેનું કવચ છે. તે કેવળ રમણી જ નહિ, પરંતુ પુત્રી, પત્ની, માતા અને બહેન પણ હોય છે. તેણે કેન્દ્રની ચારે બાજુ ફેલાયેલાં અનેક બિંદુઓનું પોષણ કરવું પડે છે. સાસુ અને સસરો તેની પાસેથી સેવા ચાહે છે—અને તેઓ ઇચ્છે છે, કે લક્ષ્મી શી એક વહુ આવીને તેમના ઘરના અભાવોને પૂરા કરી આપે. વહુએ પોતાના વિનય, સરળતા અને પ્રેમથી તેમના હૃદયમાં તેમની પુત્રીઓના સાસરવાસે ચાલ્યા જવાથી જન્મેલા ખાલી સ્થાનને ભરી કે પૂરી દેવાનું છે; તેને એવું બનવાનું હોય છે, કે દેરાણીઓ તેને મેળવીને એમ સમજે, કે તેમની મોટી બહેન આવી ગઇ છે; નણંદો ફૂલની પેઠે ખીલી ઉઠે! મતલબ તેણે સઘળાંની જરૂરતોની આગાહી રાખવી પડે છે અને સર્વ કોઇને સંતુષ્ટ તેમ જ સુખી કરવાનો યત્ન કરવો પડે છે. આમ એક સાથે તેણે કેટલાય પ્રકારે સેવા ઉઠાવવી પડે છે; અને એમાં જ તેની જિંદગીની સર્વથી કઠિન પરીક્ષા થાય છે.

કરાચીમાં ભાષણ કરતાં વિજયાલક્ષ્મીએ જણાવ્યું હતું કે, 'હિંદની લડત એ શાહીવાદી પકડમાંથી મુક્ત થવાની એશિયાની લડત છે. અમેરિકાની અંદર બ્રિટીશ પ્રચારે હિંદની સાચી પરિસ્થિતિ ઉપર ઢાંકપિછોડો કર્યો છે. અમેરિકનો હિંદને ગુલામીમાં સબડતા દેશ તરીકે પીછાને છે. તેઓ ગાંધી અને નહેરૂ, મહારાજાઓ, અને હિંદ-મુસ્લીમ મતભેદો વિષે જાણતા હતા' હિંદી સમાચારો પ્રગટ કરવામાં બ્રિટીશ સત્તાધીશો અને અમેરિકન અખબારો વચ્ચે સમજૂતિ થએલી હોવાનું તેમનું મંતવ્ય છે.

આ માટે સહુથી મોટી વાત તો એ છે કે તેને પોતાનાં માતૃત્વના ગૌરવનો બોધ મળે; તે સમજે, કે તે મા છે—સમાજની માતા છે.

એટલે સ્વભાવતઃ તેણે કષ્ટ પણ પોતાની પદ-મર્યાદાને અનુકૂળ જ સહન કરવાનું હોય છે. કોઇ પણ એવી સામાન્ય સ્ત્રી નહિ હોય, જેનું હૃદય માના પુકાર પર ઊઘડે નહીં. એ એક શબ્દ—એક—એક સંબોધન—તેની અંદર યુગયુગથી સંચિત થઇ રહેલા ભાવ—રાશિને ઉભરાવી લે છે. હૃદયની ગહરાઇ વડે તે તેવા શબ્દનો ઉત્તર દેવાનું ચાહે છે. જે નારી પોતાના આ ગૌરવને સમજે છે, તે કુટુંબનું કોઇપણ કામ કરતી વખતે કંટાળાઓ અને બોજને કારણે અધીર નથી બનતી; કેમકે તે મા છે એટલે તેણે તો દેવાનું—જ—દેવાનું છે. તેણે તો જરા જરા કરીને રજે રજ બધાને ખવરાવવાનું જ છે! તેણે તો પોતાના રક્ત—માંસ વડે સંતતી અને સમાજની રચના કરવાની છે. તેનું દાન કદી સમાપ્ત થતું નથી. તે સમાજની ચિરજાગ્રત અન્નપૂર્ણા છે.

આવી સ્ત્રી કામની ભીડમાં નાક કે ભવાં ચડાવતી નથી. તેને દરેક કામમાં એક જાતનો રસ આવે છે. દરેક કામમાં તે નિજત્વનો અનુભવ કરે છે. હસતાં—હસતાં તે દિવસોનું કામ કલાકોમાં પૂરું કરી લે છે. તેને માટે દિવસ પહાડમાંથી ફૂલ જેવો બની જાય છે!

આથી વિરૂદ્ધ જે સ્ત્રીઓ પોતાના આંતરિક ગૌરવનો અનુભવ નથી કરતી, તેઓ સદા પોતાના કષ્ટોનું રોદણું રડ્યા કરે છે. તેમના દુઃખડાનું રજિસ્ટર કદી બંધ નથી પડતું. પતિ જ્યારે ઠંડા પાણીનો એક ગ્લાસ માગે છે, ત્યારે તે મોટા આળસ અને કષ્ટનો ભાવ જણાવતી ઊઠે છે. જલદી—ઝડપે કરવાનું કહેવા પર તે કહે છે, કે 'તમે તો હથેલી પર સરસવ ઉગાડવાનું ચાહો છો—મારી અંદર તે કાંઇ વીજળી વસી છે, કે ઝટ પહોંચી જાઉં?'

બાળકો માતા પાસે આવીને લાડ કરે છે, તેને ઘેરે છે, તેના ગળાને હાથ વિંટાળે છે અથવા તેઓ ચારે બાજુ બાલસહજ કિલકિલાટ કરી મૂકે છે; ત્યારે એવી માતા કહે છે કે 'બાપ રે બાપ! આસમાન શિર પર ઉઠાવી લીધું!' તે દરેક કામ દાસી—મજૂરણ—માફક કરે છે. કોઇ પણ કામ કરતી વખતે તેના હૃદયમાં ઉત્સાહ કે પ્રસન્નતા નથી હોતાં—સ્ફૂર્તિ નથી હોતી. જો તે પોતાને ગૃહલક્ષ્મી અને માતા સમજતી હોત, તો ખરેખર તેના શરીરમાં વીજળી વહેતી હોત! પ્રેમ એવું રસાયણ છે, જે જીવનને કદી ન મરનારી (અમર) શક્તિવડે ભરી દે છે. તેની મદદે જીવનની કંટાળાઓ વાત વાતમાં પાર—પસાર થઇ જાય છે. મન, પ્રાણ, શરીર-સઘળાં તે ઝિંદાદિલી—ઝિંદગી-શક્તિ—વડે પૂર્ણ રહે છે, જે કામોની વચ્ચે અપૂર્વ ઉલ્લાસનો અનુભવ કરે છે—કરાવે છે.

જો નારીના હૃદયમાં ધર્મનો ભાવ હોય, શ્રદ્ધા હોય, પતિ પ્રત્યે સાચો પ્રેમ હોય, તો તે પ્રત્યેક કામ દિલ દઇને અને પ્રમાણદારીથી કરે છે. સેવામાં જ તેનો પ્રેમ બઢે છે અને તે મેળવીને જ તે તૃપ્તિ હાંસલ કરે છે, અનુભવે છે.

એટલા માટે પ્રત્યેક પતિનો ધર્મ છે, કે તે સાચા ગૃહસ્થજીવનનાં નિર્માણ માટે સ્ત્રીને એવી તાલિમ આપે અને પોતે તદનુકૂળ આચરણ કરીને તેની સાથે સાથે તેને પ્રત્યેક પગલે આશ્વસ્ત કરતો કરતો તેને સદૈવ પોતાનાં પ્રેમ અને વિશ્વાસની છાયામાં રાખીને ચાલે, અને પ્રગતિ સાધે. આથી ગૃહસ્થજીવન સ્વર્ગસમું બની જશે અને પ્રાણોમાં અમૃતનું ઝરણું વહાવા માંડશે!*

* [આધાર: 'કલ્યાણ' (હિંદી માસિક)

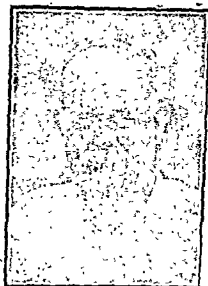
આફ્રીકામાં ધકકેલાઈ જતી હિંદની ગીરમીટીઆ સ્ત્રીઓના ઉદ્ધારક

દીનબંધુ

ભારત વર્ષના ઉદ્ધારની દિશામાં મા ભારતીની સક્રીય સેવા માટે જે થોડા પરદેશી મિત્રો હિંદમાં આવી વસ્યા છે તેમાં સી. એફ. એન્ડ્રુઝનું નામ અગ્રગણ્ય છે. તેમનું પુરૂં નામ ચાર્લ્સ ફ્રીઅરૂ એન્ડ્રુઝ છે. તેમનો જન્મ ઉત્તર ઇગ્લાંડમાં આવેલ કાર્લાઇલ શહેરમાં ૧૨મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૭૧માં થયો હતો. તેમના દાદા જોન એન્ડ્રુઝ સુપ્રસિદ્ધ દાક્તર હતા. તેમના પિતાનું નામ જોન એડવિન અને માતાનું નામ મેરી શારલોટ હતું. પાંચ ભાઈ અને બહેનો મળી ચૌદ ભાંડરડાંમાં અગીઆર જીવતા હતાં તેમાં ચાર્લ્સ ચોથા હતા. તેમની બે નવ બહેનો ન્યુઝીલેન્ડમાં પરણી હતી. પિતા પણ શિક્ષકનો ધંધો કરતા હતા ને પાછળથી પાદરી બનેલા.

પચીસ વર્ષની ઉમ્મરે કેમ્બ્રીજ વિશ્વ-વિદ્યાલયની છેલ્લી પરીક્ષા પાસ કરી, તેમણે લંડનના ગરીબ લત્તાઓમાં રહીને મજુર લોકોને ધર્મોપદેશ કરવા માંડયો. ત્યાં પણ તેમણે ગરીબ સ્ત્રીઓને મદદ કરવામાં પાછું વાળી જોયું નથી.

તેત્રીસ વર્ષની ઉમ્મરે તેમણે હિંદમાં આવવાનો વિચાર કર્યો અને ૨૭ મી ફેબ્રુઆરીએ નીકળી ૨૦મી માર્ચ ૧૯૦૪ના દિવસે તેમણે મુંબઈના બારામાં પગ મૂકયો. હિંદના સૌન્દર્યથી તેઓ મુગ્ધ બની ગયા. દીલ્હીની સ્ટીફન્સ કોલેજમાં તેઓ જોડાયા, ને પોતાના ઉદાર દિલથી ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રોફેસરમિત્રોના એ માનીતા થઇ પડયા. ૧૯૦૫માં તેમણે 'નોર્થ ઇન્ડીઆ' નામે પુસ્તક લખેલું. તેમાં ઉત્તર હિંદના પોતાના અનુભવો લખ્યા છે. ૧૯૦૬ની કલકત્તા કોંગ્રેસમાં તેમણે હાજરી આપેલી, અને ત્યારથી કોંગ્રેસ સાથે તેમનો સીધો નહિ તો આડકતરો સંબંધ તો જોડાઇ ગયો. તેમણે પોતાની લાગવગનો ઉપયોગ કરી હિંદને ઘણી મદદ કરી છે એ દેખાતી વાત છે.

ચાર્લ્સ એન્ડ્રુઝ

એમને પાંચ વર્ષની ઉમરે માંદગી આવેલી. એ માંદગીમા મૂળ ઉંડાં રોપાયાં ને એથી મોટી ઉમર સુધી તેમની તબીયત વળી નહિ. તાવ ને મરડો તો વારંવાર થઇ આવતો. એક વાર મરડો થતાં તેઓ હવાફેર કરવા સીમલા પાસે કોટગઢ ગયેલા. ત્યાં તેમને અમેરિકન ખ્રીસ્તી મી. સ્ટોકસ સાથે ઓળખાણ થયું. પાછળથી બન્ને વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી જામી. મી. સ્ટોકસ ૨૫-૨૬ વર્ષના જુવાન હતા ને એ દેશમાં એક સન્યાસી જેવી ખ્યાતિ પામ્યા હતા. તેમણે એક કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું ત્યારે એન્ડ્રુઝ સાહેબે તેમને એ લગ્ન કરવાની સલાહ આપેલી, એથી ઘણા અંગ્રેજો છેડાઇ પડેલા. તેનું કારણ એ હતું કે એક ગોરો ગૃહસ્થ ઉચ્ચ દરજ્જાના ખ્રીસ્તી હતા અને ખેતીના જાણકાર હતા ને હિંદના પાડોશના પ્રદેશમાં આવી વસ્યા. એમણે પોતાનો વિવાહ એક

રજપૂતાણી સાથે કર્યો, તેમની પુત્રી સાથે સ્ટોકસે લગ્ન કર્યું. એક ગોરો હિંદી કન્યા સાથે લગ્ન કરે એ અંગ્રેજોને ગમ્યું નહિ. ૧૯૦૮માં 'યુરોપીયનો અને હિંદીઓના આંતરજાતીય લગ્ન' સંબંધે તેમણે લેખ લખેલો તેનો પણ ખૂબ જ વિરોધ થયેલો અને કેટલાકે કહેલું પણ ખરું કે, એન્ડ્રુઝ કોઈ હિંદી છોકરીના પ્રેમમાં પડી લગ્ન કરવાના છે. ખરી વાત તો એ હતી કે, એન્ડ્રુઝ આજીવન અવિવાહીત હતા. કામ અને સેવામાંથી પરવારે ત્યારે લગ્નનો વિચાર પણ તેમને આવે ને?

જેઓ અવિવાહીત રહે છે તેઓ ઘણુંખરું ઉમ્મર વધી ગયા પછી પ્રેમરહિત બની જાય છે, પણ એન્ડ્રુઝ સાહેબ માટે એવું ન હતું. તેમનો સ્વભાવ પ્રેમભરપૂર હતો. સ્ત્રીઓનું દુઃખ એમનાથી જોઈ શકાતું નહિ. હિંદની સ્ત્રીઓને તેઓ માતા પેઠે ચાહતા અને એ માતાના દુઃખ જોઈ એ ત્રાસી ઉઠતા. સ્ત્રીઓ તેમની પાસે આવી વાતો કરતી ત્યારે એમને થતું કે એ માતાનો અવતાર છે. તે વખતે તેમને પોતાની માતા યાદ આવતી.

આફ્રીકામાં ગાંધીજીએ લડત શરૂ કરી ત્યારે ગોખલેજીની સૂચનાથી તેઓ ત્યાં પહોંચી ગયેલા ને ગાંધીજીની સાથે રહી તોડજોડ કરવામાં અગત્યનો ભાગ તેમણે ભજવેલો.

આફ્રિકાના મુડીવાદીઓને પોતાના ખેતરોમાં કામ કરવા મજુરો જોઈએ, ને એ મજુરો ગુલામ જેવા હોય તો જ તેમને લાભ થાય. બીજા દેશોમાંથી ગુલામી પ્રથા રદ થઈ હતી. હિંદમાંથી એ રીતે, પાંચ વર્ષ સુધી નોકરીનું એગ્રીમેન્ટ કરાવી લઈ મજુર સ્ત્રી-પુરુષોને આફ્રિકા ધકેલી દેવાનું કામ મુડીવાદીઓના એજંટો કરતા. એ રીતે ફસાઈ પડેલા ગીરમીટીઆ મજૂરોને પાંચ વર્ષ સુધી કાળી મજુરી કર્યા વગર છૂટકો થતો નહિ. વચ્ચે તેઓ નાસભાગ કરે તો તેમને પકડીને સરકાર પાછા સોંપતી. ત્યાં કામ કરવાની ના કહે તો તેમને માર મારવામાં આવતો. સ્ત્રીઓને ફરજીઆત વ્યભિચારનું સાધન બનવું પડતું અને એ બધા ત્રાસમાંથી છટકવાની કોઈ બારી ન હતી; કેમકે હિંદની સરકારની એને સહાનુભૂતિ હતી.

'એટલે આ કાયદો રદ કરાવવા હિંદના આગેવાન રાજપુરુષો પ્રયાસ કરતા. પણ સંસ્થાનીક સરકાર મચક આપતી નહિ; એટલે હિંદમાંથી ભરતી કરી ફીજીમાં ધકેલાઈ જતી ગીરમીટીઆ (ગેરન્ટી કરેલી) સ્ત્રીઓની અને મજુરોની સ્થિતિ તપાસવા અને તે પ્રથા અટકાવવા માટે જે ઝુંબેશ ચાલતી હતી, તે કામ એન્ડ્રુઝ સાહેબને સોંપાયું. તે વખતના લોર્ડ હાર્ડીંજે પણ તેમને મદદ કરેલી. હિંદના જ એક પુત્ર લાલા ચીમનલાલે એ પ્રથા ચાલુ રાખવા સરકારને ભલામણ કરેલી. છતાં તેઓ મિ. પિયર્સનની સોબતમાં ફીજી ગયા.

ત્યાંનું વર્ણન તેઓ કરે છે કે: 'ફીજીની હિંદુ સ્ત્રીઓનો સમાજ એક એવા હોડકા જેવો છે કે જેને સુકાન નથી, સ્થંભ તૂટી ગયા છે અને ખડકો તરફ ઘસડાઈ રહી છે, અથવા એક મોટી નદીના વમળમાં ફસાયેલી હોડી પેઠે ચક્કર ખાઈને તળીએ બેસી જાય છે,—એને કોઈ જ બચાવી શકે એમ નથી.

ફીજીની હિંદુ સ્ત્રીઓ એક પુરુષ છોડી બીજો પુરુષ કરે છે. આમ ધણી બદલતાં એને જરાય શરમ ન આવે એવું તેમનું હીન માનસ થઈ ગયું છે. હિંદુ પુરુષ-સમાજ પણ છીન્નભીન્ન થઈ ગયો છે. ન્યાતિ અને જાતીનો નાશ થઈ જવાથી હિંદુઓ ઉપરથી તેમની શ્રદ્ધા ઉઠી ગઈ છે. પત્ની એ એક વેચવા ખરીદવાની વસ્તુ બની ગઈ છે. એને માટે તેઓ માંહોમાંહે લડે છે, ખૂન કરે છે ને આત્મહત્યા પણ કરે છે. હત્યા, આત્મઘાત ને ઘોર અપરાધો એ સ્ત્રીને કારણે બને છે તેનો આંકડો ઘણો ભયંકર છે.

સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઓછી હોવાનું જાણીને

તપાસ કરતાં લાગ્યું કે, કુટુંબોને બદલે અલગ સ્ત્રી–પુરુષોની ભરતી થાય છે; તેને લીધે સેંકડે ૪૦ ટકા સ્ત્રીઓની ભરતી માંડમાંડ થાય છે. આ પ્રથામાં સંડોવાયેલ આ મજુરોની હકીકત તપાસતાં એ સંબંધી લખવું દુ:ખદાયક છે.

કોઈ મજુર થાણામાં એક બળવાન મજુર પુરુષ એક સ્ત્રીનો આમવો કબજો કરી બેસે છે ત્યારે બાકી જે જુવાન સ્ત્રીઓ રહી જાય છે તેમની સંખ્યામાં અને પુરુષ મજુરો વચ્ચે મોટો તફાવત રહે છે. એવી નજીવી સંખ્યાની સ્ત્રીઓને જ મોટી સંખ્યાના પુરુષોની હવસખોરી વેઠવાની હોય છે. દરેક સ્ત્રી પાછળ અમુક પુરુષો કોઈનો ઓવરસીયર નક્કી કરી આપે છે–બીજા શબ્દોમાં, વ્યભિચારની ગોઠવણ કરી આપે છે. પરિણામે સ્ત્રીઓ અને પુરુષોમાં ચેપી દર્દો અને ભયંકરતા પ્રસરે છે.

આ બધી ત્રાસદાયક હકીકત નજરે જોઈ, એના દારુણ દુ:ખના ઉલ્લેખ કરી, તેમણે વાઇસરોયની પાસે એક નિવેદન રજુ કર્યું. લોર્ડ હાર્ડીંજે સહાનુભૂતિ બતાવી અને એ પ્રથા બંધ કરવા પોતાના બનતા પ્રયત્નો કરવા વચન આપ્યું.

તે પછી તેઓ ટાગોર સાથે જાપાન ગયા. ત્યાં તેમને પત્ર મળ્યો કે 'સંસ્થાનીક ઓફીસ અને હિંદી ઓફીસ વચ્ચે એવી સમજૂતી થઈ છે કે હાલમાં પાંચ વર્ષ સુધી તો મજુરોની ભરતી કરવાનું કામ ચાલુ રહેશે.' તેઓ તરતજ હિંદમાં પાછા આવી તે વખતના વાઇસરોય લોર્ડ ચેમ્સફર્ડને મળ્યા. પણ પરિણામ કાંઈ ન આવ્યું. એટલે એમણે ઠેર ઠેર સભાઓ સ્થાપી અને લોકમત કેળવવા પ્રયાસ કર્યો. ફીજી રીપોર્ટની નકલોનો પ્રચાર કર્યો.

એક સભામાં એમણે હૃદયભેદક ચીતાર આપેલો; 'આજે હું એક સાચી વાત આપની પાસે રજુ કરું છું. એક ઉંચી જ્ઞાતિની ને સારા ઘરની હિંદી સ્ત્રીને સંધ્યા સમયે એક તાર મળ્યો કે તમારા પતિ બહુ બિમાર છે. પેલી સ્ત્રી એકદમ સ્ટેશન તરફ ચાલી નીકળી. રસ્તામાં લુચ્ચાઓએ એને ફસાવીને કલકત્તાનો મજુર પેઢી ઉપર મોકલી આપી. તે એટલી બધી ડરી ગઈ હતી કે એને પૂછવામાં આવતા પ્રશ્નોના જવાબ પણ બરાબર આપી શકતી ન હતી. પરિણામ એ આવ્યું કે એને જહાજ ઉપર ચડાવી ફીજી મોકલી આપવામાં આવી.

એ જહાજમાંના મજુરોને હાથે એનું ચારિત્ર ભ્રષ્ટ કરવા પ્રયત્નો થયા, એટલે એ અનાથ સ્ત્રી એક બંગાળી ગૃહસ્થને શરણે ગઈ. એ ગૃહસ્થ પણ ફીજીમાં કારકુની કરવા જતા હતા. એ બાબુને પેલી સ્ત્રીએ પોતાની

આંખડી

દેવની દીધેલ રૂડી આંખડી રે બહેન;
અમુલખ એ જીવન આધાર જો !
સુંદર, દેહે શી જડી એ વડી રે બ્હેન.
વિધુમા વિહોણી કેવી રાતડી રે બ્હેન;
દીપક વિનાનું જનાગાર જો ! દેવની૦
નાવિક વિહોણી કેવી નાવડી રે બ્હેન;
સ્વામિ વિણ સૈન્ય સૂનકાર જો ! દેવની૦
દેવ વિહોણી કેવી દેરડી રે બહેન;
પતિ વિનાની સતી–નાર જો ! દેવની૦
વારિ વિહોણી કેવી વીરડી રે બ્હેન;
સત્ય વિણ અંધ આ સંસાર જો ! દેવની૦
કપરી શી કાઠવી રડી ઘડી રે બ્હેન;
લોચન વિહોણો અવતાર જો ! રે દેવની૦
વિધિ દીધી શી દીધી એ વડી રે બ્હેન;
સ્વર્ગ સીડી તે ચીંધનાર જો ! દેવની૦
અમર રાખો એ અમર આંખડી રે બ્હેનન;
કરે એવી અરજ કીરતાર જો ! દેવની૦

કાન્તિલાલ લ. રાવલ

વીતક કથા કહી. એટલે, એક વિવાહીત બલા મજુરને એની સંભાળ રાખવાની ભલામણ કરીને સોંપી. એથી એ સ્ત્રી આખે રસ્તે છેડતીથી બચી ગઈ. પરંતુ દરીઆઈ સફર પૂરી થઈ કે તરતજ એના રક્ષકથી એને દૂર થવું પડયું. એને કુલી લાઈનોમાં રાખવામાં આવી. ત્યાં પણ એને ભ્રષ્ટ કરવાના પ્રયત્નો થવા લાગ્યા. કેટલાય દહાડા સુધી એને દારૂણ દુઃખ સહન કરવું પડયું.

પેલા બંગાળી બાબુને આગળ જવાનું હતું તેથી તેઓ સુવા જવાના વહાણની રાહ જોતા બંદર ઉપર ફરતા હતા ત્યાં પેલી સ્ત્રીએ દોડી જઈ એમના પગ પકડી લીધા.

તે પોતાના શીયળના રક્ષણ માટે નાસાનાસ કરતી હતી. છેવટે પેલા બંગાળી યુવકે તેની સાથે લગ્ન કરી લીધાં. એ જ માત્ર એના રક્ષણ માટે ઉપાય હતો. શરતબંધીની રકમ પણ પેલા બંગાળી યુવકે ભરી દીધી.'

આ કુલીઓની ભરતી યુક્ત પ્રાંત ને મદ્રાસમાંથી ખૂબ થતી. એટલે એન્ડ્રુઝ સાહેબે એ બે પ્રાંતોમાં શોરજોરથી પ્રચારની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી. ડૉ. એની બીસાન્ટે મદ્રાસ પ્રાંતમાં પ્રચાર કાર્ય શરૂ કરી દીધું.

મહાત્માજી અમદાવાદમાં વસતા હતા. તેમની સહાયથી પ્રેમાભાઈ હૉલમાં એક સભા મહાત્માજીના પ્રમુખપદે ભરાઈ હતી. એ સભામાં ગુજરાતની માતાઓને સંબોધી એમણે કહ્યું હતું કે " મારી વાત સરકારને પણ કબુલ રાખવી પડી છે. ૧૫-૧૦-૧૫ના ઠરાવમાં સરકાર જણાવે છે કે. 'ગીરમિટિઆ સ્ત્રીઓને મોટે ભાગે દુરાચારણી જીવન વિતાવવું પડે છે. એમનાં શરીર આર્થીક લાલચોથી અથવા અમલદારોના દબાણથી, પૂરેપૂરાં કબજામાં આવી જાય છે.'

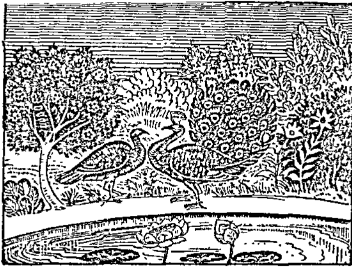
ચાંદીના થોડા ટુકડા માટે ટહેલી સ્ત્રીનું શીયળ વેચાય છે. હું ત્યાં હતો તે અરસામાં વખારોના ઓવરસીયરે હિંદી સ્ત્રી ઉપર બળાત્કાર ગુજાર્યો હતો. મજુરોએ એને જંગલમાં લઈ જઈ કાપી નાખ્યો. બીજો એક કીસ્સો : એક રજપૂતને સૈનિકની નોકરી આપવાનું કહી આ પ્રથામાં ઉપાડી જવામાં આવેલો, ને ત્યાં તેને મજુરી સોંપાઈ. એનું અપમાન કરી તેની મૂછો ખેંચવામાં આવતી. છેવટે એક સ્ત્રી સાથે એ રહ્યો. પણ બીજાઓ એની સ્ત્રી ઉપાડી જતાં તેમની સાથે ઝઘડો થયો; તેમાં તે સ્ત્રીએ એને તમાચો ચોડી દીધો. આથી એણે ઉશ્કેરાઈ જઈ સ્ત્રીનું ખૂન કરી નાખ્યું '

આવું તો વારંવાર બનતું હોય છે. આજે એક મજુરની રખાત બીજે દિવસે બીજા મજુરની પત્ની બની હોય. પરિણામે, બાળકો માબાપને જાણતાં નથી, ને સ્ત્રીઓ પોતાના બાળકનો પ્રેમ સમજતી બંધ થાય છે. સ્ત્રી સ્ત્રી જ મટી જાય છે.

આ પ્રથા બંધ થવી જ જોઈએ એમ એમણે નિશ્ચય કરેલો જ હતો, એટલે એ ફરી ફીજી ગયા. ત્યાંથી વળતાં આસ્ટ્રેલીયા ગયા. ત્યાં પણ તેમણે આ પ્રથા વિરૂદ્ધ પ્રચાર કર્યો ને સહાનુભૂતિ મેળવી. આવા પ્રચંડ વિરોધથી ગાંધીજી અને એન્ડ્રુઝના પ્રયત્નને સફળતા મળી અને એન્ડ્રુઝ આસ્ટ્રેલીઆ હતા ત્યારે તેમની માતાની વર્ષગાંઠને દિવસે તા. ૨૬-૫-૧૭ ના રોજ તેમને તાર મળ્યો કે 'હિન્દની સરકારે શરતબંધીની પ્રથા હંમેશને માટે બંધ કરી છે.'

એક સાચા અંગ્રેજની હિંદી સ્ત્રીઓ ભવોભવ ઋણી રહે એવી આ કામગીરી એન્ડ્રુઝ સાહેબે બજાવી છે.

પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ તરફથી 'દીનબંધુ' નામે એન્ડ્રુઝ સાહેબનું વિસ્તૃત જીવન ચરિત્ર પ્રગટ થયું છે તેનો હિંદી ઉપરથી રસુલભાઈ વહોરાએ અનુવાદ કર્યો છે. કિંમત રૂ. બે છે. આ લેખ એ પુસ્તક ઉપરથી તૈયાર કરેલો છે.

લોકગીતોમાં

મોરલો

સંપાદક:
શ્રી. રાજેન્દ્ર

મોર થેઇ થેઇ નાચી રહ્યો હતો. એની પાંખો પર નીલમની આભા ચમકી રહી હતી. ઢેલ ફૂલી સમાતી નહોતી. મોરનું આવું સુંદર મદભર રૂપ તેણે પહેલી જ વાર નીહાળ્યું. પાંખોનું રંગબેરંગી ચિત્ર કેટલું સજીવન બની રહ્યું હતું ?

'પ્રેમનો આ ઉન્માદ કોને માટે ?' ઢેલ પૂછતી હતી.

એકાએક શ્યામલ મેહુલો ગડૂક્યો. ઢેલે પુનઃ પ્રશ્ન ન પૂછ્યો. તે પોતાના સખાને મળે વધાવવા આગળ વધી, લોક-કવિએ આ દૃશ્ય નીરખ્યું. તે બોલ્યો: 'હવે હું સમજ્યો કે સૃષ્ટિમાં નૃત્યનું સ્થાન આટલું મહાન કેમ છે !' અને લોકગીતોમાં મોરલો અમર થયો.

રાજસ્થાની લોકગીતોમાં મોરને ઘણી વાર યાદ કર્યો છે. મહિયર જવાના સ્વપ્ન સેવતી નવવધૂ ગાય છે:

'સાવણ તો લાગ્યો, ભાદવો રે,
બરસે ઝ્યાઈં ફૂંટ;
મારા મોરલા, સાવન લહર્યો રે !
સાવણ બાઇ ગવરાં સાસ રે,
કન્હૈયો વીરો લેણીહાર
મ્હારા મોરલા, સાવણ લહર્યો રે !
સાવણિયો સુરંગો લાલ,
આસી વીરો કન્હૈયાબાલ પાવણો,
લાસી બાઇ ગવરાંને બેલડલી જુવાય;
મ્હારા મોરલા સાવન લહર્યો રે !'

અર્થાત્-

શ્રાવણ લહેરાય ને ભાદરવો આવતો,
હો મારા મોરલ, શ્રાવણ લહેરાય જો !
આવ્યો શ્રાવણ, ગોરીબહેન રહે સાસરે,
વીરો કનૈયો મને તેડવા આવશે.
હો મારા મોરલા, શ્રાવણ લહેરાય જો !
કેટલો સુરંગી છે શ્રાવણ, હો લાલ !
મને તેડવાને આવશે કનૈયો વીર,
લઇ જશે ગોરી બહેન બેલગાડી જોડતો.
હો મારા મોરલ, શ્રાવણ લહેરાય જો !

શું વનનો વાસી મયૂર નવવધૂની વાતો સમજી શક્યો હશે ?

સયુંક્ત પ્રાંતના એક લોકગીતમાં પિયરે જવા ચાહતી કન્યા માને સંદેશો મોકલે છે, કે મારા ઘરની પાસેના તળાવની પાળે મોર ટહુકે છે. મને તેડી જવા માટે મોટા ભાઇને ન મોકલીશ. વખતે સાળો-બનેવી સંપી જશે અને મને લીધા વિના જ ભાઇ જતો રહેશે. તળાવની પાળે મોરલો ટહુકી રહ્યો છે. મા ! મને તેડી જવા માટે નાનાભાઇને મોકલજે.

રડી કમરીને પણ તેના બનેવી પાસેથી તે મને તેડી જવાની અનુજ્ઞા મેળવશે.

મોરની સાથે સંદેશા મોકલતી એક પંજાબી કન્યાનું ગીત પણ ઓછું ભાવવાહી નથી. તે ગાય છેઃ

'ઉડ્ડી વે મોરા, પ્યારે યા ગોરા,
તેરી સોને ચુંઝ મઢાય,
પહલ્લાં સુનેહ્રાં મેરે પિયોકી દેમેં,
દૂજા ભેણુ ભરામાં,
તીજા સુનેહ્રાં મેરિયાં સહયાંકી દેમે,
જિન્હાં તાલ મૈ ખેડત જામાં,
ચૌથા સુનેહ્રાં મેરે જ્ઞમેકી દેમે,
જિત્થે મૈં ન્હામણુ જામાં,
પંજા સુનેહ્રાં મેરે પિપ્પલકી દેમેં,
જિત્થે મૈં પીંગા પામાં.'

ઓ મોર, પ્યારા મોરલા ! તું ઊડી જજે,
સોને મઢાવું તારી ચાંચને હું રે !
પહેલો સંદેશ મારા બાપુને દેજે,
બીજો તે દેજે મારી બહેની ને વીરને.
ત્રીજો સંદેશ મારી સહિયરને દેજે,
રમતી'તી જેની સંગે હું રે.
ચોથો સંદેશો પેલા નાળાને દેજે,
જેમાં હું નહાવાને જતી હતી,
પાંચમો સંદેશો પીપળાને દેજે,
જેની ડાળે હું ઝૂલતી હતી.

સંદેશની વિગતો મોરને જણાવી નથી. કેમ જાણે તે દુલ્હનના હૃદયથી અને પિયરના ગામથી પરિચિત ન હોય ! સંદેશ પહોંચાડવાના બદલા રૂપે મોરની ચાંચને હેમે મઢાવવાની લાલચ આપે છે. મોરના પગને શા માટે સોને નથી મઢાવતી ? શું દુલ્હન નથી જાણતી કે નાચતાં નાચતાં મોર પોતાનો કુરૂપ પગ તરફ જુવે છે ત્યારે તે વ્યથિત થઈ જાય છે ?

એક અન્ય પંજાબી લોકગીતમાં નવવધૂ મોરને સંબોધીને કહે છે,

'મેરાં દી ખાતિર વે મૈં બાગ લુઆયા !
અમ્બ દી ટીસી 'તે બૈઠ જા,
નક્ક દી બેસર 'તે બૈઠ જા,
પૈલાં પા લૈ, વે મોરા !
તેરિયાં ગુજ્ઝિયાં વે રમઝાં,
વે મૈં દિલ વિચ્ચ સમઝાં,
મોતી ચુગ લૈ, વે મોરા !
મોરાં દી ખાતિર વે મૈ ઘૌલર પુઆયા !
ઘૌલર દી ટીસી 'તે બૈઠ જા,
નક્ક દી બેસર 'ત બૈઠ જા,
પૈલાં પા લૈ, વે મોરા !'

મોર તારે કાજ મેં તો બાગ બનાવિયા,
આંબાની ટોચે તું બેસજે,
નાકની તું નથ પરે બેસજે,
હો મોરલા! હવે તું નાચજે.
તારા હૈડાંની છાની વાતોને
પામી હું મારા મનમાં,
હો મોરલા! તું ચણજે મોતીડાં.
મોર તારે કાજે મેં તો મહેલ બનાવિયા,
મહેલ કેરી ટોચે તું બેસજે,
નાકની તું નથ પર બેસજે,
હો મોરલા ! હવે તું નાચજે.

નાકની નથ પર બેસવાનું આમંત્રણ આપનારી નવવધૂ મોરના કયી અજ્ઞાત હશે ?

એક રાજસ્થાની લોકગીતે કૌટુંબીક દમ્પતીની કહાણીમાં મોરને વણી લીધો છે. પતિને પંખો નાખતી પત્નીએ એક દિવસ લાલ ચૂડિઓની પતિ પાસે માગણી કરી.

પતિએ કહ્યું કે, 'તારે માટે હું હાર લાવીઆપીશ. લાલ ચૂડીઓ તો મારી બહેનને માટે લાવવાની છે.' બસ, પત્ની રીસાઇને પિયેર ચાલી ગઈ. છેવટે પતિએ પોતાની ભૂલનો સ્વીકાર કર્યો અને પત્નીને લાલ ચૂડીઓ લાવી આપી. પત્નીએ તે લેવાનો ઇન્કાર કર્યો અને કહ્યું: 'હું એકલી નહિ પહેરું, નણંદને પણ પહેરાવીશ.' નણંદ બોલી: "ભાભી મોર બનીને મારી સામે નાચે, તો જ હું ચૂડીઓનો સ્વીકાર કરીશ" ભાભીએ આ વ્યંગનો ઉત્તર આપ્યો, 'મોર તો અર્ધી ઘડી જ નાચે છે, પણ મારા નણદોઈ તો આખી રાત નાચ્યા કરે છે!'

એક રાજસ્થાની દુહામાં મોરને ખજૂરી પર ચડીને ટહુકવાની મના કરવામા આવી છે—

મોરા, મૈં તનેં બરજિયો, મત ચઢ બોલ ખજૂર;
થારા જલહાર ટહુકડૈ મ્હારા સાજન દૂર.

મોર વિરહિણીને જવાબ આપે છે:

મ્હે મગરેરા સોરિયા, ચરાં અઠ ચૂણ કરૈંઠ,
રુત આય ન બલસ્યાં તો હિય ફૂટ મરાંહ:

પહાડવાસી અને રણવાસી પ્રેમિકો—સોરઠનો ઢોલા રાજ અને મારવાડની મારુ: એમની ગીતકથામાં ઉપર્યુંત દુહા આલેખાયા છે. ખજૂરીના ઝાડ પર બેસીને ટહુકતા મોરને મારુ કહે છે: "ઓ મોર, તું ખજૂરી પર બેસીને ટહુકા ન કર. તું શા માટે પોકાર કરે છે? તારે તો જળનું સ્થળ ઢુંકડું જ છે, પણ મારે મારો વ્હાલમ ઘણો દૂર છે."

મોર કહે છે: "હું તો મરુ ભૂમિનો મોર છું: ચઢીને દાણા ચરી લઉં. વર્ષા ઋતુના આગમન સમયે હું ન બોલું તો મારું હૃદય ફાટી પડે અને હું મરી જાઉં."

મારુએ કહેલો દુહો સોરઠી લોકગીતોમાં આવી રીતે ગવાયો છે—

મત તું બોલે મોરલા! ઊડી જા બેસ ખજૂર;
થાને જળથળ ઢૂકડો. માને વાલમ દૂર.

આવા જ દુહા હોથલ પદ્મિની અને

ઓઢાની ગીતકથામાં પણ આવે છે. કચ્છના રાજા હોથીનો નાનો ભાઇ ઓઢો દેશવટો મળવાથી સિંધમાં રહેતો હતો. ત્યાં હોથલિયા ડુંગરમાં રહેતી હોથલ નામની અપ્સરા સાથે તેને પ્રેમ થયો. બન્ને પ્રેમીઓએ લગ્ન કર્યાં અને સુખે દિવસો ગુજારતા હતા. એક વખત અષાઢનો મેહુલો ગાજતો હતો, ડુંગરાની તળેટીમાં મોરલો ટહુકતો હતો, ત્યારેઓઢાને પોતાનું વતન યાદ આવ્યું. તેનું મન ઉદાસ થઇ ગયું. હોથલે ઓઢાને ખિન્નતાનું કારણ પૂછ્યું. ઓઢાએ ઉત્તરમાં મોર બતાવ્યો. હોથલ મોરને કહે છે:

મત લવ, મત લવ મોરલા! તું લવતો આઘો જા;
એક મારો ઓઢો અણોહરો, ઉપર તોંજી ધા.

હે મોર! તું ટહુકા માં કર. ટહુકવું હોય આઘો જઇને ટહુકજે. એક તો મારો ઓઢો ઉદાસ છે, અને તેમાં ઉપરથી તું દર્દભરી અવાજે ટહુકી રહ્યો છે!

મોર જવાબ આપે છે:

અસીં ગિરિવર જા મોરલા, અમેં કંકર પેટ ભરાં;
રત આવે નવ બોલિયે (તો) અમ હઇડાં ફાટ પડાં.

અમે તો ડુંગરવાસી મોરલા છીએ. કંકર ખાઇને પેટ ભરીએ છીએ. વર્ષાઋતુ આવે ને અમે ન બોલીએ તો અમારું હૈયું ફાટી પડે.

પંજાબના 'હંસ તે મોરની' એ લોકગીતમાં એક પ્રણયકથાની સૃષ્ટિ રચવામાં આવી છે. હંસના લગ્ન થઇ ગયા હતા, પણ

તે પોતાની બહેનની નણંદ 'ઢેલ' પર મુગ્ધ થઈ ગયો હતો. કથાનકમાં ઢેલનું જન્મસ્થાન જમ્મુ રિયાસતમાં 'તળી' નદી પાસે હોવાનું જણાવ્યું છે. ગીત કહે છે:

"ઓ શામી પંડિતા,
હું તમને પાંચ રૂપિયા આપીશ;
ઓ બ્રાહ્મણી, તમારે જમ્મૂ દેશમાં જવું પડશે."
'આજની રાત મને ક્ષમા કરો,
રાજા હંસજી, કાલ હું જમ્મૂ જઈશ.
કાલે જ તમારું હંસણી સાથે લગ્ન થયું હતું.'
'ઓ શામી પંડિતા, પાંચને બદલે પચાસ લ્યો,
હમણાં જ જમ્મૂ દેશ જાઓ.'
'રાજા હંસજી, તમારાં બે લગ્ન
દિલ્હીમાં કરાવી દઈશ,
અને બે પરદેશ 'તળી'માં કરાવી દઈશ.'
'ઓ સ્યામા! કાં તો હું ઢેલને પરણીશ,
નહિ તો પ્રાણ આપીશ'

ઓ મારી બહેનો. બ્રાહ્મણી ત્યાંથી ચાલી નીકળી, અને ઢેલને દેશ જઈ પહોંચી. 'ઓ મારી બહેનો, સાઠ સાહેલીનું જૂથ ઊભું છે.

'તમારી સરદાર કોણ છે?' બ્રાહ્મણીએ પૂછ્યું 'ઓ શામી પંડિતા, સાઠ સાહેલીનું અમારું જૂથ છે. ઢેલ અમારી સરદાર છે.'

'ઓ મારી બહેન, તમારે ત્યાં કોઈ મહેમાન આવ્યો છે? તમને તેડી જવા કોઈ આવ્યું છે?'

ઓ મારી બહેનો, બ્રાહ્મણી ત્યાંથી ચાલી નીકળી
તે હંસને દેશ જઈ પહોંચી.
'ઓ શામી પંડિતા, ત્યાં શું શું જોયું?
ત્યાંથી શું સમાચાર લાવ્યા છો?"
'રાજા હંસજી, ઢેલ તો સ્વર્ગબાગની પરી છે.
તેની શી પ્રશંસા કરું?
તેના વાલ રેશમના લચ્છા જેવા છે;
બીજના ચંદ્ર જેવું તો તેનું લલાટ છે,
કેરીની ફાડ સમાં તો તેનાં નયનો છે,
ખાંડની ધાર જેવું તો તેનું નાક છે.'

ઓ મારી બહેનો, રાજા ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો, અને બહેનના દેશમાં જઈ પહોંચ્યો.

"ભાઈ, પાછલા ખંડમાં હું તમારે માટે પલંગ ઢળાવું છું, અંદર જઈને બેસો, વીરા!"

"ઓ ભાભી, તમારે ત્યાં હંસ પરોણા આવ્યા છે? કે તમારા ઘરમાં બીજનો ચંદ્ર ઉતરી આવ્યો છે?

'ઓ ઢેલડ નણંદ, ન તો મારે ત્યાં હંસ પરોણો આવ્યો છે, કે ન તો બીજનો ચંદ્ર ઉતરી આવ્યો છે.'

'ઓ ભાભી, પાછલા ખંડમાં તમે પલંગ ઢળાવ્યો છે,
મારાથી કેટલું છાનું રાખો છો તમે?'
ઓ મારી બહેનો,
મારી દેરાણી-જેઠાણીઓ પૂછે છે:
"હંસ પરોણા શું શું લાવ્યા છે?'
"રાજા હંસજી, અમારી સાસુ
માટે શું લાવ્યા છો?
અને ઢેલ નણંદને માટે
શું ઉપહાર લાવ્યા છો?"

"ઓ મારી બહેનો, તમારી સાસુ માટે રેશમી લૂંગી, કબ્જા અને દુપટ્ટો લાવ્યો છું અને ઢેલડ નણંદ માટે સોનાની મહોર લાવ્યો છું."

"ઓ હંસ, રેશમી લૂંગી, કબ્જામાં અને દુપટ્ટામાં આગ લગાવો અને ઓ હંસ, આ સોનાની મહોરને ભઠ્ઠીમાં ફેંકી દ્યો"

"ઓ મારી બહેનો, હું ઢેલને લઈ જઈશ. એ મારા હૃદયમાં વસી રહી છે.'

'ઢેલ તમને નહિ આપીએ,

એ તો સાસરાજીની લાડકી પુત્રી છે.
ઢેલ તમને નહિ આપીએ,
એ તો કુળની લાજ છે."
બે મારી બહેનો,
સાળા બનેવી ચોપાટ રમી રહ્યા છે;
ઢેલની હોડ બકવામાં આવી છે.
હંસે પહેલી બાજી જીતી લીધી અને
ઢેલને લઈને તે ઉડી ગયો.

ઢેલ પોતાની ભાભીને પૂછ્યું કે 'હંસ પરોણો આવ્યો છે કે બીજનો ચંદ્ર?' આ પ્રશ્નમાં જ હંસ પ્રત્યેના તેના પ્રેમની ઝાંખી થાય છે. એથી વધારે તે કંઇ બોલતી નથી. વખતે તેણે હંસ સાથે ઉડી જવાની ગુપ્ત યોજના વિચારી રાખી હશે. જ્યારે બહેનની દેરાણી–જેઠાણીઓ હંસને પૂછે છે કે, તે તેમની સાસુને માટે તથા ઢેલને માટે શું લાવ્યા છો, ત્યારે તે કોઇ ખૂણામાં છુપાઇને હંસ શું જવાબ આપે છે તે સાંભળતી હશે. પછી તો ચોપાટમાં હંસની જીત થાય છે અને તે ઢેલને લઇને ઉડી જાય છે—પ્રણયકાવ્યનો એમ સુખાંત આવે છે.

એક બીજા પંજાબી ગીતમાં એક પુરુષ મોરના શિકારે જાય એનો તેની સ્ત્રી વિરોધ કરે છે, પણ તેનું કાંઇ ચાલતું નથી.

"ઓ રાણી, મારી રોજ શ્યામલ મોરનો શિકાર કરવા જાય છે,

"ઓ રાજા, તમારી રોજ શિકાર ખેલવા જાય છે, (બીજો શિકાર ખેલજો) પણ એક શ્યામલ મોરને ન મારશો.'

'ઓ રાણી, ઉઠ, સાંકળ ઉઘાડ,
હું શ્યામલ મોર મારી લાવ્યો છું.
ઓ રાણી, ઉઠીને જુઓ સળભાવ.'

'ઓ રાજા, મારા માથામાં દર્દ થાય છે; માથું ફાટી જાય છે.'

'ઓ રાણી, સાચે સાચું બતાવ, અસત્ય ન બોલ, આ શ્યામલ મોર તારો શું થાય છે?'

"ઓ રાજા, હું સત્ય કહું છું. ખોટું નહિ, શ્યામલ મોર મારો શું થાય? આખી રોજ શિકારે ચઢી ને મારી લાવી કેવળ એક શ્યામલ મોરલો જ? મોરને માથે આવડું વેર કાં?"

એક રાજસ્થાની લોકગીતમાં મોરના વધની કરુણ કથા આલેખી છે. છબાળુ નણંદ ભાભીના પ્રિય મોરને મારી નખાવે છે.

અહો ચંદ્ર, તારી આજની
રાત કેટલી પ્રકાશમય છે?
નણંદ ભોજાઇ પાણી ભરવા નીકળી છે.
નણંદબા આગળ ચાલે છે,
પાછળ ખીજે ભરાઇ ભાભી ચાલે છે.
ચાલતાં ચાલતાં બન્ને 'સમદર' સરોવરે જઇ પહોંચ્યાં.

(ભાભીએ) પોતાનો ઘડો પાળ પર રાખ્યો.
પાછું ફરીને તેણે બાગ જોયો;
કેળનું કાચું દાતણ તોડ્યું;
કેટલી યે વાર પગ ધોયા;
કેટલી વખત કોગળા કર્યા.
સરોવરની પાળ પર મોરલો બેઠો છે.
પાંખો પસારીને તેણે (પાસેનું)
જલ ઢાંકી દીધું છે.
જુઓ નણંદબા, આ મોરનું રૂપ.
આ તો તમારા ભાઇથી પણ બે આંગળા
ચઢે એવો છે.'

'આવ ભાભી મોરનો સાથ કર,
મારા ભાઇને હું ફરીથી પરણાવીશ.'
"એક નહિ, નણંદબા, બે ચાર લગ્ન કરાવજો. મારા જેવી કુલીન કોઇ મળશે નહિ
ઓ નણંદ, તું ધખધખતા ઉનાળાની લૂ જેવી છે, જોજે, તારા ભાઇને મારી વિરૂદ્ધ ન ભરમાવીશ."
'હા ભાભી, હું ધખધખના ઉનાળાનું લૂ છું,
મારા ભાઇને જરૂર ભમાવીશ.'
"જુઓ ભાઇ, મારી ભાભીના કરતૂત,
તે તો વનવગડાના મોર પર મોહી પડી છે."
"મારા પાંચે હથિયાર લાવો,
હું મોરને મારવા જાઉં છું."
ભાઇ પાંચે હથિયાર સજીને,
મોરને મારવા નીકળી પડયો
મોરને હણીને ઓસડીમાં બાંધી લીધો.
'ચંદન' ચોકમાં લાવીને રાખ્યો.
"જરા જુઓ તો ભાભી, મોરનું રૂપ!
મારા ભાઇથી પણ બે ચાંમલા ચડે તેવો છે ને?"
"અરે ઓ ચતુર સુજાણ શિલ્પી-પુત્ર,
મારા મહેલ પર મોરનું ચિત્ર કોતરી દે.
અરે ઓ ચતુર સુજાણ રંગરેજ-પુત્ર,
મારી ચુંદડી પર મોરનું રંગીન ચિત્ર ચીતરી દે."
"જરા જુઓ તો ભાભી, મોરનું રૂપ!
આવો મારી પ્યારી, વનવગડાના મોર નચાવો હવે!"

નણંદે ભાઇ પાસે ભાભીના પ્રિય મોરને મારી નખાવ્યો, પણ ભાભીના નિર્દોષ હૃદયમાંથી મોર પ્રત્યેનો નિર્મળ પ્રેમ નાશ પામ્યો નહિ.

એક પંજાબી લોકગીત મોર અને કુંજડીના સંવાદથી શરૂ થાય છે. શિયાળો શરૂ થતાં જ કુંજડી પહાડની ગોદ છોડીને મેદાનના પ્રદેશોમાં આવી વસે છે અને વસંત પુરી થતાં પુનઃ પોતાના મૂળસ્થાને પાછી ઉડી જાય છે.

મોર તો હમેશા મેદાની પ્રદેશોમાં જ રહે છે. મોરના પ્રેમળ હૃદયમાં કોઇ કુંજડી વસી ગઇ. લાંબી ગરદન જેને લીધે કુંજડી લોકગીતોમાં અમર બની છે, તેનાં પર મોર મોહી પડયો:

મોર કુંજાં નું આંખદે,
સોડી રૈંદી નિત્ત તિયારી,
જો કોઈ સાંડા દેસ કુચડૂંડા,
જો સોડી કિસે નાલ યારી!

હે કુંજડી તું સદા (યાત્રા)ને માટે તૈયાર રહ્યા કરે છે. કાં તો તારો દેશ અસુંદર છે; અથવા તો તું અહીં કોઇની સાથે પ્રેમના બંધનમાં ફસાઈ ગઈ છે!

કુંજડી જવાબ આપે છે:

ન, મોરા, સાડા દેસ કુચજડા,
ન સાડી કિસે નાલ યારી;
બચ્ચડે છોડ મુસાફિર હોઈયાં,
ડાઢ રબ્બને ચોગ ખિલારી.

હે મોર અમારો દેશ અસુંદર નથી; તેમ હું કોઇના પ્રેમમાં અહીં પડી નથી. બચ્ચાઓને છોડીને હું મુસાફર બની છું કેમકે ભગવાને અમારો ચારો (આટલે દૂર) વેર્યો છે!

એક સોરઠી ગીતકથામાં મોરનો મળતો ટહુકો વિરહિણીનું હૈયું કોરે છે. આમરા કુંમરની પાળમાં ઘુમલીનગરના જેઠવા રાજા શિયાજીએ પોતાના હલામણ નામના ભત્રીજાને દેશવટો આપ્યો. યુવાન હલામણ સિંધમાં

કૂષને ઘેર હાલી નીકળ્યો. તેની પ્રેયસી, ખરડાના મોરાણું ગામના ગામધણી મૂળુ રહિમાની 'ઢળકતી ઢેલ્ય' જેવી દીકરી સોનલદે, 'હલામણ'ની શોધમાં નીકળે છે.

હાલો બાની ! વનરા ઢુંઢીએ,
મળી ઉડાડીયેં મોર,
(જેને) ટૌકે હલામણુ સાંભરે,
કટકા, કાળજ કોર.
કાળજ કોર તે કટકા કિયો,
ડોલરિયા હલામણુને દેશવટો થિયો;
સોન કે' શિયા ! તેં વખંડી અમારી જોડ,
હાલો બાની ! વનરા ઢુંઢીએ, મળી ઉડાડીયેં મોર.

ચાલો દાસી ! આપણે વને વને હલામણુને ગોતીએ. આ મોરલાને ઉડાડીએ, કારણુ કે એના ટહુકા સાંભળતાં જ હલામણ મને યાદ આવે છે અને મારા કાળજાની કોરના કટકા થાય છે. મારા ડોલરિયા હલામણુને દેશવટો મળ્યો છે. હે શિયાજી ! તેં અમારી જોડીને વિખૂટિ પાડી.

રાણુા–કુંવરની પ્રણયકથા આલેખતા એક બીજા સોરઠી લોકગીતમાં મોરનો ટહુકાર સાંભળી કુંવરને પોતાનો પ્રિયતમ રાણો યાદ આવે છે.

કોટે મોર કણુંકીઆ, વાદળ ઝબુકી વીજ,
રુદાને· રાણો સાંભર્યો, આવી અષાડી બીજ.

ગામડાના કોટને કાંગરે મોર ટહુકી રહ્યા છે, ઘનશ્યામ વાદળમાં વીજળી ઝબકે છે, આભમાં અષાડી બીજ ઉગી છે, તેવે વખતે (કુંવરના) હૃદયમાં રાણો યાદ આવ્યો.

ગીરના પતન પછી સીદ્ધરાજ જયસિંહ રાણુકને પાટણુ લઇ જાય છે ત્યારે મોરને ટહુકતો જોઈ રાણુક કહે છેઃ

કાં ટૌકે મરજીવ મોર, ગોખે ગરવાને ચડી,
કાપી કાળજ–કોર, પીંજર દાઝ્યો પાણીએ.

હે મોર ! ગીરનારની ગોખે ચડીને તું ટહુકાર કેમ ગજાવી રહ્યો છે ! કેમ જાણે મારૂં દેહ રૂપી પીંજર પાણી વડે દાઝી રહ્યું હોય !

રાધા–કૃષ્ણ વિરહના બારમાસી ચારણી કાવ્યમાં કૃષ્ણને વિનવે છે, .

ધર અષાડ ધડૂકીયો, મોરે કીયો મલ્હાર;
રાધા માધા સાંભરે, જગુપતિ જગભડથાર.

હે જદુપતિ, અષાઢી મેઘ વરસી રહ્યો છે, મોર મલ્હાર ગાય છે, રાધાને માધવ સાંભરે છે.

અષાઢ આવે છે, આકાશમાં સઘન મેઘ ઉમટી આવ્યો છે, આભના ગાભ ફાડી નાખતી વીજળી તેજલી તલવારની જેમ ચમકી રહી છે, વનશ્રી લીલા વસ્ત્ર સજી મેઘરાજાને સત્કારવા પ્રફુલીત બની રહી છે, દૂર દૂરના ડુંગરામાં સાવજ ડણુકી રહ્યો છે, મોરલા આનન્દના ઉન્માદમાં ટહુકી રહ્યા છે, કવિથી ગવાઈ જાય છેઃ

વીજળી મશાલુંવાળી ઝળેળી આકાશવેગે,
ધરી રંગ લીલા પીળાં ખેંચીઓ ધનુષ,
ચોપદારા લલકારા મોરલા ઝીંગોર્યો સારા,
મેઘ ઓતરાદા ચડયા, હરખ્યા મનુષ્ય.

વીજળીરૂપી મશાલોથી આકાશ ઝળહળી ઉઠયું, લીલાં પીળાં મેઘધનુષ ખેંચાયા, છડીદાર મોરલાઓએ નેકી પૂકારી. ઉત્તર તરફથી મેઘરાજાની સ્વારી ચઢી આવતી હતી. મનુષ્યો આનંદમાં આવી ગયા.

ગહકે મોરાં ગરવરે, સજે વાદળ સામાઢ,
ધર ઉપર જાંઞુ ધણી, આઇ રત ·અષાઢ.

ઋતુસૌંદર્યને આલેખતો લોક–કવિ મોરને ભૂલતો નથી. તેનું અનુપમ સૌંદર્ય અને મીઠો ટહુકો :લોક–કવિના હૃદયમાં વસી જાય છે, અને મોર લોકગીતોમાં અમર થઇ જાય છે.

ચીનની સ્ત્રીઓ

મૂળ લેખક
મેડમ ચાંગ કાઈ શેક
અનુવાદક
કુ. પ્રિયબાળા શાહ
*
(મહાના અંકથી ચાલુ)

એકય માટેનું ખાતું (Co ordinating) department)—આ ખાતું દેશની સ્ત્રીઓના પ્રચાર સાથે તપાસ, પત્રવ્યહવાર અને વ્યક્તિગત મુલાકાતો સાથે સંબંધ ધરાવે છે. શરૂઆતમાં તો વિદ્યાર્થીઓ અને ભરતીમાં ગયેલાં કુટુંબીઓ સાથેના કામની અગત્ય પર ભાર મૂકતું હતું. વળી વધારામાં સ્ત્રીઓના ખાસ હિત માટેની દેશની હિલચાલ સાથે બધી સ્ત્રીઓના પ્રચાર સાથે સંબંધ રાખે છે. દાખલા તરીકે *Offer gold to the state movement;* thriff movement અને બીજી અનેક જાતની હિલચાલો સ્ત્રીઓની સલાહકાર સમિતિનાં ખાતાઓથી ભરાઇ ગઈ નહોતી ત્યારે આ ખાતાએ સમગ્ર દેશમાં સ્ત્રીઓને જ માટે પ્રચારનું કામ રાખ્યું હતું અને તેમને સલાહ અને સૂચનાઓ આપી હતી; કારણ કે, તે વડે આ હિલચાલની ફતેહમાં તેઓ પોતાનો ફાળો આપી શકે. આ ખાતાએ દેશના બંધારણ માટેના સ્વીકાર.માટે પણ people's national congressમાં સ્ત્રીઓના હિતને માટે વિધાસરની ચર્ચા શરૂ કરી હતી.

(૨) તાલીમ કેન્દ્રમાં કેળવાયેલા માણસોની અછત એ જ સૌથી મોટી મુશ્કેલી શરૂઆતમાં હતી.એક સ્ત્રીની દોરવણી હેઠળ ૨૦ કાર્યકરોની એક ટુકડી બનતી, તે સ્ત્રી એમને સલાહ આપવાનું કામ કરતી. આવી સ્ત્રી ઘણું ખરૂં કોલેજની સ્નાતિકા હોય છે અને તેણે આખો તાલીમનો અભ્યાસક્રમ પૂરો કરેલો હોય છે.

શરૂઆતથી જ બાળાઓને ગ્રામ્ય પ્રદેશના વતનીઓની નજદિક કેમ જવું, ચારિત્ર્ય ઘડતરમાં કેવી રીતે સૂચના આપવી, લોકોના જીવનનું ધોરણ કેમ સુધારવું, લોકોના હિતનું સંરક્ષણ કેમ કરવું, અને યુદ્ધના વિજય માટે અંતઃકરણ પૂર્વક નિઃસ્વાર્થ ભોગ કેમ આપવો તે શિખવવામાં આવે છે. આ ખાતાનું કામ ખૂબ જ સંતોષકારક થતું હોવાથી તેને માટે એક ટુંકા અભ્યાસક્રમવાળી વિદ્યાપીઠ સ્થાપવાનું નક્કી કર્યું હતું. આથી તાલિમ પામેલા કાર્યકરો પોતાના વતનના શરૂઆતના કાર્યકરોને તાલીમ આપી શકે. આ રીતે ૧૫૦ સ્ત્રીઓ કોલેજની તાલીમ મેળવીને તૈયાર થઇ. તેમણે ટુંકો છતાં ઉપયોગી ત્રણ મહિનાનો અભ્યાસક્રમ તૈયાર કર્યો હતો અને આખરે તેઓ સ્નાતિકા થઇ છે. આ રીતે સ્ત્રીઓની તાલીમ આખા દેશમાં ફેલાઇ છે, છતાં પણ શરૂઆતના વિદ્યાર્થીને તાલીમ આપવાનું આ ખાતા માટે તદ્દન અશક્ય છે.

લગભગ આ બધાં સ્નાતકોએ જવાબદારી અને વિશ્વાસનું સ્થાન જમાવ્યું છે, છતાં પણ તેઓ સ્ત્રીઓની સલાહકાર-સમિતિ સાથે જોડાઇ જાય અને તેમની ફતેહ પૂર્વક યોજાએલી રીતોથી માહિતગાર થાય તો તેમના કાર્યની અસર ખૂબ વધારી શકે.

છેલ્લા સ્નાતક વર્ગના ઘણા અગત્યના બે પરિણામો હમણાં જ બહાર પડયાં છે. દેશના દરેક ભાગમાંથી સ્ત્રીઓ નવી હિલચાલના જુસ્સા અને તાલિમથી માહિતગાર થઇ છે અને તેઓને દેશના બીજા વિભાગની સ્થિતિ પોતાના વિદ્યાર્થીઓની ખૂબ જ નિકટમાં આવીને જાણવાના પ્રસંગો પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

(૩) યુદ્ધ સેવાના—આ ખાતાએ હાન્કોવની પડોશમાંથી પોતાનું કામ આરંભ્યું.

સ્થાનિક સ્ત્રીઓને તેમના ઘરમાં જ

તાલિમ આપી. પોતાને બીજે ખસેડી લેવામાં આવે તો પણ કાર્ય ચાલુ રહે એ ઇરાદે તેમણે સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓને પણ તાલિમ આપી.

આ ખાતાના સભ્યો ખેતરમાં તેમ જ હોસ્પિટલોમાં કામ કરે છે. તેઓ ઘાયલ થયેલાઓને પત્રો લખી આપવાનું કામ કરે છે તેમની પૂરેપૂરી બરદાસ્ત કરે છે અને દરેક રીતે તેમનો જુસ્સો ટકી રહે તેમ કરે છે.

કન્યાઓ પણ સૈનિકોના હિત ખાતર ઘણા ઉત્સાહથી જાગ્રત થઇ છે. તેઓએ લોકોને કૂચ કરતાં શિખવ્યું અને સ્થાનિક સત્તાવાળાઓને ખાતરી કરાવી આપી કે આ માણસો બાહુતી નથી, પણ દેશના રક્ષણ ખાતર પોતાના જીવનનું બલિદાન દેવા તૈયાર છે.

પોતાના વિભાગમાં આ કન્યાઓ ખુલ્લી રીતે કાર્ય કરતી હોવાથી રૂઢિચુસ્ત લોકોએ તેમનો વિરોધ કર્યો. છતાં પણ વૃદ્ધો પ્રત્યે તેઓ સન્માનની દૃષ્ટિથી જોતી અને તેઓને પોતાનામાં લેવાની ઇચ્છા રાખતી. અમે તેટલો વિરોધ હોવા છતાં પણ તેનો સામનો કરીને ફતેહ મેળવી અને ગ્રામ્ય કન્યાઓને તાલિમ આપીને પોતાનું કાર્ય સોંપવામાં ફળિભૂત થઇ.

યુદ્ધમાં વિજય મેળવવા માટે મદદનીશોને શોધવા મથતી કન્યાઓ સમાજના એકેએક થરમાં ઉંડે ઉતરી છે. પોતાને સહાયરૂપ થઇ શકે તેવી સ્ત્રીઓને એકઠી કરી, તેઓને પોતાના જીવનનું ધ્યેય ઉચ્ચ કરવા સમજાવ્યું. જેઓ આ ક્રાંતિમાં નહોતા તેઓ પણ પોતાનું સ્વદેશાભિમાન બતાવવા આતુર બનતી અને તેથી જાસુસોની હિલચાલ પર દેખરેખ રાખતી, તેમને માટે ફરિયાદો દાખલ કરતી અને વળી દગાખોરોની પ્રવૃત્તિઓને વ્યર્થ કરવાનું સૌથી ઉત્તમ કાર્ય કરતી.

આ ખાતાનું મુખ્ય કામ તો લોકોમાં સ્વદેશાભિમાનની લાગણી કેળવવાનું, સંસ્કૃતિના ખાતાના સહકારથી સંસ્કૃતિનું ધોરણ ઉંચું લાવવાનું કાર્ય અને ઉત્પત્તિ વિભાગની સહાયથી લોકોની આજિવિકાનું ધોરણ ઉંચું બનાવવાનું હતું.

આ ખાતુ ડૉ. સુન યુતસેનના ત્રણ સિદ્ધાંતોમાંના એક ઉપર ભાર મૂકે છે.—લોકોની આજિવિકાના સિદ્ધાંતની તપાસના પરિણામે મેડમ સુન યુતસેનએ નોંધ લીધી હતી કે, જ્યાં જ્યાં આ ખાતાનું કામ ચાલતું ત્યાં ત્યાં સ્વચ્છતા અને અને લોકોની તંદુરસ્તી ધ્યાન ખેંચતી.

આ ખાતાએ બહુ જ થોડો સમય કામ કર્યું છે, છતાં પણ તેની અસર નીચે કેટલા માણસો આવી ગયા તેનો આંકડો મેળવવો મુશ્કેલ છે. સ્થાનિક કાર્યકરો અને સત્તાવાળાઓના વખાણથી ભરપુર કાગળોમાંથી ધ્યાન ખેંચાય તેવું કાર્ય જાણી શકાય છે. તેઓની તીવ્ર ઇચ્છા લોકોની સેવા કરવાની હોવાથી ખૂબ ફતેહ મળી છે. તેઓ એક ઘેરથી બીજે ઘેર જતાં, સભાઓ ભરતાં, પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો માટે વર્ગો ચલાવતાં, સ્વદેશાભિમાન સચવાઇ રહે તેવા વિષયો પર નાટકો ભજવતાં અને આ કટોકટીના સમયે શું થઇ રહ્યું છે તેની જાણ માટે યુદ્ધના ચિત્રો બતાવતાં.

સલાહકાર મંડળ જુદા જુદા પરગણાઓના મેજિસ્ટ્રેટના સંપર્કમાં આવવાનું કાર્ય કરે છે અને તેમના પર એવી છાપ પાડે છે કે અમારી સ્ત્રીઓ તમારા બંધારણમાં ડખલ કરતી નથી, કિંતુ તેઓ લોકોને સારા નાગરિક બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે. આપણું ધ્યેય પાર પાડવા માટે તમારા સહકાર અને મદદની જરૂર છે. આથી કોઈ પણ જાતના અપવાદ વગર મેજિસ્ટ્રેટ સંપૂર્ણ સહકાર આપે છે અને તેનું પરિણામ એ આવે છે કે સ્થાનિક સત્તાવાળાઓ અને પ્રજાની વચ્ચે સારી સમજુતી માટે કાર્યકર્તાઓ પ્રયત્નો કરે છે.

સાધારણ રીતે લોકોમાં મિત્રભાવ હોય છે. તેઓ પોતાના યુવાન કાર્યકરોની સરલ અને

માયાળુ રીતભાતો આવકારે છે. કેટલીકવાર તેઓ આદરભાવથી કન્યાઓને ભેટે છે.

થોડા મહિનાની તાલીમ આપ્યા બાદ કાર્યકર્તાઓને એમ લાગે છે કે સ્થાનિક બાળાઓ પૂરતા પ્રમાણમાં તાલીમ મેળવી ચૂકી છે ત્યારે તેઓ વધુ વિજય મેળવવા બીજું નવું ક્ષેત્ર શોધે છે. અને સ્થાનિક બહેનોને મદદ કરવા માટે બે ત્રણ કાર્યકર્તાઓને દેખરેખ માટે રાખે છે કે જેથી તેમનું કાર્ય લથડી ના પડે.

વિયોગના દશ્યો હંમેશા હૃદયસ્પર્શી હોય છે. કોઈપણ જાતના અપવાદ વગર ગ્રામ્યજનો આંખમાં આંસુ સાથે શુભેચ્છાઓ દર્શાવતા ઘણા માઇલો સુધી વળાવવા આવે છે. અને આવી લાગણી વ્યક્ત કરતાં ગામડાના કેટલાયે દાખલાઓ સ્ત્રીઓની સલાકાર સમિતિની ઓફીસની દીવાલ પર શોભી રહ્યા છે.

ઠેકઠેકાણે મુલાકાતો ગોઠવવામાં આવી હતી. એક પરગણામાં મેં અને મારી બહેને મુલાકાતે લીધી ત્યારે ૨૦૦૦૦ માણસો અમને સાંભળવા ભેગા થયાં હતાં. ચીનાઓના એકે એક સમારંભો—લગ્નથી માંડીને મરણ સુધીના—માં થતા ઘોંઘાટની ગણતરી કરતાં આ સભામાં તો સંપુર્ણ શાંતી અને વ્યવસ્થા જણાતાં હતાં. અમે જે કાંઈ કહીએ તે સઘળું સાંભળવા શ્રોતાઓ આતુર હતાં. આથી જ ટાંકણીનો અવાજ સંભળાય તેવી શાંતિ હતી. સભા દરમ્યાન હવાઈ હુમલાઓની ચેતવણી અપાઈ તો પણ ભય નહોતો. જ્યારે અમારી બહેનોએ તેમને છુટાછવાયા થઈ જવાનું કહ્યું ત્યારે તેમણે શાંતિથી જ તેમના હુકમનો અમલ કર્યો. આટલાં થોડાં અને નાનકડાંઓ કેવી સરસ રીતે લોકોના અણઘડ અને મોટાં ટોળાંને આટલી કુશળતાથી દોરવણી આપે તે ખરેખર અજાયબ પમાડે તેવું જ છે. જુના ચીનમાં આ નવી વાત !

આ પરગણામાંનો એકનો અહેવાલ મારી પાસે છે. તે બતાવે છે કે બહેનની એક ટુકડીએ ૭ મહિનામાં સ્થાનિક સ્ત્રીઓની મદદથી ૩૦૦૦૦૦ માણસોના જીવન પર અસર કરી છે. આ કુટુંબોમાંની એકાદે તો જેલવાસીઓની સાથે પણ કાર્ય કર્યું છે. શરૂઆતમાં કેદીઓ તેમની મશ્કરી કરતાં અને તેમના પ્રત્યે બીલકુલ ધ્યાન નહીં આપતા, છતાં પણ ખૂબ જ ખંત અને હઠીલા અને માયાળુ સ્વભાવથી આ હઠીલા કાર્યકરોએ તેમના પર વિજય મેળવ્યો. જ્યારે હું એ પ્રદેશમાંથી પસાર થતી ત્યારે ત્યાંની બહેનો જેલવાસીઓએ બનાવેલા દીવાલ પરના ચિત્રો અભીમાન પૂર્વક બતાવતી. આ ચિત્રોમાં જાપાનીસ સૈનિકોદ્વારા પોતાની ઉપર થતી કનડગત અને પોતાના દેશબાંધવોને તેનો સામનો કરવા વિનવતા ચિત્રો હતા.

આ બહેનોને પગાર આપવામાં નથી આવતો. તેઓને ગણવેશ આપવામાં આવે છે, છતાં પણ તેઓને જે કાંઈ થોડું આપવામાં આવે છે તેમાંથી તેઓ ખૂબ જ ગરીબજે પોતાને માટે મીઠા જેવી મામુલી વસ્તુ પણ ખરીદી શકે તેમ હોય ન તેમને—માટે બચાવે છે. એક વખતે મેં આ બહેનોને ભારપૂર્વક ગરીબોની તબિયત સારી રાખવા માટે કહ્યું અને વધુમાં એમ પણ કહ્યું કે, જો તમને આપવામાં આવે છે તે પૈસા પૂરતા ના હોય તો વધારે રકમ આપવા હું પ્રયત્ન કરીશ; પરંતુ તેનો અર્થ તો એ જ થાય કે વધુ પૈસાથી વધુ કાર્યકર્તાઓ તૈયાર નહીં થઇ શકે. મેં તેમને પૂછ્યું, 'બોલો, તમે શું પસંદ કરશો? પૈસા કે કાર્યકર્તાઓ?' એકદમ બહેનો ગરજી ઉઠી: "અમારે માટે તમે ચિંતા કરશો નહીં. આખા દેશમાં વધારે કાર્યકર્તાની જરૂર છે, અને તે પછી વિજય એકદમ આવશે.' આ જ પ્રકારનો જુસ્સો મારી જોયેલી તમામ ટુકડીઓમાં દેખાતો હતો.

આ અમારા નાના કાર્યકર્તાઓની ફત્તેહનો મોજુદ પુરાવો છે.

(ગતાંકથી ચાલુ)

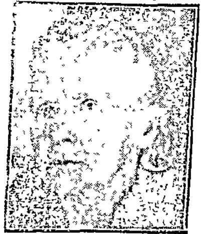
૧૦. પીરે કયુરી સાથે ઓળખાણ

મેરીએ અત્યાર સુધી પોતાના જીવનમાંથી પ્રેમ અને લગ્નને બાતલ રાખ્યાં હતાં. આમાં કાંઇ અસાધારણ નહોતું. પ્રથમ પ્રેમમાં નિષ્ફળતા વરેલ ગરીબ છોકરી બીજું શું કરે? મેરીએ ફરીવાર પ્રેમમાં ન પડવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. દરેક કામમાં એમ જ બને છે. મહાન ચિત્રકાર કે સંગીતકાર કે કોઇ બીજી કલાને વરવા તલસતી સ્ત્રીઓ પ્રેમ, લગ્ન ઇત્યાદિની ભાંજગડમાં પડતી નથી. એમાં નિષ્ફળ થાય ત્યારે જ લગ્નનો વિચાર કરે છે. મેરીએ વિજ્ઞાનની સેવામાં પોતાની જાતને અર્પી હતી. તેમાં બીજા કોઇને સ્થાન નહોતું.

ગરીબાઇમાં પીડાતી અને અતિશય કામથી દુઃખી થતી, છતાં મેરી પોતાના સ્વપ્નાંમાં મસ્ત-રહેતી. તેને ફુરસદ શું છે એની ખબર ન હોતી અને તેના ભયંકર પરિણામોની જાણ નહોતી. તેનું અભિમાન અને બીકણતા તેના રક્ષક થઈ પડતા; તે એટલી જ અણુવિશ્વાસું થઇ હતી. પ્રથમના પ્રેમપ્રસંગ પછી મેરી એવા નિર્ણય પર આવી હતી કે ગરીબ છોકરીઓની પ્રત્યે પુરુષો માયા કે પ્રેમ દાખવતા નથી. આવા વિચારોમાં તે અત્યાર સુધી પોતાની સ્વતંત્રતાને વળગી રહી હતી.

પોતાના શુષ્ક જીવનમાં વિષ્ફૂટી પડેલી એક બુદ્ધિશાળી યુવતી આમ કરે તેમાં નવાઇ નથી. પણ એ ખરેખર આશ્ચર્યની બીના છે કે એક બુધ્ધિશાળી ફ્રેંચ વૈજ્ઞાનિક આ પોલિશ યુવતી માટે બેસી રહે—અજાણતાં તેની રાહ જોયા કરે. બાળક મેરીએ સોરબોનમાં વિદ્યાભ્યાસ કરવાના સ્વપ્નાં સેવ્યાં હતાં. તેજ વખતે સોરબોનના પીરે કયુરીએ પોતાની નોંધપોથીમાં નીચેના શબ્દો લખેલા એ ખરેખર વિધિનો સંકેત લાગે છેઃ

જગતની મહાન સ્ત્રી-વૈજ્ઞાનિક

મેડમ કયુરી

લેખકઃ
ડૉ. નરસિંહ મુળજીભાઈ શાહ

*

"બુધ્ધિશાળી સ્ત્રીઓ વિરલ છે."

વર્ષો વહી ગયાં. પીરે કયુરીએ તો વૈજ્ઞાનિક સંશોધનમાં પોતાની જાતને પરોવી દીધી. અત્યાર સુધી સુંદર છોકરીઓ અનેક આવી ને ગઇ પણ તેણે કોઇને ન ચાહી. પાંત્રીસ વર્ષની ઉમર થઈ ગઈ.

૧૮૯૪ ની શરૂઆતમાં વિદ્યાર્થી મેરી અને મોન્સીયર કયુરીની પ્રથમ ભેટ કેવી રીતે થઈ તે મેરીના શબ્દોમાં ટાંકીએઃ

"હું આવતી હતી ત્યારે પીરે કયુરી સ્વેશમાં જતાં બારણા નજીક એક બારીની જગ્યામાં ઉભા હતા. મને તે યુવાન લાગ્યા—જોકે તેમની ઉમર પાંત્રીસ વર્ષ ઉપરની હતી. તેમની સ્વચ્છ દ્રષ્ટિએ મને આકર્ષી: તેમનામાં એક પ્રકારની બેદરકારી પણ દેખાતી હતી. તેમની સાદાઇ, વિચારાત્મક વાતચીત અને સ્મિતોએ મારામાં વિશ્વાસ પેદા કર્યો. અમારી વાતચીત શરૂ થઇ અને મિત્રાચારી વધી. વાતચિતનો વિષય વિજ્ઞાનને લગતા સવાલો હતા."

ફ્રીબર્ગ યુનિવર્સિટીના ભૌતિક વિજ્ઞાનના પ્રોફેસર કોવાલ્સ્કી પોલાંડના વતની હતા. તેઓ તેમની પત્ની સહિત પારીસ આવવાના હતા. મેરીને શ્રીમતી કોવાલ્સ્કી સાથે ઓળખાણ હતી. પોતાના આગમનની ખબર પ્રોફેસરે મેરીને લખી જણાવી હતી. પ્રોફેસરે પારીસમાં ભાષણો આપ્યાઃ વિજ્ઞાન મંડળોની સભાઓમાં હાજરી આપી. મેરીને સ્નેહપૂર્વક ખબર અંતર પૂછ્યા. મેરીએ પોતાનું અંતર ઠાલવ્યુંઃ 'જુદીજુદી ગજવેલોના લોહચુંબકીય ગુણોનો અભ્યાસ કરવાનું મને સોંપાયું છે. પ્રોફેસર લીપ્પમાનની પ્રયોગશાળામાં કાર્ય ચાલે છે, પણ લોહના ખનીજ અને બીજા નમુનાઓનું પૃથકકરણ કરવાની જરૂર છે. આ કાર્યમાં ખૂબ સાધનોની જરુર છે. પ્રયોગશાળામાં જગ્યા નથી અને પ્રયોગો આગળ ચલાવવા શું કરવું તે મને સમજાતું નથી.'

થોડીકવાર વિચાર કરીને કોવાલ્સ્કીએ જવાબ આપ્યો. 'મને એક વિચાર આવે છે. હું એક વૈજ્ઞાનિકને ઓળખું છું. તેઓ કદાચ તમને જગ્યા કરી આપે. ગમે તેમ પણ તે તમને સલાહ આપી શકશે. કાલે મારે ત્યાં ચા પીવા આવવાનું આમંત્રણ છે. વૈજ્ઞાનિકને પણ હું નોતરીશ. આપણે બધી વાતો કરીશું. તેમના નામની તમને ખબર હશેઃ પીરે ક્યુરી."

સાંજે બધા મળ્યા. ફ્રેંચ વિજ્ઞાની અને પોલિશ વિદ્યાર્થીની વચ્ચે સહાનુભૂતિપૂર્વક વાત થઈ.

પીરે ક્યુરીમાં ગંભીરતા અને બેદરકારીના સંમિશ્રણથી ઉપસ્થિત એક પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ હતું. તેઓ ઉંચા હતા. જૂની ફેશને કાપેલા તેમનાં કપડાં તેમના શરીરપર ઢીલા પડતા પણ તે તેમને બરાબર લાગતા. તેમનામાં કુદરતી સૌંદર્ય હતું. તેમના હાથ લાંબા અને લાગણીદર્શક હતા. તેમનો ચહેરો ખરબચડી દાઢીને લીધે લાંબો દેખાતો. તેમની શાંત આંખો તેમાં ખુબસુરતી પૂરતી. તેમની દૃષ્ટિ ઉંડી અને ગંભીર લાગતી. પોતે ખૂબ થોડું બોલતા. ઉતાવળો સાદ કદી કાઢતા નહીં. વિરલ બુધ્ધિ અને વિશિષ્ટતા તેમનામાં ન દેખાય એ અસંભવિત હતું. પીરે ક્યુરી માનવતાનાં અદ્વિતીય નમુના હતા. તેમનું ખમીર ઉમદા હતું.

તેમને મેરી સ્કલોડોવ્સ્કા ખરેખર આશ્ચર્યકારક છોકરી લાગી. વાતચિત વિજ્ઞાનના પ્રશ્નોપર વળી. મેરીએ આદરપૂર્વક પ્રશ્નો પૂછ્યા અને પીરે ક્યુરીની સૂચનાઓ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી. તેમણે મનમાં વિચાર કરવા માંડ્યોઃ પોતે જે કામ કરે છે તેને લગતી વાતો પારિભાષિક શબ્દો અને ગુંચવણભર્યાં સૂત્રોમાં એક સ્ત્રી સાથે કરવી એ કેવી વિચિત્ર વાત છે; એટલું નહીં, પણ એ આ સ્પષ્ટતાથી વિગતોની ચર્ચા કરે અને સમજે એ કેટલું આહ્લાદક છે!!

મેરીના ચહેરા સામે એમણે જોયું. તેમાં કોઇ પણ જાતની ટાપટીપ નહોતી. મેરી સંબંધી પ્રોફેસર કોવાલ્સ્કીએ કરેલ બધી વાતો યાદ કરીઃ પૈસા વિના અભ્યાસ કેવી રીતે કર્યો હતો....

"તમે ફ્રાંસમાં કાયમ માટે રહેવા ઇચ્છો છો ?" સહજ તેમણે પ્રશ્ન કર્યો.

"ચોક્કસ નહીં. આ ઉનાળામાં પાસ થયા પછી વોરસો જવાની છું. શિક્ષકનો ધંધો લઇશ. પોલાંડના વતનીઓને સ્વદેશ ત્યજવાનો હક્ક નથી." મેરીએ રણકતા અવાજે જવાબ આપ્યો. તેના ચહેરાપર એક વાદળી ફરી ગઈ. પીરે ક્યુરીના મનમાં મેરીને ફરી મળ વાની ઇચ્છા થઇ.

૧૧. પીરે ક્યુરી

આ પીરે ક્યુરી કોણ હતા?

મોન્સીયર ક્યુરી ફ્રાન્સના બુદ્ધિશાળી વૈજ્ઞાનિક હતા. પણ 'ઘરનો જોગી જોગટો' એમ

સ્વદેશમાં તેમને કોઈ ન ઓળખતું પણ પરદેશી વૈજ્ઞાનિકોમાં તેમની કીર્તિ સારી રીતે ફેલાયેલી હતી.

તેમનો જન્મ ૧૮૫૯ના મે માસમાં થયો હતો. તેમના પિતા દાકતરનો ધંધો કરતા અને વૈદકીય સંશોધનમાં રસ લેતા. દાકતરને બે દીકરા હતા: મોટો જેક અને નાનો પીરે. બંને ભાઈ નાનપણથી વિજ્ઞાનના અભ્યાસમાં રસ લેતા થયા હતા. પીરેનું મગજ સ્વતંત્રતાપ્રિય અને વિચારશીલ હતું એટલે શિસ્તના બંધનોમાં તે ન રહી શકતો. કોઇ દિવસ પીરેએ નિશાળનું મોં જોયું નહોતું. દાકતરે પોતે શરૂઆતમાં તેને શિક્ષણ આપ્યું. પીરેને પછી એક સારા શિક્ષકને સોંપી દીધો. પરિણામે, સોળ વર્ષની ઉંમરે પીરે ગ્રેજ્યુએટ થયો અને ૧૮ વર્ષની ઉમરે એમ. એ.ની પદવી લીધી. બીજે જ વર્ષે વિજ્ઞાનની ફેકલ્ટીમાં તેની મદદનીશ તરીકે નીમણુંક થઇ. પાંચ વર્ષ સુધી તેમણે કામ કર્યું. બંને ભાઇ સાથે સંશોધન કરતા, અને થોડા સમયમાં 'પીએઝો ઇલેકટ્રીસીટી'ની શોધ કરી. ૧૮૮૩માં બંને ભાઇઓને છૂટા પડવું પડયું. જેક મોંટપીલરમાં પ્રોફેસર તરીકે નીમાયો. અને પીરે પારીસની ભૌતિક અને રસાયન વિજ્ઞાનની કોલેજમાં વડા તરીકે નીમાયો. પણ પોતાનું સંશોધન કાર્ય તેણે મૂકી દીધું નહીં. 'ક્યુરી સ્કેલ,' 'ક્યુરી લૉ' એવા અંગત્યના સિદ્ધાંતો શોધી કાઢયા. આટલું બધું ઉચ્ચ કોટિનું કામ કરવા છતાં તેનો પગાર માત્ર ૩૦૦ ફ્રાંક હતો—અને તે પણ પંદર વર્ષની નોકરી પછી.

સુપ્રસિદ્ધ બ્રિટીશ વૈજ્ઞાનિક લોર્ડ કેલ્વીને ૧૮૯૩ના ઓક્ટોબરમાં ફ્રાંસમાં પગ મૂકયો. પહેલું કામ તેમણે મોન્સીયર ક્યુરીને પોતાના આગમનની ખબર આપવાનું કર્યું અને મેળાપનો સમય ગોઠવ્યો. બ્રિટીશ વૈજ્ઞાનિકને લાગી આવ્યું કે, આવો બુદ્ધિશાળી વૈજ્ઞાનિક ઢસરડો કરે છે; તેનો કોઇ ભાવ પૂછતું નથી અને તેને કોઇ મદદનીશ પણ આપવામાં આવ્યો નથી

મોન્સીયર ક્યુરીનો સ્વભાવ અજબ હતો. મોટી જગ્યાઓ માટે અરજી કરવી એ તેમને નૈતિક વિનીપાત લાગતો. કોઇ એક મોટી જગ્યા માટે અરજી કરવા મિત્રોએ સૂચવ્યું. તેના જવાબમાં તેમણે નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું :

"અમુક પ્રોફેસર જાય છે; તેની જગ્યા માટે મારે અરજી કરવી એમ મને સૂચવો છો. કોઇ પણ જગ્યા માટે ઉમેદવારી કરવી એ ગંદુ કામ છે: મને એ આવડતું નથી. એથી તો માણસનો નૈતિક વિનીપાત થાય છે. આવી બાબતોમાં મન પરોવવું એ નાદુરસ્ત મગજના કામ સિવાય બીજું કાંઇ નથી એમ હું માનું છું."

મોન્સીયર પીરેની સ્કૂલના નિયામકે તેમને માટે ફ્રેંચ એકેડેમીના માનની ભલામણ કરી તે પરત્વે તેમનો નીચેનો પત્ર જાણવા જેવો છે:

'આપ મારી એકેડેમીના પ્રીફેક્ટ માટે ભલામણ કરવાના છો એમ મોન્સીયર મુઝેર મને કહે છે. આવું ન કરવા આપને મારી વિનંતિ છે. આ માન તમે મને મેળવી આપશો તો મારે દુ:ખપૂર્વક અસ્વીકાર કરવો પડશે. મેં કોઇ પણ માન ન સ્વીકારવાનો નિશ્ચય કરેલો છે. લોકોની દ્રષ્ટિએ હાસ્યાસ્પદ લાગે એવું પગલું ભરવામાંથી આપ મને બચાવી લેશો એવી આશા રાખું છું. મારા પ્રત્યે હમદર્દીનો કોઇ પૂરાવો આપવાની આપની ઇચ્છા હોય તો, આપે તે કરી બતાવ્યું છે. અને મને મારા કામ માટે સાધનો પૂરા પાડો છો અને નિર્વિઘ્ને સંશોધન કરવા દયો છો એ આપની મારા પ્રત્યેની લાગણીનો સબળ પૂરાવો છે.'

મોન્સીયર ક્યુરી એક અચ્છા લેખક પણ હતા: કળાકાર હતા; અને કવિ પણ હતા.

મોન્સીયર ક્યુરીએ પોલિશ વિદ્યાર્થી સાથે મિત્રાચારી કેળવવા માંડી. બે ત્રણવાર ફીઝીક્સ સોસાયટીની બેઠકોમાં મુલાકાત થઈ. પોતાનાં સંશોધનનો છેલ્લો પ્રગટ થયેલો લેખ મેરીને "કર્તાના માનસહિત" મોકલ્યો. મુલાકાતની માગણી કરી. મેરીએ સ્થળ અને સમય આપ્યા. થોડા મહીના વહી ગયા. મિત્રાચારી વધવા લાગી. અરસપરસ જ્ઞાનવૃત્તિ અને વિશ્વાસ પણ વધતો ગયો. મોન્સીયર ક્યુરીને પોલિશ છોકરીએ મંત્રમુગ્ધ કર્યા. તેઓ મેરીની સલાહ મુજબ વર્તતા અને તેને અનુકૂળ રહેતા. મેરીએ તેમને નિબંધ લખી ડોક્ટરની પદવી મેળવવા પ્રેરણા કરી. પણ હજી એકેય પક્ષ તરફથી નિર્ણય લેવાનું પગલું ભરાયું નહોતું. મેરી હજી સ્વતંત્ર હતી. મુલાકાતોની પરંપરા ચાલુ હતી.

જુન મહીનાની એક સાંજે મેરી ગણિતની પરીક્ષાની તૈયારીમાં પુસ્તકો ઉથલાવી રહી હતી. ઉનાળાની ગરમી હતી. સામે ફુલદાનીમાં થોડા સફેદ ફુલો હતા. મોન્સીયર પીરે આવ્યા. મેરીએ ચા બનાવ્યો. વિજ્ઞાનના પ્રશ્નોની ચર્ચા ચાલી. પછી જરાય વાત બદલાવ્યા વિના મોન્સીયર પીરેએ કહ્યું: "હું ઇચ્છું છું કે આપ મારા માતા પિતાને મળવા આવશો. હું તેમની સાથે રહું છું. તેઓ સારા માણસો છે." અને માતા પિતા સંબંધી ખૂબ વાતો કરી. તેમનો સ્વભાવ વર્ણવ્યો. પોતાના બાળપણની વાતો કરી. પોતાના ભાઈ જેકની સાથે ખેલેલા સાહસોની વાતો કરી.

મેરી આ બધું આશ્ચર્યપૂર્વક સાંભળી રહી. તેમાં તેને પોતાના કુટુંબ ઇતિહાસ સાથે મળતાપણું લાગ્યું. પોતાનું દીલ ખોલીને તેણે પણ પોતાની વાતો કરી, અને કહ્યું કે "હું થોડા અઠવાડિયામાં પોલાંડ જવાની છું."

"ઓક્ટોબરમાં પાછા આવશોને? મને વચન આપો કે જરૂર આવશો. ત્યાં રહીને અભ્યાસ આગળ વધારી નહીં શકાય. હવે વિજ્ઞાનને છોડી દેવાનો તમને હક નથી..."

થોડીવાર ચૂપકી. પછી મેરીએ ઠગુમગુ અવાજે આસ્તેથી જવાબ આપ્યો: "હું માનું છું કે તમે બરાબર છો. ઘણું કરીને તો હું પાછી આવવા ઇચ્છું છું."

મોન્સીયર પીરેએ ભવિષ્યની વાત ઘણી વાર કરી. મેરીને પોતાની સાથે લગ્ન સંબંધથી જોડાવા કહ્યું, પણ જવાબ સંતોષકારક ન આવતો. મેરીના મનમાં મંથન ચાલી રહ્યું હતું: ફ્રેંચને પરણી પોલાંડ છોડવું; માબાપ છોડવા, બધી રાજકીય પ્રવૃત્તિ છોડવી—એ બધું ભયંકર લાગ્યું. કોઈ પણ જાતનું વચન આપ્યા વિના મેરી રજાઓમાં સ્વદેશ ઉપડી ગઈ.

પીરેના વિચારો મેરીની પાછળ દોડવા લાગ્યા. સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડમાં મેરી થોડા અઠવાડિયા રોકાવાની હતી ત્યાં જવા વિચાર કર્યો; પોલાંડ જવાની પણ ઇચ્છા થઈ. પણ એ બધું ન થઈ શક્યું. પોતાનો મુદ્દો આગ્રહપૂર્વક આગળ ધપાવવા મોન્સીયર પીરેએ પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો. એ માત્ર પ્રેમઘેલા પત્રો જ નહોતા. તેમાં વિજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ વિષયો પીરે લંબાણથી ચર્ચાપૂર્વક લખતા. આવા પત્રો લખવા એ જ કીર્તિ–પ્રાપ્તિ માટે શું પૂરતું નથી?

ઓક્ટોબર આવ્યો. પીરેનું હૃદય આનંદથી ખીલી ઉઠ્યું. મેરી પારીસ આવી ગઈ. પ્રયોગશાળામાં તે મળતી. આ વખતે તેણે બ્રોન્યાના દવાખાનામાં એક રૂમ રાખી: આ અંધારી ઓરડીમાં પીરેએ પોતાની મુલાકાતો ચાલુ કરી. પોતે પોલાંડ આવવા તૈયાર છે એમ પણ કહી દીધું. જો મેરીને પોતાના પ્રત્યે પ્રેમ ન હોય તો મિત્રાચારીભરી મહોબ્બત કરવા પણ પોતે તૈયાર છે. એક બંગલામાં રહેશું અને વચ્ચે પડદો નખાવી દઈશું એવી વિચિત્ર વિનંતિઓ પણ કરી જોઈ.

મેરીએ પોતાની બહેન બ્રોન્યાને પોતાની મુશ્કેલીઓ અને ચિંતાઓની વાત ખુલ્લા દીલે કરી. પીરેને જ્યારે ખબર પડી કે મેરીએ મીસીસ દ્લુસ્કાને વિશ્વાસમાં લીધી છે ત્યારે તેમણે તે બાજુ પ્રયત્ન શરુ કર્યો. બ્રોન્યાને પોતાના ઘેર લઇ ગયા. ડૉ. ક્યુરીના પત્નીએ નમ્ર અવાજે બ્રોન્યાને કહ્યું: 'મારા પીરે જેવો આ પૃથ્વી પર બીજો કોઇ નથી. તારી બહેનને આનાકાની કરવાની ના પાડ. બીજી કોઇના કરતાં પીરેની સાથે તારી બહેન ખૂબ સુખી થશે.' પણ લગ્નનો વિચાર સ્વીકારતાં મેરીને દશ મહિના લાગ્યા. જીવન અને ફરજના સિદ્ધાંતો મેરીને મુંઝવવા લાગ્યા.

સિદ્ધાંતો! મોન્સીયર પીરેને પણ સિદ્ધાંતો હતા. તેમણે મેરી સાથે ચર્ચા આદરી. છેવટે એક મુવાન સાખ્નીમાંથી પીરેએ એક શ્રી સર્જી. ૧૮૯૫ ના જૂલાઇની ૧૦ મી એ મેરીના ભાઇ જોસફે સ્કલોડોવ્સ્કા કુટુંબના આશીર્વાદ મેરીને મોકલ્યા. થોડા દીવસ બાદ મેરીએ પોતે પોતાની જૂની સખી કાઝીઆને લખ્યું: 'આ કાગળ તને મળશે તે પહેલાં મારૂં નામ ફરી ગયું હશે....હવેથી પત્ર નીચેના સીરનામે લખજે. મેડમ ક્યુરી, સ્કૂલ ઓફ ફીઝીક્સ અને કેમીસ્ટ્રી, ૪૨ રૌલ્હોમોન્ડ.'

જૂલાઇની ૨૬ મી એ પોતાની ઓરડીમાં છેલ્લી વાર મેરી રહેવાની હતી. એ અનેરો દિવસ હતો. તેનો ચહેરો આનંદમય અને ખૂબ-સુરત લાગતો હતો. તેના સહાધ્યાયીઓએ કોઇ દિવસ મેરીને આવી જોઇ નહોતી. આજે મેરી સ્કલોડોવ્સ્કા મટી મેડમ પીરે ક્યુરી થવાની હતી.

લગ્ન તદન સાદું હતું. સફેદ પોશાક, વીંટી કે જમણવાર—કાંઇ નહોતું. ધાર્મિક ક્રિયા પણ નહોતી. કારણ કે પીરે 'ફ્રી થીંકર' હતા. વકીલોની જરૂર નહોતી; કારણ કે બે બાયસીકલો સિવાય એમની પાસે બીજી પણ મીલ્કત નહોતી. હેલા અને મેરીના પિતા વોર-સોથી આવી ગયા હતા. યુનિવર્સિટીના સંબં-ધીઓ હાજર હતા. પીરે આવી પહોંચ્યા. ત્યાંથી મંડળ લક્ષેમ્બર્ગ સ્ટેશન ઉપડ્યું અને ડૉ. ક્યુરીના સ્હેકાણે પહોંચ્યું. વિજ્ઞાન ફેકલ્ટીના પ્રવેશ આગળ સોરબોન વિદ્યાલયની સામે મેરીએ પોતાના વર સાથે હાથ મેળવ્યો.

પ્રોફેસર સ્કલોડોવ્સ્કીએ શુદ્ધ ફ્રેંચ જબાનમાં વૃદ્ધ ડૉ. ક્યુરીને સંબોધી અંતઃકરણપૂર્વક ઉદ્‌ગાર કાઢ્યા: "પ્રેમને લાયક એક દીકરી તમને મેરી સોંપડી છે: આ દુનિયામાં આવ્યા પછી કોઇ દિવસ તેણે મને દુઃખ આપ્યું નથી."

(૧૨) સુખી દંપતી

મેરી જે કામ લેતી તેમાં હંમેશાં ફત્તેહ-મંદ થતી. લગ્નમાં પણ એમ થયું. પરણતાં પહેલાં એક વર્ષ સુધી વિચાર કર્યાં કર્યો. પરણ્યા પછી દીર્ઘદ્રષ્ટિ વાપરીને પોતાનો સંસાર શરુ કર્યો. પરિણામે દાંપત્યસુખ અદ્દ્ભુત નીવડ્યું.

પીરે અને મેરીનાં લગ્ન પછીના શરૂ-આતના થોડા દિવસો આકર્ષક હતા: બંને પોતાની બાઇસીકલ પર રખડ્યા કરતાં. થોડાં કપડાં; બે રેઇન કોટ— એટલો સામાન બાઇ-સીકલો પર ગોઠવાઇ જતો. કોઇ સુંદર જગ્યા શોધીને તેઓ ખાણું પતાવી લેતાં. સાંજે કોઇ વીશીમાં વાળુ કરી લેતાં. પીરેને ફ્રાંસના પ્રદે-શોમાં ભમવાનો ખૂબ શોખ હતો. શહેરી રીતે ગોઠવેલી પર્યટનની પદ્ધતિ તેમને ન ગમતી. મેરી પણ તેની સાથે ચાલ્યા કરતી.

શહેરથી દૂર એ શાંત વાતાવરણમાં દંપતીને ખૂબ મજા પડતી. એક દિવસ ખેડૂ-તના ઘરમાં બાઇસીકલો મૂકીને દંપતી સડક મૂકીને કેડીએ વળ્યાં. થોડાક ફળો અને કંપાસ સિવાય કોઇ સામાન ન રાખ્યો. એમ ખૂબ આગળ નીકળી ગયા. રસ્તામાં સંશોધનની વાત નીકળી. એવા આહ્‌લાદક વાતાવરણમાં બંનેએ થાક્યા વિના ચાલ્યા જ કર્યું. એક સુંદર તળાવ પાસે પહોંચ્યા. તે જગ્યાના પશુ પંખી અને વનસ્પતિ તપાસ્યાં. આ સુખી દિવસોમાં પતિપત્ની વચ્ચેનો સંબંધ ખૂબ

જાગ્યો. બે હૃદયો એક થયાં. બે શરીર છતાં એક અવાજ નીકળતો; બે બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિઓ એક મતે વિચાર કરતી થઇ. મેરી પત્ની છતાં મિત્ર થઇ: વૈજ્ઞાનિક છતાં પ્રેમી બની.

ઉનાળો પૂરો થયો. હિંદ નામના એક ફાર્મ પર દંપતી ઠરીઠામ થયાં. આ શાંત રહેઠાણ બ્રોન્યાએ શોધી કાઢયું હતું. સગાં-સંબંધીઓનું મંડળ જામતું. પ્રોફેસર સ્કલો-ડોસ્કી તેમજ હેલા પણ આમાં ભળતાં. પીરે કયુરીએ આ બધાં પર પોતાની સુંદર છાપ પાડી; સસરા સાથે વિજ્ઞાનની ખુબ વાતો ચાલતી; બ્રોન્યાની નાની છોકરીને ખૂબ ગેલ કરાવતા. એ બધાને ખૂબ આનંદ આપતી. કોઇ વાર વૃદ્ધ ડોકટર તથા મીસીસ કયુરી પણ આવી જતાં. આ બધું સુંદર રીતે ચાલતું હતું. મેડમ કયુરીની ના છતાં મોન્સીયર પીરેએ પોલિશ ભાષા શીખવા માંડી.

મેડમ કયુરીના સસરા રાજકીય બાબ-તોની ચર્ચામાં આવેશપૂર્વક ઝંપલાવતા. અને તેમના પક્ષના બચાવમાં દલીલ પર દલીલ કર્યા કરતા. રાજકીય પક્ષોની લડતમાં તેમનો આત્મા રાચતો. મેડમ કયુરી આ બધું સાંભ-ળ્યા કરતી પણ મોન્સીયર પીરે એક બાજુ પોતાના કામમાં મસ્ત રહેતા.

કયુરી દંપતીનું ઘર તદન સાદું હતું. ફરની-ચર પણ નહિ જેવું રાખતા. આ બધું સાફ-સુફ રાખવાનો મેડમ કયુરીને સમય કયાં હતો? અને એ રાખવાની પણ શી જરૂર? તેઓનો મુલાકાત આવનારને તેઓ જરાય ઉત્તેજન ન આપતા. એક ટેબલ પર ચોપડીઓના ઢગલા; ટેબલના છેડે એકેક ખુરશી; સાદી દિવાલો. આવનાર માણસ કંટાળી જતો.

મોન્સીયર પીરેને એક જ ધૂન હતી: પોતાની પ્રિયતમાને બાજુએ રાખી વૈજ્ઞાનિક સંશોધનમાં મચ્યા રહેવું. મેરીને કામ ખૂબ ગમતું, પણ તેમાં હવે ગૃહ-જીવનની ઉપાધિઓ ઉમેરાઇ હતી, એટલે તેનું જીવન વધારે કષ્ટ-દાયક બન્યું હતું.

મોન્સીયર હવે ૫૦૦ ફ્રાંક કમાતા. આવકનું માત્ર આ સાધન હતું. મેડમ કયુરીને હજી શિક્ષક થવાનો ડીપ્લોમા મળ્યો ન હતો. આટલી આવકમાં વાંધો ન આવતો. મેડમ કયુરી કરકસરથી ઘર ચલાવતી. મેડમ કયુરી સવાર અને બપોર પ્રયોગશાળામાં કામ કરતી. ઘરનું બધું કામ પોતે કરતી—નોકર ન હતો. સવારમાં વહેલી ઉઠી મેડમ કયુરી બજારમાં ઉપડે અને સાંજે પ્રયોગ શાળામાંથી પાછા ફરતાં જોઇતો સામાન લેતી આવે. પ્રયોગશાળામાં જતાં પહેલાં સવારમાં શાકભાજી સમારીને તૈયાર રાખે. રસોઇની બનાવટમાં અનઘડ મેરી હવે વાનીઓ સુંદર રીતે તૈયાર કરતી. લગ્ન પહેલાં રસોડાના પાઠ શીખી લીધા હતા.

આઠ કલાક વૈજ્ઞાનિક સંશોધનમાં અને બે ત્રણ કલાક ઘર કામમાં. સાંજે રોજનું ખર્ચ ડાયરીમાં નોંધી લઇને મેડમ કયુરી ટેબલને છેડે ખુરશીમાં પોતાનું સ્થાન લઇ લે અને ફેલોશીપની હરિફાઇની પરીક્ષા માટે તૈયારી કરે. ટેબલને બીજે છેડે મોન્સીયર પીરે પોતાના ભાષણો તૈયાર કરવા ગોઠવાઇ જાય. રાતના બે ત્રણ વાગ્યા સુધી દીવો બળતો હોય; કાગળ પેન્સીલના અવાજ સંભળાતા હોય.

પરીક્ષાની તૈયારીમાં મેડમ કયુરી હેલાના લગ્નમાં પણ ન જઇ શકી. પરીક્ષાની તારીખ આવી ગઇ. પરિણામ બહાર પડયું. મેડમ કયુરી પ્રથમ નંબરે પાસ થઇ હતી. આનંદ માટે તેઓ પર્યટનમાં નીકળી પડયા.

લગ્નજીવનનું પ્રથમ વર્ષ આમ ચાલ્યું ગયું. ગર્ભાધાનને લીધે મેડમ કયુરીની તબીયત બીજે વર્ષે લથડવા લાગી. ૧૮૯૭માં દંપતીને બે વર્ષ પછી પ્રથમ વાર છુટા પડવા પડયું. મેરી પોતાના પિતા સાથે રહેવા થોડા વખત ગઇ હતી. ૧૮૯૭ના સપ્ટેમ્બરની ૧૨ તારીખે મેડમ કયુરીને દીકરી અવતરી—ઇરીન—ભવિ-ષ્યની નોબલ પારિતોષિક મેળવનાર.

કાયદાની કલમે

રજુ કરનાર
શ્રી. રમણીકલાલ જયચંદભાઈ દલાલ.

(ગતાંકથી ચાલુ)

બીજી શરત એ ઠરાવી છે કે, અવસાન પામેલા સ્નેહી પ્રત્યે એણે વફાદાર રહેવું જોઇએ. યશવંતરાવ વિરૂદ્ધ કાશીબાઇમાં ન્યાયમૂર્તિ નાનાભાઇ હરિદાસે આપેલા ફેંસલામાં આ શરતનાં કારણોનો ઉલ્લેખ છે. આ કેસમાં તો પ્રતિવાદીપણ નં. ૧ તેના સ્નેહી વાદીના બાપને વફાદાર નહોતી એવી તકરાર જ નથી. એટલે એની મિલકતમાંથી ખોરાકી પોશાકી મેળવવાનો હક્ક પહોંચતો હશે તો એ અવસાન પામનાર સ્નેહી વફાદાર રહે ત્યાં સુધી એને મળ્યા જ કરશે.

ત્રીજી શરત મોંઘીબાઇ વિરૂદ્ધનાગુબાઇમાં એવી ઠરાવી છે કે, એવી રખાત પોતાના સ્નેહી સાથે એના કુટુંબીજન તરીકે જ રહેતી હોવી જોઇએ. પરન્તુ નાગુબાઇ વિરૂદ્ધ મોંઘીબાઇમાં એવો અભિપ્રાય દાખવવામાં આવ્યો છે કે, રખાતે એના સ્નેહી જોડે જ ઘરમાં એ સ્નેહીની પત્ની સાથે કુટુંબીજનતરીકે રહેવું જોઇએ એવું જરૂરી નથી. દયાબાઇ વિરૂદ્ધ કેસરબાઇમાં તો એવો ફેંસલો આપવામાં આવેલો છે કે, સ્નેહીના કુટુંબીજનો એને સ્વીકારે એવું પણ આવશ્યક નથી; સ્નેહી સાથેનો સંબંધ જાહેર હોય કે કુટુંબીજનોને તેની માહિતી હોય એવું પણ જરૂરી નથી.

રામ રાજા યાવર વિરૂદ્ધ પપામક્ષમાં ચોથી એવી શરત મૂકવામાં આવી હતી કે, તેને એ સ્નેહીથી સંતાન હોવાં જોઇએ. આ કેસમાં તો એ શરત અગત્યની છે કે નહિ, તેનો વિચાર કરવાની જ જરૂર નથી; કારણ કે વાદીના બાપથી પ્રતિવાદીપણને સંતાન છે. આ પ્રાંતમાં તો આવી શરત કદી અગત્યની લેખાઇ નથી.

છેવટે આનંદીલાલ બાલચંદ વિરૂદ્ધ ચંદ્રાબાઇમાં કામચલાઉ વડા ન્યાયમૂર્તિ શાહ અને ન્યાયમૂર્તિ ક્રમ્પે એક વધારે શરત મૂકી હતી કે, રખાત જારકર્મિણી ન હોવી જોઇએ. આ શરત આ કેસમાં પૂરી કરી શકાઇ નથી. પ્રતિવાદીપણ નં. ૧ વાદીના બાપની રખાત બની તે વખતે એનો પતિ હયાત હતો. એણે પોતાની પત્નીને ફારગતી આપી નહોતી, એટલું જ નહિ, પણ આ મુકરદમો ચાલે છે ત્યારે પણ હયાત છે. તેથી એમ દલીલ કરવામાં આવી છે કે, આ શરત વિરૂદ્ધ શાસ્ત્રનો કોઇ આધાર નથી. તે છેલ્લાં પચાસ વર્ષથી એ કાયદા તરીકે સ્વીકારાયેલો છે એટલે શાસ્ત્રનો આધાર ને કાયદાના નિર્ણયો વિચારવાની જરૂર છે.

કાત્યાયન અને નારદ પ્રમાણે વિજ્ઞાનેશ્વર કહે છે કે, અનુક્રમે તેમાં યોષિત્ અને સ્ત્રી શબ્દો વપરાયલા છે એમાં અવરુદ્ધા સ્ત્રીનો સમાવેશ થાય છે. એનો અર્થ 'કોઇ પણ પ્રકારના બંધનમાં મૂકાયલી સ્ત્રી' થાય છે. અવરુદ્ધાનો અર્થ વિજ્ઞાનેશ્વરે જાતે યાજ્ઞવલ્ક્યના સ્ત્રી સંગ્રહણ નામના ૨૪મા પ્રકરણના ૨૯૦મા શ્લોકમાં કરેલો છે. સહચાર કરવામાં કશી જ હરકત નથી, છતાં અવરુદ્ધા કે ભુજિષ્યા હોય તેની દાસીઓ વગેરે સર્વેચ ચ સાથે સહચાર કરે તેનો પચાસ પાન દંડ કરવાનો એ શ્લોકમાં ઠરાવ છે. આ શ્લોકની ટીકા કરતાં વિજ્ઞાનેશ્વરે અવરુદ્ધા ને ભુજિષ્યાનો અર્થ સમજાવ્યો છે. શ્રીયુત ઘારપુરેના અનુવાદ (પાનું ૪૦૬) પ્રમાણે અવરુદ્ધા એટલે પરપુરુષ સાથે સહચાર કરવાની સ્વામીનાથે મનાઇ ફરમાવી

હોય તેવી સ્ત્રીઓ. સેવામાંથી એક ક્ષણ પણ વિમુખ ન થાય તેમને ઘરમાં જ રહેવાની આજ્ઞા કરવામાં આવેલી હોય; ભૂજિષ્યા એટલે અમુક વ્યક્તિઓ સાથે જ સહચાર કરવાની છૂટ આપી હોય તેવી સ્ત્રીઓ. શ્રીયુત કાણે તેથી દલીલ કરે છે, કે ભૂજિષ્યા એટલે અમુક વ્યક્તિઓ સાથે સહચારની છૂટ વાળી સ્ત્રીઓ: એક જ વ્યક્તિ સાથે સહચાર કરવા હુકમ હોય તેવી નહિ. સંસ્કૃતમાં તેને પુરુષનિયત પરિગ્રહા કહેવામાં આવે છે. બાલમભટ્ટી પુરુષને સ્વામિભિન્ન કહે છે (એટલે મિતાક્ષર ગ્રંથ ૧ પાનું ૧૧૦૫) એટલે ભૂજિષ્યાની સાચીવ્યાખ્યા અન્ય વ્યક્તિઓ જોડે સહચાર કરવાની મનાઈ હોય તેવી રખાત.' એટલે અવરુદ્ધા સ્ત્રી અને ભુજિષ્યા સ્ત્રી વચ્ચે એટલોજ તફાવત હોય છે કે અવરુદ્ધા સ્ત્રીને પોતાના સ્નેહીના ઘરમાં જ રહેવાનો આદેશ હોય છે, સેવા કાર્યમાં એક ક્ષણની પણ ક્ષતિ ન આવે એ તેનો હેતું છે. એટલે દરેક અવરુધ્ધા ભુજિષ્યા હોય છે. ભૂજિષ્યાને અવરુધ્ધા બનવા માટે તેણે તેના સ્વામીના ઘરમાં જ રહેવું જ જોઈએ. બાઈ નાગુબાઇ વિરુદ્ધ બાઇ મોંઘીબાઇમાં જ્યુડીશિયલ કમીટીએ એવો ફેંસલો આપ્યો છે કે, ગુલામીને મૂક્તિ આપ્યા પછી સ્વામીના ઘરમાં જ રહેવું એ રખાત માટે હવે આવશ્યક લેખાતું નથી. સ્વામિના અવસાન પછી તેની મીલકતમાંથી ખોરાકી મેળવવા તેની અગત્ય રહેલી નથી. એટલે ભુજિષ્યા પણ જો એક જ વ્યક્તિ સાથે તે કાયમનો સહચાર રાખે તો તે તેની કાયમી રખાત લેખાય. તો એ જ્યાં સુધી પોતાના સ્વામીને વફાદાર રહે ત્યાં સુધી તે ખોરાકી મેળવવા હકદાર છે. યાજ્ઞવલ્કય ના શ્લોકમાં તથૈવ ચ નો અર્થ કરતાં વિજ્ઞાનેશ્વર કહે છે કે, વૈશ્યાઓ, સ્વૈરિણી ને સાધારણ સ્ત્રીઓ ભુજિષ્યા ગણાય. પરમપરિગૃહીતત્વેન તાસાં પરદારતુલ્યત્વાત્ પરની રખાત હોવાથી તેઓ તેની પત્ની જ લેખાય. ટેકાળાં 'નારદ'નો પાઠ નીચે પ્રમાણે છે.

'બ્રાહ્મણ ન હોય તેવી સ્વૈરિણી, વેશ્યા યા નિષ્કાસિની (સ્નેહીએ તુચ્છકારેલી દાસ). આ ત્રણે પ્રકારની સ્ત્રીઓ હલકા વર્ણની હોય તો તેમની સાથે સહચરાની છૂટ છે, પરંતુ તે ઉચ્ચ જ્ઞાતિની હોય તો સહચારની બીલકુલ છૂટ નથી. પરંતુ એમાંની કોઈ પણ ભૂજિષ્યા (એકની જ રખાત) હોય તો તેમની સાથે સહચારની છૂટ હોવા છતાં તેઓ અમુક જ વ્યક્તિની રખાત હોવાથી તેનો બીજાએ સહચાર સાધવો ન જ ઘટે.'

એટલે સ્વૈરિણી ભૂજિષ્યા હોઇ શકે: એકની જ રખાત હોય ત્યારે એની સાથે સહચાર આદરનાર બીજી કોઇ પણ વ્યક્તિ દંડને પાત્ર ઠરે છે. સ્વૈરિણીનો અર્થ કરતાં વિજ્ઞાનેશ્વર મનુ ટાંકી જણાવે છે કે, સ્વૈરિણી પોતાના ધણીનો ત્યાગ કરે છે અને પ્રેમથી પરવશ બની પોતાના જ વર્ણના બીજા પુરૂષની રખાત બને છે. એટલે સ્ત્રી જ્યારે એક જ પુરૂષની રખાત બને-પછી તે સ્વૈરિણી (પતિ હયાત હોય તેવી સ્વતંત્ર સ્ત્રી) હોય કે વેશ્યા હોય, છતાં તેને પત્ની જ લેખવાની રહી. સાધારણ વેશ્યા પણ કોઇ પણ પળે એક જ વ્યક્તિની કાયમની રખાત બની શકે છે એ સંભવિતતા સામે તકરાર નથી જ; એમ તે અવરુધ્ધા સ્ત્રી બની શકે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જ્ઞાનેશ્વરે સ્વૈરિણીને પણ એ જ કક્ષામાં મૂકી છે. યાજ્ઞવલ્કય શ્લોક ૧૧૮ ૧૧૯ (દાયભાગ પ્રકરણ) માં વિજ્ઞાનેશ્વરની ટીકાથી :આ હકીકત વધારે સ્પષ્ટ બને છે. મર્હુમ હિંદુની મીલકતના ભાગ વિષે લખતાં તે કહે છે કે, સ્વૈરિણી ને બીજી સ્ત્રીઓ બાપની અવરૂદ્ધા હોય—એકથી વધારે હોય તો પણ—પુત્રો વચ્ચે વહેંચી શકાતી નથી. આના પર ટીકા કરતાં સુબોધિની કહે છે કે, અપિ શબ્દને લીધે એકી

સંખ્યા હોય તો તેના કદી ભાગ પડી જ શકે નહિ. કોલબ્રુક તેનો નીચે પ્રમાણે અનુવાદ કરે છે:

"પરંતુ જારકર્મિણી કે બીજી ઓઓ બાપની રખાત હોય તો એકી સંખ્યા હોય તો પણ પુત્રો વચ્ચે વહેંચી શકાય નહિ."

એટલે બાપને સ્વૈરિણી અવરુધ્ધા હોઇ શકે એમાં શંકા જ રહેતી નથી.

એટલે એક પરણેલી સ્ત્રી પોતાના પતિને છોડી પરપુરૂષની કાયમી રખાત તરીકે રહે તો તેને વફાદાર રહેવાથી અવરુધ્ધા સ્ત્રી બની શકે. પછી ભલે એમનો સંબંધ અપવિત્ર ગણાતો હોય ને ટીકાકારોના મન્તવ્ય મુજબ એવી અવરુદ્ધા સ્ત્રી પોતાના સ્નેહીને વફાદાર રહે ત્યાં સુધી તેની મીલકતમાંથી પોતાની ખોરાકી પોશાકી માટે હકદાર ઠરે છે. પ્રાચીન ગ્રંથોના આધારે આ કાયદો છે.

ઇસ્વી સન ૧૮૫૨માં ગેરકાયદેસર પુત્રીને એના બાપની મીલકત પર અધિકાર રહે કે નહિ એ પ્રશ્ન ઉઠ્યો. એની માતા પોતાના પરણીત પતિ પાસેથી છૂટા છેડા લીધા સિવાય એ છોકરીના બાપને પરણી હતી. પંડિતોએ નિર્ણય આપ્યો કે, લગ્ન બરાબર નહોતું એટલે પુત્રી ગેરકાયદેસર હતી ને તેને બાપની મીલ્કતમાંથી ભાગ મળી શકે નહિ. પરંતુ એ બાપના જે વારસો મીલકત લે તે મજકુર પુત્રીનું ભરણુ પોષણ કરવા બંધાયલા રહે જ. (વિસ્ટ એન્ડ બુહલરઃ હિંદુ લૉ, ચોથી આવૃત્તિ, પાનું ૩૯૨) એની માતાની ખોરાકી પોશાકી માટે તેમાં કશો જ ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ તેની નીચે પ્રમાણે ટીકા છે (પાનું ૩૯૨)

બીજી પત્નીનો પતિ હયાત છે એટલે એ પત્નીને કાયદેસર પત્ની કહી શકાય જ નહિ, પરંતુ એ જારકર્મિણી ને રખાત છે. રખાત તરીકે એને વારસા હક મળી શકે જ નહિ, પરંતુ તેની પુત્રીને તેના પતિના વારસો પાસે નિર્વાહ મેળવવાનો સંપૂર્ણ હક છે. મરનારની રખાતને પણ વારસો પાસેથી ખોરાકી મેળવવાનો હક્ક છે.

ખેમકોર વિરૂદ્ધ ઉમિયાશંકરના ફેંસલા પરથી જ આ ટીકા થવા પામી છે. એ કેસમાં અમદાવાદના સ્મોલ કોઝ જજ્જ સાહેબે હાઈકોર્ટમાં રેફરન્સ કર્યું હતું. એક બ્રાહ્મણ બાઇએ પોતાના પહેલા ધણીની હયાતીમાં બ્રાહ્મણ કોમના જ બીજા પુરૂષ જોડે લગ્ન કરેલું ને પ્રથમ ધણીની પરવાનગી જ લીધેલી નહિ. તેને ખોરાકી મળે કે નહિ? વડા ન્યાયાધીસ વેસ્ટ્રોપ ને ન્યાયમૂર્તિ નાનાભાઇ હરિદાસે ઠરાવ્યું કે, એ બાઇ બીજા પતિની કાયદેસર પત્ની ગણી શકાય જ નહિ, પરંતુ ગેરકાદેસર સંતાનની માતા યા રખાત તરીકે તેને નિર્વાહ મેળવવાનો અધિકાર છે.

નીંગારેડી વિરૂદ્ધ લક્ષ્માવામાં એક ગોવિંદ રેડીએ લક્ષ્માવા નામની એક પરણેલી સ્ત્રીને પોતાની રખાત તરીકે રાખી હતી અને તેનો પતિ હયાત હતો. ગોવિંદ રેડી ને તેનો પુત્ર નીંગારેડી હિંદુ સંયુકત કુટુંબના સભ્યો હતા. ગોવિંદ રેડીએ પોતાની વડીલોપારજીત મીલ્કતનો કેટલોક ભાગ લક્ષ્માવાને પોતાના સંબંધ અંગે તેની ખોરાકી માટે એ બક્ષિસ કર્યો. બક્ષિસ પુત્રને બંધનકર્તા નહોતી, પરંતુ ગોવિંદ રેડીનો પુત્ર લક્ષ્માવા ગોવિંદ રેડીની રખાત તરીકે તેના અવસાન સુધી રહી હતી ને તેમનો સંબંધ કાયમી સ્વરૂપનો હતો. ન્યાયમૂર્તિ ક્રોવે ૧૬૫ પાના પર કહ્યું છે કે:

"રખાત ખોરાકી માટે હકદાર છે એ વિષે બીલકુલ શંકા નથી. એ સંબંધ ભલે અપવિત્ર હોય પરંતુ તે કાયમી સ્વરૂપનો હોવો જોઇએ."

ન્યાયમૂર્તિ ચંદાવરકર એ ફેંસલા સાથે સંમત થયા હતા, છતાં **આનંદીલાલ ભાલચંદ વિરૂદ્ધ ચંદ્રાબાઇમાં** વડા ન્યાય-

મૂર્તિ શાહ તથા ન્યાયમૂર્તિ ક્રમ્પે જુદો અભિપ્રાય દાખવ્યો ને ઠરાવ્યું કે, અપવિત્ર સંબંધ કાયમી ને એકાકી હોય તો પણ રખાતને અવરુદ્ધ સ્ત્રીના પદે સ્થાપી શકે નહિ ને તેના સ્નેહીના અવસાન પછી તેની મીલકતમાંથી ખોરાકી પોશાકી માગી શકે નહિ. ન્યાયમૂર્તિ શાહે જણાવ્યું કે ખેમકોર વિરુદ્ધ ઉમિયાશંકરની વિગત ભિન્ન પ્રકારની હતી ને નીંગારેડી વિરુદ્ધ લક્ષ્માવામાં ન્યાયમૂર્તિ ક્રોવે કરેલું વિવેચન આ કામના ફેંસલા માટે બીન જરૂરી હતું. પરંતુ એ હકીકત બરાબર નહોતી, ખેમકોરના કેસમાં વડા ન્યાયમૂર્તિ શાહ કહે છે (પાનું ૨૦૮) કેઃ

"ખેમકોર રણછોડ સાથે રહેતી હતી. રણછોડ ગુજરી ગયો ત્યારે તેનો પતિ હયાત હતો કે નહિ તે સ્પષ્ટ નથી. ખેમકોરનો પતિ હયાત હતો એટલે ખેમકોર અને રણછોડનું લગ્ન કાયદેસર હતું કે નહિ તે જ મુખ્ય પ્રશ્ન છણવામાં આવ્યો હતો. એ ગેરકાયદેસર લગ્ન પછી એ સંબંધ ઘણાં વર્ષો સુધી—વીસ વર્ષ સુધી—ચાલુ રહ્યો. રણછોડના અવસાન સમયે એનો ધણી હયાત હતો તેવું બતાવવા કશું જ સાધન નથી. વીસ વર્ષ દર્મીઆન મોટા ગાળામાં તે હયાત હતો એવું પણ જાણી શકાતું નથી."

હકીકત એ છે કે, તેનો પતિ અવસાન પામ્યો ને એ એના સ્નેહીની રખાત તરીકે રહી, એટલે એનો પછીનો સહચાર અપવિત્ર રહ્યો નહિ. પહેલાંનો એનો અપવિત્ર સંબંધ એને અવરુદ્ધા સ્ત્રીનું પદ પ્રાપ્ત કરતાં રોકી શકે નહિ (તુકારામ વિરુદ્ધ દિનકર) પરંતુ એના સ્નેહીના અવસાન સમયે એનો પતિ જીવતો હોય અને એની હયાતી એને ખોરાકી મેળવવામાં બાધક હોય તો ખેમકોરના કેસમાં એ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો જ હોત, ને એની છણાવટ પણ થઇ હોત. એના લગ્ન વખતે એનો પહેલો પતિ હયાત હતો જ અને અવસાન પર્યંત એમનો અપવિત્ર સંબંધ ટકી રહ્યો, છતાં તેને તેની મીલ્કતમાંથી ખોરાકી આપવામાં આવી. એટલે એક વાત સ્વીકારી જ લેવામાં આવી કે, જીવનભર સંબંધ અપવિત્ર રહ્યો છતાં તે ખોરાકી પોશાકી માટે હકદાર ઠરી.

નીંગારેડી વિરુદ્ધ લક્ષ્માવામાં ન્યાયમૂર્તિ ક્રોવનાં વિધાનો સ્પષ્ટ છે. ન્યાયમૂર્તિ શાહ કહે છે કે, તે બીન જરૂરી છે; પરંતુ ખેમકોર કેસની સ્પષ્ટતા માટે એ અગત્યનાં છે. નીંગારેડીના કેસની વિગતો નીચેની કોર્ટના ફેંસલામાં (પાનુ ૧૬૪) આપવામાં આવેલી છે. લક્ષ્માવા પરણેલી સ્ત્રી હતી એટલે તેના સ્નેહી સાથેનો તેનો સંબંધ અપવિત્ર હતો. એટલે અપવિત્ર સંબંધ હોવા છતાં પણ જો તે ચાલુ ને એકાકી હોય તો રખાતને સ્નેહીની મીલકતમાંથી ખોરાકી પોશાકી મેળવવાનો હક રહે કે નહિ, એ નક્કી કરવાનું જરૂરી હતું. અને ન્યાયમૂર્તિ ક્રોવે નક્કી કરી આપ્યું કે, તેનો હક્ક પહોંચે જ. એટલે લક્ષ્માવાંના કેસનો ફેંસલો આપવામાં એ વિધાનો વિચારવાં જરૂરી હતાં જ. એટલે આનંદીલાલ ભાલચંદ વિરુદ્ધ ચંદ્રાબાઈ; ખેમકોર વિરુદ્ધ ઉમિયાશંકર અને નીંગારેડી વિરુદ્ધ લક્ષ્માવા એ બન્ને ફેંસલા રદ કરે છે. પરંતુ એવી રીતે પચાસ વર્ષથી નક્કી થયેલો કાયદો ઉથલાવવાનું મને કાંઈ જ કારણ દેખાતું નથી.

ન્યાયમૂર્તિ શાહને લાગ્યું કે, દુષ્ટ ચરિત્ર છોડી દે તો અપવિત્ર સંબંધ ધરાવતી પત્નીને નિર્વાહનો અધિકાર મળી રહે. અવરુદ્ધા સ્ત્રીની પદપ્રાપ્તિ અપવિત્ર સમ્બંધથી કદી થઇ શકે જ નહિ. એના પતિ જોડે એનો નિવાસ જ કાયદેસર છે. એના સ્નેહી જોડેનો વસવાટ ખોટો છે. અપવિત્ર સંબંધ રાખવો એ ગંભીર અપરાધ છે અને સ્નેહીના અવસાન પછી પણ પાછું ચારિત્ર્ય જાળવવાની ફરજ નાખ-

વામાં આવી છે એટલે પરિણીત સ્ત્રી તરીકેની તેની સ્થિતિથી તે વિરુદ્ધ જાય છે. આ બધાં કારણો હોવા છતાં વિજ્ઞાનેશ્વરે બાપની સ્વતંત્ર રખાત સ્વૈરિણીને અવરુધ્ધા સ્ત્રી ગણી છે. પુત્રોને વહેંચી લેવાનો હક્ક આપ્યો નથી એટલું જ જ નહિ, પણ એવી સ્વૈરિણી સાથે બીજો સહચાર સાધે તેને પણ અપરાધ લેખવામાં આવ્યો છે.

રોમન કાયદાએ રખાતના સબંધને વ્યવસ્થિત કર્યો હતો: લગ્નની મ્હોર મારવામાં ન આવી હોય, છતાં એવો સબંધ કાયમી સ્વરૂપ લઇ શકતો. જે સ્ત્રીપુરુષનાં લગ્ન થવામાં બીજી કોઈ પણ કાયદેસરની હરકત ન નડતી હોય અથવા એવી કાયદેસર હરકત ફક્ત જાહેર હિતની દૃષ્ટિએ ઉપજાવી કાઢવામાં આવી હોય (પ્રાંતના સુબાને એની હકુમત નીચેના પ્રદેશની સ્ત્રીને રખાત તરીકે રાખવાનો હક નહોતો) તેમના સહચારમાં મુશ્કેલી નડતી નહોતી. કાયદા વિરુદ્ધ સહચાર સાધનારને સજા થતી (સેન્ડર્સ ઇન્સ્ટીટ્યુટસ્ ઑફ જસ્ટીનિયન, બીજી આવૃત્તિ પાનું ૧૧૧) રખેલી સાથેના બીજા લગ્નથી થતાં સંતોનને કાયદેસર ઠરાવવા માટે જ આ બંધન મૂકવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ હિંદુ કાયદા નીચે અવરુધ્ધા સ્ત્રીની પદવી પ્રાપ્ત કરવા માટે એવી કોઇ શરતની જરૂર નથી. મોંઘીબાઇ વિરુદ્ધ નાગુબાઈમાં (પાનું ૪૧૫) ન્યાયમૂર્તિ શાહે કહ્યું છે કે, જે સ્ત્રી સાથેનો સંબંધ બીલકુલ જાહેર હતો અને જેને કુટુંબની સભ્ય લેખવામાં આવતી તેની સાથે લગ્ન થયું ન હોય કે થઇ શકે તેમ ન હોય, છતાં તે અવરુધ્ધ સ્ત્રી જ લેખાતી. હિંદુ શાસ્ત્રકારોએ અપવિત્ર સબંધને ખૂબ જ વખોડી કાઢયો છે. એ વાત સાચી છે, એટલુંજ નહિ, પણ એવો સંબંધ રાખનારને વિવિધ સજાઓને પાત્ર પણ લેખવામાં આવ્યા છે (રાહી વિરુદ્ધ ગોવિંદ વલાદ તેજા) છતાં એવી અપવિત્ર સ્ત્રી પણ પોતાનું દુશ્ચારિત્ર્ય છોડી દે તો તેને ખોરાકી પોષાકીનો હક્ક પ્રાપ્ત થાય છે. (પરાગી વિરુદ્ધ મહાદેવી) રાહી વિરુદ્ધ ગોવિંદ વલાદ તેજીમાં એવો ફેંસલો આપવામાં આવ્યો હતો કે, અપવિત્ર સહચારથી થયેલો દાસીપુત્ર વારસ બનવા લાયક નહોતો, છતાં બાપની મિલકતમાંથી નિર્વાહ મેળવવા હકદાર તો હતો જ. પરંતુ આનંદીલાલ વિરુદ્ધ ચંદ્રાબા (પાનું ૯૦૨) માં ન્યાયમૂર્તિ શાહ કહે છે તે પ્રમાણે કાયમી રખાતનો પતિ હયાત હોય તેથી તેને અવરુધ્ધા સ્ત્રીનું પદ પ્રાપ્ત કરવામાં કશી જ મુશ્કેલી નડતી નથી.

આનંદીલાલના કેસનો ફેંસલો આપતાં ન્યાયમૂર્તિઓએ એક જ વાતને વજૂદ આપેલું જણાય છે કે, અપવિત્ર સંબંધ ભયંકર અપરાધ છે, એટલે એવો સંબંધ ધરાવતી સ્ત્રીને કોઇ પણ કાયદેસરના પદ પર નિયુક્ત કરવાથી લોકહિત વિરુદ્ધ જવાશે, કારણકે રખેલીની સંબંધ સાથે સાધતાં પ્રત્યેક પળે તે સ્થાપિત થયેલા કાયદાનો છડેચોક ભંગ કરતી હતી. પરંતુ પતિ એની પત્નીને અપવિત્ર સંબંધ સાધવા દેતો હોય ને એવો સંબંધ કાયમી સ્વરૂપ લે ત્યાં સુધી આડે આવતો ન હોય તો તેણે તેનો ત્યાગ કર્યો છે એમ જ માની લેવું જોઇએ. જાણી જોઇને એ અપવિત્ર સંબંધ પરત્વે એણે આંખ આડા કાન કર્યા છે એમ જ લેખાવું જોઇએ. ઇન્ડીયન પીનલ કોડ કલમ૪૯૭ મુજબ પણ જારકર્મના ગુન્હામાં આંખ આડા કાન કર્યાનો બચાવ મજબૂત લેખાય છે. એ પરિસ્થિતિમાં જો સ્ત્રી એક જ પુરુષ સાથે કાયમ જ એના અવસાન સુધી રહે તો એ પુરુષના વારસોની નૈતિક ફરજ છે કે, તેના મૃત્યુ સુધી તેને નિર્વાહ માટે ભટકવું ન પડે એટલી તો તકેદારી રાખે જ. રામ રાજા થાવર વિરુધ્ધ પાપામલ (પાનું૯૧૧) માં ન્યાયમૂર્તિ સ્પેન્સર કહે છે:

ગુરુ-વિયોગ

બેઠાં વર્ગે, વળી ઉઘડતાં પાનિયાં પુસ્તકોનાં,
રૂડાં હેતે સ્મૃતિપડ બધાં ઊકલે આજ જૂનાં.
મીઠાં મીઠાં સ્મિત મધુર ને ભવ્ય મૂર્તિ ગુરૂજી
ભુલાયે ના રસિક કરતા વાતથી બાળ રાજી.

સૂનાં સ્થાનો સજીવન થતાં, સાંભળે બોલ જુના,
છોડી જાશો કદિય અમને એમ તો ધાર્યું'તું ના,
શિષ્યાઓ સૌ શિશુસમયની આપની સોબતીઓ,
જ્યાં ત્યાં આવી વય બદલીં સંતાય જાણે પરીઓ.

શાળા છોડી કદિક ઉડશું ચલ્લીઓશી અમો ચે
સાથે વે'શે તમ સ્મરણુ સૌ પાંખની પ્રેરણા થૈ.

કુ. રમિલા વોરા

પુરૂષ અને સ્ત્રી વચ્ચેના કાયદેસર સબંધનો ખાસ પ્રશ્ન નથી. જો સ્ત્રી વર્ષો સુધી રખાત તરીકે રહી હોય ને પત્નીના જેવું જ સ્થાન કુટુંબમાં પ્રાપ્ત કર્યું હોય તો એ પુરુષના અવસાન પછી એ સ્ત્રીને ભૂખમરામાં ભટકવા દેવાય જ નહિ. એટલે જીવન પર્યંતના ખ્યાલાનો આ પ્રશ્ન નથી; પરંતુ હિંદુઓના ધાર્મિક ગ્રંથોએ જે અંગત જવાબદારીઓ કાયદાથી નાખી છે તે પ્રમાણે જ તે પૂરી થવી જોઈએ.

બાઈ નાગુબાઇ વિરૂદ્ધ બાઇ મોંઘીબાઈમાં જ્યુડીશીયલ કમીટી આગળ જારકર્મનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો નહોતો, છતાં (પાનું ૧૬૨) ન્યાયમૂર્તિઓએ કહ્યું છે કે 'સ્નેહીના અવસાન સુધી રખાત કાયમ ને વફાદાર હોયતો તેને ખોરાકી પોશાકીનો હક છે જ.' ફક્ત આ બે શરતો જ ઠરાવેલી છે. નીંગારેડી વિરૂદ્ધ લક્ષ્માવામાં લક્ષ્માવાનો સંબંધ અપવિત્ર હતો છતાં મરનારની એ કાયમની રખાત હોવાથી તેને ખોરાકી પોશાકીનો હક્ક આપવામાં આવ્યો હતો ને એ ફેંસલો કાયમ જ છે. શ્રીયુત કાણે કહે છે કે, ન્યાયમૂર્તિઓએ ફક્ત મથાળું જ નોંધ્યું છે એટલે મથાળાને જ તે લાગુ પડે છે, પરંતુ ન્યાયમૂર્તિઓએ એ કેસ વાંચ્યો નથી એમ કહી શકાય જ નહિ. ન્યાયમૂર્તિ કોવે જે સિદ્ધાંત રજુ કર્યો તે વિચાર્યો ન હોય તેમ પણ બને નહિ. એ સિદ્ધાન્તને ન્યાયમૂર્તિઓ મળતા ન થતા હોત તો એ નિર્ણયને કદી સંમતી આપી ન હોત. નાગારેડી વિરૂદ્ધ લક્ષ્માવાને આમ આડકતરી રીતે પણ સંમતિ આપવાથી પણ આનંદીલાલ ભાગચંદ વિરૂદ્ધ ચંદ્રાબાઇનો ફેંસલો કાયદાનું સ્વરૂપ લઈ શકે નહિ, એ સ્પષ્ટ વાત છે.

તે સિવાય પણ મિતાક્ષરે કાયદાનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ સમજાવેલું છે. ખેમકોર વિરૂદ્ધ ઉમિયાશંકર અને નીંગારેડી વિરૂદ્ધ લક્ષ્માવાના નિર્ણયો હું અનુસરું છું, અને પ્રતિવાદી નં. ૧ ને તેની અવરુદ્ધા સ્ત્રી તરીકે જ્યાં સુધી તે મરનારને વફાદાર રહે ત્યાં સુધી તેને વાદીના બાપની મીલકતમાંથી ખોરાકી પોશાકી મળવી જ જોઇએ, એમ ઠરાવું છું.

ન્યાયમૂર્તિ વાડીઆ ન્યાયમૂર્તિ લોકુરને મળતા થયા હતા.

બાળઉછેર

લેખિકા
સૌ. ભવ્યલતા રણજીતભાઈ વૈદ્ય.

[૧] સગર્ભાની સંભાળ

સામાન્ય રીતે આપણી માન્યતા એવી છે કે, બાળક જન્મે તે પછી જ એની સંભાળ અને કેટલાક નિયમોનું પાલન કરવાનું હોય છે, પરંતુ ખરી રીતે તેમ નથી. પ્રથમ તો માતાની ઉંમર અને તંદુરસ્તી ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ. ગર્ભ રહે ત્યારથી જ માતાની અને ગર્ભની બંન્નેની સંભાળ રાખવી જોઈએ. આ પ્રમાણે પુરતી કાળજી લેવાય તો જ બાળક તંદુરસ્ત જન્મે છે.

ઘણા લોકો એમ ધારે છે કે, છોકરીઓમાં માસીક ફેરફાર થઈ જાય એટલે તે મોટી, પરણવા લાયક અને માતા થવા લાયક બની ગઈ ગણાય; પરંતુ આ માન્યતા તદ્દન ભૂલ ભરેલી છે. કારણ કે એ તો કુદરતી ફેરફારની શરૂઆત થઈ કહેવાય. તેનાં હાડકાં અને સ્નાયુઓ પ્રસુતિનો શ્રમ વેઠી શકે તેટલાં મજબુત થએલાં હોતાં નથી અને તેનું મગજ પણ પોતાના બાળકને કેળવી શકે તેવું પીઢ થએલું હોતું નથી. પોતાની જ બુદ્ધિ બાળક જેવી હોય ત્યાં, પોતાના બાળકને કેવી રીતે ઉછેરી શકે? તેથી છોકરી બરાબર ઉંમરલાયક ન થાય ત્યાં સુધી તેનું લગ્ન ન કરતાં ઉંમર લાયક ને જરા પીઢ જેવી થાય ત્યારે જ પરણાવવાથી એક તંદુરસ્ત અને સુખી માતા થશે. વળી થોડી મોટી ઉંમર થયા પછી બાળક જન્મે તો તે પણ તંદુરસ્ત અને આનંદી થશે. માતાઓ સ્વચ્છ અને પવિત્ર હશે તો તેમનાં બાળકો—એટલે કે ભવિષ્યની માતા પિતાઓ—પણ તંદુરસ્ત અને સુખી થશે તથા તેઓની ભવિષ્યની પ્રજા પણ તંદુરસ્ત નીવડશે.

બાળલગ્નની તરફેણ કરનારા ઘણા એમ કહે છે કે, કુમળી ઉંમરમાં પ્રસુતિની પીડા ઓછી થાય છે. પરંતુ પ્રસુતિની પીડા થઇ થઇને ય પ્રમાણમાં કેટલી ઓછી થાય? અને તે ઉપરાંત જેમ કુમળી ઉંમર હોય તેમ સહન કરવાની શક્તિ પણ ઓછી હોય, માટે બહેનોએ ખાસ ધ્યાન રાખવું કે, માસિક ફેરફાર થયાને પાંચ વર્ષ થાય ત્યાર પછી જ લગ્નગ્રંથીથી જોડાવું.

"જેવા જન તેવું જનન." સુજન અને તે સુજનન કરી શકે. પ્રથમ સજ્જન અને સ્નેહીજન બને તે જ સુઘડ અને સંસ્કારી પ્રજા કેળવી શકે. સુજીવન પછી સુજનન એ કુદરતી કાનુન છે. આમાં માતા પિતાની પાકી વય, દઢ સમજણ અને દિવ્ય પ્રેમ એ ત્રણ વસ્તુની અપેક્ષા રહે છે.

સદાચારી અને સ્નેહ સંપન્ન દંપતીની સંપત્તિ એની સંતતિ છે. એ સંતતિ જ હરકોઈ દેશની આશા ને આબાદિની નિશાની છે. એવાં દંપતીની સંયમ કળાની પરાકાષ્ઠા રૂપે અવતરતાં સંતાનો સમાજમાં રતન નીવડવાનાં. જે માતાપિતાએ ગર્ભાધાનની જવાબદારી વહોરતાં પહેલાં દાંપત્યના સદાચાર સેવ્યા હોય તેનાં સંતાન પ્રષ્ટ, મિષ્ટ ને શિષ્ટ જ નીવડવાનાં. સ્નેહાળ માતાનાં સંતાન હંમેશાં વધુ ચઢિયાતાં થવાનાં, એમાં કશોએ શક નથી; પરંતુ એ સ્નેહાળ માતાપિતા જો સદાચારી હશે તો જ એનાં સંતાન સંસ્કારી થઈ શકશે.

પત્ની ઋતુમતી અને સુયોગ બને—વયથી અવયવથી, આરોગ્યથી ને ઉલ્લાસથી—ત્યારે ગર્ભાધાન થાય એ સ્ત્રીઆરોગ્યનો પહેલો પાયો છે. ગર્ભ રહ્યા પછી સંયમ પાળવાથી બાળક સાજું, નરવું ને તેજસ્વી થાય છે.

હવે સગર્ભાએ કઈ વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન આપવું જોઇએ તે આપણે જોઈ એ. સગર્ભાએ પોતાની જવાબદારી સમજીને પોતાની તબીયત સંભાળવાની છે, કારણકે તેની તંદુરસ્તી ઉપર જ તેના બાળકની તંદુરસ્તીનો આધાર છે. પોતાના બાળકની ખાતર માતા શું ન કરે? પ્રાણ આપવાની જરૂર પડે તો તે પણ આપે, પણ બાળક બિચારૂં કાંઇ પ્રાણ માગતું નથી, એ તો માત્ર તંદુરસ્તી માગે છે, અને તે તેને આપવાનો દરેક માતાનો ધર્મ છે.

જો સગર્ભાના જીવને કલેશ થયા કરતો હોય તો તેનું બાળક તંદુરસ્ત જન્મતું નથી. માટે સગર્ભાએ હંમેશાં આનંદી રહેવું. માતા આનંદી રહેશે તો બાળક પણ આનંદી થશે. બાળકનો ખરો જન્મ તો ગર્ભ રહે ત્યારથી જ થાય છે. જ્યારે બાળક માતાના પેટમાં હોય ત્યારે માતાનો ખોરાક, માતાના વિચાર અને વર્તનની અસર બાળકના ઘડતર ઉપર થાય છે. પુષ્ટિકારક ખોરાક ખાવો, તબીયત સંભાળવી, મનને કલેશ થવા દેવો નહિ અને કલેશમય વાતાવરણથી બનતાં લગી દૂર રહેવું. એક નવા મનુષ્યની જીંદગીનો આધાર પોતાની ઉપર છે અને એનું જીવન સુધારવું કે બગાડવું એ પોતાના હાથમાં છે એટલું માતાએ યાદ રાખવું.

ગર્ભાધાન વખતની વૃત્તિઓ અને સંસ્કાર ભાગ ભજવે છે તેમ ગર્ભકાળ દરમીયાનની માતાની દીનચર્યા—એટલે કે માતાના સદાચાર, સુખશાન્તી અને ઉલ્લાસ જળવાઇ રહે, એનામાં મહેચ્છાઓ જાગે, નાનાં સાહસ સેવાનાં, સર્જનનાં અને સમર્પણનાં કામ કરે તો એ સઘળું ગર્ભસ્થ બાળકનાં વિકાસ ઉપર ઉમદા અને જાદુઈ અસર પેદા કરે છે.

ઘણીવાર સગર્ભાને ખાવાનું ભાવતું નથી. ગામડાંની ખુલ્લી હવામાં રહેતાં હોય અને ખુલ્લાં ખેતરોમાં સૂર્યના તડકામાં મહેનત મજુરી કરીને જેનાં અંગ કસાયેલાં હોય તેને તો એવા અભાવા ભાગ્યે જ થાય છે. પરંતુ આપણી જીંદગી એટલી કૃત્રિમ બની ગઈ છે કે ગર્ભ રહે એટલે કોઇને કોઈ રીતે તબીયત બગડે જ. કોઇને ઉલટીઓ થાય, ચક્કર આવે, તાવ અગર સોજા ચઢે છે, કોઇને ઝાડા થાય છે કે સખત બંધકોષ થાય છે. એમ અનેક રીતે સ્ત્રી હેરાન થાય છે. ખાવા તરફ અભાવા તો લગભગ દરેકને થાય છે. ખાવાનું ભાવતું ન હોય ત્યારે તીખું કે મસાલેદાર ખાવાનું રૂચિ કરશે એમ ધારીને તેવું ખાવાનું આપવું નહિ. તદ્દન સાત્વિક પુષ્ટિ આપે તેવો સાદો મસાલા વગરનો અને સહેલાઈથી પચી શકે તેવો ખોરાક આપવો જોઇએ. સગર્ભાને બે જીવ પોષવાના હોય છે એમ ધારીને કેટલાક તેને પુષ્કળ ખાવાનો આગ્રહ કરે છે, પણ ભૂખ ઉપરાંત ખાવું નહિ. જેમ બને તેમ પુષ્ટિકારક ખોરાક લેવો. રોટલી, દુધ અને જુદાં જુદાં ફળો એ ત્રણ બહુ પુષ્ટિકારક છે. સાદો ને સાત્વિક ખોરાક ખાધો હોય તો બાળક તંદુરસ્ત જન્મે છે, અને જો તે જન્મથી જ તંદુરસ્ત હોય તો તેને ઉછેરવું સહેલું પડે છે. ફળમાં નારંગી સૌથી સારી ગણાય છે. દરરોજ એક મોટો પ્યાલો ભરીને સંતરાનો રસ સગર્ભાને આપવામાં આવે તો તે બહુ જ ફાયદો કરે. મોસંબી, સક્કરજન, તરબુચ વગેરે તાજાં ફળો પણ બહુ જ ફાયદાકારક છે.

વળી બાળકનાં શરીરની વૃદ્ધિ અને માતાના શરીરનો ઘસારો એ બે વસ્તુને પહોંચી વળવા પોષણદાયક ખોરાકની જરૂર રહે છે. મુખ્યત્વે દુધ, ફળ ને શાકભાજીમાં જ વધારે પ્રમાણમાં વીટામીન હોવાથી તેની ખાસ જરૂર છે. ઘણી સ્ત્રીઓને ગર્ભાવસ્થામાં કોલસા કે ચૂનો વગેરે ખાવાની ટેવ હોય છે, તેનું કારણ એ છે કે શરીરમાં અમુક પ્રમાણમાં કેલ્શીયમની જરૂર છે. ગર્ભાવસ્થામાં તેનું પ્રમાણ ઓછું થવાથી

ઉપરની વસ્તુ ખાવાનું મન થાય છે. માતાને લોહ, ચૂનો, ફોસ્ફરસ વિગેરે કિંમતી ક્ષાર આપવામાં આવે તો તેમને કચરો ખાવાનું મન ન થાય. પહેલેથી પૂરતા ક્ષાર માતાને મળે તો બાળકને દાંત સડેલાઇથી અને સારા ફૂટે છે. ગર્ભકાળ દરમ્યાન ચેતનક્ષાર વીટામીન્સ અને પ્રોટીન વાળો ખોરાક ખાસ જરૂરનો છે. માતા અને બાળકના આરોગ્યનો મોટો આધાર આ ખોરાક ઉપર છે. આરોગ્ય એટલે માત્ર તનનું જ નહિ, પણ મનનું ને હૈયાનું પણ ખરૂં. આરોગ્ય એ હક્ક છે એટલી ફરજ પણ છે જ. માતાએ ગર્ભકાળ દરમ્યાન શાકભાજી, દૂધ ફળ વગેરે હલકો ખોરાક લેવો. બહુ ગરમ, ખાટા અને તીખા ખોરાકથી બાળકને ત્વચાની ગરમી, આંચકી, ગુમડાં વગેરે થવાનો સંભવ રહે છે.

ખુલ્લી હવાથી સગર્ભાને બહુ ફાયદો થાય છે. જેમ બને તેમ ઓરડાનાં બારીબારણાં ખુલ્લાં રાખવાં. શરદી ન લાગે તેની સાવચેતી લેવી. સવાર સાંજ વખત મળે તો ફરવા જવું. ઘરની પાસે ચોકખી વાડી હોય તો ત્યાં છાયડામાં બેસીને કામ કરવું. વીણવા ઝાટકવાનું કે બીજું જે ઘરનું કામ બની શકે તે ખુલ્લામાં કરવું. એમ કહેવાય છે કે, ધરતી માતાનો જેટલો વધારે આશરો લીધો હોય તેટલો માતાના અને બાળકના શરીરને ફાયદો થાય.

સગર્ભાએ પોતાના શરીરથી વધુ પડતી મહેનત ન કરવો ખાસ કાળજી રાખવી. પણ હાલવાનું, ઉઠ બેસ, લે મુક કર્યા જ કરવી. પેટનાં સ્નાયુઓને જેમ વધારે કસરત મળે તેમ સારૂં. ખુરસી ઉપર બેસવા ઉઠવાથી સારી કસરત થાય છે.

વળી કપડાંની બાબતમાં પણ ખાસ ધ્યાન આપવું. ભારે ને તંગ કપડાં ન પહેરવાં જોઇએ. કમ્મર ઉપર સખ્ત નાડી બાંધવી નહિ.

નવ માસ સુધીમાં સગર્ભાનો પેશાબ ત્રણ ચાર વખત લેડી ડોક્ટર પાસે તપાસરાવવો એ ખાસ જરૂરની વસ્તુ છે. પેટ સાફ રાખવું એ પણ મહત્ત્વની વસ્તુ છે. આંતરડાં સ્વચ્છ રાખવાં. બહુ જુલાબ લેવો એવું કાંઇ નથી. ખોરાક સાવચેતીથી ખાઈ, પુષ્કળ પાણી પીવું અને કસરત કરવી એટલે દસ્ત સાફ આવે. તેમ છતાં જો દસ્ત સાફ ન આવે તો એરંડીયું કે પેગ્રીન લેવું. વિલાયતી મીઠું કે એવી જાતના સખ્ત જુલાબ સગર્ભા માટે સારા નથી.

પુષ્ટિકારક ખોરાકની સાથે ખેરનું ઘી, જીરૂં, નાગકેશર, બત્રીસું વિગેરે આપવું જરૂરી છે. સુવાવડ વખતે પૂરતો ખોરાક, સુંઠ, કાળીજીરી, લીંબોળીનું તેલ, વજ વિગેરે દવાઓનો પૂરતો ઉપયોગ કરવો જોઇએ. પાચન થાય તો ઘીનો શીરો આપવો, તે પદ્ધતિ ઘણી સારી છે.

જો ન્હાનપણથી સ્વચ્છ કુદરતી જીંદગી ગાળી હોય તો સુવાવડમાં ભાગ્યે જ વાંધો આવે. પરંતુ અણધાર્યું કંઈ બને તો સારા લેડી ડોક્ટરની કે નર્સની સલાહ લેવી. દર મહીને તેમને તબીયત બતાવવી. સુવાવડ કરવા માટે અણઘડ દાયણ કદી ન બોલાવવી. કેટલેક ઠેકાણે સુવાવડમાં ગંદા ને ગંધાતા ગોદડાં અને અંધારીયા ઓરડાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. પણ તે તદ્દન ખરાબ રીત છે. જેમ બને તેમ સ્વચ્છ અને ધોએલાં કપડાં, ચાદર, ઓઢવાના ગોદડાં વિગેરે વાપરવું. ઓરડો પણ પુરતો હવા ઉજાસવાળો જોઇએ. ખાવા અને પીવાનાં તથા ધોવાના વાસણ, એ દરેકમાં અત્યંત સ્વચ્છતા રાખવી. (ચાલુ)

'સ્ત્રી-જીવન'નું વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂપિઆ પાંચ છે.

રસોઇ ઘર

સંપાદિકાઃ
સૌ. મણીબહેન એચ. મહેતા
લખાવનાર :
સૌ. જશવંતીબહેન એમ. દેશાઈ

સાટા

સાધન—મેંદો શેર એક, ચોખાનો બારીક આટો પોણો શેર, ઘી શેર ૨

કરવાની રીત—ધોયેલાં ઘઉંનો એક શેર મેંદો લઈ તેમાં પાંચ તોલા ગરમ ઘીનું મોણુ દઇ, પછી પુરીની માફક કઠણ બાંધવો. પછી તેને પાંચ તોલા ઘી અને પાંચ તોલા પાણી મેળવી એ કણેકને પત્થર ઉપર લાકડાની મોગરીથી ટુંપતા જવું અને ઉપર લખ્યું તે પાણી ને ઘી મેળવતા જવું. મોગરીથી સારી રીતે ટીપીને સેવનાં લોટ જેવી ઢીલી કરવી. પછી ખીચડીયા ચોખા પોણો શેર લઇ તેનો લોટ કરાવી, તેમાં કાચું (ઠંડુ) ઘી પોણો શેર મેળવીને તેને ફીણીને એક રસ કરવો. તેને ચોખાનો સાટો કહેવાય છે.

હવે મેંદાની કણેકને પાટલા ઉપર પાથરી દેવી. જેટલું કણેકનું દળ હોય તેટલું સાટાનું દળ પાટલા પરની કણેક ઉપર પાથરી દેવું પછી કણેકને સરખે ભાગે બેવડ વાળવી. પછી તેનો વીટો વાળવો અને સાટો બહાર ન નીકળે તેવી રીતે તપાસીને હાથે લુઆ પાડવા અને છેડા દબાવી લુઆની માપસર મોટી પુરીઓ વણવી. તેની વચ્ચે પાંચ કાણા આંગળીથી પાડી એક શેર ઘી ગરમ મુકી તેમાં ધીમે તાપે બદામી રંગની થતા સુધી કૈરવવી. અને પાસા ચડી જાય એટલે ઝારાથી કાઢી લઇ ઘી નીતરી જાય તેવી રીતે એક ચારણીમાં ઉભી ગોઠવતાં જવું. આ પુરીઓ ચા સાથે વધારે સ્વાદીષ્ટ લાગે છે. અને લાંબી મુદત હવા ન જાય તેવા વાસણમાં રાખી હોય તો રહી શકે છે. ઘણો સરતો અને ઘરમાં બની શકે તેવા સામાનના ત્રણ ચાર ગણા પૈસા વેડફાતા બચે એટલા માટે મારા બહેનોને એક અજમાયેસ કરવાની મારી ખાસ ભલામણ છે.

પાકા કેળાંનો હલવો.

સાધન—પાકા લીલી છાલના કેળા નં. ૨૦, ઘી ૧। શેર, ખાંડ ૧ શેર, માવો ৹॥ શેર, જાયફળ ૧, એલચી દાણા ৹। તોલો, બદામ બીજ ૫ તોલા.

કરવાની રીત—પાકા કેળાની છાલ કાઢી નાખી કલાઇવાળા તપેલામાં કડછીથી કેળાનો છુંદો કરવો. છુંદો તૈયાર થાય એટલે ઉપરનાં ઘીમાંથી ৹॥। શેર ઘી કેળામાં મેળવવું. પછી એક શેર ખાંડની ચાસણી કરી તેમાંથી અરધી ચાસણી આજુમાં જુદા વાસણમાં રાખી બાકીની અર્ધી ચાસણીમાં કેળાનો અર્ધો છુંદો મેળવી દેવો અને ચુલા ઉપર મુકવું અને ઘુંટયા કરવું. બીજું અર્ધો શેર ઘી તથા બાકીની ચાસણી ચુલા ઉપર થોડી થોડી નાંખતાં જવું. આ પ્રમાણે ચુલા ઉપર બે કલાક સુધી

ઘુંટયા કરવું. જાડું થાય એટલે બદામનાં બીજને ગરમ પાણીમાં પલાળી, છાલ ઉતારી બારીક ચીરીયાં કરી તેમાં જાયફળનો ભુકો કરી ભભરાવી, એલચી દાણાનો ભુકો કરી ભભરાવી, હલવાને ફેરવવો. નીચે ઉતારીને આ ક્રિયા કરવી. વધુમાં વધુ ૧૫ દીવસ સુધી હવા ન જાય તો આ હલવો સારો રહી શકે.

બદામની પુરી

સાધન — સારી બદામનાં બીજ ના શેર, સાકર ના શેર, કેસર બે આનીભાર. એલચીનો ભુકો ા તોલો, પીત્તળની ચુડી નં. ૧.

રીત — પાણી ગરમ કરી તેમાં બદામનાં બીજ નાંખી દેવા. પછી નીચે ઉતારી છાલ કાઢી નાખવી અને તેમાં સાકર ના શેર મેળવી ખુબ પીસવી. પીસતી વેળા અંદર કેસર, એલચી સાથે મેળવી દેવાં. પછી તેનાં આઠ ભાગ કરવા. દરેક ભાગ પીત્તળની ચુડી-માં જે બદામની પુરી જેવડાં જ આકારની હોય છે તેમાં ભરી દઈ ઉપર હાથ ફેરવી એક કાગળ ઉપર મુકવી. અને તેનાં ઉપર આકાર બરાબર રહેવા માટે પોલા હાથે વેલણ ફેરવવું. પછી સગડીમાં અગ્નિ સળગાવી નીચે થાળી રાખી દેવી. પણ પુરી નીચેથી કાગળ કાઢવો નહીં. થાળીથી સગડીનું તળીયું દોઢ ઈંચ ઉંચું રહે તેમ કરવું. અને તે તપાસ્યા કરવી. અને બદામી રંગની થાય એટલે કાઢી કાગળ ઉપર મુકવી. નીચે કાગળ ચોંટી ગયો હોય તો કાઢી નાખવો. પછી ફરીવાર પાસું ફેરવી કાગળ બદલાવી પાછી થાળી, સગડી ઉપર મૂકવી. પાકી જાય એટલે ઉતારી લેવી. જેટલાં નંગ કરવા હોય તેટલા સગડીનાં પ્રમાણમાં અગ્નિ બરાબર લાગે તેટલાં મુકવાં. આવી જ રીતે કાજુ તથા મગફળીનાં બીયાંના થાય છે. કેટલાંક વેપારી ચણાનાં આટાને શેકી અંદર બદામનો એસન્શ તથા મીઠાઈનો રંગ નાંખી કમાવાનાં સાધન તરીકે બદામની પુરી કરી જનતાને છેતરે છે.

માતૃત્વનો મહિમા

લેખિકા,
એક 'યુવતી'

•

'બા' કેવો મીઠો અને કર્ણપ્રિય શબ્દ ! સમગ્ર વિશ્વની મીઠાશ બા શબ્દમાં સમાઇ ગઇ છે. કેટલા પ્રેમ અને ઉમળકાથી એક બાળક 'બા' શબ્દ ઉચ્ચારે છે ? ખરેખર એક જનેતામાં દુનિયાનાં તમામ દુઃખો ભૂલાવી દેવાની અતિ ઉગ્ર શક્તિ રહેલી છે. માતાનો ખોળો એ બાળકને મન તમામ સુખ દુઃખનો ઉભરો ઠાલવવાનું એમ માત્ર અને અજોડ સ્થાન છે. એની હુંફ અનંતશાન્તિની પ્રેરણારૂપ છે. એની છાયામાં સદાય સુખનું સર્જક, પ્રેમ અને વાત્સલ્ય રહેલાં છે.

અનેક કવિઓ અને લેખકોએ માતૃત્વનો મહિમા ગાયો છે. સ્ત્રીના જીવનમાં માતૃત્વ એ એક મહામૂલો લ્હાવો છે. બાળકને પારણામાં પોઢાડી બા જ્યારે હાલરડાં ગાય છે, ત્યારે સ્વર્ગની કોઇ દેવી સમાન લાગે છે. માતાના

આવા પ્રભાવ અને શક્તિને માટે ગવાયું છે કે 'જે કર ઝુલાવે પારણું તે જગત પર શાસન કરે.' મારા સ્વતંત્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે તો હરેક સ્ત્રીનું જીવન માતૃત્વ વીના સંપૂર્ણ નથી. અનેક વિદેશી બહેનોનું પણ એવું માનવું છે, કે માતૃપદ મેળવ્યા પછી જ સ્ત્રી માનસિક તથા શારીરિક સંપૂર્ણ વિકાસ સાંધે છે.

મોટે ભાગે માતાઓને શીરે બાળઉછેરનો સારો એવો બોજ રહેલો હોય, જો માતાઓ સુશિક્ષિત અને સંસ્કારી હોય તો જ બાળકનું ઉચ્ચચારિત્ર ઘડવામાં પોતાનો ફાળો આપી શકે. બાળકના જીવનમાં સારા યા નરસા સંસ્કારો રોપનાર મૂળ તો તેની માતા જ છે. બાલ્યાવસ્થામાં બાળકોનો બધો સમય બીજા કુટુંબીઓ કરતાં માના સંસર્ગમાં વધારે પસાર થાય છે. તેથી જ માના સદ્‌ગુણ અને આવડત થકી બાળકના ભાવિજીવનનો પાયો નંખાય છે. વળી પ્રત્યેક બાળક ભવિષ્યનો સમાજસેવક તથા દેશસેવક છે. તેથી જે માતા કુમળા બાળમાનસપર સ્વદેશાભિમાન તથા રાજસેવાના સૂત્રો ઠસાવે છે, તે માતા દેશ તથા સમાજને આશીર્વાદ સમાન છે.

પ્રાચીન મહાપુરુષોએ પણ માતાનો મહિમા ગાયો છે. ઇતિહાસમાં એવા અનેક વીરપુરુષોનાં દાખલાઓ મળી આવે છે, કે જેમના યશસ્વી અને ઉજ્વળ જીવનનો મૂળ સ્થંભ તેમની માતાઓ હતી. તેઓની પાછળ લેવાયલા તેમની માતાઓના અથાગ શ્રમ અને કાળજી એ તેમની ઇતિહાસપ્રસિદ્ધિ અને લોકપ્રિયતાના કારણો હતાં. છત્રપતિ શિવાજી મહારાજનાં માતા જીજીબાઇએ બાળપણમાં શિવાજી મહારાજને ગૌસેવા અને પ્રજાને સુખી કરવાનું શિક્ષણ આપ્યું હતું. એ જીવંત દાખલો છે.

અર્વાચિન યુગમાં આર્થિક તંગી, સામાજિક બંધનો અને તેને અંગે ઉપસ્થિત થતી નીરક્ષરતાને લીધે સ્ત્રીશક્તીનો ઉત્કર્ષ અટક્યો છે, નિર્ધનતા અને અજ્ઞાનતાને કારણે આપણા દેશની અનેક સ્ત્રીઓ બાળઉછેરની બાબતમાં બિલ્કુલ પછાત માલમ પડી છે. એમાં વળી જુનવાણીમાનસ અને અંધશ્રદ્ધાએ સારો એવો સાથ આપ્યો છે. જો કે ઘણી કેળવાયલી અને મધ્યમ વર્ગની બહેનો બાળઉછેરનું મહત્વ સમજતી થઇ છે, પણ વિશ્વના બીજા અનેક દેશો કરતાં હિંદમાં બાળકોના આરોગ્ય અને તેમની કેળવણી પાછળ ઘણું ઓછું લક્ષ અપાય છે. તેમાં વળી શ્રીમંત અને સાધનસંપન્ન સ્ત્રીઓ નોકરો રાખીને બાળઉછેરનો બોજો હળવો કરતી થઇ છે. આમ માતા તરીકેનું જે સ્થાન અને પદ સ્ત્રી યુગોથી ભોગવતી આવી હતી, તેમાં અનેક કારણોને લીધે વિક્ષેપ પડયો છે. એક સમય એવો હતો, કે જ્યારે સ્ત્રી સંતાનોને જન્મ આપી, તેમને સંસ્કાર અને વીરતાનું શિક્ષણ આપી માતૃપદને શોભાવતી અને તેમાં પોતાનું ગૌરવ સમજતી, જ્યારે અત્યારની ઘણી યુવતીઓ માતૃત્વને હીણપદ અને બાળઉછેરને જંજાળ સમજતી થઈ છે.

હિંદની કેળવાયેલી અને સંસ્કારી બહેનો તથા ભવિષ્યની માતાઓ માતૃત્વનો મહિમા દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખે, માતા તરીકેની આદર્શ ફરજો બજાવે, અને તેમ કરી દેશસેવા અને સમાજસેવા કરવામાં પોતાનો અનિવાર્ય ફાળો આપે એ ઇચ્છનીય છે.

શ્રીમતી ગોદાવરી પરૂળેકરને મહારાષ્ટ્રનાં ગરીબ ખેડૂતો 'ગોદુતાઈ'ને નામે સંબોધે છે. ઉંબરગાંવના ૭૦ હજાર વારલી–આદિવાસીઓ જે આજ સુધી જમીનદાર, અને શાહુકારોના પંજા હેઠળ કચડાતા ગુલામ પશુઓની જીંદગી જીવી રહ્યા હતા, એમનામાં માનવતાનું અભિમાનજાગૃત કરી આઝાદીની લડત માટે ખડા કરી દેનાર આ 'ગોદુ તાઇ' કંગાલ વારલી કિસાનોના દિલમાં સ્થાન પામી છે. જમીનદાર શાહુકારના ગુંડાઓ અને સરકારના દમન ને ગોળીઓનો સામનો કરી એણે મહારાષ્ટ્રના ખેડૂતોને સંગઠિત કરી, પોતાની આઝાદી માટે કુરબાનીઓ કરતાં ને લડતાં શીખવ્યું છે.

પૂનાના એક પ્રતિષ્ઠિત વકીલને ત્યાં લાડકોડમાં ઉછરેલ, વકીલાતની પરીક્ષા પાસ કરનાર, શહેરની સુંવાળી જીંદગી જીવવા ટેવાયેલા આ મહિલાએ ૧૯૩૫ની સાલથી પોતાના દેશની સેવાનો ભેખ ધર્યો છે. આજે તેઓ મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતની કિસાન સભાનાં મદદનીશ મંત્રી છે. મહારાષ્ટ્રના કિસાનોનાં આ આગેવાન બહેન મુંબઈની પ્રાંતિક ધારાસભા માટે ઉમેદવાર તરીકે ઉભાં રહ્યાં હતાં.

*

ડાક્ટર અચમ્માએ આંધ્રદેશમાંથી મદ્રાસની ધારાસભા માટે ઉમેદવારી કરી હતી.

અચમ્માના પિતા આંધ્ર દેશના એક પ્રખ્યાત સાહિત્યકાર થઇ ગયા. ગળથુથીમાં જ પ્રગતિશીલ વિચારોનો તેમને વારસો મળેલો. પિતાએ દીકરીને ડાક્ટરી પાસ કરાવવા પરદેશ મોકલાવી; પણ આપણા દેશના ડાક્ટરોની પેઠે પરદેશથી કમાઈ આણેલી એ વિદ્યાને માત્ર પૈસાની ખાતર વટાવી ખાવાનો ધંધો અચમ્માને પસંદ નહોતો. એણે તો પોતાની એ વિદ્યા દ્વારા પોતાના દેશની ગરીબ, અભણ ને અજ્ઞાનને કારણે કટ મોતનો ભોગ બનતી બહેનોની સેવામાં ખપાડી દીધી.

કેટલાક

સ્ત્રી-પરિચય

*

ડાક્ટર અચમ્માનું ઘર રોગથી પીડાતી જ નહિ પણ સમાજના સિતમે સંતાપેલી સ્રીઓ ને છોકરીઓનું આશ્રય સ્થાન બની ગયું. ડાક્ટરીના આ ધીખતા વ્યવસાયમાંથી ફુરસદ મેળવી લઇને, અચમ્માએ છેક ૧૯૨૮ની સાલથી કોંગ્રેસની ચળવળમાં પણ સારો એવો હિસ્સો નોંધાવ્યો છે. ૧૯૩૨'ની સાલથી સમાજવાદ ને કમ્યુનિઝમને તેમણે ગરીબી ને રોગના દુઃખે દુઃખી દુનિયાના એક માત્ર ઉપાય તરીકે સ્વીકારી લઇ, એને માટે જીવન અર્પણ કર્યું છે. આજે ડા. અચમ્માએ પોતાના પ્રાંતમાં ૨૦,૦૦૦ સભ્યોવાળું જબરજસ્ત મહિલા સંગઠન ઉભું કર્યું છે. આંધ્રની મહિલાઓએ એમને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે પસંદ કર્યાં છે.

*

બીબી સન્તકુંવર એ પંજાબની ધારાસભા માટે ઉભાં થયેલ ઉમેદવાર છે. અમૃતસરના દેશાભિમાની સમાજમાં કોઇ એવું માનવી નહિ હોય જેમણે બીબી સન્તકુંવર ને એમના પતિ ગુરૂબક્ષસિંહનું નામ નહિ સાંભળ્યું હોય. બીબી સંતકુંવર અમૃતસરનાં જાણીતાં મહિલા આગેવાન છે. કોંગ્રેસનાં એ પુરાણાં કાર્યકર્તા છે. કમ્યુનિસ્ટપક્ષ સાથે તેઓ હાલમાં કોંગ્રેસમાંથી છુટાં થયાં છે. પંજાબમાં મહિલા આત્મરક્ષા લીગ કાયમ કરવામાં એમનો ફાળો ઘણો મોટો હતો. આજે તેઓ અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદનો પ્રચાર પંજાબની શીખ સ્રીઓમાં વધારી રહ્યાં છે.

*

ઇરાનમાં રૂસ્તમ દીનીયાર નામે ઇરાની પારસી રહેતો હતો. ફરગી નામની તેની સ્રી

ટોંતાઇની એક સભામાં શ્રોતાજનોમાંથી એક બહેને ગાંધીજીને પ્રશ્ન પૂછેલો, કે પોતાના કુટુંબની પાછળ ધ્યાન આપી રહેલી સ્ત્રીઓ દેશસેવા કેવી-રીતે કરી શકે? ગાંધીજીએ એ પ્રશ્નનો જે જવાબ આપેલો તે 'હિંદુસ્તાન સ્ટાન્ડર્ડ'માં પ્રગટ થયો છે. એમણે કહેલું કે 'જે સ્ત્રી પોતાના કુટુંબની સારસંભાળ રાખે અને ખરેખર દેશસેવાની દૃષ્ટિ રાખીને જ પોતાનાં બાળકોને ઉછેરે, તે એટલું કરવાથી જ દેશની ઉત્તમોત્તમ સેવા કરી ચૂકી છે એમ સમજવું. એથી વિશેષ કશું કરવાની એને જરૂર નથી. પરંતુ શું શ્રીમંતો કે શું ગરીબોમાં પણ એવા દાખલા જવલ્લે જ જોવા મળે છે.' આગળ ચાલતા એમણે જણાવ્યું હતું કે, 'માતાઓ પોતાનાં બાળકો દેશસેવકો બને એમ ઇચ્છતી નથી. પણ દીકરો હોય તો સારી કમાણીવાળો ધંધો કરતો થાય એમ ઇચ્છે છે ને દીકરી હોય તો રૂડી રીતે લગન કરીને ઠેકાણે પડે એમ ઇચ્છે છે. વળી, કુટુંબજીવનની મોહમાયામાં ઊંડા ખુંપી જવા સાથે દેશસેવાનો મેળ પણ મળે એમ નથી. આમાં તો મોટે ભાગે પતિરાજેનો જ વાંક હોય છે. પરિણામ એ આવ્યું છે, કે સ્ત્રીઓનું આખું જીવન છોકરાં જન્માવવામાં ને તેમને ઉછેરવામાં જ ખપી જાય છે. જ્યાં સુધી બાળકોના જન્મ ઉપર અંકુશ મૂકવામાં ન આવે ત્યાં સુધી સ્ત્રીના સેવા વિશેના વિચારો મિથ્યા છે. આના ઇલાજ લેખે સંતતિનિયમનનાં કૃત્રિમ સાધનોનો ઉપયોગ પશ્ચિમમાં વધતો જાય છે. ભણેલી સ્ત્રીઓ વગર વિચાર્યે પશ્ચિમનું આંધળું અનુકરણ કરે છે. પણ રોગ કરતાંય આ ઇલાજ બૂરો છે. જો સ્ત્રીઓ અને પુરુષો કુટુંબજીવનમાં સંયમ પાળે તો પોતાનાં બાળકો સાચા દેશસેવકો બને. એવી રીતે તેમને ઉછેરવાને તેઓ શક્તિમાન થશે, એટલું જ નહિ, તેમને દેશસેવા માટે કાઢવો જોઇતો વખત પણ મળી રહેશે.'

*

મદ્રાસથી ખબર છે કે વિદ્યાર્થીઓની કવાયત વખતે ભાષણ આપતાં ગાંધીજીએ *મિત્રોને સગાંવહાલાંની સાથે અંગ્રેજીમાં લખવા* બોલવા માટે તેમને ઠપકાર્યાં હતા. તેમણે કહ્યું કે 'એ આપણી શરમ છે.' વિદ્યાર્થીઓમાં ને ખાસ કરીને કન્યાઓમાં જે ટાપટીપ ને પફ પાઉડર કરવાની પદ્ધતિ પ્રચલિત છે તેનો ઉલ્લેખ કરતાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે 'જ્યારે લાખો દેશવાસીઓ ભૂખે મરે છે ત્યારે વૈભવ પાછળ ને કૃત્રિમ ખુબસૂરતી પાછળ પૈસાનો દુર્વ્યય કરવો એ અયોગ્ય છે. પત્થરની મૂર્તિને પોલીશની જરૂર રહે, જેમને પ્રાકૃતિક સૌંદર્યની બક્ષિસ થયેલી છે તેવી જીવંત મૂર્તિઓને પોલીશની જરૂર રહેતી નથી.'

*

પૂના ખાતેના આગાખાન મહેલના ચોગાનમાં આવેલી સ્વર્ગસ્થ કસ્તુરબાની અને સ્વ. મહાદેવભાઇ દેસાઇની માટીની સમાધિ ઉપર ના. આગાખાને આરસનું ચણતર કરાવ્યું છે. આ સમાધિની આસપાસ ખાસ બંધાયેલી દીવાલો ચણવામાં આવશે. ના. આગાખાને આ કાર્ય માટે મહાત્માજીની સંમતિ મેળવી હતી. શરૂઆતમાં તો પૂ. કસ્તુરબા અને મહાદેવભાઇની સમાધિ પર 'ઓમ' અને 'હે રામ' શબ્દો આલેખાયેલા પરંતુ આરસનું કામ પૂરું થયા બાદ સમાધિ પર કોતરવા માટેના લેખ અંગે ગાંધીજી પાસે ના. આગાખાને સૂચના માગી હતી.

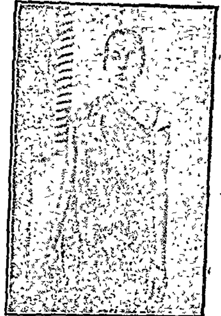
એ. પી. ના ખબરપત્રીને મુલાકાત આપતાં આઝાદ સેનાની ઝાંસીની રાણીની ટુકડીની ત્રણ બહેનોએ જણાવ્યું હતું કે 'અમે ઝાંસીની રાણીની ટુકડીમાં જ્યારે દાખલ થયાં ત્યારે અમારી એક જ ઇચ્છા હતી અને તે દિલ્હી પહોંચવાની.'

આ ત્રણ બહેનોમાં–શ્રીમતી ચંદ્રન રંગુનની ઝાંસીની રાણીની ટુકડીની શિક્ષણ શિબિરના સંચાલિકા હતાં, કુમારી ઇ. ઝેવીસર ઝાંસીની ટુકડીનાં પરિચારિકા હતાં અને શ્રીમતી સ્લીમ આઝાદ સેનાનાં કર્નલ હતાં. ત્રણે બહેનોએ સ્ત્રીઓ માટે લશ્કરી કેળવણીની અનિવાર્યતા પર ભાર મૂક્યો હતો. 'આવી કેળવણીએ અમને શક્તિવાળા બનાવવામાં તથા જીવનની મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવામાં મદદ કરી છે, એથી શિસ્ત અને નિડરતાનું અમને ભાન થયું છે.' શ્રીમતી સ્લીમે જણાવ્યું હતું કે 'જો હિંદને આઝાદી મળે તો તેના ઘણા પ્રશ્નોનો નિકાલ વધુ મુશ્કેલીઓ વગર આવી જાય. ઝાંસીની ટુકડીની શરૂઆત શ્રીમતી ચંદ્રનની શાળામાંથી થઇ હતી. અને ત્યાર બાદ મલાયામાં એની ભરતીનું કાર્ય થયું હતું. શરણાગતિ વેળા ટુકડીની સંખ્યા ૧૦૦૦ ની હતી. અમારા શિક્ષણની મુદત ૧૮ મહિનાની રખાઇ હતી અને પુરુષો જેવું જ શિક્ષણ અમને અપાયું હતું. નેતાજી અને કેપ્ટન લક્ષ્મી અમારી જાતસંભાળ લેતાં.'

*

બર્મામાં હિંદની આઝાદીની હીલચાલમાં, સ્ત્રીઓમાં વધુમાં વધુ દાન આપનાર શ્રીમતી હીરાબાઈ બેટાઇ, બર્માથી કલકત્તા ખાતે આવી પહોંચ્યાં છે. શ્રીમતી બેટાઇ જન્મે ગુજરાતી છે અને હવે તેઓ કલકત્તા ખાતે તેમના પતિ શ્રી. એચ. આર. બેટાઇ સાથે રહેશે. શ્રી એચ. આર. બેટાઇ, બર્માની આઝાદ હિંદ બેંકના ડીરેકટર (વ્યવસ્થાપક) હતા.

શ્રી હીરાબહેન બેટાઇ

તેમણે લાખો રૂપિયાના સોના ચાંદીના તથા જર ઝવેરાત, અને ૫૧૦૦૦ રૂપીઆ રોકડા આઝાદ હિંદ ફોજના ફંડમાં આપ્યા હતા. અને બર્મામાં 'ઝાંસીની રાણી' નામની સ્ત્રીઓની ફોજ ઉભી કરવામાં તેમણે પુષ્કળ પૈસા આપેલા. કામચુત ખાતેની ઇન્ડીપેન્ડન્સ લીગની સ્ત્રીઓની શાખાના પ્રમુખ તરીકે તેમણે પોતાનો બધો સમય હિંદી સ્ત્રીઓની 'ઝાંસીની રાણી ફોજમાં ભરતી કરવામાં ગાળેલો.' તેમજ બધાને આઝાદ હિંદ ફોજમાં કોઇપણ જાતની મદદ કરવા તેમણે જણાવેલું અને તેમની આ સેવાના બદલામાં કામચુત ખાતે હિંદની કામચલાઉ સરકારના ઉત્સવ વખતે ભરવામાં આવેલી હિંદીઓની સભામાં શ્રી સુભાષ બોઝે તેમને 'સેવકે હિંદ' નો ચાંદીનો ચાંદ એનાયત કર્યો હતો.

*

મુંબઇની અશાંતિ દરમ્યાન લશ્કર તરફથી થયેલા ગોળીબાર કેટલા આંધળા, બેફામ અને

કોંતાઇની એક સભામાં શ્રોતાજનોમાંથી એક બહેને ગાંધીજીને પ્રશ્ન પૂછેલો, કે પોતાના કુટુંબની પાછળ ધ્યાન આપી રહેલી સ્ત્રીઓ દેશસેવા કેવી રીતે કરી શકે? ગાંધીજીએ એ પ્રશ્નનો જે જવાબ આપેલો તે 'હિંદુસ્તાન સ્ટાન્ડર્ડ'માં પ્રગટ થયો છે. એમણે કહેલું કે 'જે સ્ત્રી પોતાના કુટુંબની સારસંભાળ રાખે અને ખરેખર દેશસેવાની દૃષ્ટિ રાખીને જ પોતાનાં બાળકોને ઉછેરે, તે એટલું કરવાથી જ દેશની ઉત્તમોત્તમ સેવા કરી ચૂકી છે એમ સમજવું. એથી વિશેષ કશું કરવાની એને જરૂર નથી. પરંતુ શું શ્રીમંતો કે શું ગરીબોમાં પણ એવા દાખલા જવલ્લે જ જોવા મળે છે.' આગળ ચાલતા એમણે જણાવ્યું હતું કે, 'માતાઓ પોતાનાં બાળકો દેશસેવકો બને એમ ઇચ્છતી નથી. પણ દીકરો હોય તો સારી કમાણીવાળો ધંધો કરતો થાય એમ ઇચ્છે છે ને દીકરી હોય તો રૂડી રીતે લગન કરીને ઠેકાણે પડે એમ ઇચ્છે છે. વળી, કુટુંબજીવનની મોહમાયામાં ઊંડા ખુંપી જવા સાથે દેશસેવાનો મેળ પણ મળે એમ નથી. આમાં તો મોટે ભાગે પતિરાજોનો જ વાંક હોય છે. પરિણામ એ આવ્યું છે, કે સ્ત્રીઓનું આખું જીવન છોકરાં જન્માવવામાં ને તેમને ઉછેરવામાં જ ખપી જાય છે. જ્યાં સુધી બાળકોના જન્મ ઉપર અંકુશ મૂકવામાં ન આવે ત્યાં સુધી સ્ત્રીના સેવા વિશેના વિચારો મિથ્યા છે. આના ઇલાજ લેખે સંતતિનિયમનનાં કૃત્રિમ સાધનોનો ઉપયોગ પશ્ચિમમાં વધતો જાય છે. ભણેલી સ્ત્રીઓ વગર વિચાર્યે પશ્ચિમનું આંધળું અનુકરણ કરે છે. પણ રોગ કરતાંય આ ઇલાજ બૂરો છે. જો સ્ત્રીઓ અને પુરુષો કુટુંબજીવનમાં સંયમ પાળે તો પોતાનાં બાળકો સાચા દેશસેવકો બને. એવી રીતે તેમને ઉછેરવાને તેઓ શક્તિમાન થશે, એટલું જ નહિ, તેમને દેશસેવા માટે કાઢવો જોઈતો વખત પણ મળી રહેશે.'

*

મદ્રાસથી ખબર છે કે વિદ્યાર્થીઓની કવાયત વખતે ભાષણ આપતાં ગાંધીજીએ મિત્રોને સગાંવહાલાંની સાથે અંગ્રેજીમાં લખવા બોલવા માટે તેમને ઠપકાર્યાં હતા. તેમણે કહ્યું કે 'એ આપણી શરમ છે.' વિદ્યાર્થીઓમાં ને ખાસ કરીને કન્યાઓમાં જે ટાપટીપ ને પફ પાઉડર કરવાની પદ્ધતિ પ્રચલિત છે તેનો ઉલ્લેખ કરતાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે 'જ્યારે લાખો દેશવાસીઓ ભૂખે મરે છે ત્યારે વૈભવ પાછળ ને કૃત્રિમ ખુબસૂરતી પાછળ પૈસાનો દુર્વ્યય કરવો એ અયોગ્ય છે. પત્થરની મૂર્તિને પોલીશની જરૂર રહે, જેમને પ્રાકૃતિક સૌંદર્યની બક્ષિસ થયેલી છે તેવી જીવંત મૂર્તિઓને પોલીશની જરૂર રહેતી નથી.'

*

પૂના ખાતેના આગાખાન મહેલના ચોગાનમાં આવેલી સ્વર્ગસ્થ કસ્તુરબાની અને સ્વ. મહાદેવભાઇ દેસાઇની માટીની સમાધિ ઉપર ના. આગાખાને આરસનું ચણતર કરાવ્યું છે. આ સમાધિની આસપાસ ખાસ બંધાયેલી દીવાલો ચણવામાં આવશે. ના. આગાખાને આ કાર્ય માટે મહાત્માજીની સંમતિ મેળવી હતી. શરૂઆતમાં તો પૂ. કસ્તુરબા અને મહાદેવભાઇની સમાધિ પર 'ઓમ' અને 'હે રામ' શબ્દો આલેખાયેલા પરંતુ આરસનું કામ પૂરું થયા બાદ સમાધિ પર કોતરવા માટેના લેખ અંગે ગાંધીજી પાસે ના. આગાખાને સૂચના માગી હતી.

પ્રદેશોમાં મોકલી દેવામાં આવી હતી. કેટલાક કેસોમાં તેઓ છોકરીઓ પીધેલી હાલતમાં રસ્તા પર પડેલી જોવામાં આવી હતી. કોઇ કોઇ વખતે વિદેશી સૈનિકોની છાવણી વચ્ચે અને ક્યારેક તો એક જ મકાનમાં આવતી હતી. પરીણામે અસંખ્ય બળાત્કારો, અસંખ્ય ગર્ભપાતો, બળજબરી પૂર્વકની સમભોગથા, આપઘાતો અને ચામડીના રોગોની પરંપરા ચાલી હતી. હીંદ સંરક્ષક ધારાની રૂએ આ સંબંધે હિંદી અમલદારો કશું બોલી શકતા નથી. આથી ખાસ તપાસ ચાલે તો જ આ ચોકાવનારી બીનાઓ પર પ્રકાશ પડે.'

આ પત્ર પર ' વેકની ' સો છોકરીઓએ સહી કરેલી છે.

ઉપર જણાવેલી હકીકત સંબંધે વડી ધારાસભામાં યુદ્ધમંત્રી શ્રી મેસને સ્ત્રી સૈનિક-દળ વિષે આરોપોનો પ્રો. રંગા તથા શ્રી રામાયણપ્રસાદને લેખિત જવાબ આપતાં જણાવ્યું હતું કે ' સ્ત્રી સૈનિક-દળની ૧૦૦ છોકરીઓની સહીવાળો ફરિયાદ પત્ર બનાવટી હતો. તેમણે જણાવ્યું કે ' સ્ત્રી સૈનિકોનાં નિવાસ સ્થાનોમાં નિયમનો કડક હતાં, અને ત્યાં કોઇ પણ બહારનો પુરૂષ કે સૈનિક જઇ શકતો નહિ. માત્ર તેમનાં હિતો પર ધ્યાન આપનાર અધિકારીઓ જ તેમની મુલાકાતો લઇ શકતા. સ્ત્રી-સૈનિકોને બહાર જવા આવવા માટે સમય નક્કી હતો. અઠવાડિયામાં એક વખત તેઓ સિનેમા નૃત્ય વિગેરે જોવા જઈ શકતી, પરંતુ તેમને બળજબરીથી નૃત્ય કરવા કે પુરૂષ અધિકારીઓ કે બ્રિટિશ અફસરોને ખુશ કરવા માટે નાચગાન કરવા કહેવામાં નહોતું આવતું. એવા આરોપ એ લશ્કરી સત્તાવાળા અને સ્ત્રી-સૈનિકો માટે બહુ બદનક્ષી ભર્યો અને ઝેરી છે.

માબાપને મળવા માટે તે છોકરીઓને છૂટ આપવામાં આવતી હતી. તેમના ખાવા, રહેવા અને પગારના ધોરણ પણ સારાં છે. તેનો પુરાવો એ છે, કે સ્ત્રીસૈનિકો નોકરી છોડવાની નારાજી બતાવે છે, કારણ કે હવે એ દળને વિખેરી નાખવામાં આવશે. બાકીનાં લશ્કરની વ્યવસ્થા મુજબ આ દળની છોકરીઓ માટે પણ રહેઠાણ અને નિર્વાહની વ્યવસ્થા થશે.

સ્ત્રી-લશ્કરમાં મોટા હોદ્દાઓ યુરોપિયન અને એંગ્લો-ઇન્ડીયનોને વધારે મળતા હતાં, એ વાત ખરી છે અને સ્વાભાવિક જ છે; વળી સ્ત્રીઓએ કમાણી કરવી એ હિંદ માટે તો હજુ શરૂઆત છે, જ્યારે યુરોપિયન, ખ્રિસ્તી વિગેરે માટે તદ્દન સાધારણ છે. ઉલટું, કેટલાક તો એમ ટીકા કરે છે કે, છોકરીઓને પુરૂષ-સૈનિકો કરતાં વધારે પગાર શા માટે આપવામાં આવે છે? એવા પણ આરોપો છે કે સ્ત્રી-સૈનિક દળમાં બળાત્કાર, ગર્ભપાત, ફરજિયાત માતૃત્વ, ગુપ્ત રોગો, આત્મહત્યા વિગેરે કેસો બન્યા છે; પરંતુ ૧૯૪૨માં આ સેના સ્થપાયા પછી માત્ર બળાત્કારના બે જ કેસો બન્યા હોવાના દાખલ મળે છે. અને બંને કેસોમાં ગુન્હેગારોને મૃત્યુદંડ કરવામાં આવ્યો હતો. ગેરકાયદે બાળકને જન્મ આપવાના ૬૫ કેસો જ બન્યા હતા. ૨૫ ગુપ્ત રોગોના છે. કેટલીક છોકરીઓએ કારણો છૂપાવીને નોકરી માંથી રજા પણ મેળવી હતી.

૩૪૦૦૦ સ્ત્રી સૈનિક-દળ ઉપરાંત સ્ત્રી-નાગરિક-દળ હતું. તેમા કેટલા, થાના કેસો બન્યા એ ખબર નથી. લશ્કરમાં બે છોકરીઓએ આપઘાત કર્યા હતા.'

આગળ ચાલતાં યુદ્ધ મંત્રી શ્રી મેસને કહ્યું કે, 'જાહેરમાં આ વસ્તુઓની તપાસ માટે માગણી કરવી એ નકામો સમય અને પૈસો બગાડશે.'

*

ન્યાયતુલા સંભાળનાં અંગ્રેજી ન્યાયમંદિરો કોઇ કોઈ વાર અસલનાં સૂત્રો સ્વીકારે

છે એ વિનોદકારી છે. એક પત્નીએ જવા આવવાની રેલ્વે ટીકીટ ખરીદ કરી હતી. આવતી વખતે એ ટીકીટનું અડધિયું એના પતિએ વાપર્યું તેથી એક બ્રિટીશ રેલ્વે કંપનીએ એ પતિ સામે કેસ માંડયો હતો. કંપનીના પેટા નિયમો પ્રમાણે પેસેન્જરે ખરીદેલ ટીકીટ કે રીટર્ન ટીકેટનું અડધિયું બીજાને વાપરવા આપી શકાય નહિ. કાયદાની દૃષ્ટિએ પતિપત્ની એક છે એ પ્રાચીન મૂળભૂત સિદ્ધાંત હાલ લગભગ વિસરાઈ ગયો છે; પણ આ પ્રતિવાદીઓએ આ વાત આગળ કરી, કાયદાની નજરે પતિ પત્ની એક વ્યક્તિ છે, એક દેહ-એક લોહી ગણાય છે એ સિદ્ધાંત મી. બ્રેક્ટને છેક તેરમા સૈકામાં રજુ કર્યો હતો. સત્તરમા સૈકાની શરૂઆતમાં કોકે એનું પુનઃ પ્રતિપાદન કર્યું હતું. ત્યારબાદ અનેક ગૂંચવણો, વિચિત્રતાઓ ને અન્યાયો જાળવવાનો સંભવ ઉભો થવા છતાં સામાન્ય કાયદો આ માન્યતાને વળગી જ રહ્યો છે. પતિ ઉપર જવાબદારીઓ લાદવામાં આ સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ કરવા કાયદો સદા તત્પર હોય છે, પરંતુ પતિને કોઇપણ પ્રકારનો હક્ક મળતો હોય ત્યાં ઢીલો રહે છે. એટલે પત્નીને સજા કરવાનો પતિનો હક્ક અત્યારે છીનવી લેવાયો છે, જો કે સજા કરીને એ પોતના જ લોહીને; દેહને; સુધારતો હોય છતાં પતિને મળતો અધિકાર કાયદાએ ઝૂંટવી લીધો છે. પરંતુ એની પત્નીની આવકમાંથી એ બીલકુલ લાભ ઉઠાવતો ન હોય છતાં તેના પર આવક વેરો આપવા એ બંધાયલો છે. પત્ની પાસે જોઇએ તેટલી મીલકત હોય છતાં તેની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવા પતિ બંધાયલો જ છે. ખાસ મનાઈ કરી હોય છતાં પત્ની અપરાધ કરે તો તેને માટે પણ પતિ જવાબદાર લેખાય છે. એટલે ઉપયુક્ત પ્રાચીન સિદ્ધાંત ઘણા સમયથી અપનાવવામાં આવેલો હોવા છતાં કાયદામાં તેને પગ મૂકવાનું સ્થાન નથી, પતિ અને પત્ની શારીરિક રીતે એક નથી જ, પત્નીનું ખૂન કરનાર પતિને ફાંસી મળે છે, તેને આત્મઘાતની સજા ફરમાવાતી નથી. પતિ ને પત્ની વચ્ચે માનસિક એકતા પણ નથી. પતિ ને પત્ની પરણીને એક બને છે ત્યારબાદ તેમના મતભેદ વધારે તીવ્ર બને છે, છતાં પત્નીને પતિની અર્ધાંગી કહેવામાં આવે છે, એટલે પદ દલિત બ્રીટીશ પતિ પત્નીની ટીકીટનું અડધિયું વાપરી શકે એટલી કાયદો પરવાનગી આપે છે, એટલું એનું સાન્ત્વન છે. કદાચ એ અડધિયું પણ પતિના પૈસામાંથી જ ખરીદાયું હશે.

*

૧૯૪૨ની લોકક્રાંતિ વેળા મદ્રાસ પ્રાંતની એક મહિલા, શ્રીમતી ભારતી દેવી વિષેના કેસમાં હમણાં પાંચ સાક્ષીઓની તપાસ લેવાતાં ચોંકાવનારી વિગતો બહાર આવી છે. તોફાનોની શરૂઆતમાં પોલીસ પાર્ટીએ ભારતીદેવીને ઘેર આવી તેના પતિ માટે પૂછ્યું. તેને ખબર ન હોવાથી પોલીસે તેને સતાવી અને બાળકને લાત મારી, તેની આબરૂ લુંટવામાં આવી હતી. આઠ દિવસ સુધી તેના બાળકને અટકાયતમાં રાખવામાં આવેલું, જે જુલમને લીધે પાછળથી મૃત્યુ પામેલું હતું. નિરાધારપણાને લઈ આ બધી વિગત ભારતીદેવી સત્તાવાળાને પહોંચાડી શકી ન હતી. તદુપરાંત પોલીસે તેના ત્રણ મકાનો અને અનાજને બાળી-મુક્યા હતાં. તેના દિયરનું માથું મુડાવી, તેને ગધેડે બેસાડી બારણે બારણે ફેરવવામાં આવ્યો હતો. અને લોકોને તેના પર છાણ ફેંકવાની ફરજ પાડી હતી. ઘર બાળતી વખતે ભારતીએ વિરોધ કરેલો તેથી તેને આગમાં ફેંકવાની ધમકી પણ આપવામાં આવી હતી.

કેટલાક સાચા કિસ્સાઓ

જામનગરના મૂળશંકર કામેશ્વરનું લગ્ન લલીતાબાઈ સાથે આજથી વીશ વર્ષ ઉપર પેટલાદમાં થયેલું. બન્ને વચ્ચે ઉમ્મરનો ઘણો તફાવત હતો, છતાં લગ્ન જીવનમાં તેમને બે બાળકો થયાં હતાં અને ગુજરી ગયાં હતાં.

તેમનો ભાણેજ મગનલાલ જેશંકર ઠાકર તેમની સાથે રહેતો હતો. તેની પત્નીના અવસાન પછી તે આફ્રીકા ગયો. ત્યાંથી આવી તેણે ફરી લગ્ન કર્યાં ને વળી આફ્રીકા ગયો. ત્યાંથી પાછા આવીને તે મકનજી વિશ્વનાથ ભટ્ટ સાથે રહેતો હતો.

આ વખતે મગનલાલ તેની મામી લલીતાબાઈ સાથે છૂટ લેતો જોવામાં આવવાથી તેને ઠપકો આપવામાં આવેલો. આ ઉપરથી ગયા જૂન મહિનામાં બન્ને નાસી ગયેલાં. પછીથી બન્ને માટુંગામાં રહેતા જણાયાં. એ ઉપરથી વ્યભિચારનો ગુન્હા માટે ફરીઆદ થતાં લલીતાબાઈએ દાદર કોર્ટમાં સ્ટેટમેન્ટ કર્યું કે 'મારો પતિ ઘરડો હોવાથી તેની સાથે મારો મેળ જામતો નથી, તેથી હું મગનલાલ સાથે તેની પત્ની તરીકે રહું છું. રાજીખુશીથી તેની સાથે રહું છું. તે તેની નવી પત્ની સાથે રહેવા ઇચ્છતો નથી, પણ મારી સાથે રહેવા માગે છે.'

આરોપીએ કહ્યું કે 'હવાફેર માટે તેને વીરમગામ પહોંચાડેલી, ને ત્યાંથી તે મુંબઈ આવી. તેને તેના પતિએ સમજાવેલી, છતાં પણ તે તેના પતિ સાથે ગઈ ન હતી.'

પાડોશી સાક્ષીએ કહ્યું કે તે બન્ને એક જ પથારી વાપરતાં હતાં. આથી કોર્ટે આરોપીને પરસ્ત્રીગમન માટે ગુન્હેગાર ઠરાવી ચાર માસની સજા કરી.

*

વડોદરામાં રાવપુરા રોડના એક વેપારી પોતાના મકાન માલિકની પુત્રી સાથે પ્રેમમાં પડેલા. આ યુવતી ૧૮ વર્ષની છે જ્યારે પેલા વેપારીની ઉંમર ૫૫ વર્ષની છે. આ યુવતીના કબજા માટે તેને કોર્ટમાં બોલાવેલી. પણ કેટલાક જુવાનીઆઓને ખબર પડતાં તેમણે તે વેપારીને માર મારેલો, આથી તે ઘર છોડી ગયા. યુવતી સુરસાગરમાં પડવા ગયેલી ત્યાંથી તેને બચાવી લેવામાં આવી છે.

*

વડોદરામાં મડા સાથે મીંઢોળ બાંધવા તૈયાર થયેલી એક પુખ્ત વયની ઉમ્મર લાયક બ્રાહ્મણ કન્યાના એક વૃદ્ધ સાથે થનારા લગ્ન વડોદરાના પ્રાંત સુબાએ પોતાની સત્તાની રુએ અટકાવ્યાં છે. કન્યાને તેની માતાને સુપ્રત કરી દેવાની પ્રાંતસુબાએ સૂચના કરી હતી અને એની સાથેસાથ ઝગડો જો અદાલતે જાય તો કન્યાને ત્યાં હાજર કરવાની તેની માતા તેમજ તેનાં સગાં વહાલાંને સુચના આપવામાં આવી હતી.

પણ કન્યા માતાને સુપરત થયા બાદ કહેવાય છે કે, એ ભાગીને વૃદ્ધ વરરાજા પાસે ગઈ હતી અને બન્નેના લગ્નની તૈયારી ચાલતી હતી એ વખતે ઉશ્કેરાયેલા માણસોનું ટોળું ત્યાં ધસી આવ્યું અને કન્યાને ઉપાડીને પાછી તેની માતાને સુપરત કરવામાં આવી હતી. વૃદ્ધ વરરાજાએ પોલીસની મદદ લીધા બાદ લત્તામાં શાંતિ પ્રસરી હતી.

કન્યા અમદાવાદની વતની હતી. સગાં વહાલાઓની વિરૂદ્ધ થઇ વૃદ્ધ સાથે લગ્ન કરવા તે તૈયાર થઈ હતી, એમ કહેવાય છે. વરરાજાની ઉંમર પચાસ વરસની આસપાસ કહેવાય છે. તેમને મોટી ઉંમરના દીકરાઓ છે.

મુંબઇ ખાતે કચ્છી ઓશવાલ કુટુંબમાં પુત્રવધુને અયોગ્ય રીતે રંજાડવાનો કિસ્સો બની ગયો હતો. એક સાસુ ને બે નણંદોએ દેવકાબાઇ નામની પોતાની પુત્રવધુ પર એકમાત્ર નજીવા કારણસર ભયંકર સીતમ ગુજારેલો. અને સારી 'ચકચાર' જન્મતાં કેસ કોર્ટની દેવડીએ પહોંચ્યો. કેસને લગતી હકીકત આ પ્રમાણે છે—

દેવકાબાઇ નામની એક કચ્છી જૈન યુવતીના આજથી આઠ વર્ષ પહેલા એક દામજી પદમસી નામના કચ્છી જૈન યુવક સાથે લગ્ન થયાં હતાં. આ લગ્નને પરિણામે દેવકાબાઇ બે સંતાનની માતા થઈ હતી. પહેલું બાળક મરી જતાં બીજું બાળક પુત્રી જીવતી છે. ત્રણ વર્ષ પહેલાં દેવકાબાઇના પતિ દામજીએ સટ્ટામાં હારી જતાં દેવકાબાઇના દાગીના પોતાના મા-બાપથી છુપા લઈ લીધા હતા. દેવકાબાઇની સાસુએ દાગીનાની પુછપરછ કરતાં દેવકાબાઇના ઉત્તરને સાચો ન માન્યો અને એ દાગીના તું તારા બાપને આપી આવી છું એવો આરોપ એનાં ઉપર મુકયો. આ બનાવ પછી દેવકાબાઇ ઉપર જુલ્મની ઝડી વરસવા માંડી અને છેલ્લા છેલ્લા ગયા વર્ષના બે મહીનામાં ઘરમાંથી કહ્યા કરાવ્યા વગર સોપારી ખાઇ જવાનો નાનબાઇએ દેવકાબાઇ ઉપર આરોપ મુકયો. દેવકાબાઇએ આરોપનો ઇન્કાર કર્યો એટલે નાનબાઇએ અને તેમની બે પુત્રીઓ ઝવેરબાઇ અને મણીબાઈ એ એને સજા કરવાનો ઠરાવ કર્યો. રસોડાના બારીબારણા બંધ કરીને પહેલી આરોપી નાનબાઈ એ ત્રીજી આરોપી મણીબાઇને સ્ટવ સળગાવીને ગરમ પાણી કરવાનું કહ્યું. ફરીથી સોપારી ચોરવાનું કબુલ કરવાનું કહેતાં દેવકાબાઇના માથા તથા ખભા પર હુમલો કરી, એને નીચે જમીન પર પાડી દીધી. નાનબાઇએ હાથ પકડી રાખ્યા અને છાતી પર બેસી ગઈ અને મણીબાઈ એ મોઢા પર કુચો માર્યો. બીજી આરોપી ઝવેરબાઇ ઉકળતું પાણી લાવી. અને મણીબાઇએ સાણસીવતી દેવકાબાઇનું મોઢું ઉઘાડયું, એટલે ઝવેરબાઇએ દેવકાબાઇના મોઢામાં ઉકળતું ગરમ પાણી રેડયું, એટલે દેવકાબાઇએ તરફડીઆ મારવા માંડયા. એથી બીજું ગરમ પાણી એના અંગ પર પડયું અને એ ખુબ દાઝી ગઇ. આ વખતે દેવકાબાઇથી ચીસ પડાઇ જવાથી તેનો આઠ વર્ષની વયનો દીયર રાડ પાડી ઉઠયો. એટલે ત્રણે આરોપીઓ બહાર ચાલ્યા ગયાં. બીજે દિવસે મોકો મળતાં દેવકાબાઇ પાડોશીને ત્યાં ગઇ. પાડોસીએ દયા લાવી એને સંતાડીને રાત્રે એના બાપને ત્યાં મોકલી આપી. પોલીસમાં ફરીયાદ નોંધાવાતાં એની સારવાર કરવામાં આવી હતી.

દાદરના પ્રેસીડન્સી માજીસ્ટ્રેટ શ્રી બારોટે આ કેસનો ચુકાદો આપતાં જણાવ્યું કે 'નજીવા કારણસર થયેલ આ સામાજિક સીતમ અસહ્ય છે. અન્યને બોધપાઠ મળે તે માટે આ કેસમાં સંડોવાયેલ ત્રણે સ્ત્રીઓને સખ્ત કેદની સજા થવી જોઇએ, પરંતુ પહેલી આરોપી નાનબાઇ મોટી ઉમરની ને બીજીઓ યુવાન હોવાથી દંડની સજા ફરમાવવામાં આવે છે. પહેલીને એક હજાર રૂપિયા દંડ અથવા ત્રણ મહિનાની સખ્ત કેદ, બીજી ત્રીજીને પાંચસો રૂ. દંડ અથવા બે મહિનાની સખ્ત કેદની સજા ફરમાવવામાં આવે છે. દંડની રકમમાંથી દેવકાબાઇને રૂ. સાડા ત્રણસો આપવાનું ફરમાવવામાં આવે છે.'

*

અમેરિકામાં જે ન બને તે ઓછું. ઘણા ચિત્રવિચિત્ર કિસ્સા અને કહાણીઓ આ અજાયબ દેશ વિષે સાંભળવામાં આવે છે. હમણાં જ એક અજોડ બનાવ ત્યાં બની ગયો. દીકરી, મા, ને તેની દાદી ત્રણેએ એકી સાથે લગ્ન કર્યાં.

કુ. બીવર્લી હેસની ઉંમર ૧૭ વર્ષની છે. તેની માતા મીસીસ રૂથ મેકલીન પાંત્રીસ

વર્ષની વયનાં છે, રચની મા, (બીવર્લીની દાદી) મીસીસ એના હાઇવર્સની ઉંમર બાવન વર્ષની છે. આ ત્રણે મહિલાઓ લાંબી મસલત પછી પોર્ટલેન્ડના ત્રણ પુરુષો સાથે એક દિવસે લગ્ન કરી નાંખી પોતપોતાના પતિ સાથે મધુરજની માણવા ઉપડી ગયાં !

*

પચ્ચીસ વરસની એક સુંદરી દસ વરસથી વધારે સમય પુરુષની પેઠે રહી હતી અને તાજેતરમાં જ તેણે અઢાર વરસની એક કિશોરી સાથે લગ્ન પણ કરી નાંખ્યા છે. એ એક ફેક્ટરીમાં કામ કરે છે અને તેની 'પત્ની' પણ ત્યાં જ કામ કરે છે. ફેક્ટરીમાં કામ કરતાં કેટલાંય માણસોને તો એની રહસ્યમય વાતની ખબર પણ પડી નથી. આ વિચિત્ર મહિલા ફોજમાં જોડાવા તૈયાર થએલી, પણ તેને નિરાશ થવું પડયું હતું. તે પછી વિવાહની દરખાસ્ત લઈને રજીસ્ટ્રાર પાસે ગઈ ત્યારે ભાંડો ફુટી ગયો ને તેને પોતે સ્ત્રી છે એવું કબૂલ કરવું પડયું. તે પોતાની 'પત્ની' સાથે હાલમાં તો આનંદમંગલ કરે છે ને હજી પણ ફેક્ટરીમાં કામ કરે છે. કોઈએ પૂછયું : તમે પુરુષવેશ કેમ સજો છો ?', તેણે જવાબ આપ્યો : 'શું કરું ? મારે કામ જોઈતું હતું. પણ સ્ત્રી હોવાથી કોઈએ ન આપ્યું ત્યારે નિરૂપાયે આ આ વેશ લઈ લીધો' ને અગાઉ એનો ભાંડો ને ચડ્યો જોઈ એની સાથે કામ કરતી સ્ત્રીઓ એને સ્ત્રીવેશધારી પુરુષ સમજતી હતી ને તેથી બે વાર એને નોકરીમાંથી પાણીચું મળેલું. તેથી જ એણે પુરુષવેશમાં ફરવાનો નિશ્ચય કર્યો ! આ પુરુષવેશધારી સ્ત્રી હાલમાં ઑસ્ટ્રેલિયાના સિડની નગરના એક કારખાનામાં પોતાની 'પત્ની' સાથે કામ કરી રહી છે !

સહેજમાં મળતાં નાણાંનો ત્યાગ કરવો એ સહેલી વાત નથી, કોઈની લાગણીને દુભાવનારી માંગણીને ફેંકી દેવી એ નાનોસૂનો ભોગ નથી, પરન્તુ એવા ત્યાગ કે અસ્વીકારને કોઈ-કોઈ તો બેવકૂફી સમજે છે ! એક અમેરિકન ધંધાદારી પેઢીને એક અંગ્રેજ માતા હમણાં આવી જ બેવકૂફ માલુમ પડી છે, તેનું નામ મીસીસ ગુરા. તે એક અમેરિકન ગૃહસ્થની અંગ્રેજ પત્ની છે. તાજેતરમાં તેણે બર્મિંગહામમાં બે માથાળા એક બાળકને જન્મ આપેલો જે પાછળથી મૃત્યુ પામેલું. તેની ખબર ઉપરથી અમેરિકાની એક વેપારી પેઢીએ બાઈને તાર કર્યો કે, 'જો એ બાળકને જાળવી રાખવા માટે પેઢીના આડતિયાને સોંપવામાં આવશે તો બાઈને ૫૦ ડોલર આપવા ઉપરાંત તેના પ્રદર્શનથી મળતી રકમમાંથી ૧૦ ટકા કમિશન આપવામાં આવશે !" માનવીની લાગણીશીલતા ઉપર વેપાર કરવા પ્રેરનાર આડતિયો કહે છે કે–'એ બેવકૂફ માતાએ મારી માંગણીનો સ્વીકાર કર્યો નહિ, નહિ તો તેનેય પૈસા મળત અને અમનેય મળત !'

*

મુંબઈના હીંદી સંશોધક એન્જીનીઅર મી. એમ. એ. ચંદ્રએ રોટલી બનાવવાના યંત્રની શોધ કરી છે. પાણી અને લોટ સાથે મેળવીને યંત્રમાં મુકવામાં આવે છે. યંત્રમાં બે થાળીઓ હોય છે. જ્યારે હેન્ડેલ ફેરવવામાં આવે ત્યારે ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે અને બે થાળીઓ વચ્ચે રોટલી તૈયાર થાય છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે, આ યંત્ર પર તૈયાર થયેલી રોટલી અથવા તો પુરી હાથે બનાવેલ કરતાં અધીક પુષ્ટીકારક, પાચનકારક અને વધીયત સુધારે તેવી છે.

પૂછપરછ

હું એક સારા કુટુંબની કન્યા છું. પાસ થયા પછી હું એક કન્યાશાળામાં શિક્ષિકા તરીકે નોકરી કરું છું. આજની મોંઘવારીમાં મારી બા મુશીબતે પુરું કરી શકે છે, એ જોઇને તેને થોડી મદદ થાય એટલા માટે જ હું નોકરી કરું છું, પણ દુઃખની વાત છે કે, મારા પગારમાંથી એક પણ રૂપિઓ લેવાની બા ના કહે છે. મેં એને કહ્યું કે, દીકરાની કમાણી ખર્ચવાને માતપિતાને હક છે તેમ મને પણ તેમનો પુત્ર ગણી, આગ પગારના પૈસા ઘરખર્ચમાં વાપરવા. છતાં તે કહે છે કે, દીકરીના પૈસા માબાપથી લેવાય નહિ. મારે શું કરવું તે સમજાતું નથી, તો યોગ્ય રસ્તો બતાવશો ?

—એક શિક્ષિકા

તમે તમારી માતાને સહાય કરવા તત્પરછો એ ઘણી આનંદની વાત છે. કન્યાનું સ્થાન પુત્ર કરતાં જરાય ઓછું નથી. અને કન્યા સાથે રહેતી હોય તો માતા એનો પગાર ઘરખર્ચમાં વાપરે તે ખોટું ગણાય નહિ છતાં આપણી આદર્શ ભાવના—'પુત્રીનો કણ પણ ઘરમાં ન જોઇએ'—પ્રશંસનીય છે. 'કન્યાને યથાશક્તિ આપવું—લેવું તો કંઈ જ નહિ.' એ આપણી આર્ય ભાવના આપણા લોહીમાં છે એટલે તમે હઠાગ્રહ કરશો તો માતાને દુઃખ થશે. પણ માતા તમારા પૈસા નથી વાપરતા એથી નોકરી છોડવાનો વિચાર ન કરશો. એ પૈસા તમને ભવિષ્યમાં ખૂબ ઉપયોગી થશે.

*

મારૂં માથુ હંમેશાં દુઃખ્યા કરે છે તો વાળમાં કઇ જાતનું તેલ નાખવું, કે જેથી માથાનો દુખાવો મટે, ખોડો ન પડે, વાળ ઉતરે નહિ અને મગજને લાભ થાય. આજે બજારમાં ઘણી જાતના તેલ મળે છે એથી કાંઈ ફાયદો થતો નથી. તો શું કરવું તે લખશો.

—રૂક્મણી

માથાનો દુઃખાવો એ બતાવે છે કે તમારૂં શરીર તંદુરસ્ત નથી અને લોહીમાં વિકાર છે. એથી લોહી સુધરે તેઓ ખોરાક લેવો જરૂરી છે. સંતરાં વગેરે ફળો વધારે પ્રમાણમાં ખાવાથી ફાયદો થશે. સારા સાબુથી વાળ ધોઈને તમને ઇચ્છામાં આવે તે તેલ નાખવાથી પણ ફાયદો થાય છે. છતાં તલના તેલ જેવું કોઇ તેલ વાળ માટે ફાયદાકારક નથી.

*

દર વરસે ઉનાળામાં મને ખૂબ અળાઇઓ થાય છે ને આખા શરીરે ગોદડાં પેઠે ઉપડી આવે છે. આ માટે કોઇ ઉપાય હોય તો સૂચવશો.

—સરલાબહેન

ગરમીના દિવસોમાં ઘણા લોકો બારણાં બંધ કરીને કે ઓઢીને સૂએ છે, તેમ જ અંધારામાં પવન ન આવે એવે સ્થળે સુનારને અળાઇઓ ખુબ થાય છે, એથી ખૂજલી બહુ આવે છે ને પછી બળે છે. આ માટે એક ભાગ ફટકડી ને ત્રણ ભાગ ખડીમાટીનો ભૂકો બનાવી આખા શરીરે ચોપડવો. એથી અળાઇ ઓછી થશે. બરફનો ટુકડો આખા શરીરે ઘસવાથી અળાઇ મટે છે. અથવા પાણીમાં ફટકડી અથવા પોટાસ પરમેંગનેટ નાખીને ન્હાવાથી અળાઇ મટી જાય છે. પણ શરીરે અળાઇ ન થાય એ ઇચ્છવા જેવું છે. બને તેટલું ખુલ્લામાં સુવું. ઓછાં કપડાં પહેરવાં ને ઝીણાં પહેરવાં; ખુલ્લી હવાના સ્પર્શથી અળાઇ ઓછી થાય છે.

સ્ત્રી-જગત સમાચાર

અખિલ હિંદ સંગીત પરિષદની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા વડોદરાના જુનીયર મહારાણી શ્રી સીતાદેવી ગાયકવાડે કરી હતી.

*

મુંબઇ ધારાસભામાં શ્રી લીલાવતીબેન મુનશી, શ્રી. તારાબેન ગોડક અને શ્રી. ખતીજા સોફીઆ તેઓ બીનહરીફ ચુંટાયાં.

*

કલકત્તાની મેડીકલ કોલેજમાં ૧૪ વર્ષનો છોકરો ધીમે ધીમે છોકરીમાં ફેરવાતો જાય છે. તેની છાતી ઉપસી આવી છે અને જનનેંદ્રીયમાં ફેર થતો જાય છે. આ દવાખાનામાં જાતીય રૂપાંતરનો આ પાંચમો કેસ છે.

*

શ્રી. સરોજની નાયડુનો હીરક મહોત્સવ હૈદ્રાબાદમાં ઉજવાયો ત્યારે પાંચ હજારથી વધુ બહેનો હાજર રહી હતી.

*

વડોદરાની ઓલિમ્પીક હરીફાઇમાં સ્ત્રી-વિભાગમાંથી કુ. પ્રતિમા આનંદપ્રિયજી સો મીટરની દોડમાં પ્રથમ આવી કપ જીતી ગયાં.

*

કલ્યાણથી સવારે ઉપડતી લોકલ ટ્રેનમાં એક સ્ત્રીએ ચાલુ ગાડીએ બાળકને જન્મ આપતાં ટ્રેન થાણા સ્ટેશને થોભાવી ડબો ખાલી કરાવ્યો હતો ને બાઈને હોસ્પીટાલમાં મોક.

*

લખનૌની વિધવા લગ્ન સંસ્થાએ પોતાની વાર્ષિક સભામાં ઠરાવ કર્યો છે કે, ત્યક્તાઓનાં પુનર્લગ્ન માટે ધારો ઘડવા મધ્યસ્થ ધારા સભાના કેટલાક સભ્યોને મળવું.

*

મદ્રાસમાં હિંદી પદવીદાન સમારંભ પ્રસંગે શ્રીમતી રાજકુમારી અમૃતકુંવરે જણાવ્યું કે, ઇગ્લાંડની એક સ્કુલમાં રેંટીઓ ચાલુ છે.

*

અમદાવાદ પાસે મી. કુકના ગોળીબારથી મી. જંગબહાદુર મરણ પામ્યો, તેથી એની સ્ત્રીએ સતી થવાની ઇચ્છા જાહેર કરી, પણ લોકોએ તેને ઓરડામાં પૂરી દીધી હતી. છતાં છુટી થયા પછી એણે ગંગાજીમાં પડી પ્રાણત્યાગ કર્યો.

*

સીંધની ધારાસભાના ઉપ પ્રમુખ તરીકે કુ. જેઠી સીપાહિમલાનીની ચુંટણી થઇ.

મુંબઇમાં ગયા તોફાન વખતે શ્રીમતી કમલ દાન્ડેનું ગોળી વાગવાથી અવસાન થયું.

*

સુરત મહિલા વિદ્યાલયમાં સૌ. ચંદ્રાગૌરી સોનાવાળાનું તૈલચિત્ર ખુલ્લું મુકાયું આ મેળાવડા પ્રસંગે સૌ. કંચનબહેન લાખાના હાથે ઇનામો વહેંચાયા.

*

પ્રયાગમાં મહિલા વિદ્યાપીઠ અને મહિલા સેવાસદનના સ્થાપક બાબુ સંગમલાલ અગ્રવાલે વનિતાવિશ્રામ નામની સંસ્થા શરૂ કરી છે. તેમાં નિરાધાર સ્ત્રીઓને આશ્રય, સગર્ભા સ્ત્રીઓ માટે પ્રસુતીની સગવડ અને ફસાયેલી સ્ત્રીઓની સુવાવડ તથા તેના બાળકને રાખવાની સગવડ કરવામાં આવી હોવાનું જણાય છે.

*

અમદાવાદમાં વનિતા વિશ્રામ સ્થાપનારપત્ની. રૂક્મણી બહેન ઠાકોરનું અવસાન થયું.

*

મુંબઇમાં પરેલમાં વસતા શ્રી ગુણવંતરાય નારાયણ નાયક નામના અનાવીલ યુવકે પોતાની પત્ની હયાત હોવા છતાં બીજી વાર લગ્ન કર્યું.

લંડનની મીસ ડોરીસીનોર્થ નામની ૩૦ વર્ષની અંગ્રેજ યુવતીએ કોલંબોના ધનાઢય વેપારી શ્રી. એચ. એસ. મુલ્લાજી સાથે મુસ્લીમ ધર્મ સ્વીકારી લગ્ન કર્યાં.

*

વડોદરા કમાટીબાગમાં મહારાણી શાન્તાદેવી ગાયકવાડનો ફોટો રાજકુમારી શ્રી. મ્યાકા રાજેના હાથે ખુલ્લો મુકાયો.

*

વડોદરા આર્યકન્યા વિદ્યાલયનો બોધોત્સવ શ્રી. રશ્મિબહેનના પ્રમુખપદે ઉજવાયો.

*

સુરત જીલ્લા સ્કુલબોર્ડમાં શ્રી. જ્યોત્સ્ના બહેન શુકલ અને અમદાવાદ જીલ્લા સ્કુલ બોર્ડમાં શ્રી. ગજરાબહેન દેસાઇ ઓસભ્યો તરીકે ચુંટાયા છે.

*

યુ. પી. ની લેજીસ્લેટીવ કાઉન્સીલના ઉપપ્રમુખ બેગમ અઝાઝ રસુલ લખનૌથી એક દૈનિક પત્ર કાઢવાનાં છે.

*

ગોંડલની રાજકુંવરબા કન્યા વિદ્યાલયનો વાર્ષિક ઉત્સવ ગોંડળના મહારાણી સાહેબના પ્રમુખપદે ઉજવાયો. તે પ્રસંગે મ્હૈસુરના મહારાણી સાહેબ અને ધરમપુરના યુવરાણી સાહેબે હાજરી આપી હતી.

નડીયાદમાં વિઠ્ઠલકન્યા વિદ્યાલયના 'જ્ઞાનસત્ર' ઉત્સવ પ્રસંગે શ્રી. ઇન્દુમતીબહેન શેઠે મનનીય પ્રવચન કર્યું.

*

અમદાવાદ મ્યુ. સ્કુલબોર્ડમાં શ્રી. ઇન્દુમતી શેઠ અને શ્રી. ઉદયપ્રભા મહેતા બીનહરીફ ચુંટાયાં છે.

*

જાણીતા કચ મહિલા શીલ્પી શ્રીમતી કલેરા હોપમેને ગાંધીજીની પ્રતિમા બનાવી છે.

*

અમદાવાદ ગર્લ્સ એન હાઇસ્કુલનો વાર્ષિક ઉત્સવ શેઠ સાકરલાલ બાલાભાઇના પ્રમુખપદે ઉજવાયો.

*

કલકત્તામાં એક સાઠ વર્ષના પંડિતે પોતાની ૧૮ વર્ષની પુત્રીના લગ્ન માટે પૈસા ભેગા કરેલા તે મોટી નોટોમાં હોવાથી તેને બેંકમાં ધક્કા ખાવાના સંજોગો ઉભો થતાં લગ્ન અટકી પડયાં હતાં.

*

સુરતમાં હિન્દુ ચેરીટી ફંડ પ્રસુતીગૃહ તરફથી એક નર્સને હેલ્થ વીઝીટર તરીકે રાખવામાં આવેલ છે. તે શહેરમાં દરેક લતામાં ફરી સગર્ભા સ્ત્રીઓની તેમજ તેમનાં બાળકોની તબીયત માટે યોગ્ય સલાહ આપે છે.

*

જાણીતા હિંદુ આગેવાન નારાયણલાલ પીત્તીનાં પુત્રી સૌ. સ્નેહલતા દેવીએ (જેઓ ફરૂખાબાદના જાણીતા જમીનદાર શ્રી. મહેશચંદ્રજીને પરણ્યાં છે) વડોદરા આર્યકન્યા વિદ્યાલયને એક હજારનું દાન કર્યું.

*

દિલ્હી ધારાસભા સમક્ષ શ્રીમતી અમ્મુ સ્વામીનાથનને જાહેર કર્યું હતું કે, મલબારમાં ૧૦ થી ૧૨ ઔંસ ચોખાનું રેશન મળે છે. એમાંથી એક બાઇ પોતાની સુવાવડી પુત્રીને ચોખા પહોંચાડવા પોતાને ગામથી બીજે ગામ લઇ જતી હતી ત્યારે પોલિસે તેને પકડીને થોડા દિવસ જેલમાં પુરી હતી.

*

અખિલ મહિલા પરિષદની ગુજરાત શાખાની નવી કાર્યવાહક સમિતિની ચુંટણીમાં શ્રી. રૂકમણી ગિડવાણી પ્રમુખ, શ્રી. જયવતી દેસાઇ ઉપપ્રમુખ, શ્રી. પ્રેમલીલા મહેતા અને શ્રી. પદ્મા મહેતા મંત્રીઓ તરીકે અને શ્રી. ગંગાબહેન ઝવેરી ખજાનચી તરીકે ચુંટાયાં. સભ્યોમાં શ્રી. શારદાબેન. કુસુમબેન રમેશચંદ્ર, શ્રી. મનોરમા બહેન ચીનુભાઇ, શ્રી. ઇન્દુમતી બેન દિવાન, શ્રી. ઇન્દુમતીબેન મહેતા વગેરે ચુંટાયાં.

*

ઉમરેઠ મ્યુનીસીપાલીટીએ પ્રસુતિગૃહ ખોલ્યું છે.

*

મદ્રાસ હાઇકોર્ટના વડા ન્યાયમૂર્તિ સર લીઓનેલનાં પત્ની લેડી લીઓનેલ ગાંધીજીને મળ્યાં હતાં.

*

અલ્હાબાદમાં શ્રીમતી સુચીના કૃપલાનીને ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે, તમે ધારાસભામાં જાઓ તેની હું વિરૂદ્ધ છે.

*

વડોદરામાં અખિલ હિંદ પુસ્તકાલય પરિષદનું સાતમું અધિવેશન ભરાયું તેની ઉદ્‌ઘાટન ક્રિયા મહારાણી શ્રી. શાન્તાદેવી ગાયકવાડને હાથે થઇ છે.

*

પૂનામાં મુંબઇ ધારાસભાની સ્ત્રીબેઠક માટે ઉભા રહેલ શ્રીમતી સુમતીબાઇ ગોરે ચુંટાઇ ગયાં અને તેમના હરીફ શ્રીમતી જાનકીબાઇ જોશી હારી ગયાં.

*

જુનાગઢમાં ચોરવાડની એક આહિર યુવતીનું અપહરણ કરી ગેરકાયદેસર અટકાયતમાં રાખવા માટે એક મુસ્લીમ યુવક સામે કેસ થયો છે.

*

નડીયાદ મ્યુનિ. સ્કુલ બોર્ડના સ્ત્રી સભ્ય શ્રી. ભાનુમતીબહેને રાજીનામું આપ્યું.

*

શીરોહીના ના. મહારાણી સાહેબે મનોહરના કુ. શ્રી. અભયસિંહજીને દત્તક તરીકે સ્વીકારવાનું નક્કી કર્યું છે.

શ્રી. સાંવનાબેન મહેતા તથા લક્ષ્મીબાઇ ઉપાસનીના પ્રયાસથી નંદરબારમાં મહિલા મંડળ સ્થપાયું. તેના પ્રમુખ શ્રી. સવિતાબહેન ગોખલે ચુંટાયા છે.

*

કેપ્ટન લક્ષ્મીને કલકત્તા લાવી છોડી મૂકવામાં આવ્યાં. ત્યાંથી તેઓ ન્યુ દિલ્હી આવી પહોંચ્યાં, જ્યાં એમનું જાહેર સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. ત્યાંથી તેઓ અમદાવાદ થઇ મુંબઇ ગયા છે. ત્યાંથી મદ્રાસ પહોંચી ગયાં.

*

વેજલપુરમાં શ્રી. કાંતીલાલ બાકરોલાએ પોતાની પત્ની, ત્રણ પુત્ર અને બે પુત્રીઓ હયાત હોવા છતાં બીજી વાર લગ્ન કર્યાં.

*

આઝાદ હિંદ ફોજના સ્ત્રીસભ્ય શ્રીમતી પુનીઆ હીંદ આવી પહોંચ્યા છે.

*

જેતાવર નગરની એક કુંભારણ યુવતી સામે આપઘાતનો કેસ થયો.

અમદાવાદમાં જમાલપુરમાં મકાન માલિક અને ભાડુઆતના ઝઘડામાં શ્રી. ચન્દ્રકાન્તાને માર મારવાની ફરીઆદથી શ્રી. ચંપાબેન તથા કડવી બેનને પકડી જામીન પર છોડવામાં આવ્યાં છે.

*

ખંભાત સ્ટેટના નવાબના ભત્રીજા શ્રી. બન્દે અલીખાન મીરઝા મહંમદખાન સાથે છુટા છેડા લીધેલ તેમની બેગમ શ્રી. અમીના સુલતાનાએ મુંબઇ હાઇકોર્ટમાં કરેલ દાવામાં તેમની જીત થઇ છે.

*

મુંબઇના જાણીતા વકીલશ્રી સોલીસીટર શ્રી. એમ. બી. મડગાંવકરના પુત્રી શ્રી. કુસુમ બહેને સર પુરુષોત્તમદાસના દોહિત્ર શ્રી. રમેશ સુરૈયા સાથે આંતરજ્ઞાતિય લગ્ન કર્યાં.

*

યુક્ત પ્રાંતમાં શ્રીમતી સુજાણુ દેવી બીન હરીફ ચુંટાયાં. કુ. તારા ઘોષ ૨૫ વર્ષથી નાનાં હોવાથી તેમનું ઉમેદવારી પત્ર રદ થયું.

*

જુનાગઢ તાબે મંગળપુરના એક વણીકે પોતાની કોમની કન્યા નહિ મળતાં કોળી કન્યા સાથે લગ્ન કર્યાં.

*

વડોદરા ધારાસભામાં સ્ત્રીસભ્ય તરીકે કુ. સુશીલાબહેન પંડિતની નીમણુક થઇ.

લખનૌ મધ્યસ્થ ધારાસભા માટે શ્રી. વિજ્યાલક્ષ્મી પંડિત બીન હરીફ ચુંટાયાં. મીરતમાં શ્રી. પ્રકાશવતી સુહન બીનહરીફ ચુંટાયાં.

*

ઉદેપુર (મેવાડીમાં) ના નારી વૃંદ અનાજ માટે મહારાણીજી સમક્ષ 'અનાજ આપો' ના પોકાર પાડવા અનાજ લેવા ગયેલી ભુખી સ્ત્રીઓ ઉપર બે વાર લાઠી ચાર્જ થયા.

*

ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળ તરફથી બાળ મંદિરનો બીજો વાર્ષિક ઉત્સવ શ્રીમતી રુખીબેન નાનજીભાઇ કાળીદાસના પ્રમુખ પદે ઉજવાયો.

*

મહુધા તાલુકાના બારતાડ ગામની શિક્ષિકા ગજરાબાઇ સગર્ભા હતી તે દરમ્યાન તેના પતિ દેવાભાઇથી જુદી પાડી તેની બદલી કરવામાં આવી; આથી તેણે અપઘાત કર્યો.

*

મુંબઇ ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રી મંડળની વાર્ષિક સભા શ્રી. તારાબહેન ચુનીલાલ મહેતાના પ્રમુખપદે મળી હતી.

*

વડોદરામાં શહેરની પ્રાથમિક શિક્ષક પરિષદ શ્રી. જડાવબહેન ગૌરીશંકરના પ્રમુખ પદે મળી હતી. તેમાં ૧૨૫ શિક્ષિકાઓએ હાજરી આપી હતી.

પાલીતાણામાં શારદા મહિલા વિદ્યાલયના આશ્રયે પ્રસુતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન આપવા માટે નવો વર્ગ ખોલાયો છે તેની ઉદ્દ્ઘાટનક્રિયા પ્રસંગે ના. મહારાણી સાહેબે હાજરી આપી હતી.

*

સુરતના જાણીના સ્ત્રી–કેળવણીકાર કુમારી આલાં ધનજીશાહ કુપર જેઓ ભરૂચની મોટલીબાઇ વાડિયા ગર્લ્સ હાઇસ્કુલના આચાર્ય તરીકે કામ કરતાં હતાં તેઓ ચાલુ માસથી પૂનાની પ્રખ્યાત દસ્તુર ગર્લ્સ હાઇસ્કુલનાં પ્રિન્સિપાલ નિમાયા છે આ સ્થાને આ અગાઉ અંગ્રેજ કેળવણીકારોની જ નિમણુંક થતી હતી.

*

આગામી ચૂંટણીમાં સ્ત્રી ઉમેદવારોની પસંદગી કરવામાં સ્ત્રીઓને અપાએલા અપૂર્ણ પ્રતિનિધિત્વ સામેના વિરોધ તરીકે તામીલનાડ મહાસભા સમિતિની કચેરી આગળ ઉપવાસ કરનાર શ્રીમતી સરસ્વતી અને શ્રીમતી ત્રિપુરાસુંદરીએ ૪૮ કલાકના ઉપવાસ પછી પારણાં કર્યાં હતાં.

*

મુંબઇમાં એકેડેમી ઓફ ઇસ્લામ તરફથી, નેપાળનાં મહારાણી તથા અતિઆ બેગમની હાજરીમાં, મોગલ ચિત્રકળાનું પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકાયું.

હદપાર થયેલ આરબોને પેલેસ્ટાઇનમાં પાછા આવવા દેવાની માગણી કરતું સ્ત્રીઓનું સરઘસ જેરૂસલેમમાં ફર્યું હતું.

*

બાંદ્રાની જમીઅતે નિસ્વાન ઇસ્લામ તરફથી બાનુઓના ઇદેમિલાદનો મેળાવડો મીસીસ શેઠ આદમ હાજી પીરમહંમદના પ્રમુખપદે થયો હતો.

*

કલકત્તામાં બેગમ શાહબુદીનની આગેવાની તળે કાઇદે આઝમને મળી વીશ હજારની થેલી આપવાનો ઇરાદો જાહેર કર્યો, જે સ્વીકાર્યો હતો.

*

કરાંચીમાં સિંધ કોલેજમાં ભણતી પારસી બાળા આલાંએ મુસ્લીમધર્મ સ્વીકારી, હબીબા નામ રાખી, નુરમહંમદ સાથે નીકા પઢયા.

*

પુનામાં આગાખાન મહેલમાં–જ્યાં મહાદેવભાઇ અને કસ્તુરબાને અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવેલો, તે સ્થળે–ના. આગાખાન તરફથી આરસપહાણની છત્રીઓ તૈયાર કરવામાં આવી છે અને તેના ઉપર ૐ અને 'હે રામ' તથા મહાત્માજીની સૂચના અનુસાર રેંટિયાનું તક્તી પણ મુકવામાં આવી છે.

*

શ્રીમતી સરોજની નાયડુને ડૉકટર ઓફ લીટ્રેચરની ડીગ્રી આપવાની વાત ચાલે છે.

હિંદમાં આવેલ લંડનના એક ઝવેરીની પત્ની મીસીસ રોઝ મેરીરોસે ગાંધીજીના ચરણમાં વીંટી, ચેઇન અને બંગડીઓ ધરી દીધાં.

*

હિંદી પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવતી એક કમીટી અમેરીકામાં શ્રીમતી પર્લ બકના પ્રમુખપદે નીમાઇ છે.

*

મુંબઇમાં દાદરમાં રહેતી કુ. દમયંતી બાળકૃષ્ણ એસે બી.એ. ને ભમતી લઇ જવા માટે રેશનીંગ ઇન્સ્પેક્ટર શ્રી. કૃષ્ણ દામોદર ખરનારને ચાર માસની સજા થઇ.

*

અમદાવાદમાં મહાલક્ષ્મી ટ્રેનીંગ કોલેજની શિક્ષિકાઓએ શિક્ષકોની હડતાળ અંગે સરઘસમાં ભાગ લેવા બાબત તેમનો એક દિવસનો પગાર કપાયો ને એકેક રૂપિયો દંડ થયો.

*

નાસીક સુધરાઇના શિક્ષકો હડતાળ ઉપર ઉતર્યા અને શિક્ષિકાઓએ મહિલા તાલીમ કોલેજ પર પીકેટીંગ કર્યું.

*

એલીસબ્રીજ અમદાવાદની મહિલા સમાજના સભ્યોની રમતગમતની હરીફાઇ શારદા મંદિરમાં થઇ હતી.

*

મુંબઇ મહિલા મંડળ તરફથી ત્રણ દિવસ સુધી અનુક્રમે લેડી કાવસજી, રાજકુમારી અમૃતકુંવર અને શ્રી. હંસાબેન મહેતાના પ્રમુખ પદે સ્વાસ્થ્ય, માતૃત્વ અને બાળ-સુખાકારીઅંગે પરીષદો થઇ હતી.

*

લંડનમાં હાલમાં હિંદી વિદ્યાર્થીનીઓ લગભગ સો છે.

*

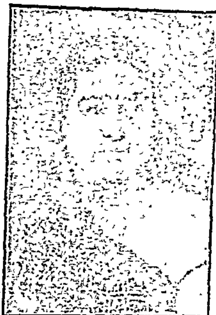
બિહારના હિંદુ કાયસ્થ વકીલ શ્રી. નાગેશ્વર થાગમદે પોતાને માટે એક હરિજન કન્યા પસંદ કરી આપવા મહાત્માજીને વીનંતી કરી છે.

*

અમદાવાદના જાણીતા મીલ માલીક સ્થાનીકવાસી શ્રીમાળી જૈન અને છીપા પોળના રહીશ શેઠ જેશીંગભાઇ ઉંજમશીવાળા શેઠ મણીલાલ જેશી ગભાઇના પુત્રી શ્રી. વીમળાબહેન એમ. એ. (ફીલોસોફી) પરીક્ષા પસાર કરી ઉચ્ચ વધુ અભ્યાસ માટે અમેરીકા ઉપડી ગયાં છે.

*

મુંબઇ તારદેવીમાં 'આપણું કર્તવ્ય' ઉપર શ્રી. હંસાબહેન મહેતા ભાષણ કરશે.

થીઓસોફીકલ સોસાયટીના આશ્રયે અમદાવાદમાં બેસંટ હોલમાં શ્રી. ઇન્દુમતી બહેન મહેતાએ ભાષણ આપ્યું હતું.

*

અમદાવાદમાં વિકાસ ગૃહમાં શ્રી. પુષ્પા બહેન મહેતાની દેખરેખ તળે બહેનો માટે બે મહિનામાં તાલીમ વર્ગ શરૂ થશે.

*

ઇરાનના રાણી કાઝીઆ ઇરાનના શાહ સાથે છુટાછેડા લેવા માટે વાટાઘાટ કરી રહ્યાના સમાચાર પ્રગટ થયા છે.

*

નવસારીના વણીક ડૉ. મજલાલ અમૃતલાલ પારેખે વડોદરાની બ્રાહ્મણ કુ. વિજ્યાલક્ષ્મી સાથે લગ્ન કર્યાં.

સાભાર સ્વીકાર

શ્રી. નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ તરફથી **માનવ અર્થશાસ્ત્ર** (લેખક : શ્રી. નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ. પૃ. ૬૮૪ કિં. રૂ. ૭); **મલેરિયા** (લેખક : વિઠ્ઠલદાસ મગનલાલ કોઠારી. પૃ. ૪૮ કિં. સાત આના); **શ્રી. પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લી.** વડોદરા તરફથી **'દીનબંધુ'** (અનુવાદક શ્રી. રસુલભાઇ, ન. વહોરા. પૃ. ૩૪૦ કિંમત રૂ. બે) **ગુર્જર ગ્રંથરત્ન** કાર્યાલય, ગાંધી રસ્તો, અમદાવાદ, તરફથી શરદબાબુ કૃત **શ્રીકાંત** ભા ૧–૨ (અનુવાદક : શ્રી. રમણલાલ પી. સોની. ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૪૦૦ કિં. રૂ. સાડાચાર); ટાગોર કૃત **સમર્પણની કથાઓ** (અનુ : સ્વ. નરસિંહભાઇ ઈ. પટેલ, ત્રીજી આવૃતિ પૃ. ૮૮ કિં. બાર આના); **ચાંદો–સુરજ** (લેખક : શ્રી. રમણલાલ સોની. ત્રીજી આવૃતિ, પૃ. ૪૪ કિં. આઠ આના) **નાનકડી વાતો** (લેખક. શ્રી. રમણલાલ નાનાલાલ શાહ, બીજી આવૃત્તિ, પૃ. ૬૪ કિં. બાર આના); **ભક્ત કવિ તુળસીદાસ** (લેખીકા, શ્રી. કીર્તિદા દિવાનજી, બીજી આવૃત્તિ. પૃ. ૩૬ કિં. ૭ આના); ગૂર્જર **બાળ ગ્રંથાવળીની શ્રેણી બીજી** : (૨૦ પુસ્તકો નવી આવૃત્તિ કિંમત રૂ. ચાર અને શ્રેણી છઠ્ઠી (૨૦ પુસ્તકો, નવી આવૃત્તિ. કિં. રૂ. ત્રણ); **યાજ્ઞિક શાન્તીલાલ ઓઘવજી,** ભાવનગર તરફથી **ધર્મગ્રંથ અને ધર્મગુરુ** (લેખકો : શ્રી. શંકરાનંદજી મહારાજ અને ઉમેશ કવિ. પૃ. ૫૬ કિં. આઠ આના); **શ્રી સોમાભાઈ પટેલ,** સુણાવ (આણંદ ચમ્ર) તરફથી **શાકભાજીની વાડી** (લેખક : શ્રી. સોમાભાઇ ડી. પટેલ. બીજી આવૃત્તિ પૃ. ૧૨૦ કિંમત રૂ. બે); **મોટીબહેન** (લેખક શ્રી. ગીજુભાઇ બધેકા. બીજી આવૃત્તિ કિં. ૧–૦–૦) **શ્રી. યુગધર્મ કાર્યાલય,** પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઇ, ૨ તરફથી **પરિહાસ** (લેખક : સ્વ. નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી, પૃ. ૧૭૨ કિંમત રૂ. અઢી) મળ્યાં છે.